

Көрнекті әдебиетші ғалым, ұстаз,
филология ғылымдарының докторы, профессор ЖАНҒАРА ДӘДЕБАЕВТЫҢ
70 жылдығына арналған «XXI ҒАСЫРДАҒЫ ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ:
ҰЛТТЫҚ КОД ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ТАНЫМ» атты
Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
Алматы, 23 қараша 2018 жыл

МАТЕРИАЛЫ
Международной научно-методической конференции
«ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ XXI ВЕКА: НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОД И
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПОЗНАНИЕ», посвященной 70-летию выдающегося
литературоведа, доктора филологических наук, профессора
ЖАНГАРЫ ДАДЕБАЕВА
Алматы, 23 ноября 2018 года

MATERIALS
of the International Scientific and Methodical Conference
"PHILOLOGICAL SCIENCES OF THE XXI CENTURY:
NATIONAL CODE AND ARTISTIC COGNITION"
dedicated to the 70th anniversary of the outstanding literary critic,
doctor of philological sciences, professor
ZHANGARA DADEBAYEV
Almaty, November, 23, 2018

Құрастырғандар:
Л. Мұсалы, Ж. Жақыпова

Көрнекті әдебиеттанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ЖАНҒАРА ДӘДЕБАЕВТЫҢ 70 жылдығына арналған «XXI ҒАСЫРДАҒЫ ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ: ҰЛТТЫҚ КОД ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ТАНЫМ» атты Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Құраст.: Л. Мұсалы, Ж. Жақыпова. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 424 б.

ISBN 978-601-04-3760-9

Ғылыми мақалалар жинағы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да өткен көрнекті әдебиеттанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Жоғары мектеп Ұлттық ғылым академиясының, Халықаралық Айтматов академиясының академигі ЖАНҒАРА ДӘДЕБАЕВТЫҢ 70 жылдығына арналған «XXI ҒАСЫРДАҒЫ ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ: ҰЛТТЫҚ КОД ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ТАНЫМ» атты Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары негізінде құрастырылды.

Жинақ филолог мамандарға, магистранттарға, докторанттарға студенттерге арналады.

I ТАРАУ ӘРІШТЕСТЕР ЛЕБІЗІ

Омарбеков Т.,
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА-ның Құрметті мүшесі

ТУҒАН ЖЕРДІҢ ТҰЛҒАТАНУШЫСЫ (ТАЛАНТТЫ ҒАЛЫМ ЖАНҒАРА ДӘДЕБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ХАҚЫНДА)

Қасиетті Тараз өңірі тұнған тарих. Сондықтан да онда туып өскен кез-келген саналы азаматтың осы тарихпен тәрбиеленіп, халықтың өткеніне ой жүгіртпеуі, ата-баба рухымен рухтанып, өзіндік толғанысқа түспеуі мүмкін емес. Ал енді егер, сіз зерттеуші-ғалым болсаңыз онда туған топырақ төсіндегі тарихи үдерістерді баяндауға қатысты жауапкершілігіңіз арта түседі. Осы айтылғандар Тараз топырағының түлегі, көрнекті де талантты әдебиетші ғалым Жанғара Дәдебаевқа да тікелей қатысты. Оның шығармашылығының басты және елеулі бағыты – қасиетті Тараз және Әулиеата өлкесінің бағзы замандарына тебрене бойлайтын пайымдаулар мен толғаныстардан құралған. Өзіміз әдебиетші болмағандықтан әріптес достың Талас аймағының ежелгі ағыстары мен байырғы толқындарына бойлай еніп, кең құлашты сілтеп жүзген әрбір қадамына қызыға да, таңдана қарап келеміз. Өйткені Тараз тарихының көнелігі сондай ол шыңырау тереңіндегі қол жетпес мөлдір бұлақтай шынайы ғана емес, сонымен бірге бар құпияны ішіне бүккен Алатау мен Қаратаудың қатпарлы жоталарындай күрделі, және сондықтанда бүгінде аңызға айналған, тылсым жұмбағы мол тарих. Айтылғанға айдай айқын мысал – бір ғана Ақыртас тас кешенінің өзі неге тұрады. Археолог – тарихшылардың жазғандарын және зерттеулерін айтпағанда ерте орта ғасырға жататын осы тарихи мекен туралы ел арасында аңыз-әңгіме таралып кеткен. Ол бойынша бұл сарайды Аланғасар алыптың өзі ғашық болған сұлу қыздың талабымен таудан тас тасып, жанкештілікпен тұрғызғаны айтылады. Жанғара Дәдебаев өзінің еңбегінде баяндаған осы аңыз Ақыртастың бұл өңірдегі басқа тарихи ескерткіштерден мүлдем өзгеше, түгелдей ірі тастардан қаланған ерекше құрылыс болуына байланысты болса керек. Бүгінде шетелдік туристердің назарын өзіне көптеп аударып отырған бұл тарихи ескерткішті кімдердің тұрғызғаны туралы таласты әңгімелер бір толастаған емес. Оны біреулер қарлұқтар салған десе, екіншілері Таразды жаулаған арабтар немесе соғдылар тұрғызған, үшіншілері керісінше бұл қамал Таразды қарлұқтардан қорғау үшін салынған деседі. Мәшһүр дүниеге әйгілі осындай ескерткіштің аңызға айналуының өзі, және оның Жанғара шығармашылығында тағыда жаңғырып, жаңа қырынан көрініс беруі оның халық санасында ғасырлар бойы жасап келе жатқанын тағы да әйгілей түседі.

Осындайда тағы бір айтарымыз, туған өлке тарихын халықтық аңыздар негізінде көркемдеп те нақтылып, және оны өмірде шынымен де болған тарихи тұлғалар қызметімен тығыз байланыста баяндау – Ж.Дәдебаев шығармашылығын таразылағанда әдебиетшілік сарыннан әрқашанда зерттеуші-ғалымдық нақтылықтың басым түсіп жатқанын аңғарта түседі. Бізге, тарихшыларға Тараз тарихына байланысты Жанғара жинаған және жариялаған бірнеше ондаған тұлғалар есімдерін тарихқа қайтаратын деректер және жер-су атауларынан туындаған топонимикалық тарихи аңыздар белгілі. Олардың құндылығы – оларда нақты тарихи тұлғалар есімдері айтылатындығында. Мысалы, Айша бибі, Махмұд хан, Тай батыр, Бектұрмас, Тектұрмас, Әулие ата Қарахан, Талас, Манас, Шөже және тағы басқалар туралы әңгімелер осыған куә. Бүгінде халқымыздың рухани жаңғыруы туралы кеңінен айтылып, басы Елбасымыз болып туған жердің тарихын түлететін елеулі бағдарламалар қолға алынып жатқанда мұндай еңбектердің құндылығы және қажеттілігі айқын көрініс береді.

Жоғарыда айтқанымыздай, тарихи аңыздар Жанғара Дәдебаевтың шығармаларында нақты деректермен ұштасып жататындықтан, олардың ғылыми сипатын да бірден аңғарасыз. Сонымен қатар осындайда, ғалымның шығармаларын оқи отырып, Тараз-Әулиеата шаһарының ежелгі және ортағасырлық тарихында әлі де басы ашылмаған көптеген күрделі мәселелерді, және «ақтандақтарды» бірден байқайсыз. Мұны айтып отырған себебіміз, Жанғара Дәдебаевтың шығармаларында көтерілетін тарихи мәселелер аса өзекті болғандықтан оқырман назарын өзіне аударумен шектелмей, сонымен бірге айтылғандардың әлі де жаңа зерттеулерге мұқтаж екендігін де аңғартады.

Алтын қойнауы құпияға кенелген қасиетті Тараздың терең тарихының мұндай қосымша толғаныстар мен пайымдауларға сұранып тұруына түсіністікпен қарау керек. Ғалымның «Тараз өлкесі» деп аталатын көлемді еңбегі де көптеген деректерді көркемдеп баяндаудың айшықты үлгісі. Нақтылыққа сүйенген автор, ежелгі Үйсін мемлекеті, оның астанасы, елбасылары туралы құнды деректерді алға тартады. Сондай ақ, автор назарынан Таластың батысынан, Сырдарияға дейінгі

аралықты мекендеген Қаңлы елінің, ең даланы кезген Ғұн мемлекетінің тарихы да тыс қалмаған. Осы орайда ғалымның: «олар Ғұн, Үйсін, Қаңлы– үшеуін туысқан ел деп біледі» деп, қытай елшілерінің жазбаларына сілтеме жасауын да тарихымыз кәдеге жаратар нақты тарихи шындық ретінде қарастырған жөн. Оның алыстағы ғұн елін тілге тиек етуі Талас бойына босып келіп, қазіргі Тараздың орнында ғұн ханзадасы Шөженің қала салдыруымен тығыз байланысты. Сонымен қатар, түптің-түбінде қытайлықтардың қысымымен Шөженің Талас бойында жеңіліске ұшырағаны және белгілі. Кейінгі жылдары табылған қытай тіліндегі тарихи деректер Шөжені Тезек деп жаңаша атайды, және оның қытай басқыншыларына қарсы Талас бойын қорғауға байланысты ерлігін бүгінде қазақшаға Шыңжаңдағы қазақ бауырларымыз аударған қытай деректері растай түседі.

Ия, көне тарихымызда байыбына барып, мәселені айқындай түсуді қажет етер осындай мванызды тұстар аз емес. Алайда осылай жасау үшін алғаш Жанғара Дәдебаев құсап тарихымыздағы маңызды тұстарды тереңдете қарастыруды, зерттеушілердің өзіндік пікірлер айтуын қажет ететін мәселелерді нақты қойып, батыл көтере білу керек. Ғалым өзінің зерттеулерінде қазақ жерінде пайда болған Батыс Түрік және Түргеш қағанаттары тарихына оқырман назарын оқтын-оқтын аударып отырады. Ол әсіресе кейінгі кездерде Сарыүйсіндер мемлекеті аталып жүрген Түргеш елінің тарихы мен негізгі қайраткерлерін нысанада ұстауды ұмытпайды. Мұның өзі тарихымызда бұрындары түсінікті себептермен біржақты Түргеш аталып кеткен төл мемлекет атауын қалпына келтіруге тырысқан батыл әрекет және мәселеге жаңа көзқарас. Әдебиетші-ғалым Батыс Түрік қағанатын негіздеген, алыстағы Темір қақпаға дейін ат сабылта жортқан қайраткер баба Естемі(оны ол Ыстымы)(Істемі) деп атайды) қаған туралы жаңа мәліметтерді-Византия тарихшыларының жазбаларын, Геродоттан Марғұланға дейінгі зерттеушілер еңбектерін ғылыми айналымға қоса көркемдеп баяндайды. Мұның өзі кәсіби тарихшыларға да үлгі болар ұстаным.

Осындайда автор бабалар тұлғасын биіктете түсіп:Бұмын және Ыстемы қағандар «қаза болғанда Бөклі шөлінің елі, табғаш, тибет, ауар, үрім, қырғыз, үш құрықан, отыз татар, қытай-татабылар келіп, қайғы жұтып, жылап-сықтады» деген аса бағалы тұжырым-деректі алға тартады. Бұл, әрине, бүгінгі ұрпаққа ой салар, ал ертеңгі ұрпаққа нұсқа болар темірқазық-қорытынды. Осы орайда ғалымның туған Таластың бойында 751 жылы болған түргештер мен арабтардың қытайға қарсы Атлах шайқасын қысқаша болса да дерекке сүйеніп нақтылай түсуі де құптарлық. Тарихшылар мен шығыстанушылар осы күнге дейін бас қатырып, әртүрлі пікірлер айтып, осы халықаралық ауқымдағы қанды шайқастың маңызы тарихи жазбаларда сан мәрте атап көрсетілсе де, ондағы тарихи тұлғалар мен оған қатысты деректер әліде толық айқындалмай отыр. Мұны айтып отырған себебіміз, Жаңғара тарихи тақырыпқа барғанда нені көтерсе де туған өлке тарихы үшін осындай аса маңызды мәселелерді басты нысан етеді. Зерттеуші үшін туған топырақ туғызған ұлы тұлғалар тарихын қаз-қалпында қарастыру әрине, оңай шаруа емес. Осыны түсіне отырып, Жанғара өзіне тән турашылдықпен тіптен кәсіби тарихшылардың өздерінің батылы жете бермейтін әдетте, сондықтан да айтыс-тартыстарға сұранып тұрған, күрделі де жұмбақ жайттарға толы бабалар тарихын көсіле қаузаиды. Оның киелі Әулие ата және әруақты Алаша ханға арналған зерттеу еңбектері осындай тынымсыз ізденістердің тарих тылсымынан ақиқатты анықтау жолында тынбай тер төгудің тамаша үлгісі. Мысалы, тарихи әдебиетте Әулие ата Қарахан туралы пікір айтылғанда оның Ша-Махмұд деген тарихи тұлға болып табылатындығын тарихи аңыздар негізінде баяндау айқын көрініс беретінін айта кеткен жөн. Бұл аңыздың мән-мазмұнын Жаңғара Дәдебаев өзінің еңбегінде нақты келтіреді. Ол былай деп жазады: «Әулие ата Қараханның шын аты Ша-Махмұд. Әкесі Әбділ-Әзіздің лақап аты– Ер Бозай Қарахан. Әулие ата Қарахан жастайынан ерекше қасиетке ие болады. Ол өңінде де, түсінде де әулиелермен сөйлесіп, сұхбаттаса берген... Қарахан түсінде күн сәулесі арасынан шыққан кісінің тілегін қабыл етіп, мұсылман дінін қабыл алады...». Ия, шынында да Қарахан туралы осындай аңыз-әңгіме оның бүкіл болмысын дінмен байланыстырып, қасиетті тұлға ретінде бейнелейді.

Аталған алғашқы баба Ша-Махмұд Бұғра Қарахан Әулие жайлы ғалымның мақаласы 22 ғылыми сілтеме-деректерге негізделген. Сондықтан да бұл, саликалы еңбек салмақты ғылыми зерттеу болып шыққан. Автор бүгінгі Тараздағы әйгілі кесене иесіне қатысты жазбаларын мынадай дерекпен тұжырымдайды: «Аты аңызға айналған Ша-Махмұд Бұғра Қарахан Әулие ата 992 жылы жазда Түркістан маңындағы Қошқарбасы деген жерде қырық алты жасында дүниеден қайтады. Денесі Талас бойына қойылады». Дей тұрса да ғалым Тараздағы бүгінгі кесененің кімдікі екендігі туралы мәселені және жалпы Қарахандар әулетінің қайдан шыққандығы туралы кесімді пікірді айтуды болашақ зерттеушілердің еншісіне қалдырады. Ғалымның мұндай тұжырымға келуіне Әулиеата атанған тұлғалардың бірнешеу болуы да ықпал жасаған. Алайда, нақты тарихи деректерде бүгінгі күні Әулие ата Қараханның аңызға айналған аталмыш тұлғасына басқа бір қарахандықтың балама болып отырғаны да шындық. Бұл әйгілі араб тарихшысының еңбегінде айтылатын мәліметтен туындайды.

Алда Әулие Қарахан атанған тарихи тұлғаның кім екенін тарихи зерттеулер анықтай жатар. Бұған қосымша айтарымыз: соңғы жазба деректерге қарасақ Әулиеата деп жүргеніміз кейініректе, XI ғасырда өмір сүрген Шығыс Қарахан мемлекетін басқарған Сүлеймен ибн Жүсіп Арыслан хан (1032-1056 жж.) болып шығуы әбден мүмкін. Тараз ол тұста оған бағынышты елдегі екінші қала болды. Араб Ибн ал-Асир оны Абу Шуджа Арслан хан деп атайды. Ол былай деп жазған: Абу Шуджа Арслан хан шын мәнінде мемлекет астанасы Баласағұнның және қарахандарға қарайтын түрік елінің билеушісі болды. Қашғар, Хотан және Баласағұн тәрізді мемлекеттің ірі қалаларында оған бағышталып хұтбалар оқылатын. Оны қосымша есіммен Шараф ад-Даул депте атайтын. Өзі де өте діндар әулие адам болғандықтан оның тұсында ислам салтанат құрды. «Ол ғалымдарды және діндар адамдарды құрметтеді. Оған олар жан-жақтан ағылып келетін еді, және ол да оларды көтермелеумен болды, және оларға жақсы қарады». Ол өзінің инабаттылығымен өзінің бауырларын да, сондай-ақ туыстарын да разы етті. Ол оларға өзара қалаларды бөліп берді, және өзінің бауыры Арслан-тегінге түріктердің көптеген қалаларын берді, өзінің бауыры Богра-ханға Таразды және Испиджабты берді... («ал-Камил фи-т-тарих» Ибн ал-Асира»). Біз қысқартып беріп отырған бұл деректен байқайтынымыз: бауыры Богра-ханмен ара қатынастары шиленіскен ол Таразда қайтыс болған және жерленген. Ол он алты жыл хан болды.

Ал енді бұл деректі неге келтіріп отырмыз? Жанғара Дәдебаевтың қаламынан туындаған көптеген ұлы және данышпан, батыр тұлғалардың кез-келгені күрделі де жұмбақ тарихтың терең қойнауынан суырылып шыққандықтан олар туралы алда да жаңа деректер ғылыми айналымға қосыла бермек. Мысалы, ізденгіш, талантты ғалым жоғарыда аталған елбасыларын ғана емес, билер мен бектер тарихын да (Қадырғали бек, Төле би, Бөлтірік шешен, Байзақ датқа, Батырбек датқа, Сыпатай батыр), даңқты қолбасылар (Күнтумыш батыр, Көшек батыр, Қойгелді батыр, Саңрақ батыр, Жауғаш батыр, Өтеген батыр, Бауыржан батыр), рухани тұлғалар (Мұхаммед Хайдар Дулат, Ұлбике, Майкөт, Жамбыл, Кенен) және тағы басқалар туралы тұлғалық тағдырын қозғап қалам тартты. Бұлардың әрқайсысы әрине, жеке де іргелі монографиялық зерттеулерге немесе әдебиет тұрғысынан келгенде тарихи романдарға кейіпкер болуға сұранып тұрған күллі қазақтың мақтанышына айналған тарихи есімдер.

Болашақ ұрпақ мұндай салмақты жұмыстарды да қолға алар. Өйткені бұл, аса ауқымды, және бір ғалым ғана атқарар жұмыс емес. Ғалымның басқа әдебиет және тарих зерттеушілерінен тағы бір ерекшелігі – жоғарыда аталған тарихи есімдерден байқағанымыздай, тарихымызда көбіне деректер жеткіліксіз болғандықтан «ақтаңдақтарға» айналып кеткен тұлғалық бейнелер, немесе олардың бұрын әңгіме болмаған жұмбақ тағдырлары туралы індетте жазуға бейімдігі. Мұның өзі зертеушілерді, сондай-ақ жалпы оқырманды тарих тылсымына еріксіз жетелеп, жаңа шығармашылық ұмтылыстарға итермелейді. Автордың Алаша хан туралы зерттеуі міне, дәл осындай еңбек. Біздің тарихымызда Алаша немесе Алаш атанатын тұлғалар бірнешеу. Олардың бірі Түргеш қағанаты дәуірінде өмір сүрген дулулар бірлестігін басқарған Түргеш Алаш шор деген кісі болса, екіншісі – Қазақ хандығы қарсаңында ел билеген және Көшпелі өзбек ұлысын билеген Әбілқайыр хан ерекше құрметтеген Ұлы Дала билеушісі Алаш баһадүр. Ал Жанғара Дәдебаевтың қаламын тербеген келесі Алаша хан – ол, Сұлтан Ахмед хан. Ал енді бұлардың қайсысы қазаққа ұран болған және «қазақ» атауының синониміне айналған? – деген сауалға жауап іздестіргенде тарихшылардың басым бөлігі екінші Алаш атты тұлғаға ерекше мойын бұрады. Жанғараның Сұлтан Ахмед ханның тағдырын тереңдете қарастыруы – тегінде, қазаққа ұран болған бұл емес болар деген бұрынғы тұжырымды нығайта түсті. Мұндай зерттеулердің тарих үшін маңыздылығы да осында болса керек.

Ғалым тарихи тұлғаларды зерттеу барысында өзіндік құнды теориялық топшылаулар да жасап отырады. Мысалы, тарихтың сусыған толқынында Сұлтан Ахмед ханның тұғырыққа тірелген тұстарын әңгімелей келе ол былай деп жазады: «биік билік тұғырына көтерілген адам мемлекет басшысы ретінде екі-ақ ағаттық жасауы мүмкін. Оның бірі – лайықты адамды өз деңгейінен төмен бағалау. Екіншісі – лайықсыз адамды өз дәрежесінен асыра бағалау... Осы екі қателік билік басындағы хандарды алуан түрлі ауыр ахуалдарға тап қылып, қиын жағдайларға түсірген». Ия, бұл билікке қол жеткізген кез-келген әкімді бүгінгі күні де толғандырап тұжырымды қорытынды.

Шығармашылығында бұрынғы жеке тұлғалар тарихын тиянақты зерттеуді дағдыға айналдырған ғалым осы бағыттағы зерттеулер үшін шежірелік және жылнамалық деректердің маңыздылығын да терең түсінген. Осының нақты көрінісі оның тарихымыздан әлі де нақты орын ала қоймаған бірқатар тарихи тұлғалар туралы ой қозғайтын Қадырғали бек Қосымұлына арналған зерттеуіндегі мынадай қорытынды пікірі: «Көшім хан мен Қадырғали бекке де олардың заманына да сол жылнамашылардан жақын тұрған ешкім жоқ. Олай болса, Көшім хан мен Қадырғали бек туралы шындыққа да олар біздің заманымыздың ғалымдарынан әлде қайда жақын. Сондықтан жылнамашылардың жазып қалдырған

деректері мен мәліметтеріне иланбай, негізсіз күмәнданып, оларға қарама-қарсы басқа бір жорамал, болжам ойлап табу – шындыққа обал, тарихи танымға қиянат». Мұндай дәлелді де орнықты тұжырымға қосымша не айтуға болады? Еріксіз ойға оралатыны өткенді зерттеушілер, осы біздер, өзіміздің қазақ тәрізді негізінен көшпелі және жартылай көшпелі өмір сүрген, бар болмысы, тұрмыс-тіршілігі дәстүрлі мал шаруашылығымен тығыз байланысты болған халықтың тарихын зерттеудегі деректік ерекшеліктерді ескере бермейміз. Мұндайда даланың ауызша тарих айту дәстүрінің жазба және материалдық деректермен қатар салыстырмалы талдаулар негізінде айналымда болуы тиістігін «байқамай» қалатын сәттеріміз де аз емес. Ең сорақысы қазақ тарихын еуропалықтарша, отырықшы елдердегідей, тек нақты жазба деректер негізінде(олар өзімізде жоқ немесе жеткіліксіз болса да), ауызша тарихты менсінбей, әдетте шетелдік саяхатшылар мен елшілер қалай баяндаса солай жазуға ұмтылып келеміз. Ал мұның өзі ешкімге ұқсамайтын қазақ тарихының келбетін қисық айнамен көрсету болып тұр. Міне, Жанғара өзінің тарихи көркем шығармашылығы арқылы біздерді, тарихшыларды осындай солшылдықтан сақтандырады. Оның көптеген тарихи тұлғалар тағдырларын баяндауда, мысалы, Байзақ датқа мен Батырбек датқаның, Кенесары хан мен Сыпатай бидің араларында орын алған кереғар қайшылықты қатынастарды баяндауда қазақ ауыз әдебиеті өкілдерінің – Мәделі қожаның, Нысанбай жыраудың, Сүйінбайдың, Майлықожаның, Жамбылдың және т.б. шығармаларын деректік дәлелдер ретінде қарастыруы ол жазған зерттеу жұмыстарын оқырманның жеңіл де, табиғи түсіністікпен қабылдауына жол ашады. Өз кезегінде бұл тарихшы ғалымдарды халықтық поэзияны тарихи құнды мәліметтер көзі ретінде қабылдауға дағдыландырады. Жалпы, айтылғандарды нақтылап, қорытындылар болсақ, көрнекті ғалым Жаңғара Дәдебаевтың шығармашылығы бүгінде халықтық тарихтың терең тамырынан сусындап, Тараз-Әулиеата деп аталатын құнарлы туған топырақта өсіп-өніп, және ісі қазаққа жапырақ жайып, татымды жемісін беріп, кемелдене түсуде. Сондықтан да оның туған елге берері әліде алда.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНЫҢ ҚАЙРАТКЕРІ

Көрнекті ғалым Жанғара Дәдебаевтың тұғырлы тұлғасын тұтастырып тұрған Ғалым, Ұстаз, Қайраткер, Азамат сияқты ұстындар туралы таратып айтуға негіз бар, қисыны келіп тұр. Көрнекті ғалым бағалы сөз еститін кемел жасқа, ұрпағы оның еңбегімен мақтанатын мағыналы мөлшерге жетіп отыр. Жанғара Дәдебайұлының еліміздің ғылыми кеңістігіндегі орнын айқындап тұратын сипаттар мыналар: тұрақтылық, орнықтылық, байыптылық, дәйектілік, әмбебаптық, байсалдылық. Ғалым жарты ғасырға жуық табан аудармай ұлттық сөз өнерінің көкейкесті, зәру, ділгір мәселелерін жүйелі зерттеп келеді. Оның дәлелі – жиырмаға жуық монография, отыздан астам оқу құралдары, жарты мыңнан асатын мәнді, мазмұнды мақалалар. Бозбала кезінде босағасын аттаған университетінен бір елі ажыраған емес, күні бүгінге дейін барын салып қызмет етуде Қасиетті қара шаңырақ әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті де ұстаздығынан айныған емес, талантты түлегін студенттен академикке дейін өсіріп баптады. Ұшқан ұясы мен түлегінің арасындағы осы бір адам қызығатын тұрақты байланыс ұзаққа созылсын деген тілек бар. Ғылыми ұстанымындағы тұрақтылығын тізбелеп айтудың реті бар, көзі қарақты оқырманы ғалымның монографиялары мен оқу құралдарындағы сабақтастықты, ықпалдастықты, жалғастықты олардың атаулары мен тақырыптарынан өзі де байқар, бірақ қайталаушылық пен шиырлауды кезіктірмес. Ғалым зерттеулерінен онық өзіндік қолтаңбасын, анық ойлап, айқын жазатын байыпты мәнерін байқамау мүмкін еместей. Байсалды пікірлері санаға жұғымды, ұғымға сіңімді. Ол татымсыз таластардан, тәлейсіз талдаудан, дәрегейсіз даулардан биік тұруға тырысты. Ісі – тұрақты, ойы – орнықты, пікірі – байыпты, мақсаты – бекем, айтары – дәйекті осындай ғалымдар зиялы ортада әманда қайраткер тұлға ретінде қошеметтелген. Бұл үрдіс – зайырлы ортаның, руханиятқа мән берген мемлекеттің айқын белгісі екені өскелең ұрпақтың есінде жүргені абзал. Ж. Дәдебаевтың ғалым ретіндегі әмбебаптығын арнайы атап көрсеткен жөн. Әдебиет теориясы, әдебиет тарихы, әдеби сын, елтану, аймақтану, әдеби компаративистика, аударматану, фольклортану, мәтінтану, әдіснама, әдеби шығармашылық сияқты ғылыми салалары бойынша кешенді зерттеулері, қадау-қадау еңбектері ТМД елдерінде де, түркі тілдес ағайындар арасында да танымал зерттеулер қатарында. Ол – халқының рухани мұрасын, ұлттық коды сақталған асыл нұсқалары мен бедерлі белгілерін, қазақи бірегейліктің негіздерін талмай тауып, тұрақты талдап, ғылыми пайыммен парасатты жүйелеп, орнықты бағалап, орнымен насихаттап, қисынды жаңғыртып, кең қауымға талмай таратып, көпшілікке терең таныстырып алғаусыз қызмет етіп жүрген қайраткер тұлғалардың бірі. Анахарсис, Білге Бұдын Тәңірқұт, Ақиқар, Тоныкөк, Алаша хан, Асан қайғы, Жириенше шешен, Төле би, Қаздауысты Қазыбек биден тартып қазақтың жыраулары. шешендері, батырлары жайындағы сериялық мақалалары – бөлек басуға сұранып тұрған жәдігерлер. Ал Сократ хакім, Низами, Дулати, Науаи, Ғ. Тоқай, Ш.Айтматов және басқа да танымал өнер иелері туралы жазбалардың танымдық, ақпараттық әлеуеті өте жоғары. Абай институтының вебсайтында қазақтың көрнекті тұлғалары хақындағы жүздеген мақалалар мазмұнының салмағымен, пікірінің тығыздығымен, баяндаудағы лаконизмімен ерекшеленеді. Абай институтының сайтының құрылымы, ықшамдылығы, жұмыс істеу белсенділігі де оның идеялық дем берушісінің өресіне, ықыласына, құлшынысына, ниетіне сай. Жанғара Дәдебайұлының өзі бас болып шығарған Абай институтының Хабаршысы да ұлттық ақпарат кеңістігінен өз орнын алды, оқырмандары жаңа сандарын күтіп жүр. Қысқасы, Ж. Дәдебаев қайраткер ретінде өнер мен мәдениетіміздің, руханиятымыз бен әдебиетіміздің кәсіби деңгейде дамып, өрістеуіне мол үлес қосып жүр. Бекем пікірлі, бекзат бітімді, байыпты һәм байсалды, көсем және шешен ретінде мойындалған осы бір жанның шығармашылығы, сыншылығы, ұстаздығы, ағартушылығы хақында оң пікір қалыптасқан, бірақ жариялылығы жетіспейтіндей. Осындайда жапон халқының «Терең өзендер үнсіз ағады» деген нақылы еске түседі. Бірін-бірі қайталамайтын қалың кітаптар шоғыры, жарты мыңнан астам мақала, елтану мен аймақтанудың тауқыметтері туралы көптеген кітаптар, жазбалар мен сұхбаттар, пікір алысулар, дөңгелек үстел материалдары, радиоконференциялар, теледәрістер, деректі фильмдер де құнды ойға, қисынды пікірге, азаматтық ұстанымға толы. Демек, қайраткер тұлғаның терең ғылыми тағылымы мен үздік ұстаздық өнегесін, қайраткерлік қарымын таратып талдаудың қисыны мол, қажеттілігі даусыз.

Жарты ғасыр бойы қазақ әдебиеті мен тілінің, ұлттық ғылым мен білімнің, кәсіби ұйымы мен сүйікті ұжымының өркендеуі мен дамуына үзбей еңбек етіп жүрген ерен тұлға туралы баспасөзде байсалды пікір, орнықты байламдар айтылып жатыр, жас буынның да оң бағасын беретініне сенім мол.

Себебі, ол – әлеуметтік ой-сананың парасаттылығының деңгейін жоғарылатуға, әр қазақтың бойында ұлттық бірегейліктің белгілерін, тілі мен ділін дамытуға бек мүдделі азамат.

Әдебиеттанудың күрмеуі көп күрделі саласы жанртанудан басталып, кезеңтануға көшкен, одан тұлғатануға жалғасып, адамтануға ұласқан шығармашылық ізденіс, тынымсыз ғылыми, педагогикалық еңбектің нәтижесі қомақты, ғибраты ауқымды. Ес білгеннен әлеуметшіл болып, ел мен жұрт тарихына, ұлт тағдырына, замандастарына етене жақын жүрген ғалым өткеннің оң-терісін тереннен толғайды, заман аужайы мен иман таразысында теңшеп, сарапшыл санамен, саликалы білікпен бағалауға тырысып келеді. Әдебиеттанудың аса күрделі мәселелерін талқылағанда ғылыми әдет пен әдепті аттап кеткені есте жоқ. Графомандарға қаны қас, ұлтының өнері мен әдебиеті жайында байлаусыз сөз айтқанды жақтырмайтын ғалымның досы көп, қарсыласы да бар болар. Асылы, оның ұлттық сөз өнерінің тарихын тағдырлар арқылы, шығармашылық тұлға мен тағдырды тарихи жағдай мен ортаның ауқымында сараптауға тырысқанының тағылымы аз емес. Ал әдеби мәтін арқылы уақыт тегеуріні мен замана салмағын тереннен толғауға тырысқанының жас зерттеушілерге үйретер өнегесі жетерлік. Тек көрер көз, естір құлақ болсын. Ұлттық өнер мен мәдениетіміздің рухани әлуетінің түп тамырларын тап басып тануға, парасатпен пайымдауға, байыппен бағалауға барын салып жүр. Озық ойлы ғалымның қазақ өмірінің ұлттық әдебиет пен өнердің рухани өзегі мен эстетикалық өлшеміне айналуының заңдылықтары туралы тұжырымдарының ғылыми құндылығы атап көрсетуге тұрады. Мысал ретінде «Шешендік өнер теориясының негіздері» (2016) атты монографиясын атап көрсетудің реті бар. Жүйелі ғылыми қисынға құрылған монографиядағы тараулардың арасындағы сабақтастық, ықпалдастық, жалғастық, үйлесімділік көпке үлгі болуға тұрарлық. Автор бірінші бөлімде шешендік өнер теориясының жалпы теориясының сипаттамасын тереннен толғап, әрі қарай шешендік өнердегі тек пен түрге кеңінен тоқталады. Келесі тарауда шешендік өнердің қайнар көздері таратып талданған. Одан кейін шешендік өнердің мақсаттары мен амалдары айқындалған. Тек пен түр, генезис пен бастаулары, амалдары мен мақсаттары сияқты жалпы ұстындарды жүйелеп алған ғалым шешендік үдерістің қыры мен сырына, шешен еңбегінің сатыларына зер салған. Би мен биліктің арақатынасының тауқыметтерін саралап алып, билер айтысының халықтық, әлеуметтік, танымдық, зиялылық, зайырлылық, қисындылық, тұжырымдылық сияқты сипаттарын мысалдар арқылы дәйектеген. Екінші бөлімде Төле би, Қаздауысты Қазыбек би, Балпық би, Бөлтірік би, Сырым Датұлы сияқты шешендік өнердің көрнекті тұлғаларының шығармашылығы жүйелі қарастырылған. Асылы, зерделі зерттеуші осылайша көркем танымды терендетуге үнемі тырысуда, эстетикалық әсер-түсініктің әлеуетін арттыруға да әрқашан бейілді. Академиялық үлгідегі монографиялық зерттеулерінің ғылыми ақпараттық негізі – мығым, әдістері – нәтижелі, тұжырымдары – қомақты, өнегесі – өрісті, өйткені автор мұндай басылымның талаптарына өте мұқият және аса жауапкершілікпен қарағаны анық.

Ұлттық әдебиетте бой көрсеткен әрқилы кезеңдік ізденістерді зер салып қадағалап отыратын әдебиетші өзгеге еліктеудің көріністерін, басқаны байқамай еңсерудің үлгілерін ажырата білуді шәкірттеріне үйретіп отырады. Оларға әрбір көркем құбылысты байыппен қабылдап, шынайы бағалаудың жолдарын көрсетуде. Мәдениетаралық ықпалдастық пен әрқилы әдеби ымыраның астарына мән беріп, орынсыз әрекеттерден сақтандырған байқампаз ғалымның бұқаралық ақпарат құралдарындағы ақыл-кеңесі мен уәжіне назар аударылса ғой.

Әдеби кезең пен үдерісті зерттеудегі ғылыми ыждаһаттылығы, жан жақты дайындығы, дерек пен дәйекке деген ерекше ықыласы мен құрметі, шығармашылық иесіне деген кісілік көзқарасы – Ж. Дәдебаев еңбектерін ерекшелеп тұратын негіздер мен белгілер. Ғалым әдебиеттанудың ең ділгір заманауи мәселелерін қамтитын тақырыпты дәл таңдай біледі, зерттеудің мақсаты мен міндеттерін айқын белгілеуге ерекше мән береді. Қорытынды пікірлер мен айтылатын өнікті ойлардың қисындылығы мен тұжырымдылығын қадағалайды, ал талдаудан туған тұжырымды толғамы мен дәйекті байламының перспективалық мәні де құрметке лайық. Әріптесі мен оқырманына ой салатын, оларды даму мен кемелденуге бағыттайтын Жакеңнің зерттеулері іргелі ғалым үшін де, ынталы жас үшін де таптырмас ақпарат көзі, тағылымды пікірлер мекені бола беретіні анық. Демек, қайраткердің көздегені – ұлттық өнер мен әдебиеттің, ғылым мен білімнің дамуы мен өркендеуі, жұртының рухани жаңғыру жолындағы өнімді бірлігі. Қайраткер тұлғаның тарихи қияндарға қол созуы, ғылыми қиындарға ұмтылуы, әлеуметтік, қоғамдық қалтарыстарға жиі үңілуі, жоғалғанды түгендеуге тырысуы, елі мен жерінің тұрмыстық тауқыметін кеңінен қамтуы да – назар аударарлық тағылымды істер.

Ж. Дәдебайұлы дәл биыл бағалы сөз еститін кемел жасқа, арнайы атап өтілетін мағыналы мөлшерге келіп отыр. Оны қазақ руханиятының кеңестігінен, әлеумет ауқымынан, таным тарихатынан, қазақы болмыс пен бірегейліктен бөле алмайсыз. Ғалым еңбектеріндегі теориялық қағидаттардың құндылығы уақыт өткен сайын арта бермек, жас буынның оның ғылыми идеяларынан нәр алатынына, бағалы идея іздеп табатыныны сенім мол. Қазақ прозасындағы заман және қоғам, роман поэтикасы,

жанрдың көркемдік деңгейі, тарихи романдар генезисі сияқты аса күрделі теориялық мәселелер бүгінгі күні де ғалым назарында. Әдеби дәстүр мен жаңашылдық антиномиясы, жалпы мен жалқының бинарлық байланысы да зерттеуші назарынан тыс қалмаған. Қысқасы, романтизмнен кезеңтануға жалғасып барып тұлғатануға ұласқан ғылыми ізденіс соңғы онжылдықта адамтану мен рухтануға ден қойған. Тұжырып айтсақ, әдебиеттанушы ғалымның алға қойған мақсаты – айқын, зерттеу нысанасы – берік, еңбегі – жемісті.

Өркениет жолындағы зайырлы қоғамның адамды қайраткер, азамат, тұлға ретінде бағалауы мынадай деңгейлерден құралады екен. Біріншісі – еңбегінің ресми мойындалуы. Ж. Дәдебаев – Қазақстан Республикасының Жоғары мектебінің ғылым академиясының академигі, Халықаралық Жоғары мектеп академиясының мүшесі, Қазақ білім академиясының, Халықаралық Айтматов академиясының толық мүшесі. ҚР Президентінің «Сапа саласындағы жетістіктері үшін» сыйлығының лауреаты. Қазақстан жазушылар Одағының мүшесі. Бұл бағалар – жарты ғасырға жуық жанкешті еңбектің қоғам мойындаған заңды нәтижесі.

Екіншісі – ғалымның кәсіби деңгейде, зерттеушілік ортада, әріптестер арасында, ғылыми аудитория алдында бағалануы. Жанғара Дәдебайұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор. Жарты ғасырға жуық ғылым мен білім саласында тұрақты, табысты және үзбей қызмет етіп келеді. Түркия, Қытай, Словения, Ресей, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан Әзірбайжан елдеріндегі халықаралық ғылыми конференцияларда баяндама жасаған. Әлемнің оннан астам елдеріндегі ең беделді ғылыми басылымдарда мақалалары жарық көрген. Қазақ Ұлттық университетінде «әдеби шығармашылық», «көркем аударма» мамандықтары бойынша кәсіби кадрлар дайындайтын кафедраны алғаш рет ұйымдастырып, жұмысын жолға қойды. Филология факультетінің деканы қызметін ұзақ жылдар абыроймен атқарып, филологиялық білім берудің заманауи тұжырымдамасы дайындауға бас болды, өздері дайындаған жаңа біліктілік стандарттарына сүйеніп ұжымының өркендеуіне айтарлықтай үлес қосқанын көпшілік мойындаған. Ғалымның кәсіби біліктілігін, ұйымдастырушылық қабілетін, кісілік келбетін таныған университет басшылығы оған оқу орнындағы ең күрделі саланың жұмысын үйлестіру мен басқаруды сеніп тапсырды. Ж. Дәдебаев университеттің инновациялық (кредиттік) оқу жүйесіне өтуін қамтамасыз ететін нормативтік құжаттарды дайындауға бас болды. Жоғары оқу орнының елдегі алғашқылардың бірі болып тәжірибе ретіндегі жаңа оқыту жүйесіне іркіліссіз өтуі ойдағыдай жүзеге асырылды. Осы жұмысты атқарған ұжымның еңбегінің нәтижесі ҚР Президентінің Сапа белгісіне ие болды. Ж. Дәдебайұлы – білім беру мен кәсіби маман дайындаудың теориясы мен методологиясының зәру мәселелерін қамтыған жинақтардың, құжаттардың, зерттеулердің авторы, яғни түйіп айтсақ, ол республикадағы білім беру жүйесінің білікті маманы, кәсіби сарапшысы.

Ғалым еңбегін бағалауда жиі қолданылатын әлемдік тәжірибедегі көрсеткіштің бірі – Хирш индексі екені белгілі. Яғни арнайы ғылыми зерттеулердегі жеке ғалымның еңбегіне берілген бағалар мен жасалған сілтемелердің саны және сапасына талдау жасау. Бұл көрсеткіш тұрғысынан да Ж. Дәдебаев алдыңғы қатарда тұр. Қырықтан астам отандық диссертациялардың авторефераттарында оның еңбектеріне тікелей сілтеме жасалып, орнықты баға берілген. Ғалым-педагог қаламынан туған «Абайдың антропологиясы» монографиясы, «Шешендік өнер теориясының негіздері» кітабы, «Әдеби шығармашылық», «Абайтану» пәндері бойынша дәрістер жинағы жөнінде оң ғылыми пікір қалыптасқан, олар жоғары оқу орындарының бағдарламаларынан берік орын алып, оқытуда кеңінен қолданылуда. Ғылым еңбектері әдебиет теориясы, қазақ әдебиетінің тарихы, қазақ ауыз әдебиеті сияқты оқу пәндерінің тәжірибесінде де молынан пайдаланылуда. Ғылыми ойы құнарлы зерттеуші қазақ әдебиеті пәні бойынша орта мектеп оқулықтарын жазуға белсене араласып жүр. Он жылдам астам уақыт бойы еліміздің Жоғары Аттестациялық комиссиясының төрағасы мен сараптамашысы болған, ұзақ уақыт бойы ғылыми кеңестердің жұмысына жегілген Ж. Дәдебаевтың республика үшін жоғары білікті ғылыми кадрлар дайындауға қосқан үлесі айтарлықтай. Оның ғылыми жетекшілігімен жиырмадан астам докторлық, кандидаттық диссертациялар сәтті қорғалған.

Ж. Дәдебаев республикалық, облыстық деңгейдегі рухани мәні бар әрқилы іс-шараларға қатысып, байыпты ұстанымы бар белсенді қатысушы, әрекетшіл кеңесші ретінде көрініп жүр. Әр алуан жиындар мен басқосуларда өнер мен әдебиет хақында, қазақы әдеп пен әдет туралы, ұлттық тәрбие жайлы салиқалы әңгіме айтып, көптің назарын аударуда. Асылы, ардақты ақсақалымыз қоғамдық ойға қозғау салуға күштар, сұбхаттары мен сөздерінде ұлттық діл мен тіл тауқыметтеріне жиі тоқталады. Қазақстандық әрбір ұланның бойындағы ұлттық танымды дамытудан, эстетикалық талғамын нығайтудан жалықпақ емес. Туған өлкесінің өше бастаған тарихын, ұмытылуға айналған өрендерінің есімі мен еңбектерін жаңғыртуға бел шеше араласып жүр. «Тараз өлкесі» атты көлемді басылымның елтану мен аймақтануға қосар үлесі мол. Сонымен қатар, ол төлтума өнеріміздің бастауларын аршудан,

мұраларын жинақтап, оларды насихаттау мен ғылыми айналымға енгізуден аянған емес. Жыраулар мен шешендер, жақсылар мен жайсаңдар туралы жинағаны, білетіні мол.

Алпыстың асуынан алқынбай өткен ғалымның жетпістің жотасына шыққандағы кейпіне көз салсақ, оның осы он жылда бітірген ісі көп екен. Абайтанудың 36 томы баспаға дайындалыпты. Сонымен қоса, тақырыбы тың, нысаны жаңа «Әдеби компаративистика және көркем аударма» атты оқу құралы студенттердің игілігіне айналып үлгеріпті. Тақырып ауқымы кең, ғылыми ақпараты таң қалдыратын «Тақырып және идея» зерттеуі ойлы оқырманын тауыпты. Ал, «Абайдың антропологизмі» атты инновациялық ұстанымдар мен перспективалық пікірлерге толы, абайтануға қосылған қомақты үлес деп саналатық монографиясы жарық көріп, ғылыми айналымға еніпті. Зерттеуде адам келбеті, заман сипаты, жан мен тән, мән мен мағына, ақыл, махаббат сияқты категориялардың жаңа қырлары мен сырлары, сыны мен сипаты айқындалған. Төрт ұжымдық монографияны дайындауға ғатысқан екен. Оның жетекшілігімен әдеби компаративистика және аударматанудың заманауи мәселелері бойынша үш дәрістер жинағы жарық көріп, оқу үдерісінде қолданылып жүр. Ж. Дәдебаевтың мұрындық болуымен үш халықаралық мақалалар жинағы басылып шыққаны мәлім. Осыған қоса ғалымның танымдық, тағылымдық, ақпараттық құндылығы жоғары екі жүзге жуық мақаласы республикалық, облыстық баспасөзде жарық көрген.

Тұжырып айтсақ, қайраткер ғалымның қоғам көңілінен шыққан үлгісі, ұрпағына берер тағылымы мен өнегесі айтарлықтай ауқымды, сан–салалы әрі мәнді екен. Ғылыми еңбектерінің терең мазмұны, ағартушылық қызметінің ғибраты, қайраткерлік қарымы да мол осындай азаматтан елі мен жұрты әлі талай сүбелі еңбектер күтеді. Еңбегін елейтін, кісілік келбетін танитын қалың елі, жанашыр отбасы, тілектес ұжымы, құрметтейтін құрдастары, адал оқырманы мен шәкірттері аман болсын дейміз..

ЖАНҒАРАНЫҢ ЖАРҚЫН ЖОЛЫ

Тәуелсіздік – адамдардың ақыл-ой жетістіктерінің кең қанат жаюына мүмкіндік беретін парасат кеңістігі. Тәуелсіздіктің осындай кеңістігінде туған халқының ежелден қалыптасқан ата-бабалық дәстүрлерін ғылыми-эстетикалық танымдық тұрғыда қарастыруды мұрат тұтқан шығармашылық тұлғалардың еңбектері – ұлттық өрлеудің көрсеткіші. Қазақ әдебиеттануы ғылымының 1991–2018 жылдар арасындағы осындай ұлттық сипатпен өркендерінде көптеген ғалымдарымыздың еңбектері даралана көрінеді. Бұл – ешқандай кезендік өткінші идеологиялық ұрандарға қосылмайтын, мәңгілік тұғырнамасы мызғымайтын ғылыми концепция. Ұлттық және әлемдік әдебиеттану ғылымының тиянақты қағидаларын ұстанған осындай көрнекті әдебиетші-ғалымдарымыздың бірі – Жанқара Дәдебаев. Ұлттық әдебиеттану ғылымына ХХ ғасырдың 80-жылдарының басында келген Жанқара бұл күнге дейін ғылыми-зерттеушілік, қоғамдық-әлеуметтік, қызметтердің біраз белестерінен өтті. Университеттің студенті, аспиранты, кандидаттық, докторлық диссертация қорғауы, доценттік, профессорлық, кафедра меңгерушісі, Ы. Алтынсарин атындағы ғылыми-зерттеу институтының директоры, Әл-Фараби атындағы ҚазМУ-дың филология факультетінің деканы, осы жоғары оқу орнының оқу ісі жөніндегі Бірінші проректоры, Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры сынды лауазымдық қызметтері – Жанқара жүріп өткен белестердің көрсеткіштері. Ал, оның Қазақ тарихындағы орны – биік сападағы адамгершілік тұлғасы мен ғалымдық еңбектері арқылы белгіленетіні – уақыттың шындығы.

Жанқараны сәби кезінен білетін белгілі ғалым-ұстаз, еңбек ардагері Қаламқас апай Қасабекқызы ол туралы тебірене сөйледі:

– Жанқара бүлдіршін кезінен-ақ өте салмақты мінезімен ерекшеленетін. Өзімен қатар балалармен бірге күні бойы асыр салып ойнауға тым әуестенбей, көбінесе кітапқа үңілетін де отыратын. Мектеп кітапханасындағы көркем әдебиет шығармаларын тауысқасын, аудан орталығындағы кітапханаға арнайы барып жазылып, оқырмандық ізденгіштігімен мектебіне әйгілі оқымасты оқушы болды. Оның оқып жүрген кітаптары әралуан болып келетін. Көбінесе, тарихи тақырыптағы көркем шығармалар болып келетін-ді...

Кітап оқуға деген шексіз құмарлық әдебиетшілік мамандығына құштарлықпен оятқан қозғаушы күш еді. Бұл құмарлық пен құштарлық арманшыл жасты арнаулы жоғары білім алу талабына жетеледі. Жанқараның жаны сүйген филология мамандығына тиянақты білімінің, табанды күш-жігерінің арқасында нағыз күрескерлік пен түскендігі – сол кезеңнің ащы шындығы.

Орта мектептегі балдәурен балалық шақ! Жанқараның арманшыл асау жүрегі өзін қоршаған ортаның ғажайып сырлы, нұрлы сипатына елти елжіреп, құштарлықтың романтикалық әсерімен қуаттанып, шабыттанып жүретін-ді.

Әсіресе, оушылық, студенттік жылдардан бастап халқының арғы-бергі тарихын тұтастырып тұрған рухани мәдениетке арналған ауызша мұраларды және жазбаша жәдігерліктерді білуге деген ішкі жандүниесіндегі құштарлық оты тұтана бастаған-ды. Осылайша балдәурен жылдардағы кітапқа құмарлықтан басталған дүниетаным бағдары одан кейінгі өмір белестерінде Жанқараның рухани мәдениетті зерделеудегі өзіндік көзқарастар жүйесін қалыптастырды. Әдебиеттану ғылымының аясында тарих, этнография, фольклортану, психология, педагогика, философия, бейнелеу өнері сынды өзекті салаларды өзара бірлікте ала отырып қарастыру – ғылымдар синтезі үлгісіне ұстанатын зерттеушіліктің күрделі дәстүрі. Бұл – сонау әрідегі Әбунәсір әл-Фараби, Әбуғали ибн Сина, Әбурайхан Бируни және т.б. Орта Азиядағы ұлы тұлғалар мен берідегі Шоқан Уәлиханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұхтар Әуезов, Әлкей Марғұлан, Қажым Жұмалиев, Әуелбек Қоңыратбаев, Бисенбай Кенжебаев, Зейнолла Қабдолов, Тұрсынбек Кәкішев сынды ғалымдар ұстанған жол. Әлемдік өркениеттің дамуындағы рухани мәдениетті игеруде белсенді ықпалды сипатымен ерекшеленетін осы бағдарды ұстанған Жанқараның ғылыми-зерттеушілік шығармашылығы қазіргі уақытта ұлттық әдебиеттану ғылымында өзіндік сипатымен даралана айқындалып отыр.

Жанқараның ғылыми-зерттеу еңбектері әдебиет, фольклор, этнография, тарих, психология, педагогика, философия ғылымдарының қағидалары ұштасқан, тоғысқан сипатымен танылады. «Шымырлап бойға жайылған» (1985), «Ғабиден Мұстафин» (1989), «Өмір шындығы және көркемдік шешім» (1991), «Түс аяны» (1992), «Тұлпардың сыны мен бабы» (1994), «Белтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері» (1999), «Мұхтар Әуезов» (1999), «Атыннан айналайын, Әулие ата» (1999),

«Атилла» (1999), «Алаша хан» (2000), «Талас өлкесінің аңыздары» (2000), «Білге бұдын Тәңірқұт» (2001), «Ғылымның қазысы» (2002), «Ақын нұры» (2002), «Істемі қаған» (2002), «Адам Ата» (2003), «Жазушы еңбегі» (2003), «Аңыз бен ақиқат» (2003), «Менің университетім» (2007) және т.б. іргелі зерттеулерінен оның энциклопедиялық ғылыми шығармашылық ойлау кеңістігі аңғарылады. Бұл тұжырымымызды Жанқараның аталған еңбектерінің әрқайсысын жеке-жеке оқып саралау барысында айқын танымыз [1, 96-б.].

Зерттеушінің «Өмір шындығы және көркемдік шешім» (1991) атты монографиясы – сөз өнері мұраларын тектес ғылымдардың бірлігінде қарастырудың шынайы үлгісі. Кітапта М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы, І. Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда», Ә. Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң», М. Мағауиннің «Аласапыран», С. Сматаевтың «Елім-ай!», қырғыз жазушы Т. Қасымбековтың «Сынған қылыш», қарақалпақ жазушы Т. Қайыпбергеновтің романдарына негіз болған тарихи деректіліктің көркемдік жинақтаумен өрілуі ғылыми сараланады. Шежірелер, жылнамалар, тарихи-әдеби очерктер, мемлекетаралық дипломатиялық құжаттар және т.б. сан алуан материалдардың көркем шығармалар авторларының қиялдауымен, интуициясымен көркем тіл кестесімен қорытыла, мүсінделе келе эстетикалық өрнек тағылымын жасайтыны бағаланады. Сонымен қатар, зерттеуші аталған романдардың көркемдік құрылым жүйесіндегі «халықтың дәстүрлі мәдениетіне тән әдеп өлшемдерінің» (72-бет) көркемдік қызметін де әдеби-этнографиялық тұрғыда зерделейді. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолындағы» Бөжейдің қаралы көшін суреттеуі Н. Ф. Катановтың, А. Диваевтың, Х. Халидұлының этнографиялық очерктерімен салыстырылады. Абай тобындағы Тұрғанбай құсбегінің бүркіті Қарашолақ пен Жабай тобының бүркіті Қарашегірдің түлкіні ілуі, қыран құсты қоректендіру тәсілі – бәрі де кейіпкерлер бейнесін, адамдар қатынасында қандай ықпал беретінін жазушының суреттеу шеберлігі аясында түсіндіріледі.

Кітапта Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» роман-дилогиясындағы Ораз-Мұхамедтің бақытты шақтарын, құс салу, қаз ілдіру, саятшылық құру кезеңдерін жазушының суреттеуіне тоқталады. Дәстүрлі наным-сенім бойынша басына қонған бақ құсын адамдардың өздерінің сақтауы, қорғауы жолындағы күресі, әйелдің ер адамның жолын кеспейтіні, үстінен аттамайтыны, бәйге сәйгүлігіне мінбейтіні туралы тыйымдар сөз арқауына алынады.

Осы арада зерттеушінің жинақтау тілімен берілген халықтық-этнографиялық дәстүрлердің жазушылардың шығармалары үшін ғана емес, қазіргі замандық этнопсихология, этнопедагогика ғылымдары үшін де маңыздылығы айқын: «Түркі-монгол халықтары үйлерінің есігін оңтүстікке қаратады. Үй ішінде әйелдер төрдегі отағасының сол жағынан орын алады да, ер адамдар оның оң жағына орналасады... ер адам тұтынатын заттар әрқашан үйдің ерлер жағына, оң жағына қойылған да, әйел тұтынатын заттар сол қанатта, әйелдер жағынан тұрған. Ер адамдар үйдің сол жағы мен оң жағына бірдей еркін бара беретін болса, әйелдер, әсіресе келіндер, үйдің ерлер жағына аяғын аттап баспаған деген де мәліметтер кездеседі. Тамақ ішкенде де асты сол қолмен емес, оң қолмен алу керек. Кісіге ас құйылған кесені де оң қолмен ұсынады. Оң қабақ тартса, кісі қуанады, сол қабақ тартса ренжиді. Жаңа түскен келін үйдің табалдырығынан оң аяғымен аттайды. Ер адамдар төсекке жатқанда өздерінің төменгі киімдерін басына жастанбайды, бас жағына қоймайды. Осының бәрі сол қанаттан оң қанаттың, төменгіден жоғарғының қадір-қасиеті артық деген ұғымды білдіреді. ...» [2, 87-б.].

Зерттеуші өзі талдау нысанына алған шығармаларындағы осындай дәстүрлі ұғымдардың, наным-сенімдердің қазақ тарихи романдарындағы кейіпкерлер қарым-қатынастарындағы қолданылу ерекшеліктерін жүйелі саралайды. Дәстүрлі мәдениет үлгілеріндегі адамдарға бақыттың, құттың қонуы малға да байланысты болатынын жазушылардың шығармаларындағы сыйға ат мінгізу арқылы суреттеуіне де назар аударылады. Өзара сыйластық, әдеп үлгілері қатарындағы жайлауға бет ала көшу кезіндегі көріністер (қыз-келіншектердің әсем киінуі, көш көліктерінің, жүктердің сәнді безендірілуі, адамдардың қоштасу, жөн сұрасу, сусын ішу кезіндегі әдептері, үйді жығу және тігу кезіндегі үйлесімділік қозғалыстары, т.б.) – жазушылардың шығармаларында қалай қолданылатыны жіті талданады. Жолаушының жолдағы үйге қонуы, жолаушы аты сүрінуінің олжаға кенелуге ашу болжамдары, түс көру жорулары (Ә. Кекілбаевтың «Елең-алаңында» Әбілхайырдың, І. Есенберлиннің «Көшпенділерінде» Абылайдың түсі), бақсы ойындары, халықтық хан сайлау (ақ киізге отырғызу, боз биенің сүтіне шомылдыру) рәсімі дағдысы, құмалақ тарту және т.б. – бәрі де жазушылардың уақыт пен кеңістік аясындағы шындықты көркем кестелеудің суреткерлік шешімі екендігіне зерттеуші байлам жасайды.

Жанғаарының зерттеуіне көркем шығармалардың фольклорлық негізіне де ерекше назар аударылады. Көбінесе, романдардың композициясындағы фольклорлық аңыз немесе жыр элементтерін пайдалану дағдылары пайымдалады. Бұл орайда зерттеушінің айтқан пікірінің әдеби даму табиғатын түсінуге методологиялық мәнділігі айқын: «Халық творчествосының көркемдік, поэтикалық мүмкіншілігінің өте мол және мейлінше жетік сапалық белгілері бүгінгі күннің әдеби-эстетикалық ізденістерінде ерекше қызмет атқарып келеді. Ауыз әдебиетінің үлгілері жазба әдебиеттің бар жанрлық түрлерінің пайда болу, қалыптасу дәуірінен бері қарай бүгінгі күнге дейін өз мәнін әлсіреткен емес» [2, 155-156-бб.].

Жанқараның зерттеуінде көркем шығармалардың әдеби негізі тарихи кейіпкердің типтік өмірбаяны мен қайраткер тұлғаның шығармашылық мұрасы екендігі де қарастырылады. Бұл орайда, Мұхтар Әуезовтің Абайдың өмірбаяны мен шығармаларын әдеби негіз етіп алу шеберлігі сараланады. Әрине, зерттеуші түйіндеген бұл заңдылықтар тұрғысынан қарағанда артына әдеби-тарихи, көркем сөз үлгілерін қалдырған тарихи тұлғалардың образын бейнелеуде қаламгерлердің сол мұралардағы авторға тән мінез-құлық сапаларына орай психологиялық-эстетикалық шешімдерді жасайтыны анық.

Жанқара – Тәуелсіз Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі салтанат құрған жаңа тарихындағы ұлттық сөз өнерінің дәуірге сай серпіліспен, көркемдік биіктіктермен дамуын ойлаған, алаңдаулы көңіл-күйдегі ұлттық-отаншылдық, азаматтық ұстанымдағы қайраткер ғалым-сыншы. «Көк жиекті түріп тастағың келеді» (2001), «Әдебиет әркімнің қалтасына салып жүрген малтасы емес» (2004) және т.б. әдеби үдерістің өзекті мәселелеріне арналған мақалаларында ұлттық сөз өнерінің дәстүрлі классикалық биік деңгейінен айрылмауын ойлаған тағылымды тұжырымдарын айтады. Ежелгі және орта ғасырларда, Алтын Орда, Қазақ хандығы дәуірлерінде көркемдік арналары тиянақты қалыптасқан ұлттық сөз өнерінің дәстүрлі көркем рухани құндылықтарын әдеп еткісі келетін әсіре жаңашылдықты айыптайды:

«Реализмнен кеткен әдебиет – өтірік әдебиет.. Қалай болғанда да өмір шындығын шығармашылық тұрғыда сұрыптап халыққа жеткізу керек. Модернизм деген – қалыптасқан шепті бұзу, шектен шығу. Ел айтпаған сөзді айту. Бұл әдебиет емес. Кез келген әдебиет көркем әдебиеттің заңдылықтарының негізінде жасалуы тиіс. Адамның сезімін жалаңаштап көрсетуге болмайды.. Жаңа әдебиет жасалмайды, ол тек дамытылады.. Әдебиеттің алтын қазығы, алтын бағыты – реализм. Шығарманың қабылданып, бойға сіңуі ол оқушысының қай кезде қандай шақта оқығанына да байланысты.. Жеке адамның тағдыры, ауылдағы жағдай, миллионерлер шығып жатыр, көз көрмеген буырқаныстар болып жатыр. Байыптап, жинақтап жазатын адам қайда? Жаза қалса, қалай шығарамын дейтін шырғалақ ой тағы бар» [3, 5-б.].

Жанқара – қазақ сөз өнерінің ежелгі заманғы бастауларынан бастап қазіргі кезеңге дейінгі даму үдерісін, халық тарихымен, көрнекті тұлғалар қызметімен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлермен сабақтастыра қарастыратын өзіндік зерттеушілік мектебін қалыптастырған көрнекті ұстаз-ғалым. Қазақ тарихын зерттеп-зерделеуде өткен мыңжылдықтардағы халықтық-ұлттық негіздерімізді, Тәуелсіз Отанымыздың негізгі тірегі қазақ ұлтының тарихын ғылымдар синтезі ауқымында әлем өркениеті заңдылықтарына орай қайта зерделеуде, күн тәртібіне мемлекеттік ішкі-сыртқы басты саяси бағдарлы түрде қойылып тұрған қазіргі сәтте Жанқара ұстанымының енді кешенді түрде жүзеге асатыны ақиқат. Бұл орайда, ұстаз-ғалым көзқарасының әдебиеттану ғылымының қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік жаңа бағдарламасымен үндестігіне қатысты пікірінің маңыздылығын танимыз:

«... Тәуелсіз Қазақстанның әдебиеттануы үшін көркем әдебиетті, оның даму заңдылықтарын, әдеби процесті, әдеби шығарманы тану мен талдаудың, байқау мен бағалаудың методологиялық әдістері мен тәсілдерін жаңа заман тынысына лайықты негізде қалыптастыру да кезек күттірмейтін өзекті мәселелердің бірі екені даусыз. Методологиялық маңызы зор теориялық қағидаларды қалыптастырумен бірге әдебиеттің, әдеби шығарманың жалқы мәселелері бойынша да зерттелетін, анықталатын, айқындалатын жайлар аз емес» [4, 4-б.].

Талантты ғалымның соңғы жылдары ежелгі және орта (Адам Ата, Атилла, Алаша хан, Білге бұдын Тәңірқұт, Істемі қаған, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайыр, т.б.) және қазіргі дәуірдегі тұлғалар хақындағы зерттеулері – төл тарихымыздың ақтаңдақ беттерін толықтыру нәтижелері. Зерттеулерін ата-бабалық тарихтың ұлттық сипаттарын зерделеуге арнаған талантты ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Жоғары мектеп ғылым академиясының академигі, Қазақстан Республикасы білім беру ісінің үздігі, Халықаралық ғұмырнамалық орталықтың (Кембридж – Англия) арнайы сыйлығының иегері, академик Жанқара Дәдебаевтың сөз арқауындағы шығармашылық еңбектері – Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігі 27-жылдығындағы ұлттық ғылым өрлеуінің озық деңгейдегі көрсеткіштері. Қазақ Елінің ежелгі замандардан бүгінге жеткен, енді болашаққа ұласатын рухани мәдениет қазыналарын әлемдік өркениет жетістіктерімен ұштастыра, үндестіре саралайтын, ұлттық бояулы сипаттарды айшықтап даралайтын Жанқараның ғылыми шығармашылық тұғырнамасы – жаңа зерттеулерге бағдар бола бастаған өзіндік мектеп өнегесі. Лайым, өсер елдің өскелең мәдениетіне тән өркендеу үрдісі осындай қайраткер, талантты замандастарымыздың қызметімен жалғаса бергей!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Жазушылары: XX ғасыр. Анықтамалық. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2004. – 392 б.
2. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208 б.
3. Дәдебаев Ж. Әдебиет әркімнің қалтасына салып жүретін малтасы емес // «Айкын» газеті, № 129(29), 10 қыркүйек, 2004, 5-бет
4. Дәдебаев Ж. Көкжиекті түріп тастағың келеді // «Егемен Қазақстан» газеті, 3 қазан 2001 жыл, 4-бет

Еспенбетов А.,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Смағұлова А.,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Семей, Шәкәрім университеті

БИІК ПАРАСАТ ИЕСІ

Жанғара Дәдебаев – бүгінгі күні қазақ әдебиеттануындағы белгілі тұлға. Қазақ Ұлттық университетін тәмамдағаннан кейін ұзақ жылдар жемісті ұстаздық қызмет атқарып келеді. Қиыншылығы мол, жауапкершілігі зор ұстаздық қызметіне қоса білім мен ғылымның қара шаңырағы ҚазҰУ-да кафедра меңгерушісі, факультет деканы, оқу-әдістемелік жұмыстар бойынша проректор, Абай институтының директоры сияқты биік лауазымдық жұмыстардың басында келеді.

Әдебиет ғылымында өнімді еңбек жасап, көптеген зерттеулері мен монографиялары жарыққа шықты. «Қазіргі қазақ прозасындағы М.Әуезов дәстүрі» (1981), «Әдеби шығарма» (1987), «Қазақ тарихи романы: дәстүр мен жаңашылдық» (1988), «Шымырлап бойға жайылған» (1988), «Ғабиден Мұстафин» (1989), «Өмір шындығы және көркемдік шешім» (1991), «Жазушы еңбегі» (2001), «Қазіргі қазақ әдебиеті» (2003) тағы басқа еңбектері – талғампаз оқырмандардың ықыласына бөленген кітаптар.

Профессор Ж.Дәдебаев еңбектерінің басты нысанасы – қазақ прозасындағы ізденістер, дәстүр жалғастығы, тарихи таным мен көркемдік шешім, қаламгер шеберханасының тылсым құпиялары, көркем шығарманың болмысы мен бітімі сияқты сүбелі мәселелер. Бір сөзбен түйгенде, жазушылық өмір, жазушы идеясы мен кейіпкер психологиясының тылсым сәттері ғалым туындыларының өзегіне айналған.

Сонымен қатар, ғалым Абай шығармашылығындағы адам болмысының көркемдік, әлеуметтік, эстетикалық мәселелері, Абайдың адам туралы ілімінің негізі сынды мәселелерге қалам тартып «Абайдың антропологиясы» (2014) монографиясын ұсынды.

Осыдан жүз жылдан астам уақыт бұрын алаш ардақтысы Міржақып Дулатұлының: «Бәлки, мұнан кейін Абайдан үздік, артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғары, ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай», – деген сөзі ғасырлар ағысына төтеп берген көрегенді ой. Халық пен хакім Абай арасының ыстық ықыласпен, махаббатпен жалғасарын бағамдап айтқан сәуегейлік дерсіз. Иа расымен де, Абай – қазақтың Бас ақыны, Абай – мәңгілік. Бұл – ақиқат.

Абайтану бүгінде рухани байлығымыздың бөлінбес бөлшегіне айналды. Уақыт алға жылжып, заманалар озған сайын абайтану ғылымының толғақты мәселелері де көбейе берері анық.

«Қазақ әдебиеттануында Абайдың ақындық даналығын зерттеу мен зерделеудің өз тарихы бар. Бұл бағытта жасалған жұмыстар аз емес. Абайтану ғылымының өзі жеке сала болып қалыптасты. Абайдың ақындық өнерінің шегі мен шетіне жету қандай қиын болса, абайтануда да шет пен шек болуы мүмкін емес. Абайтану – үнемі даму, кемелдену үстіндегі ғылым», – деп толғанады абайтанушы Жанғара Дәдебаев.

Осынау өзекті тақырыптарды зерделеуде, зерттеуде филология ғылымдарының докторы, профессор Ж.Дәдебаев басқарып отырған әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтының көтерер жүгі мол.

2015-2018 жылдары ғалым Жанғара Дәдебаевтың жетекшілігімен «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» 35 томы жарық көріп, оқырманына жол тартты.

Көптомдыққа Абайды тануға арналған алғашқы мақалалардан бастап, М.Әуезов ғылыми негізін салған абайтану ғылымы, ел егемендігін алғаннан кейінгі жылдардағы зерттеулердің таңдамалылары топтасқан. Тұтас бір дәуірді қамтыған ғылыми жинақ. Әрине 1909 жылдан бері жарық көрген, уақыт сынынан өткен мақалаларды сұрыптау да зор ыждаһаттылықты, қыруар еңбекті талап етері сөзсіз. Оқырманына, зерттеушісіне ыңғайлы, қажетінді тауып, ой елегінен өткізе білсе болғаны.

Бұл турасында профессор Ж.Дәдебаев: «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» басылымын шығарудағы мақсат абайтану саласында ғалымдардың талай буынының тәжірибесіне, тарихи қалыптасқан ғылыми мектептердің арнаулы ақпараттары мен өндірген білімдерінің көлеміне негізделген электрондық дербес ғылыми базаның негізін жасау болатын. Аталған 35 том осы базаның ғылыми негізін түзеді», – деп ой өрбітіпті бір сұхбатында.

Ғылым мен техниканың көз ілеспей қарыштап дамыған қазіргі заманда жастарды кітап оқуға тартудың бұл да бір заманауи жолы болар. Абайтануға бағытталған зерттеу еңбектерін бір электронды

базада жинақтап, арнайы веб сайтта орналастыру – игілікті бастама. Ал басылымның таралымы көбейтілсе, тіптен нұр үстіне нұр болар еді.

Себебі аталмыш жинақ абайтану ғылымының көкжиегінің кеңейе түсуіне септігін тигізер сөзсіз. Абайды мақтаныш ете отырып, өсиетін ұғынып, біліп, оны ұрпақ санасына сіңіру адамгершілік пен ақыл-парасаттық, ой тазалығының тұнығына бұрынғыдан да терең бойлауға, зерделеп тануға жол ашыла бермек.

Сондай-ақ «Бұлардан басқа орыс тілінде 30 томнан асатын мол еңбектер тобы жинақталды. Оларды баспадан шығару – өз алдына бөлек іс-шара», – деген профессор Ж.Дәдебаевтың толғамды ойы – табысқа масаттану шынайы ғылымға жат мінез екендігінің бір дәлелі. Себебі Абайды тану да, Абайды танытуда тоқмейілсу еш жараспас. Мақсат та айқын. Ұлы ақынға арналған сапалық-ғылымдық тағылымы мол орыс тіліндегі таңдамалылар топтамасын құрастыру.

Абай «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» барша адам баласын дініне, діліне, нәсіліне бөліп-жармай әлем халқын бірлікке шақырған үндеу айтқан. Яғни Абай мұрасын дүниежүзілік өркениет ауқымында зерттеу – бүгінгі абайтану ілімінің басты қағидаты.

Абайдың шетелдік оқырманы көбейсе, қазақтың танымалдығы да арта түсері хақ. Қазіргі таңда көптеген ел Абай шығармаларымен өз тілдерінде сусындауда. Абай туындылары ағылшын, неміс, француз, түрік, венгр, поляк, жапон, қытай, үнді тілдерінде және бірқатар араб мемлекеттерінде аударылды.

Ал сол аудармалар қаншалықты Абай сөзін дұрыс жеткізуде. Осы мәселе төңірегіндегі абайтанушы Ж.Дәдебаевтың «Абайдың шығармашылық мұрасын, даналық тағылымын зерттеу мен зерделеу көп қырлы, көп деңгейлі, күрделі құбылыс болғанда, оны аудармашылардың тану деңгейіне қойылатын талаптар да үлкен екені даусыз. Сондықтан Абайды, алдымен, тану қиын, сонан кейін аудару қиын», – деген толғақты пікірі соның айқын дәлелі. Абай өлеңдерін орыс тіліне аударған аудармашылар Е.Курдаков, Ю.Нейман, Ю.Кузнецов, М.Дудин сынды ақындардың сапасыз аудармаларына талдау жасай отырып, Абайды аудару үшін «Алдымен Абай деңгейіндегі ақын болуы шарт» деген өткір сыны да абайтанудың өзекті мәселелері санатында. Абайды танымай, Абайға терең бойламай оны өзге елге танытам деу бос әурешілік.

«Абайдың ілімін, Әуезовтің шығарма-шы-лығын, қазақ әдебиетін білетін адамдар азай-маған да, көбеймеген де секілді. Кейде Абай-дың ілімін, Әуезовтің шығарма-шы-лығын, қазақ әдебиетін білетін адамдар азайып, білмейтіндер көбейіп кететіндей болатыны бар. Көз алдымды ойда жоқта сап ете қалған осындай ойдың елесінен тазартамын. Абай-дың ілімін, Әуезовтің шығарма-шы-лығын, қазақ әдебиетін білмейтіндер көбейіп, біле-тіндер бірте-бірте мүлде жоқ болып кетпесе не қылсын дегендей ойдың қылаңынан қашамын. Егер қазақ әдебиетін өсіріп-өркен-дету-шілер, қазақ әдебиетін білетіндер, білге-ні-нің игілігін өзі де көретін, өзгелерге де көр-сететін адамдар қазақ даласында мүлде қал-майтын заман болса, онда ол ақырзаман шы-ғар», – деп ғалым қазіргі қоғамның көрінісіне жан айқайын білдіреді. Себебі Абайдың әр сөзі қарапайым халыққа толық жетті, халық оны толық түсінді деп айта алмаймыз. Абайдың әр ұлағатын қарапайым халықтың жүрегіне жеткізуде әлі де қыруар жұмыстар жүзеге асыруды талап етеді. Әсіресе жас ұрпаққа, мектеп оқушыларына Абайды таныту – күрделі дүние. Ғалым сол жан айқайымен жар салады, үндеу тастайды. Жас буынның озық ойлы зиялы тұлға болып қалыптасуына Абай ілімі, Әуезов ілімі қашанда жол сілтер темірқазық екендігін баса көрсетеді.

Сөз соңында түйеріміз. Бүгінде Астана, Алматы және де еліміздің өзге де қалаларында Абай ғылыми-зерттеу институттары мен орталықтары жұмыс істеуде. Өкініштісі сол, әркім өз бетінше әрекет етуде, бір-бірімен байланысы жоқ. Елбасының «Рухни жаңғыру» бағдарламасының аясында Семейдегі Шәкәрім университетінде Абай институты құрылып, жұмыс істей бастағанына бір жылдың көлемі болды.

Осы орайда айтпағымыз, кемеңгер М.Әуезов іргетасын қалап, ғылыми негіздеген әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетіндегі Абай институты ұйытқы болып, республикадағы абайтану орталықтарына бағыт-бағдар берсе құба құп болар еді. Еліміздің түкпір-түкпіріндегі ақын атындағы ғылыми-зерттеу орталықтарының басын біріктіріп өзекті сауалдар ортаға тасталар бас қосулар ұйымдастырылса мақсат та айқын болар еді. Ұлы ақынның қазақты бір атаның баласындай біріктіру мақсатында айтқан «Біріңді қазақ бірің дос, көрмесең істің бәрі бос» ұлағаты мәңгілік тұғырымыз болары анық. Ендеше Абайды тануға бағытталған істе бөлінушілік жараспас. Себебі, Абай – біртуар. Абай – дара.

Биік парасат иесі профессор Жанғара Дәдебаевтың еңбектері – заман сұранысына лайық туындаған, ұрпақ ғибрат алар өнегелі мұра. Рухани жаңғыруды мұрат етіп Мәңгілік Елге айналмақ қазақ руханиятына береріңіз таусылмасын.

ПРОФЕССОР Ж.ДӘДЕБАЕВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ТАНЫМДЫҚ ТАҒЫЛЫМДАРЫ

Ұлттық әдебиеттану ғылымында өзіндік орны бар, көрнекті әдебиет зерттеушісі, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті жанындағы Абай институтының директоры, профессор Жанғара Дәдебаевтың еңбектері сан салалы.

Ғалымның еңбектерінің негізгісі – Абайтануға қатысты зерттеулер. Абайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеу, тағылым алу, бүгінгі күн тұрғысынан баға беру, тану ісі үрдісін жалғастыру – абайтану ілімінің өсіп-өркендеуіне қосылатын үлкен үлес. Абайтану – қазақ әдебиеттану ғылымының саласы болғандықтан, ұлы ақынның өмірі мен шығармашылық өнері, философиясы, қоғамдық-эстетикалық көзқарастары, оның қазақ поэзиясындағы өлең жүйесін, ақындық тілді дамытудағы үлесі, музыкалық мұрасы жайлы сан-салалы зерттеу еңбектерін қамтитын, Абай ілімін мұрат еткен ғалымдардың зерттеулерін оқырман игілігіне айналдыруда Ж.Дәдебаевтың қажырлы еңбегін атап айту қажет. Абайдың шығармашылық мұрасын әдебиеттану, тіл білімі, мәдениеттану, тарих, педагогика, заң, философия, әлеуметтану, саясаттану ғылымдарының тоғысында зерттеудің теориялық және әдістемелік негіздерін жасай отырып, қазақ әдебиеті теориясы мен тарихының ежелгі дәуірден қазіргі күнге дейінгі өзекті мәселелерін ақынның эстетикалық, этикалық, философиялық көзқарастары тұрғысынан бағамдау – ғалым-зерттеуші басқарып отырған институттың басты мақсаты.

Абай шығармашылығында негізделген ой-пікірлер, тұжырымдар, қағидалар жүйесін Абай ілімі аясында қарастырып, ғұлама ілімінің түп-тамыры, қалыптасу заңдылықтарын ақынның мәдени-әлеуметтік ортасымен, халықтың дәстүрлі дүниетанымымен байланыста анықтаудағы білікті басшының: «Кешегі қазаққа тән ерекшеліктер Абайдың шығармашылығында жеткілікті ашылған. Турасын айтқанда, кешегі қазақ пен бүгінгі қазақ екі бөлек қазақ емес, екеуі – бір қазақ. Біздің Абайға жақындығымыз бен қашықтығымызды өлшейтін өлшем құралы жоқ. Дегенмен, Абайдың заманынан бері ел жанарды, бірнеше рет жаңғырды. Тәуелсіз мемлекет құрдық. Егемен ел болдық. Заман да жақсарды, адам да жақсарды. Абай заманындағы жұрттың көбі сауатсыз болса, бүгінде жұрттың бәрі сауатты, көпшілігі жоғары білімді. Мемлекеттік басқарудың барлық салалары бойынша білікті мамандар өсіп-жетілді. Қала мәдениеті шырқау биікке көтерілді. Осының бәрі Абай заманы мен біздің заманымыз арасында, Абайдың замандастары мен біздің замандастарымыз арасында жер мен көктей айырмашылық барын білдіреді. Соған қарамастан Абайға жақындаған адамды кездестіру қиын. Абай – даналыққа жеткен жан. Абайға жақындау дегеніңіз даналыққа жақындау туралы оймен ұштасатыны рас. Алайда, жеке бір тұлғалардың даналыққа жетуі мүмкін болғанымен, Абайға жақындауы мүмкін емес-ау деймін. Абайға жақындау оңай емес. Абайдың адам болам деген жан асық болар бес асыл ісі бар: талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым... Бес асылға асық болып, бес дұшпаннан қашық жүрген адам ғана Абайға жақындай алады-ау», – деген пәлсапалық пікірінің тағылымы терең.

Ж.Дәдебаевтың зерттеу еңбектерінің бір алуаны тарихи-филологиялық болып келеді. Бұдан автордың көркем мәтінге ден қоюы арқылы тарихқа, тарихи кезеңдер шындығы мен тарихи тұлғалардың сипатына айрықша ықылас қоятынын, сол арқылы кейде тарихи кезеңнің шындығын көркем мәтінмен шегендесе, кейде сол арқылы тарихтың тылсым шындығын ашуға мән беретінін аңғарамыз.

Ғылыми ізденісі терең зерттеушінің бір қыры – отандық дулатитану ғылымына белсенді араласуы дер едік. Ұлы тарихшы, колбасшы, мемлекет қайраткері, жазушы, ақын, өз заманының жан-жақты дарын иесі Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати есімі қазақ елінің тәуелсіздік алғанына дейін қалың жұртшылыққа танымал емес болатын. Рас, ол жөнінде сонау XIX ғасырда қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлиханов танымдық мәні зор мақала жазып, орыс шығыстанушы ғалымдарына таныстырды. XX ғасырдың 40-жылдарында академик Әлкей Марғұлан оның қазақтан шыққан тұңғыш тарихшы екенін дәлелдеп баяндады. Бірақ жасыратыны жоқ, осындай ғылымдық негізі терең ізденістер кеңестік кезеңде өз жалғастығын тауып, Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің қазақ халқының XVI ғасырдағы даңқты перзенті екендігі, әлем мойындаған «Тарих-и Рашиди», «Жаһан наме» атты тамаша еңбектер жазғандығы, оның қазақ тарихы, мәдениеті мен әдебиетіне қатыстылығы ашылмай қалып жатты. Оған еуроцентристік принципке негізделген кеңестік кезеңдегі саясат пен идеология жол бермеді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ғана, 90-жылдардың соңына қарай елімізде дулатитану мәселесі белсенді қолға алынды. Ондағы басты негіздердің бірі Тараз мемлекеттік университетінің Дулати атын

иемденуі және сол кездегі университет басшылығы тарапынан бұл бағытта үлкен ұйымдастырушылық жұмыстардың жүргізілуі болды. Тараз мемлекеттік университетінде 2 жылда бір рет халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның тұрақты өткізілуі отандық және шетелдік ғалымдардың бұл ғылым саласына бетбұрыс жасауына үлкен ықпалын тигізді.

Дулатитану ғылымына келген ғалымдардың алдыңғы легінде профессор Жанғара Дәдебаев та болды. Ол конференцияларда тұрақты түрде ғылыми тұрғыдан тың баяндамалар жасап, ұлы баба мұрасына ұлттық тұрғыдан жаңа көзқарастармен келіп, маңызды, дәйекті тұжырымдарын ұсынып отырды.

Жалпы ғалымның М.Х.Дулатидің басты еңбегі «Тарих-и Рашидидің» ұлттық әдебиеттің көне бастауындағы мәні мен тарихи орнын, туындыдағы шығармашылық тұлға мен оның табиғатын, көркемдік сипатын пайымдаған келелі ой-тұжырымдары, сондай-ақ аңыздың негізі шындық екенін, Алаша ханды «Тарих-и Рашиде» суреттелетін моғол ханы Сұлтан Ахмет ханмен байланыстыра қарастыруы және оны тарихи туынды негізінде, басқа тарихи деректермен салыстыра, салғастыра отырып дәлелді зерттеуі тарихи әрі филологиялық тұрғыдан барынша маңызды болды.

Ж.Дәдебаевтың М.Х.Дулати мұрасын зерттеудегі байқалатын басты сипат – жалпы пікір, жалаң сөзге жол бермейтіндігі. Баба мұрасынан өзі тақырып етіп алған өзекті мәселені барынша жан-жақты, нақты, дәлелді баяндауға ұмтылады. Сондықтан да отандық дулатитанудың алғашқы кезеңінде-ақ бұл салаға белсенді қатысқан ғалымның ғылыми ой-тұжырымдары барынша салмақты, дәлелді шығып жатты.

IV Дулати оқуларында (2001 ж., 29-31 мамыр) жасаған «Алаша хан және оның заманы (М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегі негізінде)» баяндамасында ел аузынан аңыз болып жеткен Алаша ханның «Алаша» атануының себебін жай аңыздық негізде емес, тарихи баян негізінде дәлелді пайымдайды. Бұл ретте ғалым ұлы баба еңбегімен ғана шектеліп қалмай, ғұлама зерттеуші Бухаридің, Бабырдың, Ш.Уәлихановтың, А.Құнанбаевтың, М.Тынышпаевтың еңбектеріндегі ой-пікірлерді салыстыра, салғастыра келіп, сөз басында айтатын: «Алаша ханның шын аты – Сұлтан Ахмет хан. Қазақ тарихи аңыздарындағы қазақтың үш жүзінің түп атасы болып есептелетін Алаша хан мен біз әңгіме етейін деп отырған Алаша ханның арасында қандай байланыс барын тарихи деректер ажыратып көрсетпейді. Халық Алаша хан деп атап кеткен Сұлтан Ахмет хан (1464-1465 жылы туған) – Моғолстан ханы Жүніс ханның екінші ұлы, нағашы жұрты – Ескендір Зұлқарнайынның әулеті» – деп келетін ғылыми тұжырымын дәлелді ұсынады. Рас, бұл арада ғалым айтқандай екі тұлғаны байланыстыратын нақты тарихи дерек жоқ, дегенмен Сұлтан Ахмет ханның қалмақтармен соғыста өте қаталдыққа баруы, жаулары тарапынан «жан алғыш», «Алаш» атануы, сондай-ақ қазақ аңызындағы Алаша ханның осындай сипатта көрініс беруі, ұлы Абайдың осы тарихи мәнді айғақтай түсіп, «Алаш-алаш болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмақ едік» деген ел арасына тарап кеткен сөздің мән-мағынасын ашуы ғалым Ж.Дәдебаевтың ғылыми болжамының шындыққа жанасатынын айғақтай түссе керек. Аңыздың түбі шындық екені де мәлім.

Ғалым Ж.Дәдебаевтың М.Х.Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінің мән-маңызын, жанрлық сипатын, шығармашылық тұлға мен суреткерлік ұстаным мәселелері туралы ой-толғамдарын маңызды деп білеміз.

VIII Дулати оқуында (2014) жасаған «Мұхаммед Хайдар Дулати – дара һәм дана тұлға» деген ғылыми баяндамасында «Тарих-и Рашиди» шығармасының қасиетті кітап Құранның бөлімдерін сипаттаудан басталатынын, тарихи шындықты баяндауды ниет еткенде автордың жауапкершілікті терең сезінгенін сөз етеді. Рас, тарих жеңіл сабақ емес. Оның сан қилы жолдары да, әділеттілік үшін күресі де болды. Талай тағдырлар өтті. Олардың жеңісі де, жеңілісі де болды. Оны бүгінгі ұрпақ біліп қана қоймай, одан тағылым алуы керек. Міне, М.Х.Дулати еңбегінің табиғатын терең таныған ғалым-жазушы тарихты баяндаудағы ұстанған принципін былай анықтайды: «Автор тарих туралы еңбегін шындықтан көз жазбай, есіндегілерін екшей отырып жазады, белгілі бір тарихи оқиғаны, тарихи болған істі баяндағанда, өз ойынан шығарып ештеңе қоспайды, тарихи романдарда кездесе беретін тарихи деректі өзгерту, құбылту, толықтыру сияқты көркемдік жинақтау тәсілдерін мүлде қолданбайды. Осы тұрғыдан келгенде, «Тарих-и Рашиди» белгілі бір аймақтың белгілі дәуірдегі тарихи шындығын ешбір қоспасыз, боямасыз баяндаған әдеби ескерткіш және баламасы жоқ баянды дерек көзі болып табылады».

Жалпы, тарихи еңбектегі шындық принципі жеңіл емес. Бұған автордың мол дайындығы, тәжірибесі, объективті талдау жасау қабілеті, шындықты тани білуі сияқты көптеген алғышарттарды игеруі және шығармашылық процесте соны басшылыққа алуы қажет. Профессор Ж.Дәдебаев моғолдар мен моғол хандары туралы М.Х.Дулати еңбегінің тарихи негізін түзетін дерек көздерін үш топқа бөліп жүйелейді: 1. Автордың ел аузынан естіген әңгімелері; 2. Автордың өз көзімен көрген оқиғалар тобы;

3. Автордың өзі көзімен көрген оқиғалары мен ел аузынан естіген, бірақ ақылға сыймайтын, жазуға қол бармайтын жайсыз оқиғалар тобы. Осы ретте ғалымның анықтауынша, М.Х.Дулати бірінші топтағы дерек көздерін ықшамдап пайдаланады, екінші топтағы оқиғалар жүйесін кенінен таратып баяндайды, ал үшінші топтағы оқиғалар тобын мүлде пайдаланбай, назардан тыс қалдырады. Бұдан автордың «Тарих-и Рашиди» еңбегін жазуда өзіне өте қатаң талап қойғандығы, естігендерінің өзін басқа дерек көздерімен салыстырып, оның шындыққа жанасымдылығын тексергені анықталады.

М.Х.Дулатидің шындық принципі ғалым өз сөзімен былай тиянақтайды: «Егерде мен әсіре әрлеуді өзім үшін мүмкін деп есептесем, онда Әбубәкір мырзаның лаңды істерін ешқашан баяндамаған болар едім, өйткені оның маған ағалық туыстығы бар. Егерде мен ол туралы жазбасам, онда оның істеген істері жабық күйінде қалар еді де, бұл өз кезегінде мен үшін шындықты айтудан жалтару, әрі орны толмас олқылық болып шығар еді. Көп сөзділікке салынбау, сөйте тұра айтылуға тиіс жайды айту – шындық алдындағы парызым», – дейді автор.

Ж.Дәдебаев зерттеуінде М.Х.Дулати еңбегінің методологиялық негізін құрайтын басты қағидалары, ұстанымдары жалпыадамзаттық рухани құндылықтармен сабақтасып жатқанына мән беріледі. Әсіресе, мемлекет басқару ісі негіздері бойынша қағидалар жүйесі ұлы баба шығармасының ауқымды саласы болып келеді. Мұхаммед Хайдар Саид ханның жастарды мемлекет басқару ісіне баулу жөніндегі ақыл-кеңестерін барынша ықыласпен қабылдайды. М.Х.Дулати жоғары бағалаған мұндай қағидаларды бүгінгі күн талаптары тұғысынан қайта пайымдаудың маңызды екендігіне ғалым мән береді.

«Егерде жастар қызмет істемейтін болса, онда олар жақсы тәрбие алмайды. Жақсы тәрбие алмаған жастар ірі істерде, көптің алдында және хандар мен сұлтандардың, әмірлер мен бектердің мәртебелі өкілдері бас қосқан жиындарда қысылып-қымтырылып тұратын болады, жұрт ондайлармен санаспайды. Егер жастар үлкендерге ілесіп қызмет етсе, онда мұндай істерге, мұндай істердің қыры мен сырына олардың көздері үйреніп, көңілдері толады да, қандай жиындарда да өздерін сенімді сезінетін болады. Соның арқасында олар елдің сеніміне ие болады, сөйтіп олардың мұндай қасиеттері дүниені билеу ісіндегі алып күшке негіз болады», – деп келетін «Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі тарихи баянның қазіргі уақытпен сабақтастығын ғалым жақсы аңғарады.

Ж.Дәдебаевтың «Тарих-и Рашиди» еңбегінің жанрлық сипаты туралы ой-тұжырымдары да ғылыми ортада жақсы қабылданды.

«IX Дулати оқуында» (2016) жасаған «Мұхаммед Хайдар Дулати және қазақ әдебиетінің шығу төркіні» атты баяндамасында ғалым мынадай нақты ғылыми тұжырымдарға келеді:

«Қазақ халқының жазба әдебиетінің баға жетпес ірі ескерткіштерінің бір қатары мұндаға дейін назардан тыс қалып келгенін айтудың артықшылығы жоқ. Әсіресе, XVI ғасырдың әдеби-тарихи ескерткіші, М.Х.Дулати жазып қалдырған «Тарих-и Рашиди» ерекше атауды қажет етеді. Біздің білуіміз бойынша, бұл тарихи зерттеу емес, қазақтың тарихи деректі көркем прозасының алғашқы үлгісі болып табылады. Өкінішке қарай, қазақ әдебиетінің тарихында бұл шығарма әлі өз орнын алған жоқ. Қадырғали Жалаири XVI ғасырдың аяғында жазған, 1602 жылы жарық көрген «Жылнамалар жинағы» және басқа туындылары туралы да осыны айтпасқа болмайды. Бұл қатарда басқа да авторлар мен олардың шығармалары бар.

М.Х.Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегі синкретті табиғатымен ерекшеленеді. Ол ерекшеліктердің бастылары мынандай: а) өткен дәуір тарихының теңдесі жоқ құнды дерек көзі; ә) өткен дәуір тарихы негізінде жазылған келісті көркем шығарма; б) өткен дәуір шындығын тану мен таразылаудың, пайымдаудың әдіснамалық үлгісі; в) мемлекет басқару өнерінің саяси-әлеуметтік құндылықтары терең көрініс тапқан эссе-эпос, т.б.

М.Х.Дулатидің өткен дәуір шындығын тану мен таразылаудың, пайымдаудың әдіснамалық үлгісі қазақ әдебиетінің шығу төркіні туралы жаңа ұстанымның тууына негіз болды. Бұл ұстанымның мәнісі -қазақ әдебиетінің шығу төркінін ерте дәуірлерде Қазақстан және Орта Азияны мекендеген халықтардың тарихымен, өмір-салтымен тығыз байланыста зерттеуде. Қазақ әдебиетінің шығу төркінін М.Х.Дулатидің әдіснамалық үлгісі бойынша, қазақ халқының шығу тегімен сабақтас зерттеудің тарихи және мәдени-әлеуметтік маңызы жоғары» [3, 32].

Әрине, мұндай ірі ой-тұжырымдар бірден пайда болмайды. Бұл көп жылғы ізденістің түйінді қорытындысы десек қателеспейміз. Жалпы, ұлы бабамыз М.Х.Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегі тарихи тұрғыдан да, әдеби тұрғыдан да бағасы өте жоғары еңбек екені даусыз. Ал, мұндай күрделі еңбектің тереңде жатқан қыр-сыры мол болатыны тағы күмәнсіз. Бұлар дулатитанушы ғалымдар тарапынан қажырлы еңбекті талап етеді.

Ж.Дәдебаевтың ғылыми шығармашылығын сөз еткенде, айтпай өтуге болмайтын оның тағы бір бөлек сипаты – Әулиеата өңірінің тарихы мен мәдениетін, әдебиетін зерттеудегі тамаша ізденістері.

Тарихи-филологиялық сипатта жазылған «Атыңнан айналайын, Әулиеата», «Тараз өлкесі» тағы басқа кітаптары Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы аясында өлке тарихын білуде жастар үшін құнды еңбекке айналып отырғаны сөзсіз. Ұлттық ғылымның үлкен кеңістігінде жүріп, туған өлкенің тарихына зер салу, нәтижелі жұмыс атқару кім-кімге болса да ғибрат саналмақ.

Өлкетанушының «Тараз өлкесі» атты тарихи-филологиялық зерттеу еңбегі арқылы оның Тараз өлкесінің көне тарихынан сыр шертіп, есте жоқ ескі заманнан талайлы тағдырды бастан өткерген өлкенің қилы тағдыры, тарихи хәм шығармашылық тұлғалары, дарынды қолбасылары мен жайсаң бибектері жайлы сан түрлі еңбектерді ақтарғаны байқалады. Сондай-ақ үзік-үзік күйінде жеткен мәліметтерді жинастырып, далалық ауызша тарих айту үрдісін жаңаша көзқарас тұрғысынан байыптап, аңыздардың астарынан сыр іздеп, оларды елеп-екшеп, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан шежіре-дереккөздерді, тарихи мұрағаттарды қисынын тауып қиыстыруда көне дәуір жәдігерліктерімен қатар осы заманғы дерек-танымдарды да жүйеге түсіруде табанды жұмыс атқарғаны аңғарылады.

Көне Талас алабы мен аңғарының, ежелгі Тараз қаласы мен даласының, құнарлы өлкесі мен қасиетті өңірінің, оны мекен еткен тұғырлы тұлғалары мен даңқты ұл-қыздарының сақтардың заманынан, ғұндардың төрткүл дүниені тігіренткен дәуірінен күні бүгінге жеткен даңқы мен абыройының өркениет көкжиегіндегі алар орны, жазба әдебиет пен дәстүрлі мәдениетке қосқан үлесі шығыс пен батыс, орыс пен қазақ ойшылдарының, түрік жұрты мен шығыс шайырларының үнемі назарын аударып келгені мәлім. Ғалымның көне дәуір күмбіріне құлақ түріп, тарихи шежіре мен аңыз-деректерді зерделеп, аңыз-әпсана мен тарихи сананы салмақтап, олардың ғылыми мәні мен маңызын, сипатын дәл ашып, көркем туындылардағы, романдардағы тарихи шындық пен көркемдік шешімнің арақатынасына ерекше мән беріп, көңіл қоюының сырын, себебін осы еңбектерді оқи отырып ұққандаймыз. Бұл еңбектердің дүниеге келуі талай жылғы ізденістер мен қажырлы еңбектің, тірнектеп жинау мен талмай зерттеудің нәтижесі екенін білеміз.

Біздің жыл санауымыздан бұрын дүниеге келген Геродоттың, Цыма Цянның, Бан Гудың «Тарих», «Ханнама», «Тарихнама» еңбектерінен бастап өзіміздің Мырза Хайдар Дулатидің, Әбілғазының, Марғұланның, көрнекті түркітанушылар Бичуриннің, Гумилевтің т.б. зерттеулеріндегі төл тарихымызға, дәстүрлі мәдениетімізге, әдеби мұрамызға, соның ішінде, Тараз өлкесіне қатысты, байланысты дерек пен дәйекті, ақиқат пен аңызды ғылыми болжам мен тарихи таным тұрғысынан жүйелеп, біріздендіруге деген зерделеулерінің, пайымдауларының көп жылғы қажырлы еңбектің арқасында жүзеге асқанын анық аңғарамыз.

Кітаптың «Елбасылар» бөлімінде Ыстымы (Істемі) қаған, Әулие ата, Алаша хан сынды елбасылардың өмір жолдары, ата-тек мәліметтері, атқарған қызметтері мен өскен орталары сол кездегі қоғамдық жағдайлармен байланысты қарастырылады. Айталық, ежелгі Талас өңірінің тарихында Ыстымы қағанның тұлғасы айрықша екені, ол түркі қағанатының негізін салған аса көрнекті мемлекет қайраткері ретінде қарастырылып, «төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт еткен, Бастыны еңкейткен, тізеліні бүктірген» қаған болғанын, ол жайлы бізге жеткен деректерге сүйене отырып, тарихи тұлғасын сомдауға қадам жасап, түркі жұрты үшін атқарған қыруар еңбегін жүйелеп, тұжырымдап береді. Бумын қағанмен қатар Түркі жұртына ұзақ жыл иелік етіп, түркі мемлекеттілігінің нығаюына мол еңбек сіңірген қажырлы еңбегін саралай келе, «Ыстымы қаған мемлекет ісінің бар сала, бар бағытында да білгелігімен, даналығымен дараланды, алыптығымен алға басты, мемлекетінің негізін білгірлігімен, алыптығымен нығайтты. Осының бәрі Ыстымы қаған өмірінің, оның қайраткерлік қызметінің Отан тарихындағы, көне Тараз өлкесі тарихындағы маңызы мен мәнінің өлшеусіз зор екенін көрсетеді», – деп тұжырымдайды.

Ал, Әулие ата Қараханның қарахандар негізін салған хандықтың құрушысы болғаны айтылып, жазылып жүргені белгілі. Автордың оның кәуірлер шапқыншылығына қайсарлықпен қарсы тұра білген, азаттық үшін арпалысып, жанын қиған нағыз халық қаһарманы екенін көрсетумен қатар, түрлі дереккөздерді, аңыз мәліметтері мен шежірелерді зерделеп, аңыз бен ақиқаттың ара-жігін ажыратып көрсету үшін көп ізденгенін байқаймыз. Ғалым көптеген деректер мен мәліметтерді жинақтай келе, Әулие ата Қарахан есімінің үш кісіге тиесілі екені анықтап, «сөйтіп, Әбді-Рахым баба, Сатұқ Бұғра Қарахан Әулие ата, Ша-Махмұд Бұғра Қарахан Әулие ата – үш есім, үш кісі арасында қанай қарым-қатынас барын дәл көрстіп, кесіп айту қиын. Әйтсе де Талас-Тараз өңірі Әулие ата деп қабылдаған кісі аты айналасындағы халық аңыздарында сақталған мәліметтердің осы аталған үш есіммен бірдей байланысып жатқаны рас» деп топшылап, әрқайсысының елі үшін, жұрты үшін атқарған істерін баяндайды.

Сондай-ақ, бөлімде Алаша ханның түркі халқының ертедегі тарихынан ел үшін ерен еңбек еткен мемлекет қайраткері ретінде орын алғаны, жас кезінде Мырза Мұхаммед Хайдардың атасының ықпалында болғанын, кейінірек Моғолстанда өз билігін нығайту үшін он жыл бойы ұрыс жүргізгенін айта келе, Түркі халқының ұлттық қалыптасу, даму тарихында бұл қайраткердің де орны ерекше болғандығына тоқталады. Адамдық, азаматтық тұлғасын биіктете түсетін істеріне назар аударылады. Әлеуметтік маңызы зор жетістіктері деректер мен аңыз-эпсаналарға сүйене отырып, зерделенеді.

Зерттеудің «Қолбасылар» бөлімінде туған жері мен елін жат жаудан қорғаған ел-жұртының азаттығы үшін аянбай күресіп, қасықтай қанын қиған батырдың бірі Күнтумыш екені дәйекті көрініс тапқан. Тіпті Әулие ата, Талас өлкесінің жер, су аттарына қатысты деректер Манас эпосының оқиғаларымен үндесетіндігі тиянақты талданады. Сондай-ақ, қазақ халқының сыртқы жауы жоңғар, қоқан басқыншылығына қарсы күресінде асқан ерлік көрсетіп, аты аңызға айналған Көшек, Қойгелді, Саңырық, Жауғаш, Өтеген батырлардың ел егемендігі үшін жанын аямаған ерлік істерін баяндайды. Бауыржанның елдік мүдде мен ұлттық рух тоқайласқан бейнесі, бірін-бірі толықтырып тұратын ерлігі мен өрлігі көркем шығармада болсын, ел арасында кең тарап кеткен әңгімелерде болсын, аз қамтылған жоқ. Ал кітапта батырдың соғыс жағдайындағы ешкімге ұқсамайтын, ешкімді қайталамайтын іс-әрекеті, таланты мен қаһармандығы жайлы жазушының көптомдығындағы жазбаларына сүйене отырып, батырдың шынайы қалпын, кісілік һәм кішілік болмысын сипаттап, қол бастаушылық қасиетінің сырын тектіліктен, туған топырақтың құнарынан, ата-бабасынан мұра болып келе жатқан ұлтжандылығынан іздейді. «Соғыс ісінде қолма-қол, тактикалық және оперативтік ұрыстар деңгейлерінде бірдей қаһармандық көрсетудің негізінде қолбасылық кемелдік жатады. Қолбасы кемелдігінің басты белгісі соғыс сұрапылында оның өзінің де, ол бастаған офицерлер мен жауынгерлердің де жаппай ерлік жасауынан, ерліктің, қаһармандықтың жеке-дара адамдарға емес, жалпы қолға тән қасиетке айналуынан аңғарылады. Б.Момышұлы бастаған батальон да, дивизия да, полк те Ұлы Отан соғысында осындай қасиетімен дараланды», – деп Баукеңнің шынайы болмысын, даралық сипатының нақты себебін ашып береді.

«Билер мен бектер» атты бөлімде бір шоғыр би-шешендердің, датқалардың өмір жолдары мен кезінде халық атынан сөйлеп, айтқан билік-төреліктері сөз болады. Сібір ханы Көшімнің уәзірі – бас кеңесшісі болған Қадырғали Қосымұлының қолбасшылық дарындылығына ой жүгіртіп, хандықты сырттан келген басқыншылардан қажымас күш-жігермен қорғай білген әрі батыр, ірі қоғам қайраткері ретінде сипатталады. Қазақ шешендік өнерінің туып-қалыптасуы, даму жолдары, теориялық тұрғыдан сараланады. Шешендік өнерді Орта Азия мен Қазақстанның ғылыми танымында қаға беріс қалып келген өнер ретінде қарастыра отырып, Шығыс пен Батыс мәдениетінің байланысы аясында пайымдайды. Бұл ретте Қазақстан жерін ежелден мекендеген скифтердің батысқа ауып, Қара теңіздің солтүстік өңіріне барып қоныс тепкен ұлыстан шыққан Анахарсисінің шешендік сөздерінің мәнін ашып, тың тұжырым ұсынады.

Сондай-ақ, Төле би, Бөлтірік шешен, Байзақ датқа, Батырбек датқа, Сыпатай би сынды би-шешендерден қалған мұралардың өзіне тән табиғаты да терең ашылады. Бөлтірік шешеннің ел аузында, әр түрлі деректерде, қолжазба қорында сақталған мұрасын жинап, жариялауда М.Жолдасбеков, Б.Адамбаев, Н.Төрешұлы, Ш.Смаханұлы, С.Дәуітов т.б. атқарған үлкенді-кішілі зерттеулердің қатарында Жанғара Дәдебаевтың еңбектерін де атауға тиіспіз. Зерттеуші ғалымның ұзақ жылғы ізденістерінің нәтижесінде Бөлтірік шешеннің соңында қалған сөз маржандарының тандаулылары жинақталып, «Шешендік сөздер» деген атпен жарық көрді. Бұл – заманның мандай алды шешені, ел бастаған көсемі, ақыны, әрі батыры Бөлтірік Әлменұлының рухына бағышталған лайықты құрмет.

Кітапта Бөлтіріктің тапқырлығы, шешендік қабілеті бала күнінен-ақ өрісін кеңге жая бастағаны, жастайынан жоқшылық зардабын көрсе де, сөзге келгенде алдына жан салмайтын ділмар бала екендігі, тайсалуды білмейтін, қиқар әрі алғырлық қасиеті молдығымен ерекшеленетіні, билік айтқан кезде шешілуі қиын, түйіні мықты дауларда да ақылдылығымен, зеректігімен жол тауып қиыннан қиыстыратындығы, міне осының бәрі қамтылып, жатық тілмен, ғылыми сипатта зерделенген. Бөлтірік шешеннің сөз өнеріндегі өзіндік орнын саралай келе, «Шешеннің жекелеген сөзінде де, жалпы өнерпаздық өнегесінде де ерекше жарқырап көрінетін басты үш көркемдік-эстетикалық ерекшелік бар. Оның бірі – тереңдік. Екіншісі – айқындық. Ал үшіншісі – жүйелілік. Бөлтірік шешеннің өнері мен өнегесі осы үш өлшемге негізделген», – деп оның өнерінің өміршендік сипатын тап басып көрсетеді.

Сонымен бірге зерттеу еңбектің «Шығармашылық тұлғалар» бөлімінде Мұхаммед Хайдар Дулати, Ұлбике, Майкөт, Жамбыл, Кенен сынды қазақ халқы өнерінің жарық жұлдыздарының шығармалары талданады. Халықтың айтыс өнеріндегі Ұлбике Жанкелдіқызының алар орны анықталады. Күдері Қожамен айтысы талданып, сөз сайысындағы образдылық пен ой тереңділігі дәлелденеді. Екі ақынның қандай мәселені тілге тиек еткені, Ұлбикенің жеңу себептері көрсетіледі.

Еңбекте Ұлбике мен Жанкелдінің, Ұлбике мен Таспақожаның, Ұлбике мен Мәделі айтыстары жан-жақты сөз етіледі. Айтыс үстінде Ұлбике өзінің сөзге шешен, ойға жүйрік ақын екендігін танытуы нақтылы мысалдармен дәлелденеді. Тұтастай алғанда, Тараз өлкесінің тумасы Ұлбике айтысы қазақтағы қайым айтыстың басы ретінде бағаланып, ол суырып салма өнерде нағыз майталман, ойы ұшқыр ақын деп танылады.

Кітапта жыр алыбы Жамбылдың шығармалары мен айтыс өлеңдері талданады. Оның ақындық мұрасына тән бірнеше ерекшеліктер көрсетіледі. Жамбыл суырып салма ақындық өнерінің айтулы дүлдүлдерінің бірі ретінде бағаланып, оның сөзінің күші шыншылдығы мен сыншылдығында екені сараланып, орынды да ойлы, шынайы да шырайлы толғай білген дарын иесі екендігі дәйекті тұжырымдалған.

Туған өлке тарихын зерделей келе: «Кезінде Асан қайғы бүкіл қазақ жерін аралап, жерұйықты іздеді. Сол жерұйық деп таныған мекенде Қазақ хандығының туы тігілді. Жалпы Жамбыл өңірінде әрбір кезеңдерде түрлі тарихи оқиғалар орын алды. Сол тарих бүгінде оқулықтарда жаңғырып тұр. Тарихты оқытуда, оны тереңірек зерттеуде үлкен мән бар. Өйткені, біз осы өткенді өскелең ұрпақ бойына сіңіре келе, Отаншылдық рухтағы жастарды тәрбиелейміз. Олардың санасына өз туған жерінің өткен тарихын оқыта келе болашаққа да баянды бағдар құрамыз», – дейді ғалым.

Қорыта айтқанда, ұлтымыздың жүріп өткен жолын, ұрпақ бостандығы үшін бар өмірін сарп еткен ұлы тұлғаларын ұлықтаудың бүгінгі жастар үшін қажет, ал келешек үшін құнды асыл мұра екенін, сонымен қатар туған өлкесінің тарихын тебірене толғаған өлкетанушы ғалымның зерттеулерінің танымдық тағылымы, тәрбиелік мәні терең. Сондықтан да осындай құнды зерттеулер арқылы әдебиет тарихының ұрпақтар санасында қайта жаңғыратынына сеніміміз мол.

ЖАНҒАРА ДӘДЕБАЙ: КЛАССИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ (АСЫЛ СӨЗДЕГІ ҰЛТТЫҚ КОД)

Тәуелсіз кездегі қазақ әдебиеттануының жаңаша қалыптасуына бұрын тиым салынған А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Әуезов, Б.Кенжебаев, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов зерттеулерін жалғастырған Н.Келімбетов, А.Қыраубаева, Ә.Дербісәлі, М.Жолдасбеков, Ж.Дәдебайдың әдебиеттанулық еңбектері қазіргі ғылыми айналымға тікелей әсер етті.

Классикалық әдебиеттанудың өкілі Жаңғара Дәдебайдың басты тақырыбы – А.Байтұрсынұлы айтқандай, сөздің асыл болу шарттарын ұстана отырып, асыл сөздегі ел тарихы мен ұлттық код тұрақтылығын пән сөздері арқылы айқындау. Орта ғасырлардан басталған әдеби жәдігердің тұңғыш теориялық талдауы (Орхон-Енисей жазбаларының) Жаңғара Дәдебайдың Тоныкөк пен осы тас жазбасындағы мәтіннің қазақ сөз өнеріне тікелей қатысы бар деген тұжырымы тәуелсіз кезде орнықты. Ж.Дәдебайдың «Тарих-и-Рашидидің әдеби-эстетикалық мәні» атты зерттеуінде аталған әдеби жәдігердің бүгінгі қазақ тіліндегі әдеби-эстетикалық парадигмалардың бастауы екені дәлелденді. Тәуелсіздік кездің әдебиеттануы ежелгі әдебиет мәселесіне жаңа тұрғыдан қарады. Бұрын ауыз әдебиеті, тарих саласының зерттеулері болып саналған әдеби жәдігерлер алғаш рет кәсіби әдеби-теориялық зерттеулерге нысан болды. Осы ретте М.Х.Дулатидің «Тарихи Рашидиі» ұлттық код тұрғысынан әдеби мәтін яғни көркем туынды екенін тұңғыш рет дәлелдеп берген ғалым Жаңғара Дәдебай болды.

Ж.Дәдебайдың «Мұхаммед Хайдар Дулатидің әдеби-эстетикалық көзқарастары (1499-1500-1551)» атты зерттеуінде «Тарих-и Рашиди» дилогиясы тұңғыш рет әдебиеттанулық талдауға түскен. Бұл зерттеудің негізгі ойлары келесі: «Қазақ тарихи прозасының әуелгі үлгісі қатарына жататын Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты дилогиясы – тарихи-филологиялық, әдеби-эстетикалық, көркемдік сипаттары тең түсіп жатқан, жанрлық табиғаты да, зерттеу, суреттеу пәні де күрделі туынды. Онда автордың тарихи, әлеуметтік, философиялық, әдеби-эстетикалық көзқарастары, шығармашылық тұрғысынан тиянақталған. Сондықтан да XVI ғасырдың бірінші жартысында өмір сүріп, еңбек еткен автордың әдебиет, сөз өнері туралы ойлары мен толғаныстарын, көзқарастары мен пікірлерін қазіргі заман талаптары мен сұраныстарына сай тарихи тұрғыда таразылаудың мәдени-әлеуметтік маңызы зор.

Көркем әдебиет тарихында қаламгер өз шығармашылық еңбегі, шығармашылық ойлау ерекшеліктері туралы айтқан пікірлері мен тұжырымдары, толғаныстары аса маңызды қызмет атқарады. Әлем әдебиетінде мұндай тәжірибе XVIII-XIX ғасырдан бастап қана орын алады. Бұл тұрғыдан келгенде Мұхаммед Хайдар Дулати әлем әдебиеті тарихында шығармашылық лабораториясы туралы өз байлауларын өзі баяндаған алғашқы қаламгерлердің бірі болып табылады. Бірінші кітаптың кіріспесінде автор өз шығармашылық еңбегі жайында әдеби маңызы жоғары ой айтады. Солардың ішінде автордың алдағы уақытта жазылмақ шығарманың тақырыбы мен қаламгер тұлғасы айналасындағы пікірлері тарихи құндылығымен ерекшеленеді. Шығармашылық еңбекке ден қойған тұлға үшін, М.Х.Дулатидің пайымдауынша, төрт шарттың орны бөлек. Оның бірі – жазуға мүмкіншіліктің болуы. Екіншісі – білімнің жеткіліктілігі. Үшінші – жазуға қажеттілік. Төртінші – білімге, білуге құштарлық [1, 188].

М.Х.Дулатидің бұл бағыттағы ойларының, эстетикалық көзқарастарының маңызы бүгінгі күн үшін де жоғары деп санайды зерттеуші. Өйткені «әдеби шығармашылық еңбек, шығармашылық тұлға табиғаты туралы ғылыми айналымдағы қазіргі теориялық тұжырымдардың, пікірлердің өзегі М.Х.Дулатидің әдеби-эстетикалық көзқарастарымен мейлінше үндес. Себебі жоғарыда аталған М.Х.Дулати көрсеткен шарттар мен қасиеттердің маңызын бүгін де жоғары бағаланады». [2, 140]. Яғни М.Х.Дулатидің білімінің, әдеби танымының тереңдігі, өмірлік тәжірибесінің ерекшелігінен жазылған мәтін жазушылыққа қойылатын басты талаптың бірі болып табылады» [1-130].

Мемлекет басшысы қандай этикалық тәрбие алған? Осы ретте М.Х.Дулати кім? Оның тұлғасы да анықталған (мәтін бойынша): «Бабырдың жанында болған үш-төрт жылда Мұхаммед Хайдар 9-12 жаста еді. Осы жылдары ол Бабырдың Самарқанға, Бұхараға жасаған жорықтарына қатысады. Бала Мұхаммедтің есінде 8 жасында әкесімен бірге Хұсраушахқа барғаны, одан Қорасанға келгені де сақталып қалады. «М.Х.Дулати – XVI ғасырдың бірінші жартысында өмір сүріп, қазақ халқының,

Орталық Азия елдерінің тарихы мен әдебиетінің, мәдениеті мен өнерінің, білімі мен ғылымының дамуына аса үлкен үлес қосқан ірі ғалым. Оның әдебиет пен өнер, мәдениет туралы ойлары мен пікірлерінің, эстетикалық көзқарастарының, теориялық тұжырымдары мен болжамдарының тарихи мәні терең, ғылыми және практикалық құндылығы жоғары, мәдени-әлеуметтік маңызы зор» [1, 21].

М.Х.Дулатидің Бабыр Падишадан кейінгі ұстазы – Моғолстан ханы Сұлтан Саид хан. Сұлтан Саид ханның тәрбиесі мен қамқорлығында ол 13 жастан 24 жасқа дейін болады. Осы жылдар ішінде Сұлтан Саид хан шәкіртінің бойына өз заманындағы аса тәрбиелі және білімді мемлекет қайраткеріне тән қасиеттерді толық сіңіреді.

Сол замандағы М.Х.Дулати Сұлтан Саид ханның тәрбиесінде болған жылдар ішінде алған білімі мен білігі туралы былай дейді: «... мен білім алдым және жақсылық таптым... Жазуда, сауаттылықта, поэзияда, стилистикада, суретте және алтынмен аптауда, сондай-ақ ағаш ою, зергерлік шеберлік, қалқан соғып, оқ жону, садақ ию, қанжар жасау, құрылыс, ұсталық, ат әбзелдерін дайындау және басқа өнер мен кәсіпке төселіп әрі шеберленіп, қатарымнан ерекше дараландым. Осының бәріне төселіп алғаным сонша, бұл кәсіптердің шын шеберлерінің өзі маған шәкірт болуға да жарамай қалды. Бұдан басқа мемлекет басқару мен іс жүргізуде, соғыс өнерінде қазақшылаудан түнгі жорыққа дейін, оқ атуда, аң аулауды ұйымдастыру мен басқаруда және мемлекет ісінде қажет болатын жайдың бәрінде де ол менің ұстазым және ақылшым болды» [1, 4-5].

Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» қазақ әдебиеті неге асыл сөз дегеніне қатысты нақты тұжырымды зерттеуші Ж.Дәдебай М.Х.Дулатидің өзіне дейінгі әдеби мұра мен тарихи мұраны айғақтаған пікірімен дәлелдей түседі: «М.Х.Дулати жылнамашы жазушылардың шығармашылық дәстүрі аясында қалыптасқан өмір құбылыстарын жинақтау тұрғысын барынша қолдап, өзі де қолдана отырып, жаңа, тек қана өз эстетикалық нысанасына сай шешім жасайды. Бұлай дегенде, ғұламаның жазылар шығармасына қажетті өмір құбылыстарын саралау және даралау тұрғысындағы биік эстетикалық мұратты ерекше атап көрсеткен дұрыс. Автор өмір құбылыстары туралы мәліметтердің, деректердің көздері алуан түрлі болатынын сипаттай отырып, олардың басты-басты деген мынадай бірнеше нысанын атайды: а) жылнама шығармалар; ә) аңыздар; б) өзгелердің өзге біреулерден естіген әңгімелері; в) өзгелердің өз көргендері туралы айтқан әңгімелері; г) автордың өзі естіген әңгімелер; д) автордың өзі көрген оқиғалар, т.б. Осы аталған дерек таптарын автор әдеп өлшемдері тұрғысынан тағы бірнеше топқа бөледі: а) өсер өркенге жеткізуге, айтуға, жазуға лайықты оқиғалар; ә) өсер өркенге жеткізуге, жазуға лайықсыз оқиғалар. Айтуға, жазуға лайықсыз құбылыстар қатарына автор біреу туралы өз көзімен көрмеген, ақиқаттығына көзі жетпеген парықсыз оқиғалар жайындағы әңгімелерді жатқызады. Ақиқаттылығына көзі жетпеген анайы, жауыздық сипатта әңгімеленген оқиғаларды белгілі бір тарихи тұлғаға танудың адамгершілікке жатпайтынын айту да М.Х.Дулатидің әдеби танымының тереңдігін, әдеби-эстетикалық көзқарасының тиянақтылығын танытады. Сонымен қатар автор белгілі тарихи тұлға өмірде жасаған, бірақ шектен асқан зұлымдық істерді сипаттаудан да тартынады. Өзі көрген, өзінің көз алдында өткен мұндай жауыздық істерді қағаз бетінде жаңғыртып сақтауға, болашаққа ұсынуға автордың ақыл-ойы батылдық ете алмайды. Мұншалық қатыгездік пен жауыздықты не көрмеген, не білмеген оқырманның көңілінде күдік ұялап, автордың суреттеп отырған жайына сенімсіздік туу мүмкіндігі жайлы айтқан ойларында да М.Х.Дулати биік әдеби-эстетикалық талғам мен талап иесі екендігін көрсетеді. Мұндай жағдайда автор артық сөз, артық суреттеуге де бармауды, сөйте тұра үн-түнсіз де қалмауды шындықты шынайы суреттеудің басты кепілі деп біледі [1, 130-131].

Асыл сөз адамның жан қажеттілігінен туатыны ежелгі әдеби жәдігерде осылай орын алған. Зерттеуші әдеби жәдігерді тарихи, эстетикалық және этикалық тұрғыда қарастырған. Ғалым мемлекеттік және ұлттық кодтың қандай шарттардан осы әдеби жәдігерден анықтап береді. Ж.Дәдебай осы ретте өмір құбылыстарын көркем суреттеудегі реалистік әдістің өзекті принципі бар деп санайды.

Асыл сөздің о бастан тек әдептілік пен ғибраттылықты басты мақсат ететіні туралы былай делінген: «Тарих-и Рашиди» шығармасына арқау болған өмір құбылыстарының жүйесін автор жоғарыда көрсетілген әдеби-эстетикалық көзқарастарына сәйкес үшке бөліп жүйелейді: а) автордың ел аузынан естіген әңгімелері; ә) автордың өз көзімен көрген оқиғалар тобы; б) автордың өзі көзімен көрген оқиғалар мен ел аузынан естіген, бірақ ақылға сымайтын, айтуға ауыз, жазуға қол бармайтын оқиғалар тобы. «Автор бірінші топтағы оқиғаларды қысқаша баяндайды, екінші топтағы оқиғалар жүйесін кеңінен таратып жүйелейді, ал үшінші топтағы оқиғалар тобын мүлде пайдаланбай, назардан тыс қалдырады [1, 330].

М.Х.Дулатидің өзіне дейінгі әдебиетті қалай меңгергені туралы зерттеуші былай дейді: «М.Х.Дулати өзінің алдындағы сөз өнерінің ірі өкілдерінің өмірі мен шығармашылығын жіті қадағалап, оқып, байқап, бағалап отырған. Шарафадин Али Йездидің «Зафарнамасын» зерттеп,

зерделеп қана қоймай, оны өз еңбегінде дерек көзі, көркем баяндаудың үлгісі ретінде кеңінен пайдаланады. Ал Әбдірахман Жәми, Саодаддин Қашқари ??, Низаматдин Хамуш, Қожа Алааддин Аттар, Мир Әлішер және басқа өнер адамдарына, олардың өнеріне сипаттама бере отырып, автор өзі тұсындағы, өзіне дейінгі ондаған ғұламалардың, ақындар мен ғалымдардың, қолөнершілердің, суретшілер мен сазгерлердің шығармашылығын жоғары бағалайды. Әсіресе, Әбдірахман Жәми туралы баға бергенде, автор барынша сүйсініп, қанағаттанып отырады, оны Сұлтан Мырза Хұсайын тұсында өмір сүрген әулиелердің әуелісі, ұлы мәртебелі ұстаздардың ұстазы, білімдарлардың білімдары ретінде таниды [1, 239]. Сонымен қатар ол Ә.Жәмидің өлең жүйесін түзу жолындағы жаңашылдығын, шығармашылық ерекше машығын атап көрсетеді. Мир Әлішердің (Науаи) өлең жазу өнерін Ә.Жәмидің өнерімен теңестіре отырып, ғұлама бұл екі ақынның да шеберлігінің жоғары екендігіне ден қояды, сондай-ақ түркі тілінде Мир Әлішер секілді сонша өндіріп және көркем жазған ешкімнің жоқтығына назар аударады [1, 254]. Мир Әлішердің түркіше жазған үш жинағы мен парсыша жазған бір еңбегіне ерекше назар аудара отырып, шығармашылық жолында Мырза Сұлтан Хұсайыннан көп жақсылық көргенін жазады» [1, 11-12].

Әдеби жәдігердегі тарихи, мәдени оқиғалардың қамтылуы, оның негізгі теориялық танымы қалай іске асқан? Бұл туралы келесі теориялық талдау берілген: «Тарих-и Рашиди» дилогиясында суреттелініп отырған өмір құбылыстарының куәгері, тарихи оқиғаларға қатысушы әрі оларды өз атынан, өзінің қоғамдық азаматтық, жазушылық тұрғысынан баяндаушы автордың өзі. Ол өзі көзімен көрген, ортасында болған немесе басқа бір дерек көзінен алған, көзкөргендердің айтуынан естіген өмір құбылыстарының тобын, әсіресе, тарихи тұлғалардың басынан өткен оқиғаларды өзгертпей, бұрмаламай, қоспасыз суреттеумен бірге, өзінің көзқарасын, тиісті құбылыстарға қатынасын, олар туралы пікірі мен бағасын да тікелей немесе жанама түрде, кейде нәзік ишарамен білдіріп отырады. Бұл тұрғыдан алғанда, шығарма авторы баяндаушы, әңгімелеуші, жазушы ғана емес, шығарманың композициялық тұтастығын ұстап тұрған басты образ дәрежесіне дейін көтерілген көркем бейне, жан-жақты дараланған және терең ашылған ірі характер. «Тарих-и Рашидиде» автордың дүниетанымы, көзқарасы адамгершілік азаматтық тұрғысы мен рухани әлемі, ойлауы мен сезіну сипаттары осы характер арқылы танылады [1, 13].

Осы ретте Ж.Дәдебай көне әдеби жәдігерді дүниежүзілік әдеби контексте қарастырып, Ф.М.Достоевскийдің пікіріне жүгінген: «Суретте ме, әңгімеде ме, музыкалық шығармада бола ма – бәрінде де оның өзі көрініп тұрады: «ол өзінің көзқарастарымен, мінез-құлқымен, даму деңгейімен, мұны қаламаса да еркінен тыс, бейнеленеді» [2, 136]. Әдебиетші пән сөздеріне жүгініп, келесі тұжырымға келген: «Тарих-и Рашидидегі» ең басты бейне автордың өзі деуінің мәнісі осында. М.Х.Дулати өз шығармасында адам, азамат, тарихи тұлға, суреткер, ғұлама, ақырында образ ретінде дараланған. Автордың шығармасында өмірде болған шындық оқиғалар суреттелгенмен, сол шындық құбылыстармен бірге оның жан шындығы, ішкі табиғи әлемі қоса бейнеленген. Соның нәтижесінде «Тарих-и Рашидиде» дәуір шындығы, заман тынысы, тарихи оқиғалар суреттеліп қана қоймай, сонымен қатар автордың өз болмысы да тұлғаланып, сомдалып шыққан» [1, 14].

Көркем мәтіндегі белгілі тарихи тұлға қалай сомдалған? Осыған байланысты М.Х.Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде бірнеше тарихи тұлғалардың көркем бейнесі жасалғаны, оның ішінде ерекше назар аударатын қайраткерлердің бірі – Алаша хан екені анықталған. Автор Алаша хан өмірі тарихи контекст аясында бейнеленгенін атап өткен.

Шығарманың құрылымы, оқиғалар тіркемі, композициясы туралы нақты пән сөздері арқылы теориялық талдау берілген: «Белгілі бір оқиғаны баяндап отырып, басқа бір оқиғаны тарихи зерттеудің құрылым-жүйесі үшін бөгде мәнер, ал тарихи көркем шығарма композициясы үшін оның поэтикалық болмыс-бітімінің ерекшелігін бейнелейтін басты көркемдік тәсіл. Әдебиет теориясында белгілі оқиға желісін баяндауды кілт тоқтатып, басқа бір оқиғаны сипаттау баяулату деп аталады. Бұл көркем әдебиетте, тіпті қазақ халқының ауыз әдебиетінің үлгілерінде де мол пайдаланылатын поэтикалық баяндау тәсілі болып табылады. М.Х.Дулати «Тарих-и Рашиди» шығармасының бірінші кітабында да, екінші кітабында да баяулатуды өз өнерінің басты поэтикалық тәсілі дәрежесіне дейін көтеріп қолданады. Екінші жағынан, автор баяулатуды түйдектеу тәсілімен де тығыз сабақтастырып отырады. Бұл тәсілдің мәні бір мезгілде, бір мекенде болған оқиғалар тобын басқа мезгіл, басқа мекенде өткен оқиғалар тобымен тұтастыра, қабаттастыра баяндауда.

Әдеби жәдігердегі күні бүгін қолданыстағы мақалға қатысты келесі тұжырым берілген: «Дарияның жағасынан құдық қазбайды» деген даналық сөзді қазақ халқы күні бүгінге дейін қолданады. Онда терең мағына, үлкен ғибрат жатыр. Ой терең ғана емес, бейнелі, астарлы. Сондықтан да оны бір емес, әртүрлі жағдайға, ахуалға байланысты қолдануға болады. М.Х.Дулати «Тарих-и Рашиди» дилогиясының бірінші кітабында қазіргі қазақ әдеби тілінің қорындағы осы қанатты сөзді

белгілі жағдайға орай мейлінше сәтті, орайлы пайдаланған. Екі түрлі құбылыстың бір-біріне қатысын, сонымен қатар бір-бірінен айырмашылығын бейнелі, образды түрде жеткізу үшін, автор мұндай сөздерге басты бейнелеу және суреттеу құралы ретінде сүйенеді» [1, 19].

Әдеби жәдігердің көркемдік, тарихи-эстетикалық мәні неде? Дилогия қандай мақсатпен жазылған? Асыл сөз – әдебиеттің негізгі міндеті туралы былай делінген: «Тарих-и Рашиди» құрылымында тарихи өмір шындықтары, мемлекет тарихы, мемлекетті басқару, мемлекет қайраткерінің саяси, азаматтық келбеті, өнер мен білім, әдебиет пен мәдениет, философия, дін, заң, жаратылыстану және басқа ғылым салалары бойынша мол мағлұматтар, бағалы деректер бар. «Тарих-и Рашидидің» тарихи дерек көзі болуы оның тарихи-танымдық әдеби еңбек, көркем шығарма ретіндегі табиғатына қайшы келмейді, тарихи-танымдық әдеби еңбек әрі көркем шығарма болуы оның тарихи дерек көзі ретіндегі құндылығына көлеңке түсірмейді. Мұның өзі «Тарих-и Рашидидің» әдеби еңбек әрі көркем шығарма ретіндегі жанрлық табиғатынан туып жатқан ерекшеліктер қатарына жатады» [1, 20].

Зерттеуші осы ретте автор мен авторлық ұстанымға қатысты нақты теориялық пайымдау жасаған: «Әдеби шығармада ойдан шығару мен ойдан қосуға жазушы екі түрлі себепке байланысты қол артуы мүмкін: а) қаламгердің қолында жеткілікті тарихи деректер болмаған жағдайда; ә) жазушы өз қолында бар белгілі деректі пайдаланудан әдейі бас тартқанда. М.Х.Дулати өзінің еңбегінде тек қана шындық оқиғаларды суреттейді, ойдан қосуға да, ойдан шығаруға да бармайды. Бұл – қаламгердің басты шығармашылық даралығы».

Қазіргі әдебиеттанудағы мазмұнды форма, сөйлеу жүйесі, көркем дискурсқа қатысты әдебиетші Жанғара Дәдебаев «Көне түркі әдеби ескерткіштерінің көркемдік жүйесіндегі жанр түзуші факторлар» атты зерттеуінде көне түркі мұрасына келесі теориялық тұжырым берген: «Тасқа жазылған әдеби ескерткіштердің жанрын анықтауда оларды поэзия немесе проза жанрына жатқызар, болмаса қара сөз бен өлең сөз аралас өрілген үлгі деп тану жеткілікті бола алмайды. Бүгінгі шақта әдеби шығарманың жанрын поэзия немесе проза талаптарына лайықтап анықтауға ұмтылу бірден-бір дұрыс және ғылыми жағынан баянды тұрғы бола алмайды. Әсіресе көне түркі жазба ескерткіштерінің жанрлық табиғатына үлкен жауапкершілікпен қарауға тура келеді. Көне түркі әдеби ескерткіштері негізінде жанр түзуші фольклордың тұтастай жүйесін анықтаудың аса өзекті ғылыми мәселе екендігін де есте тұтқан артық емес. Бұл орайда әдеби шығарманың пішінін, баяндау жүйесін құрайтын құбылыстарды ғана емес, мазмұнын түзетін факторларды да негізге алу шарт... Ескерткіште түркі халқының тәуелсіздігі, түркі мемлекетінің егемендігі туралы мақсат пен мұрат ерекше қасиет ретінде қастерленеді. Осы мақсат пен мұрат жолында халықтың ынтымағы мен бірлігі де ардақталады. Қапаған ханның інілері мен балаларына айтып отырған ақылы оның бүкіл кейінгі ұрпақтарына қалдырған өсиеті дерлік».

Осы мәтіннің жанрлық ерекшелігіне мән берілген: «бұл жерде шығармашылық еңбектің бастапқы жанрлық ерекшеліктері көрініс тапқаны байқалады. Могиланның басындағы құлпытастағы жазу туралы да, «Күлтегін», «Тоныкөк» әдеби ескерткіштері туралы да осыны айту дұрыс: шығармашылық еңбек процесі, жазушы еңбектерінің сатылары мен ерекшеліктері, сөз иесінің өмір шындығынан өнер туындысын жасау жолдары және осының бәрінің жанр түзуші факторлар жүйесін түзудегі қызметі туралы ой осы ескерткіштерден бастау алады. Аталған әдеби ескерткіш авторларының өмір шындықтарын, тарихи оқиғаларды жинақтау, суреттеу даралығы, образ жасау, мінез даралау, сөйтіп жанр түзу шеберлігі шығармашылық ойлау мен шығармашылық еңбектің кемел деңгейін танытады. Бұл орайда «Тоныкөк» (VIII ғ.) ескерткіші, ондағы Білге Тоныкөк бейнесі талданған: «Күлтегін» жазушының авторы Иоллық тегін (1) болса, «Тоныкөк» жазушының авторы – Білге Тоныкөктің өзі».

Әдебиетші Білге қағанға қатысты мәтіннің құрылымы мен дискурсын айқындай келе мемлекет қайраткеріне тән қасиеттерді алға тартқан: «Түркі халқының, түркі мемлекеттігінің тарихында ақылы дариядай шалқыған мемлекеттік кеңесші Білге Тоныкөктің атқарған қызметі, еліне сіңірген еңбегі өте зор, өлшеусіз маңызды. Мемлекет қайраткерінің даралығы даналығында, кеменгерлігінде тұрады. Ал сол даналық пен кеменгерліктің қасиетін байсалдылық пен сабырлылық ашады. Бойында байсалдылық пен сабырлылық жоқ кісіден даналық немесе кеменгерлік табу қиын. Даналық пен кеменгерлік байсалдылықпен, сабырлылықпен ұштасқанда ғана кісі мемлекеттік кеңесші, мемлекеттік қайраткер дәрежесіне көтеріле алады. Тоныкөк, өзі толғап айтқан сөзіне, тарихтың танытуына қарағанда, осындай дара тұлғалы дана қайраткерлердің қатарына жатады. Мұның үстіне ол – байсалдылығы мен сабырлылығын қайтпас қайсар қаһармандықпен, қаһармандығын мейірман пейілмен үйлестірген, ел тарихында өте сирек ұшырасатын ұлы тұлға. Оның бар ғұмыры елінің тәуелсіздігін алу мен сақтау жолындағы сұрапыл соғыста, саяси тайталаста өтті».

Тоныкөктің бейнесі былай сипатталған: «Тоныкөктің сөзі мен ойында терең мән жатыр. Ханын тастап, басқа ханға бағынудың Тәңірдің қаһарын шақырғандай оңбаған іс екені туралы ойды түркі халқының санасына сіңіруді, халықтың осындай оймен, осындай қағидамен өмір сүруін көздеген

ақылғой жанның осылай демеске шарасы жоқ еді. Екінші жағынан, Тоныкөк өз сөзін, өз даналық ойын Тәңір ісімен сабақтастырып, бірде арнай сөйлеп, бірде толғай сөйлеп, ханын тастап кетіп жүрген аумалы-төкпелі халықтың ойы мен ісін тұрақтандыруды мақсат тұтады. Ханның сөзіне тоқтамаған босқын жұртты Құдайдың сөзімен қорқытып, біріктіруге күш салады». Бұл жерде Тоныкөктің мемлекеттік деңгейде ойлау көрегендігі, ел билеудегі саясаткерлігі, елді ұйымдастырып біріктіру ісіндегі ойы мен сөзінің бір жерден шығуы үлгі ретінде айғақталған.

Мемлекет басшысы ретінде Тоныкөк қандай істің басында болады? «Тұтас бір хандықтан, бір халықтан қалған аз жұртты маңына топтастырып, соңынан ілестірген ұлыққа Тоныкөк өз жүрегінің қалауымен қосылады. Иоллық тегін жырау Күлтегін туралы жырында Елтеріс ханға әуелде жеті батырдың ергенін, олардың біраздан соң жетпіс болғанын, ақыры жеті жүзге жеткенін жазады. Сол жеті жүз ердің ақылғойы Тоныкөк болды. Тоныкөк қалған аз халқына хан сайлау туралы, елінің елдігі, мемлекеттігі туралы ойлайды. Маңындағы ел-жұрттың жай-күйін сарапқа салғанда, ол тағы да ойға түседі. Бұл жерде өмір құбылыстарын баяндаудың эпикалық және лирикалық тәсілдері өзара ұшталып, эпикалық туындының табиғатына шынайы лиризм дарытады. Тоныкөк хан жақсы мен жаманды ажырата білер ме дегендей толғанады. Ақыры, бір шешімге келіп, хан сайлау туралы тоқтам жасайды. Бұл тоқтамын да ол өзінің ісі емес, Тәңірдің ісі деп біледі, жұртына да солай түсіндіреді. Елтеріс, осылайша 682 жылы түркі халқының ханы болып сайланады. Ақыл иесі, сөз иесі Тоныкөктің өзі болып қала береді. Бұл шақта ол отыздан асып, орда бұзғандай бұла күш иесі болатын».

Әдеби жәдігердегі ұлттық код пен мәтіннің мәңгілік тарихи құндылығы неде? Өткен тарихтан қазіргіге саяси сабақ болар мысалдардың мәні неде? Әдеби мәтіннен нені аңғаруға болады? Ол туралы былай делінген: «Тоныкөк өмірде болған осындай шындық оқиғаларды әдеби туындының құрылым жүйесіне белгілі бір көркемдік талаптар жүйесіне орай енгізеді де, сюжет желісін дамытып, композициялық тұрғыда маңызды шешім жасайды.

Тоғыз-оғыздардың сөзінен Елтеріс хан мен Тоныкөктің саяси келбеті жарқырап көрінеді. Елтеріс пен Тоныкөктің көздеген мақсаты – түркі халқының басын біріктіріп, оны тәуелсіз ел ету. Табғаштар болса, түркілердің өздеріне тәуелді болуына күш салып, саясатын осы мақсатқа орай жүргізді. Олардың мұнысы нәтижесіз болған жоқ. «Алтынды, күмісті, дақылды, жібекті сонша шексіз беріп жатқан табғаш халқының сөзі тәтті, бұйымы асыл еді. (Олар) тәтті сөз, асыл қазынасын беріп, жырақтағы халықты (өзіне) сонша жақындатар еді. Жақын қонып, сосын (олардан) әдепсіз қылықты үйренуші еді» [3, 44]. Табғаштардың тәтті сөзі мен асыл бұйымдарына алданған жұрт азып-тозды. Түркілерге жаулық ойлағандар: «Жырақ болса жаман сыйлық берер, жақын болса жақсы сыйлық берер» [3,45], – деп, қарапайым жұртты азғырып, елді іштен іріту ісімен айналысты. Ақылды кісілер бұған иланбады. Елдің басынан өткен тарих сабағын саралай отырып, Елбасы өз халқына: «Аштықта, тоқтықты түсінбейсің, бір тойсаң, аштықты түсінбейсің» [3,45], – деп налиды. Әдеби туындының жанрлық сипатын белгілейтін, құрылым жүйесін түзетін факторлар қатарында тарихта болған оқиғалардың тарихи нақты, шынайы бейнеленуі, суреткердің тарих шындығын бұрмаламай көрсетуді мұрат тұтқан шығармашылық тұрғысы аса зор қызмет атқарады. Шығарма сюжеті мен композициясын түзуде де осындай тұрғы бар».

Қазақ сөз өнеріндегі асыл сөз – өсиет сөз екенін әдебиетші Ж.Дәдебаев былай деп айқындап береді. Қазақ сөз өнерінің ел тарихымен байланысы осылай анықтала түседі: «Тоныкөктің бұл сөзінде ханның пікіріне қарсылық емес, терең ақыл бар. Дана кеңесші жау елдің ішкі бірлігін, соғыс ісіне қабілетін, әскерге қажетті азық-түлік қорының мөлшерін – бәрін біліп, есепке алып отыр. Жаудың артықшылығына қарсы қояр өз жағының жетістіктерін де көңілден таса қалдырмайды, олқылықтарын, осал жерін де жасырмайды. Білге хан мемлекеттік кеңесшісінің сөзін мақұлдауға мәжбүр болады.

Хан тағына жаңадан отырған Білге ханның ойы он саққа жүгіріп, белсенді іске ұмтылады» [4, 279].

Әдебиетші әдеби мұрадағы асыл сөз – дала саясаты мен ел билеу және бір дінді ұстанудың басты амалы екенін мәтінге жүгіне отырып, дәлелдей түседі: «Тоныкөк бұл жерде де еларалық саяси мәселелердің теңдессіз білгірі, өз елімен шектес жатқан мемлекеттердің әскери, саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайларын жіті бақылап, жан-жақты біліп отырған көреген мәмілегер, ойға жүйрік, ақылға бай данышпан адам бейнесінде көрінеді. Түркі халқының көшпелі тұрмыс-тіршілігінің ел, мемлекет үшін қаншалықты мәнді, өмірлік маңызының жоғары екендігін Тоныкөктен артық түсіну, одан асып, анық түсіндіру қиын. Оның ойының негізінде бұлтартпас шындық бар, оның пікірінде дәлелі мәйекті логикалық жүйе жатыр. Соғыс барысында жауынан тойтарыс тапқан жағдайда қалалықтардың жасырынар жері жоқтығы, сондықтан да олардың түгел тұтқынға түсетіні туралы ой өмірдің өзі сан мәрте көрсеткен ақиқат екені дау тудырмасы анық. Оны жас Білге хан білмесе де, тарихтың өзіндей ғасырға жуық жасаған Білге Тоныкөк біледі. Қала салып, қамалда тұру айнала

дұшпан аңдып тұрған жаугершілік заманда әскері көп, жер қайысқан халқы бар қуатты ел үшін қауіпті болмауы мүмкін. Ал түркілер секілді аз халық қанша қамал салып, қорған тұрғызғанмен әскері көп, халқы көп, байлығы тасыған елдің шапқыншылығына төтеп бере алмай, өз қамалында өзі қамалып, жаудың олжасына айналуы қиын емес. Кең өлкеде көшіп-қонып, күші асқанда алға шауып, күші әлсірегенде жалт беріп, жасырынып, жауды адастырып кету – Тоныкөк тұсындағы түркілердей аз халық үшін өмір сүрудің бірден-бір қолайлы, оңтайлы жолы. Дана қарт туған халқының амандығы мен азаттығы үшін баянды жолды дәл танып, дұрыс бағалайды. Білге хан Тоныкөктің ақыл-кеңесінің дұрыстығын мойындап, ордасын қамал-қалаға айналдыру туралы ойынан қайтады. Хан мұнымен тоқтап қалмай, елін бір сенімге, дінге иландыру үшін Будда дініне арнайы кеніш салдыруға ниет қылады. Тоныкөк ханның бұл ісін де қолдамайды. Ол өз ойын ханға былай жеткізеді: «Будда мен Лаоцзы ілімі кісіні жауынгер және күшті етпейді, адам сүйгіш, нәзік сезімді және әлсіз етіп шығарады» [4,279].

Осы ретте әдебиеттанушы Ж.Дәдебаев әдебиет-асыл сөз елдің елдігін сақтап, оны қорғау үшін туғаны туралы: «Білге хан үшін халқының адам сүйгіш, жүрегі елжіреген сезімтал, әлжуаз болғанынан, әрине, жауынгер, қарулы да қуатты, батыр болып қалыптасқаны қымбат еді. Тоныкөк те осы жолды таңдайды. Білге Тоныкөк тағы да тамаша танымымен дараланады. Жаулары жан-жағынан бөрідей аңдып, жортып жүргенде, түркі халқының жаны мен жүрегін әлдеқандай бір іліммен маужыратып, Отан қорғау ісінен, жауынгерліктен, батырлық дәстүрден алыстату халықтың болашағына балта шабумен бірдей еді. Тарихи деректерде сақталған осы екі оқиға (қала салу, будда дінін тұтыну) туралы Тоныкөк өз сөзінде ештеңе айтпайды. Ұлы жыраудың бұл шешімінде үлкен шығармашылық қуат бары сөзсіз».

Түркі мемлекетіндегі асыл сөздің қоғамдағы орны, ел саясаты мен даулы пікірлерге тоқтау бола алатын күш-қуаты осылай айқындалған. Әдебиетші тас жазуларын талдауға салып осындай тұжырымға келген асыл сөз өзі үшін емес, ел тағдырын қорғау үшін қажет екенін баса айтқан: «Империяның басқа елдермен қарым-қатынасы, турфандықтардың шығу тегі туралы ханның білімі Тоныкөктің ғибратынан, білігінен басталып жатқаны да дау тудырмаса керек. Сонымен бірге ханның сөйлеу жүйесінде де Тоныкөктің ділі мен тілінің үлгісі барында сөз жоқ».

Жанғара Дәдебайға дейінгі шығыстанушылар тек мазмұнын ғана баяндайтын бұл тас жазулардың тұңғыш рет осындай әдеби-теориялық тұрғыда талдануы тәуелсіз кездегі қазақ әдебиеттануына қосылған нақты үлес.

Әдебиеттанушы Жанғара Дәдебайдың «Өмір шындығы және көркемдік шешім» (1991), «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері» (1996), «Жазушы еңбегі» (2001) атты зерттеулері тәуелсіздік тұрғысынан қазақ әдебиеті тарихының кезеңдерін танытқан, қазақ әдебиетінің теориялық деңгейін ғылыми тұрғыда анықтап берген классикалық зерттеулер болып табылады.

«Өмір шындығы және көркемдік шешім» атты монография қазақ романындағы өткен дәуір болмысының суреттелуі теориялық тұрғыда зерттелген. Осыған орай көркем туындының құрылымындағы тарихи, этнографиялық, эстетикалық, фольклорлық, әдеби мәтіндердің танымдық, тәрбиелік функциясына ерекше назар аударылған. Қаламгердің тақырып пен өмір құбылыстарын таңдап алуы, оны талғам арқылы орнықтыруы ерекше қарастырылған. Аталған теориялық тұжырымдар «Көркем шығарма және оның тарихи негізі», «Көркем шығарма және оның этнографиялық негізі», «Көркем шығарма және оның фольклорлық негізі», «Көркем шығарма және оның әдеби негізі» атты тарауларда нақты пән сөздерге жүгінген теориялық талдаулар арқылы айқындалған. Осының негізінде әлеуметтік-рухани өзгерістерге өткен мен бүгінгінің байланыстарының мән-мағынасы ашылған.

Ғалымның «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері» атты еңбегінде шешендік өнер табиғаты зерттеліп, оны жасаушылардың өкілдері қатары анықталып, еңбектері туралы нақты әдеби мұрағаттық тарихи деректер келтірілген. Қазақ шешендік өнері қашан пайда болды? Осы ретте Төле, Қазыбек, Әйтеке билердің өнегелі өмірі мен дәстүрі ғылыми сараптау арқылы жүйелі түрде дәлелденген. Билер дәуірінің көрнекті өкілі Б.Әлменұлының әдеби мұрасы арнайы тұңғыш рет ғылыми талдауға түскен. Осының нәтижесінде Бөлтіріктің шешендік сөздерінің көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері, ақыл-билік үлгілері, ділмәр сөздер арқылы өрнектелген рухани ойлардың көркемсөзбен тізілген жүйесі анықталып, әдеби мұра теориялық талдауға ұласқан. Бұл еңбек Б.Әлменұлының мұрасымен қатар шешендік дәстүрдің теориясының негіздемесі болып табылады.

«Жазушы еңбегі» атты монографиясында Ж.Дәдебай творчестволық-шығармашылық лабораторияның теориялық мәселелерін көтеріп, соларға қатысты нақты талдаулар арқылы анықтама жасаған. Таланттың даралық табиғаты, қаламгерлік мұрат пен оның басты кезеңдері, шығармашылық процесс, өмір шындығы мен көркемдік шешім арақатынастары арнайы қарастырылған.

Әдеби жәдігер мен асыл сөздегі ұлттық код, көркемдік қиял, тарихи шындық, халық әдебиеті мен мәдениеті, әдеби мұра, көркем мәтін, категориялары бірімен бірі тығыз қатынаста екені айқындалған. Сондықтан зерттеуде өмір шындығы мен өнер туындысындағы сюжеттің арақатынасына ерекше мән берілген. Бұл мәселелер әдеби шығарманың тарихи негіздері, қазіргі қазақ романдарының мазмұндық жүйесі арқылы да талданған.

Абай институтының директоры, әдебиеттанушы Ж.Дәдебай тәуелсіз кездегі Абайтануды өз деңгейінде дамытып келеді. Қазіргі таңда әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті «Ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру» бағдарламасы бойынша іргелі жұмыстар атқарып отыр. Олардың қатарында профессор, филология ғылымының докторы Жаңғара Дәдебаев бастаған әдебиетшілер шығарған, 2015–2016 жылдар аралығында жарық көрген, Абайтанудың он томдығын айрықша атап кетуге болады. «Таңдамалы еңбектер» (Алматы, «Қазақ университеті» баспасы) атты басылымның қазіргі әдебиеттануға қосқан үлесі зор екені анық. Кітап Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Абай туралы сөзімен басталған. Бірінші томда Әлихан Бөкейхан бастаған, К.Ысқақұлы, К.Жанатайұлы, Т.Құнанбаев, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Әуезов, А.Сағди, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Қ.Жұбанов, Е.Ысмайылов, Ғ.Тоғжанов, т.б. XX ғасыр басындағы Абайтану зерттеулері енген. Екінші томға Қ.Бекхожин, М.Бөжеев, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Б.Кенжебаев, Қ.Жұмалиев, М.Қаратаев, Т.Нұртазин, Ә.Тәжібаев, Қ.Мұхамедхан, І.Омаров, Ә.Қоңыратбаев, Л.Мұсалы зерттеулері кірген. Тоталитарлық совет одағы кезіндегі Абайтану да сол күйінде берілген: Ә.Марғұлан, А.Машанов, Х.Сүйіншәлиев, Ә.Нұршайықов, М.Әлімбаев, С.Қирабаев, З.Ахметов, З.Қабдолов, Т.Кәкішев, А.Нұрқатов, Б.Сахариев, Ы.Дүйсенбаев, Р.Бердібаев, Т.Қожакеев, Ш.Қ.Сатбаева, М.Базарбаев, Ә.Дербісәлин, М.Хасенов, С.Талжанов, Т.Әбдрахманов. Төртінші томға Б.Кенжебаев, М.Мырзахметов, Ш.Елеукуенов, Р.Сыздықова, А.Ысқақов, Т.Әлімқұлов, С.Әшімбаев, Ж.Ысмағұлов, С.Байжанов, Ә.Нарымбетов, Ғ.Ғ.Әбетов, Ғ.Бельгер, С.Қасқабасов, А.Егеубаев, Б.Майтановтардың Абай шығармашылығына қатысты мақалалары енген. Бесінші томға: А.Жұбанов, М.Ақынжанов, Т.Тәжібаев, С.Зиманов, Л.М.Әуезова, Б.Ерзакович, Б.Ғабдуллин, М.Орынбеков, Ғ.Есім, Ғ.Барлыбаева, Ж.Молдабеков, Н.Байтенова, С.Күзембаевалардың Абайтанулық зерттеулері жинақталған. Алтыншы томға Тәуелсіздік кезіндегі ресми баяндамалар мен мақалалар енген: И.Тасмағамбетов, Қ.Сұлтанов, М.Жолдасбеков, С.Әбдрахманов, К.Нәрібаев, Қ.Жұмаділов, М.Ысқақбай, Қ.Жарықбаев, Қ.Салғарин, С.Ғаббасов, К.Сыздықов, А.Көбесов, Р.Нұрғали, Т.Рсаев, А.Сейдімбаев, Д.Досжан, Қ.Өмірәлиев, Т.Әсемқұлов, Қ.Атабаев, С.Созақбаев. Жетінші томға М.Қойгелдиев, Т.Медетбеков, Т.Жұртбай, С.Негимов, А.Шәріп, И.Жеменей, А.Ісімақ, К.Қамзин, З.Тайшыбай, Т.Айтқазин, Д.Ысқақ, Т.Қоңыратбаев, С.Борбасов, Т.Шапай, А.Кемелбаева, А.Ахметбекова, Ы.Палтөре, А.Сейітова, Қ.Рахимов, Қ.Раев мақалалары топтастырылған. 8-10 томдарда әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетіндегі әдебиеттанушылардың Абайтанудағы зерттеулері енген. Бұл авторлар қатарында Т.Кәкішев, Ж.Дәдебаев, Ә.Тарақ, Ө.Әбдиманов, З.Бисенғали, З.Сейтжанов, Ж.Тілепов, А.Салқынбай, М.Үмбетбаев, Р.Тұрысбек, П.Бисенбаев, Е.Кәрібозов, т.б. бар.

Бұл басылым тұңғыш рет екі ғасырлық тарихы бар Абайтануды жүйелеп беруімен де құнды. Алайда, осындай жүйелі еңбектің тым аз данамен шығуы өкініш тудыратыны рас. Бұл жоба әлі де жалғаспақ екен. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің Абайтану институтының осындай абыройлы басылымы интернеттегі сайтында да тұрғаны – заман талабына сай еңбек етіп жатқанының бір ғана көрінісі. Бүгінгі заманда Абайтануды дамыту үшін осындай жүйелі сараптамалық басылымдар қажет екені анық.

Әдебиеттанушы ғалым Жаңғара Дәдебайдың жоғарыда қарастырылған зерттеулері мен Абайды ХХІ ғасырда әлемге танытуы тәуелсіз кездегі классикалық әдебиеттануға қосылған нақты үлес болып табылады.

Ж.ДӘДЕБАЕВ ЖӘНЕ М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Әдебиетші ғалым Жаңғара Дәдебаевтың «Жазушы еңбегі» (Алматы: Қазақ университеті, 2003, 340 б) және «Мұхтар Әуезов» атты шағын кітабында М.Әуезовтің қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет шығармашылық тұлға туралы тарихи кең көлемді туынды жазуын ұлттық сөз өнеріндегі үлкен көркемдік құбылыс екендігін, мұнда жазушы суреткерлігі мен ғалымдығының ерекше үйлесім тауып, үлкен шығармашылық рөл атқарғанын атап көрсетеді. Қазіргі әдеби үрдісті әлемдік әдебиеттегі көркемдік контекстегі құбылыстармен салыстыра зерттеуді де автор ұмытпаған. М.Әуезовтің Абай Құнанбаев секілді дара дарынның шығармашылық тұлғасын танып, танытудағы талпыныстарын, көркемдік табыстарын зерделейді.

Ж.Дәдебаевтың «Сенің сүйікті жазушың» деген серия бойынша жарияланған «Мұхтар Әуезов» (Алматы: Рауан, 1997, 124 бет) атты кітапта классик жазушының шығармашылық зертханасы мен суреткерлік шеберлігі нақты әдеби деректер бойынша талданған. Әрбір туындыға керекті материалдарды жинау, өңдеу, жүйелеу, оның жазылу, зерттелу тарихы секілді үздіксіз жүріп отыратын шығармашылық процесті жазушының жеке мұрағатындағы құжаттар мен өзге де архивтік материалдар негізінде қарастырған зерттеуші бұл мәселені үлкен үйрену мектебі ретінде қарастырады: «...Суреткердің сөз қозғап, ой толғау үлгісінен бастап, әлемдік проблемаларды көркемдікпен шешу тәсілдеріне дейінгі аралықтағы тәжірибесін, өнегесін үйрену-қазақ әдебиеті мен мәдениетінің қай буыны, қандай өкілдері үшін де әрі қиын, әрі жемісті, игілікті міндет. М.Әуезовтің шығармашылық мұрасы, поэтикалық әлемі, көркемдік дәстүрлері қазіргі қазақ әдебиетінің даму, ілгерілеу жолын анықтап, белгілеудің, сонымен қатар қазақ әдебиетінің бүгінгі күні жеткен биігі, асқан асуының да дәл және айрықша өлшемі бола алады» (5 бет). Бұл бүгінгі зерттеушінің көзқарасымен берілген баға.

Ұлы жазушының шығармашылық мұрасының бүгінгі рухани өміріндегі маңызы мен ұлт әдебиетінің әлемдік деңгейге жетуіндегі жетістіктерін, қазақ прозасының көркемдік-эстетикалық құндылық, кәсіби шеберлік, философиялық тереңдік, психоаналитикалық талдау сынды әдеби әдістемелік тәсілдерімен толығына үлкен әсер еткенін академик ғалымдардың З.Ахметов, З.Қабдолов, С.Қирабаевтардың пікірлерімен нақтылап, өз тұжырымдарымен толықтырады.

Қолына қалам ұстаған қаршадай кезінен бастап өз ұлтының тағдырын, тарихын, келешегін, тәуелсіздігін, рухани азаттығын аңсаған ұлы мұраттар жолында жанкешті еңбек, халықтың сана-сезімін оятуға өзінің білімдарлығымен, ұлтжандылығымен орасан зор ықпал еткен жазушының шығармашылық өмірбаянын өз талдауларына өзек етеді. Қаламгердің қай шығармасы болмасын ұлт қамы мен халық тағдыры, ондағы ұлт азаттық қозғалыс мәселелері, тарихи ірі оқиғалар жәйі, тарихи және шығармашылық тұлғалар тағдыры мен тағлымы барысындағы еліміздің дәстүрлі дүниетанымы кітаптың 4 тарауы бойында талданады. Айталық, бірінші тарауда жазушы шығармаларының өмірлік негізі, тамыр тартқан тереңі сөз болса, екінші тарауында қаламгердің өмір құбылыстарын сұрыптап, саралауы мен жинақтау өнерін пайымдауға арналады. Үшінші тарауда типтік характер жасау шеберлігінің кейбір жаңа қырлары әңгімеленсе, төртінші тарауда көркемдік дәстүр жалғастығы сөз болады.

«Әдеби шығарма және өмір шындығы» атты алғашқы тарауда жазушы шығармаларының өмірлік негізін құрайтын материалдар сипаты: а) тарихи, ә) этнографиялық, б) халық ауыз әдебиетінің в) әдеби материалдар» деп салаланып, жүйеленеді. Өзінің зерттеу нысанын осылай анықтап алған ғалым Ж.Дәдебаев жазушының шығармашылық зертханасының көп қатпарлы, алуан сырлы қырлары мен ерекшеліктерін, бүгінге дейін беймәлім болып келген беттерін анықтауды ниеттейді. Осы орайда жазушы мұрағатындағы қолжазбалардағы құнды ой-пікірлеріне, шығармаға керекті тарихи деректерді, материалдарды жинаудағы тәжірибелеріне тоқталады. Бір ғана «Абай жолы» роман-эпопеясына қатысты 20 жылға жуық жинаған деректерінің көптігі соншалық 4 кітап жарық көргеннен кейін де Абайдың балалық және жастық шағы туралы тағы бір кітап жазуға жетерлік мол мұраның барлығы, олардың да тарих үшін де әдеби кейіпкер өміріне, шығармашылық тұлғасына қатысты құнды мәліметтер екендігін ескере отырып, М.Әуезовтің нақты тарихи оқиғаларға құрылған «Қилы заман», «Қараш-қараш оқиғасы» секілді шығармаларына да дерек жинаудағы мехнаты мол ізденісті, жанкешті еңбекқорлықты ұғындырады. Өмірлік шындықтың көркемдік шындыққа ұласудағы ұзақ іздену процесінің соншалықты қиын да жауапты екендігін, тарих пен адамдар бейнесін шынайы сомдаудағы

шеберлік сырларын бай тәжірибесін қазіргі қаламгерлерге үздік үлгі, өмірі өшпес өнердегі өнеге ретінде ұсынады. Және бұл жәйтте көбіне жазушының өз сөзіне сүйене отырып, ой толғайды. 1950 жылы жарияланған Абай өмірбаянындағы мәліметтердің алдын-ала жасалған жоспар бойынша жиналып, жүйеленгенін, сол бойынша эпопеяның сюжеттік желісі құрылып, композициялық және поэтикалық құрылымы жасалғанын, ол өмір деректерінің кейіпкерлер тағдыры мен бейнесін сомдап, характерін ашуда, туындының көркемдік – эстетикалық құндылығын танытуда таптырмас мәліметтер болғанын мәлімдейді. Тарихи деректер шығармадағы оқиғалар мен әрбір эпизодтар арасында мағыналық, өмірлік алшақтықтың жоқтығын бірнеше мысалдар келтіре отырып, дәйектейді. Мысалы, «Абай жолындағы» Бөжейдің қаралы көшіндегі этнографиялық көріністердің осы сала мамандары Н.Ф.Катанов, А.Диваев, Қ.Халидұлының зерттеу еңбектеріндегі тарихи этнографиялық деректермен сәйкестігіне дәлелді пікірлер келтіреді: «..Соған орай, қаралы көш жайына келгенде, М.Әуезовке тарихи – этнографиялық деректер кейіпкер образын сомдап, характер табиғатын жете даралауға, сөйтіп оның шындығын тереңнен танытуға мүмкіншілік береді. Тарихи-этнографиялық дерек характер жасаудың, оның ерекшелігін айқындаудың басты құралына айналады. Осы жайды романдағы аңшылыққа қатысты эпизодтардан (бөлімдерден) да байқауға болады» (27 б). Зерттеуші М.Әуезовтің шығармаларында көп кездесетін халқымыздың салт-дәстүріне, ұлттық тұрмыс-тіршілігіне тән тарихи-этнографиялық деректерді көркемдік шындыққа айналдыру процесінде неше алуан суреткерлік тәсілдерді қолданатынын, соның нәтижесінде қазақ халқының бір ғасырлық өмір тарихы мен тіршілік тынысы, ұлттық этнографияның энциклопедиясы, көркем құндылық, бүтін бір кезеңдік өмір мен өнер шежіресі жасалғанына жоғары баға береді.

«Өмір шындығы және жазушының шығармашылық еркіндігі» деген тарауда «жазушының өмірлік материалды сұрыптап, жүйелеп пайдаланудағы әдеби-эстетикалық талғамы мен таланты неғұрлым жоғары болған сайын, оның өмір шындығын көркемдікпен жинақтап, игеруі де соғұрлым күрделі, көп сатылы, алуан салалы болатынын», талдай келе шығармашылық зертхананың неше алуан сырларына, жеке тәжірибесінің тағлымына тоқталады (35 б). «Абай жолы» роман-эпопеясындағы әйгілі Қодар өліміне қатысты оқиғаның ақиқатына жету жолында дерек жинау мен оны жазу, тіпті жарияланып қойған соң да бірнеше нұсқадағы ізденістерін, оған қатысты бүкіл тарих, архивтік деректер мен сол кезең адамдарының мәлімдеуі бойынша жиналған материалдардың түп төркінін тексеру жолындағы тынымсыз еңбегін: «Сөйтіп, өмірде болды деген және болған оқиғалардың басты мағыналық бөліктерін өзара тығыз байланыста, сабақтастықта алып қарап, оларды тұтастандырып, даралап тұрған жүйені, ақылдан, парасаттан бастау алған дәлел мен дәйекті құбылыстың ақиқат мәнін шынайы танытатын өзекті желіні асқан білімпаз, сергек зердемен ұғынады.», - деп суреткердің жоғары талғамын, шығармашылық еркіндігінің нақты нәтижелерін көрсетеді (36 б).

Роман-эпопеядағы әрбір эпизодтың тарихы өмір мен көркем шындық арасындағы ақиқат барысында тарихи құжаттар негізінде нақтыланып, салыстырыла зерттелген. Ғалым әйгілі философ-психолог Ипполит Тэннің «Разуме»(1870): «...каждый живописец, поэт или романист с исключительным ясновидением» деген сөзіне сүйеніп, Мұхтар Әуезовті әулие-көріпкел кейпінде көріп, оның шығармашылық қиял мен қаламгерлік қабілетінің, образбен ойлау жүйесінің байлығын жеке тұлғалық қасиеті деп таниды.

Шығармашылық зертхана, шығармашылық еркіндік, шығармашылық қиял, т.б сынды әдеби ұғымдар төңірегінде көптеген көркем мәтін мен мұрағат мәліметтерін өзара сабақтастыра сөз саптаған Ж.Дәдебаев кезінде шығармаға айтылған әдеби көркем сын талаптарына сай «қажет, орынды» деп тапқан көркемдік шешімдеріне өзгертулер енгізгенін, әсіресе «Ақын ағадан» «Абай жолына» дейінгі жасалған өзгертулер мен толықтырулардың жалпы көлемі 8 баспа табақ болғанын, кеңестік идеология талаптарының салдарынан олардың көбі амалсыз жасалғанын, олардың қаншалықты қиянат әкелгенін немесе онды болғанын зерттеу әлі де өз зерттеушісін күтуде екендігін былайша: «Бұл өзгертулер мен толықтырулар үстінде жазушы қандай мақсат көздеді, қандай көркемдік-эстетикалық табыстарға жетті, осылардың бәрінен жазушының шығармашылық ойлауының сипаты қалай танылады...», - деген сауалдарына жауап іздей отырып, мұндай ғылыми және практикалық маңызы жоғары шығармашылық, зертханалық тағлымы мол тәжірибенің қазақ әдебиеттануында әлі терең игерілмеген тың тақырып деген ойды ескертеді (51 б).

Зерттеуші бүгінгі күннің тәуелсіз ғылыми және саяси талабы тұрғысынан кезінде жазушының шығармашылық еркіндігіне қойылған шектеудің, үзілді-кесілді, ешбір ғылыми негізсіз айтылған сыни ескертулердің есепсіз көп болғанына мән береді. Алайда, суреткердің ондай орынсыз талапты өзінің кәсіби шеберлігіне сай құбылтып, астарлай айшықтап, жалпы шығарманың көркемдік-идеялық сапасына көлеңке түсірмейтіндей етіп өңдеген өткірлігі мен білімдарлығына тәнтілік танытады (56 б).

«Жазушының шығармашылық еркіндігі және характер шынайылығы» деген тарауда өмірде болған оқиғаларды суреткерлік шеберлікпен жинақтау, жүйелеу, қиялдау шеберлігі мәселесін жалғастыра отырып, мұнда шығармашылық өнердің басты ерекшеліктерін белгілейтін кейіпкер характерінің шынайылығы мен іс-әрекетінің нанымдылығы сөз болады.

Әдебиеттанушы ғалым М.Әуезовтің адам характерінің шындығын суреттеуде психологиялық талдаудың тәсілдерін шебер пайдаланатынын, портрет, көркемдік деталь, монолог, диалог, уақыт пен кеңістік, т.б секілді компоненттерге үлкен көркемдік жүк артатынын мәтіндегі мысалдар арқылы айғақтайды.

«Характер шынайылығы және көркемдік дәстүр жалғастығы» деген тарауда М.Әуезовтің өзіне дейінгі бүкіл әлемдік сөз өнерінің үздік үлгілерінен өнеге алғандығын, көркемдік дәстүр мен жаңашылдық категорияларына қатысты құнды тәжірибелерді терең игергендігін, соның нәтижесінде шығармаларындағы көркемдік әлемді үнемі байытып отырғандығын айта келіп, оған жазушының өз сөзін куә етеді: «...мені оқығандарымның бәрі бірдей қанағаттандырған жоқ, бірін ұнатсам, бірін ұнатпадым. Бірақ екеуінің де пайдасы болды, екеуінен де үйрендім, бірінен қалай жазу керектігін, бірінен қалай жазбау керектігін үйрендім» (54 б). Зерттеуші жазушының «Абай жолын» жазарда жеке шығармашылық тұлға тағдырына арналған әлемдік классиктердің шығармалары мен әке мен бала, екі кезең ұрпақтары арасындағы қарым-қатынас мәселесі туралы толғақты ойлар тудырған туындыларды талмай оқып, тәжірибе жинағанын, А.С.Пушкиннің «Евгений Онегин» поэмасындағы Онегин мен Татьяна тағдырын «Абай жолындағы» Абай мен Тоғжан тағдырларымен салыстыру арқылы көптеген әдеби мәселелерді, әсіресе характерлердің шынайылығы төңірегінде талдаулар жүргізеді. Жалпы бұл еңбекте әлем әдебиеті мен М.Әуезовтің шығармашылық мұрасы және қазіргі қазақ әдебиеті аралығындағы көркемдік дәстүр жалғастығы, оның нақты тәжірибедегі тағлымы туралы тереңнен талданып, жан-жақты баяндалады.

«М.Әуезов-алдымен, ұлттық әдебиеттегі құбылыс. Ұлттық әдебиеттің бүкіл дамуы әзірлеген белгілі кезең жемісі. Кең көлемде алғанда, М.Әуезов шығармашылығы да, әрбір ерекше көркемдік құбылыс секілді, «әлемдік әдеби дамудың бір бунағы» болып орнықты», - деп түйін түйген ғалым әдеби шығармашылық өнерді бар жаратылысымен танып, онымен рухани тұтастық тапқан кейінгі суреткерлердің қай-қайсысы да Әуезов мұрасын айналып өте алмайтынына сенімді (112 б).

М.Әуезов талантына тән суреткерлік ерекшелік - адам өмірін бейнелеудегі нәзік те терең психологизм, лиризм, интеллект биіктігі, тіл құдіреттілігі, әдеби дәстүр мен жаңашылдық, шығармашылық еркіндік, тәжірибесі бай шеберлік зертханасы, тарихи және көркемдік шындық, поэтика, характер табиғаты секілді бүгінгі әдебиеттану ғылымының сүйекті теориялық мәселелері жан-жақты қарастырылған. М. Әуезовтің шығармашылық зертханасында сан қырынан анықталған суреткерлік шеберлігі мен көркемдік әлемінің ерекшелігін арнайы зерттеу келешектегі әдебиеттанушылардың міндеті болса керек.

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ БАҒЫТТАРЫНДАҒЫ ДӘДЕБАЕВ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Сөз өнерін игеруде «инемен құдық қазып», ұлттық рухтың бірегей ізгілік негіздерін жалпыадамзаттық игіліктермен тұтастандыра «іштен ашып», өріс жайған көрнекті әдебиеттанушы Жанғара Дәдебаев зерттеулері сіңіре оқылатын эстетикалық қуатымен, жаңашылдық бағытымен ғылыми тұтастық жүйесімен, әдебиет тарихының «аяқ баспаған»тыңына түрек салу батылдылығымен дараланды.

Бейнеті басым, зейнеті де жетіп жатқан жанкешті ар еңбегі ондаған түптамырлы зерттеулермен, жүздеген озық мақала, толғаммен молықты.

Дүниесі бүлініп, құндылықтары құрып, береке қашқан дәуірлерде ұлтының рухыни қорғаны болған, көсегесі көгерген сөз өнерін бойын бұзбай, табанды, баянды зерттеп келе жатқан ғалым бүгінде сыйымды, лайықты абырой биігінде.

Жоғары мектептегі қазақ әдебиеті пәнін оқытуда оқу үдерісін ұйымдастыру: әдістеме қалыптастыру; әдеби мұраны зерттеудің әдіснамалық негізін жүйелеуде білікті, озық өнегесімен танылды.

«Өнер» баспасынан 2007 жылы жарық көрген «Адам және заман» атты еңбегінде автор пәнаралық сабақтастық тоғысындағы тұғырлы толғамдарға бастайды. Кітап-құрылымы Алла Адам Атаға бұйыртқан игіліктер мен ар ауыртпалығы бағытында тұтастық тапқан, жаңашыл зерттеулермен құнарланған сынды еңбек.

XXI ғасырдағы гуманитарлық білімнің өзектілігін ғылыми негізде сіңіру міндеттеріне атсалысуға татитын сүйекті зерттеу. Алғашқы толғам «Адам Ата» аталады. Аллаға мадақ. Алла тағаланың Рақым қазынасы. Адам Ата. Мәңгіліктің қилы ұғымдары. «Шүкіршіліктің желбегейін шешіп тастап, даңққұмарлық пен екіжүзділіктің жарғақ тонын киіп» бүлінген Өзезіл.

Ежелгі экзегетикалық дәстүрдегі бұл тәмсілде Жанғара Дәдебаев бүркеулі дүние құпиясына ынттыққан адам баласының тазару, арылу тоғысқан тіршілік салтанаты, Адам көтеретін ауыртпалықтың қайыр-қайтарымын, «бауырына мехнат тастарын, беліне машақат тауларының байлап алған», Аманат артқан жердің Азап жасы, Өзірейілдің ауыртпалығы туралы көп ойларға тратып, ұзақ баяндар бастайды... [1].

Әлемдік классикалық әдебиеттің тайқымаған тұрақты өзегі - Алланың адамды жарылқау рахымын дәріптеген баян.

Жарты ғасырға тақау алаңдайтынға алаңдап, қарайлайтынға қарайлап, түгендейтінді түгендеп жүрген, түбегейлі бір бағыт, бір ұстанымда рухани мұра, ұлт игілігі бағытында қыруар, қызу шаруаға «жегілген» ғалымның Тұлғатануда олжалы болған бір пара еңбегі аталған жинақ мазмұнын түзді.

Ой тазалығы, ақыл тезіне тартып отыру әдебімен байыпталған ұлт ұрпағының ұлттық жадын ояту, ұятын қозғау, рухын қорғау мәнімен маңызды ғибратты ғұмырлар өнегесі дәріптелген толғамдарында шалқар білім құнары мәдени ынтымақтасу үрдістері, қонымды пайым, жаңа қағидалар өріс ашты.

Кісілік бітім, адамшылық артықшылығы аузынан шыққан бір ауыз сөзінде «айғайлап» тұратын Анахарсис туған жұртының артықшылығын айтады: «Скифтер оңбаған қылықтарды араларынан жауды қуғандай айдап шығады. Анахарсис ел билеушіні екі ауыз сөзбен мінездепті: «Қол астындағы жұрт одан қорықпай, ол үшін қорқатын жағдайға жеткен болса». «Тоныкөк» жырына тиесілі зерттеуінде Ж.Дәдебаев Білге Тоныкөктің өлшеусіз тұлғалық сипаттарға ие, ұлы жырау мәртебесіндегі асқан сөз шебері, айтулы шығармашылық тұлға мәніндегі айрықшылықтарын саралайды.

«Айтылған жайлар көне түрлі әдет ескерткіштерінің халық басынан өткен ірі, ел тағдыры, мемлекет талабы үшін аса зор маңызы бар, кейінгі ұрпақ үшін тарихи мәні, танымдық ғибраты аса жоғары шындық оқиғаларға негізделгенін көрсетеді. Оларда уақыт, заман шындықтары толғаусыз баяндалмайды, авторлар шығармашылық қиялға ерік беріп, ойдан қосуға, ойдан шығаруға да бармайды, өмірде болған ел басынан өткен құбылыстардың ел үшін ғибратты өнегелі қырларын ғана баян етеді. Мұның өзі көне түрлі әдеби ешкерткіштерінің тарихи сипатын мейлінше даралай түседі. Олардың жанрлық табиғаты туралы да осы бағыт ой түйген дұрыс. Басқаша айтқанда, қазақ әдебиетінде тарихи шығарма жанрының бастауы көне түркі әдеби ескерткіштерінде жатыр [1].

Зерттеуші әріге тартып, даналық игілігін баяндау рахатын бастан кешеді. Елтұтқа тұлғалардың өмір ғибраты өміршен ұлттың мұраттарымен сабақтастырады.

«Күлтегін» жазуы да өмір құбылыстарын баяндаудағы эпикалық және лирикалық тәсілдер, туындыдағы шынайы лиризм тұрғысында талдауға тартылған.

«Тоныкөктің» өмір оқиғаларын құрылымдық жүйелеуіндегі көркемдік ұстанымдарға суреткерлік тұрғы, тарихи шындығын бұрмаламай көрсету, әдеби туындының жанрлық сипатына зер салынады.

Жанр табиғаты, көркемдік жинақтау өмірлік шындық, әдеби туынды, баяндау, авторлық концепция, образ сомдау, шығармашылық ойлау атауларының көне заман ескерткіштерінкөркемдік-теориялық саралауда сыйымды деп танып, емін-еркін талдауға тартады. Шығармадағы екі жол сөзге ерлік сыйғызып баяндау тапқырлығын да байқампаздықпен дәріптейді.

«Тауды жолсыз асады, өзеннен өткелсіз кешіп өтеді».

Елтеріс хан құлпытасында қашалып жазылған өсиет сөздің ініге, туған балаға ғана емес, тұтас елге, ел тағдырына қатысты өсиет екендігіне мән берген зерттеуші ескерткіш авторының, сөз иесінің өмір құбылыстарын таңдап-талғауында, сараптап-саралауында шығармашылық талап бар. Шығармашылық еңбектің бастапқы жанрлық нышандары көрінеді деп пайымдайды.

Могилянның басындағы жазу, «Күлтегін», «Тоныкөк» әдеби ескерткіштеріне қатысты да осыны айту дұрыс деп, бұл ескерткіштердің де шығармашылық сырларына деп қояды.

Оқиғаны жинақтау, зерттеу даралығы, образ жасау, мінез даралау, сөйтіп жанр түзу шеберлігі жайында баяндайды. «Тоныкөк» ескерткішіндегі Білге Тоныкөк бейнесі, оның арқау, толғау жанрында сөз ұстау айрықшылығы аталып отырады.

Тас жазумен таңбаланған әдеби мұра жанрына қатысты қисындар ежелгі түркішілік негіздерді болжап қана қоймай, нақтылы көркемдік тұрғыда зерделеуге негіз боларлық тұғырда мазмұндалып отырғандығын қазіргі әдебиеттанудағы соны үрдіс деп қараған жөн.

«Тасқа жазылған әдеби ескерткіштердің жанрын анықтауда оларды поэзия немесе проза жанрына жатқызу, болмаса қара сөз бен өлең сөз аралас өрілген үлгі деп тану жеткілікті бола алмайды. Бүгінгі шақта әдеби шығарманың жанрын поэзия немесе проза талаптарына лайықтап анықтауға ұмтылу бірден-бір дұрыс және ғылыми жағынан баянды тұрғы бола алмайды. Әсіресе көне түркі жазба ескерткіштерінің жанрлық табиғатына үлкен жауапкершілікпен қарауға тура келеді. Көне түркі әдеби ескерткіштері негізінде жанр түзуші факторлардың тұтастай жүйесін анықтаудың аса өзекті ғылыми мәселе екендігін де есте тұтқан артық емес. Бұл орайда әдеби шығарманың пішінін, баяндау жүйесін құрайтын құбылыстарды ғана емес, мазмұнын түзетін факторларды да негізге алу шарт». [1.123б.]

Әдеби жанр бастаулары бағытында Ж.Дәдебаев шежіре, жылнама, шешендік сөз, аңыз әңгімелер, тарихи өлең-дастандар туралы нақтылап, шығармашылық салт, дәстүр қалыптастырған негіздер тұрғысында таным түзер дерек, дәйегі қамтылған теориялық мәселелер ауқымындағы талқылауларға өріс ашады.

Ежелгі шығармашылық өрістегі автор образы, автор тұлғасы, авторлық көркем бейне, дара характер тұрғысындағы тың, тосын пайымдаулар өтімді, ұтымды, қажет.

Ежелгі мұраға тарихи тұлға, психологиялық портрет, эпикалық және лирикалық суреттеу, көркемдік ойлау, суреткерлік нысана, шығармашылық мәнер мен машық, дәстүрлі мәдениет, жан шындығы, сезім сырлары, шығармашылық мұрат, көркемдік шешім ауқымында осылайшы мән беру – өзекті. Сыйымды.

М.Х.Дулатидың шығармашылық танымы, машығы және қазақ шешендік өнерінің табиғат арасындағы тектес поэтикалық ерекшеліктер туралы айтылады. М.Х.Дулати шығармашылығына орай ондаған көркемдеу тәсілдері айналымға таратылып отырған. Суреттеу, бейнелеу, ой түйю, образ жасау, жан шындығының ағыны, баяулату, т.б.

М.Х.Дулати «XVI ғасыр жазушысы» аталады. Жазушының дилогияның екі кітабында да баяулатуды сөз өнерінің басты поэтикалық тәсілі дәрежесінде қолданғандығына түйдектеуге, әдеби жанр сипаттамасының ғылыми көздері негізделіп отырғандығына мән беріледі.

«Жүніс хан Моғолстан халқын көшпенді жағдайда, қазақша тұрмыс-тіршілік салтына сай ұстады. Ол мұсылман діні талаптарына сүйене отырып, Моғолстанда құл иеленуге, тиісті құлдыққа сатуға, сатып алуға тиым салды. Хандықтағы әр адам орыс тәуелсіз, ерлік өмір шешті. Бірақ Жүніс хан өз халқының, отырықшы өмір салтына көшпейінше, мұсылманшылық шарттарын толық қабылдай алмайтынына көз жеткізеді. Автор ханның бұл ойына ерекше назар аударады және толық сипаттама береді» [1,220 б.].

Ж.Дәдебаев Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи-и Рашиди» атты дилогиясы деп жазады. Бұл еңбекті және де тарихи прозаның әуелгі үлгілеріне жатқызады.

«Бұл еңбек – тарихи филологиялық, әдеби эстетикалық, көркемдік сипаттары тең түсіп жатқан, жанрлық табиғаты да, зерттеу, суреттеу пәні де күрделі туынды» [1.233 б.].

Бұл тұрғыдан келгенде, «Мұхаммед Хайдар Дулати әлем әдебиеті тарихында шығармашылық лабораториясы туралы өз байлауларын өзі баяндаған алғашқы қаламгерлердің бірі болып табылады» [1.233 б.]. Зерттеуде жылнама жанрына қатысты пәндік пайымдаулар жасалған.

М.Х.Дулати өзіне дейінгі, өз тұсындағы жылнамасы жазушылардың, ақындардың басқа да өнер қайраткерлерінің өмірлік тұғырлары мен шығармашылық еңбектерін...

...Солардың ішінде жылнама жазушы қаламгерлердің шығармашылық өнерлеріне тән дәстүрлі ерекшеліктердің бірін өмір шындықтарын көркемдік жинақтау жолдарына қатысты көрсетеді.

Осы ретте автор жылнама жазушылардың өз жылнамаларында оқиға желісін үзбей, айтуға лайықсыз оқиғаларды да өмірдің өзінде болғандай күйде баяндайтын дәстүрлері барын, өйткені олардың мақсаты билеушілердің жақсы ісін асыру, жаман ісін жасыру емес екеніне назар аударады. Автор жылнама жазушылардың мұндай шығармашылық тұрғысына өзінше түсінік береді: олар ел тарихын есте сақтау мақсатында өмірде болған оқиғаларды түгел жазуға тиісті. Болашақта осы жазбаларды оқиға әр адам онда баяндалған жақсы істерден үйренеді, жаман істерден жиренеді, сөйтіп ол жақсылық жасауға асығады, жамандық жасаудан тартынады.

Қажетті өмір құбылыстарын саралау және даралау бағытындағы эстетикалық мұраттарға зер салуы жылнама жанрының ішкі тінін ұғындыра, жанрлық шарттарын түгендеу.

«Автор өмір құбылыстары туралы мәліметтердің, деректердің көздері алуан түрлі болатынын сипаттай отырып, олардың басты-басты деген мынадай бірнеше нысанын атайды:

а) жылнама шығармалар; ә) аңыздар; б) өзгелердің өзге біреулерден естіген әңгімелері;

в) өзгелердің өз көргендері туралы айтқан әңгімелері; г) автордың өзі естіген әңгімелер; д) автордың өзі көрген оқиғалар, т.б. Осы аталған дерек таптарын автор әдеп өлшемдері тұрғысынан тағы бірнеше топқа бөледі: а) өсер өркенге жеткізуге, айтуға, жазуға лайық оқиғалар; өсер өрленге жеткізуге, жазуға лайықсыз оқиғалар» [1.239 б.].

Осы ретте автор жылнама жазушылардың өз жылнамаларында оқиға желісін үзбей, айтуға лайықсыз оқиғаларды да өмірдің өзінде болғандай күйде бақидайтын дәстүрлері барын, өйткені олардың мақсаты билеушілердің жақсы ісін асыру, жаман ісін жасыру емес екендігіне назар аударады автор жылнаманы жазушылардың мұндай шығармашылық тұрғысына өзінше түсінік береді: олар ел тарихын есте сақтау мақсатында өмірде болған оқиғаларды түгел жазуға тиісті. Болашақта осы жазбаларды оқыған әр адам онда баяндалған жақсы істерден үйренеді, жаман істерден жиренеді, сөйтіп ол жақсылық жасауға асығады, жамандық жасаудан тартынады.

Қажет өмір құбылыстарын саралау және даралау бағытындағы эстетикалық мұраттарға зер салуы жылнама жанрының ішкі тінін ұғындыра, жанрлық шарттарын түгендеу.

«Автор өмір құбылыстары туралы мәліметтердің, деректердің көздері алуан түрлі болатынын сипаттай отырып олардың басты-басты деген мынандай бірнеше нысанын атайды: а) Жылнама шығармалар; ә) Аңыздар; б) Өзгелердің өзге біреуден естіген әңгімелері; в) Өзгелердің өз көргендері туралы айтқан әңгімелері; г) Автордың өз естіген әңгімелері автордың өз көрген оқиғалары, т.б. аталған дерек топтарын автор әдеп өлшемдері тұрғысынан тағы бірнеше топқа бөледі: а) Өсер өрленге жеткізуге, айтуға, жазуға лайықты оқиғалар; өсер өркенге жеткізуге жазуға лайықсыз оқиғалар».

Ж.Дәдебаев М.Х.Дулатидің жылнама жазудағы ұстанымына өмір құбылыстарын көркем суреттеудегі реалистік әдістің өзекті принципі мәнінде ден қояды. Жол жазба, күнделік, сапарнама жанрларындағы көркем баяндау үлгілерімен таныс болғандығын кәдеге жаратып отыру, дағдылық онтайлы жазу әдістері назарға ілігеді.

Ж.Дәдебаев зерттеулерінде М.Дулатидің әдебиеттанушылық, Шығыс әдебиеті айрықшалықтарының теориялық негізде танылу тарихындағы өзіндік орнын шығармашылық тұлғаның елеулі сипаттары мәнінде арнайы тоқталып, атап өтуі арқылы қазақ әдебиеттануының тұпқайнар, ілгергі негіз, дәстүрлері тұрғысында тың пайымдаулар туды. Зерттеу мектебінің қалыптасып, дамуы бағытында мәні болжам, байламдар.

Әдебиет зерттеуші Жанғара Дәдебаевтің әдеби өлкетану, аймақтық әдебиеттану бағытында, Талас, Тараз өлкелерінде жасаған ел батырлары жайлы аңыздарды айналымға тартуы – бір сала еңбек. Көшек батыр сынды тұлғалардың ғибратты кісілік ұстанымдары көңіл көншітеді. Жан байытады. Рух көтереді. Ж.Дәдебаев билер, батырлар туралы зерттеулерінде аңызды табылуы қиын дерекпен растап отыруға жалықпайтын зерттеушілік ыждахатпен қайырылып отырады. Ғылыми кітапханасы бай. Сирек, ертерек уақыттарда басылым көрген жәдігерлер көзге көп түседі. Библиографиясы сан тараптан құралып, бір мақаланың сілтеме әдебиеті 50-ге жуықтап қалып отыратын тұстарын байқаймыз.

Орыс, қытай, қалмақ, өзбек, қырғыз т.б. басылымдары, қилы қол жазба мұра, архив құжаттары жалықпас ғылыми ыждахаттылықпен, тәртібі бұзылмай бұлжымай түзіліп отырады. Оңайланбайды. Ғалымның нендей фактіні де дерек пен тұғырлау, әрлеу машығы өнегесі өзгеше, өміршен. Ж.Дәдебаев өз зерттеулерінде көпшілік, қала берді кәнігі зеттеуші маман да біле бермейтін, көре қоймаған, қайдан, қалай тапқанына елең еткізетін маңызды тарихи, тухани деректерді айналымға тартып отыру дағдысын қалыптастырады.

Мәселен, Шапырашты Наурызбай батыр туралы баянында Абылай-Ресей елшісі Карл Миллер жоңғар қонтайшысы Қалдан Церен туралы тың дерек Миллердің күнделік жазбасымен расталған. Өлмейтін өмір үлгісі зерттеуіндегі Әбіш Кекілбайдың «Үркер» романың саралау жөні зерттеу тәсілі, шығарма өзегіндегі өмір шындығын таңбалап талдауы-аса бір сауатты саралау [2]. Тарихи дерекпен салыстыра салмақтауында жазушы шеберлігіне деген құрмет сезімі шалқиды. Талдауында талғам таразысы дөп, дәл. Шығарма шындығы мен тепе –тең. «Үркерді» Роман-эпопея деп таниды. Бағзы заманда жасаған баба тұлғалар Аттила Тоныкөктер жанын ашқандай жаңа бір құштарлық серпінінде толғап, шайқау. Дәуірі бір бірнеше тарихи туындыны елеп-екшеп, әрқайсысына тән артықшылықтар мен айырмашылықтарға өзекті ой салып отырып, бағалау дағдысы оқшау, соны.

Оның «Адам және заман» кітабына енгендей басым зерттеу-баяндарында қилы кезең, қыспақты дәуірлерде «ел қамын жеген Едігелер» сап түзеп, ұрпаққа өнеге дарытып, жан ашқан тұтас көркем тұлға кейпінде бой көтереді. Анархарсис, Білге Бұдын Тәңірқұт, Атилла, Тоныкөк, Ыстымы, Әбу Насыр әл-Фараби, Әулие Ата, Күн тумыш, Қайырхан, Мехмед Сұлтан, Алаша хан, Мұхамед Хайдар Дулати, Қадырғали бек, Салқам Жәңгір, Көшек батыр, Төле би, Шапырашты Наурызбай, Қойгелді батыр, Саурық, батыр, Жауғаш батыр, Өтеген батыр, Балпық би....

Жинақтағы «Әулие ата» баянында Қазақ жерінде ислам дінінің орнығу, жайылу бастауларына ден қойылған.

Дін аңыздары, әдеби мұрадағы елеулі сала тұтас желісі алтын арқау болған дін негіздерін ұғындыру, Аллаға мадақ, Пайғамбарлар, Мұхаммед пайғамбар өнегесі бағытындағы баянды тұғырларға арнайы бетбұрыс жасай отырып, сөйлеу, дін жолындағы күрес тарихы, шежіресі.

Ж.Дәдебаевтың сөз жұмсау ұтқырлығы, әсіре қызылға әуес болмайтындығы, басқаның ығымен кетпейтіндігі, жалған пайымдауға сақ, тас сарандығы, «басыбайлы» өз тоқтамдарымен жүзі жарық екендігі де айтылуы тиіс. Ғалым жарты ғасырға жуық уақыт кеңқұлаш зерттеулерімен қазақ әдебиеттану ғылымын кенелтіп келеді. Оның жоғын іздеп, барына баға берудегі сергектігі қалпында. Әдеби үдерістегі жетекші бағыттардың барлығына қатысты ғылыми негіздемелер қалыптау әлеуеті мойындалған әмбебап зерттеуші лігі бойына сыйымды азғана таза ғылым адамының бірі. Қазіргі әдебиеттанудың өзекті өрістерінде өнеге жаяр өзіндік зерттеу әдіснамасы, оңтайлы зерттеу, оқыту әдістемесі қалыптасқан, абайтанудың жаңа дәуірдегі зерттеу беталыстарын негіздеу алымы өзектілігімен, кеңістік, кемелдігімен танылып, «Үш сүюге» қатысты озық пайымдаулары сынды, дін негіздерін ақын мұрасы ауқымында тұғырлау, Абайды ұғындырудағы оңтайлы тәсілдермен [3] назар аудартып отырған, іргелі зерттеулер мүмкіндігі мойындалған көрнекті ғалым.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дәдебаев Ж. Адам және заман. –Алматы: «Өнер», 2007.-368 б.
2. Дәдебаев Ж. Тақырып және идея. Зерттеу. –Алматы: Қазақ уневерситеті, 2010-207 б.
3. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологизмі. Алматы:–Алматы: Қазақ уневерситеті, 2014. - 238 б.

ҒАЛЫМНЫҢ БІР ҚЫРЫ

Қазақ халқының байырғы шешендік өнерін тереңдете зерттеген ғалымның бірі – Жанғара Дәдебаев. Орта Азия және Қазақстан халықтары шешендік өнерінің көне бастау көздері мен туу тарихы, оны жасаушылардың байырғы өкілдері мен даму арналарын әлемдік өркениетпен өзектестіре зерттеген еңбегі «Бөлтірік Әлменұлы және қазақтың шешендік өнері» деп аталады. Осы ретте біздің заманымызға дейінгі VI ғасырда өмір сүрген скиф ханзадасы Анахарсисің шешендік толғамдары мен қанатты сөздерін қазақ шешендік өнерінің бастау-көзі ретінде қараған. Өйткені скифтердің Орта Азия мен қазақ халқының қалыптасуында үлкен орны болғаны мәлім.

Ертедегі ғұламалардың Анахарсис туралы айтқан пікірлеріне сүйене отырып, оның Эллада елінде үлкен құрметке ие болып, даңққа бөленгенін ұғамыз. Лидия патшасы Крез өз айналысында данышпандардың ұлысы десе, әйгілі шешен Цицерон Анахарсисің ақыл-ой, білімін жоғары бағалайды. Осындай көне дәуір оқымыстыларының еңбектерінде Анахарсисің бірқанша шешендік сөздері сақталыпты. Оның сөз саптау, сөз сөйлеу машығы қазақ би-шешендерінің сөз жұптау тәсілімен үндесіп жататынын дәйектейді. Анахарсисің шешендік сөздерінің қандай жағдайда, кімге тарата отырып, оның әр сөзінде логикалық қуат, адамдарды сендіре білетін дәйек-дәлел, терең ой, даналық көргендік бар екенін анықтайды. Анахарсисің даналық сөздерінің табиғаты қазақ би-шешендерінің сөздерінен дараламайды, қайта араларында туыстық-тектестіктің барын байқайды. Анахарсис сөздерінің басты ерекшелігі сол – дерліктей ақиқат пен шынайылыққа негізделеді. Бұлар бір-бірімен ұштаса, сабақтаса келіп таным тұтастығына ұласады. Ол адам жанының азаттығының теңдесе алатын ешнәрсе жоқ, осыған қызмет ететін құбылыстардың бәрі маңызды болса, тұрмыстың қалған қызық-қуаныштарының баяны болмайтынын көрсетеді. Дала данышпанының терең ойлы сөздеріне жан-жақты талдау жасайды.

Профессор Ж.Дәдебаев бұдан соң Төле би мен оның заманы жайында да қанықты ойлар сабақтайды. Өз кезінің кемеңгер саясаткері, ел бастаған көсемі, сөз бастаған шешені болған адамдың бірі – Төле би екені мәлім. Ғалым осы зерттеуінде Төле бидің аса білгір саясаткерлігі мен қоғамдық қызметтеріне көбірек тоқталған. Атақты бидің кейбір қаға беріс қалып келген еңбегін даралық сипатын қарастырған. Ел ішіндегі дау-дамай, талас-тартыстарды шешу кезінде айтқан билік-төрелік сөздерін былай қойғанда, елдің тұтастығы мен еркіндігі, тәуелсіздігі жолында атқарған істері де айтарлықтай екені белгілі. Оқымысты Төле бидің осы еңбектеріне көбірек ден қойған.

Төле елдің ішкі-сыртқы жағдайына ерекше көңіл бөліп, көптеген іс-шараларды іске асырады. Алдымен елдің бірлігін, амандығын сақтау үшін сыртқы саясатты білгірлікпен жүргізсе, екінші жағынан елдің ішкі жағдайын реттеу үшін «Жеті жарғы» саяси-құқықтық заңын жасауға қатысады. Осы тұста Тәуке ханның бірлікте ел ісіне араласқан атақты бидің бірі – Төле Әлібекұлы болады. Өйткені Тәуке хан елдің ішкі-сыртқы мәселесін билер кеңесі арқылы шешіп отырған. Кейбір деректерде Тәуке ханмен бірге әйгілі жеті бидің болғаны айтылады. Тіпті «Әнеті жарғы» заң да Төле би бастаған билер тобымен ақылдаса отырып жасап бекіткені мәлім. Олай болса Төле би Әз Тәукенің мемлекеттік саясатына белсене араласқан көрнекті тұлға екені айтылады.

Әсіресе жоңғар мен қазақ арасындағы қақтығыс кезінде Төле тұлғасы шоктықтана түседі. «Жүзге бөлінгеннің жүзі күйсін» деген қанатты сөзіне айналып кеткен тұжырымы кезінде бүкіл қазақ халқының бағыт-бағдары көрсетер заңына айналған. Себебі «бөлінгенді бөрі жейтін» ортасы ойылып, ордасы бұзылған заманда береке-бірлік болмаса, екпіндеген жанды жену оңай болмас еді. Төленің мұндай сөзі оның терең білім-білігін, ақыл-парасатын, көрегендігін айғақтай түспек. Өрісі кеңіп, өркеннің өсудің жалғыз жолы – ынтымақ, бірлік екені және халықтың күш-қайратын біріктіру қажеттігін ұғындырады.

1715 жылы Тәуке хан қайтыс болуы Қазақ хандығын әлсіретеді. 1722-1723, 1725 жылдары Түркістан, Сайран, Ташкент қалаларын жоңғарлар басып алады, бұған қоса Орта Азия хандықтары (Қоқан, Хиуа) да қоқай көрсетеді. Қазақ елінің жағдайы қиындай түседі. Жоңғарларға кіріптар болған ел енді қайтуы керек? Күлтөбенің басында жиналып кеңес құрады. Осындай өте ауыр кезеңде атақ-данқы бүкіл қазақ даласына мәшһүр болған Төле бидің дуалы сөзі үлкен рөл атқарады. Соқылдақтық танытқан кейбіреудің сөзіне ашуы келген Төле би:

Атадан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі.
Жаудан бұққан немені
Ортасынан қуса игі, -

деп намысты білмейтін қорқақ, жігерсіз жанды жиыннан қудырады. Жау алдында құлдық-ұруды қалғандарға тойтарыс береді. Жауға қарсы күш біріктіріп шайқасуды ұсынады. Қиын-қыспақ заманда халықтың рухын көтеріп, жігер беретін мұндай сөз аса қажет еді. Сондықтан көпшілік Төлені қолдайды. 1733 жылы Төле орыс патшасына хат жазады, ел оның қол астына кіруге даяр екенін мәлімдесе, екінші жағынан жоңғар хонтайшысына елші жібереді. Бұған қарағанда Төле елдің ішкі-сыртқы саясатына белсене араласқанын көреміз. Төле би Абылай хан, Барақ сұлтан, Жәнібек батырмен қарым-қатынаста болып, жоңғар әскерінің әрекетін үнемі батырларға жеткізіп отырады. Осының нәтижесінде жоңғарлардың қазақ ұлыстарын шауып алмақ болған ойлары іске аспай қалады.

Ғалым бұл зерттеуінде Төленің қоғамдық-әлеуметтік істерге араласуына және қазақ-жоңғар, Қоқан, Хиуа хандықтарымен болған қарым-қатынастарда белсенділік көрсетіп, қазақ елінің нығаюы, еркіндігі үшін көп мән берген. Тың деректерге, дәлел-дәйектерге сүйене отырып ой өрбіткен. Төле бидің өз кезінде нағыз кемеңгер саясаткерлігіне, әділ билік кесіндеріне, халықтың ойын айтқан даналық сөздеріне жан-жақты тоқталады. Саралап-сараптап тұжырым жасайды.

Ғалымның айтқан еңбегінде Бөлтірік мұрасына да назар аударылған. Таңғажайып тапқырлыққа толы сөз қалдырған дүлдүл шешеннің бірі – Бөлтірік Әлменұлы. Оның тосын жағдайда тосылмай, терең ойдан алғыр сөз ағытқан нағыз ділмәр болғанын зерделейді. Дала данасының талант қуаты, қарым-қабілеті тым ерекше болғаны сезіледі. Бөлтіріктің дүние есігін ашқанына үш ғасыр болса да, оқымысты шешен сөздерінің ел жадында бүгінге дейін сақталу себебін жан-жақты саралауға ден қойған. Шешеннің әр сөзінің мағынасы терең, өмірлік мәні жоғары және жүйелі ойға негізделетінін ерекше атап көрсетеді. Себебі адамды жақындататын да, алыстататын да сөз. Көптің көңілін дөп басып, ой-сезімін оятатын ақыл-нақылға толы шешендік сөздерді табан астында тауып айту екінің бірінен қолынан келмеген. Ал Бөлтірік жан-жүйені баурап, баудай түсіретін нағыз сөз зергері. Оның ақ маржандай асыл сөздері сендірмей, көндірмей қоймайтын құдіретті күші бар. Ғалым айтылу мақсатына қарай шартты түрде үш топқа (ділмәр сөз, билік сөз, нақыл сөз) бөліп қарастырған.

Бөлтіріктің ділмәр сөздерінде ой орнықты, ақыл алғырлығы, тіл өткірлігі ерекше көрінетіне нақты мысалдар келтіре отырып дәлелді талдау жасайды. Мәселен, малына мастанған байдың өр көкіректігі мен мәнсіз-мағынасыз сөзіне шыдамы таусылған Бөлтірік:

Жаман болмасаң,
Есіктен кіріп төр менікі дер ме едің.
Жақсы болсаң
Жалшыңнан сарқыт жер ме едің, –

деп оғаш іс-әрекеті мен ақылы аздығын бетіне айтады. Бөлтіріктің сөзі сүйегінен өткен байдың мысы басылып, аузы жабылады. Сөз құдіреті көп нәрсені аз сөзбен қамтып бұлтартпай дәл тауып айта білуі мен ой тереңдігінде екендігі атап өтіледі.

Профессор Ж.Дәдебаев Бөлтірік шешен сөздерінің ерекшеліктерін ашады. Ең бастысы оның сөздерінде «телегей теңіз білім мен шетсіз де шексіз шеберлік барын» атай отырып, нақыл сөздерінің бір тобы екі немесе одан да көп құрылымдық бөліктерден тұрады. Ондағы ойлар бір-бірімен сатылы түрде сабақтасып, белгілі бір тәртіпке сай дамиды. Аз сөзге көп мағына сыйғызып, көп нұсқа болардай терең мазмұн биігіне көтеретінін дәйектейді. Шешеннің кейбір сөздері мазмұн мен түр қайшылықтарына құрылатынын ашады. Бөлтірік билік айтқанда, сөз жарыстырғанда не айтуды, қандай жағдайда, қалай айтуды жақсы білген. Басқаша айтқанда сөз болатын өмір құбылыстарын ерекше танып-біліп және оларға халықтық тұрғыдан әділ бағасын беретіндігі сипатталады. Сондай-ақ Бөлтіріктің билік сөздері анық та айқын, логикалық қуаты ұғымды дәлел-дәйектері жан-жүйеге сай халықтың дәстүрлі мәдениет өлшемдерінен алшақ емес, адамгершілік қағидалары мен имандылық шарттарына негізделетіндіктен оның билік шешімдеріне екі жақ бірдей разы болған және қолдаған деп түйіндейді.

Бөлтіріктің ой-толғаныстарында халық басынан өткен мәнді оқиғалар жинақталған. Сонымен бірге халықтың ғасырлар бойы жаңарып-жалғасып келе жатқан дәстүрлі дүниетанымынан тамыр тартатын болғандықтан, пенделік туралы толғамдары кейде терең философиялық тұжырымдарға айналып отырады. Мұндай даналық-біліктілікке жету үшін кісілік қасиет, бай тәжірибе, кең

дүниетаным, білім-біліктілік, шеберлік, ұшқыр ұтымдылық – бәрі үйлесім табу керек. Бөлтірік бойында осындай ерекшеліктің бәрі болған. Сондықтан оның сөздері басқаларды тебірентпей, ойлантпай қоймаған. Сол себепті Бөлтірік сөздерінің кенеуі кетпей, көмескі-күңгірт тартпай біздің заманымызға жетіп отырғанын айтады. Шешен көкіректегі көп жұмбақтың түйінін асқан даналыққа негізделген құнды-құнарлы сөзбен «қиялай шауып, қисынын тауып» отыратынын әр қырынан жан-жақты тарата түседі. Бөлтіріктің ой-толғаныстары халық басынан өткен маңызды, мәнді оқиғалармен жинақталған, сұрыпталған құбылыстарға, ғасырлар сүзгісінен өткен ұлы ұғымдар мен баянды пайымдауларға негізделіп отыратындығы терең талданады. Сөз етілген өнер иелерінің ақыл-нақылға құрылған ажарлы-айшықты сөздері халықтың рухани-мәдени байлықтары екені тұжырымдалады.

«Сөз өнерін дертпен тең» көретін қазақ халқының шешендік өнері бірнеше қоғамдық ойдың міндетін атқарған. Осыған орай қазақ шешендік өнері өмір мен қоғамның, ғылым мен өнердің тоғысқан деңгейінде көрініс тапқан арнасы ретінде қараған. Сондықтан оның мағыналық-құрылымдық жүйесі, ықпал ету аясы өте кең. Осы ретте шешен адамда көп қырлы, терең сырлы, әмбебап өнерпаз екені анықталады. Шешендік өнердің ең басты қуат-күші – тіл. Қызыл тілден ашынғанда у, басылғанда бал тамады. Басқаша айтқанда шынайы сөз не күйінгенде, не сүйінгенде шығуы мүмкін екеніне назар аударылады. Сонда қазақ шешендік өнерінің туып-қалыптасуына, дамуына әсер еткен бірнеше факторларды атап (алты түрін) көрсетеді.

Ал шешен адам осы салаларды өмір-тіршілігінің өзегі мен өлшеміне айналдыра білуі қажет. Сонда ғана «Шешеннің сөзі билік секілді, тұжырымды, бұлтаруға жібермейтін дәлелді, оймен сезімге бірден өтімді болады, түр-түсі, көркемдік кестесі мінсіз өріліп, әңгіме болып отырған құбылысты көзге көрсетіп, қолға ұстатқандай әрлі де нәрлі, сәнді де мәнді қалыпта бейнелейді» – деген қорытындыға келеді. Сонымен шешен сөзінің анықтығы мен айқындығына қоса, әр шешеннің өзіне тән ойлау, сөйлеу стилінің болуы – қанатты қиял, эмоциялық мазмұнның да мәні зор екенін атап өтеді. Жинақтай айтқанда оқымысты қазақ шешендік өнерінің табиғаты мен шешен адамға тән ерекшеліктерді жан-жақты жетік саралайды.

Профессор Жанғара Дәдебаев шығармашылығының бір қыры – фольклорлық мұра жайында жазған еңбектері. Ол әдебиет тарихын фольклормен ұштаса зерделеп отырады. Ғалымның «Өмір шындығы және көркемдік шешім» атты еңбегінің бір тарауында көркем шығарманың фольклорлық негізіне тоқталады, көркемдік-танымдық қызметіне пайымдау жасалады. Ал «Бөлтірік Өлменұлы және қазақ шешендік өнері» зерттеуінде қазақ шешендік өнерінің туу, дамып жетілу жайында тың ой, терең талдау жаңалықтар бар. Оның еңбектері терең ғылыми-теориялық тұжырымдармен ерекшеленеді. Біз талап-талғамы биік, құлашы кең ғалымға ұзақ ғұмыр, шығармашылық табыс тілейміз.

БОЛМЫСТЫ ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ТАНУ

Филология ғылымдарының докторы, профессор, Республика ғылым академиясының академигі Жанғара Дәдебаев – тәуелсіз кезеңдегі қазақ әдебиеттануы мен руханиятының ірі тұлғасы. Алғашқы зерттеулерінен-ақ әдебиет пен шығармашылық тұлға болмысын тануға ден қойған ғалым қазақ әдебиетінің дара суреткері Мұхтар Әуезовтың шығармашылық шеберханасы мен жазушылық шеберлігі қарастырылатын «Қазіргі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Әуезов дәстүрі» (1981), «Әдеби шығарма» (1986), «Қазақ тарихи романы» (1987), «Шымырлап бойға жайылған» (1988), «Мұхтар Әуезов» (1990), «Өмір шындығы және көркемдік шешім» (1991), «М.Әуезов шығармашылығы» (1997) монографиялары мен зерттеулерін жариялады. Бүгінгі таңда 30-ға жуық шығармалары жарық көрген Ж.Дәдебаевтің әдебиет пен әдебиеттануға, жалпы ұлттық руханиятқа қосқан үлесі көп.

Жанғара Дәдебаевтың әдебиеттанушылық ізденістерін саралай келсек, көркем шығарманы талдаудың соны методологиялық ұстанымдарын бағдарға ала отырып, әдебиеттанудың өзекті мәселелерін қарастыруды мақсат еткендігін байқаймыз. Шығармашылық тұлға мен тарих, қаламгер шеберлігі мен көркемдік әлем, тақырып пен идея сияқты теориялық категорияларды көркем шығарма контексінде пайымдаулары ғалым танымының кең көкжиегін көрсетеді.

Ғалым еңбектеріндегі соңғы ізденістер жеке тұлғаның сөз саптауының мәнін ұғыну жайына бағытталады. Сөз өнерінің осы қырын қарастыруда герменевтикалық талдауларға жүгінеді. Герменевтикалық тәсіл арқылы жеке тұлғаның ішкі дүниесіне, философиялық ой-иірімінің тылсым қырларына үңілуге болатынын жете білетін ғалым «Абайдың антропологиясы» (2014) атты монографиялық зерттеу еңбегінде Абай шығармашылығындағы адам болмысын, Абайдың Адам туралы ілімінің негізі мен басты категорияларын яғни Абайдың антропологиясын әдеби-философиялық пайымдау объектісіне айналдырады. Жанғара Дәдебаев «Абайдың «Сегіз аяғы»: мән мен мағына поэтикасы» деген мақаласында «Сегіз аяқтың» мазмұнын, тақырыбы мен идеясын түзуші факторлар жүйесінің өзегінде бүркеулі жасырын жатқан мәннің сырын сараптау Абайдың ақындық даналығын жаңа қырынан және жаңа деңгейде тануға мүмкіндік беретіндігін айтады. Абай өлеңіндегі мағыналық бірліктер мен мән тұтастығынан туындайтын поэтикалық жүйені тану – мазмұн мен мәнді терең ұғынып пайымдауды талап ететіндігін, мәннің тереңіне бойламайынша, талдау да, жинақтау да, пайымдау да, бағалау да үстірт болып, ғылыми деңгейге көтеріле алмайтындығын ескертеді. Пікір білдіру, сөз айту тиянақты талдауға, талдаудан кейінгі жинақтауға негізделмеген болса, онда одан пайымдаудың ізі де табылмайды. Пайымдау талдауға, бағалау жинақтауға негізделгенде ғана ой негізді, пікір дәлелді бола алмақ. Талдау, жинақтау, пайымдау, бағалау дегеніміздің өзі мәнге негізделеді. Ғалым Абайдың шығармашылығына осы тұрғыдан келген дұрыс деп таниды.

Өнер туындысындағы жасырын мәнді тауып ұғу, түсіну – қабылдаушы (адресат) санасының тереңіндегі түйсікпен байланысты іске асып жататын күрделі шығармашылық процесс. Көркем шығарма жүйесінде суреттелген өмір құбылыстарының жиынтық мәні және оларды эстетикалықпен қабылдаудан туатын ұғыным – қазіргі әдебиеттануда аса ден қойып отырған мәселе. Көркем мәтіннің имплицитті мәні ғана емес, анық мағынасы мен ашық мазмұнын дұрыс тану мен жете түсінуде өнер туындысын эстетикалық қабылдау теориясы, көркем рецепция мен герменевтика қағидаларына сүйенуде. Ғалым Ж.Дәдебаев өз зерттеулерінде көркем мәтін мәнісін түсіндіруде жеке тұлғаның сөз саптауының мәнін ұғындыру тәсілдерін қолданады. Мәселен, Абайдың «Сегіз аяғының» әр шумағын, әр сегіз аяқты біртұтас көркемдік жүйе ретінде пайымдай келе, өлең мәтінінің образдылығы, жасырын мәннің образдылығы, жасырын мағыналық-құрылымның образдылығы секілді мәселелерді өзара байланыста қарастырады. Ғалымның мына пайымдауларына зер салалық: «Қиудан шауып, қисынын тауып, тағыны жетіп қайырған» дегенде, халықтың Абай тұсындағы мәдениетінен хабары бар адамның көз алдына тұтас бір сурет келуі мүмкін. Оның құрамдас бөліктері мынадай болып елестемек: қашқан тағы; оны қайыру үшін қуа шапқан қуғыншы; қуғыншының ептілігі, айлашылдығы (қиудан шабады; қисынын табады). Халықтың байырғы тұрмыс-тіршілігінде «қашаған қуу», «қашаған қайыру» деген болған. Жылқы баққан халық мұны жақсы біледі. Көп жылқының ішінде мойнына құрық салдырмайтын, құрық салудан, бұғалық тастаудан қашып, әккі болған қашағандары болады. Өзіне бір қауіп сезе қалғанда, олар үйірінен безе қашып, тағыша шығандап кетеді. Ондай қашағанды қуудың да өз тәсілдері болған. Артына түсе қуған қуғыншы, астындағы аты асқан жүйрік болмаса, оған жете алмаған. Халықтың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігінде «тағыны қуу» сөзі тұз тағыларымен де байланысты

айтылады. Екі жағдайда да қашушы бар, екі жағдайда да қуғыншы бар. Жүйрікке мінген қуғыншы қашқан хайуанды (қашағанды немесе түз тағысын) қуа шапқанда, жолсыз, жөнсіз шаба бермейді, ақылға, айлаға жүгінеді. Тағының артынан тікелей немесе қия қуу бар, алыстан орағыту да болады. Қашқан тағының бет бағдарын, жер жағдайын аңғарған айласы асық қуғыншы алыстан орағытады, тікелей емес, қыялап та шабады. Қашқан тағы мұндайда қуғыншының өзінің бір қапталынан қалай сап ете қалғанын байқамай да қалады. Тағыны осындай амал-айламен қисынын тауып қайыру ертеден бар. Біздің ойымызша, ақынның «қиудан шауып, қисынын тауып, тағыны жетіп қайырған» деген образды сөзіне халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі осы көрініс негіз болған». Осындағы өлең мәтінін дұрыс ұғыну, мәтін мәнін түсіндіруге ден қою іс-әрекеті интерпретатордың ұлттық таныммен өзектесіп жатқан, рухани белсенділікпен тікелей байланысты туындыгерлік игеруін танытады. Өлең мәтіндерін түсіндіру арқылы ғана ақынның сөздік қоры мен тарихи-мәдени қабаты бір тұтас қамтылып, оның негізінде мәтіндер элемент ретінде түсіндіріледі. Осылай ғалым интерпретациясы герменевтикалық шеңбердің концепциясымен байланысады.

Сананы әлем объектісі ретінде қарастыратын герменевтиканың басты ұғымдарының бірі – интерпретациялау (тәпсірлеу). Ол мәтін мазмұнын түсіндіру әдісі болып табылады. Интерпретация герменевтика үшін ғылыми түсінікке апаратын білімнің түрін көрсетеді. Герменевтиканы дербес пән ретінде қалыптастырған (XIX ғасырда) неміс ойшылы Фридрих Шлейермахер түсінігі бойынша, интерпретация өнері «өзін объективті және субъективті жағынан авторға жақындату» екендігін айта келе, бұл объективті жағынан автор тілінің түсінігі арқылы іске асса, субъективті жағынан оның ішкі және сыртқы өмір факторлары арқылы іске асатындығын түсіндіреді. Мәтіндерді түсіндіру арқылы ғана автордың сөздік қорын, мінез-болмысын, өмір жағдайын анықтауға болады. Көптеген зерттеулерінде герменевтикалық анализге жүгінгендігін Ж.Дәдебаевтың «Тақырып және идея» (2010) кітабындағы скифтің дана ойшылы Анахарсистің шешендік сөздерін пайымдауға бағытталған «Қазақ сөз өнерінің ілкі өрнектері» зерттеуінен де байқай аламыз. Тәуелсіздік алған тұста қазақ сөз өнерінің шығу көздерін, қалыптасу, даму арналарын әлемдік өркениетпен өзектес қарастырудың маңызылығын аса сезінген ғалым қазақтың шешендік өнерінің түп тамырын әріден бастап зерттеуге ден қояды. Бұл ретте Орта Азия мен Қазақстан жерін ежелден мекен етіп, кейін батысқа барып қоныс тепкен скифтерден шыққан ғұлама Анахарсистің шешендік толғамдары мен қанатты сөздерінің қазақ сөз өнеріне қатысы туралы ғылыми тұжырымдар айтады. Біздің заманымызға дейінгі YI ғасырда өмір сүрген скиф ханзадасы Анахарсистің өмірі мен сөз өнеріне көңіл аудармасақ, қазақ шешендік өнерінің тарихына жасаған айып болатынын ескертеді.

Анахарсистің сөз қадірі, ой жүйесі, сөздің мәні мен мағынасы, шешен сөйлеу өнері жайлы айтқан ойларының танымдық жақтары қазақтың белгілі билері мен шешендерімен пікірлес, тіпті сөз сөйлеу, сөз саптау мәнері, сөз жұптау машықтарымен үндес келіп, көңілге қонып жататындығын айтады. Антикалық дәуір ғұламаларының еңбектерінде Анахарсис туралы деректердің кездесетіндігі, оның шешендік сөздерінің сақталғандығы жайында мәліметтер келтірілген. Көне дәуір ойшылдары Геродоттан бастап Эфор, Страбон, Диоген, Плутарх, Платон, Лукиан, Солон т.б. Анахарсис туралы айтып, оның сөз өнерінің майталманы болғандығын мойындаулары көп жайды аңғартады. Әсіресе Лукиан Самосатскийдің Анахарсис туралы жазған еңбектерінде Анахарсистің ойлау жүйесі мен сөйлеу әдебі дала мәдениетінің өлшеміне негізделгендігін баса айтқанына куә боламыз. Қазақ шешендік өнерінің бастау көзін көне дәуірден тарта зерттеуді мақсат еткен ғалым Ж.Дәдебаев: «Анахарсистің даналық сөздерінің болмыс-бітімі мен қазақтың белгілі шешендері мен билерінің сөздері арасындағы туыстық пен тектестіктің айқындығы сонша, оларды бір-бірінен даралайтын ерекше белгілерді табудың өзі қиын» [1, 8], – деген ой тұжырымын айтады.

Анахарсистің әлеуметтік-этикалық көзқарастарын аңғартатын бірқатар ойлардың желісі оның хаттарында сақталған екен. «Афиналықтарға» хатындағы ойларды келтірген тұстарда Анахарсистің көптеген ойларына таңырқайсың, «Кісі кісіден сөйлеген сөзімен дараланбайды, .. кісі бір-бірінен ойымен ерекшеленеді», «Скифтер істің мәнін жете түсіндірген сөздердің қандайын да мансұқ етпейді, ал дйттеген жеріне жетпеген, көздеген нысанасына дарымаған, ойды жеткізуге жарамсыз, ойсыз, мәнсіз лақпа сөзді мақтамайды. Егер сөз мағыналы айтылып, мағыналы іске ұласатын болса, онда ол жаман бола алмайды. Скифтер мағынасыз сөзді ғана бос сөз деп біледі» [1, 8], – деп жазады. «Медокске» хатында қызғаншақтық пен қорқақтық, «Аннонға», «Патша баласына», «Крезге» сияқты хаттарында байлық, қамсыз тірлік жайында ой толғайтындығы айтыла келе, ғұламаның сөздері түгелдей ақиқатқа, ой мен сезім тазалығына, ізгілікке негізделіп, осы ұғым мен түсініктер сабақтаса байланысып, адам жаны мен ар тазалығы туралы таным тұтастығына ұласатындығын тарқатады.

Дала данышпанының толғау түрінде жазылған хаттарын шешендік ғибратты сөздердің мәтінін келтіре отырып, оның мәнін ұғынып, пайымдап түсіндіруде Ж. Дәдебаев зерттеуі автор танымы

құндылығының жүйесін, түпкі ойын танытуға бағытталған. Ғалымның талдауларынан Анахарсистері ғұламаның дүниетанымын ғана емес, оның өмір-тіршілігіне, болмысының ішкі арқауына да бойлай аламыз. Скиф данышпанының сөздері мен толғауларының ішкі жүйесі мен сыртқы ажарын мағыналық-құрылымдық тұтастықта саралай келе: «Ойды ойнатып, сезімді мөлдіретіп толғауда қазақ сөз өнерінің ертеден келе жатқан ескі нұсқаларының, солардың ішінде шешендік сөз үлгілерінің де өзіндік ерекшеліктері бар. Сондай ерекшеліктерден түзілген мәнер мен машық Анахарсистерің сөйлеу, сөз толғау өнерінің өз өрнегіндей, асыл өзегіндей жарқырап, көз қарықтырып тұрады. Мұндай тектес құбылыстар қазақ шешендік өнерінің байырғы өкілдерінің ел мен елдік, мемлекеттік тәуелсіздік туралы ұстанымдарының болмыс-бітімін анықтау ісінде Анахарсистерің шешендік сөздері мен толғамдарының маңызы мен мәні жоғары. Сондықтан қазақ өнерінің түп төркіні, ежелгі тарихы жайлы сөз бастағанда, отанға деген сүйіспеншілік, ұлттық идеямыздың ілкі бастаулары туралы ой қозғағанда, Анахарсистерің шешендік өнерін айналып өтуге болмайды» [1, 13], – деп түйіндеуі, ғалым пікірінің дәлелсіз еместігіне айғақ.

Бұл тұста біз Жаңғара Дәдебаевтың әдебиеттанушылық зерттеулерінің бір парасын ғана сөз еттік. Ғалым еңбектеріндегі қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі дамуы, әдебиеттану ғылымының өзекті мәселері қарастырылған іргелі зерттеулері сан салалы екенін көпшілік қауым біледі. Қазақ әдебиеті мен әдебиеттануына, ұлт руханиятына зор үлес қосқан ғалым еңбегіне берілер баға әлі де алғы уақыт еншісінде.

Пайдаланылған әдебиет

1. Дәдебаев Ж. Тақырып пен идея: Зерттеу. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 207 бет.

ТҰЛҒАЛАР ТУРАЛЫ ТОЛҒАУ

Адамзат қоғамының тарихында есімдері бедерленіп, өмір сүрген кезеңдерінде ерен еңбектерімен, танымал істерімен, қоғамға сіңірген қызметімен мәшһүр болған тұлғалар, ел жадында сақталған саңлақтар аз емес. Өз заманында тарих сахнасына шыққанымен, ертелі-кеш ұмытылғаны да қаншама десеңізші!? Олардың бірсыпырасы арғы-бергі дәуіріміздің әр кезеңінде өмір сүрген ойы қырағы, пікірі нық, қаламы жүрдек, дүниетанымы сергек зерттеушілердің түрлі жазбаларында, шежіре-деректерінде адамзат ақыл-ойының дамуына, қоғамға, қоршаған ортаға сіңірген еңбектері қатталып, өркениет жолындағы атқарған істері түрлі дерек-дәйектер арқылы там-тұмдап болса да қағазға түсіріліп, бүгінде адамзат игілігіне айналып отырғаны ақиқат.

Тұрлаулы еңбегінің нәтижесінде тұлғалық сипаты ерекше дараланып көрінетін ел ардақтыларының есім-сойын, еселі еңбегін қамырдан қыл суырғандай аршып, сүзгіден өткізіп, қоғам назарына ұсынылуын зергердің көзге көрінбес, асқан ыждаһатпен атқарылар еңбегімен салыстыруға болар, бәлкім. Тарихтың атасы саналатын Геродоттан бастап бүгінге дейінгі аралықтағы тасқа басылған, әр дәуірде жарық көрген сан түрлі еңбектерден, жазбаша, ауызша тарих арқылы бүгінге жеткен шежіре-жинақтардан керек деректі тауып, үзік-үзік болып жеткен үлгілерді жалғап, тұлғаның тұтас ғұмырнамасын жүйелеп, ел назарына, ғылыми танымға ыңғайлап ұсынып, оны сапалы зерттеуге, салалы еңбекке ұластыру мен ұштастырудың өзіндік мехнаты мен азабы да аз емес.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, Абай институтының директоры, белгілі әдебиеттанушы ғалым Жанғара Дәдебаевтың әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерін зерттеумен бірге тұлғатану, өлкетану бағытында да ізденіп, жемісті еңбек етіп жүргенін білеміз. Осы бағытта жазылған тарихи-филологиялық зерделеулерден, әдеби-ғылыми пайымдаулардан, толғамдар мен толғаулардан тұратын «Атыңнан айналайын Әулие ата», «Талас аңыздары», «Адам және заман», «Тараз өлкесі» атты тарихи-филологиялық зерттеулері бар. Бұл еңбектерде Адам атадан бастап күні кешеге дейінгі аралықтағы күллі мұсылман, түркі жұртында, қазақ ұлтында тау тұлғалы атымен, өшпес даңқымен, ерен еңбегімен ел жадында сақталған саңлақтар мен баһадүрлердің, көсемдер мен шешендердің, ақындар мен қайраткерлердің ғұмырнамасы жүйелі баяндалып, тиянақты пайымдалған.

Мәселен, Біздің заманымызға дейінгі VI ғасырда өмір сүрген Анахарсисің ақылмандық ойларының өзегін танып, адамзат тарихындағы атқарған сүбелі еңбегін Геродот, Страбон, Диоген, Плутарх, Лукиан сынды көне заманғы оқымыстылардың еңбектерінен елеп-екшеп, сұрыптап, ғылыми пайыммен жүлгелеп, қазақи таныммен әдіптейді. Сақ ұланының өзге әріптестерінен ой танымы, даналық ұстанымы арқылы ерекшеленетінін айқындап қана қоймай, шешендік ой оралымдарының кейінгі дәуірлердегі ізбасарларымен үндесіп жататынын нақты мысалдар арқылы зерделейді. Сөйтіп, ұлттық сөз өнерін кие тұтқан кейінгі ділмарлардың бастауында элладалық шешендік мектептің озық майталмандарының өзін таңырқатқан Анахарсисің тұрғанын анықтауға мұрындық болады. «Қазақ шешендік өнерінің түп төркінін, шығу тарихын, сондай-ақ қазақ шешендік өнерін жасаушылардың байырғы өкілдерінің болмыс-бітімін анықтау ісінде Анахарсисің шешендік сөздері мен толғамдарының маңызы мен мәні жоғары. Сондықтан қазақ сөз өнерінің түп төркіні, ежелгі тарихы жайлы сөз бастағанда, Анахарсисің шешендік өнерін айналып өтуге болмайды», – деп тұжырымдайды. Скифтік сөз сайыпқыранының шынайы бейнесін, сөз саптауындағы соны ізденісін өзге замандастарымен салғастыра келе, өзіндік болмыс-бітімін ерекшелеп көрсетеді. Сақ шешенінің асқақ болмыс-тұлғасын нақты, шынайы түйіндеп, кейінгілерге лайықты үлгі ете алған. Автордың ежелгі түркі даналарының, қазақ сөз өнерін жасаушылардың байырғы өкілдерінің, ел тұтқасын ұстаған қаһармандарының, шешен, би, датқаларының ой-толғамдарын, сөз үлгілерін, ерлік істерін, билік шешімдерін зерделеуде ілгері-кейінді жазылған отандық еңбектерден екшеп алумен ғана шектелмей, әлемдік кеңістіктегі зерттеулермен ұштастырып, түрлі мұрағаттарда, ел аузында сақталған дерек көздерінен де тірек-таяныш таба білген.

Әсіресе, Тараз өлкесінің ескі тарихынан сыр шертіп, есте жоқ ескі заманнан талайлы тағдырды бастан өткерген өлкеніңқилы тағдыры, тарихи һәм шығармашылық тұлғалары, дарынды қолбасылары мен жайсаң би-бектері жайлы сан түрлі еңбектерді ақтарып, үзік-үзік күйінде жеткен мәліметтерді тоқайластырып, далалық ауызша тарих айту үрдісін жаңаша көзқарас тұрғысынан байыптап, аңыздардың астарынан сыр іздеп, оларды елеп-екшеп, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келе жатқан

шежіре-дерекөздерді, тарихи мұрағаттарды қисынын тауып қиыстыруда көне дәуір жәдігерліктерімен қатар, осы заманғы дерек-танымдарды да жүлгелеп, жүйеге түсіруде үлкен еңбек сіңіргенін байқаймыз. Көне Талас алабы мен аңғарының, ежелгі Тараз қаласы мен даласының, құнарлы өлкесі мен қасиетті өңірінің, оны мекен еткен тұғырлы тұлғалары мен даңқты ұл-қыздарының сақтардың заманынан, ғұндардың төрткүл дүниені тітіренткен дәуірінен тартып күні бүгінге жеткен даңқы мен абыройының өркениет көкжиегіндегі алар орны мен жазба әдебиет пен дәстүрлі мәдениетке қосқан үлесі Шығыс пен батыс, орыс пен қазақ ойшылдарының, түрік жұрты мен шығыс шайырларының үнемі назарын аударып келгені мәлім. Ғалымның көне дәуір күмбіріне құлақ түріп, тарихи шежіре мен аңыз-деректерді зерделеп, аңыз-эпсана мен тарихи сананы салмақтап, олардың ғылыми мәні мен маңызын, сипатын дәл аңғарып, көркем туындылардағы, романдардағы тарихи шындық пен көркемдік шешімнің арақатынасына ерекше мән беріп, көңіл қоюының сырын, себебін енді ұққандаймыз. Бұл еңбектердің дүниеге келуі талай жылғы ізденістер мен қажырлы еңбектің, тірнектеп жинау мен талмай зерттеудің нәтижесінде екенін білеміз.

Біздің жыл санауымыздан бұрын дүниеге келген Геродоттың, Цыма Цянның, Бан Гудың «Тарих», «Ханнама», «Тарихнама» еңбектерінен бастап өзіміздің Мырза Хайдар Дулатидің, Әбілғазының, Марғұланның, көрнекті түркітанушылар Бичуриннің, Гумилевтің т.б. зерттеулеріндегі төл тарихымызға, дәстүрлі мәдениетімізге, әдеби мұрамызға, соның ішінде, Тараз өлкесіне қатысты, байланысты дерек пен дәйекті, ақиқат пен аңызды ғылыми болжам мен тарихи таным тұрғысынан жүйелеп, біріздендіруге деген зерделеулерінің, пайымдауларының көп жылғы қажырлы еңбектің арқасында жүзеге асқанын анық аңғарамыз. Мәселен, «Тараз өлкесі» кітабының «Елбасылар» бөлімінде Ыстымы (Істемі) қаған, Әулие ата, Алаша хан сынды елбасылардың өмір жолдары, ата-тек мәліметтері, атқарған қызметтері мен өскен орталары сол кездегі қоғамдық жағдайлармен байланысты қарастырылады. Айталық, ежелгі Талас өңірінің тарихында Ыстымы қағанның тұлғасы айрықша екені, ол түркі қағанатының негізін салған аса көрнекті мемлекет қайраткері ретінде қарастырылып, «төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт еткен, Бастыны еңкейткен, тізеліні бүктірген» қаған болғанын ол жайлы бізге жеткен деректерге сүйене отырып, тарихи тұлғасын сомдауға қадам жасап, түркі жұрты үшін атқарған қыруар еңбегін жүйелеп, тұжырымдап береді. Бумын қағанмен қатар Түркі жұртына ұзақ жыл иелік етіп, түркі мемлекеттілігінің нығаюына мол еңбек сіңірген қажырлы еңбегін саралай келе, «Ыстымы қаған мемлекет ісінің бар сала, бар бағытында да білгелігімен, даналығымен дараланды, алыптығымен алға басты, мемлекетінің негізін білгелігімен, алыптығымен нығайтты. Осының бәрі Ыстымы қаған өмірінің, оның қайраткерлік қызметінің Отан тарихындағы, көне Тараз өлкесі тарихындағы маңызы мен мәнінің өлшеусіз зор екенін көрсетеді» деп тұжырымдайды. Ал Әулие ата Қараханның қарахандар негізін салған хандықтың құрушысы болғаны айтылып, жазылып жүргені белгілі. Автордың оның кәуірлер шапқыншылығына қайсарлықпен қарсы тұра білген, азаттық үшін арпалысып, жанын қиған нағыз халық қаһарманы екенін көрсетумен қатар, түрлі дерекөздерді, аңыз мәліметтері мен шежірелерді зерделеп, аңыз бен ақиқаттың ара-жігін ажыратып көрсету үшін көп ізденгенін байқатаймыз. Ғалым көптеген деректер мен мәліметтерді жинақтай келе, Әулие ата Қарахан есімінің үш кісіге тиесілі екені анықтап, «сөйтіп, Әбді-Рахым баба, Сатұқ Бұғра Қарахан Әулие ата, Ша-Махмұд Бұғра Қарахан Әулие ата – үш есім, үш кісі арасында қанай қарым-қатынас барын дәл көрстіп, кесіп айту қиын. Әйтсе де Талас-Тараз өңірі Әулие ата деп қабылдаған кісі аты айналасындағы халық аңыздарында сақталған мәліметтердің осы аталған үш есіммен бірдей байланысып жатқаны рас» деп топшылап, әрқайсысының елі үшін, жұрты үшін атқарған істерін баяндайды. Сондай-ақ, бөлімде Алаша ханның түркі халқының ертедегі тарихынан ел үшін ерен еңбек еткен мемлекет қайраткері ретінде орын алғаны, жас кезінде Мырза Мұхаммед Хайдардың атасының ықпалында болғанын, кейінірек Моғолстанда өз билігін нығайту үшін он жыл бойы ұрыс жүргізгенін айта келе, Түркі халқының ұлттық қалыптасу, даму тарихында бұл қайраткердің де орны ерекше болғандығына тоқталады. Адамдық, азаматтық тұлғасын биіктете түсетін істеріне назар аударылады. Әлеуметтік маңызы зор жетістіктері деректер мен аңыз-эпсаналарға сүйене отырып, зерделенеді.

Зерттеудің «Қолбасылар» бөлімінде туған жері мен елін жат жаудан қорғаған ел-жұртының азаттығы үшін аянбай күресіп, қасықтай қанын қиған батырдың бірі Күнтумыш екені дәйекті көрініс тапқан. Тіпті Әулие ата, Талас өлкесінің жер, су аттарына қатысты деректер Манас эпосының оқиғаларымен үндесетіндігі тиянақты талданады. Сондай-ақ қазақ халқының сыртқы жауы жоңғар, қоқан басқыншылығына қарсы күресінде асқан ерлік көрсетіп, аты аңызға айналған Көшек, Қойгелді, Саңырық, Жауғаш, Өтеген батырлардың ел егемендігі үшін жанын аямаған ерлік істерін баяндайды. Бауыржанның елдік мүдде мен ұлттық рух тоқайласқан бейнесі, бірін-бірі толықтырып тұратын ерлігі мен өрлігі көркем шығармада болсын, ел арасында кең тарап кеткен әңгімелерде болсын, аз қамтылған жоқ. Ал кітапта батырдың соғыс жағдайындағы ешкімге ұқсамайтын, ешкімді қайталамайтын іс-

әрекеті, таланты мен қаһармандығы жайлы жазушының жуырда жарық көрген көптомдығындағы жазбаларына сүйене отырып, батырдың шынайы қалпын, кісілік һәм кішілік болмысын сипаттап, қол бастаушылық қасиетінің сырын тектіліктен, туған топырақтың құнарынан, ата-бабасынан мұра болып келе жатқан ұлтжандылығынан іздейді. «Соғыс ісінде қолма-қол, тактикалық және оперативтік ұрыстар деңгейлерінде бірдей қаһармандық көрсетудің негізінде қолбасылық кемелдік жатады. Қолбасы кемелдігінің басты белгісі соғыс сұрапылында оның өзінің де, ол бастаған офицерлер мен жауынгерлердің де жаппай ерлік жасауынан, ерліктің, қаһармандықтың жеке-дара адамдарға емес, жалпы қолға тән қасиетке айналуынан аңғарылады. Б.Момышұлы бастаған батальон да, дивизия да, полк та Ұлы Отан соғысында осындай қасиетімен дараланды» деп Баукеңнің шынайы болмысын, даралық сипатының нақты себебін ашып береді.

«Билер мен бектер» атты үшінші бөлімде бір шоғыр би-шешендердің, датқалардың өмір жолдары мен кезінде халық атынан сөйлеп, айтқан билік-төреліктері сөз болады. Сібір ханы Көшімнің уәзірі бас кеңесшісі болған Қадырғали Қосымұлының қолбасшылық дарындылығына ой жүгіртіп, хандықты сырттан келген басқыншылардан қажымас күш-жігермен қорғай білген әрі батыр, ірі қоғам қайраткері ретінде сипатталады. Қазақ шешендік өнерінің туып-қалыптасуы, даму жолдары, теориялық тұрғыдан сараланады. Шешендік өнерді Орта Азия мен Қазақстанның ғылыми танымында қаға беріс қалып келген өнер ретінде қарастыра отырып, Шығыс пен Батыс мәдениетінің байланысы аясында пайымдайды. Бұл ретте Қазақстан жерін ежелден мекендеген скифтердің батысқа ауып, Қара теңіздің солтүстік өңіріне барып қоныс тепкен ұлыстан шыққан Анахарсистің шешендік сөздерінің мәнін ашып, тың тұжырым ұсынады. Сондай-ақ, Төле би, Бөлтірік шешен, Байзақ датқа, Батырбек датқа, Сыпатай би сынды би-шешендерден қалған мұралардың өзіне тән табиғаты да терең ашылады. Бөлтірік шешеннің ел аузында, әр түрлі деректерде, қолжазба қорында сақталған мұрасын жинап, жариялауда М.Жолдасбеков, Б.Адамбаев, Н.Төреқұлов, Ш.Смаханұлы, С.Дәуітов т.б. атқарған үлкенді-кішілі зерттеулердің қатарында Жанғара Дәдебаевтың еңбектерін де атауға тиіспіз. Зерттеуші ғалымның ұзақ жылғы ізденістерінің нәтижесінде Бөлтірік шешеннің соңында қалған сөз маржандарының тандаулылары жинақталып, «Шешендік сөздер» деген атпен жарық көрді. Бұл – заманның мандай алды шешені, ел бастаған көсемі, ақыны, әрі батыры Бөлтірік Әлменұлының рухына бағышталған лайықты құрмет. Жақсы дәстүрдің жалғасы, жақсы істің бастауы деп білеміз.

Кітапта Бөлтіріктің сөзге бейімділігі, шешендік қабілеті бала күнінен-ақ өрісін кеңге жая бастағаны, жастайынан жоқшылық зардабын көрсе де, сөзге келгенде алдына жан салмайтын ділмар бала екендігі, тайсалуды білмейтін, қиқар әрі сөз тапқыштық қасиеті молдығымен ерекшеленетіні, билік айтқан кезде шешілуі қиын, түйіні мықты дауларда да ақылдылығымен, зеректігімен қатар, тапқырлығымен де жол тауып қиыннан қиыстыратындығы, міне осының бәрі қамтылып, жатық тілмен, ғылыми сипатта зерделенген. Бөлтірік шешеннің сөз өнеріндегі өзіндік орнын саралай келе, «Шешеннің жекелеген сөзінде де, жалпы өнерпаздық өнегесінде де ерекше жарқырап көрінетін басты үш көркемдік-эстетикалық ерекшелік бар. Оның бірі – тереңдік. Екіншісі – айқындық. Ал үшіншісі – жүйелілік. Бөлтірік шешеннің өнері мен өнегесі осы үш өлшемге негізделген»– деп оның өнерінің өміршендік сипатын тап басып көрсетеді.

Сонымен бірге зерттеу еңбектің «Шығармашылық тұлғалар» бөлімінде Мұхаммед Хайдар Дулат, Ұлбике, Майкөт, Жамбыл, Кенен сынды қазақ халқы өнерінің жарық жұлдыздарының шығармалары талданады. Халықтың айтыс өнеріндегі Ұлбике Жанкелдіқызының алар орны анықталады. Күдері Қожамен айтысы талданып, сөз сайысындағы образдылық пен ой тереңділігі дәлелденеді. Екі ақын қандай мәселені тілге тиек еткен, Ұлбикенің жеңу себептері көрсетіледі. Еңбекте Ұлбике мен Жанкелдінің, Ұлбике мен Таспақожаның, Ұлбике мен Мәделі айтытары жан-жақты сөз етіледі. Айтыс үстінде Ұлбике өзінің сөзге шешен, ойға жүйрік ақын екендігін танытуы нақтылы мысалдармен дәлелденеді. Тұтастай алғанда, Ұлбике айтысы қазақтағы қайым айтыстың басы ретінде бағаланып, ол суырып салма өнерде нағыз майталман, ойы ұшқыр ақын деп танылады.

Кітапта Жамбылдың шығармалары мен айтыс өлеңдері талданады. Оның ақындық мұрасына тән бірнеше ерекшеліктер көрсетіледі. Жамбыл суырып салма ақындық өнерінің айтулы дүлдүлдерінің бірі ретінде бағаланып, оның сөзінің күші-шыншылдығы мен сыншылдығында екені сараланып, орынды да ойлы, шынайы да шырайлы толғай білген дарын иесі екендігі дәйекті тұжырымдалған.

Қорыта айтқанда, зерделі ғалым, тұлғатану тамыршысы деген атқа лайық Жанғара Дәдебаевтың ұлтымыздың жүріп өткен жолын, ұрпақ бостандығы үшін бар өмірін сарп еткен ұлы тұлғаларын ұлықтаудың бүгінгі ұрпақ үшін қажет, ал келешек үшін баға жетпес асыл мұра екенін бағалауға жетелейтін зерттеулерінің маңызы зор, еңбектерінің тәрбиелік мәні құнды, тұлғалар туралы толғауларының тағылымы терең екені анық.

«ЖАЗУШЫ ЕҢБЕГІ»: КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ ТАБИҒАТЫН ТАҢУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Көрнекті әдебиет зерттеушісі Жанғара Дәдебаев – қазақ әдебиеттану ғылымына елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі. Оның әдебиет тарихы, әдебиет теориясы мен әдебиет сыны туралы еңбектері, ғылыми-танымдық мақалалары, зерттеулері – тұжырымды пікір һәм парасатты пайымдарымен ерекшеленеді. Зерделі зерттеушінің, әсіресе, ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің шығармашылық шеберханасы жөніндегі зерттеулері өміршең мұра. Мәселен, әдебиетшінің «Қазіргі қазақ тарихи прозасындағы М.Әуезов дәстүрі», «Әдеби шығарма», «Қазақ тарихи романы: дәстүр мен жаңашылдық», «Шымырлап бойға жайылған», «Ғабиден Мұстафин», «Мұхтар Әуезов», «Өмір шындығы және көркемдік шешім», «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері», «М.Әуезов шығармашылығы», «Атыңнан айналайын Әулие ата», «Әдеби шығармашылық», «Жазушы еңбегі», «Қазіргі қазақ әдебиеті: Лекциялар курсы», «Талас аңыздары», «Адам ата», «Менің университетім: зерттеулер мен зерделеулер», «Адам және заман», «Тақырып және идея», «Тараз өлкесі: монографиялық пайымдаулар, ойлар мен толғаныстар», «Абайдың антропологиясы», «Шешендік өнер теориясының негіздері» сынды зерттеулері әдебиеттану ғылымының қолданыс аясын кеңейткен еңбектер қатарынан берік орын алды.

Әдебиетші-ғалым Жанғара Дәдебаевтың ғылыми зерттеулерінің негізгі бөлігі жазушының шығармашылық лабораториясы мен тарихи роман табиғатын зерттеуге арналған. Ғалымның «Жазушы еңбегі» (Алматы, 2001 жыл) кітабында жазушы еңбегінің ерекшеліктері, басты кезеңдері мен сатылары туралы сөз қозғалады. Қаламгердің шығармашылық процесі нысанаға алынып, жазушының өмір шындығынан өнер туындысын жасау шеберлігі зерделенеді. Зерттеудің негізгі өзегі – халықтың тарихи өткен дәуірінің шындықтарының әдеби шығарма құрылымында көрініс табу жолдары, жазушы еңбегі мен әдеби шығармашылық процесс жайы. Еңбекте автор шетел мен қазақ әдебиеттанушыларының тарихи роман жанрына қатысты принциптерін негізге алады.

«Жазушы еңбегі» зерттеуі – «Жазушы еңбегі және көркемдік қиял», «Жазушы еңбегі және тарих шындығы», «Жазушы еңбегі және халық мәдениеті», «Жазушы еңбегі және халық әдебиеті», «Жазушы еңбегі және әдеби мұра» атты бес тарауға бөлінген академиялық күрделі зерттеу.

Алғашқы бөлімде «Тоныкөк» пен «Күлтегін» сияқты әдебиеттің ежелгі мұраларының көркемдік деңгейі мен авторлардың шығармашылығына тоқталады. Алдымен түркі халқының тарихында ақылы дариядай шалқыған дана кеңесші Тоныкөктің парасатты терең мәнге ие сөздерінің сырын оның заманымен, түркілердің тарихымен байланыстыра жазады. Патшаларға адал қызмет еткен Тоныкөк ақын-жырау ретінде де көпшілікке танылған. Демек әдебиеттің тарихы туралы сөз еткенде ежелгі әдебиеттің көрнекті өкілі Тоныкөктің шығармашылығына тоқталатынымыз белгілі. Бұл орайда автор көне түркі мәдениетінің белді өкілінің өмірі мен шығармашылық мұрасына ерекше мән беруді жөн көрген: *«...Құлпытастағы әр сөзде осындай терең мән, бай мағына бар. Оларды сараптай келе, сөз иесінің ел тарихындағы ең басты, тарихи маңызды оқиғалар мен ел тағдырына, халық болашағына қатысты ұлы өсиеттерін ғана қашап жазуды дұрыс көрген талғамы, қалауы болғанына көз жеткізуге болады. Бұдан ескерткіш авторының, сөз иесінің өмір құбылыстарын таңдап-талғауында, сараптап-саралауында шығармашылық талап жатқанын аңғару қиын емес. Басқаша айтқанда, бұл жерде шығармашылық еңбектің ерекшеліктері көрініс тапқаны байқалады. Могилянский басындағы құлпытастағы жазу туралы да, «Күлтегін», «Тоныкөк» әдеби ескерткіштері туралы да осыны айту дұрыс: шығармашылық еңбек процесі, жазушы еңбектерінің сатылары мен ерекшеліктері, сөз иесінің өмір шындығынан өнер туындысын жасау жолдары туралы ой осы ескерткіштерден бастау алады» (13 б.).* Әдебиет зерттеушісі аталған әдеби ескерткіш авторларының өмір шындығы мен тарихи оқиғаларды жинақтау, суреттеу, образ жасау шеберлігі шығармашылық ойлау мен еңбектің үздік деңгейін танытатыны жайлы баяндайды.

Бұл тарауда автор Мұхаммед Хайдар Дулатидың шығармашылығына да талдау жүргізеді. Ежелгі әдебиетіміздің көрнекті өкілінің әдеби мұрасы мен жеке шығармашылық тұлғасы бұрын-соңды тереңнен зерттеліп көрмеген. Ж.Дәдебаев бұл тұрғыдан тың деректер келтіріп әдебиеттануға жаңа бағыт бергені анық. Мәселен, әдебиетші өмір шындығын тану мен түсіну үшін қаламгердің талант табиғаты мен таным деңгейі үлкен қызмет атқаратыны туралы тұжырым ұсынады: *«Талант пен таным толық келісім, шын жарасым тапқан жағдайда ғана жазушы еңбегі жемісті болмақ. Мұның кейбір*

басты нәтижелері қазақ тарихи прозасының әуелгі үлгісі қатарына жататын Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» атты дилогиясында көрініс тапқан» (31 б.).

Әдебиет тарихы бойынша оқу құралдарында ежелгі әдебиет жайында сөз болғанда көбіне М.Дулатидың өмірбаяны қысқаша айтылып, «Тарих-и Рашиди» туындысын жалпы шолу жасалынады. Ал «Жазушы еңбегінде» оқырман Мұхаммед Хайдар Дулатидың шығармашылық биографиясымен толық таныса алады, сонымен қатар оның тарихи туындысының жазылуы туралы мазмұнды ақпарат ала алады. Мәселен, автор болашақ тарихшының жастай жетім қалып, тағдыр тауқыметін көп көргені мен зейін де зерделі болып ер жеткені жайлы жазады. Әдебиетші М.Дулатиды тума талант ретінде таныстырады. Бұндай тұжырымды әдебиет зерттеушісі тарихи тұлғаның өмір баянына мұқият талдау мен зерттеу жүргізу нәтижесінде айтып отырғаны белгілі. Ол үшін зерттеуші әйгілі «Бабырнама» еңбегін пайланғаны сілтемеден көрсетілген. М.Дулатидың шығармашылық жолының даңғыл болуына әсер еткен қасиет хақында былай делінеді: *«Еңбек пен ақыл екеуі екі жақтан сүйемесе, кісінің алған білімінде де, талантында да баян болмайды. М.Х.Дулатидың жас кезінен-ақ осы қасиеттер оның жолын ашып, баянды бағытқа бастады. Ақыл мен қайрат, жүректен шығып жатқан мұндай асыл қасиеттердің ішінде табиғи талант, білуге, тануға деген іңкәр тілектің жарығы, аса аяулы қызмет атқарған еді. Еңбек пен ақыл қолдамаса, әрине, талант талайсыз, тайғақ келеді. Еңбек пен ақылдан қолдау тапқан жағдайда ғана оның жұлдызы жанып, бағы ашылады. М.Х.Дулатидың танымына тән телегей теңіз кеңдік пен тереңдіктің қайнар көзінде таланттың еңбек пен ақылдан қолдау тапқан осындай жарастығы жатыр» (33б.).*

«Жазушы еңбегі және тарихи шындығы» тарауында автор қазақ романының көркемдік құрылымы, тарихи шындық, көркемдік шындық ұғымдарын қарастырады. Қазақ романының көркемдік жүйесінде, идеялық, тақырыптық болмысында тарихи шындықтың атқаратын қызметіне тоқталады. Бұл тарауда жазушының тарихи деректерді өнер туындысын жасау барысында пайдалануы, сұрыптауы, көркемдеуі туралы мол мағлұмат берілген. Автор аталған мәселелерді дәлелді де дәйекті түрде түсіндіру мақсатында М.Әуезовтің «Абай жолы», І.Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда», Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң», М.Мағауиннің «Аласапыран», С.Сматовтың «Елім-ай» атты тарихи романдарға талдау жасайды.

Әдебиетші-ғалым «Абай жолының» төрт томы да өмірдегі болған тарихи оқиғаларға негізделгенін жаза отырып, М.Әуезовтің тарихи құжаттар, хаттар, деректер, фактілерді жинақтау мен екшеу шеберлігі жөнінде пікір білдірген. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов эпопеяда суреттеліп отырған кезеңнің тарихи тынысын шынайы таныту мақсатында өмір шындықтарын қолданған. Бұл ретте, әдебиет зерттеушісі шығармадағы Құнанбай, Бөжей, Оразбайдың образын ашу үшін қаламгердің өмір шындықтарын арнайы іздегені туралы баян етеді. Ж. Дәдебаев М.Әуезовтің шығармашылық шеберханасына шолу жасап, жазушы пайдаланған архивтік құжаттар мен эпистолярлық мұралардан үзінді ұсынады. Бұндай тиянақты зерттеу эпопеяның тарихи шындықтан туғанын дәлелдеп қана қоймай, ұлы қаламгердің шығармашылық ізденісі мен ұстанымы туралы ақпарат береді. Сонымен қатар автор М.Әуезов «Абай жолында» өмір шындықтарын пайдалану мақсатын Л.М.Әуезова, З.Ахметов зерттеулеріне сүйене отырып анықтап, тұжырымдайды.

Абай образы – тарихи образ. Ұлы ақынның даналығы мен өмірлік көзқарасын, биік руханиятын, жылы жүрегін оқырманға сенімді түрде суреттеу үшін жазушы тарихи шындықты ұтымды пайдалануды көздеген. Бұл жөнінде әдебиетші былай деп жазады: *«Борсақ жерін зорлықпен алу, Бөжейді сабау, т.т. – осылардың қайсысы да әке мен бала қарым-қатынасының айқын қайшылықты сипат алып, Абайдың өмірге, қоршаған ортаға көзқарасының қалыптасуына қызмет етеді. Бұл ретте тарихта болған оқиғаларды мезгілі жағынан Абайдың дәуіріне жақындатып, Абайдың көз алдынан өткізіп суреттеу эпопеяның көркемдік сапасын арттырған суреткерлік үлкен парасатты танытса керек» (69 б.). «Жазушы еңбегі және тарих шындығы» тарауының қорытынды сөзінде қазақ романының жетістігі, жазушылардың шеберлігі мен парасаты жайында тұшымды ойлар білдіреді: *«Жазушының өмірде болған, нақты ақиқат құбылыстарды ғана суреттеп қана қоймай, қажет болған жағдайда, құбылыстың мәніне тереңдеп барып, оны жан-жақты ашып көрсету мақсатында, ақиқат деректер беретін шындықты өз мұратына орай өзгерген немесе толықтырылған түрде пайдалануы елеулі көркемдік нәтиже береді. Жазушының ойлау парасаты мен шеберлігі жоғары суреткерлік тұрғы биігінде тоғысып, парасат – шеберлікпен, шеберлік парасат байлығымен ұштасқанда, әдеби шығармаға қойылар басты шарт – тарих шындығы мен жазушы еңбегі арасында әсем келісім, көркемдік жарасым салтанат құрады».**

«Жазушы еңбегі және халық мәдениеті» атты үшінші тарауда қазақ романының көркемдік құрылымында халықтың дәстүрлі мәдениетіне тән әдеп өлшемдерінің көрініс табуы мен оның шығармадағы қызметі туралы сөз етіледі. Автор тарихи туындыларда дәстүрлі мәдениет өлшемдері тартыс желісі, мінез даралаудың, образ жасаудың басты

құралы қызметін атқарумен қатар, шығармада көрініс тапқан кезеңнің рухани бейнесін жасауға атсалысады деп тұжырымдайды.

Әдебиетші Жанғара Дәдебаев М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында аталатын дәстүрлі мәдениет үлгілеріне тоқталады. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, кәсібі, дәстүрі, салты, әдеби мен әдеті М.Әуезов қаламының қуаты арқылы жаңа тынысқа ие болды деп баға береді. Сонымен қатар зерттеуші М.Әуезов творчествосы және қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мәселесі ғылыми тұрғыдан арнайы зерттеуді талап ететін тақырып екенін ескертеді. М.Әуезов «Абай жолында» Бөжейдің қаралы көшін айрықша көркемдікпен суреттеген. Бұл көшті сыртынан бағып тұрған үш ағайынды Тәкежан, Абай, Оспан үшеуінің өмірге үш түрлі көзқарасы екені байқалады. Демек, автор көш салтанатын суреттеу арқылы ұлттың танымын көрсетіп қана қоймай, үш кейіпкердің әр алуан мінездерін танытады. Осы ретте М.Әуезовтің жазушылық шеберлігіне мән берген жөн. Әдебиетші сонымен қатар, эпопеяда суреттелген құсбегілік, аңшылық сияқты дәстүрлеріміздің шығарма құндылығын арттыруда атқарған рөліне назар аударады: *«Этнографиялық материал романда құс алу, саят құру салтын, оның қызығы мен ренішін кеңінен көрсеткен көркем суретке айналады. Жиреніше мен Абылғазы, Тұрғанбай характерлері жайшылықта көзге түсе бермейтін тереңдігі бүкпе-қалтарыстарын ашып, жаңа қырларынан танылды»*(130 б.). Әдебиет зерттеушісі жазушының тарихи-этнографиялық шындықты желі етіп алады да, суреттеліп отырған көрініске нақты сипат береді және кейіпкер мінезінің қырларын шынайы ашуды мақсат етеді. Жанғара Дәдебаев суреткер халықтың дәстүрлі мәдениет үлгілерін көркем әдебиет шындығына айналдыру процесінде түрлі амал-тәсілдерді қолдануы туралы ой өрбітеді: *«...Бұл орайда автор бір емес, бірнеше мұраттың үдесінен қатар шығуды көздейді. Солардың ішінде типтік характер жасау мақсаты ерекше дараланады. Автордың суреткерлік, жазушылық әрекетінде тарихи-этнографиялық шындық та, суреткерлік, бейнелік те өзара үйлесе келіп характер жасауға қызмет етеді. Соның нәтижесінде өмір деректері характер байлығымен ұштасады да, жазушының көркемдік – поэтикалық әлемін ұлттық мағынамен, халықтық мазмұнымен байыта түседі»* (131 б.). «Жазушы еңбегі және халық әдебиеті» тарауында әдебиетші қазіргі қазақ романының көркемдік-идеялық құрылым жүйесінде халық әдебиеті үлгілерінің қызметіне назар аударады. Бұнда халық әдебиетінің үлгілерін жазушы образ сомдау, тақырып пен идея арнасында, тіл мен стиль тінінде қолданады деген тұжырым жасалады. Зерттеуші-ғалым тарихи фольклордың халық өмірінің шындығын танытын басты құрал екеніне тоқталып өтеді. Зерттеуші Мұхтар Әуезовтің «Абай жолында» халық ақындарын кейіпкер ретінде енгізу мақсатын түсіндіреді. Мәселен, Барлас, Садақ, Қадырбай, Шүмек сынды ақындардың кейіпкер ретінде эпопея желісіне кіріктірілуі Абайдың ақындық танымын, шығармашылық ортасын шынайы етіп суреттеу мақсатында жүзеге асқан ұтымды амал екені баяндалады. Сонымен қатар автор Абайдың жастық кезеңі мен Тоғжанға деген ыстық махаббатын барша мұны мен қуанышын шынайы дәл суреттеуге ықпал еткен халық әдебиетінің үлгісі – «Топайкөк» әніне тоқталады: *«Топайкөк» әнісіз алтыбақандағы Абай мен Тоғжанның мұңын да, қуанышын да мұңшалық терең, әсерлі, мұңшалық әсем, сезімді ашу мүмкін болмағандай еді. Абай мен Тоғжан бір-біріне айта алмай келген, бірақ бір-біріне айтқысы келетін, бірінен-бірі ести алмай келген, бірақ бірінен-бірі естігісі келетін шындық сыр – бәрі алтыбақан үстінде «Топайкөк» әні болып шырқалады»* (192 б.).

Осылайша Ж.Дәдебаев М.Әуезовтің өмір құбылыстарын суреттеу барысында халық әдебиеті үлгілерін қолдану жолдары, жинақтау, сараптау мен сұрыптау шеберлігіне айрықша назар аударып, бұның қазіргі қазақ романының көркемдік жүйесін танудағы атқаратын рөліне тоқталады.

Бұл тарауда әдебиетші І.Есенберлин, Ә.Кекілбаев, С.Сматаев, С.Жүнісов сынды көркемсөз зергерлерінің шығармаларында көрініс тапқан халық әдебиетінің үлгілеріне шолу жасайды. Оның сюжет құраушы фактор қызметін атқарып қана қоймай, сонымен қатар үлкен идеялық түйінді, жазушы толғанысын таныту қызметін де атқаратынын атап өтеді. Сөз соңында әдебиетші қазіргі роман аңыз, жыр, миф желілері арқылы өмір құбылыстарын көркемдік игерудің жаңа формасын тапты деген қорытындыға келеді.

Ғылыми еңбектің «Жазушы еңбегі және әдеби мұра» атты соңғы бөлімінде өмір құбылыстарын танытатын әдеби мұраның үлгілері туралы сөз қозғалады. Автор М.Әуезовтің шығармашылық шеберханасына тоқтала отырып, жазушының ұлы туындысындағы әдеби мұраларға талдау жүргізеді. Бұнда алдымен әр жазушы шығармашылық тұлғаның бейнесін суреттеу үшін оның өмірбаянына тиянақты зерттеу жүргізеді делінеді. Бұл тұрғыда М.Әуезовтің жетістігін еріксіз мойындайды. Жазушы роман-эпопеяда ақынның творчестволық әлемін, ақындық қасиеті мен қабілетін нанымды суреттеу мақсатында Абай өлеңдерінен үзінді келтіргенін атап өтеді. Мәселен, ұлы ақынның ғашығана арнап шығарған «Білектей арқасында өрген бұрым», «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңдерінің тарихын сөз етіп, романда көрініс табу себебін байыптайды. Автор былайша тұжырым жасайды:

«М.Әуезов творчествосының, әсіресе «Абай жолының» үздік көркемдік сапаға иеленуінің басты бір сыры автордың әдеби мұра үлгілеріне сүйене отырып, адам жанының шындығын шынайы суреттеудегі жазушының творчестволық еркіндігінің, психологиялық талдау өнерінің, «жан диалектикасын» ашу шеберлігінің осындай айрықша мәнді, мағыналы, жасаппаздық сипатында» (254 б.). Әдебиетші өнерпаз тұлғаның бейнесін жасауда қаламгер оның көркем туындыларына арқау болған өмір шындығы мен шығармашылық толғаныстарын зерттеп, саралап суреттеуі міндеті екенін атап өтеді. Әдеби деректің қызметі жөнінде былайша түйіндейді: «Әдеби дерек көркем шығарма құрылымында адамның мінезін ашып, ойлау табиғатын таныту құралы болумен қатар, сюжеттік желінің белгілі кезеңдернің оқиғалық өзегін қиялмен ойлап табудың, конфликт тудырудың да басты негізі қызметін атқарады» (303 б.).

Қорытындылай келгенде, әдебиетші-ғалым Жанғара Дәдебаевтың шығармашылығы тарихи роман табиғаты мен жазушының шығармашылық шеберханасының сырын талдауға бағытталған. Ізденімпаз тұлға бұрын-соңды зерттелмеген мәселелерді танып-білуде батылдық танытып, қазақ романдарына байыпты зерттеу жүргізген. Өмір құбылыстарының әдеби туындыда әр түрлі формаға ие болып көрініс табуы хақында маңызды тұжырымдар ұсынған. Ж.Дәдебаев еңбектері болашақта қазақ прозасының үлгілерін зерттеп, тануға көмек беретін тағылымды құрал екені күмәнсіз.

II ТАРАУ ШӘКІРТТЕР ҚҰРМЕТІ

Жаксылыков А.Ж.,
доктор филологических наук, профессор,
член Союза Писателей РК

ПУТЬ, ВОЗВЫШЕННЫЙ ТРУДАМИ

Более чем сорокалетний творческий путь Жангары Дадебаева, ученого, литературоведа, организатора науки, руководителя педагогических коллективов, автора множества трудов по истории и теории казахской литературы складывался на глазах коллектива Казахского Национального Университета имени аль-Фараби, в частности – филологического факультета. К тому же Ж. Дадебаева знает множество людей в Казахстане и за его пределами. За этот период у него сложился незабываемый имидж прекрасного литературоведа, серьезнейшего организатора и в то же время руководителя учебной работы, научных исследований с четко отработанными принципами как подхода к деятельности на трудовом поприще, так и взыскательной требовательности к другим людям. Он, можно сказать, прославился своим строгим, даже жестким спросом за порученное дело, осознанного, волевого отношения к своему общественному и социальному долгу. Особенно это было хорошо заметно, когда он трудился на должности проректора Казахского Национального университета по учебной работе, был деканом филологического факультета, зав.кафедрой. Уверен, что выстраданные им принципы отношения как к своему труду, так и к людям, привлеченным к исполнению ответственных поручений, вполне оправданы, они заслуживают серьезного внимания и изучения. Это особенно актуально в наши дни, когда в науку и в управленческую деятельность пришло новое поколение, выросшее в условиях услужливых шаблонов и заготовок Интернета, привлекаемых на помощь в любой учебной, познавательной деятельности. В наше приснопамятное время этого не было, и в трудных поисковых ситуациях мозг человека по-настоящему напрягался. А ведь по большому счету именно это и нужно, то есть необходимо научить человека всемерно мобилизовать себя на поиск и решение сложной многоаспектной задачи, требующей много времени и затратных усилий. А ведь Жангара Дадебаев учил своих подопечных, особенно аспирантов и докторантов именно этому. В результате сложилась большая и плодотворная научная школа.

Я принадлежу к числу тех людей, которые росли в Казахском Национальном университете под влиянием Жангары Дадебаева. Помню 1997 год. Я был в докторантуре (в те годы это называлось СНС), которая была запланирована на два года. Первый год докторантуры потратил на написание романа «Дом суриката», а в начале второго года меня вызвал Жангара Дадебаев, работавший в то время деканом филологического факультета, и попросил выйти на работу и в то же время потребовал завершить докторскую диссертацию. Внушение его было и серьезным и участливым, не оставляющим никаких сомнений, и поэтому оставшееся время я трудился не покладая рук, вовремя закончив диссертацию и представив его к обсуждению на кафедре. От души благословил меня на обсуждение и защиту тогда незабвенный наш наставник, руководитель от бога академик З. Кабдолов. Поэтому тот год запомнился для меня как особенный, щедрый на результаты и благодарный по душевному состоянию. В двухтысячных годах ряд лет мы работали в одном коллективе – на кафедре Теории и методологии перевода. Здесь я поближе узнал Ж. Дадебаева как человека, личность, товарища и нисколько не разочаровался в своих ожиданиях. По-прежнему видел, как он вкладывается в работу профессора кафедры всей своей душой, со всем своим огромным опытом, знаниями, непоколебимым убеждением, что работа – это все, и все с той же строгой взыскательной ответственностью. У него все получалось, книги, учебники, монографии выходили в свет, ученики успешно защищали свои диссертации. Особое чувство вызвала у меня его деятельность на должности директора научно-исследовательского института «Абай». На этом поприще все начиналось с нуля, не было средств, не было коллектива, не было печатного издания. Имя же великого Абая обязывало ко многому. Мы были непосредственными свидетелями трудного процесса становления нового института и его журнала и небольшого коллектива. Опять мы видели, как Ж. Дадебаев вложил в этот необычный новый труд всю свою душу, опыт, волю, авторитет. И вот результат – институт состоялся, и его печатное издание тоже. А самое главное – вышло 20 томное издание сочинений по абаеведению. А это самый главный результат его деятельности и сотрудников – многотомник, в котором практически собрано все ценное, что написано по жизни и творчеству Абая за все годы. Теперь ни один абаевед не сможет обойтись без этого системного и обобщающего труда по творчеству великого казахского просветителя и мыслителя, выстрадавшего будущее своего народа. Уверен, что в этот юбилейный год Ж. Дадебаев имеет право вполне удовлетворенно взирать на плоды своей многолетней деятельности ученого, организатора и руководителя научно-педагогической работы. Нива, взращенная им, колышется богатая, щедрая и необъятная для взора.

Омарұлы Б.,
Қазақстан Республикасы Президентінің
Баспасөз хатшысының орынбасары,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі,
филология ғылымдарының
докторы, профессор

ЖЫЛУЛЫҚТЫҢ ЖАНСАРАЙЫ

(Ұстаз туралы сөз)

«Інілерге аға боп жарытпайсың, Ағаларға іні боп иілесей», – деп ақын Жарасқан Әбдірашев айтқандай, қай кезеңде де ұрпақтар сабақтастығының жөні бөлек. Ағаның асқар таудай болуы кейінгілердің құрметіне байланысты. Осы тұрғыдан алғанда, ғибратты ғалым, әлеуетті әдебиетші, сарабал сыншы, ұлағатты ұстаз Жанғара Дәдебаевтың біздің буынымыз үшін өте қадірлі екенін айтуға тиіспіз. Неге қадірлі? Айтайық. Бала кезімізде бегімізден қақпады. Кішкене күнімізде күшігімізден таламады. Жігіт шағымызда желігімізді баспады. Бесіктен беліміз шықпай жатып, ғылым докторы болуға талпынғанымызда жайсыз жартастар мен жалпақ жоталардың арасынан жол ашып берді. Беделді ағаның берекелі батасымен белеске бет алдық. Қилы кезеңдегі жалқы жақсылығын қырық жыл қырлап, қайта-қайта есіңе салатын бәзбіреулер сияқты емес, онысын ешқашан бұлдап та көрмейтін.

Білімділігі мен біліктілігі өз алдына, ұстазымыздың қарапайымдылығы қайран қалдырады. Мысалы, біз оның Социалистік Еңбек Ері атағын иеленген атақты малшының, тегеурінді көкпаршының ұлы екенін ол алпысқа, өзіміз елуге таяғанда бір-ақ естідік. Елге сыйлы Еңбек Ерінің шөп жарытып өспейтін, сирек баялыш қана кездесетін Таластың қыры мен қыратына жайған малын талай қыстан шығынсыз алып шыққанына да кейін қанықтық. Әкесінің «Жаныма ерген қара» деген ниетпен алпыс жасында көрген перзентінің атын «Жанғара» деп қойғанын да бертінде білдік. Сол Жанғара ағамыз, міне, жетпіске толды. Ал бір кезде оның ауылына арнайы келген жазушы Әлжаппар Әбішевтің «Үлкен жолда» деген повесіне кейіпкер болған Дәдебай атамыздың туғанына – биыл жүз отыз жыл.

Әкенің бауырында бар-жоғы он-ақ жыл еркелеген Жанғара ағаны тәрбиелеп өсірген анасы – соңына ұмытылмас ұлағатты сөз қалдырған асыл адам. Ол кісі біздің ағамыз кандидаттық диссертация қорғағанда «Жетектеген жетекшіңнен де айналайын, жетекке жүрген сенен де айналайын!», – депті. Бұл – ұлы ұстаз Зейнолла Қабдолов пен ширақ шәкірт Жанғара Дәдебаевқа арналған сөз. Ағамыздан жарылайық, бұл – академик Қабдоловтың барлық шәкірттерінің ауылдағы аналарының атынан айтылған жүрекжарды лебіз. Ардақты ағаның шыққан шаңырағы қандай шуақты болғанын осыдан-ақ біле беріңіз.

Ұстаз демекші, академик Зейнолла Қабдолов – он алты ғылым докторын дайындаған ғалым. Соның екіншісі – Жанғара Дәдебаев (Мақаш Бекбергеновтен кейін). Жанғара аға да Зекең сияқты көркемдікті көре алады, сұлулықты сезіне біледі. Заңғар Зейнағаң секілді оның өзінің де болмысы бөлек, бітімі бүтін.

Біз Жанғара ағамызды жақсы көреміз. Не үшін? Ғылымның таза бұлағынан қанып ішіп, сол тазалыққа әлі күнге дейін кір шалдырмай келе жатқаны үшін. Санаға салмақ түсіретін сын мақаланың өзін жазғанда әр сөзін әрлеп-әсемдеп, үкілеп ұсынатын әсершіл эстет болғаны үшін. Анау-мынау ұсақ-түйекке араласпайтын ірілігі үшін. Кейбіреулер құсап шәкірттерінің сілікпесін шығарып, мезі етпейтін маңғаздығы үшін. Сабырын сақтайтын сауытын сындырып алмауға тырысатын салмақтылығы үшін. Үндемесе де үні асқақтап, көрінбесе де көрнекілігі кемімейтін көркемдігі үшін. Сондықтан оның ілім-білімге суарылған көкірек кенішін жылулықтың жансарайына балаймыз.

Жансарайыңыздан жылылық арылмасын, аға! Желіп келген жетпісіңіз жорғаңыздан жаңылдырмай, биік белестерге бастай берсін!

ҰСТАЗДЫҚ – ҰЛЫ ҚАСИЕТ

Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті Филология және әлем тілдері факультеті шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы, Қазақстан Жоғары мектеп Ұлттық ғылым академиясының академигі Жанғара Дәдебаев ағамыз бүгінде міне жетпіс деген жемісті жасқа жетіп отыр. Ол кісінің ғалымдығы мен қайраткерлігіне, парасаттылығы мен пайымдылығына, іскерлігі мен кісілігіне қарап ұстамы берік ұстаздың, ғақлиясы бөлек ғалымның тұлғалық бітіміне сүйсіне тұрып көз тастайсыз. Біздің, ия біздің ұстазымыз Жанғара ағай мұндай шәкірттерінің сүйіспеншілігіне мен құрметіне тек қана талмай іздену мен қажырлы еңбектің арқасында қол жеткізгені шындық. Филология факультетінің 1993 жылғы бітіруші түлектері ағайдың сол кездегі 1988 жылғы № 6 аудиторияда Абайдың Пушкиннен аударған «Евгений Онегин» поэмасының Татьянаның Онегинге жазған хатының мына бір үзіндісін оқып беретіні әлі көз алдымызда.

Жас жүрек жайып саусағын.
Талпынған шығар айға алыс, -

деп студенттерге бір қарап алып, жүректе саусақ бола ма деп сұрақ қояды? Ол жүрек сонда қандай жүрек саусағы бар. Ол қандай болуы керек? Осы бір аз ғана мидағы импульсті ары-бері қозғай түсіп әрмен қарай лекциясын жалғастырып кететін. Ол кезде ағайымыз нағыз қамал алатын қырық жаста екен. Содан беріде жылдар жылжып, күндер зулап өтіп жатыр екен ғой. Ағайдың лекцияларын тыңдаған сол шәкірттерінің көбі бүгінде ағаймен замандас, әріптес іні– қарындастары болып университетте қызметтес. «Жақсының жақсылығын айт нұры тасысын» демей ме халқымыз. Қазақ әдебиеттану ғылымында 500-ден аса ғылыми-шығармашылық еңбектің, оның ішінде бірнеше монографияның, 12 зерттеулер мен оқу құралдарының авторы. Ағамызға ұстаздық, ғалымдық, кемелдік келбетімен келіп жатқан мерейлі жетпіс жасыңыз жемісті болсын дейміз. Отбасыңызға амандық, деніңізге саулық, шығармашылық толағай табыс тілейміз.

ПАРАСАТЫ БИІК ТҰЛҒА

Көрнекті ғалым, ұлағатты ұстаз Жанғара Дәдебаевтың Қазақ ұлттық университетінің филология факультетінде ұстаздық қызмет атқарып келе жатқанына 40 жылдай уақыт болып қалды. Осы жылдар ішінде оның алдынан дәріс тыңдап, тәлім алған шәкірттері қазір егемен еліміздің әр түкпірінде ел игілігіне еңбек етіп жүр.

Еңбегін ел таныған айтулы ғалымның ғылыми монографиялары, оқулықтары мен оқу құралдары студенттер мен магистранттардың, докторанттар мен зерттеушілердің қолынан тастамайтын бағалы да пайдалы білім көзіне айналып отыр. Терең білімді ғалым-ұстаздың ізденуден талмайтын еңбекқорлығы, әр еңбегін елеп-екшеп, оның жауапкершілігінің зор екенін өзгелерге сезіндіре білуі – ғылымға деген адалдығының көрінісі.

Жанғара аға жастарға үлкен кісілік келбетімен де үлгі-өнеге. Ғалымның турашылдығы, принципшілдігі, ешкімге ұқсамайтын болмыс-бітімі, сырбаздығы, үлкен-кішіге деген ілтипаты оның биік парасат иесі екенін байқатып тұрады. Әрдайым бізге қай жағдайда да бағыт-бағдар беруден талмайтын, адами тұлғасы биік ақылшы ағаның ұстаз ретіндегі де, ғалым ретіндегі де қырын жан-жақты ашып көрсету біраз дүниеге арқау болар еді...

«Ұстазы жақсының ұстамы жақсы» деген нақыл сөз бекер айтылмаса керек. Ұстазымыздың қадіріне жетіп, құрметтей білсек, ол – біздің шынымен өскеніміздің белгісі. Жақсы адамның жанында жүру, одан тараған ізгілік нұры кім-кімнің де жан сарайын кеңейтеді. Біздер, шәкірттері, жан-дүниесінің тазалығымен тәнті ететін, жанашырлығын сөзімен ғана емес, ісімен де көрсетіп келе жатқан зиялы ұстазымызға қарап бой түзедік, көп нәрсе үйрендік.

Бүгінде ұстазымыз Жанғара Дәдебаев мерейлі жетпіс жасын шабыты шарықтап, кемелденген кезінде қарсы алып отыр. Ешқашан тұғырыңыздан таймаңыз, аға! Қуаныш қуанышқа ұласа берсін!

ПАРАСАТ ПЕН ІЗГІЛІКТЕН ЖАРАЛҒАН

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарының аяғына қарай ғылым атты киелі шаңырақтың табалдырығынан батыл аттаған Жанғара Дәдебайұлы өзінің жанкештілік тынымсыз еңбегі, ғылымға деген адалдығының, бойы мен ойына жиған ұшан-теңіз білімінің, биік парасаты мен терең пайымының, ізгілігі мен зиялылығының арқасында осынау күрмеуі мол күрделі әлемнен ойып тұрып өз орнын алды. Ғұлама ғалымға, ұлағатты ұстазға, жоғарғы білім саласының білікті де білгір маманына айналды. Алматыға білім қуып келген қазақтың мыңдаған ұл-қызына сапалы білім, тағлымды, тәлімді тәрбие берді, тамаша үлгі-өнеге көрсетті. Соңынан өзінің жолын қуған көптеген талантты шәкірттер ертті.

Жанғара ағаны мен ғылымда жолы болған жан деп есептеймін. Себебі, Бейсенбай Кенжебаев, Белгібай Шалабаев, Ханғали Сүйіншәлиев, Зейнолла Қабдолов, Тұрсынбек Кәкішев, Сейділда Ордалиев, Мырзатай Серғалиев сынды қазақ әдебиеттану ғылымының нағыз корифейлерінің алдынан алдымен дәріс алып, кейін солармен иық тірестіре, ой жарыстыра, пікір салыстыра бір факультетте жұмыс істеу екінің біріне бұйырмаған бақ болса керек. Жанғара аға сол алыптардан көп нәрсе ала білген, көп нәрсе үйрене білген ғалым. Ал сол өзіне дейінгілерден ала білгенің мен үйрене білгеніңді өзіңнің патша көңіліңнің елегінен жақсылап өткізіп, кейінгілерге бере білу, дұрыстап үйрете білу де үлкен қасиетті қажет етеді. Ондай қасиет Жанғара ұстаздың, Жанғара ғалымның бойында өз мөлшерінен артық болмаса, кем емес. Мен қазір Жанғара ағаны жоғарыдағы алыптардан қалған «Могиканның соңғы тұяғындай» елестетем. Бір кездері ҚазҰУ-нің филология факультеті қазақ әдебиеттану ғылымының ордасы еді ғой. Жоғарыда аттары аталған арыстар, солардың соңын ала Алма Қыраубаева, Бақытжан Майтанов сияқты тамаша ғалымдар өмірден өтіп, тағы бірнешеуі Астана асып кеткелі бері университеттегі әдебиеттану ғылымы жетімсіреп қалғанын несіне жасырып, жабамыз. Қазір сол олқылықтың орнын қал-қадерінше толтырып жүрген осы Жәкең бастаған Зейнол Бисенғалиев, Өмірхан Әбдиманұлы сияқты екі-үш ғалым ғана (басқаларының көңіліне келмесін) ауызға ілігеді.

Жалпы Жанғара Дәдебайұлының білім, ғылым, әдебиет салаларының дамуына, өркендеуіне қосқан зор үлесі ғалымның мерейтойлары кезінде азды-көпті айтылып, жазылып жүр. Десек те ғалымның ғылымдағы соны соқпақтары, ізденістегі жаңалықтары, ұстаздықтағы ұлағаттары, тұлғатану мен өлкетанудағы елеулі еңбегі, әсіресе кейінгі кезде Абайтануға қосып отырған үлкен үлесі әлі де терең зерттеліп, зерделеніп, сарапталып, кеңінен жазылуы тиіс. Бұл жұмысты болашақтың еншісіне аманаттап, оның жас ғалымдар тарапынан орындалатынына кәміл сенгіміз келеді.

Енді Жанғара Дәдебайұлының кешегі шәкірті, бүгінгі өкшебасар сыйлас, пікірлес інісі ретінде жетпістің желкенін керіп, ғылым атты үлкен айдында соңында жал-жал толқындардан із қалдырып, үлкен кемемен алға тартып бара жатқан ардақты ағамызға алғысымызды айта отырып, зор шығармашылық шабыт, мықты денсаулық, отбасына бақ-береке, көп-көп қуаныштар тілеймін! Аман болыңыз, асыл аға!

ЕР ЖӘКЕ

Андре Моруа орыс жазушысы А. Чеховты «сөзімен танылған батыр» деп бағалаған екен. Осыған ой жібере қарасақ, ісімен ғана емес, ерлігімен де емес, сөзімен де батыр болуға болады екен.

Мен де бірінші Жанғара Дәдебаев деген кісінің мақаласы арқылы таныған болатынымын. Онда әлі студент едік. Қасымдағы жігіт қайдан табатынын қайдам, әдебиет туралы жаңалықтарды елден бұрын біліп, жаңа шыққан мақалалар болса оқи сала, бізге солардың барлығының арасында өзі жүргендей етіп әңгімелеп беретін. Бір күні қолына қыстырып келген газет пе, журнал ма есімде жоқ, бір мақала туралы әңгіме бастады. Сол жерде айтыс-тартыс басталды да кетті. Біреу ол мақаладағы ойды құптаса, енді біреулер одан кемшілік табуға тырысып бағуда. Мен сол мақаланы жазған адамды жақтаушылар жағында болдым. Маған ол мақаланы жазған адамның ойын жеткізуі, дәлелдеуі ұнады. Артық ауыс ештеңе де жоқ, қарапайым ғана мақала. Бірақ сөздері салмақты, айтпақ болған пікірі жалпы оқырманға түсінікті екен.

Ертеңіне факультетке барсақ, бір ұзын бойлы, қолтығына папкасын қысқан жігіт ағасы бізге қарсы келе жатты, қасымдағы Нұрғали «кешегі біз дауласқан мақаланың авторы осы кісі болады» деді де, сәлемдесіп өте шықтық. Мен аты-жөнін сұрап едім: – Жанғара Дәдебаев, – деді. Сонан бастап ол кісінің мақаласы газет беттеріне шықса, қадағалып оқып жүретін болдым. Көшеде кездесе сәлем береміз. Біз сырттай қарағанда ол кісінің ылғи да езуінде күлкі жүретініне қарап, мінезі жайдары адам болар деп ойлайтынбыз. Қазақ бөлімінде оқитын жігіттер мен қыздар ол кісінің лекциясы туралы айтып келетін. Әсіресе, «көркем шығарманы талдаудың жолдарын жақсы түсіндіреді екен» деп жүрді.

1987 жылы араб бөлімінде оқитын елу шақты студент Қостанай облысына ауылшаруашылығы жұмысына бардық. Бізді Жанғара ағай бастап баратын болды. Бізбен бірге биология факультетінің студенттері де барды. Олардың өз жетекшілері бар. Сол жылы барғаннан жауын жауып, күннің көзі бір ашылмай-ақ қойды. Картошка жинағанымыздан қамалып, баракта отырғанымыз көп болды. Ондай күндері Жанғара ағай ортамызға келіп әр алуан тақырыптарда әңгіме айтып беретін. Біртіндеп ол бізге дәстүрге айналды. Егер күн жаңбырлы болса от жағып, ағайдың келуін күтіп отыратын болдық. Кей күндері бір жұмыстары болып ағай бөлмесінен шықпай қалса біз кәдімгідей оған алаңдап отыратын едік.

Бұл біздің сексен алтының зобалаң шағынан кейін енді-енді еңсемізді көтере бастаған кезіміз болатын. Бір күні ағай:

– Сендер білесіңдер ме, биыл Мұхтар Әуезовтің тоқсан жылдығы, 28 қыркүйекте біз осында боламыз, сондықтан оны атап өтуіміз керек, – деді. Бәріміз ойланып қалдық. Айтыс кешке жатын орнымызға барғасын одан әрмен жалғасып кетті.

– Ағай да қызық екен, қалай атап өтпек, мына ауылда қазақ тілінде сөйлейтін бір пенде жоқ, бұлар М.Әуезовтің кім екенін де білмейді, – деген пікірлер де ортаға түсіп жатты. Енді біреулері:

– Ағай негізі дұрыс айтады, ерегіскенде дәл осы қазағы жоқ солтүстікте М.Әуезовтің 90 жылдығын дүркіретіп атап өту керек. Танымаса танысын, білмей жатса, білетін болады, білгіземіз, – деген белсенділер де пайда болды.

Ал Жанғара ағай болса асықпай өз жұмыстарын жасаумен болды, көрші факультеттің оқытушыларымен де жиі кездесіп, ақылдасып жататын. Бір күні «Боскөл» совхозының үлкен құлыбына ауыл адамдарының барлығы дерлік жиналды. Көбісі басқа ұлттың өкілдері. Тайлы-таяғымызбен біз де келіп жайғастық. Күмбірлеп музыка ойнап тұр, көрнекті жерлерге М.Әуезовтің суреттері, ұлағатты сөздерінен үзінділер ілініпті. Жұрттың барлығы бір үлкен қаладағы концертке келгендей жасанып киініп келіпті.

Бірінші М.Әуезов туралы бас баяндаманы Жәкеңнің өзі жасады. Жәкеңнің сөзі қысқа да болған жоқ, ұзақ та болмады, бірақ көпшілік сілтідей тынып, ұйып тыңдады. Екінші баяндаманы биология факультетінің доценті ұмытпасам Сұлтанов деген жасады. Артынан ән айтылып, домбырамен күй күмбірледі. Жұрттың бәрі мез, қол соғып әнші-күйшілерді қайта-қайта ортаға шақырып жатыр. «Боскөл» ауылы бір сәтте-ақ қазақы ауылға айналып кеткендей болды. Бәріміз де Жанғара ағамызға ерекше сүйіспеншілікпен қарап, мынадай ісіне іштей риза болып, ол кісіге деген құрметіміздің арта түскені рас еді. Кейбіреуіміз барып қолын қысып құттықтап жаттық, енді біреулеріміздің оған ұяндығымыз жібермей іштей ғана алыстан тілегін тілеп тұрдық. Қазір ойлар тұрсақ ол кезде Жәкең әлі қырыққа да толмаған жігіт екен гой. Бұл біз куә болған Жанғара ағайдың сөзбен жасаған бір ғана ерлігі еді. Ал ол кісінің қазақ әдебиеті мен руханиятының жолында атқарған ерлік істері қаншама!

**АҚЫЛ, ҚАЙРАТ, ЖҮРЕКТІ ТЕҢ ҰСТАҒАН ҰСТАЗЫМ!
(ЖЕТЕЛЕГЕН ЖЕТЕКШІМ ЖАЙЛЫ СЫР)**

Мен ұстазға деген құрметті Ұстазымның өзінен үйрендім. Алдыңғы толқын ағалар жөніндегі шексіз ықылас пен сағынышқа толы жүрекжарды естеліктерінен үйрендім...

Абай айтқандай «Адамның адамгершілігі жақсы ұстаздан болатын» болса, адамгершілікті жоғалтпауды да Ұстазымнан үйрендім. Кісілік пен кішілікті орнымен сақтап, ізгілік пен әділеттен таймай, «пайда ойламай, ар ойлаған» бекзат, жалғандық пен таяздықты қабылдай алмайтын кірпияз болмысынан үйрендім, әлі де үйренудемін...

«Ұстаз алдында тілінді тый, ұста алдында қолыңды тый» деген екен бұрынғылар. Ұстазымның парасат-пайымы мен талғам-талабының соншалық биіктігін, тереңдігін, кендігін мойындай отырып, ол жөнінде сөйлеуге, қызыл тілді еркіне жіберуге жүрексінесің... Бар болғаны, өмір жолында осындай Ұстаз жолыққанына, оған шәкірт болғаныңа мың да бір шүкіршілік етесің...

Ұстазым мені алғаш рет аудиторияда «өнердің алды – қызыл тілге» баулып, дәріс оқыған, кейіннен көркем символды тауып-тануға арналған ғылыми еңбегіме жетекші болған күннен бастап, тура жолдан тайдырмай биікке қарай жетелеп келеді. Жетегіне қаншалықты ере алдым, білмеймін, дегенмен Ұстазым жетелеп әкеліп қосқан жолдың баянды екенін, оң екенін әбден түйсінгенмін...

Осы ретте Ұстазымды дүниеге әкелген асыл ананың (ол кісіге Алланың рахымы жаусын!) «Жетелеген жетекшіңнен айналайын» деген сөзі үнемі ойыма оралып, көзіме жас аламын. Ұстазымның ұстазы З.Қабдоловқа арнап айтылған бұл ыстық лебіз Жанғара ағайдың өзіне де әбден лайық.

Әл-Фараби данышпан «Ұстаз жаратылысынан өзіне айтылғанның бәрін жете түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы ұстайтын, ешнәрсені де ұмытпайтын, алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі, мейлінше шешен, өнер-білімге құштар, аса қанағатшыл, жаны асқақ және арнамысын ардақтайтын, жақындарына да жат адамдарына да әділ, жұрттың бәріне жақсылық пен ізгілік көрсетіп, қорқыныш пен жасқану дегенді білмейтін батыл, ержүрек болуы керек» деген талап қойған екен. Жанғара ағайдың қасында жүрген уақыттан бері оның бойынан Әл-Фараби атап көрсеткен осы қасиеттердің бәрін де көрдім. Қандай жағдайда да ғұлама Абай айтқан «ақыл, қайрат, жүректі» тең ұстап, қиыннан жол тауып, адамдықтан адаспаған, қанағатшыл, қара қылды қақ жарған әділдігі мен жақынын жатқа бермеген, адам баласын сүйген, аяған ізгілігі мен мейірбандығына тәнті болдым.

Гуманист ұстаздың оптимист жүрегі жақсылық пен ізгіліктен ешқашан үміт үзген емес. Мәселен, Ұстаздың жақсылық жөніндегі мына бір пікіріне құлақ түрсек: «Жақсыны жақсы деп бағалар, жақсылықты жақсылық деп пайымдар адам азайған жоқ. Жақсы да, жақсылық та өз орнында, өз деңгейінде. Бірақ жақсы мен жақсылық туралы әділ сөз айтуға жұрттың бәрінің бірдей ақыл-өресі жете бермейді. Ақ пен қараның арасын іздеген, ажыратқан болып, ақты қара деп, қараны ақ деп әуреге түсіп, әлек болып, сонысымен пайда тауып жүргендер де жоқ емес. Еркіндік дегенді өтірікті шындай айту деп желігіп, жұртты да желіктіруге жан салып жүрген қыздырмалар бар. Қыздырманың қызыл сөзінен сақ болу керек». Расында да, сыншыл да шыншыл, сергек ойлы жанның терең бағамдап айтылған бұл пікірі әлі де өзекті екендігі даусыз.

Өмір белестерінде адамның жүзіне әжім түсіп, тәні әлсірегенмен, оның рухани асыл қасиеттері қартаймақ емес! Керісінше, мұндай кісілік қасиеттер тереңдей түспек, ізгіліктің жемісі молая түспек! Жетпістің асуына шыққан Ұстазымның парасатты жүзінде АҚЫЛДЫҢ оты, ҚАЙРАТТЫҢ шоғы, ЖҮРЕКТІҢ мейірі сөнбеген. Қанатыңыздың астында ақылыңыздан тағылым алып, қайратыңыздан қуат алып, жүрегіңіздің мейіріне жылынып жүре берейік, Қадірменді Ұстаз! Үйретеріңіз әлі алда! Өзіңіз жиі қайталайтындай, «Әдебиет – халықтың абыройы, ар-ожданы» болса, Сіз әдебиеттің, ғылымның абыройы, ар-ожданы болып қала бересіз!

ЗАДЫ ЗИЯТТЫ, ЗАҢҒАР ТҰЛҒА

Ықылым заманнан сөз өнерінің салтанат құруына үлес қосқан қадау-қадау тұлғалар өтті. Сол тұлғалардың жалғасындай болған, қазірде аға буын ғалымдардың ішінде ортан жіліктей орны бар, ғылымның қара нары – ұстазымыз Жанғара Дәдебайұлы жетпіске келді. М.Әуезов, З.Қабдолов, Т.Кәкішев секілді заңғар тұлғалардың орнын басқан жаны жайсаң Жанғара ағамыз – кісілік келбеті, парасаты биік, бекзат болмыс-бітімі бөлек, сирек жандардың бірі және бірегейі.

Саналы ғұмырында білім мен ғылымды қос тізгіндей қатар ұстап, ұлтымыздың ұлағатты ұясындай болған әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде 41 жыл бойы талмай еңбек еткен ғалым-ұстаз – ассистенттен проректор қызметіне дейінгі еңбек жолында қай істі болмасын абыроймен атқарды. Қазір әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры қызметін атқарып жатыр. Осы институтты аяғынан тұрғызып, бір академияға жүк болар Абай шығармаларының 36 томдық жинағын жасап шықты. Ұстаздық және әкімшілік қызметтерді қатар алып жүріп, ғылым саласында биік белестерді бағындырды. Ғалым ретінде – «Әдеби шығарма» (1986), «Шымырлап бойға жайылған» (1988), «Өмір шындығы мен көркемдік шешім» (1991), «Жазушы еңбегі» (2001), «Қазіргі қазақ әдебиеті» (2002), «Адам және заман» (2007), «Менің университетім» (2007), т.б. секілді әр жылдары жазылған еңбектері ғылыми ортада жоғары бағасын алып жатты. Ал ғылыми мақалаларындағы сананы селт еткізер салмақты ойлары ғылым жолында қалам тартсам деген жас ғалымдарға темірқазық іспетті. Қай еңбектің болсын артында табанақы, маңдай тер, табандылық және білім мен білік жатқаны айқын. Әл-Фарабидің ұстаз туралы: «...мейлінше шешен, өнер-білімге құштар, аса қанағатшыл жаны асқақ және ар-намысын ардақтайтын, жақындарына да, жат адамдарына да әділ болуы керек», дейтін талаптарына қызметте де, ғалымдық һәм ұстаздық жолда да алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі – Ж.Дәдебайұлының өмір-өнегесі толығымен жауап береді.

Жанарынан нұр, жүрегінен мейірім төгілетін, қалауыңды қабағыңнан, көңіліңдегі кірбінді көзіңнен танып тұратын ұстаз жүрегінің – біз секілді шәкірттеріне деген соғысы алабөтен. Мейірі сыртқа төгіліп тұратын, үлкенге де, кішіге де ізетті сырбаз мінезімен шәкірттерінің жүрегіне шуақ төге білді, қаншама жас ғалымның қанатын қақтырып, ғылым жолында биік самғауына жол ашты.

70-ке келсе де болдым-толдым демей қазақ руханиятына талмай еңбек етіп келе жатқан ағайымызға толайым табыс тілеймін.

Жасыңыз еңкейсе де, басыңыз еңкеймесін, ЖАН-АҒА!

Тілеубаев С.Б.,
Қазақ Еңбек және Әлеуметтік қатынастар Академиясы
әлеуметтік гуманитарлық пәндер
кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к.
Ахметалиева Г.У.,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
Қазақ тіл білімі кафедрасының аға оқытушысы

ЗЕЙНОЛЛАНЫҢ ЗЕРДЕЛІСІ

Әдебиет – ұлттың жаны. Ұлттық сана, тағдыр,
жан жүйесі – көркемөнердің басты тақырыбы.
Таптық жік арқылы әдебиет жасалмайды...
Жүсіпбек Аймауытұлы

Қазақ сөз өнері ғылымына өзіндік қолтаңбасымен, іргелі зерттеу еңбектерімен айтулы үлес қосқан дарынды тұлғалар қазақ ғылымында жетіп артылады. Солардың бірі біздің сүйікті ұстазымыз филология ғылымдарының докторы, профессор Жанғара Дәдебаев – ұлттық әдебиеттану ғылымында, әсіресе оның «Абайтану», «Әуезовтану» тәрізді күрделі салаларында салықалы, сүбелі еңбектер жазған ғалым. Саналы ғұмырын қазақ әдебиеттану ғылымын дамытуға арнаған ұстаз – ғалым Жанғара Дәдебаевтың жүріп өткен өмір жолын, жеңістер мен табыстарға толы ғылым жолы деп айтуға болады. Өзіне дейінгі Абай, Мұхтар Әуезов, Зейнолла Қабдолов, Тұрсынбек Кәкішев, Рымғали Нұрғалиев және т.б. ұстаз-ғалымдардың ғылыми-зерттеу шығармашылығы мен ұстаздық-қайраткерлік жолын жалғастырған әдебиеттанушы ғалым және ағартушы ұстаз ретінде республика жұртшылығына кеңінен танымал.

Ж.Дәдебаев қазіргі таңда филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, ҚР Ұлттық Жоғары мектеп ғылым академиясының, Халықаралық Жоғары мектеп ғылым академиясының, ҚР Білім академиясының, Халықаралық Айтматов академиясының академигі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры. Зерттеу еңбектерінің басты саласы – Әуезовтің шығармашылық шеберханасы. «Қазіргі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Әуезов дәстүрі» атты оқу құралы (1981), «Мұхтар Әуезов» монографиясы (1997), т.б. еңбектері жарық көрді.

Оқулық жазудың қиындығы туралы ғалым Құлбек Ергөбек: «...Қиын болатыны – ашқан ғылым, тапқан білімді көркемдік қабылдауы шектеулі, не айтсаң да нанатын, көп күдіктене қоймайтын мөлдір таза жүректерге арнап, сіңімді, сыйымды етіп бересің ғой. Өзіңді-өзің тежеп, күмәнді-күдікті деген сәттерді іркіп қалып, көңіл дітің жеткенше ақ, әділ тұтқан пайымдаулар мен байламдарды баяндайсың. Ғылыми стильден саналы түрде қашып, ептеп ауызекі ырғаққа құрылатын, «педагогикалық стильге түсу қажет оқулық жазатын кісіге», – деп түйіндейді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетінде білім алып жүрген кезінде ұстаздық жол мен ғалымдыққа бет бұрғаны оның білім нәрін мейлінше терең сіңіріп, оқу-білімге тиянақты түрде мән берген ғалым-ұстаз бүгінде кемеліне толған қарымды қайраткер жазушы.

Ғалым ұлттық мүдде мен құндылықтарды шәкірт санасына зерделеп құюға, неғұрлым тереңірек ұялатуға ұмтылады. Ұстаздық және ғалымдық жолында Жанғара ағай ғылым көшін алға сүйреумен қатар оқу үрдісін жетілдіру, тәрбиелік шаралар мен әртүрлі ұйымдастыру жұмыстарын да қоса атқара білді. Себебі, жас ұрпақтың бойына білім нәрін құйып, ҚазҰУ-дың жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтында қызмет атқарған көп жылдан астам уақыт ішінде сан мыңдаған шәкірттер ғалым-ұстаздан дәріс тыңдап, үлкен өмірге жолдама алды.

Дарынды зерттеуші, талантты ұстаз ретінде қоғамның ғылыми әлеуетін дамыту ісінде, шәкірт тәрбиелеу жолында елеулі еңбек етті. Ғалымның жетекшілігімен кандидаттық, докторлық диссертация қорғап, ғылымға араласқан шәкірттері жетерлік. Нақтырақ айтар болсақ, Жанғара ағайдың жетекшілігімен 25-ке жуық ғылым кандидаты мен 4 ғылым докторы диссертация қорғаған болатын.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдарының ортасында қазіргі әл-Фараби ол кезде С.М.Киров атындағы Мемлекеттік университеттің студенті атанып, жас ғалым, ұстаз Ж.Дәдебаевтың дәрісін тыңдап, ол кісіден тікелей сабақ алған шәкірт ретінде өзімізді бақытты санаймыз. Жанғара ағай біз үшін ғалым-ұстаз ғана емес, дос аға, әкедей қамқор, жанашыр жан болды. Ол кісінің қабақ

шытқанын көрмей, мейірімін көріп өскен біз – өскелең ұрпақты шуағына бөлей отырып, жақсылыққа, адамгершілікке тәрбиелеудің үлкен мектебінен өттік десек, артық айтқандық болмас. Сол секілді бізді Жанғара ағайдан тыңдаған әрбір дәріс ұстаздық мамандықтың құдыретті әлемінің тереңіне біртіндеп тарта берді. Ұстаз өмірі әрдайым шәкірттерінің ортасында, жеткіншек ұрпақ алдында. Бүгінде кең байтақ қазақ жерінің қай атырабына аяқ бассаңыз да, Жанғара ағайдың алдын көрген, дәрісін тыңдаған, студент ретінде Жанғара Дадебаевтың тағылымды өнегесін алу бақытына кенелген, соның арқасында өмірден өз орнын тауып, өзі де ұстаз, азамат, қоғам қайраткері атанған мыңдаған, тіпті, он мыңдаған шәкірттерін кезіктіресіз. Ағайдың тәлімін алған әрбір жан сүйікті ұстазының есімін мақтанышпен, ерекше құрметпен атайтыны анық.

Ағайдың асықпай баппен аудиторияға кіргені, кіршіксіз таза аппақ көйлегі, ақ жолақтары бар қызыл галстугі, салалы саусақтарымен кітап, қазғаздарын реттегені, құлаққа жағымды қоңыр дауысымен дәрісін бастағаны, әдебиет дейтін сиқырлы әлемнің жұмбақтары туралы айтқан сәттері әлі күнге көз алдымыздан кетпейді. Филология факультеті жанындағы М.О.Әуезов атындағы әдеби бірлестіктің жетекшісі ретінде Жанғара ағай біздерді көркем шығарманың құдіретін ұғына білуге, сөз өнерін бағалай білуге баулыды. Алғашқы ой-пікірімізді жеткізе білуге, сол көркем туындыларды тудырған атынан ат үркетін авторлармен тілдесе білуді үйретті. Ғылымға деген алғашқы талпынысымызды қанаттандырып, көзқарасымызды қалыптастырды.

Жетпістің төріне шыққан қарымды қаламгер, білікті ұстаз, әдебиетші-ғалым Жанғара ағайдың қазақ әдебиеттану ғылымында атқарған шаруасы ауқымды. Қазақ ғылымы мен сөз өнерінде өзіндік орны бар жазушы, ғалым Жанғара ағамызға сүйікті жары Сәуле апай екеуінің дендеріне саулық, отабастарына аманшылық, шығармашылық табыс, ұзақ ғұмыр, ұрпағының қызығын көрулерін тілей отырып, сүйікті ұстазымыздың қаламынан қазақ әдебиетіне арналып жазылар жаңа еңбектер күтеміз.

Қожақанова М.,
PhD доктор, ЕҰУ оқытушысы

ҰСТАЗҒА АЛҒЫС

Жанғара аға! Сізді 70 жас мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтаймын! Өмірімде сіздің шәкіртіңіз болу бақыты бұйырғанына қуанамын. Сізге алғысы шексіз түлектеріңіздің бірімін. PhD докторантураға түсуіме кол ұшын беріп, өзіңіздің жетекшілігіңізге алғаныңыз үшін ризамын. Жетекші ретінде докторантыңыздың білмеген, ойыңыздағыдай жаза алмаған тұстарына сабырлылық танытып, жұмысын аяғына дейін жеткізіп, демегеніңіз үшін рахмет. Жұмысымды қорғап, университеттің табалдырығынан аттап кетсем де, көкірегімде, «әттеген– ай, неге жұмысымды ағайдың ойындағыдай жаза алмадым екен» деген өкініш тұрады. Абайдың шығармаларын зерттеп түсіну мен үшін күрделі болды, мүмкін университетте шетел филологиясы бағыты бойынша білім алып, қазақ әдебиетін жетік оқымағанның да салдары болар, осындай докторантыңызға түсіністікпен қарап, қанатын қақпай, демеп жібергеніңіз үшін алғысым шексіз. Жазған жұмысыма көңіліңіз толмай, «неге дұрыс жазбайсың» деп ренжіген кездеріңізде, «енді болды, ағай менің жазғаныма қарамайтын шығар» деп ойлайтынмен. Бірақ, сіздің кеңпейілділігіңіз сонша, ертесіне-ақ ренішіңізді ұмытып кететіңіз, аудиторияға жүрексініп әзер кіргенімде «жұмысың не болып жатыр» деп сұрағаныңызда, көңілім орныма түсіп, қатты қуанып, жұмысты жалғастырып жазушы едім.

Сіз сияқты білікті ұстаздың дәрісі, ақыл кеңісі әлі талай ізденушілерге қажет. Сіздің жазған асыл дүниелеріңізді түсінетін, жалғастыратын, білікті магистрант, докторанттарыңыз көп болсын. Сондай шәкірттеріңізді ғылым әлемінде біліммен сусындатып, аялы алақаныңыздан ұшырып шығаратындай сізге қажымас қайрат, таусылмас күш жігер тілеймін. Өмір жасыңыз ұзақ болсын, отбасыңыз аман, деңіңіз сау, бала-шағаныңыздың ортасында аман есен жастан жасқа жетіп жүре беріңіз!

ЖАНҒАРА ЖОЛЫ

Жан-жақты ойлай алатын адамды біздің қоғамымызда мүмкін көптеп кездестіруге болар? Бірақ та, жан-жақты ойлаумен қатар, жан-жақты жаза алатын адамдар қатарының некен саяқ екендігі белгілі. Осы тұрғыда мен рухани ағам әрі ұстазым, бүгінгі күні жетпістің желкенін ұстаған Жанғара Дәдебаевты жан-жақты тұлға десем, артық айтқаным емес.

Жанғара Дәдебаев есімі қазақ әдебиеті ғылымында ерекше аталады. Ерекше аталуының да себебі жоқ емес. Оның қазақ әдебиетінің өзінен заманы үлкен оқымыстылардың сабын түзеп, жасаған игі істерін жалғастыруда – ары таза, шоқтығы биік. Жанғара салған сара да жаңа жол әдебиеттің көсегесін көгертуге атсалысып келеді. Осындай көзі ашық азаматтың көкірегінің ояулығы оның кіндік қаны тамған жерінің киелілігінен де болар, бәлкім?

Жанғара аға Дәдебаев 1948 жылы 15 қарашада Жамбыл облысының Талас ауданында дүниеге келген. Талай ақын өлеңіне, әншілер әніне қосқан Талас, Аса, Көктал, Тамды өзендері мен Билікөл, Ақкөл көлдері жазушы жүрегінің осыншалықты рухқа толы, осыншалықты әдебиетке жақын болуына септігін тигізген болар? Не десек те, қалай айтсақ та, Таластың әсем табиғаты Жанғара ағаның бойындағы әдемі өрімді сөздерін өзінде қалдырмай, ұрпағына жеткізуін нәсіп етті. Нәсіп етті де, оны қазақ әдебиетінің майталманына айналдырды.

Сонау жас шағында өз туған жері Тараз қаласындағы Абай атындағы педучилищеден білім алған балаң жігіттің дәл қазіргідей атақ-абыройы аспандаған жігіт ағасына айналарын сол кезде өзге түгілі, өзі де білмегені анық. Атақ демекші, ешқашан да айтулы болуға, атышулы болуға ұмтылмаған аға одан кейін әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің филология факультетін, Педагогикалық шеберлікті арттыру институтын, М.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті жанындағы Біліктілікті арттыру факультетін тәмамдағанда да атым шықсын деген-ді. Иә, оның атын шығарған, оны әдебиет сүйер қауымға сүйікті де сүйкімді көрсеткен Дәдебаевтың сүйекті еңбектері еді.

Әдебиеттанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Республика ғылым академиясының академигі, толып жатқан бірінен кейін бірі тізбектеліп кете беретін мансабы бар аға бұған әсте масаттанбайды. Қашан көрсең үлкенге – құрмет, кішіге – ізеттілігінен танбайтын асыл ағаның бұл дүниеге көзқарасы ерекше. Ол тұрмыс-тіршілікті әдебиетші көзімен ұғынады, суреткер көзімен сүйеді. Сондықтан да болар, оның әрбір жазғаны оқырман жүрегіне жол тауып, оның айтқандары көкейге қона кетеді.

Қазақ әдебиетінің заңғар жазушысы атанған Мұхтардай ұлдың әйгілі атын одан сайын тереңдете зерттеп, оқырманына қауыштыруда Дәдебаев еңбегі ерекше. Адамзат жанының нәзік иірімдерін түбінен қозғап, нағыз залым деп отырған адамыңның өзінің жағымды жағын көз алдына әкеліп, онымен достастырып, тіпті, жақсы көргізуге дейін апаратын Әуезов шеберлігін ғалым Дәдебаев өз еңбектерінде дәйекті дәлелдермен ашып береді. Жанғара ағаның жазуындағы Мұхтар бейнесі бұрынғыдан да зорайып, бұрынғыдан да кемелдене түсетіндігіне куә боласыз.

Қазақ әдебиеттану мен руханияттану саласының аса білгірі ретінде де Жанғара Дәдебаев кейіпкер әлемі, тіл мәдениеті, жалпы рухани дүниенің ең жоғары нәрсе екендігін дәлелдеуде алдына жан салмайды. Оның әуезовтанушы, мұстафинтанушы ретінде де бағасы айрықша. Суреткерлердің адами болмысы мен әдебиетке сіңірген орасан қажыр-қайратын сипаттауда Дәдебаев алдына түсетін ешкім де жоқ шығар? Ол осынысымен де қазақтың: «Болар елдің баласы бірін бірі батырым дер» деген қазықты мақалын шегелей түседі. Жанғара аға жазушылар шығармаларындағы дәуір үніне құлақ түре отырып, оны қазіргімен байланыстырады. Руханияттың алдында бас имейтіндердің құнының көк тиындығын жеткізеді. Дәдебаев мұны құр сөзбен емес, суреткерлер шығармаларымен шендестіре отырып, көз алдыңызға жанды суреттер арқылы көрсетеді. Оқи отырып, ойға қалдырады, жымита отырып, жылатады. Қаламгерлердің барлық дүниелеріндегі дерлік адами философияны, ұлттың рухани құндылығына толы сөздерінен қандыра сусындатады.

Жанғара Дәдебаев тек әдебиеттанушы ғана емес, ол – қоғам қайраткері, қазақтың жаны қай жерде шырқыраса, сол жерден табылатын азамат. Сөзімізге дәлелді алыстан іздеудің де қажеті жоқ. Аз ғана жылдар бұрын қоғамда: «Әдебиеттану ғылымы қазақ баласына қажет емес пе? Қажет дейін десек, әдебиеттану мен қазақ әдебиеті пән ретінде ЖОО тізімінен алынып тасталыпты. Неге?» деген сауалдар бұқаралық ақпарат құралдары мен ғаламторда өріп кеткені бәрімізге белгілі. Сонда көптеген үндемей

қалғандар қатарынан емес, ұлттың нағыз жанашыры ретінде рухы биіктер сабынан көрінген ағамыздың жанайқайына риза болғандығымызды қалай жасырамыз? Ол: «Ұлтжандылықтың, Отанға деген сүйіспеншіліктің қайнар көзі, негізі – қазақ тілі мен қазақ әдебиеті. Қазақ тілі мен әдебиетін мамандық ретінде, әлеуметтік өміріміздің өмірлік маңызы зор құндылықтарының негізі ретінде оқытпаған жағдайда, оның орнын неше түрлі залалды, зарарлы ақпараттар ағыны баспайтынына еш кепілдік бере алмайды. Мемлекеттің, қоғамның, халықтың өмірлік мәні бар құндылықтарының негізі ретінде көпғасырлық тарихы бар қазақ әдебиетін, қазақ тілін атына сай нақты мамандық шегінде оқу және оқыту арқылы жоғары білімді, жоғары білікті кадрлар даярлау – қазақ халқының және оның атымен аталатын Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерінің бірі. Қазақ тілі мен қазақ әдебиетін оқу, оқыту және ғылым пәні ретінде сақтау, дамыту – ауық-ауық көтеріліп келе жатқан мәселе. Кейінгі жылдардың жүзінде болған жаңалықтардың бірі – қазақ тілі, қазақ әдебиеті пәндерін оқытуға бөлінген сағаттардың жартысын ағылшын тілінде жүргізу болды. Даярланған маман жоқ, дайындалған оқу-әдістемелік құралдар жоқ» деген ашық алаңдағы айбарлы сөздері бәріміздің ұлттық намысымызды қамшылаған.

Өзінің сара да дара жолында Әуезовтей заңғарды елге ерекше танытумен бірге, оны өзі де арқаланатын ғалым Жанғара Дәдебаев: «Әуезов тілі – менің тілім. Мұхтар Әуезов – қазақ халқының даналық ақыл-ойының көп ғасырлық даму тарихындағы қазыналы кезеңде дүниеге келген шығармашылық тұлға. ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетінде Мұхтар Әуезов болуы – заңды құбылыс. Мұхтар Әуезовтің алдындағы Абайды әлем әдебиетінің алып бәйтеректерінің бірімен де баламалай алмаймын, менің ұғымымда Абаймен тең түсетін шығармашылық тұлға дүние әдебиетінде болған емес, жоқ. Мұхтар Әуезов те сондай. Гомер – ұлы, Данте – данышпан, Лев Толстой – дана. Үшеуі де келісті суреткер. Оған таласым жоқ, таласпаймын. Мұхтар Әуезовті осы аталған алып тұлғалармен салыстырып қабылдаудың да жөні болуы мүмкін», – дейді. Айтса, айтқандай, қазақта Абай да, Мұхтар да – дана да, дара. Ендеше, осы даналар мен дараларды елге таныту ісіне адал, жалпы қазақ әдебиетінің даңғыл жолындағы өз кәсібіне ерекше сүйіспеншілігін дәлелдей білген қазақ азаматы Жанғара Дәдебаев есімі ешқашан аласармақ емес.

Бүгінде жетпіске абырой биігінде келіп отырған жаны жайсаң Жанғара ағаның денінің саулығын, отбасының амандығын, ұстаздық, азаматтық рухының өшпеуін, қазақ әдебиетіне әлі де берер сүбелі еңбектерінің мол болуын тілейміз!

Жасай бер, жаңғыра бер, Жанғара аға!

АБАЙТАНУ ЖӘНЕ ЖАНҒАРА ДӘДЕБАЕВ

Дүниенің сырына қанбақ үшін адам баласына жол көрсетер ұстаз керек. Елге, ұлтқа, адамзатқа ұстаз болған тұлғалар тарихтан белгілі. Қазаққа ұстаз болғандардың ішінде Ибраһим Құнанбайұлының алар орны ерекше. Әлемге Абай атымен танылған кемеңгердің бүгінге жеткен мұраларын зерттеу, зерделеу ғылымның әр саласында жүзеге асып келеді.

Абай мұрасының мәнін түсінуге талпыныс ХХ ғасыр басында басталғанымен күні бүгінге дейін толастаған емес. Кемел ойдың тереңіне бойлаған сайын түбіне жетсем деген ықылас әр ізденімпаз оқырманды жаңа ойдың көкжиегіне жетелеп әкелеті сөзсіз. Абай мұрасымен жалғыз қалған өз қиялыңыз бен сана-сезіміңіздің тапқан табысын сол мұраға дендеп енген ғалымдардың ұшқыр ойымен ұштастырып көргіңіз келеді...

Қазіргі техниканың дамуы жылдамдықты талап етіп, уақыт үнемдеуді қажетсінеді. Бұл электронды ресурстарға деген сұранысты арттырады.

Электронды дерекқорлар көпшілікке қолжетімді болуымен құнды.

Заман талабына сай абайтанудың соңғы жетістіктерінің бірі ретінде «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» көптомдық басылымын айтуға болады. Алғашқы жобасы ғалым, ұстаз Ж. Дәдебаевтың бастамасымен 2009 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанынан Абай ғылыми-зерттеу институты құрылғаннан жасалды. Институт тарапынан шығарылған «Абай институтының хабаршысы» ғылыми журналы (2010-2014), 2012 жылы іске қосылған «Абай институты» (abai-inst.kz) сайты абайтану бойынша барлық ғылым салаларындағы еңбектерді бір электронды дерекқорға жинаудың алғышарты болды.

2015-2017 жылдарға арналған ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру конкурсынан өткен «А. Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» жобасының көп міндеттерінің бірі – абайтанудағы мол мұраның толыққанды дерекқорын жасау болды. Осы жоба аясында 2015-2016 жылдары Абай институтының дайындауымен «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» көп томдық еңбегінің алғашқы он томы жарық көріп, кітапханаларға түсті. Бұл еңбектің көз тартар мұқабасы мен Абай мұрасын зерттеген еңбектерді жүйелеп, жинақтап беруіне қарап көптің көңілінен шығып, рухани қазынасын байыта түскенін көруге болатын. Республикалық «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрген көптомдық еңбек жайлы «Жүйелі еңбек», «Рухани құндылықтардың дербес қоры» секілді мақалалар соның айғағы.

2016 жылдың қыркүйек айында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтына кіші ғылыми қызметкер болып жұмысқа кіруіммен көптомдық басылымды баспаға дайындаушылар қатарына қосылдым. Әлі жалғасын табатын еңбектің әзірге 36 томы жарық көрді. Бүгінде абайтану саласы бойынша жиналған ғылыми еңбектер қоры мол.

Жеке өзіме Ж. Дәдебаев есімі «Өмір шындығы және көркемдік шешім» еңбегімен байланысты танылып, рухани ұстазыма айналған болатын. Дипломдық жұмысыма да, магистрлік диссертацияма да негіз болған, ғылым жолына ынталандырған еңбектің авторымен бір университет қабырғасында, ұстаздың өзі негізін қалаған әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтында бірге қызмет ету нәсіп етті. Ғалымның дәрістерін тындап, шәкірттерін ғылым жолына баулыған сан сәттерінің куәсімін.

«Абай институтының сайтында» жарық көретін «Абайды білмек парыз» онлайн конференциясы жыл сайын абайтанудағы жаңа есімдермен толығып отырады. Олардың басым бөлігі Жанғара Дәдебайұлынан тікелей дәріс тыңдағандар болатын. «Абайдың антропологиясы» атты еңбегімен абайтанудағы «Абай ілімін» танудың жолын көрсеткен ұстаз мектеп, колледж, ЖОО-лардың мұғалімдеріне, оқытушыларына арнап «Абайтану» семинарының бағдарламасын ұсынып, оларды электронды дерекқормен қамтамасыз етіп отыр. Сонымен қатар, «Абайтану. Видеодәрістер топтамасы» abai-inst.kz арқылы көпшілікке ұсынылуда. Санамалап отырған абайтану бойынша жасалған әрбір іс Ж. Дәдебайұлының қазақ әдебиетінің тарихына қосқан үлесінің бір бөлігі ғана. Тұлғалар өмірі мен өнегесі жайлы зерттеулері, ел мен жер тарихына қатысты аңыздарды жинақтауы, аударма теориясы мен шешендік өнер теориясынан оқулықтар жазуы, әр қайсысы өз алдына жеке-жеке тоқталуды қажет ететін тақырыптар. Абайтану бүгінде қазақпен бірге жасай беретін ғылым саласына айналды десек болады. Сол ғылымның дамуына елеулі үлес қосқан ғалымның еңбегі ұшан теңіз.

Еңбегіңіз еленіп, ел алдында абыройыңыз арта берсін, ардақты ҰСТАЗ!

Байбол Ә.,
Абай атындағы
Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Филология және көптілді білім беру
институтының I курс докторанты, жас драматург,
сыншы, жазушы, аудармашы, әрі әдебиетші

ҰСТАЗДЫҚ ЕТКЕН ЖАЛЫҚПАС

Мен филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Филология және әлем тілдері факультетінің ұстазы, әдебиеттанушы-ғалым, абайтанушы, әрі сол институттың директоры Жаңғара Дәдебаевтың тікелей шәкірті емеспін. Дегенмен, ұстаз ұғымының аясы кең, аса ауқымды. Ұстаз деп тікелей сабақ берген немесе дәріс оқыған кісіні ғана емес, сонымен қатар жазған-сызғанын қалт жібермей оқу арқылы көп дүние үйренген кісіні де айтуымызға болады. Осы тұрғыдан келгенде, Жаңғара ағамызды ұстазым десем қателеспесем керек...

2005 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Журналистика факультетіне оқуға тапсырып, студент атандым. Қазақстандағы ең үздік жоғары оқу орнының біріне түскеніме қуанып, бақыттан басым айналып жүрген кезім. Содан бір күні, Биофактың кітапханасынан (қазір ол жок) «Өмір шындығы мен көркемдік шешім» атты кітап тауып алдым. Мұқабасында Жаңғара Дәдебаев деп жазылған екен. Ал кеп оқы... Ұнады... Содан келесі жылы ағамыздың «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері» мен «Атыңнан айналайын Әулие ата» атты екі кітабын оқып, қатты риза болдым. Сөйтсем, ол кісі бізден бір қабат жоғары орналасқан филология факультетінде ұстаздық қызметте екен. Бір күні сыртынан байқап қалып, жанына барып амандастым. Бойы ұзын, әрі көзілдірік таққан ағамыз: «Қай баласың?..» – деді қолымды қысып тұрып. Аман-есен бірінші курстан екіншіге өткендігім туралы айтып едім, арқамнан қағып: «Дұрыс екен! Оқи берсең, іздене берсең түбі бір жерден шығасың...», – деді Жаңғара Дәдебаев. Асығыстау екен, кетіп қалды... Кейін Қазақстан Жазушылар одағына қарасты «Қазақ әдебиеті» әдеби, мәдени және өнер апталығында істеп жүргенімде Жаңғара ағамыздың Абайдың «Сегіз аяғын» талдаған көлемді, ғажап мақаласы жарық көрді. Әлгіні оқып, ғалымның талдампаздығына, жазу стиліне, сөз қолданысына, жазуға деген іңкәрлігіне, жауапкершілігі мен ішкі мәдениетіне қарап ерекше сүйсінгенім бар. Өзім үшін түртіп алған жерлерім де болды. Қазақта: «Ұстазы мықтының – ұстамы мықты» деген сөз бар. Қашан айтылғаны, кім айтқаны белгісіз, белгілісі – бұның сіңісті болғаны. Жаңғара ағамыздың мектебінен өткен, ұстаханасынан шыққан шәкірттері аз емес. Бүгіндері олар елге белгілі азаматтар, ғалымдар, әдебиетшілер, ұстаздар. Егер тәрбиелеген шәкірттің үлкен биікке көтеріліп, аты шықса, бұл ең әуелі ұстаз үшін абырой, мәртебе деп білген жөн. Сол себепті де, бүгіндері жетпіске толып отырған Алаш жұртының аяулы азаматы бақытты деген ойдамыз. Себебі, өзінен кейін орнын басар шәкірт тәрбиелеп, қазақ ғылымына өлшеусіз үлес қосты. Жуырда әдебиеттанушы, сыншы Елдос Тоқтарбай бауырым екеуміз қасиетті Қара шаңыраққа арнайы барып, ағамызбен амандасып, біраз ақыл-кеңесін тыңдадық. Осының өзі Біз үшін бір мектептей көрінді...

ІІІ ТАРАУ
XXI ҒАСЫРДАҒЫ ФИЛОЛОГИЯНЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАР

Есембеков Т.У.
д. ф. н. профессор КазНУ им. аль-Фараби
Шарипова Г.С.
к.ф.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби
Нұрғалиева Ү.Н.
преподаватель КазНУ им. аль-Фараби

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ
В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В современном образовательном пространстве Казахстана возрастает роль и значение этнокультурной информации. Новая образовательная ситуация характеризуется возрастанием роли государственного языка, стремлением к трехязычному обучению, всемерной актуализацией идей народной педагогики. Языковое реформирование и проектирование содержания гуманитарного образования обоснованы рядом официальных документов. Один из них – “Концепция этнокультурного образования в Республике Казахстан”, одобренный распоряжением Президента РК от 15 июля 1996 года №3058. Следующий документ – масштабный проект “Рухани жаңғыру”. В этих документах определены стратегия и тактика современного образования, раскрыта сущность таких понятий как этнокультурное образовательное пространство, этнокультурная идентичность, государственная интеграция, поликультурная личность, национальный код. Определены этапы перехода к новой системе образования, разработаны законодательные акты по созданию государственных и региональных программ развития языков и культур этносов, проживающих в Казахстане. Поставлены задачи о создании учебно-методической литературы нового поколения, о переводах учебников, получивших мировое признание, по наращиванию объема изданий по этнокультурному образованию. Продолжается подготовка к выпуску специалистов по многоязычному обучению в педагогических учебных заведениях. В документах указано, что государственная и этнокультурная идентичность могут быть достигнуты наиболее эффективно через систему образования. Итак, стратегия этнокультурного образования направлена на реализацию двух взаимосвязанных целей: этническая идентификация и государственная интеграция. К тому же образование как средство формирования национального самосознания, реализации культурно-языковых интересов должно выполнять такие основополагающие функции: транслирующую, развивающую, дифференцирующую, интегрирующую. Интерес к поликультурному образованию возрастает, ибо обострившиеся в мире социальные, межгосударственные, и идеалов. религиозные проблемы оказывают негативное влияние на основы гуманистической системы духовно-нравственных ценностей и идеалов. В этих условиях поликультурное языковое мышление будет способствовать этнической идентификации и формированию национального самосознания, выработке умений и навыков межкультурного общения, социализации и социокультурной адаптации в полиэтничном обществе РК. Поэтому в вариативном образовательном пространстве наших учебных заведений стали появляться предметы, обеспечивающие изучение культуры разных этносов. А также и такие, которые призваны приобщать учащихся к мировому культурному наследию. Продуманное и целенаправленное внедрение таких дисциплин на основе диалога разных языков и культур должно быть приоритетной задачей учебных заведений. Наличие таких знаний будет способствовать позитивному отношению к другим языкам и культурам, снятию напряжения в ежедневном общении. Думается, что поликультурное образование обладает большим познавательным, воспитательным потенциалом, развивает патриотизм и толерантность. Способность к рефлексии (сознание, мысли, раздумья, анализ, интерпретация). Таким образом, развитие межкультурной компетенции личности является одним из приоритетных направлений современного образования. Проблематика коммуникативной компетентности и ее отражение в содержании учебного процесса весьма актуальна в теории и практике филологического образования. Способность специалиста выстраивать эффективную коммуникацию с представителем другой лингвокультуры зависит от многих факторов. Процесс глобализации расширяет функции существующих форм межкультурной коммуникации. Возрастает значение языковой личности, национальной ментальности этносов, межкультурных барьеров в процессе общения представителей разных лингвокультур.

Следует отметить, что в качестве знаниевой основы межкультурной компетентности зачастую рассматривается лингвокультурологическая информация, основанная на понимании культуры как статического конструкта мировоззренческих ценностей [1, 63]. В связи с этим актуализируется вопрос выявления других, в частности таких оснований развития межкультурной компетентности личности, которые были бы детерминированы не только самим фактом изучения и владения иностранным языком. Надо признать, что и сейчас недостаточное внимание уделяется подготовке вторичной языковой личности, способной результативно решать проблемы межязыкового, межкультурного взаимодействия в сложных условиях интеграции и глобализации. Данная проблематика обуславливает системное изучение и исследование форм взаимодействия языка и сознания, языка и культуры, мышления и культуры, этнокультурной ментальности. Надо помнить, что каждый участник межкультурного общения обладает специфическим языковым сознанием, тесно связанным с национальными языковыми картинками, то есть воспринимает действительность по-своему. На практике в таких случаях расхождения, несовпадения мнений полагаются на универсальность человеческого сознания и мышления, которое определяет пути и возможности взаимопонимания, построения адекватного межкультурного общения.

Вопрос о взаимодействии языка и культуры имеет давнюю историю и до настоящего времени является предметом многочисленных споров. Проблема и в том, что «язык» и «культура» относятся к числу фундаментальных понятий во многих гуманитарных научных направлениях. В современной филологии существует много определений языка, но все они сходятся в главном: основная функция языка – служить средством общения и средством выражения мыслей. Системный подход стремится показать язык как целостное единство. Структурный подход изучает язык как результативное образование, которое мыслится вне человека, как данное, объективное явление, как лингвистический код. Исследователи единодушно выделяют коммуникативную функцию в качестве ведущей, так как без языка общение современных людей практически невозможно.

Значение языка часто сводится к следующим оценкам: «эта система оказывается также средством развития мышления, передачи от поколения к поколению культурно-исторических традиции» [2, 530]. Представляется важным и следующее мнение, где язык определяется как «...система знаков, обеспечивающая существование культуры как в синхронии (коммуникативная функция), так и в диахронии (кумулятивная функция)» [3, 8].

Следующее ключевое понятие «культура» также имеет множество определений. Культура представляется как ценность, деятельность, функция, герменевтика, норма, диалог, информация, символ, типология.

В последнее время появились исследования, рассматривающие вопросы о диалектике языка и культуры, где язык является основой для понимания и определения культуры. Выделены три подхода: а) социальный, рассматривает культуру как явление, приобретаемую в ходе социального общения, б) когнитивный подход изучает культуру как ментальный феномен, лежащий за пределами социального поведения, в) семиотический подход понимает ее как систему знаков, репрезентирующую мир [4, 20].

Известно, что в теории лингвистической относительности постулируется «созидающая сила» языка как способ познания реального мира. Язык в этом случае оказывается не выразителем культуры, а определяющим ее фактором. На наш взгляд, есть смысл согласиться с мнением, рассматривающим культуру как неотъемлемую часть объективной действительности, а язык представляет ее отражение, то есть язык – это «зеркало культуры» [5].

В связи с вышеизложенными положениями следует заключить, что изучение иностранного языка должно сопровождаться необходимыми знаниями и информацией о человеке, о его языковом сознании, об особенностях мировосприятия. Осмысление языковых фактов должно происходить с учетом культурных, историко-социальных, ментальных фактов. Важна установка личности-создателя, хранителя и пользователя языка. Культурологическая позиция языковой личности определяется отношением к семиотической оппозиции «свой» – «чужой». Каждый индивид носит в себе черты национального языкового сознания этноса. Поэтому человеческое общение взаимовыгодно, если у людей есть взаимопонимание культурного мира и взаимопроникновение в духовные миры друг друга.

Межличностное, межязыковое общение людей становится объектом исследования разных дисциплин. Возросший интерес к вопросам межкультурного общения возник по прагматическим (внешним) и научным (внутренним) причинам. Растет потребность, появляются новые мотивы, уточняются цели и задачи, совершенствуются формы межкультурного обмена и общения. Как правило, в слово «межкультурный» используется тогда, когда речь идет об отношениях этнических форм языкового сознания, а в лингвистическом контексте – о взаимодействии носителей разных языковых сознаний. Таким образом, межкультурная коммуникация – это не только общение языковых

личностей, принадлежащих различным лингвокультурным сообществам, но и взаимодействие «говорящих сознаний». Итак, язык и сознание, язык и культура находятся в отношениях взаимозависимости и взаимовлияния. В связи с этим есть смысл согласиться со следующим утверждением: «Язык не может существовать вне культуры», как и культура не может существовать без языка, они представляют собой нерасторжимое целое, любое изменение каждой из частей которого ведет к обязательным изменениям другой его части» [6, 17].

Для достижения взаимопонимания при освоении другой культуры недостаточно усвоение языка представителей этой культуры. Ибо за привычным языковым знаком обнаружить ту картину мира, тот фрагмент образа сознания может только тот, кто достаточно хорошо знаком с особенностями данного инокультурного сообщества. Этот процесс должен побуждать к выработке новых знаний, обогащающих сознание человека.

В процессе обучения иностранным языкам важность формирования представлений о межкультурной онтологии анализа этнических сознаний очевидна. Поэтому контрастивное сопоставление образов одной национальной культуры с образами сознания другой культуры поможет определению национально-культурной специфики элементов и своеобразия языкового сознания.

Понятие аккультурации, культурной диффузии связывается с языком и культурой. Культура воспринимается как набор идей, правил, представлений, традиции, морали, нравственности, регулирующие существования социума. Язык представляется частью культуры. Эти два понятия настолько переплетены между собой, что невозможно отделить их друг от друга, не потеряв при этом значимости одного или другого. Отсюда следует, что восприятие второго языка является и восприятием второй культуры [7, 124].

Распространено мнение о том, что зная иностранный язык, можно овладеть и культурой данного этноса. Проблема эта сложна и многоэтапна. Каждый преподаватель, участвующий в подготовке специалистов по иностранным языкам должен обращать должное внимание на состав группы, представляющей разные культуры, исходную культурную модель. Вместе с тем, уместно обратить внимание и на связи между материальными мирами культуры. Она включает в себя всю негенетическую информацию этноса, знаки и знаковые системы, способы взаимодействия с ними. Как видно, культура связана с духовностью, материальным миром и социумом. В межкультурной коммуникации каждый участник сталкивается с такими проблемами: а) стремится сохранить культурную идентичность, б) пытается включиться в другую культуру. Известно, что процесс вхождения состоит из таких этапов: а) ассимиляция (принятие норм и ценностей иной культуры), б) сепарация (отрицание иной культуры, сохранение своей культурной идентичности), в) маргинализация (потеря своей идентичности, неприятие другой культуры), г) интеграция (идентификация как со своей, так и с иной культурой).

Исследователи отмечают такие психолингвистические состояния участников как эйфорическое возбуждение, культурный шок, культурный стресс, толерантность, культурный конфликт, культурная экспансия, культурная диффузия.

В реальных условиях межкультурного взаимодействия участники коммуникации находятся под влиянием различных факторов, в том числе и случайных. В таком процессе межкультурная компетентность предполагает развитие способности и трансформации когнитивной и поведенческой сферы участников межкультурной коммуникации. Полагаем, что в случаях неопределенности на помощь придет моделируемые в образовательной среде речевые ситуации межязыкового и межкультурного взаимодействия. Поэтому совместное конструирование «третьей культуры», общих социокультурных норм должны стать основными тезисами в процессе конструирования межкультурных коммуникации.

Содержание межкультурной компетентности личности формируется в результате накопления опыта по идентификации, обработке сложных, неопределенных и быстроменяющихся культурных стимулов. Высокий уровень сложности схем репрезентации культуры предполагает способность к переключению между различными культурными схемами. Здесь важно учитывать и когнитивную сложность, включающий в себя объемный параметр индивидуальных различий, степень дифференциации, интеграции и абстракции. Уровень межкультурной компетентности би (поли) культурной личности определяется и содержанием и степенью собственной культурной идентичности и инокультурной идентичностью интегрированной и совместимой. Постепенный и последовательный переход от этно-центризма к этно-релятивизму (принятие различий, адаптация к ним, интеграция различий) считается главной целью в воспитании специалиста, готового к межкультурной коммуникации. В этом случае важен социоморальный опыт, приобретенный в образовательной среде или социальных контактах.

Считаем, что формирование, развитие межкультурной компетентности специалиста – филолога возможно через моделирование в образовательном процессе ситуаций межкультурного взаимодействия (оформление и аргументация собственной ценностно-смысловой позиции в отношении представленных культурных подходов), организации «встречи» с ценностно-смысловыми позициями «других». Достижение этих целей возможно через реализацию адекватных видов образовательной деятельности. Например, технология кейс-стади позволяет актуализировать стереотипизацию восприятия. Технология проведения дебатов ориентирована на работу с информационным полем, аргументацией и может способствовать развитию межкультурной компетентности личности.

Литература

1. Меркулов И.П. Когнитивная революция. – М.: РОССПЭН, 1999. – 310 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
3. Ощепкова В.В. Культурологические этнографические и типологические аспекты лингвострановедения. – М, 1995.
4. Елизарова Г.В. Культурологическая лингвистика. – СПб.: Бельведер, 2000. – 138 с.
5. Тер-Минасова. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 624 с.
6. Гудков Д. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: Гнозис, 2003.– 288с.
7. Brouh H. Duo Las N. Principles of language learning and teaching. – N.Y., 1979.

О СИНКРЕТИЗМЕ РЕЧЕВЫХ ФОРМ МОНОЛОГА И ДИАЛОГА В ТЕКСТЕ

Изучение фрагментов текстов диалогической и монологической речи с точки зрения общности и различия их синтаксических особенностей, функциональной направленности, структурной, семантической и коммуникативной организации приводит к необходимости рассмотрения вопроса о соотношенности речевых форм диалога и монолога.

Одни исследователи (Л.П. Якубинский, Г.О. Винокур, Р.Р. Гельгардт, Г.Ф. Гаврилова, А.А. Санкин, Л.В. Крылова) полагают, что «чистых» форм диалога и монолога в речевом общении быть не может. В большинстве случаев это происходит из-за невозможности четкого отграничения диалога от монолога, в связи с часто встречающимися в текстах произведений смешанными формами монологической и диалогической речи.

Другие лингвисты признают только единичную форму речевого общения. Так, С.Ф. Занько, И.П. Демидова склонны связывать речевую коммуникацию только с диалогической речью, так как «монологом пользуемся в искусственной обстановке, когда произносим речи, читаем лекции и т.п.» [1, 115]

О.И. Москальская, указывая на переходные случаи между текстами монологической и диалогической речи, не отрицает также возможности существования «чистых» форм диалога и монолога. «Монологические и диалогические тексты выступают в чистом виде или образуют смешанные тексты с преобладанием монологического и диалогического видов речи. Монологический текст в чистом виде широко распространен как в устной речи (приветственная речь, реферат, доклад, лекция), так и в письменной речи (научная или публицистическая статья, законодательные и нормативные документы, рекламные тексты и др.) Наиболее чистыми видами диалогического текста являются устный диалог (бытовой, обсуждение, дискуссия) и сценический диалог». [2, 123 -124]

Справедливым представляется мнение Г.М. Чумакова, который при определении форм речи предусматривает их понимание в широком и узком смысле. «Монолог и диалог имеют двоякое значение: широкое и узкое.

В широком смысле речь не существует вне этих форм: любое произведение или выступление характеризуется единством противоположностей. Это – монолог, одновременно представляющий собой своеобразный член диалога, на что-то отвечающий, что-то опровергающий, что-либо подтверждающий.

В узком смысле монолог и диалог являются формами бытия чужой речи, причем основными.» [3, 167]

Противопоставить монолог диалогу представляется невозможным, если рассматривать монолог только как способ передачи речи одного говорящего лица, а диалог как форму обычной разговорной речи, так как в большинстве случаев в процессе монологической речи прослеживаются переходные случаи в отношении лексического состава и грамматического, в первую очередь – ее синтаксического строя. [3, 155] Г.М. Чумаков предлагает отграничить монолог от диалога, установив различие между «монологической репликой» (в понимании Г.О. Винокура) и «диалогической репликой», что позволит выявить «крайние случаи», или «чистые формы» монолога и диалога. Однако понятие «монологической реплики» у Г.О.Винокура обозначает структурно организованный связный текст, характеризующийся определенным тематическим содержанием [4, 51], в то время как диалогическая реплика – это часть текста, если придерживаться общих оснований для выделения названных форм речевого общения. Такое положение предоставляет возможность попытки разграничения «чистых форм» диалога и монолога как форм речевого общения на уровне микротекста, или сложного синтаксического целого.

Целое речевое произведение (роман, повесть, рассказ, статья, очерк и т.п.), хотя и является формой авторской монологической речи, так как повествование ведется от лица говорящего (пишущего), не может рассматриваться как «чистая форма» монолога. Как известно, авторское повествование в художественной прозе и публицистике чаще представляет собой смешанный тип текста, совмещающий признаки форм монологической и диалогической речи. Однако целое речевое произведение в силу достаточной развернутости может члениться на структурно-семантические единства, имеющие свою микротему. Эти структурно-семантические единства могут быть по форме

как монологическими, так и диалогическими. Поскольку в данном случае понятие монолога и диалога уже понятия речи, для обозначения выделяемого структурно-семантического единства в зависимости от формы проявления можно принять определение, данное О.И. Москальской, называя его текстом монологической или диалогической речи в зависимости от формы проявления речи.

Различие между ними состоит в структурной организации текстов, обусловленной условиями речевого общения. Именно на уровне такого текста появляется возможность для четкого отграничения монолога от диалога. В синтаксическом отношении текст диалогической речи может быть представлен как цепь тематически связанных между собой перемежающихся предложений, образующихся в результате чередования высказываний собеседников, причем каждый из них выступает то как говорящий, то как слушающий. Текст монологической речи определяется как сообщение одного лица, синтаксически представленное линейной последовательностью предложений цепочечного и параллельного типа, характеризующихся единством темы.

Как один из видов коммуникации письменная монологическая речь предполагает наличие лица, от имени которого ведется повествование (автора, персонажа), адресата (читателя), сообщения (монологический текст), средств связи между автором и читателем, автором и героем, между героем и читателем. Изыскивая эти средства автор стремится облегчить восприятие написанного, привлечь внимание читателя к сообщению, призвать его к соучастию в описываемых событиях, переживаниях, размышлениях.

К одним из таких средств в письменном монологическом тексте относятся вопросительные предложения и вопросно-ответные построения.

До недавнего времени было принято считать, что сферой функционирования собственно-вопросительных предложений является диалог, так как денотативное значение вопросительного предложения – выяснение неизвестного – может реализоваться только в тексте диалогической речи, предполагающем ответное высказывание собеседника на запрос информации. В тексте монологической речи коммуникативное назначение собственно-вопросительных предложений совпадает с функцией обычных вопросов в диалогической речи. Они так же нацеливают на поиск информации, побуждают к ответному сообщению. Коммуникативной направленностью обусловлены и структурные особенности вопросительных предложений. В письменном монологическом тексте употребляются как местоименные, так и неместоименные вопросительные предложения:

Почему одни города оказывали сопротивление мамонтовцам, другие были сданы без боя? Первоначальный успех Мамонтова основан не на одной внезапности. Ему способствовала измена. /К. Федин. Необыкновенное лето/

«Портрет бунтаря» – так озаглавил биографию Стивенсона Ричард Олдингтон. Не странно ли это слово по отношению к сочинителю приключенческих романов? Вовсе нет. Пятилетним мальшом он бунтовал своими фантазиями против болезни, то и дело приковывавшей его к постели. В студенческие годы не только озорно эпатировал филистерскую публику экстравагантным «богемным обликом» – бархатная куртка и волосы до плеч, – но и противился морали обывательских жизненных устоев, предпочтя благополучной инженерной или адвокатской карьере скучное (фунт в месяц на расходы) существование начинающего литератора. /Комс. правда, 2013, 12 ноября/

Вопросительные предложения в письменном монологическом тексте прерывают повествование, акцентируя внимание читателя на каком-либо предмете, факте, явлении, событии, процессе, и трансформируют его в зависимости от занимаемой позиции либо в двухчленную конструкцию: вопрос – сообщение, либо в трехчленное построение: сообщение – вопрос – сообщение. Такое членение письменного монологического текста облегчает его восприятие, выделяя логически важную часть сообщения.

Препозитивные собственно-вопросительные предложения в абзаце монологического текста, формулируют тему, что позволяет выделить важную часть сообщения и сосредоточить на нем внимание читателя:

На пользу ли рябине ее красота и нежная мякоть ягод? На пользу! Семечко, скрытое в ягоде, защищено оболочкой и, пройдя пищеварительный аппарат многих птиц, не повреждается. Там, где дрозды отдыхали после обеда, а у них есть излюбленные места, вы найдете целый питомник тонких рябинок – проросли семена, упавшие вместе с птичьим пометом. /Комс. правда, 2014, 11 нояб./

Если в начале монологического текста вопросительные предложения имеют выраженную установку на активное восприятие читателем сообщения, важного, необходимого с точки зрения самого автора, то в середине текста письменной монологической речи появление вопросительного предложения обусловлено чаще всего его стремлением направить повествование в нужное русло:

К тому времени я уже насмотрелся на человеческое горе и заметил, что люди почти всегда стараются смягчить его. Легче всего в то время это удавалось старикам, верившим во встречу после смерти, в то, что душа умершего уходит в блаженные края. Что может смягчить горе? Воспоминания, друзья, природа, сознание, что человек оставил после себя добрую память, заботы об оставшихся близких. /К. Паустовский. Повесть о жизни/

Интерпозитивное вопросительное предложение, являясь компонентом монологического текста, вступает в логико-смысловые и структурные отношения с другими составляющими текста, при этом оно, выявляя причинно-следственные связи между частями, соединяет их в целостное образование, относительно завершённое по структуре и семантике. Помимо коммуникативной функции в письменном монологическом тексте, интерпозитивное вопросительное предложение выполняет и композиционную функцию: оно становится средством связи между частями, обеспечивая плавный переход от одного сообщения к другому. Вопрос подготавливается содержанием предшествующей части, а часть текста, следующая за вопросом, или поясняет его, или развивает данную в вопросе тему монолога.

Включение вопросительных предложений в текст авторской монологической речи, оживляя повествование, придает ему особую форму, приближая его к форме построения диалогической речи. В зависимости от места вопросительного предложения письменный монологический текст трансформируется, что объясняется коммуникативным назначением и структурными особенностями вопросительных предложений, преобразующих повествование в вопросно-ответное построение.

В авторской письменной монологической речи, помимо собственно авторского монолога, выделяют монолог персонажа, или героя. Монолог персонажа отличается непосредственной обращенностью ко второму лицу, поэтому он по форме ближе к живому речевому общению по сравнению с авторским монологом:

Глупенький ты еще, не можешь понимать своей жизни. Сколько тебе от роду? Одиннадцатый год только. Куда же ты пойдешь? Добрые люди, думаешь, помогут? Кабы у тебя вот деньги были, так они бы помогли тебе их прожить – это так. А милостыню собирать не сладко и мне старику... Рази, ты думаешь, человеком считают нищего-то? Никто! Десять лет хожу – знаю... Кусок хлеба в тыщу рублей ценят. Подает, да и думает, что уж ему сейчас райские ворота отворят! Чтобы совесть свою успокоить; вот зачем, друг, а не из жалости. Ткнет тебе кусок, ну ему и не стыдно самому-то есть. Сытый человек зверь. И никогда не жалеет голодного. Враги друг другу сытый и голодный, века вечные они сучком в глазу друг у друга будут. Потому и невозможно им жалеть друг друга. /М. Горький. Дед Архип и Ленька/

Вопросительные предложения в монологе персонажа усиливают диалогичность такого текста, повышают его эмоциональное воздействие на слушателя, придают речи говорящего эффект убедительности. В лексике, синтаксисе приведенного в качестве примера монолога персонажа много общего с диалогической речью. Этот письменный монолог близок к диалогу уже потому, что отражает устную речь, речь спонтанную, непринужденную, стилистически окрашенную. Все эти особенности, приближающие монолог персонажа к разговорной речи, довольно четко отличают его от собственно авторского монолога. Общность проявляется в одном – направленности речи от лица самого повествующего.

Собственно авторский монолог в сфере коммуникации включает двух участников – автора и читателя, а монолог персонажа включает трех участников – автора, героя произведения (персонаж) и читателя. Авторский монолог основывается на базе книжно-письменной речи, монолог героя характеризуется близостью к устно-разговорной форме речевого общения. Отмечается высокая частотность употребления вопросительных предложений во внутренних монологах, передающих раздумья, размышления героя. Характер вопросов, задаваемых самому себе, определяется той ситуацией, в которой находится герой. Вопросы вызывают ответные чувства и мысли, получающие внутреннее словесное выражение. Эти внутренние монологи по форме представлены диалогическими построениями. Размышления развертываются вопросно-ответными выражениями:

«Интересно, зачем все же вызывал?» – еще раз подумал Захаров. – «Может, после того как ознакомился с армией, надумал кого-нибудь, кто понравился, к себе в Политуправление фронта забрать?... Хорошо бы Бастрюкова от меня забрал. Кажется понравился ему, два часа ночью у него на беседе сидел. И вышел такой довольный, словно яичко сне. Отдам – не охну...» /К. Симонов. Последнее лето/

Более близки к диалогической форме речи внутренние монологи, выражающие психическое состояние человека, обуреваемого сильными чувствами. Во внутренних монологах такого типа, как правило, после вопросительного предложения следуют простые неполные нераспространенные

предложения, чаще однословные. Это объясняется внутренним состоянием, когда мысли прерываются или же, наоборот, начинают тесниться, и нельзя найти немедленного, единственно правильного, однозначного решения:

Недалеко отсюда, на Арбатской площади, стояло здание Политуправления армии. Он вспомнил, как был там в сороковом году, перед назначением в Гродно, и подумал: «Может, пойти туда? Но кто пустит туда без документов? Да и там ли оно сейчас? Вряд ли... Но если не туда, то куда же? Куда же идти?» /К.Симонов. Живые и мертвые/

В текстах письменной монологической речи вопросы ставятся не столько с целью получения дополнительной информации, сколько активизируют внимание читателя на сообщении, следующем за вопросительным предложением, выражающим эмоциональное состояние. Это вопросы, прежде всего обращенные к самому себе, и даже в том случае, когда вопрос адресуется читателю, в письменном монологическом тексте он имеет цель активизировать речевое общение, вовлекая читателя в ход описываемых событий, а не побуждать к высказыванию:

Знаете, как называют афиняне свой город? Сразу отбрасывайте высокие поэтические сравнения. Афины – город-чудовище. /Комс. правда, 2015, 19 июня/

Следует отметить, что приведенные в качестве иллюстраций в данной статье письменные монологические тексты, несмотря на их внешне диалогизированную форму, все же следует отнести к «чистым формам» монологической речи.

Монолог и диалог в своих типичных формах достаточно четко противопоставляются на уровне сложного синтаксического целого, так как именно на этом уровне тексты монологической и диалогической форм речи обнаруживают основные элементы общности, обусловленные их текстовой природой. Однако и на этом уровне возможны переходные явления форм речи, вследствие чего выделяются тексты монологизированных диалогов или диалогизированных монологов.

Список литературы:

1. Демидова И.П. Синтаксические особенности диалогической речи в пьесах А.П. Чехова// Вопросы синтаксиса русского языка. – Калуга, 1969. – С.115.
2. Москальская О.И. Грамматика текста. – М., 1981. С. 123-124.
3. Чумаков Г.М. Монолог и диалог// Научн. зап. Славянского педагог. ин-та. Т.2. Вып. 2. М., 1957. – С. 155.
4. Винокур Г.О. «Горе от ума» как памятник русской художественной речи// Учен. зап. Моск. ун-та. Вып. 128. М., 1948. – С. 51.

CONTEMPLATIONS ABOUT THE TUTORIAL «LITERARY COMPARISON AND LITERARY TRANSLATION» AT ZH.D.DADEBAYEV

Doctor of philological sciences, professor Zh.D.Dadebayev is the author of several textbooks and manuals for students of higher educate institutions. He wrote on topics like: the Kazakh literature, oratory and etc. In the light of today's article, we will talk about the tutorial, which was published in 2011 "Literary Comparison and Literary Translation at the publishing house "Kazakh University". The general textbook consists of five main sections. The topic of each section is broad and relevant. The scientist expresses his thoughts with clear arguments, giving systematic opinions, rational and thoughtful ideas.

As it was neentionest carrier Zh. Dadebayev 's books, that considers the issues of the Kazakh literature, the works the devoted to writers researchers are the most valuable scientific heritage in demand. In this work, the scientist regards the literary comparative history, its origin, the researchers, their writings, the relationships of comparative science with other sciences. The scientific significance of the literary comparative literature, literary communications, and the theory of literary translation is very important. The tutorial is based on the opinions of well-known scholars and translators. For example, I.Alekseev, G.Belger, D. Durschin, V.Jirmunski, Z. Kabdolv, G.Pospelov and others.

The scientist reviews the valuable ideas connecting comparative "comparative" studies with the names of I.G.Gerder and V.G.Belinsky, and also discusses the controversy over this term. Veselovsky "Historical poetics", V.Zhirmunski "Comparative literary studies"

The scientists opinion: He pays a special attention to the value of the works of "Zhirmunsky didn't stop there, but it has been shown that the examples of literary translation are historical-typological laws of literary development in a particular public domain, and there is no interrelationship between similar literary phenomena, in the history of mutual influence and influence of literature... ", -is necessary for translators in general (1.11).

Zh. Dadebayev said about the main types of literary translation: "The literature of the nation should be classified as literary and translated literature. However, it is a creative phenomenon that is born as a separate sphere in the literary process of translation. Translating science is divided into two separate areas as literary translation and linguistic translation. Each of them has their own research orientation, their own research method. Literary translation is a science that studies the nature of artistic translation and is directly related to the literary science. Literary translation is also a separate branch of literature science. .."(1.12).

Studies translation studies, the scientist reviewing the common laws of interrelations of literary comparative studies and translation studies makes such conclusion: "there is no way other than interpreting literary translation in the context of literary comparisons. One of me was aid to study the phenomenon of literary translation is the methods of comparative literary criticism, literary comparative. " / 1.14 /. It also analyzes the methods of studying the problems of literary translation. G.Pospelov, M.Khrapchenko and others, gives examples of scientists' works and cites their well-informed opinions. Summarizing the above, it is scientifically justified that the refinement of the scientist's comparative and interpreting. As a result, the classification of literature comparative and literary translation into four types of he levels of comparative research studies. They are: national literature, literature of the same people, regional literature, world literature. Through these four levels, it is compared from the smallest of the literary work, beginning with the genre and type.

The thoughts of the talented translator, the author of the scientific articles related to the theory of translation, G. Bolger are reviewed and the examples from the works are given. For example, I translated artistic prose examples from more than five hundred printing papers and in the Kazakh and German languages, read collections of hundreds of articles on translation theory and monographs, and wrote by myself a few dozen works on this subject. However, it couldn't afford to say something about translation" (1.28).

At the same time, the scientist Zh. Dadebayev speaks about literary translation: "In every literary translation every translator is a creative person. Each creative person has a unique artistic style of thinking, artistic reasoning."

The second part of the novel, "Literary Translation", reviews the translations of Abay Kunanbayev's poet, Gete-Lermontov-Abay, and the quality of translation of the poet's poems in Russian focuses on the versions of translators G.Belger, M. Dudin, Yu.Neiman, Yu.Kuznetsov, Kurdachov and others, trying to prove by what an interpreter has successfully translated. Providing examples from poetic passages, the style of the original, rhythm, arcade, lullaby, cramp, etc. defines the version of the saved translator.

It determines which translator has used the translation transformation, such as reduction, modification, substitution, replenishment, reflection.

Abay Kunanbayuly comments on the history of translation of poems and writes: "Abay's creative heritage, study of wisdom is such a multi-faceted, complex phenomenon that there is a great need for translator's recognition. So Abay is hardly able to recognize it first, and then it's hard to translate. There are some of the starting points that determine the level of Abay's recognition of the translator who decided to translate the works of the wise man, such as Abay, into another language: poetic talent; profound knowledge; extensive experience; artistic skill; high intelligence and research; delicate delicate taste; responsibility; the same as for two languages "(1,50).

In the third chapter, "In the third section the works of literary Translation and Literary Creativity" the author reviews the works of Democritus, Plato, Aristotle, Cicero and considers the general issues of literary works and literary translation, and reminds the reader that translation and oratory or literary creativity are not the same. Taking into account the research findings, he summarizes the results. In the textbook he also focuses his attention to the principles of the well-known English poet, translator J. Dryden. He says his translation has been divided into three categories. Theorists of the literary translation are supervised by M.Auezov and A.Satybaldiev, T. Berdiyarov, S. Shaimerdenov, S. Abdrakhmanov, T.Alimkulov. For example, "Atatybaldiev's requirements are high for interpreter, and the translator is in high demand. If the master of fiction did not have that, literary translation would not reach its peak". (1.63)

The translator says that the translation of the poet K. Chukovsky as art is acknowledged as a masterpiece of art and is a translator-talent.

J. Dadebayev's interpretations of the translation are based on the fact that his literary translation is a word of art. Even if the writer's work is painful, we must not disagree with the translator's work. Explains about the methods used in the theory of literary translation, mentioning the requirements of Z. Kabulov to the interpreter.

The scientist describes the factors that illustrate the creative expression of the interpreter by dividing them into seven and describing them in a different way. The interpreter also categorically switches to eight levels. The scientist reminds that the requirements to the creative nature of artistic translation are made up of several branches. Researchers A.Taitler, T.Savory, V. Komissarov, L. Latyshev, A. Semenov, S. Tyuleyev, are engaged in the interpretation of translation requirements, and. .. "In our opinion, the figurative interpretation of the work is inaccurate with its originality as a model of literary art based on dissemination of nature, "concludes his own consolidation system. (1.83)

The fifth part of the tutorial is devoted to the translation work of M.Auezov, the master translator, the translation theorist. His research articles and works as "Some theoretical problems of figurative translation", "About the Kazakh language of E. Onegin", "About the translation of inspector", "Eternal poet-Shota Rustaveli" are analyzed. It relates to translators' requirements. The scientist clearly demonstrated the position of M. Auezov in determining the quality of his translation, in line with the requirements of Abay's poetry. M. Lermontov expresses the mysterious views of M. Auezov, expressing his opinion on the quality of translating into the Kazakh language, his creative search: "It is translated into the heart, because it has a unique intimacy with its own people, which is in agreement with its own people. Along with the poems he published, Lermontov's translation would be like a mirror of the tragic poet's heart, fullness and breath, "says M. Auezov, the translator of the great Abay.

M. Auezov also emphasized how Abay realized A.S. Pushkin's translation, what his main achievements were, and how distinguished it was from other translators. A number of statements were made about the period of preparation before translation, which is one of the main stages of the translators' creative work.

M. Auezov's role in the Kazakh translation: "... It is a good idea to consider the principles of the literary translation of M.Auezov in close connection with modern international act in this field, the theory of translation science". (1,100)

The sixth section of the handbook contains the literature for comparative analysis. He has described the literature as poetry and prose. Abay has also given different versions of his English version.

At the end of the tutorial, guidelines are also valuable in their relevance.

This manual of the scientist Zh. Dadebayev is intended for readers who care about literary comparative and artistic translation. There are recently published scientific articles and manuals about translation. However, in the future, we believe that literary in the theory and practice of translation the textbook "Literary comparative and literary translation" by Professor Zh. Dadebayev. A valuable study of scientific principles students and they will read this.

References:

1. Zh. Dadebayev. "Literary comparative and literary translation". Almaty, "Kazakh University", 2011 – page 181.

THOUGHTS ON TRAINING MANUAL BY ZH. DADEBAYEV "BOLTIRIK ALMENULY AND KAZAKH ORATORICAL ART"

Zh. Dadebaev is a qualified, competent teacher, doctor of philological sciences, professor, one of the scientists who have contributed greatly to the field of literary studies. His textbooks as "Literary work", "Kazakh historical novel", "Tradition and innovation", as well as such scientific research as "Shivering over the whole body", "Gabiden Mustafin", "Truth of life and artistic decision" and others, the following monographs, as "The work of a writer", "Abay Anthropology", "Fundamentals of the Theory of Oratorical Art" were published in different years. The textbook of the researcher "Boltirik Almenuly and Kazakh Oratorical Art" (1) was published in 1996. This textbook explores the nature of oratory, the characteristic features of rhetorical art, the literary works of Boltirik Almenuly, as well as his place in the history of Kazakh oratory, each thought and opinion of the scholar is based on specific examples. The manual is intended for students, teachers of the Faculty of Philology and for readers who love literature, in general.

The work of the scholar consists of 4 chapters. The first chapter is devoted to general oratory, the talent of the speaker. The scholar draws his attention to the origin of oratory, brings the wise thoughts of Anacharsis, who was an outstanding representative of the Scythians, the author analyzes the meaning and significance of these thoughts and sayings. In the first chapter, the author writes about the history of the origin of the general oratorical word, about its meaning. The writer tells about the oratory of M.T. Cicero, about the peculiarities of the rhetorical word of this speaker, and also gives precise examples of the connection of oratory with other sciences. "Kazakh orators did not prepare their speech in advance in writing, did not consider their every word, did not memorize it, like literate orators of the ancient century", the scholar writes, /1.11/. Only one who has 6 factors that formed the Kazakh oratory, then influenced its development, can become the owner of the title of this speaker, the researcher believes.

In understanding of Kazakh oratory, the scholar refers to the thoughts of Aristotle. He gives definitions regarding the clarity, distinctness of oratory, the speaker's speech style, the use of figurative words, the purpose of speaking rhetorical words, and much more. For example, he connects the problem of style with three types of oratorical words that M. Cicero had defined. In addition, he stops his attention on the basic rules cited in the studies of Aristotle, M. Lomonosov, A. Baytursynuly, the author draws his conclusions.

In the second chapter "Anacharsis and his relation to the Kazakh oratory", the scholar makes scientific conclusions regarding the oratory of Anacharsis and his attitude to the Kazakh oratory.

The son of King Gnrus, Anacharsis lived in VII-IV BC. No reliable or accurate information has been saved.

Based on the scientific opinions of scholars who studied the work of Anacharsis, Zh. Dadebaev provides valuable information about the attitude of Anacharsis to the Kazakh art. These facts are not operated on just a word, the scholar points out the works of researchers in this field.

Citing information that has reached us through folk tales, the scholar reviews the works of such researchers, travelers, poets and writers such as I.V. Kuklin, M.I. Rostovtsev, A.M. Khazanov, A.I. Dovatur, M.V. Agubov, Ə. Margulan, A. Kaskabasov, T. Zhurtbay and others, also the author expresses his opinion on these facts, data. He dwells on life and work, on quotations and wise thoughts of Anacharsis, who had lived earlier than Mayky Biy. The author cites examples from L. Samosatsky's book "Scythian or Guest".

Zh. Dadebaev writes about the legends, stories about Anacharsis, which were passed from mouth to mouth, about the friendly relations between Anacharsis and Solomon, the author describes in detail the meeting of Anacharsis with the King Croesus. Especially the author pays great attention to the dialogue in the form of a question and answer between the wise and far-sighted King Croesus and Anacharsis. On the philosophical question of King Croesus about who the bravest and just of all people, Anacharsis answered brilliantly, this is given in the book of the author. As well as in the work of the scholar, the speech culture and manner of Anacharsis and Mison are set forth, the high speech etiquette of two eminent wise people is shown. Zh. Dadebaev in this textbook gives an assessment of the letters that indicate the socio-ethical views of Anacharsis.

"The words of Anacharsis are completely built on truth, on the purity of thoughts, based on kindness", the scholar writes. It is this assessment of the writer is the result of his many years of scientific reasoning. The author also writes, "The concepts and ideas of this wise person about kindness, about the purity of thoughts and feelings flow into the sincerity, purity of the human soul, into the purity of conscience" / 1,68/.

These statements, certainly, a good assessment. The author cites the following dying words of Anacharsis, “Thanks to my eloquent language, I came back from foreign land safe and sound, I returned home, but because of envy of the jealous people, I die”. The author cites the last words of Anacharsis, interprets its meaning, the reasons for these words – all this means that the scientist carefully and comprehensively researched the life and work of Anacharsis /1,83/.

In the chapter “Tole Biy and his epoch” the author tells about an outstanding orator, about the great son of the Kazakh people, Tole biy, about his life and work. The scholar cites valuable information about Tole biy from scientific articles and monographs, the following researchers, like Sh.Ualikhanov, P.Pallas, S.Seifullin, A.Levshin, Sh.Kudayberdiuly, B.Adambaev, S.Daulytov and many others. The author expresses his opinion on Tole Biy. Thoughts of the author are built systematically.

Zh. Dadebaev writes, “By their nature, the Kazakh people are independent, free, belong to the people who love freedom. Exactly these features of the Kazakh people that attracted wanderers from foreign lands, they were surprised by this”. The author tells about his people with admiration.

Making a review of the legends and stories about Tole biy, the author speaks about the importance of each speaker’s word. The following words of the author are evidence that the scholar has respect for Tole Biy, “Tole biy is a smart politician of his time, an eloquent speaker. The attendees listened to his words, with pleasure and attention, his precious words, silver outside, gold inside, melted hearts. These invaluable words remained after him. The purpose of these words is the dream of an independent, amicable people, of a sovereign home country”.

The fourth chapter entitled “The Literary Heritage of Boltirik Sheshen” is full of valuable information about the unique personality, Boltirik Almenuly, speaks of his eloquent language, his ability to master the art of public speaking, his feature, that is, his faithfulness to his word and deed. The author writes about the literary heritage of Boltirik Almenuly, about his historical place in the life of the Kazakh people.

Boltirik Almenuly is an outstanding orator, biy, batyr of the Kazakh people. Boltirik Almenuly was born in 1771 in the present Zhambyl region, in the Shu district, at the Shokpar station. From childhood, he showed interest in poetry, art of public speaking, heroic deeds. Having matured, he began to fairly resolve disputes within the people regarding land, water, labor, price, widows. He knew by heart the wise words of the people, popular expressions, poems, terms, legends, myths, read them among the youth, entertained the people. There are a lot of utterances in the people, expressions that begin "as Boltirik said." The eloquent words of Boltirik are also found among the Kyrgyz and Uzbek peoples. / 2 /.

The researcher summarizing the literary works of Boltirik Sheshen wrote the following, “3 centuries have passed since the birth of Boltirik Sheshen. Despite this, his words still remain in their original form in the form in the memory of the people. This is because, most importantly, every word of a speaker has a high vital significance, it is based on deep and systematic thoughts. Secondly, such a depth of thoughts of the speaker's words captivates the listener with its availability, truthfulness, energy of faith, conviction, as well as his words are distinguished by conquering the hearts of listeners and distinguished by a high, rich figurativeness /1,136/. Thus, the author highly appreciates the oratory skills of Boltirik Almenuly.

Qualifying the words of the speaker, a scholar divides them into the main 3 groups. They are an eloquent word, a word – a sentence, a word-maxim. In each category, the author dwells on the meaning of words, describing each separately. He analyzes the following famous words of the speaker, such as “A racehorse doesn’t have a road”, “A son of gently noble and a colt”, “The beauty of words is a proverb” and others. The author says, “To give great importance to a small number of words, briefly saying that to conquer the hearts of listeners with these same words is a sign of huge talent. At the heart of the brief, but the significant words of Boltirik, there is his talent, deep knowledge and his perfect grace. / 1,145 / . He also clarifies the requirements for the speaker. “When there is a dispute, when a sentence is pronounced, it is important what to say and how to say it is the main thing”, this assessment of the author attracts our attention.

In this chapter, the researcher dwells on the history of the speaker's rhetorical words, on their content, separately talks about the energy and the emotional color of his words. Also expresses his opinion. For example, "Boltirik's judicial words, in general, his concrete structural system is based on figurative and reasonable thoughts. The logical power of his words in a dispute, court, substantiation of his evidence, prerequisites – all this is based on the traditional culture of the people, on the principles of humanity“, this opinion of the author indicates to us that he is fluent in this subject, shows his aspiring ability, professionalism.

Zh.Dadebayev writes, “It is the people who give the name of a speaker to the speaker, the judge is taken the name of a judge. And if a judge is unjust, and will be on the side of one influential person, or will go according to his personal interests, such a speaker or judge will not have the honor and authority. Whatever difficult situations turn out, a skilled orator should not let others doubt his honesty, humanity, only the word of such a speaker will be weighty, eternal ”, thus, the author dwells on the dialogue between Boltirik and

Baiteke biy. This assessment of the author, as it gives an answer to the question, what should be the requirement for speakers.

Having understood well the human purpose of the words of Boltirik Almenuly, his sayings about the wise and foolish, about a talented and unworthy person; realizing that his every word is built on truth and life experience; the author was able to analyze the words of the speaker, qualified the popular expressions, the wise words of the speaker on the structure. The author considered these words as the beginning of a word, the essence of a word, its contentment, the final word. He marked the difference between them. One feels that the author adhered to the principle "Let your art and upbringing not be exhausted".

"Boltirik's wise words reflect his principles about language and his valuable opinion. The thoughts of the speaker in this area are preserved in the form of wise words spoken to the child", the scholar writes. Further, the author develops this idea, gives examples.

Жатқа сөйлеме,
Жаманға сөйлеме,
Жасқа сөйлеме,
Масқа сөйлеме,
Ұрыға сөйлеме,
Қарыға сөйлеме,
Асырып сөйлеме,
Батырып сөйлеме. ...-

The author was able to discover the meaning of these words perfectly / 1,190 /. This indicates that the scholar paid special attention to the oratory of Boltirik, his ability to speak the language.

Speaking about the factors that determine the individuality of the master, the scholar calls the following: "... One of them is life itself, the many-sided truth of being. The second factor is the inner world of a man of art, the warmth of his soul and the flame of the heart, the light of the mind. " Thus, he sums up his thought.

This training manual is also different in that the scholar gives examples of one of the methods of figurative means, this is repetition. We believe that the following opinion of the author is a valuable scientific opinion. He writes, "One of the bright sides of Boltirik Sheshen's talent and individuality is a combination of his thoughts and words, their significance, they complement each other, they are equal to each other, this is connected with an inner deep meaning" /1,203/.

The author also shares with us the following opinion about Boltirik. He writes, "Separately, there are 3 brilliant artistic and aesthetic features in this speaker's word and in his heritage. This is the depth. The second is clarity. The third is consistency. The talent and skill of Boltirik Sheshen is built on these three dimensions" This conclusion is one of the highest assessments.

Summing up, this training material named "Boltirik Almenuly and Kazakh oratorical Art" is a very valuable book, which is different in content, depth, accompanied by reasonable and significant examples.

References:

1. Zh.Dadebaev. Boltirik Almenuly and Kazakh oratorical Art. Almaty, Kazakh University Publishing House. 1996, 222 p.
2. <https://kk.wikipedia.org>

NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING (NLP) AND FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION

What is NLP?

NLP is a modern branch of practical psychology. It was created in the early 70s of the twentieth century in the United States. The founders of NLP are Richard Bandler and John Grinder.

As follows from the very name of this concept, it consists of three parts. Firstly, it is a psychophysiological aspects of speaking. The second part is connected with linguistic aspect of speech activity. The third one is aimed at studying the effects of verbal communication process on people and even at regulating their behavior. Within the framework of neurophysiological ideas, it is assumed that each person has his or her main channel of perception and storage of information, their own so-called "representation system". It is believed that through the leading channel a person receives the main stream of information. Thus, in this study, we decided to reflect the specifics of using NLP technology in the study of a foreign language [1].

The key idea of NLP is that a person's thoughts, movements, and words are a part of his or her perception of the world. By changing their view of the world, a person can improve their state of health and change the way they behave. Some techniques are used to change actions for specific goals. NLP teaches that a person can develop good habits on their own by paying more attention to positive behavior and eliminating negative one. Positive changes occur when someone repeats the behavior and thoughts of successful people (modeling method). The theory also states that all the resources necessary for success are in the person him- or herself [2].

NLP and foreign languages

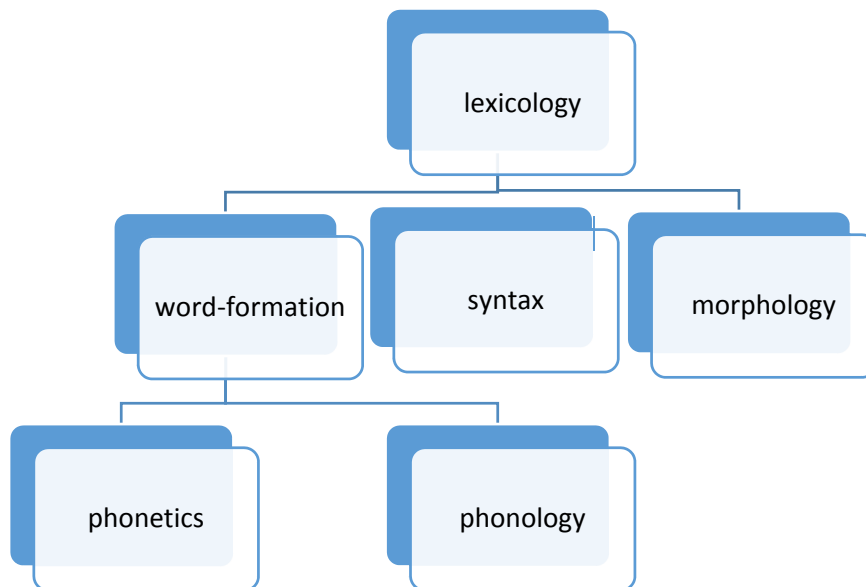
NLP Techniques ("General-specific" meta-program)

Studies show that 70% of all communication is conducted on a non-verbal level and that a person unconsciously picks up subtle nuances of gestures, postures, and other people's expressive means. People around us feel the rhythm of speech, tone of voice and stress when we speak. This kind of information is as important as the words we utter. Mind and body are a united system. In reality, we have unlimited potential. Sometimes a simple rejection of limiting beliefs prompts a person to discover vast resources in him- or herself.

The most effective models promoting a foreign language development and its culture are demonstrated in the present work. In order to have at least the slightest idea of another completely unfamiliar language, people have to contribute a lot of effort. Therefore, it is quite difficult for a person to switch from one understanding to another.

Foreign language learning is an activity that diversifies the development of a student's personality only if it is organized in accordance with the requirements of general theory of systems.

Mother tongue learning occurs at a subconscious level up to 5 years and ends with the emergence of self-developing language system ("mother tongue") in his or her mind. It requires more than a thousand hours of living and communication in the language environment. When learning a foreign language, there is a rapid formation of another self-developing system, namely "foreign language". The law of its formation and the mechanisms of its functioning are invented by nature itself, so it would be appropriate to use them in the learning process. Such a law is represented in the modeling of new language system and the formation of speech mechanisms by the brain. Language contains several layers (levels) that people need to overcome in order to achieve certain criteria for foreign language competence.

2.2. Audiovisualization in NLP

One of the most successful and popular methods of NLP is visualization. What is visualization? It is a process of mental representation of an object, situation, or a person, which activates all the body senses. Currently, visualization is the most effective tool for influencing subconscious mind, since the brain cannot distinguish reality from subliminal reproduction.

Behavior flexibility is the ability to make mistakes, which is inevitable when learning a language, and use various methods to develop all aspects of language proficiency. The visualization method in this case will be effective because of its ease in building certain images or the so-called building of an associative row when memorizing foreign words or sentences. After all, in the English language classes, a student passes through a lot of words, phrases, and sentences that they have to remember in a short period. Mainly, it is necessary to identify this or that association with some way that will help identify a foreign word and its translation.

Visualization is one of the basic methods for increasing the efficiency of information transfer. When learning a foreign language, the ability to “see words through the eyes of the brain” appears. It is the main key to academic success. This skill can and should be trained.

2.3. Copying interlocutor’s intonation

In most cases, learning a foreign language is achieved through verbal exposure. The use of language as a leading means of influencing a student is widely used in a number of psychotherapeutic techniques. This method is interesting because it allows people to visually identify the linguistic aspects of verbal exposure, which differ from culture to culture and are associated with intercultural differences in the picture of the world and with structural limitations of a particular language. In the process of communicating with a student, the language competence evolution is monitored based on words and models of verbal and non-verbal behavior [3].

By revealing one’s feelings, a person relieves stress. Intonation copying is a very important factor when learning a foreign language. Watching foreign movies and repeating actors’ behavior means that you are reproducing elements from another language system. Consequently, practice is the best teacher! Dale Carnegie (the ideologist of American dream) spoke about the need for practice: “Inaction breeds doubt and fear. Action breeds confidence and courage. If you want to conquer fear, do not sit home and think about it. Go out and get busy.” [4] In order to quickly and effectively achieve full-fledged knowledge of a foreign language, it is necessary to simulate native speakers.

In the 70s of the twentieth century, Richard Bandler and John Grinder met in the USA. During those years, several acclaimed people in the United States were recognized as geniuses in certain areas of knowledge (Virginia Satir, Milton Erickson, Gregory Bateson, Frank Farrelly, and some others). Many people communicated with these geniuses and tried to learn what they were doing, or describe their actions. Virtually no one succeeded. However, Bandler and Grinder came to them and, after a short time, were able to do what these geniuses did. In addition, after that they published a book where they described a model (a model is both a human genius who is being modeled and a sequence of actions that must be done to achieve the same result).

The collection of all the models they described was often called neuro-linguistic programming (NLP). [7] What allowed them to learn so quickly? They learned by copying models' behavior. The main scheme was

I see + I hear → I repeat

Two points are fundamentally important in this process:

- 1) the state in which you do it,
- 2) the absence of any attempts to analyze their own actions or model's actions [1 p. 5].

Language is a complex system. Any attempt to analyze, categorize, and explain any linguistic phenomena a) takes a lot of time, b) demands efforts from the left hemisphere and, most importantly, c) analyzing a language according to some parameters, one immediately cuts off from a big number of others. For example, while analyzing the grammatical structure of a sentence, you forget about phonetics, vocabulary, intonation, nonverbal behavior of the speaker.

It is difficult for a person who is not a native speaker to assimilate into another language in a complex of all levels and its structure. Therefore, such copying at the initial stage of interaction with another language may be weakened. The structure of onomatopoeia in the English language reflects the figurative representation of the language itself and of each of its levels, especially the phonetic side [6].

Thus, most of the time devoted to language learning should consist of observing and copying native speakers. There are two options: 1) you copy native speakers themselves; 2) there are video recordings of native speakers. In the first case, unfortunately, most often we have to face a small social restriction – in a society it is not accepted to openly copy other people. In this case, the easiest way is to follow the recommendations given by J. Grinder – to do this in hidden, i.e. to perform minimal muscular movements to follow body movements. In the second case you have video media. Here, nothing holds us back, and we can literally become a carrier: waving our arms in the same way as he, speaking with the same loudness as he, in other words, completely copying his speech and behavior [1 p. 6].

One of the advantages of copying from video tape is that quite often we can guess the purpose and the result of communication, especially if we are talking about everyday situations. It is worthwhile to start learning a language with modelling everyday situations, not past / future or abstract things. If, when modeling by video, you do not understand what the actors are saying, then you need to figure out the meaning of the text by context or read subtitles. To master a given speech / behavioral pattern qualitatively means to minimize the probability of mixing the native language with the studied one.

Conclusion

In connection with the progressive development of society in recent years, there has been increasing interest in foreign language learning. The desire to study this subject has many reasons, one of which is the desire to travel around the world, to enrich knowledge in order to communicate with people from different countries and cultures. Therefore, without the knowledge of at least one foreign language, it is very difficult to accomplish this task. English is considered to be the most popular foreign language spoken by most of world's population. Therefore, it is not by chance that one of the common languages studied in all educational institutions is English. Consideration of foreign language learning from NLP-modelling standpoint aroused deep interest in this topic. This work was mainly devoted to the linguistic aspect of NLP. The purpose of the presented material was to describe the method of NLP as an effective technology for learning a foreign language.

Bibliography

1. <http://www.pro-nlp.ru/> (NLP-modelling)
2. Belyanin V.P. Neuro-linguistic programming and foreign language learning. // Teaching Foreign Languages in the Age of Globalization. // International Conference. Taipei, Taiwan, R.O.C., April, 2000. P. 17-36.
3. Anvar Bakirov. Briefly about NL http://duals.ru/Data/NLP/about_NLP.htm
4. Dale Carnegie Quotes https://www.brainyquote.com/quotes/dale_carnegie_132157
5. Musenova E.A. NLP techniques as a means of person-centered teaching of high school students: on the example of the educational field "Chemistry". Thesis. 2008 – 238 s.
6. Baitukalov T.A. Fast learning of a foreign language from English to Japanese / T. A. Baitukalov. – M. : RIPOL classic, 2009. – 160 p.
7. Steve Bavister, Amanda Vickers. Basics of NLP. Success in professional, public and personal life. Publishing house FAIR, M., 2008 – 336 p.

РОЛЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СФЕРЕ ЭКОНОМИКИ

На сегодняшний день английский язык стал международным языком общения, он является одним из самых распространенных в мире. Более чем для 400 миллионов человек он является родным, для 300 миллионов он остается вторым языком, и еще 500 миллионов в той или иной мере владеют английским языком.

Английский стал международным языком не так быстро, как кажется. Все началось в далеком XVII веке, когда Англия перестала быть страной, которую завоевывают, и стала страной-завоевателем, весьма преуспев в этом деле. Английский флот был одним из самых сильным в мире. Все морские пути были подвластны англичанам. Английский язык проник во все уголки земного шара. На тот момент самой главной задачей для Англии было налаживание торговых отношений. Естественно, что язык доминирующей и более развитой страны отодвинул на второй план местные языки. Здесь сработало древнее правило: у кого золото, тот и правит, а значит и выбирает, на каком языке говорить.

Бурный рост экономики именно в англоязычных странах послужил тому, что все новейшие изобретения в этой области распространялись по миру именно с Европы и Америки. Это и послужило бы старому распространению английских слов по экономической тематике в других языках [1, 586]. Практически вся финансовая терминология, пришедшая к нам с англоговорящих стран, не меняется. Возьмем, например сферу финансов. Здесь каждый второй термин англоязычный. Например:

- agent – агент;
- auction – аукцион;
- audit – аудит;
- balance – баланс;
- bank – банк.

Все передовые сферы, такие как маркетинг, инвестиции, финансы, бухгалтерия просто немыслимы без влияния слов, заимствованных с английского. Учебники по экономике большинства первых изданий издавались именно на английском языке. Самые известные экономисты – это англичане и американцы. Например, Генри Картер Адамс, который внес значительный вклад в развитие регулирования экономики государством, Стивен Кови – специалист по вопросам руководства, «life management», преподаватель и консультант по организационному управлению, Самуэльсон Пол Энтони занимался экономическим анализом и внес огромный вклад в эту область, Фишер Филипп – один из выдающихся инвесторов. Этот список можно перечислять до бесконечности. Неудивительно, что английский язык воспринимается и используется как основной в этой сфере, не в обиду, конечно же, отечественным специалистам.

"The highest use of capital is not to make more money, but to make money do more for the betterment of life."— Henry Ford.

В условиях глобализации экономики английский, становится важным информационным продуктом, он помогает объективно оценивать ситуацию в мировой экономике, вырабатывать стратегию повышения эффективности экономики для своего предприятия.

В повседневной профессиональной деятельности специалистам в области экономики и финансов иностранный язык необходим для:

- изучения теории и практики внешнеэкономической деятельности, международного бизнеса
 - владения словарем экономических терминов, расширения познаний в области экономической науки (все современные учебники написаны в основном на английском языке)
 - чтения специальной литературы и материалов с извлечением необходимой информации, приобретения навыков реферирования, аннотирования
 - обработки больших массивов информации на иностранном языке
 - свободного профессионального общения с коллегами как в России, так и за рубежом
 - для деловой переписки, ведения документации
 - межкультурной коммуникации, расширения кругозора, сближения культур разных народов
- [2, 16].

Капитализм – экономическая система производства и распределения, которая используется по всему миру, получила наибольшее распространение именно в англоязычных странах.

Демократический капитализм – американская разновидность капитализма. В ней делается акцент на свободный рынок, демократию и свободные ценности. Развитие экономики тесно связано с экономическими системами и поэтому английский играет не последнюю роль в том, насколько быстро и эффективно будет развиваться экономика. Ведь он используется как основа во многих эффективных и работающих современных экономических моделях [3].

Занятость населения во всем мире тоже плотно зависит от того, каким языком владеют рабочие. У человека, знающего английский, значительно увеличиваются шансы быть впереди не только в финансовой сфере, но и в других областях жизни.

Особенно это актуально для тех, кто планирует построить карьеру в финансовой сфере.

Английский язык доминирует в мире, как в банковской, так и финансовой сферах. Не смотря на то, представители какой страны ведут бизнес переписку или переговоры, принято это делать исключительно на английском языке, тогда уж точно можно быть уверенным, что все всё правильно поймут. Важную роль английский язык играет в обеспечении безопасности коммерческих сделок, что, в свою очередь, способствует развитию банковского и финансового английского [4].

Обучение финансовому английскому разделено на целые пласты и темы в сфере экономики. Например, это структура и менеджмент банковской деятельности, финансовые рынки, финансовые инструменты, риск-менеджмент, внешнеэкономическая деятельность, ценные бумаги, аудит, правовое обеспечение экономической деятельности и многие другие.

"Life is divided into three terms – that which was, which is, and which will be. Let us learn from the past to profit by the present, and from the present, to live better in the future." – William Wordsworth.

Если взять сферу инвестиций, то даже первая фондовая биржа появилась в англоязычной стране – Лондон, Великобритания, 1773 год. Словарь биржевых слов, которым пользуются инвесторы и спекулянты всего мира сугубо английский. Даже в России у биржевиков он не меняется, такие английские слова как «profit», «loss», «equity», «balance», «margin call» так и произносятся без перевода и используются в обиходе в первичном виде. Во многих случаях у такого типа слов просто нет аналогов в других языках.

Хочется отметить еще одну сферу, развития и распространения которой могло бы и не быть без английского языка. Это маркетинг. Посмотрите, даже само английское слово «marketing» без изменений перешло в наш язык. Сферы маркетинга и рекламы идут бок о бок с английским языком. Продвижение товаров и услуг от производителей к потребителям просто немыслимо без английского языка. Ведь как раз огромное количество потенциальных платежеспособных покупателей живут в развитых странах. А это в большинстве своем страны Европы, США, Англия, Канада, Австралия.

"There are no secrets to success. It is the result of preparation, hard work, and learning from failure." – Colin Powell.

Учитывая все вышеперечисленные факторы, нетрудно догадаться, почему английский и мировая экономика настолько тесно связаны друг с другом. В ближайшее время эта тенденция будет только усиливаться. Английский будет основным языком, на котором говорят экономисты, финансисты, инвесторы, бизнесмены, банкиры из разных стран. Вне зависимости от их месторасположения. Если мы хотим идти в ногу со временем, быть успешным в карьере и бизнесе, то изучение английского языка не только поможет нам в этом, но и даст толчок для достижения своих целей.

Список использованных источников

1. Поддубная Е. В., Белоусова А. С. Роль английского языка в различных сферах: торговле, экономике, индустрии, бизнесе, спорте // Молодой ученый. – 2017. – №7. – С. 585-587.
2. Васильева Ю. А. Формирование ключевых компетенций и развитие навыков межкультурной коммуникации студентов – волонтеров международных спортивных мероприятий // В сборнике: Иностранный язык и культура в контексте образования для устойчивого развития международный сборник научно-методических статей. ФГБОУ ВО «Псковский государственный университет». 2016. С. 15–20.
3. Электронный ресурс. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/English-speaking_world.
4. Электронный ресурс. URL: <https://www.englishdom.com/blog/pochemu-anglijskij-yazyk-i-ekonomika/>.

ЯЗЫК СКВОЗЬ ПРИЗМУ КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ

Одним из важнейших направлений в исследовании языка стало его изучение в семиотическом аспекте. С семиотических позиций язык рассматривается как знаковая система, как важнейший элемент жизнедеятельности культуры. Посредством знаков (значимых и самостоятельных элементов языковой системы) и их комбинаций язык отображает и конструирует мир. В семиотике понятие «язык» находится в непосредственной связи с понятием «код».

Здесь код определяется как «система, в которой заданы (т. е. оговорены по предварительному соглашению) репертуар знаков и их значений вместе с правилами комбинаций знаков» [1, с. 57]. В настоящее время особенно широко термин «код» применяется в семиотике культуры. С семиотической позиции культура рассматривается как совокупность текстов, понимаемых как последовательность знаков любой природы. Тексты – это «истинные хранители культуры» [2, с. 30]. Именно в тексте отображается духовный мир человека, так как в нем хранится информация об истории, культуре, национальном поведении определенного этноса. Таким образом, тексты воплощают в себе культурные коды, так как представляют собой «набор специфических сигналов, которые автоматически вызывают у читателя, воспитанного в традициях данной культуры, не только непосредственные ассоциации, но и большое количество косвенных» [2, с. 30].

Многие исследователи, сравнивая «код» и «язык», считают, что язык связан с «естественным» происхождением, поскольку участники коммуникации, бессознательно подчиняясь правилам языка, не чувствуют при этом от них своей зависимости, в то время как код не всегда носит осознанный характер и несет представление об искусственно созданной структуре, обусловленной мгновенной договоренностью.

По мнению Ю.М. Лотмана, термин «язык» мы бессознательно связываем с исторической протяженностью его существования, тогда как «код» с психологических позиций ориентирует нас на некую искусственную, идеальную модель языка (а также «машинную» модель коммуникации); если код не предполагает истории, то язык, напротив, можно интерпретировать как «код плюс его история» [3, с. 13—15].

Поскольку семиотика имеет междисциплинарный характер, понятие «кода» стало широко использоваться и в других науках. К классикам современной семиотики относят философов, логиков, математиков (Чарльз С. Пирс, Чарльз У. Моррис, У. Эко), литературоведов (Р. Барт, М.М. Бахтин, Ю.М. Лотман), антропологов и этнологов (Б. Малиновский, К. Леви-Строс), историков религий, культуры и искусств (А.Ф. Лосев, П.А. Флоренский), лингвистов (Фердинанд де Соссюр, Р. Якобсон, В.В. Иванов, Н.Б. Мечковская, Б.А. Успенский), а также психологов (Л.В. Выготский, Н.И. Жинкин, Ж. Пиаже).

На сегодняшний день код по-разному понимается в этих областях знаний. Так в психологии код определяется как «набор правил, норм, ставящих в соответствие определенным сигналам или знакам некоторые фиксированные «значения», в то же время это и «система (алфавит) условных обозначений, применяемых при кодировании различных сообщений» [4].

В своей работе «О кодовых переходах во внутренней речи» Н.И. Жинкин определяет код как «систему материальных сигналов, в которых может быть реализован какой-нибудь определенный язык» [5, с. 26]. Он говорит о буквенном, звуковом, речедвигательном, предметном, субъективном и предметно-изобразительном коде.

В лингвистике некоторые исследователи (В.И. Беликов, Л.П. Крысин, Н.Б. Мечковская) под кодом понимают «языковые образования (язык, территориальный или социальный диалект, городское койне), то есть те варианты языка, которые используют участники данного коммуникативного акта» [6, с. 14].

В.М. Савицкий определяет код как «генеративно-интерпретативное начало языковой системы», как «язык в функции генератора текстов при порождении речи и в функции регенератора смыслов при понимании речи» [7, с. 7, 24]. Следовательно, знаковую систему именуют кодом тогда, когда рассматривают механизмы возникновения и функционирования текстов на её основе.

С этих позиций, коды отождествляются с ячеистой сетью, забрасывая которую в текст можно вскрыть информацию разных уровней кодирования.

Ещё И.В. Арнольд трактовала понимание художественного текста как его декодирование. Поскольку информация не существует вне того или иного кода, за операцией декодирования следует операция кодирования, то есть перевода на другой код, который можно назвать естественным, или собственным, кодом интерпретатора [8, с. 128—133].

Понимание есть перекодирование с «чужого» кода на «свой». Усвоенный «чужой» код ассимилируется субъектом и обычно присоединяется к «своему». Но иногда код остается для субъекта «чужим», т. е. человек не принимает его душой. Таковы коды, содержащие идеи и ценности, несовместимые (или плохо совместимые) с когнитивно-аксиологической системой данного индивида.

Рассматривая культуру как семиотический феномен, В.М. Савицкий отметил: «Одной из входящих в нее подсистем является обширная парадигма образов, выполняющая знаковую функцию в процессе общения. В неё входят образы, почерпнутые из хозяйственной практики, ритуалов, игр, расхожих житейских представлений, поверий, фольклора, мифологии, религии, литературы и т. д. Образные знаки, извлеченные из «текстов культуры» (как вербальных, так и невербальных), со временем могут отрываться от них, обретать относительную самостоятельность и, в свою очередь, способствовать созданию новых текстов культуры» [9, с. 117]. Упомянутые «парадигмы образов», обретая знаковую форму, имеют переменную субстанцию плана выражения. Это означает, что они могут воплощаться в разном материале – живописном, скульптурном, архитектурном, музыкальном, вербальном и др. Следовательно, коды пронизывают всю культуру. Их взаимодействие – это «перевод» информации с одних кодов на другие, и как следствие, преобразование и создание новой информации.

В современных лингвистических исследованиях код рассматривается как важное понятие лингвокультурологии. Правила его прочтения «задаются культурой: культурным хронотопом, культурной компетенцией интерпретатора» [10, с. 19]. Следовательно, код вырабатывается и функционирует в культуре. В этом случае говорят о существовании «кодов культуры» (культурных кодов). Д.Б. Гудков, В.В. Красных подчеркивают, что «код культуры» представляет собой передачу материального и духовного опыта (достижений, нравственных заветов), выработанных человечеством в период реальной истории, т. е. истории, подтвержденной материально и имеющей свидетельства (артефакты и описания, письма, летописи, дневники, отзывы путешественников).

В качестве основы для культурного кода может послужить любой комплекс чувственно воспринимаемых реалий действительности – флора, фауна, явления природы, оружие, орудие труда, хозяйственная утварь, одежда, пищевые продукты, здания и прочие артефакты, а также культурные сценарии (трудовые процессы, празднества, игры, состязания, битвы, шоу, торги и другие социокультурные трансакции).

Для нас, в частности, представляет интерес определение и классификация культурных кодов, предложенная В.В. Красных, которая определяет код культуры как «сетку, которую культура набрасывает на окружающий мир, членит его, категоризует, структурирует и оценивает его» [11, с. 232] и выделяет соматический, пространственный, временной, предметный, биоморфный, духовный код, то есть те, которые соотносятся с архетипическими представлениями культуры народа и в которых зафиксированы наивные представления человека о мироздании [12, с. 298].

Как было отмечено ранее, истинными хранителями культуры являются тексты, хранящие информацию о происхождении, истории, национальном поведении определенного этноса, составляющие, таким образом, содержание культуры и воплощающие в себе культурные коды.

С позиции лингвокультурологии наиболее насыщенными культурными смыслами являются фразеологизмы, рассматриваемые здесь как тексты, т. е. хранители культурной информации, которые воспроизводят характерологические черты народного менталитета.

Известно, что любой язык обладает большим количеством слов-соматизмов. Соматический код является наиболее древним. Так, в русском языке широко используются слова *рот, голова, рука, ноги, сердце*, которые наделены разветвленной парадигмой значений: *носить на руках, рука руку моет, склонить голову, голова варит, голова на плечах, с головы до ног, сердце падает, сердце кровью обливается* и т. д.

Как известно, соматический код тесно связан с пространственным и временным. Время и вместе с ним пространство достаточно широко отображаются в пословицах русского языка. Выражение пространства в языке является указанием на расположение объекта относительно говорящего. Предельность, очерченность границ является очень важным признаком человеческого восприятия, поскольку в мифологических представлениях неограниченная протяжённость, которую невозможно познать, упорядочить, беспредельность и отсутствие границ ассоциируется с хаосом. Примерами могут послужить такие пословицы, как: «*На край света [земли]*» в значении «куда-нибудь очень далеко куда

угодно (идти бежать и т. п.)»; «По всему белу свету» в значении «по всей земле». В них мир (скорее всего, обитаемый людьми) имеет границы. Языковое выражение пространственных реалий осуществляется с позиций человека. Человек воспринимает пространство относительно самого себя, стремится отразить себя в названиях пространственных объектов. В формировании модели мира человек использует наименования частей своего тела – соматизмы. Так, например, в русском языке, важным мерилем мира является *шаг*, закрепленный в следующих фразеологических единицах: *в двух шагах, ни на шаг, шаг за шагом*. Известные всем выражения *за плечами, перед носом (на носу)* включают в себя также части тела, но они выступают уже не только со значением отображения пространства, но и для выражения времени (*за плечами* – значит прошлое; *перед носом (на носу)* – ближайшее будущее). В ряде пословиц ход времени отображается как постоянная чередой событий: «Жили люди до нас, будут жить и после нас», «старое старится, молодое растет», «много дней впереди, много и позади» и др. В русском языке существуют пословицы, отображающие необратимость времени: «Все прошло и быльем поросло», «прожитого не пережить, а прошедшего не воротить» и др.

Таким образом, анализируя конкретные фразеологизмы мы можем отметить то, что люди воспринимают время как что-то достоверное и осмысленное, кроме того время и пространство тесно связаны в нашем сознании.

Предметный код культуры прежде всего связан с предметами, наполняющими пространство и составляющими неотъемлемую часть окружающего мира. В русском языке предметный код проявляется в таких фразеологизмах, как «*гвоздь программы*», «*воз и маленькая тележка*», «*до последней нитки*» и др.

Следующим базовым кодом культуры в используемой нами классификации В.В. Красных является биоморфный код культуры, который связан с живыми существами, населяющими окружающий мир, сюда же можно отнести и растительный мир. По мнению автора, этот код культуры в первую очередь связан с существующими стереотипами. Так, русский оборот *белая ворона* означает «выбиваться из стаи; быть не таким, как все; отличаться от остальных, от большинства», то есть это средство порицания субъекта. Значительное число устойчивых оборотов с компонентом-зоонимом восходит к библейским источникам: например, *козел отпущения* означает «расплачиваться за чужие грехи, отдуваться за других...». Подобных библеизмов довольно много, приведем в качестве примеров некоторые из них: *метать бисер перед свиньями; волк в овечьей шкуре; заблудшая овца; прежде чем пропоет петух* и т. д.

Как мы видим, лексико-семантическая группа названий животных отличается высокой продуктивностью образования оценочных номинаций – образных характеристик человека, дающих полное представление о его внешних и внутренних качествах.

В данной статье мы рассмотрели, как базовые коды культуры (соматический, пространственный, временной, предметный, биоморфный) фиксируются и отражаются в лексико-фразеологических предпочтениях представителей русской культуры.

Список литературы:

1. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – СПб.: Симпозиум, 2006. – 544 с.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высших учебн. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
3. Лотман Ю. М. Семиосфера. Культура и взрыв среди мыслящих миров: Статьи. Исследования. Заметки. – СПб., 2001. – 704 с.
4. Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь. – М.: Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
5. Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи. // Вопросы языкознания. – М., 1964. – № 6. – С. 26-38.
6. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 207 с.
7. Савицкий В.М. Проблема моделирования во фразеологической системе языка: дис. ... докт. филол. наук. – М.: 1996. – 395 с.
8. Дубровский Д.И. Понимание как расшифровка кода. // Философские основания науки: сб. н. тр. – Вильнюс, 1982. – С. 128-133
9. Савицкий В.М. Английская фразеология: проблемы моделирования. – Самара: Самарский ун-ет, 1993. – 172 с.
10. Маслова В.А. Национальные ценности и язык: духовный код культуры. // Лингвистика. – 2010. – № 2 (20). – С. 19-30.
11. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
12. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ МӘН МЕН МАҒЫНАНЫҢ АУДАРМАДАҒЫ КӨРІНІСІ

Абайдың шығармашылық мұрасын тұтастай алғанда да, жеке бір туындысын бөліп алып қарағанда да мазмұн мен мағынаның, мәннің байлығы мен тереңдігі ерекше байқалады. Олардың әрқайсысының мәнісін тану, қабылдау оңай емес. Абайдың әр шығармасы, ақынның өзі айтқандай, «сырты күміс, іші алтын» болып келеді. Басқаша айтсақ, ақын шығармасының пішіні келісті болғанда, мазмұны одан асып түседі. Сондықтан Абай шығармасының мазмұны мен мағынасын, мәнін ұғыну, түсіну өте қиын. Белгілі бір түсінігі, білім деңгейі жоқ кісі Абайдың сөзін де, ойын да тиісті деңгейде түсіне алмайды. Біздің бұл айтып отырғанымыз Абайды қазақ тілінде оқитын оқырмандардың қайбір тобына қатысты. Ал, Абайды қазақ тілінде оқи алмайтындардың Абай туралы түсінігі, Абайдың ақындығы туралы ұғымы мүлде басқаша болуы мүмкін. Осы тұрғыдан келгенде, Абайдың көркемдік әлемін түсіну, оны қабылдау өз алдына зерттеу нысаны болуға лайықты, іргелі ғылыми мәселелердің бірі болып табылады. Абай – қазақтың бас ақыны. Оның шығармаларында қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, дүниетанымы, ойлау ерекшелігі, күйіну және сүйіну сипаты, сөйлеу мәдениеті мейлінше терең көрініс тапқан. Сондықтан Абайды орыс тіліне аударамын деген жанның орыс ақыны немесе орыстілді ақын ғана болуы жеткіліксіз. Ол алдымен Абай деңгейіндегі ақын болуы шарт [1,56].

Абай шығармаларының мәтінін қабылдау өте күрделі психикалық процесс. Ақынның қай шығармасында да құбылыстың, заттардың, жағдаяттар мен оқиғалардың тұтастай көрінісі бейнеленеді. Оларды қабылдау, дәлірек айтсақ, эстетикалық қабылдау әркімнің парасат деңгейіне сай жүзеге асады. Ал көркем аударманың теориясында қабылдау ұғымы түсіну мен пайымдаудың, бағалаудың біртұтас болмысы ретінде қарастыруды қажет етеді. Қабылдау ұғымының өзі аударматануда толық айқындалмаған ұғымдардың қатарына жатады. Соған қарамастан аудармашы үшін түпнұсқаның мәтінін қабылдауды аударма үдерісінің бірінші әрі негізгі кезеңі ретінде танығанымыз дұрыс. Оған үстірт қарауға болмайды. Бұл кезеңнің нәтижелілігі аударма үдерісінің кейінгі сатыларының бәрінің де сапалылығының басты шарты болып есептеледі. Қабылдау, түсіну, пайымдау, бағалау мәтіндегі мәнді танудың бірден бір кепілі болғандықтан, мәтіндегі негізгі мәнді танымай тұрып оны нақтылау, айқындау және аудару мүмкін емес.

Абайдың әр шығармасы тұтас бір күрделі құбылыстың бейнесі. Ақынның әр шығармасының өзі де тұтас бір көркемдік құбылыс. Оны сол қалпында, бүтін күйінде қабылдап түсіну қиын. Оны түсіну үшін алдымен оның жекелеген құрамдас бөліктерін түсіну қажет. Бүтіннің бөлшегін танымайынша бүтінді білу мүмкін болмайды. Сөйте тұра бүтіннің бөлшегін түсіну үшін бүтіннің өзінің мәнін тануға тура келеді. Осы орайда қабылдау процессіндегі түсінудің өзі іргелі мәселелердің қатарынан орын алады. Түсіну бар жерде түсіндіру де болады. Түсіну мен түсіндірудің арақатынасын анықтау да үлкен ізденіс жұмыстарын талап етеді. Бұл мәселе туралы түрлі пікірлер бар. Әдебиеттану мен аударматану саласындағы зерттеушілердің еңбектері түсіну мен түсіндірудің арасын ажыратып көрсетеді. Мысалы, М.М. Бахтин түсіну мен түсіндірудің басты айырмашылығын былай анықтайды: «Шығарма авторын түсіну дегеніміз – басқа адамның әлемін, бөтен сананы, яғни басқа субъектіні түсіну деген сөз. Түсіну кезінде – екі сана, екі субъект, түсіндіру кезінде бір сана, бір субъект болады. Нысанға қатысты диалогтік қарым– қатынас болмайды, сондықтан түсіндіруде диалогтік сәттер жоқ (формальды – риторикалықтан басқасында). Ал түсінуде аздап диалогтік сипат болады» [2,104б.].

М.М.Бахтиннің түсіну мен түсіндіру туралы пікірінің маңызы зор. Әсіресе, түсіну үдерісінде екі сана, екі субъект арасында болатын диалогтік қатынас жайында айтылған ойлардың ғылыми мәні барын ашық айтуымыз керек. Ал нысанға қатысты түсіндіру үдерісінде диалогтік қарым – қатынастың болмайтыны жөніндегі тұжырымды бірыңғай қабылдау әрқашан дұрыс бола бермеуі мүмкін. Мұның мәнісі түсіну нысаны аударма мәтін болып келгенде айқындала түседі. Аударма мәтінді түсінудің өзі түсіндірумен егіз, қатар жүзеге асатын процесстердің қатарына жатады. Аударма мәтінді түсінуді біржақты қабылдау керек. Аударма мәтінді түсіну түпнұсқадан тыс жүзеге аспайды. Аударма мәтін мен түпнұсқаның өзін қатар алып қарастыру нәтижесінде ғана толық түсінікке жетуге болады. Мұндай жағдайда түсінушінің алдында бір емес, екі нысан тұрады. Оның үстіне түсінуші немесе түсіндірушінің екі нысанды өзара салыстырып қабылдауы барысында алатын түсінігінің өзі бір емес, бірнеше нұсқалы болып келуі мүмкін. Мұның өзі, айналып келгенде, аударма мәтінді түсінудің өзі оны түсіндірумен егіз, қатар жүзеге асатындығы туралы жоғарыдағы пікірімізді толықтыра түседі. Сөйтіп, осы айтылғандардың негізінде, аударма мәтінді түсіну үдерісінде түсіндіру үдерісінің элементтері бар

деген тұжырым жасауға болады. Осы тұрғыдан келгенде, аударма мәтінді түсінудің өзінде де диалогтік қарым – қатынас орын алады деуіміз орынды болмақ.

Мәтінді түсіну дегеніміздің өзін дұрыс түсінуіміз керек. Мәтінді қабылдаушының түсінігі түпнұсқа авторының түсінігіне неғұрлым сәйкес болса, соғұрлым толық түсінік болмақ. Осы жерде мынаны ескеруге тура келеді. Автор өмір құбылыстарын суреттегенде, оларды өз шығармасында барынша толық қамтып көрсетпейді. Көп жайлар шығармаға енбей қалады. Екінші жағынан, автор белгілі бір көркемдік бейнелеу тәсілдері арқылы шығарма мәтінінде анық көрініс таппаған жайлар туралы да ой ұсынады. Автордың шығармасында суреттелген құбылыстардың нақты мазмұны мен мағынасынан мұндай ойлардың мәнісін аңғару қиын. Сол себепті мәтінді түсінушінің түсіну деңгейі автордың түсіну деңгейіне жете қабыл болуы сирек кездеседі. Алайда мәтінді қабылдаушы автор түсінгендей деңгейге жетуге күш салады, авторша түсіну мүмкіндігін көздейді. Мұндай түсіну деңгейіне жету үшін, түсінуші:

а) түпнұсқа мәтінді терең пайымдап, ғылыми тұрғыдан саралап зерттеуі қажет;

ә) түпнұсқа қай елдің тілінде жазылса, сол елдің мәдениетін жете білу керек;

б) түпнұсқадағы объективті, субъективті ақпараттарға назар аударуы қажет;

в) түпнұсқа авторының идеясын, шығармашылық ұстанымын, өмір шындығынан өнер шындығын жасау концепциясын, стилін терең түсінуі шарт.

Көрсетілген талаптар түпнұсқа туындыны қабылдау, түсіну, пайымдау үшін аса маңызды. Қабылдаушының біліктілігіне қойылатын басқа да талаптар бар. Осы талаптарға тиісті деңгейде жауап бере алған жағдайда ғана аудармашы өз міндеттерін сәтті орындауға мүмкіндік табады. Аударматануда мұндай түсініктің алдамшы сипаты бары, шығармашылық үдеріс алдын ала пайымдалмай, санадан тыс өтетіні туралы пікірлер де бар. Аударма нақты тұлғаның шығармашылығы болғандықтан, бұл пікірлердің аудармашы еңбегіне де тікелей қатысы болады. Алайда аудармашы еңбегінің кезеңдерін, үдерістерін алдын ала пайымдауға болмайтыны, олардың санадан тыс өтетіні туралы пікірлерге сыншылдықпен қарауға тура келеді. Өйткені шығармашылық еңбек үдерісінің кезеңдері мен сатыларын пайымдауға болмайтыны туралы ойлар мен пікірлердің ғылыми негізі әлсіз, дәлелі, дәйегі жоқ.

Әрине, аудармашы мәдениетаралық байланыстың дәнекері қызметін атқарады. Бұл қызмет үстінде ол түпнұсқаны автордың дәл өзі секілді танып, біле алмайды. Бірақ бұл аудармашының түпнұсқаны мүлде танып, біле алмайтындығы туралы ойға алып келуге тиіс емес. Аудармашы біліктілігі неғұрлым жоғары болса, оның түпнұсқаны танып, білу, түсіну, түсіндіру мүмкіншілігі де соғұрлым мол болмақ.

Оқырман үшін мұндай біліктілік міндетті емес. Оқырманның белгілі бір мәтінді қабылдауы, түсінуі мен аудармашының біліктілігі арасында үлкен айырмашылықтар бар. Мәтіннің мазмұны айқын әрі ашық қана емес, үнемі ақпаратты болып келеді. Оқырманның мәнмәтінді, аллюзияны, оқиғаның немесе сөздің жасырын мәнін, кейіпкердің түптұлғасының болмысын түсінуі үшін, оған өздігінше зерттеу жүргізудің қажеті жоқ.

Мысалы Абайдың «Сегіз аяғындағы»:

Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,

Шымырлап бойға жайылған... [3, 87б.] секілді тармақтардағы әр сөзді, әр суретті оқырман өздігінше қабылдап, өздігінше түсінеді. Оның түсінігіне сын айту орынсыз. Ал аудармашы бұл тармақтарды, олардағы әр сөзді, оның тиісті мағыналарын терең түсінуге, ғылыми негізделген жүйеде бағалауға міндетті. Бұл оңай жұмыс емес. «Алыстан сермеп» деген екі сөзден тұратын бір тармақтың мағынасын анықтаудың өзі аудармашы үшін үлкен қиындыққа түседі. Алыстан сермеудің иесі, дәлірек айтатын болсақ, осы тармақтағы қимылдың, істің иесі – «қызыл тіл». Алыстан сермейтін – «қызыл тіл». Ал тіл қалайша сермейді? Қалайша алыстан сермейді? Жалпы, тіл сермей ме? Сермесе нені сермейді? Міне, осындай сұрақтар туындайтыны заңды. Бұл сұрақтарға қалай жауап беруге болады? Оқырманның ойында мұндай сұрақтар тумайды, ол мұндай сұрақтарға жауап та іздеп жатпайды. Енді осы тармақтың орыс тіліндегі аудармасына көңіл бөлетін болсақ, мынадай жол шығады:

Издали зовет... [4, с.69].

Аудармашы – Л.Озеров. Аудармашының ақындық өнеріне, аудармашылық шеберлігіне мін тақпаймыз. Бірақ Абайдың «Сегіз аяғының» осы сөз болып отырған тармағы орыс тіліне лайықты деңгейде аударылмаған. Түпнұсқаның мағынасы аудармада дұрыс берілмеген, тіпті бұрмаланған. Аудармашының «Издали зовет» деп отырғанын сөзбе-сөз қазақ тіліне кері аударғанда, мынадай мағына туады: «Алыстан шақырады» осылайша Абайдың «Алыстан сермеуі», Л.Озеровтің түсінуінде «Алыстан шақырады» болып шығады. Сермеу мен шақырудың мағыналары екі басқа. Олар бір-біріне балама бола алмайды. Бұлардың лексикалық мағыналары әртүрлі. Сермеу сөзінің лексикалық

мағынасы нақты қимылды білдіреді және ол басқа көптеген сөздермен тіркесе алады. Ал бұл Абайдың қолдануында дерексіз мағынаны білдіреді.

Осы жолды орыс тіліне аудармашылар түрліше аударды:

Звеньящий, как ключ, Слепящий, как луч... (В.Державин) [5, с.56].

Далеко зовет...(М.Касаткин) [6, с.112].

Зазываешь, далек... (А.Кодар) [7, с.99].

Бұл аудармалар түпнұсқаға сай берілмесе де, белгілі дәрежеде түпнұсқаға өзара мағыналық жағынан үндеседі. Шақыру туралы ұғым Касаткиннің, Озеровтің, Қодардың аудармаларында анық көрініс тапқан болса, Державинде басқаша, онда кілттей сылдырлау, сәуледей жарқырау туралы мағына бірінші кезекке шыққан. Түпнұсқадағы алыстан сермеу туралы ұғым осылай өзгеріске ұшырайды, турасын айтсақ, түпнұсқадағы «алыстан сермеудің» ізі де жоқ болып кеткен.

Үшінші тармақтағы «Шымырлап бойға жайылған» ұғымы да белгілі бір сурет, образ арқылы берілген. Осы тармақты тілдік тұрғыдан саралайтын болсақ, ондағы сөздердің арасында мынадай қатынас бары белгілі болады: қимылдың иесі, жоғарыда көрсетілгендей, тіл болып табылады. Ал қимылдың баяны «жайылған» сөзінің мағынасы арқылы белгілі болады. «Бойға» сөзі осы қимылдың шартты кеңістігін, мекенін білдіреді. «Шымырлап» сөзі қимылдың сынын, орындалу амалын білдіреді. Әр сөздің лексикалық мағынасы, синтаксистік қызметі анық, түсінікті. Ақын өлендегі сөздің осындай мағынасы мен қызметін шебер қиыстыра отырып, суретті, бейнелі мағынаға қол жеткізеді. Енді осы мағынаның орыс тіліндегі баянына назар аударатын болсақ, тағы да түпнұсқа мен аударма арасындағы сәйкессіздіктің көрінісіне куә болар едік. Мысалы, осы тармақтың мағынасы Л.Озеровтің аудармасында былай беріледі:

Заставляет нас трепетать... [4, с.69].

Осы тармақ басқа аудармашылардың аудармаларында тағы да түрліше пайымдалады, түрліше шешімін табады:

Ты хлынешь, сердца обжигая...(В.Державин) [5, с.56].

Волнением полнит тело... (М.Касаткин) [6, с.58].

Бір мағынаны төрт аудармашы төрт түрлі жеткізеді. Нақты салыстырмалы талдау жасағанда, түпнұсқаның мағынасын төрт аудармашы да лайықты аударып бере алмайды. Шақ, жақ категориялары да сәйкес келмейді. Лексикалық мағына деңгейінде де сәйкестік жоқ. Л.Озеровтің аудармасынан «Бізді толқуға мәжбүр етеді» деген ойдың өзегі шықса, Державиннің аудармасынан «Жүректі күйдіріп, баурайсың» деген мағына туады. М.Касаткиннің аудармасынан «денемді толқуға толтырады» деген мағына шығады. Бұларды Абайдың «шымырлап бойға жайылған» тармағының баламасы ретінде қабылдау қиын. Абайдың тармағынан шығатын мағына бір басқа: суретті, бейнелі, мағынаға бай. Аударма тармақтан шығатын мағына бұған керісінше: сурет жоқ, бейне жоқ, мағына басқа.

Ақын өлендерінің орыс тіліндегі аудармаларында, аудармашы ақын ойының жүйесін өзгертіп, мәтіннің мағыналық құрылымын өздігінше құрады, түпнұсқада айтылған басты ойға мән бермей, керісінше қосалқы мағынада айтқан ойды негізгі, басты ой дәрежесінде береді. Абайды аудару кез келген аудармашының қолынан келе бермейді. Абайды аудару үшін аудармашы жан-жақты ізденіп үлкен дайындықпен келу керек. Абай мұрасын аудармас бұрын алдымен аудармашы Абайды тануы керек. Абайды тану деңгейін анықтайтын көрсеткіштер ғалым Ж.Дәдебаевтың пікірінше мынадай болуы керек: «Талант, терең білім, мол тәжірибе, көркемдік шеберлік, биік парасат пен зерттеушілік зерде, суреткерлік нәзік талғам, жауапкершілік, екі тілге бірдей жүйріктік, Абайды аударуға деген шығармашылық құлшыныс пен құштарлық» [8,166.].

Қолданылған әдебиеттер

1. Дәдебаев Ж. Абайдың ақындық дүниетанымы. Абай институтының хабаршысы. – № 3(3) 2010. – 3-12 бб.
2. Бахтин М. // Собрание сочинений В 5 т. – М, 1975. – т.5. – 289 с.
3. Құнанбаев А. //Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы, 2002. – т. 1. – Б.295.
4. Кунанбаев А. Избранное //пер. с каз; сост. М.Мағауина, вступит.статья М.Ауэзова, послесл.М.Каратаева. – М: Художественная литература, 1981. – 126 с.
1. 5.Кунанбаев А. Избранное //пер. с каз В.Державина. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1951. – 256 с.
5. Абай. Стихотворения и поэмы //пер с каз. М.Касаткина. – Ленинград, 1966. – 128с.
6. Кунанбаев. А. Избранное //пер с каз и комментарии А.Кодара. – Алматы: Ана тілі, 1996 – 340 с.
7. Дәдебаев Ж. Абайдың ақындық дүниетанымы: түпнұсқа және аударма. Аударманың поэтикалық мәселелері //Аударматану мен әдеби компаративистиканың өзекті мәселелері атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – 2011. – 19 мамыр. – Б. 3 -17

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ДЕТАЛЬ КАК ОСНОВНОЙ ПРИЕМ РАСКРЫТИЯ ХАРАКТЕРОВ ГЕРОЕВ В РАССКАЗЕ Т.ТОЛСТОЙ «СОНЯ»

Татьяна Толстая – современная писательница, в творчестве которой исследователи выделяют антропологическую тематику. Яркая представительница женской прозы умело использует художественную деталь для раскрытия антропологических тем. Ее рассказы отличаются удивительной целостностью. Каждая деталь в произведениях художницы служит раскрытию авторской позиции. Излюбленные темы у Татьяны Толстой – это вечные темы: жизни и смерти, любви, милосердия и жестокости, благородства и подлости.

В рассказе «Соня» детали во внешности Сони, подчеркивая ее непривлекательность, оттеняют красоту ее внутреннего мира. Насколько она некрасива внешне, настолько она прекрасна внутренне. Вот как изображает внешность Сони автор: «Грудь впалая, ноги такие толстые – будто о другого человеческого комплекта». И одевается героиня Татьяны Толстой безвкусно: на ней «огромный висячий бант блузки торчит из твердых створок костюма, и рукава всегда слишком длинные».

Подобные детали во внешности Сони и ее манере одеваться автору нужны для того, чтобы более четко показать такие черты характера героини как доброта, покладистость, желание всегда прийти на помощь, открытость, бескорыстие. Напротив, люди, окружающие ее, внешне привлекательные, ухоженные и красивые, способны на подлость. Опять-таки понять сущность этих людей помогает художественная деталь. Это брат и сестра Лев Адольфович и Ада Адольфовна. Автор пишет о них: «негодяй в сущности, но умнейший человек и в чем-то миляга». А сестра его Ада Адольфовна – «женщина острая, худая, по-змеиному элегантная». Их имена вызывают ассоциации (Ада – ад, Лев – хищник, отчество – ассоциируется с Гитлером – Адольф Гитлер, фашист).

При помощи художественной детали автор раскрывает взаимоотношения героев. Если брат с сестрой могут только брать от людей, пользоваться ими, то Соня всегда готова отдавать всю себя без остатка. Все смеются над Соней, издеваются, высмеивают, но при этом, используют ее как «вещь». Соню считают дурой глупой. Автор приводит такие детали как («голова как у лошади Пржевальского», снашивает туфли набок и нет вкуса в одежде). Но при этом они пользуются ею как вещью, потому что Соня безотказна, она умеет вкусно готовить, может присматривать за детьми и квартирой.

Татьяна Толстая – мастер художественной детали. Каждая деталь в ее произведениях – говорящая, несет важную смысловую нагрузку. Писательницу раскрывает подлинную сущность своих героев через детали. Так, например, один из героев повести Лев Адольфович. О нем автор говорит, что это «умнейший человек и в чем-то миляга». Но он при этом оказывается негодяем.

Другая героиня, его сестра Ада Адольфовна – «женщина острая, худая, по-змеиному элегантная». Подобная характеристика позволяет дать истинную характеристику этой героине. И имена главных героев как в произведениях классицистов – говорящие, значащие. Их отчество – Адольфовна, Адольфович – вызывают ассоциации с именем лидера фашистов – Адольфом Гитлером и тоже служат средством характеристики героев.

Татьяна Толстая не пишет о том, как Соня попала в эту, совершенно чуждую для нее компанию людей, но с самого начала эти люди только использовали ее для себя, но при этом вместо благодарности сделали Соню объектом насмешек. Ада Адольфовна подсмеивалась над Соней: «Я в восторге от ваших бараньих мозгов», не понимавшая такого язвительного языка, Соня наивно отвечала «Это телячьи мозги».

При помощи художественной детали, приема овеществления автор, применяя прием антитезы, сопоставляет внешний портрет и внутренние качества героини. Окружающие считают Соню некрасивой («голова как у лошади Пржевальского»), она, по их мнению, глупая женщина (Соня была дура), она одевается безвкусно, снашивает туфли набок. Но по мере прочтения рассказа мы видим, что она хорошо готовит, любит детей, честная, искренняя, добрая.

Дурочкой называют окружающие ее люди. Но из повести мы узнаем, что она работает в музее, а это значит, что она человек творческий, и у нее есть образование. Она хорошо разбирается в вопросах искусства и истории. То есть дурой ее назвать никак нельзя.

Так же, как и в классицистических произведениях, в этой повести Соня выполняет функцию резонера. Она, как лакмусовая бумажка, благодаря ей раскрывается двуличие «милейших людей», которые ее окружают.

При всей внешней непривлекательности Соня очень порядочный человек, она никого не обманывает, не лицемерит. Это человек с богатым внутренним миром. Создавая образ главной героини, автор использует прием антитезы. Окружающие ее люди считают душой: «Ясно одно – Соня была душой». Это сентиментальная, романтичная старая дева. Все она делает невпопад. На поминках она может кричать: «пьем до дна!» А на свадьбах, наоборот, от ее тостов «..веяло вчерашней кутьей с гробовыми мармеладками.» Если она и ставит людей в неловкое положение, то все это делалось без злого умысла. Все, что ей говорили, она воспринимала прямо, не видя иронического подтекста.

Портретная характеристика, которая дается Соне, на протяжении всего рассказа, снижена: «голова как у лошади Пржевальского, грудь впалая, ноги такие толстые – будто от другого человеческого комплекта, и косолапые ступни.» «Длинные, костяного цвета зубы..». В то же время, несмотря почти на уродливую внешность, она вызывает симпатии и сострадание у читателей. Автор дает ей имя Соня неслучайно. Соня в переводе с греческого означает «мудрость».

Она действительно, мудрая, интеллигентная, добрая, бескорыстная. У нее «интеллигентная» специальность – музейный хранитель. То есть она и по профессии, и по сути хранитель духовных и культурных человеческих ценностей. Она обладает главными качествами, необходимым женщине – умением прощать, любить, сочувствовать, сопереживать.

Соня готова всем помогать бескорыстно: может посидеть с чужими детьми, сшить кому-нибудь платье, приготовить вкусную еду. При этом окружающие пользовались ее бескорыстными услугами, но не испытывали ни капли благодарности и даже посмеивались над ней.

Как мы уже подчеркивали, Соня была сентиментальным и романтичным существом. У нее есть романтическая вещь: брошь – эмалевый голубок, с которым она не расставалась никогда. Голубь как символ возвышенной любви. Как же так оказалось, что у некрасивой, нелепой Сони старой девы есть возлюбленный. Эту несуществующую любовную историю придумала Ада Адольфовна.

Она хотела отомстить Соне за то, что та поставила ее в неловкое положение. Вместе со своими друзьями и братом Львом, Валерьяном, Сережей и Котиком они придумали любовную историю. От лица возлюбленного Ада писала страстные, романтичные, полные восторга и любви письма. Ада Адольфовна – полная противоположность Соне. Она красива, изящна, одевается со вкусом: «Ада была в своей лучшей форме. . . – фигурка прелестная, лицо смуглое с темно-розовым румянцем, в теннис она первая, на байдарке первая, все ей смотрели в рот».

Она имеет много поклонников, а у Сони же нет никаких поклонников. Ада вся блестящая и успешная. Но детали, которые использует автор при создании образа Ады, подчеркивают ее внутреннюю бездуховность, черствость, жестокость, злобность и пустоту. Во-первых отчество – Адольфовна. Может вызывать ассоциации с врагом человечества фашистом Адольфом Гитлером. Вот какими эпитетами наделяет ее автор: « женщина острая, худая, по-змеиному элегантная. . . ».

Змея – животное, которое вызывает у большинства читателей чувство омерзения, отвращения и ужаса. Здесь автор также использует прием антитезы: внешне красивая – внутренне безобразная. У Сони, наоборот, внешне безобразная, внутренне – прекрасная.

Так, Ада Адольфовна придумала целую любовную историю, и от лица придуманного воздыхателя писала письма. Соня никогда не видела этого человека, но была влюблена в него по письмам и полна счастья. А сочинительница чужой жизни вместе с друзьями наделяла воздыхателя Сони разными качествами, и даже хотела сделать его парализованным. Волею обстоятельств в конце рассказа автор показывает нам старуху Аду – одинокую, никому не нужную и парализованную.

Когда Ада Адольфовна и ее окружение придумали воздыхателя и назвали его Николаем, «Соня, дура, клюнула сразу». Она не увидела подвоха, так как была романтична и сентиментальна: он послал ей «засушенную незабудку в конверте», сравнил Соню с «Лилеей, лианой и газелью», они поднимали свои взоры к одной и той же звезде. Соня по-настоящему влюбилась.

В своей любви она была готова на любой подвиг самопожертвования. «Клялась..отдать свою жизнь..». На день рождения Николая она, не задумываясь, послала свою единственную самую ценную драгоценность – голубка. С предметом своей любви Соня никогда не могла встретиться, так как Ада придумала препятствия – Николай женат, у него семья – жена и дети. Поэтому между ними мог быть только эпистолярный роман.

Постепенно всем надоело играть в эту игру, и они постепенно отошли. Тогда Ада одна продолжала от имени Николая переписываться с Соней: Ада «мужественно, угрюмо, одна несла свое эпистолярное бремя, с ненавистью выпекая, как автомат, ежемесячные горячие почтовые поцелуи». Автор не показывает нам причины того, почему Ада продолжает эту переписку. О замыслах автора мы можем догадываться по деталям. «. . .но бросить Соню одну, без голубка, без возлюбленного, было бы бесчеловечно». Посредством художественной детали автор указывает на еще одну причину: «. . .она уже сама стала немного Николаем

и порой в зеркале ...ей мерещились усы...». Получается своеобразное раздвоение личности. Ада не может уже отказаться ни от одной половины, чтобы не причинить себе боль.

В рассказе «Соня» в единое целое соединяются прошлое, настоящее и будущее. Поэтому и меняется у Татьяны Толстой реальность как в калейдоскопе. Для изображения меняющейся реальности писательница использует вещную деталь.

В прошлом, то есть довоенном прошлом : «Солнечная комната– смех вокруг накрытого стола, и будто гиацинты в стеклянной вазочке на скатерти, тоже изогнувшиеся в кудрявых розовых улыбках». Жизнь весела и приятна, для одних она игра, для других, то есть для Сони, игра как жизнь. Собственно все веселы и довольны: одним весело «уморительно», удругой есть «любовь», даже если она искусственная.

Но все меняется, «...когда началась война...». Теперь автор использует другие вещные детали. Теперь героям не до любви, не до романтизма. Детали, которые изображают военный блокадный Ленинград, достаточно лаконичны и реалистичны. « Ада копала рвы», «...она съела все, что было можно, сварила кожаные туфли, пила горячий бульон из обоев...». «Ада отвезла на саночках в братскую могилу своего папу, потом Льва Адольфовича ...». Война внесла свои страшные коррективы в жизнь героев. Наконец, Ада пишет последнее письмо, где говорит о том, что «все ложь, что она всех ненавидит, что Соня – старая дура и лошадь, что ничего не было...». Ни Аде, ни Николаю дальше жить не хотелось. Они уже неразделимы, поэтому и умереть должны оба.

Читателям неизвестно, что же случилось с Соней дальше. О ней известно только то, что она «не успела эвакуироваться». Дальше автор говорит только предположениями. Соня так и не получила последнее письмо «Николая», «могильную вест» и не узнала Аду, когда пришла в квартиру ее отца, «готовая испепелить себя ради спасения своего единственного».

Что же все-таки остается? Остается память. Тема человеческой памяти также проявляется в рассказе, автор– рассказчик постоянно пытается ухватить ускользающее время. «Но напрасны попытки ухватить воспоминания грубыми телесными руками».

Это маленький рассказ о маленьких людях. Но здесь вместились жизнь целой эпохи: довоенное е время, война, послевоенный период. Сквозным образом является образ Ады Адольфовны. Именно ее жизнь соединяет время в единое целое. Здесь представлено художественное пространство – Ленинград, квартира Ады Адольфовны – и бесконечность, куда уходит жизнь, черная дыра, в которой все становится бессмертным, нетленным.

Время и пространство бесконечны “А смеющаяся компания порхнула прочь и, поправ тугие законы пространства и времени, щебечет себе вновь в каком-то недоступном закоулке мира, вовеки нетленная, нарядно бессмертная, и, может быть, покажется вновь на одном из поворотов пути – в самый неподходящий момент и, конечно же, без предупреждения”.

Как истинный художник, Татьяна Толстая не поучает, не морализирует, не дает нравоучения, а лишь изображает объективную картину происходящего, при этом ничего не скрывает и ничего не приукрашивает. Автор-повествователь размышляет о смысле жизни. И опять звучит: “Жил человек – нет его. Только имя”. Остается только вера в то, что ничто не уходит бесследно, а сохраняется где-то в бесконечном времени и пространстве.

Настоящий художник никогда не показывает своего личного отношения. Этим и отличается подлинной художественно произведение от публицистики. Ирония чувствуется во всем повествовании, о ком бы ни шла речь: о несурзной внешности Сони или змеиной грации Ады Адольфовны. Об отношении автора мы угадываем в отдельных фразах: «чуткий инструмент – Сониная душа», Ада “по-змеиному” элегантна, а главное, в чем автор солидарен с Соней – это вера в то, что голубков огонь не берет”, любовь не подвластна времени. Эти детали создают трагический и проникновенный образ повествователя, который не так уж равнодушен к своим героям, а испытывает пронзительную жалость к ним, маленьким и беспомощным перед лицом великой судьбы. Автор-повествователь не может помочь ни Соне, ни Аде Адольфовне, никому, да и сам он, как и все, находится на этом же пути в бессмертие во времени и пространстве. Таким образом, Татьяна Толстая, как мастер художественной детали, посредством этих деталей раскрывает истинную сущность своих героев, ставит философские, онтологические проблемы, использует их для раскрытия собственной позиции.

Список использованной литературы:

1. Мартыанова С.А. Образ человека в литературе: от типа к индивидуальности и личности. – Владимир, Художественная литература. – 1997.– 100с.
2. Коточигова Е.Р. Введение в литературоведение. – М: Высшая школа, 2004.– 521 с.
3. Чернец Л.В. Введение в литературоведение. – М.: Высшая школа, 2004. -413 с.
4. Толстая Т.И. Река: Рассказы и новеллы. – М.: Эксмо, 2007. – 384 с.

ФУНКЦИИ ХРОНОТОПА В ТВОРЧЕСТВЕ АНГЛИЙСКИХ РОМАНТИКОВ

Как художественные категории пространство и время были объектом внимания еще в античности. Так, Аристотель писал о топосе, то есть о месте действия – прообразе художественного пространства. Наиболее полно концепция художественного пространства и времени была разработана в XX веке. Среди отечественных филологов, сделавших значительный вклад в решение этой проблематики: П. А. Флоренский, В. В. Виноградов, В. Я. Пропп, А. Цейтлин, В. Б. Шкловский и др.

Действительность, создаваемая в художественном произведении, является моделью реального мира, пропущенного через фильтр авторского восприятия. Эта модель организуется по тем же принципам, что и окружающая действительность, и соответственно характеризуется присущими ей параметрами и признаками, в том числе временем и пространством.

В литературоведении пространственно-временная организация получила название хронотопа. Данное понятие как формально-содержательная категория литературы впервые было использовано в работах М.М. Бахтина, который дал его развернутую характеристику и описал несколько основных видов хронотопа[1].

Сущность хронотопа заключается в «слиянии пространственных и временных примет в осмысленном и конкретном целом». Пространство и время в художественном мире составляют неразрывное целое и тем самым определяют отличие данного мира от какого-либо другого. Они не только взаимосвязаны, но и обладают способностью задавать признаки друг друга. Иными словами, приметы времени раскрываются в пространстве, а пространство осмысливается и измеряется временем. Так, при преимущественно горизонтальном членении время принципиально линейно, оно биографично, исторично и каждый раз субъективно. При вертикальном членении пространства время тяготеет к цикличности, оно является показателем активного диалога человека с Вселенной.

Как указывал М.М. Бахтин, хронотоп играет важнейшую роль в процессе создания произведения. По мнению литературоведа, хронотоп является структурным законом жанра, в соответствии с которым естественное время-пространство деформируется в художественное. «Время здесь сгущается, уплотняется, становится художественно зримым; пространство же интенсифицируется, втягивается в движение времени, сюжета, истории» [1, с. 186]. М.М. Бахтиным были выделены такие основные виды хронотопа, как хронотоп греческого романа, хронотоп рыцарского романа, раблезианский хронотоп, идиллический хронотоп. В качестве частных хронотопов М.М. Бахтиным были названы следующие хронотопы: встречи, дороги, «замок», «гостиная-салон», «провинциальный городок», порога.

– Подчеркнутое внимание к человеческой личности, индивидуальности, внутреннему миру человека.

– Изображение исключительного характера в исключительных обстоятельствах, сильной, бунтарской личности, непримиримой с миром. Это человек не только свободен духом, но еще особенный и необычный. Чаще всего это одиночка, которого не понимает большинство других людей.

– Культ чувств, природы и естественного состояния человека. Отрицание рационализма, культа разума и упорядоченности.

– Существование «двух миров»: мира идеала, мечты и мира действительности. Между ними существует непоправимое несоответствие. Это приводит художников-романтиков в настроение отчаяния и безнадежности, «мировой скорби».

– Обращение к народным сюжетам, фольклору, заинтересованность в историческом прошлом, поиски исторического сознания. Активный интерес к национальному, народному. Поднятие национального самосознания, нацеленность на самобытность среди творческих кругов европейских народов.

– В литературе и живописи становятся популярны развернутые описания экзотической природы, бурных стихий, а также образы «естественных» людей, «не испорченных» цивилизацией.

Романтизм напрочь отказался от использования сюжетов об античности, популярных в эпоху классицизма. Он привел к возникновению и утверждению новых литературных жанров – песенной баллады, основанной на фольклоре, лирической песни, романсов, исторических романов.

Изображение хронотопа в произведениях английских романтиков связано с мировосприятием художников романтического направления. Художественное время и пространство у художников

указанного течения имеет собственные точки отсчета и собственные ориентиры. Хронотоп в произведениях анализируемых авторов практически не совпадает с реальным временем и пространством, даже если называются конкретные даты, конкретный топоним, тем не менее, они являются символом чего-либо.

Хронотоп в творчестве английских романтиков служит раскрытию авторской позиции, помогает понять характер главных героев, раскрывают особый мир, создаваемый художниками.

Сестры Эмилия и Шарлотта Бронте не ищут смысла жизни в далеких неведомых странах, они изображают мир Англии, имения английских провинций, мир настоящего времени. Тем не менее, художественное время и пространство, созданные ими, полны символичности, таинственности. Пространство и время, то есть хронотоп позволяет сестрам Бронте создавать собственную модель мира, выходить за рамки реального времени и пространства, создавать собственную мифологию.

Роман младшей из сестер, Энн Бронте «Агес Грей» во многом продолжает традиции нравоучительного романа эпохи Просвещения. Она ищет и находит интересное и значительное в обыденных фактах повседневности. В «Грозном перевале» Эмилии Бронте события, происходящие в романе, поступки и чувства героев тесно переплетены с пространством и временем, описанным Э. Бронте. Хронотопы, составляющие специфику пространственно-временной организации произведения, связывают ряды судеб и жизней главных героев, создают целостную картину маленького провинциального мира на вересковых пустошах.

В романе Эмилии Бронте художественное время имеет свои особенности, оно отделено от исторического времени. Так, вторая половина XVIII века была богата историческими событиями, но они происходят как бы в другом мире, о них ничего не говорится в романе, и на сюжетную линию они не влияют. Художественное время в романе имеет свои законы и свои ориентиры. Однако субъективность отсчета и течения времени не доведена в романе до абсолюта. Эмилия Бронте не тяготеет к сухим абстракциям, но нет и жесткой привязанности к исторической и временной конкретности. События, происходящие в жизни главных героев для писательницы важнее исторических катаклизмов и экономических бурь Англии рубежа XVII и XIX веков. Особенности художественного времени и пространства, упомянутые выше, позволяют выйти на желаемую степень обобщенности, уйти от единичности. Она создает свой космос, в котором законы исторического времени и вечности переплелись, свою модель мира, трагически противоречивого.

Хронотоп «восточных поэм» Байрона отличается изысканной красотой. О художественном времени и пространстве поэм можно сказать следующее: автор не указывает, где конкретно происходит действие, оно не определено. Известно лишь одно – события разворачиваются на фоне великолепной экзотической природы: красочно и выразительно изображаются бескрайнее синее море, совершенно дикие прибрежные скалы, прекрасные и манящие горные долины. Эти сказочные места где-то в прекрасных экзотических странах, но бесполезно искать в этих изображениях ландшафт какого-либо определенного государства. Так, например, Байрон, предостерегая своего издателя от комментариев, касающихся рельефа изображаемой местности в поэме «Лара», заявил, что местом действия поэмы является Луна. Таким образом, для структуры «восточной» поэмы характерен расплывчатый, немаркированный хронотоп. ореол таинственности, овевающий условно-романтический Восток байронической поэмы, создается многими художественными приемами, в том числе специфическим хронотопом. Время действия не уточнено, не указаны год, сезон, дата (уточнено бывает лишь время суток – как правило, ночь, излюбленное время романтиков); топоним предстает также лишь в самом общем виде.

Для раскрытия характера романтического героя автор использует хронотоп. Одним из основных хронотопов в «восточных» поэмах Байрона является хронотоп моря. Романтики проповедуют свободу. Герои «восточных» поэм также стремятся к свободе, которая является основным смыслом их существования. Вольная морская стихия становится в «восточных» поэмах Байрона символом свободы.

В «восточных поэмах» нет последовательности изображения, он отличается фрагментарностью, здесь много недомолвок, недоговоренности. Характер романтического героя не детерминирован, невозможно объяснить мотивы его поступков. Таким образом, хронотоп в «восточных» поэмах способствует созданию яркой бунтарской, индивидуалистической личности.

Байрон явился также создателем пародийных жанров, которые впоследствии стали популярными и создали определенную традицию в мировой литературе. Так в поэме «Беппо» Хронотоп «Беппо» построен по принципу от противного по отношению к конструкции пространство-время «восточной» поэмы. Временные параметры уточнены и конкретизированы: действие происходит 40 лет тому назад, Беппо отсутствует 6 лет, карнавал длится 40 дней, «шуточное» время действия анекдота

– праздничная ночь. Не менее точно маркирован топос. Байрон переносит место действия с загадочного условного Востока в Европу, но выбирает здесь одно из самых экзотических мест – венецианский карнавал. Но в данном случае конкретизированное время и маркированное пространство позволил автору создать пародийное произведение.

Вальтер Скотт – создатель исторического романа Нового времени. Обращение к далекой истории определило своеобразие хронотопа. В романах Вальтера Скотта исторические личности играют эпизодическую роль, а выдуманные персонажи – главную.

События в романах В.Скотта разворачиваются в эпоху средних веков в пространстве средневековых зданий – замки, темницы замков, средневековые города. Так, одним из излюбленных мест героев является готическая библиотека, находящаяся в той части замка, которая, по свидетельству слуг, населена привидениями.

Вальтера Скотта интересует конкретный исторический момент, специфика определенной эпохи, отсюда – локализация сюжета в историческом времени; противопоставление полярных локусов, символизирующих оппозицию порядка и хаоса (например, город-лес).

Основной хронотоп в романах Вальтера Скотта – дорожные встречи. Это очень удобная мотивировка для развития приключенческого сюжета, и Вальтер Скотт охотно пользуется ею в «Роб Рое». Дорога сводит героя с шотландцем Кэмбелом (Роб Роем), который становится его ангелом-хранителем, и с предателем Моррисом, возводящем на него обвинение в грабеже и государственной измене, с прекрасной Дианой Вернон – обязательной романтической героиней, и с демоническим злодеем Рэшли Осбалдином – его соперником в любви и наследственных делах. При помощи «сквозного героя» писатель туго закручивает пружину сюжета: даму сердца Фрэнка окутывает какая-то зловещая тайна, в комнатах замка прячется незнакомец, Рэшли строит свои козни, письма перехватываются, случайные встречи обнаруживают провиденциальный смысл, Роб Рой всегда появляется в нужный момент, чтобы спасти честного и смелого юношу, – словом, все атрибуты авантюрного романа в «Роб Рое» налицо.

Таким образом, особенности художественного времени и пространства в творчестве английских романтиков девятнадцатого века тесно связаны с таким литературным направлением как романтизм. В произведениях Эмили Бронте, Д.Байрона, Вальтера Скотта хронотоп несет важную смысловую нагрузку, способствует раскрытию авторского замысла, играет большую роль в развертывании сюжета, раскрытии характеров персонажей. Поскольку романтики провозглашали абсолютную свободу, то и создание хронотопа – художественного времени и пространства в произведениях указанных авторов отличается своеобразием. Художественное время и пространство часто не соотносятся с историческим, объективным временем и пространство и подчиняются только логике авторской мысли.

Список использованной литературы:

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики.: Сб. — М.: Худож. лит, 1975. — С. 234-407.
2. Башляр Г. Избранное: Поэтика пространства / Г. Башляр. М.: Российская политическая энциклопедия (Росспэн), 2004. — 376 с.
3. Бегун Б. Я. Хронотопический анализ литературного произведения / Б. Я. Бегун // Русский язык и литература в средних учебных заведениях Украины. 1991. — №11. — С. 18 – 22.

ҰЛТТЫҚ КОД: ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР ТУРАСЫНДА

Ертеде халық өз ойын жазбаша түрде жеткізуге мүмкіндігі болмағандықтан, паремиологиялық бірліктерге ұқсас, жаттауға, есте сақтауға ыңғайлы айтылымдарды қолданған. Сондықтан да, осындай айтылымдар қоғамы норма ретінде ұрпақтан-ұрпаққа ауызша түрде таралып, кейін *«паремия»* немесе *«паремиологиялық бірліктер»* деп ғылыми атауға ие болған. *«Паремиологиялық бірліктер»* деп ғылыми тілмен айтатын болсақ, оның халық арасында кеңінен тараған атауы – *мақал-мәтелдер*.

Паремиологиялық бірліктер ертеден қоғамда кеңінен қолданылып келеді. Паремиологиялық бірліктер немесе паремиялар тілде тұрақты болып келеді. Оларға ырғақтылық, қысқалық, тұрақтылық, стандарттылық, эмоциональді қанықтық, бейнелілік, көркемдік тән. Олардың үнемі сөйлемде жаңғырылуы, тек халыққа ғана тән болуы мен олардың ұзақ уақыт бойы қолданылуы сияқты қасиеттерін атап өтуге болады.

Кез-келген паремиологиялық бірліктің семантикасына үңілетін болсақ, ол оң ниетпен айтылады. Теріс ойды білдіретін, қате паремиологиялық бірліктер халық арасында тарамайды. Паремиологиялық бірліктер белгілі-бір жағдайға аналог құрайды. Қарапайым сөз тіркестермен түсіндірілген жағдайды, оған ешқандай да қатысы жоқ өзге бейнелі лексикалық бірліктер көмегімен түсіндіру – паремиологиялық бірліктер функцияларының бірі болып табылады. Бір-біріне ұқсас жағдайларда қолданылатын паремиологиялық бірліктердің семантикалық реңктері сан құбылып келеді. Ақыл-өнегеге толы паремиологиялық бірліктердің семантикасынан қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігі, сан ғасырлар бойында жинақтаған бар көрген-білгені, оқып – тоқығаны көрініс табады. Уақыт өте келе, бұл паремиологиялық бірліктер шыңдалып, белгілі-бір пішінге ие болады.

Паремиологиялық бірліктер – кодекс іспеттес, өзгертуге келмейтін халық заңы. Онда қоғамда орныққан қағидалар мен ережелер шындықпен тұтасып жатыр. Бұл қоғамдық нормаларды бұзуға ешкімнің де дәті бармайды. Заңды жоққа шығаруға болмайтындай, паремиологиялық бірліктер мағынасын бұрысқа шығару мүмкін емес. Паремиологиялық бірліктер ғасырлар бойынан қалыптасқан өмір қағидаларының ұстанылуын қадағалайды. Ол қағидалар кейінгі ұрпақтан жас ұрпаққа қарай үздіксіз беріліп отырады.

Паремиологиялық бірліктер – тәрбиелік мақсатта айтылатын шағын ғана айтылым. Үлкеніне болсын, кішісіне болсын, паремиологиялық бірліктер үнемі адамға әсерлі келеді. Паремиялардың терең мағынасы адамның ойын толғандырып, адамды тура жолға салып отырады. Паремиологиялық бірліктер тек жас буынды ғана тәрбиелеп қоймайды, ол сонымен қатар, ұрпақтан-ұрпаққа өткен сайын белгілі-бір қоғамның түгелдей бір буынын тәрбиелеп шығаруға ықпал етеді. Паремиологиялық бірліктердің тәрбиелік мәні – паремияның белгілі-бір жағдайға өзіндік дайын пікірін беруінде. Ол болған немесе болайын деп жатқан бір уақиғаны құптайды, я теріске шығарады. Сәйкесінше, белгілі-бір паремологиялық бірлікті естіген тыңдаушының пікірі де, сол паремия семантикасының төңірегінде болады.

Паремиологиялық бірліктер адамға эстетикалық тәрбие береді. Еңбек сұлулығын, табиғат сұлулығын, адам әрекеттерінің сұлулығын жоғары бағалай білу – адамды мәдениетті сөйлеуге, сыпайы болуына, көркем мінездің иесі болуына жетелейді. Эстетикалық сезім адам өмірінде маңызды рөл атқарады. Эстетикалық тәрбие шығармаларды, паремиологиялық бірліктерді оқып, мән-мағынасын түсінуіне, ғажайып дүние әсемдігін танып білуіне үйретеді.

Паремиологиялық бірліктер дайын күрделі формула іспеттес. Белгілі-бір жағдайды орын ауыстыруға келмейтін сөз тіркестер қатарының көмегімен дайын пікірді білдіреді. Пікір, әдетте, жағдайды толықтай бейнелей отырып, нақты, әрі өткір келеді. Математикада есеп шешімін табу үшін қолданылатын күрделі формулалар секілді, паремиологиялық бірліктер де бір жәйттің қалыпқа түскен, дайын сөз саптауы.

Паремиологиялық бірліктер халық ауыз әдебиетінің бір түрі ретінде фольклортануда, тұрақты синтаксис ретінде лингвистика саласында да зерттеледі. Жалпы лингвистикада паремиологиялық бірліктердің санына қарағанда паремиологиялық бірліктерге берілген анықтама саны орасан зор секілді. Ағылшын, орыс және қазақ тілі мамандары, оған қоса, әлемде қанша тіл бар, соншама тілде паремиологиялық бірліктерге берген анықтамалар саны шексіз. 1932 жылы Бартлетт Джереми Уайтинг паремиологиялық бірлікке келесідей түсініктеме берді: «Мақал-мәтелдер дегеніміз – халықтың көмегімен пайда болып, ертеден өзінің формасы мен түпкі нұсқасын халық арқасында сақтап қалған айтылым. Ол,

қарапайым тілмен айтқанда, шындықты бейнелейді. Аллитерация және өлең ұйқасымен безендіріледі. Ол, әдетте, қысқа, бірақ, міндетті түрде қысқа емес; ол, әдетте, шынайы, бірақ міндетті түрде ақиқатқа сай емес. Кейбір мақал-мәтелдердің тура және ауыспалы мағынасы болады. Қай-қайсы мағынасы болса да, ол паремияға ерекше сипат береді. Бірақ, паремиялардың көбісі тек бір мағынаға ғана ие болады. Мақал-мәтелдер қадірлі келеді; ол ежелгі бейнелерді өң бойында тасымалдайды. Осындай таңбаларды жазушы өз еңбектерінде қолдана алады. Мақал-мәтелдер түрлі жағдайларда пайда болған және оларды әр түрлі кезеңге жатқызуға болады» [1, 80 б.].

Паремнологиялық бірліктерге келтірілген тағы бір анықтамаға тоқталатын болсақ: «Мақал-мәтел дегеніміз – авторы жоқ, баршамызға белгілі сөздер тіркесі. Ол бір сөйлемде принцип, ақыл-кеңес, шынайылық пен ақиқатты негізге ала отырып, қысқаша келтірілген форма. Оның негізгі идеясы баршамызға анық, немесе, кемінде, оның мағынасы пайдаланушы адамға анық болып келеді» [2, 645 б.]. Ал, неміс профессоры У. Мидер паремияға келесідей анықтама береді: «Мақал-мәтелдер дегеніміз – халық даналығынан, ақиқаты, өсиеті мен дәстүрлі көзқарастарынан тұратын қысқа сөйлемдер. Олар ұрпақтан – ұрпаққа ауызша беріліп келе жатқан метафоралы, тұрақты және есте сақтауға ыңғайлы сөйлемдерден тұрады», – дейді [3, 597 б.].

Жоғарыда келтірілген паремнологиялық бірліктер анықтамаларын саралай келе, паремнологиялық бірліктерге өз тарапымыздан анықтама ретінде келесі түсініктемені беруді жөн көрдік: «*Паремнологиялық бірліктер дегеніміз – белгілі-бір жағдайға байланысты қалыптасқан тәрбиелік, мәдени, эстетикалық, көркемдік, бейнелік мәні бар, шындық пен адамзат кемеңгерлігімен жанасқан, халық салт-дәстүрі мен қоғамда орныққан ережелермен ұштасып, астарлана айтылған, терең мағынасы бар, қарым-қатынас құралы ретінде қолданылатын стереотиптік идея*». Бұл арада *стереотиптік идея* деп отырғанымыз – қоғамдық топтың жағдайға немесе болмысқа қатысты ұстанатын тұрақты және әдеттегі қалпы.

Кез-келген сөйлеуші өз сөзіне нандырарлықтай дәлел келтіру үшін – халық даналығы паремнологиялық бірліктерге жүгінеді. Паремнологиялық бірліктердің күші мықты. Ол әңгіме қызған кезде, дәл уақытында ойға келе қалады. Паремнологиялық бірліктердің мағынасы, әдетте, тура айтылған мағынадан гөрі, олардың ауыспалы мағынасы маңызды болып келеді. Паремнологиялық бірліктерді қолдана отырып, сөйлеуші паремнологиялық бірліктердің ауыспалы мағынасының көмегімен өз сөзінің расталуын көздейді. Паремнологиялық бірліктерді қолданған сөйлеушінің сөзі өткір келеді. Таяқ еттен өтсе, паремнологиялық бірліктер шындықпен жанаса отырып, сөз іспеттес, сүйектен де өтеді.

Паремнологиялық бірліктер – саны шексіз тақырыптар төңірегінде қозғалған белгілі-бір халық тұжырымы. Тақырыптар адамзат тіршілігінің кез-келген аясында қозғалған. Оларға: түрлі қоғам жағдайлар; қарапайым халық өмірі мен олардың тұрмыс-тіршілігі; халықтың бастан кешкен тарихы; халық үміті мен ниеті; адам жаны мен оның денсаулығы; адам мінезі мен пейілі; бақыт, байлық, ұқыптылық, шыдамдылық; сарандық, кедейлік, ысырапшылдық; құдай, діншілдік, сенім, наным, күнә; еңбек, еңбегі жоқтық, ептілік, жалқаулық; өнер-білім, жанұя, бала тәрбиесі; жан-жануар, төрт-түлік мал, егін шаруашылығы; азық-түлік, денсаулық, дау-жанжал; жақсылық пен жамандық, адамгершілік турасындағы тақырыптық топтарды жатқыза аламыз. “Қай мақалды алсақ та, оның мазмұнында өмірде болған елеулі оқиға, әңгімелер жатады, мақал соларға берілген даналық, қорытынды, тұжырымды түйін болып отырады”, – деп мақалға академик Мәлік Ғабдуллин түсініктеме береді [4, 9 б.].

Шешендік өнер кез-келген халық танымында ән-күй, би өнері секілді өзге өнерлер қатарында жүретін өнер түріне жатады. “Шешендік өнер дегеніміз – тыңдаушы жұрттың жүрегін тербеп, ойын толқытып, бойын балқытып келіп, мейірін қандыру, сөйтіп дегеніне иландыру, айытқанына көндіру өнері” [5, 238 б.]. Шешендік сөздерде паремнологиялық бірліктердің қолданылуы – оларға бір ерекше мән береді. Олар шешендік сөздерде жаңылтпаштар мен жұмбақтар қатарына жатады. Осындай сөз тіркестерді адам өз сөзінде қолдануы – ойдың логикалық және бейнелі сипатын өрбітеді. Кейбір паремнологиялық бірліктер бір-біріне ұқсас келеді немесе белгілі-бір жағдайға ұқсас келеді. Сондай паремнологиялық бірліктердің метафоралық сипатының арқасында жағдайды қарапайым тілмен түсіндірмей, мақал-мәтелдер секілді, өзгеше сөздер қатарымен түрлендіре түсіндіруге болады. Шешендік сөздерде паремнологиялық бірліктерді қолдану – қарапайым түрде сөз сөйлеуді, ұлы сөзге айналдырады.

Жалпы, ең алғашқы ағылшын паремнологиялық бірліктері көне жылнамалар мен ерте ағылшын жазбаларында кездеді. Ал, паремнологиялық бірліктерді жинақтау, паремиялар классификациялануы мен паремнологиялық бірліктер аясында жүргізілген түрлі зерттеу жұмыстарын кейінгі уақыттарға жатқызуға болады. Ағылшын тілі мақал-мәтелдер семантикасы миф, дін және тарихпен байланысты, әрі олар өмір шындығы мен қарапайым халықтың тұрмыс тіршілігімен байланысты болып келеді. Ағылшын тілі паремнологиялық бірліктерін жинақтау жұмысы көне ғасырлардан бері келе жатқан жұмыстардың бірі және ол осы күнге дейін өз жалғасын тапты.

Тіл – қазіргі таңдағы басты мәселелердің бірі. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени жобасын кезеңдеп іске асыруды қолға алуды ұсынамын. Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі», – деп қазақ және орыс тілдермен қоса, ағылшын тілінің де күнделікті өмірде алатын рөлін атап өтеді [6: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007_#z5]. Бұл күндері мектептер мен жоғарғы оқу орындарында қарқынды түрде үш тілдік білім беру жүйесі енгізіліп жатыр. Ал, ол дегеніміз, өз алдына интерактивті тақталар, электронды оқулықтар мен лингфонды кабинеттер көмегімен ағылшын тілін, соның ішінде ағылшын паремиологиялық бірліктеріне де көңіл бөле отырып, ағылшын тілін жаңа бағдарламалар көмегімен жаңа коммуникативті бағытта оқытуды талап етеді. Сондықтан да ағылшын паремиологиялық бірліктерінің құрылымдық және семантикалық сипаттамасы бұл тұрғыдан әлі күнге дейін ғылыми талдауы жасалмаған және осы диссертациялық жұмыста алғашқы рет талқылана отырып, жұмыстың маңыздылығын арттырады.

Кез-келген халықтың паремиологиялық қоры халық шығармашылығының ең көне түрлерінің бірі. Ағылшын паремиологиялық бірліктерін үйрену арқылы сол елдің салт-дәстүрі, мәдениеті, тарихы, халық дүниетанымымен танысуға мүмкіндік береді. Паремиологиялық бірліктер – халық ой-өрісінің ұшқырлығы мен өзіндік ерекшеліктерін, ұлттық сипатын анықтауға мүмкіндік береді. Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінен халық рухани мәдениетінің ең басты байлығының, халық тапқырлығы мен шығармашылық күш-қуатының шағын, ғибратқа толы айтылымдар пішінінде тілде бейнеленуін көруге болады.

Әр халық тілі сол халықтың мекен еткен жерімен тығыз байланысты. Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктері өз ерекшеліктерімен таңқалдырады. Нақты, әрі дұрыс айтылған халық сөзі өзінің құпиялы тереңдігімен және шебер безендірілгенімен адамды арбайды. Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктері өзге тілдер паремиологиялық бірліктері секілді паремияның семантикасы маңызды болып келеді. Сол белгілі-бір ұлтқа ғана тән семантика тілде, нақтырақ айтатын болсақ, фонетика, грамматика және синтаксисте де көрініс табады. Жалпы, ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің мағынасынан сол халықтың байқағаны мен түсінгенінен өмірге деген сол халықтың берген бағасы қорытындысын табады. “Тек өзіне ғана тән ерекше ауа-райы, жыл мезгілдері, табиғат көрінісі, ұлттық тағам мен этникалық тип сақталғанша, әр халық өз тілімен бірге өмір сүреді. Олар тілді үздіксіз қоректендіріп отырады және ұлттық ой мен болмысты жаңғыртады” [7, 430 б.].

Ағылшын тілі паремиологиялық бірліктері әлде де болашақта жан-жақты зерттеліп, олардың жаңа қыр-сырлары ашылмақ. Паремияларды қалай біз қазіргі таңда қолданып жүрсек, дәл сол күйінде, өзгеріссіз, келешек ұрпаққа өтпек. Ол – ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан халық қоры. Оның өмірлік құндылығы – әлі сарқылмаған, сарқылмайды. Сан ғасырлар бойынан қалыптасқан ағылшын паремиологиялық бірліктерінен сол халықтың білім мен ғылымға деген құштарлығын көруге болады. Сонымен қатар, ағылшын тілі паремиологиялық бірліктерінің ішкі және сыртқы құрылымы мен семантикасының сөз саптауын талдай келе, ағылшын тілін шетел тілі ретінде үйренушілерге ағылшын тілі паремиологиялық бірліктері тақырыптарының өзіндік ерекшеліктерін жетік түсінуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Whiting B.: The nature of the proverb. In: Harvard Studies and Notes in Philology and Literature 14, 1932. p. 278, 301-302.
2. Nagy O., Közmondás. – In: *Világirodalmi lexikon*. (Encyclopedia of the world's literature.) Vol. 6. Budapest, Akadémiai Kiadó 1979. p. 645.
3. Mieder W.: Proverbs. In: Jan Arnold Brunvand (ed.): *American folklore. An encyclopedia*. New York, Garland Publishing. 1996. p. 597-601.
4. Қазақ мақал, мәтелдерінің антологиясы. – Алматы: «Өлке» баспасы. – 2012 ж. – 496 б. Құрастырушы: Мереке Құлкенов
5. Дәдебаев Ж., Бисенбаев П., Кәрібозов П. ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы. №1/1 (37). 2015 415 б.
6. Әділет. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің құқықтық-жүйесі. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. V. Жаңа кезеңнің ығытына қарай саяси және әкімшілік даму. Жиырма алтыншы бағыт – Қазақстан халықтарының рухани дамуы және үштұғырлы тіл саясаты. Электрондық сайт: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007_#z5 Қаралған күн: 25 қыркүйек 2018 жыл
7. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М., 1988. – 448 с.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЕТАФОРА В СМИ: ФУНКЦИИ СООБЩЕНИЯ И ВОЗДЕЙСТВИЯ

На современном этапе СМИ являются главным инструментом политического института любого государства. Отсутствие тотальной цензуры проявляется в том, что СМИ не просто информируют о происходящем, но и представляют собственную интерпретацию событий.

Метафоры в условиях газеты является не только средством привлечения внимания потенциальных избирателей. СМИ активно используют метафору для построения картины мира в политической сфере; ее присутствие, ставшее неотъемлемой частью политических текстов, незаметно массовому потребителю. Это позволяет воздействовать не на его сознание, а на бессознательные компоненты его психики. Таким образом, в политической коммуникации метафора становится средством формирования представлений.

В газете метафора широко используется как источник экспрессии. Благодаря употреблению метафоры газетные тексты становятся гораздо более яркими и впечатляющими, так как метафора апеллирует не только к разуму, но и к чувствам читателей. Функция метафоры в газетно-публицистическом тексте сводится либо к психологическому аспекту, т.е. созданию эмоциональной оболочки для социально-политических понятий, либо к гносеологическому – для истолкования, доказательства, конкретизации, интенсификации мысли и для подчеркивания реальности факта.

Метафора в СМИ категоризирует явления общественно-политической жизни страны в виде концептов. Процессы метафоризации, актуализировавшиеся в последние годы в СМИ, помогают реализовать основную функцию публицистического дискурса – воздействие на массового читателя. Сила воздействия зависит от продуктивности метафоры. Средства массовой коммуникации являются не только посредниками в политической коммуникации, но и проводниками политических идей и взглядов.

Язык СМИ вызывает большой интерес лингвистов, как с целью изучения активных процессов в любом национальном языке, так и дискурса. Одним из интенсивно изучаемых дискурсивных формаций является политический дискурс. Одним из ярких показателей политического дискурса является политическая метафора, ярко представленная в языке СМИ. Изучение политической метафоры вызывает большой интерес ученых-лингвистов, так как она является наиболее действенным средством передачи выразительности, оценочности, агрессивности, полемичности и манипулятивности в политической речи.

Метафоры, используемые при обсуждении политической жизни общества, все чаще привлекают внимание специалистов, которые стремятся выяснить, как и почему рождаются эти метафоры, в какой мере они отражают социальную психологию, политические процессы и личностные качества их участников.

Политическая метафора рассматривается как ведущий способ мышления и инструмент аргументации, обладающий сильным прагматическим эффектом. Исследование метафорического арсенала позволяет выявить подсознательные установки и стремления политического лидера, является ярким показателем особенностей национального самосознания и уровня политического развития общества [1, 85].

Политическая метафора является объектом исследования и российских лингвистов: А.Н. Баранова, Д.О. Добровольского, Ю.Н. Караулова, А.П. Чудинова, Е.В. Какорина, В.Г. Костомарова, Г.Я. Солганика, А.Н. Горбунова, В.П. Чернышева, Ю.А. Бельчикова, А.Н. Васильева и др.

Описывая функции политической метафоры, российские исследователи выделяют способность метафоры служить средством осмысления динамичной политической реальности и формирования моделей, а также функцию аргументированную – метафора выступает средством убеждения, притягивания или неприятия определенных политических позиций. Ученые уделяют особое внимание исследованию метафор и стереотипов, лежащих в основе определенных политических убеждений.

Политическая метафора интенсивно изучается и казахстанскими учеными. Предпосылками изучения политической метафоры явились отдельные работы по метафоре: Г.П. Байгариной, Г.Г. Гиздатовой, Э.Р. Когай и др.). В последнее десятилетие защищены докторские и кандидатские диссертации (Б.А. Ахатова, Б.С. Каримова, Д.Б. Калкабекова, А.А. Успанова, Б.С. Жумагулова и др.),

которые свидетельствуют о сложности этого языкового явления, стимулирующегося уникальным его свойством – способностью проникать в любые контексты.

В зарубежной лингвистике данная проблема разрабатывается в трудах таких ученых, как: Х. Бальдауф, Дж. Лакофф, М. Джонсон, Ф. Риготти, К. Щефнер, О. Экель, Т.А. ван Дейк, П. Лазарсфельд, П. Друлак, Р. Водак и др.

Любое осмысленное высказывание имеет целью повлиять на реципиента. Особенно это характерно для сферы политики. Политической манипуляцией называется специфический вид речевого воздействия, имеющий целью внедрение в сознание под видом объективной информации неявного, но желательного для тех или иных политических групп содержания так, чтобы у реципиента сформировалась на основе данного содержания мнение, максимально близка к необходимой [2]. В области разработки технологий политической манипуляции сегодня работает огромное количество людей: лингвисты, специалисты по маркетингу, имиджмейкеры, стилисты, журналисты, художники, дизайнеры, литераторы, психологи, медики, кибернетики и т.д. Технологии речевого воздействия сегодня разработаны настолько, что могут реально и существенно влиять на поведение масс, на исход выборов, на популярность того или иного продукта, политика или политического проекта, вообще публичного деятеля и т.д.

Метафора в публицистике имеет ценность не только как средство украшения или оживления материала, но и прежде всего как средство формирования оценочного эффекта, который она производит, т.е. в газете метафора выполняет специфические функции, обусловленные задачами публицистического стиля. Социально-политические процессы последних лет в Казахстане обусловили изменения в сфере русского языка.

Современный политический язык СМИ Казахстана представляет собой сложное и изменчивое явление, обусловленное множественностью социальных интересов, высокой политической активностью граждан и столкновением ценностей традиционного и обновляющегося общества.

Специфика современной политической метафоры заключается в том, что как предмет исследования, данный феномен лежит на пересечении трех областей гуманитарного знания: *когнитивной лингвистики, дискурсивного анализа и риторики*, каждая из которых вносит свой вклад в изучение политической метафоры, способствуя более полному раскрытию его природы и особенностей функционирования.

Когнитивная лингвистика подчеркивает связь политической метафоры с мышлением и понятийной системой человека. В рамках когнитивной лингвистики стало развиваться новое научное направление – теория моделирования действительности или теория концептуальной метафоры. Концептуальные метафоры, используемые в политическом дискурсе, обладают таким когнитивным и воздействующим потенциалом, который задает определенное видение явлений действительности, благодаря регулярному применению одних и тех же базовых образов.

Дискурсивный анализ рассматривает ее как орудие политики и власти. Метафора представляет интерес для исследователей дискурса как мощный инструмент создания новых смыслов и эмоционального воздействия. По мнению Е.И. Шейгаль, в политическом дискурсе обнаруживается «примат ценностей над фактами, преобладание воздействия и оценки над информированием, эмоционального на рациональным» [5, 46].

Риторика акцентирует ее роль в речевом воздействии. Проблемы организации общения в современных условиях связаны с расширением сферы применения средств массовой коммуникации. Эмоционально-насыщенная речь обладает большей силой воздействия, чем речь, лишенная экспрессивности. Этот факт хорошо известен политикам, поэтому в своих выступлениях они охотно используют разнообразные риторические приемы, в том числе и метафору. Метафора способствует реализации коммуникативного намерения оратора, которое может заключаться в том, чтобы убедить аудиторию в своей правоте, побудить ее к каким-либо действиям или, наоборот, отклонить от нее.

Благодаря этим разным направлениям, политическая метафора рассматривается как продукт языка, мышления, общества, культуры.

Отмеченные выше свойства свидетельствуют о своеобразии политической метафоры. Именно эти качества определяют особую ценность и специфику использования политической метафоры в пропаганде как средства психологического и идеологического воздействия на аудиторию.

Использование метафор нередко оказывается для политического лидера удачным способом «выразить многое, сказав немного», тонко влиять на настроения в обществе, представлять обществу новые идеи и одновременно вызывать интерес к своим выражениям. Изучение метафорического репертуара того или иного политика помогает лучше понять подсознательные механизмы его деятельности и подлинное отношение к той или иной проблеме [1, 85].

Среди приемов политического влияния, политической манипуляции в средствах массовой информации применяются различные методы: публикация статистических данных, касающихся деятельности того или иного субъекта политической деятельности (политика, политической партии, организации, государства и т.д.), «тенденциозная» (например, выборочная) демонстрация действий политического субъекта, последствий этой деятельности или реалий, с этой деятельностью определенным образом связанных, без словесного комментария, изложение точки зрения на тот или иной вопрос (политической или экономической программы, плана действий, группы оценок) и т.д. Но очевидно, что именно метафоры в политическом дискурсе – один из неотъемлемых и ярких элементов системы технологий речевого воздействия.

Основными функциями политической метафоры в средствах массовой информации, а именно в периодике, являются:

1. **Концептуальная функция** политической метафоры – функция обработки и переработки информации. Чем менее понятно тема среднему потребителю информации, чем больше в ней профессиональных понятий, тем большая вероятность метафор, заменяющих эти понятия: например, метафорические выражения 1) *to freeze the assets*, 2) *on the road to discovery*, 3) *to seal our border*, 4) *the political landscape* помогают в краткой и доступной для рядового потребителя газетной информации понять сложные экономические и политические понятия.

Переносы значений осуществлены по следующим направлениям: 1) чувственно-активная понятийная область – экономика; 2) медицина – социальные преобразования в обществе; 3) бытовые действия – политико-государственные мероприятия; 4) география – совокупность определенных факторов в обществе. Метафоры в данных контекстах несут в первую очередь когнитивную нагрузку, их цель не украшение слога, а «постижение, рубрикация, представление и оценка какого-то фрагмента действительности» при помощи понятий совершенно иной понятийной области [6].

2. **Функция воздействия.** В политике на первый план выходит прагматическая направленность метафоры, выражающаяся в усилении идеологического воздействия на читателя. Метафора воплощает в себе то, к чему стремится политика, – минимум доводов и максимум экспрессии и эмоциональности. В художественном тексте основной функцией метафоры является эстетическая, не преследующая цели идеологического воздействия на реципиента.

3. **Оценочная функция** – доминирующая прагматическая функция политической метафоры в газетно-публицистическом стиле, непосредственно связанная с одной из двух ведущих функций газетного стиля – функцией воздействия: Например: *It is important to take into account of what the Iraqi regime is doing and to deal with it, both because of that, and because you do not want S. Hussein, who is a homicidal dictator, armed with a nuclear weapon in the Middle East, which is the most volatile region of the world.*

В отличие от коннотативной метафоры в языке художественной литературы, политическая метафора выделяется, прежде всего, оценочной направленностью и в этом заключается ее специфика. В художественной же речи чаще всего читатель сам выводит из подготовленного художником материала смысл и оценку.

4. **Номинативная функция** политической метафоры необходима для фиксации названий каких-либо понятий, реалий, явлений, для которых по каким-либо причинам в языке нет прочно устоявшихся названий. Так, в современном мире всем хорошо известна политическая метафора «прозрачность» («*transparency*») означающая открытость, гласность, непредвзятость выборов, голосования, избрания на какой-либо пост, должность, в партию и т.д.

Метафорической номинации в газетно-публицистическом стиле, как правило, подвергаются ключевые понятия, события, явления. Повторяемость метафоры в таком аспекте ведет к образованию штампов, клише. Характер номинативной функции художественной метафоры другой. Во-первых, художник может дать метафорическое имя любому предмету, явлению, событию в зависимости от собственных творческих замыслов. Во-вторых, такие метафоры не превращаются в штампы или клише, они остаются единичным актом номинации.

5. **Модальная функция.** В политике метафора есть акт утверждения общественно значимого, социального мировоззрения. В художественном стиле метафора есть акт утверждения индивидуального мировосприятия. Это творческий и индивидуальный акт создателя метафоры.

6. **Функция компрессии информации** основано на способности политической метафоры в лаконичной форме передавать значительный объем информации и отвечает установке газетного стиля на краткость. Художественная метафора стремится к сложным формам и это связано, прежде всего, с тем, что у поэта неординарное видение мира.

7. **Функция изобразительная.** Политические метафоры, особенно те, которые употребляются на протяжении длительного времени в политическом дискурсе, часто являются темой для карикатур, основанной на метафорических следствиях.

8. **Информативная функция.** Суть информативной функции политической метафоры заключается в представлении новой информации в краткой и доступной для адресата форме: A decent, gradually democratizing government in Iraq, concludes Zakaria, could “provide a better environment for life, liberty and happiness” for Iraqis than *the more-hardware-than-software* illiberal democracies, like Venezuela or Russia, do for their people.

Первоочередная цель поэтической метафоры – вызывать представления, а не сообщать информацию.

9. **Разъяснительная функция** политической метафоры отражает ориентацию газеты на массовую аудиторию. В основе этой функции лежит наглядность образа, его способность представлять понятие через конкретное, представимое.

Художественная метафора по своему существу многозначна, она допускает множественности интерпретаций и их субъективности.

10. **Рекламная функция.** Под рекламностью в газетно-публицистическом стиле понимают способность не только привлечь, но и удерживать внимание читателя. В этой функции политические метафоры выступают, прежде всего, в заголовках и других полиграфически выделенных частях текста.

11. **Эвфемистическая функция.** В политической коммуникации как нигде проявляется принцип Талейрана: «Язык дан для того, чтобы скрывать свои мысли». По мнению М.Ш. Жумагуловой «Газет тілінде, әсіресе мемлекеттің сыртқы, ішкі саясаты, экономика мен әлеуметтік саласындағы саясат, қауіпсіздік, құқық қорғау т.б. салалар эвфемизацияланудың объектісі болып табылады» [7].

Под метафорическими выражениями «*we won't stop*» и «*we must not stop*» Дж. Буш фактически подразумевает продолжение военных действий в странах, чья внутренняя и внешняя политика идет вразрез с интересами США.

Одна из известных реалий современного мира – операция по уничтожению террористов, именуемая «*зачисткой*». На подсознательном уровне для реципиента политической информации понятие «*зачистка*» имеет положительную окраску, так как обычно процессу очищения подвергается нечто грязное результат такой «процедуры» – чистота и порядок, и в такой номинации военные операции по уничтожению людей предстают совсем в ином свете. Таким образом, благодаря реализации эвфемистической функции политической метафоры происходит нужное для политика восприятие информации, заключенной внутри метафоры.

Метафоры, используемые в политической речи, – не являются «риторическим украшением», они «отражают конкретный способ восприятия политических событий и этот способ восприятия влияет на характер соответствующих решений и действий, на средства ведения политического диалога» [3]. Так, в речах Буша очень часто встречается метафорическое выражение *to stay the course*, который выступает средством манипуляции общественным мнением. Употребляя эту метафору, Буш бы утверждает: мы знаем, что делаем, все идет по плану, у нас есть курс: *we're going to stay the course in Iraq*.

Важно здесь и то, как выбор определенной метафоры может вызывать определенный взгляд на тему. Например, американские политики, рассуждая об экономике разных стран, в общем, предпочитают живым метафорам, например *healthy, ailing, infant and parent*. Однако, говоря о конкретном рынке, в основном используется неживая метафора *float and buoyant, bounce back, rebound*. Причиной этого является желание политиков, используя живую метафору, воспринимать экономику как организм, может действовать по своим правилам. Поэтому ее можно контролировать как живой субъект. С другой стороны, неживые метафоры показывают рынок как природную силу вне человеческого контроля.

Метафоры показывают, как картина мира отражается в общественном сознании. Изучение метафоры дает возможность показать влияние общественно-политических изменений на семантические процессы, так как метафоризация как семантический процесс тесно связан с экстралингвистическими факторами, в том числе политическим устройством общества.

Так, можно охарактеризовать главную функцию метафоры: политическая метафора речевое воздействие с целью формирования у реципиента (чаще всего – у общества, электората) или положительной, или отрицательной мысли по той или иной политической единицы (политики, партии, программу, мероприятия).

Являясь одним из инструментов воздействия, манипулирования сознанием и мыслительными процессами, «метафора привлекает и удерживает внимание, насыщает текст выразительными образами, которые надолго сохраняются в памяти, влияет на ассоциативное мышление. Не менее важен

тот факт, что метафора стимулирует процесс принятия решений указывают на свойство метафор подсказывать, настраивать, наводить на определенный тип решения и поведения». Это незаменимый инструмент при поиске решений проблемных ситуаций: «Метафорическое мышление в политике является признаком кризисного мышления, мышления в сложной ситуации, разрешение которой требует значительных усилий от когнитивной системы человека по усвоению новых знаний и переработке их для построения множества вариантов действий и выбора правильной альтернативы» [4].

Метафора в языке СМИ становится популярным способом привлечения внимания и воздействия на адресата. Метафора, функционируя на уровне конструирования символического пространства социума, становится материалом формирования коллективных представлений.

Список литературы:

1. Чудинов А.П. Политический дискурс/ Уральский филологический вестник № 2//Язык. Система. Личность: Лингвистика креатива. – Екатеринбург, 2012. – С. 85-86.
2. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: ЭКСМО – Пресс, 2001. – 450 с.
3. Яворская Г. Политические метафоры и политические сюжеты: заметки к диалогу Украина – Европейский Союз //Зеркало недели. – 2002. – 8 марта.
4. Баранов А.Н. Лингвистическая теория аргументации (когнитивный подход): автореф. дис. на соискание учен. степ. докт. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / А.Н. Баранов. – М., 1990. – С. 17.
5. Шейгаль Е.И. Семиотика политического дискурса. – М., Волгоград, 2000. – 367 с. С.46
6. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры. <http://www.com/linguistics2/chudinov-01.htm>
7. Жұмағұлова М.Ш. Газет тіліндегі саяси-қоғамдық эвфемизмдер. Алматы, 2005. – 118б.

СПЕЦИФИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

В настоящее время, когда происходят коренные изменения в обучении, когда кардинальным образом пересматриваются содержание и методы обучения, целесообразно вернуться к рассмотрению истории методики преподавания иностранных языков и основных тенденций её развития.

Методика обучения иностранным языкам должна развиваться далее, так как застой губителен для любой науки. Сравнение современных методов обучения играет важную роль, так как возникающие новые методики появляются на их основе и хотелось бы, чтобы в них не было тех минусов и недостатков, которые присущи современным методам.

Сравнительная характеристика важна также для выбора работы преподавателем. При таком многообразии очень трудно сделать выбор, не зная особенностей и специфики методов.

На современном этапе развития преподавания иностранных языков при выборе метода обучения необходимо исходить из особенностей коллектива, в котором он будет использоваться, необходимо учитывать личностные особенности обучаемых, их возраст, интересы, уровень подготовки, период, в течение которого будет проходить обучение, а также техническую оснащенность учебного заведения.

Сейчас никто не сомневается в том, что методика обучения иностранным языкам представляет собой науку. Самое первое определение методики было дано Е.М. Рытом в 1930 году, который писал: «методика преподавания иностранных языков представляет собой практическое приложение сравнительного языкознания» [1, с. 36]. Аналогичной позиции придерживался и А.В.Щерба.

Многие современные методики являются коммуникативно-ориентированными, и одной из важнейших их целей является обучение общению и владению речевыми средствами. Каждая из методик использует при этом разные средства, методы и принципы. То есть, каждая из методик имеет отличительные специфические черты [2, с. 28].

Самой первой специфической чертой коммуникативной методики является то, что целью обучения является не овладение иностранным языком, а «иноязычной культурой», которая включает в себя познавательный, учебный, развивающий и воспитательный аспект. Эти аспекты включают в себя знакомство и изучение не только языковой и грамматической системы языка, но и его культуры, взаимосвязи ее с родной культурой, а также строя чужого языка, его характера, особенностей, сходства и различия с родным языком. Также они включают в себя удовлетворение личных познавательных интересов обучаемого в любой из сфер своей деятельности. Последний фактор обеспечивает дополнительную мотивацию к изучению иностранного языка со стороны обучающихся, в этом не заинтересованных [3, с. 52].

Второй специфической чертой коммуникативной методики является овладение всеми аспектами иноязычной культуры через общение. Именно коммуникативная методика впервые выдвинула положение о том, что общению нужно обучать только через общение, что стало для современных методик одной из характерных черт. В коммуникативной методике обучения общение выполняет функции обучения, познания, развития и воспитания.

Следующей отличительной чертой предлагаемой концепции является использование всех функций ситуации. Коммуникативное обучение строится на основе ситуаций, которые (в отличие от других методических школ) понимается как система взаимоотношений. Главный акцент здесь ставится не на воспроизведение с помощью средств наглядности или словесное описание фрагментов действительности, а на создание ситуации как системы взаимоотношений между обучаемыми. Обсуждение ситуаций, построенных на основе взаимоотношений обучаемых, позволяет сделать процесс обучения иноязычной культуре максимально естественным и приближенным к условиям реального общения.

Коммуникативная методика также включает в себя и овладение невербальными средствами общения: такими, как жесты, мимика, позы, дистанция, что является дополнительным фактором при запоминании лексического и любого другого материала.

Специфической чертой коммуникативной методики является также использование условно-речевых упражнений, то есть таких упражнений, которые построены на полном или частичном повторении реплик преподавателя. По мере приобретения знаний и навыков характер условно-

речевых упражнений становится все более сложным, пока необходимость в них не исчерпывает себя, когда высказывания обучаемых не становятся самостоятельными и осмысленными.

Эффективность проектной методики в большей степени обеспечивается интеллектуально-эмоциональной содержательностью включаемых в обучение тем. Также следует отметить их постепенное усложнение. Но отличительной особенностью тем является их конкретность. С самого начала обучения предполагается участие обучаемых в содержательной и сложной коммуникации, без упрощения и примитивизма [4, с. 98].

Другой отличительной чертой проектной методики является особая форма организации коммуникативно-познавательной деятельности обучаемых в виде проекта. От чего, собственно, и появилось название методики. Проект, как говорилось ранее, это самостоятельная, реализуемая обучаемым работа, в которой речевое общение вплетено в интеллектуально-эмоциональный контекст другой деятельности [5].

Новизна же подхода в том, что обучаемым дается возможность самим конструировать содержание общения, начиная с первого занятия. В курсе мало текстов как таковых. Они воспроизводятся в процессе работы обучаемых над проектами, предложенные авторами. Каждый проект соотносится с определенной темой и разрабатывается в течение определенного времени. Тема имеет четкую структуру, делится на подтемы, каждая из которых заканчивается заданием к проектной работе.

Особенно важной чертой является то, что обучаемые имеют возможность говорить о своих мыслях, своих планах. Благодаря работе над проектом создается прочная языковая база.

Специфическим является также подразделение навыков на два вида: навыки изучающего язык и навыки пользователя языком. Для развития первого вида навыков используются фонетические и лексико-грамматические упражнения тренировочного характера. Это упражнения на имитацию, подстановку, расширение, трансформацию, восстановление отдельных фраз и текстов. Их особенность в том, что они даются в занимательной форме: в виде текста на проверку памяти, внимания; игр на догадку; головоломок, иногда в виде фонограммы.

Обучение грамматическим навыкам и их тренировка обычно проводятся в виде работы на основе таблиц. Все упражнения, что особенно важно, выполняются на фоне разработки представленного проекта. Для практики в пользовании языком дается большое количество ситуаций, создаваемых с помощью вербальной и предметно-образной наглядности.

Очевидным здесь является то, что специфические черты коммуникативной и проективной методик имеют много сходного, строятся на идентичных принципах, но применяются они в различных способах обучения. В первом случае, обучение основывается на использовании ситуаций, во втором – на использовании проектов.

Перейдем к интенсивной методике и рассмотрим ее специфику. Данная методика основана на психологическом термине «суггестии». Это и есть первая специфическая черта интенсивной методики. Использование суггестии позволяет миновать или снимать различного рода психологические барьеры у обучаемых следующим путем. Педагог проводит занятия с учетом психологических факторов, эмоционального воздействия, используя логические формы обучения. Он использует также на занятиях различные виды искусства (музыку, живопись, элементы театра), с целью эмоционального воздействия на обучаемых [6].

Однако суггестопедическое обучение предполагает определенную концентрацию учебных часов. На старших этапах, например, целесообразно выделять шесть часов в неделю за счет школьного компонента учебного плана, их стоит разделить на три, по два часа каждое. При необходимости количество часов можно свести к трем [7, с.12].

Также специфической чертой интенсивной методики является то, что суггестопедия широко опирается на положение о разных функциях двух полушарий головного мозга. Подключение эмоциональных факторов к обучению иностранному языку значительно активизирует процесс усвоения, открывая новые перспективы в развитии методики обучения иностранным языкам. Вся атмосфера занятий организуется таким образом, что освоению языка сопутствуют положительные эмоции. С одной стороны, это является важным стимулом для создания и поддержания интереса к предмету. С другой стороны, интеллектуальная деятельность учащихся, подкрепленная эмоциональной деятельностью, обеспечивает наиболее эффективное запоминание материала и овладение речевыми умениями.

Еще одним отличительным фактором служим активное использование ролевых игр. Специфика интенсивного обучения заключается именно в том, что учебное общение сохраняет все социально-психологические процессы общения. Ролевое общение – это одновременно и игровая, и

учебная, и речевая деятельность. Но при этом, если с позиции учащихся ролевое общение – игровая деятельность или естественное общение, когда мотив находится не в содержании деятельности, а вне его, то с позиции преподавателя ролевое общение – форма организации учебного процесса.

Как утверждает Л.Г. Денисова [8, с.35], основными результативными моментами интерактивной методики обучения иностранным языкам являются:

– создание сильной немедленной мотивации обучения, осуществляемого при неформальном общении и мотивации общения, приближенного к реальным;

– высокая и немедленная результативность обучения: уже на второй день занятий учащиеся общаются на изучаемом иностранном языке, используя речевые клише, заложенные в основном учебном тексте – помните, текст полилога вводится в первый день занятий;

– предъявление и усвоение большого количества речевых, лексических и грамматических единиц; за одно предъявление вводятся и усваиваются 150-200 новых слов, 30-50 речевых клише и несколько типичных грамматических явлений.

Это тоже, несомненно, является специфическими чертами. Все вышеперечисленное и есть особенности интенсивной методики, которые в большей степени обеспечивают ее эффективность. Эти специфические моменты практически совершенно отличаются от двух предыдущих методик. Только в одном они, пожалуй, схожи. Все три методики считают необходимым условием успешного обучения коллективную работу в положительной эмоциональной атмосфере. При этом интенсивная методика больше внимания уделяет таким видам деятельности, как говорение и аудирование.

Какие же специфические черты имеет деятельностная методика обучения английскому языку? Необходимо отметить, что таких средств обучения, характерных только для деятельностной методики, довольно много. Вначале отметим, что создатели этой методики считают, что обучать навыкам оформления и умения работать с содержанием сообщаемого следует отдельно. Для того чтобы обеспечить сознательное овладение языковыми средствами и обучение навыкам оформления, их необходимо формировать до того, как будет иметь место обучение умениям работы с содержанием. Из этого вытекает другая специфическая черта данного метода.

В деятельностной методике имеет место разделение между предварительным овладением языковыми средствами и последующим овладением общением на основе имеющихся знаний, умений, навыков использования языковых средств.

Но действительно специфической чертой деятельностной методики является выделение того, что называется языковыми речекommunikативными единицами. Так как для полноценной коммуникации при обучении недостаточно только речевого статуса языковых единиц – речевой статус должен сочетаться со свободой их выбора в речи. Языковые единицы, как говорилось ранее, которые обладают речевым статусом и обеспечивают полноценную коммуникацию с точки зрения свободы их выбора, исходя из смысла сообщаемого, называется языковыми коммуникативными единицами.

И последней специфической чертой является использование такого метода, как условный перевод, при котором используется не только то, чем ученики уже овладели, так и то, чему их обучают на данном этапе. Из этого видно, что деятельностная методика значительно отличается своей спецификой от первых трех методов.

В настоящее время цель обучения английскому языку формулируется так: научить учащихся общаться на английском языке. Но при поставленной таким образом цели она становится самоцелью. Цель же образования намного шире, чем приобретение определенных навыков и умений, а возможности предмета «английский язык» значительно шире. Поэтому цель обучения английскому языку в данный момент можно сформулировать следующим образом: научить учащихся не только участвовать в коммуникации на английском языке, но и активно участвовать в становлении и развитии личности ученика.

Исходя из этого, большая часть современных методик обучения английскому языку основаны на принципе активной коммуникации.

Коммуникативность предполагает построение обучения, как модели процесса общения. Чтобы придать обучению основные черты процесса общения, во-первых, необходимо перейти на личностное общение с учащимися, благодаря чему в работе с аудиторией складывается нормальный психологический климат. Во-вторых, для решения этой задачи необходимо использовать все способы общения – интерактивный (когда происходит взаимодействие учителя с учениками на основе какой-либо деятельности, помимо учебной), перцептивный (когда имеет место восприятие друг друга как личностей, минуя статусы учителя и ученика), информационный

(когда ученик и учитель меняются своими мыслями, чувствами, а не словами и грамматическими структурами). И третье необходимое условие – это создание коммуникативной мотивации – потребности, которая побуждает учащихся участвовать в общении с целью изменить взаимоотношения с собеседником. Общение должно быть построено таким образом, чтобы происходило постепенное овладение речевым материалом.

Мотивацией для общения могут быть различные стимулы. При работе с проектной методикой это работа над совместными проектами. Тот же самый стимул используется и в дистанционном обучении, и в интенсивной методике. Зачастую ситуации, используемые в ходе обучения, носят проблемный характер. Эти ситуации должны способствовать формированию различных мнений у обучаемых и не давать однозначного решения. Обсуждение подобных ситуаций позволяет сталкивать различные мнения, вызывает потребность отстоять свою точку зрения, то есть потребность в общении на иностранном языке. Использование проблемных ситуаций также имеет еще одну положительную сторону, так как дает возможность решать и воспитательные задачи, поскольку воспитать активную личность можно только при обсуждении ситуаций, в основе которых лежат подлинные ценности.

Также важно отметить, что ситуативность должна пронизывать все этапы усвоения речевого материала на всех этапах обучения.

Кроме того, практически во всех методах широко используется коллективная совместная деятельность. Тенденция замены индивидуальной работы групповой развивается уже давно.

Коллективная работа очень активизирует коллектив. Формирование навыков и умений происходит в системе коллективных действий, которые способствуют внутренней мобилизации возможностей каждого учащегося. Формы коллективного взаимодействия легко реализуются на занятиях. Это работа в парах, втроем, в микрогруппах и в полных группах. Следует также отметить, что ролевое общение, постоянно взаимодействуя с личностным, является его предпосылкой и условием.

Ситуации ролевого общения, в которых формируются навыки и умения иноязычного общения, обеспечивают переход к более высокому уровню общения.

И все-таки коллективная работа во всех методиках реализуется по-разному. В коммуникативной методике – это создание ситуаций, подобных реальным, постановка проблемных вопросов и их обсуждение. В проектной методике также используется групповая совместная работа над проектами.

Следующая черта, встречающаяся во всех методиках – это познавательная самостоятельность.

Учитывается то, что теперь обучение английскому языку должно строиться на принципиально новой основе, которая осуществляет перенос акцента с передачи обучаемым готовых знаний к добыванию их в процессе активной учебно-познавательной деятельности, благодаря чему формируется активная личность с творческим мышлением. Широко применяется этот принцип в деятельностной методике, так как он рассчитан, прежде всего, на людей со сложившимся логическим мышлением. Кроме того, он позволяет осознанно овладевать языковыми средствами и осмысленно их использовать, а также он обеспечивает формирование прочных знаний и умений [8].

Все большее распространение в методиках обучения иностранным языкам приобретают черты интенсивной методики обучения английскому языку. Так, например, полифункциональные упражнения. Необходимо помнить, что полифункциональность присуща и должна быть характерна для всех речевых упражнений в существующей практике обучения. Ведь при этом задействованы несколько видов деятельности: аудирование, говорение и определенные грамматические знания.

Так же обстоит дело с условно-речевыми упражнениями, некогда являвшимися характерной чертой коммуникативной методики. Теперь же они используются также и в интерактивной методике.

Существует еще одна идея, встречающаяся практически во всех методиках, с небольшими вариациями. Это принцип управления учебным процессом на базе его квантования и программирования в коммуникативной концепции. Квантованию при этом подвергается все, начиная с целей и заканчивая материалом, учебный процесс делится на определенные циклы. В проектной методике подобное явление называется «принцип систематичности», который проявляется не только в делении материала на темы и подтемы, но и в циклической организации учебного процесса. Учебный процесс при дистанционном обучении подвергается структурированию; структура курса является модульной, чтобы обучаемый мог четко осознавать

свое продвижение от модуля к модулю, или выбирать модуль в зависимости от уровня своей подготовки. Даже деятельностная методика делит курс овладения английским (иностранном) языком, как уже было сказано ранее, на предварительное овладение языковыми средствами и последующее овладение общением [9].

А используется эта систематизация обучения для более конкретной постановки целей курсов обучения; кроме того, материал, объединенный по темам, более удобен для запоминания, а также его использования и закрепления [10].

Что касается практического применения методов, мы считаем, вовсе не обязательно использовать один метод. Лучше всего было бы интегрировать несколько методик, объединив их наилучшие стороны, применительно к учащимся.

На данный момент не существует универсального метода, так как эффективность того или иного метода зависит от многих факторов. На современном этапе развития методики происходит интеграция методов. Можно сказать, что началось образование комплексного метода, который вбирает в себя лучшие элементы разных методов.

Таким образом, мы видим, что современные методики, несмотря на большое количество специфических черт, имеют много общих черт, лежащих в самой их основе.

Анализируя все вышеизложенное, можно сказать, что идеальных методов обучения английскому языку на данный момент не существует. Хотя коммуникативная и проектная методики являются на данный момент наиболее гармоничными и актуальными с точки зрения современной методологии.

Использованная литературы:

1. Рыт Е.М. Основы методики преподавания иностранных языков в свете науки языке. М., 1930г.
2. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. – М., 1988г.
3. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М., 1989г.
4. Зимняя, И.А. Проектная методика обучения английскому языку Текст. / И.А. Зимняя, Т.Е. // Иностранные языки в школе, 1991. -№4. – С.9-15.
5. Атаханова Р. Проектік сабақ – берері мол сабақ // Поиск / Ізденіс. 2002. № 4, 2002 бет.
6. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранному языку. – М., 1986г.
7. Комарова Ю. А. О принципах обучения в интенсивном курсе иностранного языка для научных работников. <http://linguact.hyperlink.ru/articles/komarova.html>
8. Денисова Л.Г. Место интенсивной методики в системе обучения иностранным языкам в средней школе. Иностранные языки в школе. 1999. №4
9. Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранного языка. – М., 1981г.
10. Пассов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. – М., 1988г.
11. Ахметова Н.А. Сущность технологии модульного обучения // Творческая педагогика, 2001. №1, с.69-73

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ

Реклама представляет собой особый вид коммуникации, характерной особенностью которой является фактор воздействия, требующий использования особых механизмов, с помощью которых реализуется основная цель любой рекламы – привлечение внимания и побуждение к действию. При этом реклама испытывает на себе влияние множества разнородных факторов внешней среды и гибко реагирует на это влияние.

Некоторые исследователи сравнивают рекламу по силе воздействия на массовое сознание с тем воздействием, которое оказывают искусство и религия: «The primary function of advertising is to introduce a wide range of consumer goods to the public and thus support the free market economy, but this is clearly not its only role; over the years it has become more and more involved in the manipulation of social values and attitudes, and less concerned with the communication of essential information about goods and services. In this respect it could be argued that advertising nowadays fulfils a function traditionally met by art or religion» [5, 156]. При этом реклама испытывает на себе влияние множества разнородных факторов внешней среды и гибко реагирует на это влияние.

Основная цель рекламного текста – привлечь внимание, вызвать интерес и стимулировать сбыт. Для достижения этой цели составители рекламного текста обращаются к использованию различных лингвистических и психологических приемов. Рекламный текст должен отличать доходчивость, яркость, лаконичность. Законы конкурентной борьбы требуют от создателей рекламы максимальной точности при передаче информации, выразительности. Работа по составлению рекламного текста предполагает наличие не только определенного дарования или желания, но и соответствующей профессиональной квалификации. Очевидно, что для создания рекламного текста необходимо обладать совершенно определенными навыками – это искусство, которому нужно учиться.

Рекламный текст с позиции современной прагмалингвистики характеризуется как яркая речевая форма социального воздействия, как однонаправленное речевое действие, содержанием которого становится социальное воздействие адресанта на адресата посредством разъяснения и информирования [6; 85].

Кроме описания характеристик товара реклама несет дополнительную нагрузку за счет заложенного в текст иллюкативного намерения отправителя текста, так как цель рекламы – привлечь внимание потребителей к тому или иному товару.

Говоря о процессе рекламного воздействия на получателя, безусловно, необходимо отметить, что центральным его элементом является рекламное обращение. Именно рекламное обращение представляет создателя рекламы его целевой аудитории, потенциальным покупателям.

Рекламное обращение можно определить как элемент рекламной коммуникации, являющийся непосредственным носителем информационного и эмоционального воздействия, оказываемого коммуникатором на получателя. Это послание, имея конкретную форму (текстовую, визуальную, символическую и т.д.) и поступает к адресату с помощью конкретного канала коммуникации.

Содержание рекламного обращения определяется множеством факторов, среди которых главную роль играют цели и характер воздействия на адресата.

Воздействие рекламы на получателя признано создавать у него социально – психологическую установку. «Установка – это внутренняя психологическая готовность человека к каким-либо действиям» [7, 16].

В целом можно утверждать, что реклама – это не только информация, это также психологическое программирование людей.

Когда мы говорим о психологическом программировании людей, необходимо введение понятия манипуляция.

Манипуляция – это способ господства путем духовного воздействия на людей через программирование их поведения. Как замечает Г.Шиллер, «для достижения успеха манипуляция должна оставаться незаметной. Успех манипуляции гарантирован, когда манипулируемый верит, что все происходящее естественно и неизбежно. Для манипуляции требуется фальшивая действительность, в которой ее присутствие не будет ощущаться» [8, 156].

Уже с этой точки зрения можно выделить следующие основные уровни психологического воздействия рекламы:

- когнитивный (передача информации, сообщения);
- аффективный (эмоциональный аспект, формирование отношения);
- суггестивный (внушение);
- конативный (определение поведения), [9, 269-270]

Сущность когнитивного воздействия состоит в передаче определенного объема информации, совокупности данных о товаре; факторов, характеризующих его качество. Когнитивный уровень воздействия тесно связан с понятием манипуляции.

Важнейшими мишенями, на которые необходимо оказывать воздействие при манипуляции сознанием, являются память и внимание. Задача манипулятора – в чем-то убедить людей. Для этого надо, прежде всего, привлечь внимание людей к его сообщению, в чем бы оно не выражалось. Затем надо, чтобы человек запомнил это сообщение, так как многократно проверенный закон гласит: убедительно то, что остается в памяти.

В целях манипуляции сознанием приходится воздействовать на все виды памяти человека и разными способами. Нужно, чтобы человек запомнил какую-то мысль, метафору или формулу. Например:

Очень приятно сделать себе такой подарок перед Рождеством – поменять полы в трех комнатах по цене за две.

TIMBERLAND FLOORING.

Real Wood Floors.

3 Rooms for the price of 2.

Fitted for Christmas.

Или приобрести одну пачку лекарств, а вторую получить в подарок.

Two months for the price of one.

Lyc-O-Mato now offers you even better value. Buy one 30 capsule pack of 15 mg pure lycopene – one month's supply – and we'll send you another box absolutely free.

При передаче информации часто используется слова с манипулятивной семантикой (изменение смысла слов и понятий). Разновидностью лжи в прессе является «конструирование» сообщения из обрывков высказывания. При этом меняется контекст, и из тех же слов создается совершенно иной смысл. Истинный смысл можно замаскировать с помощью терминов. Это специальные слова, имеющие точный смысл, причем адресаты резко разделяются на тех, кто знает точное значение термина, и на тех, кто не знает. Но главное, что термины обладают магическим воздействием на сознание, имея на себе отпечаток авторитета науки.

Например, реклама Автомобиля Infinity G35 состоит из терминов автомобильной индустрии:

Some say we outdid ourselves equipping the G35 with 260 horses, zero-lift aerodynamics' and technology like DVD navigation. Perhaps. But we've also outdone the competition. The Infinity G35.

Существует правило: «Сообщение всегда должно иметь уровень понятности, соответствующий коэффициенту интеллектуальности примерно на десять пунктов ниже среднего коэффициента того социального слоя, на который рассчитано сообщение»[10,45].

Человек должен воспринимать сообщение без усилий и безоговорочно, без внутренней борьбы и критического анализа.

Упрощение позволяет высказывать главную мысль, которую требуется внушить аудитории, в «краткой, энергичной и впечатляющей форме» – в форме утверждения. Утверждение в любой речи означает отказ от обсуждения, поскольку власть человека или идеи, которая может подвергаться обсуждению, теряет всякое правдоподобие. Это означает также просьбу к аудитории, к толпе принять идею без обсуждения такой, какой она есть, без взвешивания всех «за» и «против» и отвечать «да» не раздумывая.

Целью аффективного воздействия является превращение массива передаваемой информации в систему установок, мотивов и принципов получателя обращения. Инструментами формирования отношения являются частое повторение одних и тех же аргументов, приведение логических доказательств сказанного, формирование благоприятных ассоциаций и т.д. это можно проследить на следующем примере:

Equity Release Information Centre. Arranging equity release plans since 1985. Equity Release Books.

Free to Readers.

This comprehensive book explains the advantages and disadvantages of each plan and what other options you should consider first.

If you are a homeowner aged 55-95 find out if equity release with no monthly repayments is right for you.

Суггестивное воздействие или внушение предполагает использование как осознаваемых психологических элементов, так и элементов бессознательных. Результатом внушения может быть убежденность, получаемая без логических доказательств. Необходимо отметить, что внушение возможно, во-первых, в том случае, если оно соответствует потребностям и интересам адресата, и, во-вторых, если в качестве источника информации может быть использована компания или человек, обладающие высоким авторитетом и пользующиеся безусловным доверием. Внушение будет эффективней при многократной повторяемости рекламного обращения.

Например, в рекламе мотоцикла Hitachi повторение фразы *peace of mind* закрепляет ее в сознании. И потом каждый из нас хорошо знаком с данной фирмой.

There's no competition. When you're looking for a peace of mind. The Hitachi name has been trusted for generation to deliver automobile expertise... After all, what could be more important than a peace of mind?

Конативное воздействие обращения реализуется в «подталкивании» получателя к действию, в подсказывании, что он должен сделать.

Earn more. Be independent. Take charge of your future. Join FedEx Ground in Warren! (Local pick-up and delivery contractor).

Например, в данном рекламном тексте, для того чтобы заработать больше денег и быть независимым, чтобы обеспечить себе достойное будущее, необходимо лишь обратиться в компанию FedEx Ground.

If you are looking for a great job that offers good wages, great benefits and a future packed with potential, then you'll fit right in at Nissan.

We are an industry leading tire retailer that specializes in tire & battery replacement.

Совет или рекомендация в данном случае не может быть отвергнута из-за усиления определений: не просто хорошая работа, а замечательная; хорошая зарплата, замечательная выгода. Ни зарплата, ни премии не уточняются, а в определение *замечательный* каждый вкладывает свое понятие.

Для усиления воздействия на адресата и побуждения его к действию нередко используется вызов, например:

At Hertz we're so determined to offer you the best holiday deal, that if any other car rental company quotes you a cheaper weekly price – then we won't just match it, we'll beat it.

Данный вызов заключается в уверенности фирмы в том, что ее цены самые низкие. Адресат не сомневается, не отвечает на вызов, так как в этом нет необходимости.

Таким образом, реализация функции взаимодействия в рекламном тексте происходит по-разному, но цель этой функции одна – убедить покупателя товаров или потребителей услуг, одним словом адресата, сделать выбор в пользу рекламодателя, отправителя сообщения.

Список использованной литературы

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Л., 1981.
2. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1987.
3. Белашапкина В.А. Сложное предложение в современном русском языке. М., 1967.
4. Бельчиков Ю.А. Лексическая стилистика: проблемы изучения и обучения. Б., 1988
5. Vestergaard T., Schroder K. The Language of Advertising. Blackwell Publishers Ltd., 1985.
6. Фомин А.Г. Прагматингвистические условия порождения рекламного текста (на материале англоязычной рекламы): Автореф. дис. канд. филол. наук. – Барнаул, 1999.
7. Лебедев А.Н., Боковиков А.К. Экспериментальная психология в российской рекламе. Москва 1995.
8. Шиллер Г. Манипулятивные технологии в системе массовых коммуникаций.
9. Ромат Е.В. Реклама СПб 2001
10. Моль А. Социодинамика культуры. – М.: Прогресс, 1973.

КЕЙБІР КҮШЕЙТПЕЛІ ҮСТЕУЛЕРДІ ШЫРАЙДЫҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАСЫ РЕТІНДЕ ТАҢУ МӘСЕЛЕСІ

Қазақ тіл білімінің грамматикасында әлі күнге дейін дау тудырып жүрген мәселелер баршылық. Солардың бірі – *ең, өте, аса, тым* күшейтпелі үстеулері. Тіліміздегі грамматикалық еңбектерде бұл формалар әрі сын есімнің асырмалы шырай түрін жасаушы, әрі үстеу сөз табы құрамындағы күшейткіш үстеу мағыналық түрінің құрамында кездеседі. Бұл сөздерді үстеудің мағыналық түрі ретінде көрсету үшін лексикалық мағынасының болуы шарт болып табылады.

А. Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» атты еңбегінде асырмалы шырай формалары сын есімнің таңдаулы шырай түрін жасаушы ретінде танылып: «...оны көрсету үшін жай шырайдағы сөздің алдына *ең, нақ, тым, бек, хас* деген сөздер қосылып айтылады» – делінсе, бірде үстеу сөз табының құрамындағы нықтаулық үстеу түріне жатқызылады [1, 141]. Ғалым «нықтаулық үстеу басқа сөздердің мағынасын нығыздау үшін айтылатын сөздер» деп, ең жақсы, бек нашар, әбден қанды, т.б. мысалдар келтіреді [1, 191]. Бірақ А.Байтұрсынұлының үстеу сөз табына берген анықтамасы да қазіргіден басқаша: «үстеу дейміз – сын есім, сан есім, есімдік, етістік сөздерді толықтыру, күшейту үшін айтылатын сөздерді» – деп анықтама береді [1. 191].

«Қазақ грамматикасында» үстеу сөз табына мынадай анықтама берілген: «Қазіргі қазақ тіліндегі үстеулер қимылдың, іс-әрекеттің әр түрлі белгісін, жүзеге асу амал-тәсілін, мекенін, себебін, мезгілін, жай-күйін білдіретін және грамматикалық тұлғалармен түрленбейтін сөздер» [2, 545]. Сонда үстеу сөз табына тән негізгі белгісі етістік сөз табын әр түрлі жақтан анықтап келуі болып тұр. Осы аталған еңбекте күшейтпелі шырайдың *өте, аса, ең, тым, тінті*, т.б. күшейтпелі үстеулері арқылы жасалатындығы айтылған [2, 549]. Ал сын есімдер есім сөз табы болып табылады. Сөйлемде сын есімнің алдында тұрып, сын есіммен бірдей талданады, бір сөйлем мүшесі қызметін атқарады, жеке өзіне сұрақ қойылмайды. Сондай-ақ қандай да бір лексика-грамматикалық категорияның мағыналық тобын құрау үшін оның бойында толық лексикалық мағынасы болуы шарт. Ал мұнда сөздерді таптастырудың семантикалық принципіне сәйкес күшейткіш үстеу құрамындағы бұл сөздердің толық лексикалық мағынасы жоқ. Жеке тұрып ешқандай заттың, белгінің, іс-әрекеттің аты бола алмайды. Сын есіммен тіркесіп қолданылғанда, оның қасиетін, белгісін күшейтіп тұрып грамматикалық мағына ғана үстеп тұрады. Синтаксистік принцип бойынша сөйлемде үстеу сөз табы етістікпен тіркесіп қолданылып, пысықтауыш қызметін атқарады. Ал бұл сөздер кейбір етістіктермен ғана тіркеседі, барлық етістіктермен тіркесу қабілеті жоқ. Сонда *өте, аса, ең, тым* сөздерінде лексикалық мағынададан гөрі грамматикалық мағына басым болып тұр. Бұларды үстеу сөз табының басқа мағыналық түрлеріне жататын сөздермен салыстырып көрсек те, олардың қызметіндегі айырмашылықтарды байқаймыз. Мысалы, *төмен орналасқан, кеш келді, әдейі барды* десек, мұнда үстеу сөз табының сөйлемдегі қызметі етістік сөздермен тіркесіп келіп, пысықтауыш қызметі атқаруы екендігі көреміз. Күшейтпелі үстеулердің етістікпен тіркесе алатындығы рас, бірақ олар кейбір етістіктермен ғана тіркеседі, жаппай етістікпен қолданыла бермейді.

Шырай формаларының күшейтпелі үстеулер қатарында қаралуына бірқатар ғалымдарымыз ой-пікірлерін білдіріп жүр. Осыған сәйкес Н.Оралбаева асырмалы шырай формаларын үстеу деп таңу оның лексикалық мағынасын таңуды талап ететіндігін, бірақ бұл элементтердің объективті өмірде атайтын нақтылы белгісінің болмауын, яғни лексикалық мағынасы жоқтығын, оларда тек грамматикалық мағына болатындығын негізге ала отырып, шырайдың аналитикалық формасын жасайтын көрсеткіш ретінде қаралуы керек деген қорытындыға келеді. Сондай-ақ, ғалым асырмалы шырай формаларына *күшейткіш көмекшілер* деген атау береді [3, 170]. Расымен бұлар лексикалық мағынасы барсөздер де емес, қосымшалар да емес, олардың бойында заттардың белгілерінің әр түрлі дәрежесін көрсететін грамматикалық мағына ғана бар.

Тіл білімінде сөз таптарының мағыналық түрлері аналитикалық тәсіл арқылы да, синтетикалық тәсіл арқылы да жасалады. Осыған орай, К. Аханов шырай категориясының аналитикалық формалары ретінде *асырмалы шырай* формаларын таниды. Ал күшейткіш буындар арқылы жасалған *күшейтпелі шырайдың* формаларын синтетикалық формаға жатқызады. Өйткені бұлардың шығу тегі жағынан да

көмекші сөздермен жанаспайтындығын айтады. Сөйтіп, *қып-қызыл* мен *қап-қара* сын есімдеріндегі -*қып*, -*қап* элементтерін орыс тіліндегі префикс сияқты қызмет атқарады деп есептеп, күшейтпелі шырайдың синтетикалық формасы деп табады. Ғалым аналитикалық құрылым болу шарттарының бірі аналитикалық формаға синоним синтетикалық форма болуы қажет деп есептеп, *қап-қара*, *қып-қызыл*, *бін-биік*, *ап-ащы*, *ып-ыстық* сөздерінің құрамындағы күшейткіш буындарды синтетикалық форма деп танып, оларды шартты түрде мағынасы жағынан *тым қара*, *өте қызыл*, *аса биік*, *өте ащы*, *тіпті ыстық* тәрізді аналитикалық формаларға сәйкес деп есептейді [4, 441]. Аналитикалық формаға синоним синтетикалық форманың болуы тіл білімінде кездесетін құбылыс болса да, бұл бұлжытпай орындалуы керек шарт болып табылмайды. Қазақ тіл білімінде бұл сөздерді шырайдың аналитикалық формасын жасайды деп дәлелдеушілер қатарында Ә.Төлеуов, Н.Оралбаева, С.Исаев, т.б. ғалымдар бар. Профессор С.Исаев: «Сонымен бірге күшейтпелі, асырмалы шырай тұлғасын жасайтын күшейткіш үстеу аталып жүрген *өте*, *тым*, *аса*, *тіпті*, *орасан* тәрізді көмекші сөздердің сапалық сындармен тіркесуі де сөздің аналитикалық формасына жатады» деп түсіндіреді [5, 52]. А.Қалыбаева, Н.Оралбаева авторлардың «Қазіргі қазақ тілдің морфемалар жүйесі» атты еңбегінде күшейту буыны жайлы бірқатар құнды пікірлер келтірілген: «Ол шырау көрсеткіші болса, оның лексикалық мағынасы болмауға тиіс, үстеу болса, ол дербес сөз табы ретінде қаралып, оның лексикалық мағынасы танылуы керек». Сонымен қатар, осы аталған еңбекте күшейткіштердің жеке тұрып сапа, мекен, мезгіл, зат, құбылыс, әрекет атаулары бола алмайтындығын алға тартып, оларға шырайдың аналитикалық формасы деп атау береді [6, 17].

Қарап отырсақ, бұл мәселеде ғалымдарымыз түрлі дәлелдеулер ұсынған әрі дәлелдеулері негізсіз де емес. Ғалымдардың пікірлерінде ортақ тұстар да көп. Олардың көбісі *өте*, *тым*, *аса*, ең күшейтпелі үстеулерінің жеке тұрғандағы лексикалық мағынасының жоқтығын, осыған орай нақты бір сұраққа жауап бере алмайтындығын алға тартады әрі сөйлемде негізгі сөздің жетегінде қолданылып, сөйлемдегі қызметі де өзінен кейінгі негізгі сөзбен бірге бір сөйлем мүшесі болатындығын негізге алады. Бұл дәлелдеулер сөздерді таптастырудың семантикалық, синтаксис ұстанымдарына алып келеді. Сондай-ақ, ғалымдар күшейтпелі үстеулердің құрамындағы кейбір сөздерді *шырайдың аналитикалық формасы* деп атау керек деген тұжырымға келеді.

Сонымен, сын есімнің асырмалы шырай формалары түбір морфемасы бола тұра мүлдем лексикалық мағынасы жоқ, сөйлемде объективті өмірдегі ешбір затты, құбылысты, ешбір ұғымды атамайды, кейде жеке өздері, кейде басқа морфемалармен бірлесіп, қандай да бір грамматикалық мағынаны білдіріп, сөз түрлендіруші тұлға қызметін атқарады деп есептейміз. Шырай түрлерінің жасалуының әр түрлі жолдары бар. Олар *-лау*, *-леу*, *-рақ*, *-рек*, қосымшалары арқылы, яғни синтетикалық тәсілмен, *тым*, *аса*, *өте*, *ең* сынды күшейткіштер арқылы, яғни аналитикалық тәсілмен жасалады. Бойындағы лексикалық мағыналарының солғындап, бір белгі мен екінші белгіні салыстыру қызметін атқаратындығына, белгінің әр түрлі дәрежесін білдіретіндігіне орай грамматикалық мағыналарының басым екендігін ескеріп, *шырайдың аналитикалық формалары* деп танымыз. Оларды есімді шырайдың аналитикалық формалары деп танымыз. Бұл сөздердің грамматикалық мағыналары сөйленісте, сөйлемде әр түрлі синтаксистік қатынастардан анық көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. – Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры, 2017. – 752 б.
2. Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис: Ғылыми басылым. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – 784 б.
3. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Алматы: Мектеп, 1975. – 136 б.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: 2002. – 664 б.
5. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
6. Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. – Алматы: Қазақ ССР-нің "Ғылым" баспасы, 1986. – 192 б.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ЭКСПРЕССИВНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ПЕРЕВОДА

Перевод произведений выдающегося американского писателя Марка Твена на русский язык начали осуществлять еще с 1896 года, когда вышла в свет первая книга автора на русском языке, как «Собрание сочинений Марка Твена» в одиннадцати томах. К настоящему времени переводом рассказов автора занимались многие известные и неизвестные переводчики, как А.М. Зверев, Н. Дарузес, Э. Гольдернесс, Н. Тренева, А. Страцева, Е. Кайдалова и другие.

Рассматривая вопрос средств выражения экспрессивности в рассказах М. Твена, необходимо отметить, что средства, позволяющие выразить экспрессию, встречаются на всех уровнях языка: от фонетического до синтаксического. Большинство таких средств передаются на русский язык при переводе рассказов автора. Для сопоставления средств выражения экспрессивности в оригинале и переводе были выбраны переводы рассказов Марка Твена, выполненные Н.Л. Дарузес и Е.В. Кайдаловой.

Изучение средств выражения экспрессивности следует с тех средств, которые относятся не только к лексическому, но и к синтаксическому уровню.

Синтаксическая экспрессивность – тот вид выразительности, который обусловлен мастерством автора по умению манипулировать объемными языковыми единицами. М. Твен использует синтаксические средства выражения экспрессивности очень активно.

Синтаксические средства экспрессивности – типизированные модификации стандартных синтаксических единиц, обладающие экспрессивным значением. На синтаксическом уровне экспрессивность чаще всего выражена следующими способами:

- 1) изменение порядка слов в предложении;
- 2) использование эллиптических конструкций;
- 3) использование повторов;
- 4) использование параллельных синтаксических конструкций.

Приведем примеры синтаксических экспрессивных средств из рассказов М. Твена.

– Good, very good, indeed? But too general. Details are necessary – details are the only valuable things in our trade.[1, 30] – Отлично, просто отлично, но слишком в общих чертах. Необходимы детали: детали – это единственное, что в нашем деле заслуживает внимания.[1, 31]

Next morning it was all in the newspapers, in the minutest detail. It even had additions – consisting of Detective this, Detective that, and Detective the others “Theory” as to how the robbery was done, who the robbers were, and whether they had flown with their booty. [1, 40] – На следующее утро все до мельчайших подробностей было в газетах. Дополнительно были даже изложены мнения Детектива такого-то и Детектива другого-то относительно того, как была совершена кража, и удалось ли им улизнуть.[1, 41]

В вышеприведенных предложениях используется один из наиболее частых и эффективных приемов выражения экспрессивности через синтаксис – повтор в рамках предложения либо в предложениях, следующих одно за другим. В переводе на русский язык в основном сохраняются авторские повторы, использованные в тексте оригинала. Следует отметить пропуск в переводе на русский язык словосочетания Detective this, не входящего в смысловую пару Детектива такого-то и Детектива другого-то. Измененный порядок слов в данных словосочетаниях также сохранен. Кроме того, переводчик опускает слово «теория» в кавычках, придающее фразе иронию рассказчика, вместе с ним и целое словосочетание «кем были воры», но добавляет слово «улизнуть» для придания экспрессивности тексту.

– They didn't know Isaac. Isaac knelt down and began to pray: (1) he strung along, and strung along, (2) about the heathen in distant lands, and about the sister churches, and about the state and the country at large, and about those that's in authority in the government, and all the usual programme, you know, till everybody had got tired and gone to thinking about something else, and then, all of a sudden, when nobody was noticing, he outs with a match and rakes it on the under side of his leg, and pff! (36,58) – Не знали они Исаака. Исаак становится на колени и начинает молиться: (1) и плетет он, и плетет – (2) и про язычников в дальних странах, и про родственные церкви, и про государство и страну вообще.

и про тех, кто заворачивает делами в правительстве, – ну, словом, выкладывает обычную программу, пока все не утомились и не раздумались каждый о своем; и вот тогда-то, когда никто уже не обращал на него внимания, он» вдруг вытаскивает спичку, чиркает ею о подметку, и – пффф! [2,46]

В данном отрывке переводчик многократно использует прием повтора совместно с параллельными синтаксическими конструкциями. Кроме того, данные повторы содействуют смысловому восприятию всего предложения и ощущению вершины кульминации, то есть нарастанию напряжения.

They saw many honest faces go by that were not intelligent enough; many that were intelligent, but not honest enough; many that were both, but the possessors were not poor enough, or, if poor enough, were not strangers. [1, 88] – Много честных людей проходило мимо, но они казались не слишком смысленными; появлялось немало смысленных, но они не были слишком честными. Те же кто был и достаточно умен, и достаточно честен, были недостаточно бедны, а если и бедны, то отнюдь не иностранцы. [1, 89].

Здесь мы явно наблюдаем параллелизм в синтаксической конструкции и тексте оригинала, и в тексте перевода. Известно, что данный прием также позволяет создавать определённый ритм текста.

– Never a lonely outcast was so glad to welcome company as I was to greet the friendly giant. [2,74]
– Ни один изгой не радовался обществу, как я, увидев перед собой добродушного великана. [3, 24]

В этом примере используется редкий прием синтаксической экспрессии как инверсия, то есть изменение обычного порядка слов в предложении. В тексте перевода инверсия оригинального текста не отражена, однако следует отметить использование усилительной русской конструкции.

Носителями экспрессивности, как полагает И.А. Скрипак, могут выступать также более масштабные единицы структуры текста, такие как варьирование формы повествования (то есть переход от повествования от первого лица к безличному повествованию и т.п.), анафора, параллелизм структуры отдельных частей текста [2, 252-260]. Один из примеров того, как весь текст может быть задействован в создании экспрессивности, является следующий отрывок из рассказа М. Твена «How To Tell A Story»:

The humorous story may be spun out to great length, and may wander around as much as it pleases, and arrive nowhere in particular; but the comic and witty stories must be brief and end with a point. The humorous story bubbles gently along, the others burst.

The humorous story is strictly a work of art – high and delicate art – and only an artist can tell it; but no art is necessary in telling the comic and the witty story; anybody can do it. The art of telling a humorous story – understand, I mean by word of mouth, not print – was created in America, and has remained at home.

The humorous story is told gravely; the teller does his best to conceal the fact that he even dimly suspects that there is anything funny about it; but the teller of the comic story tells you beforehand that it is one of the funniest things he has ever heard, then tells it with eager delight, and is the first person to laugh when he gets through. And sometimes, if he has had good success, he is so glad and happy that he will repeat the "nub" of it and glance around from face to face, collecting applause, and then repeat it again. It is a pathetic thing to see. [2, 182-184]

Как можно заметить, каждый из трех приведенных абзацев начинается с параллельной синтаксической конструкции. Такие примеры нередки у М. Твена.

Эмфатические грамматические конструкции Д.С. Писарев относит к одним из наиболее действенных средств выражения экспрессивности в текстах М. Твена [4, 251]. Приведем пример:

– Why, is it nobody but you? Do you know, I have been scared to death for the last two or three hours? I am most honestly glad to see you. I wish I had a chair. – Here, here, don't try to sit down in that thing. [2,76] – Так это ты? – вскричал я. – Знаешь, за последние два часа я чуть не помер со страху. Какая радость, что ты пришел! Пстой, не садись! [3,25]

– I never saw such an eloquent look of shame, of pitiable humiliation, over spread a countenance before. [2,77] – Я никогда не читал на чьем-либо лице такого откровенного желания провалиться сквозь землю от стыда и унижения. [3, 27]

– Here, here, you petrified fool... [2,75] – Иди сюда, дурак окаменелый! [3,26] – It was the gallows! [2, 84] – Это была именно виселица! [3, 111]

Таким образом, синтаксические средства выразительности, так же как и лексические и морфологические средства, часто используемые Марком Твеном в прозаических произведениях, оказывают существенное влияние на общее восприятие рассказов и на создание комического

эффекта. Переводчики учитывали данные факторы, считаем, что им в целом удалось адекватно передать юмор и иронию писателя.

Анализ синтаксической экспрессивности художественных текстов показал, что это тот вид выразительности, который обусловлен мастерством автора по умению манипулировать объемными языковыми единицами. М. Твен использует синтаксические средства выражения экспрессивности очень активно.

Итак, в результате переводческого анализа выявлено, что на синтаксическом уровне передача экспрессивности в рассказах М.Твена чаще всего выражена следующими способами, как изменение порядка слов в предложении, использование эллиптических конструкций, повторов и параллельных синтаксических конструкций.

Литература:

1. Mark Twain. Five Best Humorous Stories. – М. Эксмо, 2012. – 192 p.
2. Mark Twain. The Celebrated Jumping Frog of Calaveras County. Stories. – USA, Florida, 1867. – 435 p.
3. Марк Твен. Знаменитая скачущая лягушка. Сборник рассказов / Перевод Н. Дарузес. – М.: Просвещение, 1963. – 432 с.
4. Скрипак И.А. Синтаксические средства экспрессивности в текстах научного дискурса // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. Вып. № 60/2008. – С. 252-260.

“ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ” ЖӘНЕ ОНЫҢ ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІГІ

Қазіргі таңда лингвистикада тіл мен мәдениеттің ара-қатынасын білдіретін “әлемнің бейнесі” деген термин көптеп кездеседі. Әлем бейнесі терминін ғылымға физик Г. Герц енгізген болатын. Одан соң бұл термин гуманитарлық ғылымға еніп, К. Ясперс, Л. Витгенштейн және Л. Вайсгербердің еңбектерінде көрініс табады. Қазіргі таңда бұл терминнің қазіргі лингвистиканың терминологиялық жүйесіне кіргені жайлы айта аламыз. «Әлем бейнесі» дәстүрлі анықтамасымен қатар оның «әлем көрінісі» «әлем моделі» секілді терминдер кездеседі.

Әлем бейнесі концепциясының пайда болуы тілдің антикалық теорияларында кездесе бастады. В.фон Гумбольдт теориясына ұқсас теорияны шетелдік ғалымдар Г. Гердер, Я. Гримм, Ф. Шлегель және отандық лингвистер-Ф.И. Буслаев, Ф.Ф. Фортунатов айтып кеткен болатын. Ресейде әлем бейнесі терминін зерттеу ХХ ғасырдың 60-шы жылдары Г.А. Брутян, Г.В. Колшанский, Р.Й. Павиленистың жұмыстарымен байланысты. Әлемнің бейнесі дегеніміз – бұл тіршілік әрекетінің айнадай көрінісі емес, ол оның белгілі бір деңгейдегі түсіндірмесі. Әлемнің бейнесі адамның дүниетанымының өзегін құрайды және оның негізгі қасиеттерін бойына жинайды.

Әлем бейнесі адамның барлық белсенділігінің нәтижесін көрсетуші әлемнің бөлінбейтін бейнесі. Ол адамның сыртқы ортамен байланысқа түскенінде пайда болады. Бұл әлеммен тұрмыстық қатынас немесе заттық-адамның практикалық белсенділігі болуы мүмкін. Себебі әлемнің бейнесін құруда адамның психикалық қызметінің барлық жақтары қатысады. Ол сезім мен түйсіктен бастап адам санасымен аяқталады. Адамда әлемнің бейнесін құрумен байланысты бір ғана үрдіс туралы айту мүмкін емес. Ол адамға белгілі барлық бейнелер мен ұғымдарды біріңғай жүйелі бейнеге біріктіреді. Яғни, әлем бейнесі әрқашан өзгерісте болады. Ол тұрақты емес және қоғамдық өмірде болып жатқан өзгерістерге сәйкес өзгеріп отырады. Қазіргі таңда әлемнің бейнесі термині ғылымның әр түрлі салаларында қолданылып жүр. Олардың қатарына этнолингвистика, психоллингвистика, лингвомәдениеттану ғылымдарын қосуға болады. Оның ауқымы кеңейіп бұл термин ерекше зерттеулердің арқауына айналып отыр. Ал, тіл әлемнің ұлттық мәдени көрінісін жүзеге асырады, оларды вербалдандырады, оны сақтайды және ұрпақтан ұрпаққа жеткізуді қамтамасыз етеді. Тіл әлемнің ұлттық көрінісінде кездесетін ұғымдардың барлығын белгілей бермейді, олар тек қана бейнелей алады. Сондықтан да лингвистикада “әлемнің тілдік бейнесі” атты жаңа парадигма пайда болды. Біз мәдениеттің тілге алғашқы қатынасы немесе керісінше, тілдің мәдениетке деген қатынасы туралы саналы түрде айта аламыз. ХХ ғасырда тілдің әлемнің бейнесін қалыптастырудағы рөлі туралы сұрақ зерттеушілердің қызығушылығын арттырды. Тілдің қоршаған болмысты бейнелеуі туралы екі сұрақ туындайды. Біріншісі, тіл әлемді бейнелейді. Мұндай көзқарас мысалға, Г.Г. Почепцованың жұмысында «тіл арқылы біз әлемді бейнелейміз» деп көрсетілген. Бейнелейміз яғни бұл сөздің мәні басқа, бұл суреттеумен бірдей құбылыс емес [1, 110-6].

Тілдің ішкі формасы жөніндегі Гумбольдт және оның ізбасарларының еңбектері әлемнің тілдік бейнесі мәселесінің зерттелуіне негіз болды. В.Гумбольдт: «әр тілде ерекше дүниеге деген көзқарас жатыр, әр түрлі тілдер ұлттар үшін ойлау мен қабылдау органдары болып табылады. Адам мен зат арасында тұрған дыбыс секілді, жалпы тіл адам мен табиғат арасында тұрып, оған ішінен де сыртынан да әсер етеді» [2, 80-6]. Тіл – осы тілде сөйлейтін адамдардың ұлттық мәдениетінің қазынасы. Кез-келген тіл халықтың ұлттық рухы мен ұлттық мәдениетін бейнелейтін белгілі бір ұлттық тіл ретінде қызмет атқарады. Ол халықтың ұлттық тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты болып келеді.

Тіл ұлттық салт-дәстүр мен әдетті жеткізеді және әлемнің тілдік бейнесін құруш бірден-бір фактор болып табылады. Ал әлемнің бейнесін адам жасайды, себебі адам баласы өзінің кешегі тарихын, бүгінгі мен келешігі жайлы ақпарат құрып өз мәдениетінің таратушысы болып табылады. Әр ұлттың өзіне ғана тән тілдік бейнесі бар, ол әр халықтың өзіне ғана тән тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, жөн-жоралғысы, фольклоры мен тарихын ерекшелейді.

Әлемнің тілдік бейнесі тілде емес адамдардың ойында қалыптасады. Осы тілде сөйлейтін ұлттың ұжымдық шығармашылығы тілдегі әлемнің бейнесі. Әрбір жаңа ұрпақ тілмен бірге ұлттық мінездің белгілері, дүниетаным, мораль орын алған мәдениеттің толық жиынтығын алады.

Осылайша, тіл әлем мен мәдениетті бейнелеп, өз иесін қалыптастырады. Бұл функциялар тіл құралы арқылы қарым-қатынас, коммуникацияда жүзеге асады.

Әлемнің тілдік бейнесінде қалыптасатын этникалық менталитет көбінесе белгілі бір тілдік тұтынушылардың өздерін қоршаған орта туралы менталды көрінісін сипаттайтын символдық вербалданған бейнелердің мәдени «тірек» концептілері арқылы өзектіленеді.

Адам санасындағы әлем туралы түсінік тіл арқылы жарыққа шығады. Сондықтан әлемнің тілдік бейнесі деген ұғым тіл мен ойлаудың өзара байланысын қарастырудан келіп шығады. Әлемнің тілдік бейнесінің әр тілде түрліше болуы тілдің ерекшелігіне, құрылымына әрі сол тілге ықпал ететін мәдениетке, ділге байланысты болады. Осындай факторлардың әсерінен әлемнің тілдік бейнесі ұлттық нақышқа, бояуға ие болып, өзге тілдерден дараланып тұрады.

Әлемнің тілдік бейнесі ұғымы В. фон Гумбольдт пен Вайсгербердің тілдің ішкі формасы идеяларына қатысты болып келеді.

Ғылыми терминологиялық жүйеге «әлемнің тілдік бейнесі» терминінің енгізілуі Л. Вайсгербердің еңбегі болып табылады. Оның әлемнің тілдік бейнесіне берген негізгі сипаттары:

– әлемнің тілдік бейнесі – тілдің қызметі мен өмір сүруін қамтамасыз ететін тілдік қауымның өзіндік мәдениеті мен менталитетін анықтаушы рухани белгілер;

– әлемнің тілдік бейнесі бір жағынан этностың тарихи дамуының нәтижесі, ал екінші жағынан оның өзіндік даму жолының себебі болып табылады;

– әлемнің тілдік бейнесі тірі ағза ретінде тілдік тұрпатта құрылымдалған және көпсатылы болып табылады. Ол дыбыстар мен дыбыстық тіркесімдердің ерекше жиынтығы, тіл иелерінің артикуляциялық аппараттарының құрылымдық ерешеліктерін, сөздің просодикалық сипаттамаларын, сөздік қор, тілдің сөз құрау мүмкіндіктерін, сөз тіркестері мен сөйлемдер синтаксисін және өзінің паремологиялық жүгін анықтайды. Басқаша айтсақ, әлемнің тілдік бейнесі коммуникативті мінез, сыртқы әлем мен адамның ішкі дүниесінің түсінігі, тілдік жүйені көрсетеді. Әлемді тану ой арқылы бірақ ана тілдің қатысуымен жүргізіледі. Л. Вайсгерберде болмыстың бейнеленуі идиоэтникалық сипатқа ие және тілдің статикалық формасына сәйкес келеді.

Бұл мәселені зерттеуге үлес қосқан американдық этнолингвистер бар, олар Э. Сепир және Б. Уорф субъектінің әлемге көзқарасын анықтайтын тілдік сана деген пікір айтқан болатын. Олар өз тұжырымдарын лингвистикалық қатысымдылық теориясында көрсеткен болатын.

Бұл жөнінде Э.Сепир былай деп жазған: *Language is a guide to social reality... It powerfully conditions all our thinking about social problems and processes. We see and hear and otherwise experience very largely as we do because the language habits of our community predispose certain choices of interpretation* [3, 162-6]. Әлемнің тілдік бейнесі белгілі бір дәуірде өмір сүретін адамдардың рухани құндылықтары, ұлттық болмысы ойлау тәсілдерінің өзгеруіне қарай өзгеріп отырады.

Әрбір халықтың әлемдік бейнесі өзіндік ерекше сипатқа ие. Мысалы, Англияның мәдениеті мен әлемдік бейнесі басқа халықтың әлемдік бейнесінен өзгеше келеді, себебі оны құрастырушы басқа халық өзіндік ерекшеліктерге ие.

Бұл терминге әр түрлі түсініктемелер берілген. Солардың бірінде әлем бейнесі «дүниені тану» ұғымымен пара-пар келеді. Жалпы XIX–шы ғасырдың аяғына дейін «әлемнің бейнесі» ұғымы «дүниені тану» ұғымымен бірдей қолданылды. Қазіргі әдебиетте дүниені тану дегеніміз «шынайы дүниеге деген адамның көзқарасы, адамның қоршаған ортаға деген қарым-қатынасы, адамдардың наным-сенімдері, идеалдары, таным қағидалары, құндылықты бағдарлар» деген мағынаны білдіреді [57, 9-6].

Құндылықтар әрбір мәдениетте өмір сүреді және ұлттық тілдік әлем бейнесін құрады. Алайда олар жасырын түрде мәдени концепттер арқылы көрінеді. Әрбір тіл әлемнің құрлығын өзінше тәржімалайды. Сол себепті әр түрлі тілдің иелері әлемді әр түрлі түсінеді және әр тіл иесінің әлемдік бейнесі басқаларға ұқсамайды. Адамның тәжірбиесі оның білімінің негізін қалайды, ал тәжірбиедегі өзгешеліктер әр түрлі білімге итермелейді, ал осы өзгешеліктер әлемнің ұлттық бейнесін құрайды. «Әр халықтың төл ерекшелігі неде?» деген сұраққа В.Г. Белинский «Литературные мечтания» деген мақаласында сұрақ қойып бұл сұраққа өзі жауап берді. Оның айтуынша «ол ерекшелік әр халықтың заттарға деген әр түрлі көзқарасы, дін мен тілдегі ерешеліктері, қоғамдық және отбасылық өмірдің формалары, халықтың наным-сенімінде, себебі бұл қасиеттер болмаса халықтың өзі де жоқ болмақ» [5, 5-6].

Қазақ халқының әлем бейнесін киіз үй, шаңырақ, домбыра секілді мәдени концепттерден көруге болады. Олар бізді басқа ұлттардан ерекшелеп қана қоймай, халықтың төл мәдениетін бейнелейді. Бұл мәдени концепттердің таралуы мен ұлт болмысын ашуда тілдің үлкен рөлі бар. Осы себепті біз өз мақалымызда «әлемнің бейнесі» және «әлемнің тілдік бейнесі» парадигмаларына берілген анықтамаларды жинақтап, әрбір ұлттың бейнесін құрушы негізгі фактор адам екендігіне тағы да көз жеткіздік.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Почепцов Г.Г. Языковая ментальность: способы представления мира // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 110–122.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984.-400 с.
3. Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality, 1949, 617p.
4. Жидков В. С., Соколов К.Б. Искусство и картина мира. – СПб., 2003. -59с.
5. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений; 9т.М., 1953.Е.1.-806 с.

ҚАЗАҚ-ҰЙҒЫР МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жаңа ғасырдың басынан бастап түркі халықтары тілдерінде, мақал-мәтелдердің лексикалық, семантикалық және синтаксистік жақтары ғана емес, сонымен бірге көркемдік ерекшеліктерін, олардың тіларалық ұқсастық деңгейлерін, әр тілдегі өзіндік айырмашылықтарын қарастырумен де шұғылдана бастады. Мақал-мәтелдер-бірнеше ғасырлар бойы атадан балаға мирас ретінде беріліп келе жатқан халық даналығы. Кез келген халық мақал-мәтелдерді үнемі естеріне сақтаған, даяр тұрған мұра ретінде ұстап, өзінің күнделікті тұрмысында, бір-бірімен қарым-қатынас кезінде пайдалануға, сол арқылы өз ойларын, танымдарын құнарлы да тұшымды, көрікті жеткізуге тырысады.

Қазақ және ұйғыр тілдеріндегі мақал-мәтелдер тек сан жағынан ғана емес, сапа, мазмұн тұрғысынан алғанда да алуан түрлі. Оның басты себебі: ұлттық менталитеттің тілдегі ерекше мәнді де маңызды өрнегі болып саналатын мақал-мәтелдер қазақ, ұйғыр этносына тән дүниетаным мен тарихи сананың айқын айғағы, халық даналығы мен философиялық толғанысының, эстетикалық танымы мен тағлым-тәлімнің, өркениетінің, мәдениетінің – барша болмысының бұлағы.

Ұйғыр тілінде де мақал-мәтелдер азды-көпті зерттелген. Таһир Қасымның мына сөзі де дәлелдей түседі: «Мақал-тәмсилләр кәң әмгәкчи хәлқниң узақ тарихий, ижтимаий тәжрибилири, маддий вә мәнивий турмуш тәжрибилириниң әң ихчам йәкүнидур. Уни әмгәкчи хәлқниң қолға кәлтүргән мувәшиқийәтлири вә мәғлубийәт савақлирини өз ичигә алған һәқиқий тарих дийишқиму болиду. Чүнки у әмәлийәтниң синақтин өткән йәкүни болуп, инсанлар турмуши билән зич мунасивәтлик. Мақал-тәмсилләр узақ заманлардин бери жәмийәтниң тәрәққиятиға, инсанлар тәпәккуриниң өзгиришигә әгишип бейип, толуклинип кәлгән болсиму, униңдики тарихий изчиллик һазирқи заман мақал-тәмсиллириниң һаман қәдимки даналар сөзиниң мәһсули яки давами икәнликини испатлайду» [1,69].

Ғалым Ә.Нұрмаханова өзінің «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» атты оқулығында «Бірінші рет көне ұйғыр ескерткіштерін зерттеген В.В.Радлов болып есептеледі. В.В.Радлов көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің транскрипциясын, текстің аудармасын, комментарийсын, фонетикалық өзгешеліктерін, алфавитін зерттеген», – деп [2, 30 б.] Радловтың еңбегінің орасан зор екендігін жазады. Ә.Қайдар да «Ұйғыр тілі және әдебиеті» деген еңбегінде: «...Лингвистическая запись фольклорных материалов по самым различным диалектам и наречиям уйгурского языка, их обработка и публикация. Наряду с лингвистическими записями параллельно ведется исследовательская работа в области лексикологии и лексикографии, диалектологии, грамматики и истории уйгурского языка», – дей келіп [3, 8 б.], ол да ұйғыр тілінің зерттелуіне зор еңбек сіңірген В.В.Радлов екендігін көрсетеді.

Ұйғыр тіл біліміне құнды зерттеулерімен қомақты үлес қосқан – Нәсрулла Йолболди. Ол осы салада бірнеше еңбектер жазып, кейбір грамматикалық бірліктерді жете зерделеді. Ұйғыр тілін зерттеуге арнаған еңбегінде: «Уйғур тили алтай тиллири системисидики түркий тиллар аилисиниң уйғур карлук тили гурупписиға киридиған бир хил тил болуп, у, узақ тарихий жәрјанда тәдрижий тәрәқкий қилип, һазирқидәк хели мүкәммәлләшкән тил болуп шәкилләнди. Ұйғур тилиниң тәрәққият басқучлири қәдимки заман уйғур тили, оттура қәдимки заман уйғур тили, йеқинқи заман уйғур тили, һазирқи заман уйғур тили дәп бөлимиз...». Бұл пікірді қазақша түсіндіретін болсақ, ұйғыр тілі алтай тілдерінің ұйғыр-қарлұқ тобына кіретін тіл болып табылады. Ол ұзақ тарихи кезеңде дамып, қазіргідей толық түрінде қалыптасты. Ұйғыр тілінің даму процесін ежелгі заман ұйғыр тілі, орта кәдімгі заман ұйғыр тілі, қазіргі заман ұйғыр тілі және қазіргі заман ұйғыр тілі деп бөлеміз деп [4,156 б.], ұйғыр тілі дамуының төрт басты кезеңін атап көрсетеді.

Демек, қазақ және ұйғыр мақал-мәтелдерінің зерттеліп, қалыптасуы бір ғасырдың нәтижесі емес. Олардың құрамындағы сөздер ғасырлар бойы еленіп, екшеліп, сұрыпталудың барысында аз сөзге көп мағына сыйдырып, өсиет-өнегелі қасиетке ие болған екен әрі олар көп ойдың қысқа түйінін білдіреді. Бұл жөнінде Ш.Қарсыбекованың: «ММ қандай сөз болмасын, олар зор талғаммен өз орнында қолданылады. ММ-дер ой-өрісінің ыңғайына қарай қолданғанда тыңдаушысына терең әсер етеді», – деген пікірі біздің ойымызды ұштай түседі [5, 12 б.]. Олар халықтың өткенімен тығыз байланыста болады. Ішкі мазмұны, мағынасы жағынан әрбір дәуірдегі түрлі тарихи оқиғаларды, халықтың тұрмыс-тіршілігін бейнелейді. Себебі ғылымда әр халықтың өмір сүруі, болмысы, мәдениетінің түрлі анықтамасы бар. Әсіресе, мәдениет адаммен, жалпы алғанда белгілі бір халық этносымен тығыз байланысты.

Сондай-ақ ұлттардың салт-санасы, әдет-ғұрпындағы мінездері мен қасиеттері бір-біріне ұқсап, бірін-бірі толықтырады. «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» атты еңбекте: «Әр халықтың мінез-құлқы, қасиеттері бар. Кейбір салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар сол халықтың тұрмысына, тәрбиесі мен мінезіне, сеніміне, ырымына қарай қалыптасып келеді», – [6,4б.] деп салт-дәстүрлердің қалыптасуының көрсетілуі сияқты мақал-мәтелдердің де қалыптасып, даму тарихы бар.

Жалпы мәдениеттің ұлттық ерекшелік бояуын арқалайтын бөлшектердің қатарына салт-дәстүрді, тұрмыстық мәдениетті, күнделікті әрекетті, «дүниенің ұлттық бейнесін», көркем мәдениетті жатқызуға болады. Ал осы бөлшектердің бәрі мақал-мәтелдердің өн бойынан көрініс табады. Мәселен, қазақ тілінде:

Асық ойнаған азар,
Доп ойнаған тозар,
Бәрінен де қой бағып
... жеген озар.
Аталар сөзі – ақылдың көзі.
Барымталап алған мал емес,
Қуып алған – құн емес.
Біреу қыз алып қашады,
Біреу құр лағып қашады.

Бірінші мақалды қарастырсақ, қазақ халқының ежелгі шаруашылығы мал бағу болғандықтан, балаларының күні ұзақ асық ойнап, доп теуіп өткізгенін қаламайды. Керісінше, пайдалы іс – қой бағып, тамағын тауып жегенді мақұл көреді. Соны бүкіл жас ұрпаққа уағыздай отырып, уақытты тиімді де пайдалы іске жұмсандар дегенді аңғартады.

Келесі мақалда қазақ халқының көнеден келе жатқан салты – үлкенді сыйлау, олардың сөзін екі етпеу, үлкенді қадірлеп, батасын алған жастардың жерде қалмайтыны туралы айтылады. Бұл жерден де ұлтқа тән ерекшеліктің, атадан қалған сөздердің халық даналығының қайнар көзі екендігі бірден танылады.

Үшінші мақал қазақ даласына кең тараған «барымташылықтан» хабар беріп тұр. Алайда бұл әрекеттің дұрыс қылық еместігін, барымтамамен алған малдың иесіне мал болып жарытпайтындығын, біреуді шырылдатып жүріп, құн алғандық та нағыз құн болып есептелмейтіндігін тура мағынада түсіндіріп тұр. Бұл мақалмен танысқан адам қазақ даласындағы «барымтадан», «құн дауынан» дерек алары анық.

Талданған мақалдардың қай-қайсысын алмайық, бірі күн көріс кәсібінен, екіншісі ата салтынан, келесі бірі ел ішіндегі ұрылардың айналысқан ісінен хабардар етеді. Яғни бүкіл этностың мәдениетін, салт-санасын таныстырып тұр.

Ұйғыр халқы да ММ-ге бай. Бірнешеуін мысалға келтірейік:

Тамғилиқ мал йоқалмас

Чарвичилиқ көчә-көчә,
Диханчилик күндүз кечә

Кәтмәнни мән чапсам, йетип йәйду хан ғожам
Һүнири бар қол өлмәс

Тазға тағак бәрсән, йелим тиләйду

Әтләс – суға чөкмәс

Су кетиду таш қалиду, осма кетиду қаш қалиду

Алғашқы мақал ұйғыр халқының да ертеректе көшпенді мал шаруашылығымен шұғылданғандығын байкатады. Ежелден қазақ, ұйғыр халықтары малды бірге жайып, малға таңба салып отырған. Қазақта «ен», ұйғырда «таңба» аталған бұл белгі малдың жоғалып кетпей, тез табылуына кепілдік береді. Сондықтан да ұйғырлар «таңбасы бар мал жоғалмайды» дейді.

Қазақ-ұғыр мақал-мәтелдерін бірнеше топқа жіктеп қарастыруға болады:

Бірінші деңгей – ММ -дердің мағынасы мен құрам-құрылымы жағынан толық сәйкес болып келетін абсолютті (толық) ұқсастық.

Мысалы:

Адам адаммен адам (қазақша)

Адәм адәм билән адәм (ұйғырша)

Асы піспестің қазаны оттан түспес (қазақша)
Еши пишмасниң қазини оттин чүшмәс (ұйғырша).
Мұндай мақалдар екі тілде өте көп кездеседі.

Міне, осы сияқты мағынасы ұқсас, сондай-ақ мағынасы мен тұлғасы бірдей сәйкес келетін деңгейдегі «абсолютті ұқсас» ММ-дердің баршасын бір топқа сыйғызып, «екі тілге ортақ һәм өзара ұқсас ММ-дер» деп қарауымыздың басты мақсаты – олардың туыстас екі халықтың өткендегі және бүгінгі тарихи-мәдени және рухани қарым-қатынастарын өмірдегі реалды факторлармен анықтау.

Екінші деңгей – мағынасы өзара сәйкес, бірақ құрам-құрылымында бір не екі-үш сыңары берілген басқа бір мағыналас сөзбен ауыстырылып берілген мақал-мәтелдер:

Мысалы:

Ат айналып қазығын табар, Су айналып жазығын табар (қазақша)
Ат айлинип оқурини тапиду, Мусапир айлинип юртини тапиду (ұйғырша)
Ағайын тату болса – ат көп, Абысын тату болса – ас көп (қазақша)
Ағинә инақ болса – ат тола, Игичә-сиңил инақ болса – аш тола (ұйғырша)

Екінші деңгейге жатқызылған жұп ММ-дердің бәрі де мағына жағынан ұқсас, бір ғана ұғым-түсінікті білдіретін ММ-дер. Бірақ олардың құрам-құрылымы жағынан байқалатын айырмашылықтарына, мәселен, бірінші жұптағы қазақшасында «қазығын», «су», «жазығын» деген компоненттері ұйғыршасында «оқурини», «мусапир», «юртини» сөздерімен алмастырылғандығы жатады.

Үшінші деңгей – құрылымы толық сәйкес болмаса да, жалпы түрде ұқсастығын сақтаған, бірақ екі тілдің өз логикасы бойынша қалыптасқан құрамы-құрылымы елеулі өзгеріске түскен мақал-мәтелдер.

Мысалы:

Алдыңғы арба қайда жүрсе, соңғы арба сонда жүрер (қазақша)
Алди чак нәгә маңса, Кәйни чак шу изда маңиду (ұйғырша)
Ағайын алыста жүрсе кісінесер, Жақында жүрсе тістесер (қазақша)
Йирақ болса, кишнишәр, Йекин болса, чишлишәр (ұйғырша)

Көріп отырғанымыздай, үшінші деңгейге жатқызылып отырылған бұл мақал-мәтелдер де жалпы мағынасын сақтағанымен, құрам-құрылымындағы өзгешелік жоғарыдағылардан молырақ. Солардың ең бастысы – қазақшасындағы әрекет иесі – «ағайын» сөзі ұйғыршасында мүлде түсіп қалған, «алыста жүрсе» – «йирақ болса», «жақында жүрсе» – «йекин болса» деген тіркестермен ауыстырылған.

Ертедегі түркі тайпаларының этногенетикалық тілдік, дәстүрлік даму үрдісі ортақ болса да, сол дамудың нәтижесінде олардың бірнеше жеке-дара тілге бөлініп қалыптасу барысында өзіндік ерекшеліктері де пайда бола бастағаны баршаға мәлім. Бірақ қалай болғанда да, түркі тілдерінің басым көпшілігі өзіндік ерекшеліктерін сақтай отыра, түп-тамырының ортақтығынан да айырылған емес. «Тегі бір түркі тілдерінің – түбірі де бір» деген Ә.Қайдар тұжырымының шындықты көрсеткені даусыз. Туыс халықтар тілдеріндегі ортақтық – олардың діліндегі, яғни рухани, мәдени, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, дүниетаным саласындағы ортақтықпен тікелей байланысты. Оны байланыстырып тұрған ең басты ұйытқы – тегі бір, түбірі ортақ туыс халықтардың тілдері. Сол тілдердің бойына тән ерекше бір қасиеті – ұлттық мәдениеттің өткен замандардағы барша құндылықтарын (ақыл-парасат, даналық аталар сөзі, дүниетаным, философиялық пікір, т.б.) бойына жинақтап, жадында сақтап, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа төкпей-шашпай рухани мұра ретінде жеткізіп отыруы. Бұл қасиет тілдің басқа қызметтерімен (коммуникативтік, информативтік, эстетикалық, т.б.) қатар атқаратын «коммулятивтік қызметі» деп аталады.

Міне, тілдің осы қызметінің арқасында әрбір тілде қалыптасқан жүздеген-мыңдаған ММ-дер өзінің мағына-мәнін, нақыш бояуын жоғалтпай, бүгінгі ұрпаққа жетіп, соның рухани байлығына айналып отыр. Бұлар – әрбір түркі тілінде кездесетін байлықтардың бірі [3,114].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Таһир Қасим. Уйғур халқ мақал-тәмсиллириниң роли вә түзүлүш алаһидилики тоғрисида // Шинжаң ижтимаи пәнләр тәтқиқати. 2002-йил. № 2. ББ. 79–83.
2. Ә.Н.Нұрмаханова. *Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы*. А, 1971.
3. Кайдаров А. Развитие современного уйгурского литературного языка. – Алматы: 1969. – 359 с.
4. Нәрулла Йолболди. Уйғур тилиниң тәрәққият басқучлири һәққидә. Түрки тиллар тәтқиқати түзгән. Уйғурчә Милләтләр нәшрияти. 1983. – 156 б.
5. Қарсыбекова Ш. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді топтаудың этно–лингвистикалық принциптері. Фил. ғыл. канд... дисс. – Алматы: 2004. – 109 б.
6. Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: 1997, – 272 б.

О.БӨКЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЙТАЛАМАЛАРДЫҢ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

“Әдеби тіл – жалпыхалықтық тілдің дамыған, жетілген, стильдік жағынан сараланған ең жоғарғы формасы” деп берілетін анықтаманың астарында күрделі-күрделі міндеттердің жатқаны сөзсіз. Осы жетілген әдеби тіліміздің өзі үнемі дамып отыратыны да рас. Демек, дыбыстық тідегі жетілдірілген және көрнекі әдіс-тәсілдердің барлығы, ең алдымен, әдеби тілде пайда болып, жетіледі. Әдеби тіл – жалпыхалықтық тілдің дифференциацияланған түрі. Әдеби тіл – сұлулықтың феномені. Ендеше, қазіргі тіл білімі ғылымының, оның лингвостилистика саласының да негізгі міндеттері осы үрдістен туындайды. Қазіргі қазақ лингвостилистикасының негізгі міндеттерінің бірі тілдегі түрлі стилистикалық әдіс-тәсілдердің тілдік табиғаты мен қолданылу ерекшеліктерін зерттеу болып саналады [1.79].

Әдебиеттану дегеніміздің өзі әдебиетті тану, түсіну, бағалау (қабылдау) және сол танылған нәрсені баяндау екенінде сөз жоқ. Ал көркем әдебиет немесе нақты әдеби шығарманың бүтін жүйесіндегі немесе сол бүтіннің бір бөлшегіндегі жасырын, бүркеулі мәнді тану мен түсінудің жөні бөлек [2, 51]

Қазақ тіл білімінде стилистикаға қарасты мәселелердің зерттелуі А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов еңбектерінен басталады. А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» көркем сөз бен көсем сөзге қатысты ой толғамдары, Қ.Жұбановтың Абай поэтикасының қыр-сырын ашқан мақаласы мен басқа да еңбектері бұл саладағы алғашқы қарлығаштар болды. Ал стилистиканың жеке ғылым тармағы ретіндегі іргетасы қалануы М.Балақаевтың есімімен байланысты. Алғашқы басылымы 1966 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің стилистикасы» оқулығы стилистиканың пәні мен нысанын, ғылымдар ішінде алатын орнын анықтаған тұңғыш еңбек болды. Мұнда стилистика ғылымының мақсат-міндеттері, функционалды стиль түрлері, әсіресе қазақ тілі стилистикалық құралдарының сипаты бір жүйеге түсіріліп қарастырылады. Экспрессивтік стилистиканың мәселелері тілдік бірліктердің эмоционалды-экспрессивтік қызметіне қатысты қарастырылды.

Қайталаманы қазақ ғалымдары ішінде алғаш таныған А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде: «Бір сөзді яки лебізді қайта-қайта айту қайталақтау деп аталады. Ондай қайта-қайта айту – нәрсенің өзін яки амалына көбірек назар салғызу үшін істеледі», -дейді [3.78].

Академик З.Қабдолов қайталауды фигураның бір түрі ретінде қарастырады. Ғалым: «Фигураның бір түрі –қайталау –сөз әсерін күшейте отырып, оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсу», -деп көрсетеді [4.55].

Қайталаманы тұңғыш рет лингвистикалық бірлік ретінде қарастырған Р.Сыздық болды. Ғалым «Абайдың сөз өрнегі» атты монографиясында Абай шығармаларында қолданылған қайталамаларға терең талдау жасайды. Ғалымның қайталама туралы көзқарасы «Сөз күдіреті» еңбегінде одан әрі дамытылады [5.63].

Қайталамалардың актив қолданылатын орны –көркем шығарма. Онда жиі қолданыла отырып, қайталамалар стильдік және құрылымдық қызметтер атқарады. Қайталаманың көркемдеуіш тәсіл ретіндегі стильдік қызметі жазушының шеберлігі мен дара стиліне тығыз байланысты болып келеді.

Ғалым О.Бүркітов өзінің докторлық диссертациясында қайталамалардың стильдік қызметі туралы былай дейді: «қайталамалардың негізгі ерекшеліктерінің бірі –оның стильдік қызметінің ауқымдығының кеңдігі» [6.8].

Қайталамаларды топтастыру – күрделі мәселенің бірі. Бұл мәселе кейбір жағдайда лингвистиканың ауқымынан шығып, жалпы тілдік сипат алатын кезі де жоқ емес. Мұның негізгі себебі қайталамалар табиғатының түрліше түсіндіріліп келуінде. Тілдің ішкі салалары бірліктерінің қайталану мүмкіншіліктері орай дыбыстық қайталамалар, лексикалық қайталамалар, морфологиялық және синтаксистік қайталамалар сияқты түрлер сараланды. Дыбыстық қайталамалар өз ішінен ассонанс, аллитерация, паронимиялық аттракция, ұйқас, ырғақ, ішкі ұйқас, дыбысқа еліктеушілік сияқты түрлерге бөлінеді

Көркем мәтінде қолданылатын лексикалық қайталамалардың өзі шартты түрді үшке топтастырылды: 1) көркем мәтінде таза стильдік қызмет атқаратын лексикалық қайталамалар; 2) көркем мәтінде аралас қызмет (стильдік және мәгін тузушілік) атқаратын лексикалық қайталамалар; 3) көркем мәтінде құрылымдық-композициялық (мәтін тузу және мәтін дамыту) қызмет атқаратын лексикалық қайталамалар.

Қайталамалар көркем мәтінде бір ғана қызмет атқармайды, олардың көркем мәтіндегі қызметі сан алуан сипатта келеді. Көркем мәтіндегі қайталамалардың стильдік қызметі олардың мәтінде қолданылатын түрлерін, жанрлық сипатын, стильдік бояуын, мәтін құрылымындағы рөлін және т.б. көптеген белгілерін анықтау нәтижесінде ғана айқындалады.

XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі О.Бөкеев шығармаларында қайталамалар ерекше көрініс табады. Оның шығармаларының бәрінде өзі ғана жырлай алатын лирикалық толғау, романтикалық сарын, эмоционалды-экспрессивті реңді лексикаға толы поэзиялық әуен бар. Мысалы, мына сөйлемге назар аударалық:

Түн баласында Бұқтырманың сарыны әлдеқайда қатты естіледі... Маңайды тағы да жым-жырт, жұмсақ момақан тыныштық басты. Тек Бұқтырманың сарыны... тек сол ғана асығыс ағыспен аласұрып, жөңкіле қашып барады. Тек сол ғана... (Өн салады шағылдар, 101).

Мұнда “*тек Бұқтырманың сарыны, тек сол ғана*” деген тіркестердің сөйлем сайын қайталануы арқылы автор экспрессия жасап тұр. Осы қайталамалар тыныштықты бұзып тұрған, үзінін барлығын, мәңгілігін көрсетіп жатқан Бұқтырманың ролін баса көрсетіп, тыныштық (алақандай ауылдағы Нұрланның момақан тіршілігі) пен беймазалық (махаббатын, өмірін ойлап аласұрған жігіт арманы) беттесіп, қарама-қарсылық арқылы образ жасалған. Тағы бір мысалға тоқталайық:

Ақсақалдарды тыңдай бергің келеді, бірақ олар осы күні аз сөйлеп, тақыстанып алған, кәрі қойдай тартыншақ. Осы күнгі шалдар әрі барған сайын жұмбақтанып, барған сайын қазымырланып барады, барған сайын азайып барады. Олар барған сайын... (Қайдасың қасқа құлыным, 120).

Бұл жерде “*барған сайын*” деген үстеудің қайталануы айтылған ойдың мәнін арттырып, экспрессивті бояуын қалыңдатып тұр. Сол сияқты осы “Қасқа құлынның” кейіпкерлері – әкесі, өз баласы мен және бір заңсыз ұлының үшеуінің табысып, бас қосқан сәттерін суреттеуде жазушы *біз* есімдігін қатар тұрған бірнеше сөйлемнің басында қайталап (әр сөзді абзацтан бастайды) береді. Сол арқылы қос ұлын құшағына алған әке сырын, бауырын аңсап, табысуға талпынған жас жігіттердің халін: “*біз үшеуіміз, біз бір бүтінбіз*” деген кейіпкер ойларын баса айтып, оған логикалық екпін түсіре отырып экспрессивті реңмен берген.

Кейбір көркем шығармаларда авторлар тек белгілі бір сөздер мен сөз тіркестері арқылы ғана емес, кейбір дыбыстардың қайталанып берілуі арқылы фонациялық экспрессия тудырған. Мысалы, “Кербұғы” әңгімесінде “*А-а-у-у-а, А а а а-у у у у-а а а а*” – деп келетін дыбыс ырғағы шығармадағы белгілі бір ой иірімдеріне байланысты жиі қайталанып отырады. Бұл контекстке былайша киноластырылған: *Кербұғы қаңси бастаған кеудесін қақ айыра шақырмаққа аузын ашты, бәрібір баяғыдағы сырнай үні тарғылданып шықты*

– *А ааа, уууу, ааааа* (Кербұғы, 353).

Немесе: *Бұл Кербұғының басқа бұғылардан бөлекше үнін баяндайтын ең ақырғы шақыруы еді.*

– *Ааааа, уууу, ааааа, ууу!!!* (Кербұғы, 346).

Бұл қайталаулар Кербұғының қайраты қайтып, басынан бағы тайған шағын суреттеп, оның өлер алдындағы соңғы бой жазбаққа бет алған бекершілік әрекетін бейнелеуде сөйлемге ерекше ажар беріп, экспрессивті рең үстеп тұр. Кербұғының соңғы демі таусылып, жан тапсырар сәгін де жазушы қарапайым ғана қайталаулар арқылы әсерлі де қызықты етіп жеткізеді: *Ақшағыл арман– Ақшоқыға жетті де, қарсы алдында тұрған діңгекті иіскеп, жүгіре-жүгіре деміккен танауын қасыды. Бұдан соң көзіне жас алып тұрып, баяғыша жас шағындағыдай арқырап, таз әрі зор дауыспен күйек шақырды.*

– *Аааааааа, уууууууу, аааааааа, уууууууу, уууууу!* (Кербұғы, 354).

Осындай синтаксистік параллелизм мен репетитивизм түрінде, дыбыс келісімі мен ұйқасқа құрылған тұстар көркем туындыларында мол кездеседі.

Сондай-ақ, өлең сөздегі анафора, эпифора, рефрен сияқты қайталамалар тек жеке сөздер мен сөз тіркестерінің аясында ғана емес, сөйлем компоненттері саласында да орын алады. Мысалы, “Қайдасың қасқа құлында”: *Ақсақалдар айтады: “биыл астық шығымы жақсы... табиғат жарықтыққа өкпеміз жоқ”.* *Ақсақалдар айтады: “қазан айы тыныш өтер”.* “*Ақсақалдар айтады: “Құдайдың құдіреті...”*

Мұнда ақсақалдардың сөзін бір-ақ жерде біріктіріп беруге болар еді, олай етпей сөз тіркесін үш-төрт рет анафора сияқты етіп ұсыну арқылы автор ақсақалдар сөздерінің әрбіреуін даралап көрсетуді көздеген, сол арқылы сөйлемге экспрессивті рең берген. өлеңдегі рефрен тармақтар мен шумақтардың

қайталанып келуі сияқты, жазушы туындыларында авторлық баяндаудың біртектес үзіктерінің соңында не басында қайталанып келетін тұтас сөйлем не шағын текстер кездеседі. Мысалы, “Қар қызы” повесінде “*Айнала аппақ қар, сеңдей сірескен, қасаттана қатқан суық дүние*” және “*Әлдеқайдан, ақ таулардың арасынан қыздың сыңсып салған мұңлы әні естілгендей*” деген сөйлемдер оқиға өрісіне орай сәл құбылып, әдемі әннің қайырмасындай бірнеше рет қайталап беріледі. Бұлар әр кейіпкердің ойын, хал-ахуалын білдіретін бөліктердің ара жігін ажыратумен қатар, үшеуінің басына түскен жағдайдың, толғаныстың ортақтығын танытатын “*су айрық*”, әрі “*түйісер төбе*” іспетті. Сайып келгенде, шығарма тілінің әрін кіргізіп, экспрессиялығын арттыратын стильдік құрал.

Автордың кейбір қайталамалары шығарманың негізгі түпқазығы, идеясы сияқты. Меселен, Тағанның айта беретін “*Неге біз осы*” деген риторикалық сұрағы немесе “*Ақсақалдар айтады*”, “*Ха, ха, күліңдер!*” деген тіркестерінің қайталанып келуі оқырман көңіліне түрткі салып, шығармадағы айтылар ойды айқындап, мазмұнын ашып тұрғандай.

Сонымен қатар жазушының «Атау кере» романының басты кейіпкерінің: “*Неге біз осы өтірік сөйлейміз, өтірік күлеміз, қысқасы – өтірік өмір сүреміз, а? Неге біз осы өзіміздің бұл әлемге артық, түкке де керегіміз жоқ бейшара мүскін екенімізді мойындамаймыз... неге біз осы қатыгез де, қасиетсіз болып кеттік*»– деген қайталамалардан құрылған сауалы, шығарманың эмоционалды-экспрессивті әрін ашып қана қоймай, шығарма идеясының көкейкестілігін, мазмұнын арттырып, автордың азаматтық позициясынан хабар беріп тұр.

Жазушының баяндау мәнерін ерекшелендіретін синтаксистік тәсілдің бірі экспрессивті даралау қызметіндегі қайталаулар болып табылады. Ол мәтінге ырғақ, ерекше эмоционалды бояу дарытқан. Бөкеевте лексикалық қайталаулар анағұрлым күрделі тәсіл синтаксистік қайталаудың бір компоненті түрінде көрінеді. Жиі қайталанып, тұрақты түрде кездесетін сөздер шығарманың негізгі ойын ашуға септеседі. Меселен, «Мұзтау» повесінде Ақтан өзі сүйген қызына бар сырын ақтара отырып: *Айгүл, егер мен осы кітапханадағы барлық кітапты оқып шықсам, қазіргі қалтымнан әлдеқайда қу, айралы, әрі қатігез болып шығар едім. Меніміше, кітап, адамның көкірек көзін ашып қана қоймай, адамды шектен тыс айла-тәсілге де үйретеді. Сондықтан кітапша сөйлеп, кітапша күліп, кітапша жылап, кітаптағыдай сүйгім келмейді. Мен өзіміше, өз білгеніміше өмір сүремін. Менің осынау еркіндігіме ешкімнің қол сұғуға қақысы жоқ. Өйткені бұл да өзіміше жеке кітап* деген үзіндіде «кітап» сөзінің б рет қайталануы ерекше эмоционалды мән жүктеген. Бұл сөз шығарманың нақты мазмұнымен да, жазушының философиялық концепциясымен де тығыз байланысты.

Прозалық шығармада үндестік пен үйлестік, синтаксистік жағынан ұйқас түзушілік, өлшем сақтаушылық, өрнектілік әуен келісінде, дыбыс жүйесінде ырғақтық-синтаксистік бастамаларға құрылды. Ойды көркем образды жеткізуде сүйенетін тәсіл-ырғақ болса, мұны суреткер жете түсінген.

“Оралхан Бөкейде жансыз сурет, қансыз бейне жоқ. Табиғат пен адам жаны алашаның өрнегіндей астасып кететіні соншалық, кейде тіпті табиғаттың салқын қабағынан-ақ кейіпкердің мұңлы көңіл-күйін, жан алаңын аңғарып отырасыз”, [7. 98] – деп ғалым атап көрсеткендей, О. Бөкеев шығармаларындағы қайталамалардың жасалу тәсілі, қолданылу реті қаншалықты мол болса, олардың эмоционалды бояуы, экспрессивті реңі де соншалықты терең және әр қилы.

Бұл жайында жазушы Т.Ахметжанов былай дейді: “Оралхан Бөкей тоталитарлық жүйенің темір құрсауын романтикалық сөз қуатымен ғана үзіп кетуге мүмкіндік барын сезінді. Рухы күшті адамдарды ешбір құрсау ұстап тұра алмасын бағамдай білді” [7, 99]

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Шалабай Б. Қазақ көркем прозасының тілін зерггеудің ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы, 1997. – 130 бет.
2. Ж.Дәдебаев. Абайдың «Сегіз аяғы: мән мен мағына поэтикасы». abai.az.kz. -2018 ж.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
4. З. Қабдолов. Сөз өнері [мәтін]: оқулық.– Алматы, 2002.– 360
5. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 бет.
6. О.Б.Бүркіт. Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі. –Алматы, 2001.
7. Оралхан: естеліктер, эсселер және мақалалар. Құраст. Р.Мәженқызы – Алматы: Өнер, 2000 -320 б.

**«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ӨЗГЕ ҰЛТ ӨКІЛДЕРІНЕ
МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ЛИНГВОЕЛТАНЫМДЫҚ БАҒЫТТА ОҚЫТУДЫҢ
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен елімізде мемлекеттік тілді дамыту аясында Қазақстандағы тіл құрылысының ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттары мен міндеттері айқындалған, сондай-ақ оларды жүзеге асырудың басты бағыттары мен іске асыру тетіктері белгіленген «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» жарияланды. Бұл бағдарламаның басты мақсаты – Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілдерін сақтай отырып, ұлт бірлігін нығайтудың аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ететін үйлесімді тіл саясаты [1]. Ал, бұл мақсатқа жету жолында келесідей міндеттерге қол жеткізу көзделген болатын:

- мемлекеттік тілді оқытудың әдіснамасын жетілдіру және стандарттау;
- мемлекеттік тілді оқытудың инфрақұрылымын дамыту;
- мемлекеттік тілді оқыту процесін ынталандыру;
- мемлекеттік тілді қолдану мәртебесін арттыру;
- мемлекеттік тілге сұранысты арттыру;
- қазақ тілінің лексикалық қорын жетілдіру және жүйелеу;
- тіл мәдениетін жетілдіру;
- коммуникативтік-тілдік кеңістіктегі орыс тілінің қызмет етуі;

Сонымен қатар бұл бағдарламада Елбасы «Біз барша қазақстандықтарды біріктірудің басты факторы болып табылатын қазақ тілінің одан әрі дамуы үшін барлық күш-жігерімізді салуымыз керек. Сонымен бірге елімізде тұратын барлық халықтардың өкілдері ана тілдерінде еркін сөйлей, оқи алуына, оны дамытуға қолайлы жағдай тудыру қажет» деп атап көрсеткен болатын.

Қазақстан Республикасы дамыған бәсекеге қабілетті елуліктің қатарына ену туралы бағытты ұстануы арқылы әлеуметтік өміріміздің барлық саласының қарқынмен дамуына жаңа серпін беріп отыр. Дүниежүзілік білім беру жүйесіне ену дегеннің өзі дүниежүзілік оқыту әдістемесінің озық идеяларын негізге алу деп түсінеміз. Өзгетілді бөлім студенттеріне қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша әлі де тереңірек зерттеуді қажет ететін мәселелер жеткілікті. Солардың бірі біз зерттеп отырған жоғары оқу орындарының өзгетілді студенттеріне қазақ тілі лексикасын лингвоелтанымдық бағытта оқыту әдістемесі-осы заман талабының үддесінен шығатын оқыту жүйесі болып табылмақ.

Мемлекеттік тілдің қоғамдағы орны жайында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев былай деген болатын: «Біз барша қазақстандықтарды біріктірудің басты факторларының бірі – еліміздің Мемлекеттік тілін, барлық қазақтардың ана тілін одан әрі дамытуға күш– жігер жұмсауымыз керек» [1,3]. Бұл қазақ тілін қоғамдағы бірліктің күші ретінде таныту қажеттігімен қатар, оны өзге ұлт өкілдері меңгеру керектігін көрсетеді. Солардың бірі – жоғары оқу орындарының өзгетілді студенттеріне қазақ тілі лексикасын лингвоелтанымдық бағытта оқыту әдістемесі. Осы мәселе түбегейлі зерттеуді қажет ететіндігі – тақырыбымыздың өзектілігін көрсетеді.

Қазіргі қоғам талабына сай қазақ тілі кеңінен сұранысқа ие болуда. Осындай талаптарды іске асыру барысында жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқыту ісінде жаңа міндеттер туындайды. Бұл мәселені қазақ тілінде дұрыс сөйлей білетін, жоғары білімді мамандарды даярлау және олардың сөздік қорын лингвоелтанымдық бағытта дамытумен байланыстыруға болады. Өйткені, қазіргі кезде жоғары білімді қызметкер қазақ тілінде сауатты сөйлеп қана қоймай, Қазақстан Республикасының Заңдарын (Мемлекеттік тіл т.б. туралы), жарлықтарын, үкімдерін қазақ тілінде дұрыс түсіне білуі қажет. Осындай дағдыларды қалыптастыруда студенттердің сөздік қорын кеңейтуде, қазақ тілі лексикасын лингвоелтанымдық бағытта оқыту ісі жақсы нәтиже берері сөзсіз. Бұл қазақ тілін мамандыққа сай оқытуды жақсартуды қажет етеді. Осы мәселе түбегейлі зерттеуді қажет ететіндігі – тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Қазақ тілін оқыту әдістемесінің зерттеулерінде құнды пікірлер айтып, оның дамуына қомақты үлес қосқан ғалымдар А.Байтырсынұлы, К.Кемеңгерұлы, Т.Шонанұлы, Ш.Х.Сарыбаев, С.Жиенбаев, Қ.Басымов, Ы.Маманов, Х.Арғынов, Н.Оралбаева, Р.С.Рахметова, қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың арнайы әдістемесін үйрету мәселелері жөнінде зерттеу жүргізген К.Қадашева,

Ф.Ш.Оразбаева, Р.Ә.Шаханова, К.Б.Жақсылықова, А.Қыдырашев, З.Бейсембаева, Ж.Н.Сүлейменова, А.А.Сатбекова т.б. ғалымдардың еңбектері әдістеме ғылымына үлкен жаңалықтар алып келді деуге болады.

Тілді екінші тіл ретінде оқыту мәселесі ресей ғалымдарының еңбектерінде терең қарастырылған, мысалы, арнайы оқулықтар мен бағдарлама дайындау мәселесі (Н.Д.Гальскова, А.Н.Щукин және т.б.), екінші тіл ретінде оқыту теориясы жөніндегі зерттеу еңбек (И.Л.Бим және А.М.Сурыгин), екінші тіл ретінде оқытудағы тілдердің бір-біріне ықпалы, тасымал, интервал жайында (А.Е.Сурпун, Н.А.Пашковская, Г.П.Цыганенко, Н.К.Месяц) екінші тіл ретінде қолданылған тиімді әдіс-тәсілдер технологиялар жөнінде (А.Акишина, В.Г.Костомаров, О.Д.Митрофанова, т.б.) ғалымдардың еңбектері бар.

Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерге шолу жасағанымызда, ғылыми-әдістемелік зерттеулермен танысу барысында өзгетілді студенттерге қазақ тілін үйрету мәселесі зерттеу нысаны болмақ. Бүгінгі күнге дейін қазақ тілін лингвоелтанымдық бағытта оқыту әдістемесі тікелей зерттеу объектісі ретінде қарастырылмай келді. Сонымен қатар мұндай зерттеу жұмысы өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін білу, Қазақстанның мемлекеттік тілі халықаралық қатынас үшін аса кежет екенін көрсетеді.

Қазақстан халқын біріктіруші негізгі фактор ретінде мемлекеттік тілді дамытуда мемлекеттік органдармен қатар үкіметтік емес ұйымдар, түрлі қоғамдық бірлестіктер, жастар қауымы, саяси партияларда өз тараптарынан белсенді түрде өз үлестерін қосуда. Осы көрсеткіштің өзі республикамызда мемлекеттік тілдің қолданылу аясының кеңейіп, тілді үйренуге деген қажеттіліктің артып келе жатқанын дәлелдейді.

Қазақ тілінің табиғаты, оның қызметі, қоғамдағы орны жайлы көптеген зерттеу еңбектері де жарияланған. Қазақ тіліне зерттеуші-ғалымдар тарапынан салмақты пікірлер айтылып, түрлі анықтамалар да берілген. Мәселен, филология ғылымдарының докторы, профессор, әлеуметтік лингвистика зерттеушісі Бақытжан Хасанұлы ана тіліне мынадай анықтама береді: «Ана тілі дегеніміз күллі тіл атаулыдан ішкі құрылыс ерекшелігімен дараланатын, белгілі бір халықпен нақты кеңістікте тарихи бірге жасап, оның төл мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз ұластырушы, сол халық адамдарына (жас, жыныс, сенім, кәсіп, әлеуметтік жағдай айырмасына қарамай) түгелдей және жан-жақты қызмет ететін ұлтішілік қатынас құралы» [2, 25].

Тілсіз қоғам болуы мүмкін емес, қоғамнан тыс тіл деген әсте болмайды. Алайда қазіргі дүниежүзілік практикада екі тілді қатар пайдаланатын қоғамның болатыны сияқты, бірнеше қоғамға қатар қызмет ететін тіл де аз емес.

Жалпы дәстүрлі шет тілін оқытуда «Елтаным» кешенді оқу пәні ретінде қалыптасқан. Әдетте, оқытылып отырған тілді қолданатын негізгі ел туралы мәлімет елтанымның шеңберінде қамтылады. Соның ішінде, жалпы мәдениеті (әдебиет, кино, музыка, сәулет өнері, би т.б.), тарихи оқиғалары, географиялық ақпараттары, атақты аудандары сияқты ел өміріндегі ерекше аталатын ақпараттар кешенді түрде оқытылады.

Ал «лингвоелтаным» тіркесі өзі айтып тұрғандай, бір жағынан тілді үйретсе, екінші жағынан, сол тілді тұтынатын ел туралы бағыт. Дәстүрлі елтаным мен лингвоелтанымның айырмашылығын нақты анықтап алу керек. Қандай тілді оқытуда болмасын, елтаным ұзақ уақыт бойы оқытылып келе жатқан қоғамдық пән, ал лингвоелтаным филологиялық пән ретінде тілді оқытудан бөлек қарастырылмайды, тілді үйретуде практика түрінде тілдік бірліктердің семантикасын оқытады [3,46]

Аталған филологиялық жол екі түрлі міндетті атқарады, біріншіден, тілдік бірліктерден мәдениеттанымдық ақпаратты бөліп алу, бұл жағдайда негізгі нысан мәдениет болып саналады. Бұл әдіс орыс тілін шет тілі ретінде оқытуда ұзық жылдар бойы қолданылып келді. Екіншіден, тілдік бірлікті сол тілді және мәдениетті иеленушілердің санасындағы бейнеге ұқсас етіп қабылдату және оқыту.

Лингвоелтаным бағытында оқыту әдістемесінің тиімділігі жайлы ең алғаш сөз қозғап, пікір білдірген ғалымдар Е.М. Верацагин мен В.Г. Костомаровтың ізін жалғастырушы Н.Г.Комлев, О.С.Ахманова, С.Г.Тер-Минасова, Б.В.Беляев, О.А.Леонтович пен Е.И.Шейгал, В.А.Маслова сияқты тілші ғалымдар үлес қосты.

Қазақ тілін үйретуде тіл үйренушілерге тек қана қазақ тілін меңгеру дағдысы мен шеберлігін қалыптастырып қана қоймай, сонымен қатар үйреніп елтанымдық, лингвоелтанымдық, мәдени құндылықтарды игертудің маңызы зор. Қазақ халқының ұлттық құндылықтарын таныту лингвоелтанымдық компоненттердің құрамына кіреді.

Өзге тілді оқыту мен ана тілін оқытудың арасында елеулі айырмашылық бар екені даусыз мәселе. Бұл тұрғыда орыстың көрнекті психологы Леонтьев А.Н. былай дейді: “Усвоение иностранного языка идет противоположным тому, который идет развитие родного языка. Ребенок усваивает родной язык неосознанно, ненамеренно, а иностранный начинает с осознания и намеренности. Поэтому можно

сказать, что развитие родного языка идет снизу вверх, а в то время как развитие иностранного языка сверху вниз” [4,127] Бұдан өзге тілді үйрену барысы 124нна тілін меңгеруге қарама-қайшы келетінін және орыс мектебінде оқитын оқушыларға қазақ тілін үйрету оларға сол тілдің әр түрлі аспектілерінен теориялық мәлімет беруден бастау керек екендігін көріп отырмыз.

Тілді оқыту арқылы сол елдің мәдениетін үйрету екі: қоғамдық және философиялық тәсіл арқылы жүзеге асады. Бірінші тәсіл пән негізіне сүйенеді. Елтану үйреніп отырған ел туралы түрлі мәліметтер жиынтығына негізделген кешенді оқу пәні ретінде түсіндіріледі. Елтанудың негізгі пәндерден ерекшелігі: ірі мемлекеттер мен аудандарды қарастыратын кешенді материалдармен қамтылған география ғылымдарының жүйесіндегі пән ретінде қарастырылады.

Лингвоелтану – тіл үйретуді негізге ала отырып, сол үйреніп отырған ел туралы деректер беру бағыты. Лингвоелтанымның басты мақсаты – түпнұсқа мәтіндерді және серіктесінің сөзін қабылдай отырып, мәдениаралық қатысым актісіндегі коммуникативтік құзіреттілікті қамтамасыз ету. Елтанымдық бағытта тіл үйретудің негізгі тапсырмасы үйреніп отырған халықтың ұлттық мәдени ерекшеліктерінен нақты көрініс беретін тілдік бірліктерді меңгерту болып табылады [5,104].

Мемлекеттік тілді лингвоелтанымдық бағытта оқытуда жоғарыда айтылғандарды есте сақтаған дұрыс. Себебі тіл үйренуші қазақ тілін оқу арқылы сол халықтың салт-дәстүрімен, тарихы, географиялық жағдайы, саяси-экономикалық даму бағыттары, өнері, ғылым–білімі және қоғамдық ой-пікірлері мен рухани құндылықтары жайлы мәлімет ала отырып, тілімен, ділімен танысады. Сол арқылы қазақ халқының лингвоелтанымдық ерекшеліктерін ұғынады, тереңінен түсінеді.

Лингвоелтанымның басты мақсаты – тіл үйренушінің түпнұсқа мәтіндер негізінде ақпараттарды қабылдай отырып, қатысымдық құзіреттілігін қамтамасыз етуі. Лингвоелтаным тілдік тұлғалардың көмегі арқылы қазақ халқының ұлттық ерекшелігін, ұлттық мәдениетін үйренуге жол ашады. Ұлттық ерекшеліктер мен ұлттық мәдениет ерекшеліктерінен хабардар беретін тілдік бірліктерді үйрету және әлеуметтік сұрыптаудың қажеттілігі көркем шығармаларды оқуда, баспасөз құралдарынан, кино және видеокөріністерді көруден, ән тыңдаудан және т.б. байқалады.

Сонымен, лингвоелтаным – бұл қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқыта отырып, еліміздің қоғамдық және мәдени өмірінен хабардар ететін әлеуметтік лингвистиканың дидактикалық аналогы деуге болады [5,105].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Н.Назарбаев. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында. ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы.-Астана, 2006.7-бет.
2. Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра (Қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны). – Алматы: Жазушы, 1992. -272 б.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1983. – 269 с.
4. Леонтьев А.Н. Основы теории речевой деятельности. Москва;1974. Стр.12.
5. Сейсенова А. Лингвистикалық мәдениеттану: этикет формаларына салстырмалы талдау. Филол. ғылым. дисс. Авторефераты. – Алматы, 1998. –22 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖАЗБАША ТІЛІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру жүйесінде оқыту үрдісін тың жаңалықтарға негізделген жаңа мазмұнмен қамтамасыз ету міндеті тұр. Соның бірі – қоғамдық-саяси өмірге белсенді араласуға қабілетті, өзіндік пікірін ауызша және жазба түрде тиянақты, анық, жүйелі жеткізе алатын жеке тұлғаны қалыптастыру.

Бастауыш сынып оқушыларын жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйретудің тиімділігі мынадай шарттар орындалған жағдайда артады: егер оқушыға берілетін мәтін жайлы теориялық білім мен қажетті білік, дағдылар нақтыланып, мәтін құрастырудың әдіс-тәсілдері саналы түрде меңгерілсе, оқушыларды жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйрету жұмысы жаңа технология талаптарына сай (аудио, визуальдық, компьютерлік және электрондық оқу құралы арқылы т.б.) жүргізілсе, онда оқушылардың өзіндік әрекеттері мен шығармашылық белсенділігі қамтамасыз етіліп, ойын тиянақты түрде жазуға дағдыланады, өйткені оқушыны жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйрету әдістемесі жүйелі сөйлеу мәдениеті мен логикалық ойлау қабілетін жетілдіруге мүмкіндік ашады [1,41].

Жазбаша байланыстырып сөйлеу әрекетінде оқушы сөйлемнің мәніне, мағынасына көңіл аудара отырып, ойлау әрекеті мен пайымдауы арқылы санасынан өткізеді де, өз ойын байланыстырып, жүйелі жазудың нәтижесінде жазбаша тілдік қатынасты жүзеге асырады.

Баланың мектепке келгенге дейінгі өзі игерген ауызша сөйлеуімен салыстырғанда, тілдік қатынастың күрделі түрі жазбаша сөйлеуге үйрету белгілі бір жасанды дағды негізінде қалыптасады. Сондықтан да бұл жұмыс мұғалім мен оқушы тарапынан көп көңіл бөлуді қажет етеді..

А.Байтұрсыновтың жазуға үйрету әдісі жайлы «...сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай қажет болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек...Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында өзгеріп, қалайша бір-бірімен қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек», – дей отырып, сөйлеудің жазба түрінің күрделі екеніне көңіл бөліп, жазуға үйретуге ерекше мән берілуі тиіс екендігін айтады [2,263 б.].

Жазбаша байланыстырып сөйлеу тілдік таңбаның мағыналық тұтастығынан тұратын, тілдік қатынастың іске асуына негіз болатын қатысымдық тұлға мәтін құру арқылы жүргізіледі.

Соңғы кездері әдістемелік еңбектерде мәтін тек оқу және оқыту материалы ретінде ғана емес, сөйлеу кезінде ойды басқаға жеткізу құралы тұрғысынан қарастырылуда. Сөйлеушінің айтатын ойы мәтін құру арқылы жүзеге асырылатыны жөніндегі ой-пікірлер, зерттеулер Ф.Ш.Оразбаеваның, С.Р.Рахметованың, Т.Әбдікәрімнің, Н.Ж.Құрманованың, С.Қыдыршаевтың, Б.Қалимұқашеваның, Ә.Е.Жұмабаеваның, Б.Қабатайдың, Н.Сламбекованың, Н.Тойбазарованың т.с.с. көптеген ғылыми-әдістемелік еңбектерінде қарастырылған. Дегенмен бастауыш сынып жасындағы балалардың жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйретуге байланысты шешімін таппаған мәселелер де жоқ емес.

Оқушылардың жазбаша сөйлеу тілін дамытуда ұсынылатын жазба жұмыстары қатысымдық күзиреттілікті жетілдіру мақсатын іске асырады. Бұл мәселе жөнінде Ф.Ш.Оразбаева: «Қарым-қатынас жасаудың өзі бірлескен шығармашылықтың, бірлесе ойлаудың, әріптестіктің сабағы, әлдекімнің ыркына берілмей, ойын еркін айта алатын және айтуға тиіс еркіндік сабағы. Өйткені мұнда позиция айқын: білім беру арқылы қарым-қатынас жасау және қарым-қатынас арқылы білім беру керек» [3.38 б].

Оқушылардың тілін дамыту, өз ойын дұрыс, жүйелі жеткізе білуі мен жазбаша сауатты және мәдениетті болуының маңыздылығы жөнінде алғаш пікір білдірген – Ы.Алтынсарин: «Екі тілде жеңіл шығармалар жазуға жаттығу, күрделі іс қағаздарын жүргізу, олардан көшірмелер жасауға үйретуді» міндеттеді [4.21 б].

Тіл дамыту мәселелері А.Байтұрсынов еңбектерінде тілдің теориялық мәселелерін меңгертумен байланысты терең қарастырылған. А.Байтұрсынов оқушылардың жазбаша тілін дамытуда жаңылтпаштар, мақал-мәтелдер мен жұмбақтарды пайдалану оқушылардың сөздік қорларын толықтыратындығын ескеріп, сынау және дағдыландыру жұмыстарының жүйесін ұсынған [2,44].

Қазақ тілін оқыту әдістемесінде орыс мектептеріне арналған қазақ тілі оқулықтары мен оқу құралдарын жазған әдіскер ғалым – Т.Шонанұлы. Әдіскер ғалымның қазақ тілін өзге ұлттарға оқытуға арналған «Самоучитель киргизского для русских» деп аталатын алғашқы оқулығында 92 сабақта 172

жаттығу берілген. Автор қазақ тілін практикалық жолмен меңгертуде жазба жұмыстарына ерекше көңіл бөлген. Орфографиялық дағды қалыптастыруға арналған жаттығулар жүйесін ұсынған.

Қазақ тілін орыс мектебінде оқыту әдістемесін тұңғыш ғылыми негізде зерттеген ғалым Ш.Х.Сарыбаев «Жаздырып үйретудің әдістері» еңбегінде «Программамен жазу», «Дұрыс жазуға үйретудегі қазіргі кедергілер», «Дұрыс жазып үйренуге де жағдай керек», «Дұрыс жазуға көру сезімі арқылы әсер ету», «Көшіртіп жаздыру», «Дұрыс жазу құлаққа әсер ететін болсын» т.б. көшіртіп жазудың 10 түрін жеке-жеке қарастырады. Сонымен қатар хат жаздыру мен оның мәні, баяндама, тезис жазуға жаттықтыру мәселелері қарастырылған.

Оқушылардың жазбаша сөйлеу тілін дамытуда ұсынылатын жазба жұмыстары қатысымдық құзіреттілікті жетілдіру мақсатын іске асырады. Бұл мәселе жөнінде Ф.Ш.Оразбаева: «Қарым-қатынас жасаудың өзі бірлескен шығармашылықтың, бірлесе ойлаудың, әріптестіктің сабағы, әлдекімнің ырқына берілмей, ойын еркін айта алатын және айтуға тиіс еркіндік сабағы. Өйткені мұнда позиция айқын: білім беру арқылы қарым-қатынас жасау және қарым-қатынас арқылы білім беру керек» [3.38 б].

Дидактиканың *ғылымилық ұстанымы* бойынша оқушылардың жазбаша сөйлеу тілін дамытуда жүргізілетін жазба жұмыстары тілдік минимумды дағдылы қолдана білуіне байланысты. Қазақ тіл білімінің теориялары оқушылардың жазбаша сөйлеу тілін дамытуға негіз болады. Жазба жұмыстарын орындауда қалыптасатын орфографиялық дағды тіл білімінің орфография саласымен бірлікте қарастырылады. Оқушылардың жазбаша тілін дамытуда тіл білімінің заңдылықтары мен тілдік ұғымдарды қатесіз меңгертуді және тілдік минимумдарды практикалық жазба жұмыстарында қолдана білуге дағдылануы қажет. Оқытудың ғылымилық ұстанымымен бірлікте іске асырылатын ұстаным – *саналылық пен белсенділік ұстанымы*.

Оқушылардың жазбаша тілін дамыту тілдік материалды қаншалықты меңгергендігімен байланысты. Саналылық ұстанымы тілдік ұғымдарды саналы түрде меңгеріп, оны ауызша және жазбаша сөйлеу тілінде қолдана білуге негізделеді. Зерттеу жұмысының нысанасы болып отырған жазылым әрекетін жетілдіруге негізделген оқушылардың жазбаша тілін дамытуды педагогтар мен психологтар саналы, ерікті әрекет ретінде қарастырады. Саналылық ұстанымы білімді меңгерту барысында өзін-өзі бақылау қабілеттілігін қамтиды. Оқушылардың өзін-өзі бақылау қабілеттілігі заттар мен құбылыстар арасындағы байланыс пен өзара қатынастарын ашуға, орындалып отырған жазба жұмысының тақырыбы бойынша ой қорытуын қамтамасыз етеді. Саналы түрде жазба жұмыстарын орындауда оқушылардың қазақ тіліне деген қызығушылығы оянып, жазылым әрекетін іске асыру белсенділігі дамитындығы байқалды.

Оқушылардың жазба тіліндегі қателерді болдырмау жолдарын қарастырған еңбектердің бірінің авторы – Н.Сарыбаев. Автор өз еңбегінде орфографиялық дағды қалыптасу үшін қажетті шарттарды былай көрсетеді:

- Орфографияны оқытудың ғылыми деңгейінің жоғары болуы;
- Орфографиялық дағды мен тіл дамыту арасындағы байланыстың болуы;
- Орфографиялық ережелерді меңгеру;
- Жаттығулар жүйесінің жасалуы. [5,121]

Жазба жұмыстарының кешеніне жаттығулар жүйесі, диктант түрлері, мазмұндама, шығарма жұмыстары енгізілді. Қазақ тілінде жазбаша сөйлеу тілін дамытуда оқушылардың тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым және тілдесім әрекеттерін байланыста меңгеруіне байланысты жазба жұмыстары сұрыпталды.

Оқушылардың жазбаша сөйлеу тілін дамытуда орфографиялық дағды қалыптастырып, өз ойын жазбаша дұрыс бере білуге дағдыландыратын және үйрететін жаттығу жұмысының тәжірибелік әдістерінің бірі – диктант жаздыру жұмысы. Диктант жұмысы мәселелері Х.Қ.Арғынов, Ш.Әуелбаев, Д.Әлімжанов, Ы.Маманов, Р.Мұраталиев, Ә.Марасұлов, К.Қасабекова, И.Ұйықбаев, Е.Көшербаев, К.Жолымбетов, А.Жапбаров, т.б. ғалымдардың әдістемелік еңбектерінде талданып, тұжырымдамалар жасалды.

Орфографиялық норма қалыптастыруда бағдарламада үздіксіз орындалатын тәжірибелік жұмыстың негізгі түрі – диктант. Диктант термині кейбір әдістемелік еңбектерде *жатжазу* түрінде қолданылады. Диктант орыстілді оқушылардың жазбаша сауаттылығын қалыптастыру үшін қолданылады. Диктант жұмысын орындау әдістері зерттеудің педагогикалық негізінде ұсынылған дидактикалық ұстанымдарға негізделеді. Оқушылардың психологиялық, физиологиялық ерекшеліктері ескеріліп, білімі мен дағдылары есепке алынды.

Жазбаша сөйлеу тілін дамыту бағытында жүргізілетін диктант жұмысының ең тиімді түрлері сұрыпталып, оқу бағдарламасында берілген модуль мазмұны бойынша аталған диктант түрлеріне

мәтін қоры дайындалды: сөздік диктанты; жатқа жазу диктанты, терме диктант; бақылау диктанты; шығармашылық диктант.

Оқушылар мәтінді түсініп оқып, ауызша мазмұндауға үйренеді. Мәтін бойынша қойылған сұрақтарға жауап береді, өздері де сұрақ қоюға дағдыланады. Берілген тірек сөздер мен сөз тіркестерін пайдалана отырып, дайын мәтін бойынша мазмұндама жазуға үйренеді. Мазмұндама жұмысының бұл түрі оқушылардың есте сақтау қабілетін дамыта отырып, орфографиялық нормаға сәйкес жазылым әрекетін қалыптастырады.

2-3-4 сыныптар үшін жасалған арнаулы бағдарламада көрсетілген талап бойынша, тапсырмалар мен жаттығуларды орындау барысындағы тиімді әдістерге талдау жасалынып, үйретудің әдістемелік қырлары талданды. Мұнда қолданылған негізгі әдістер: ұжымдық, алгоритмдік, эссе жазу, желі қолдану, ойын, тірек-белгі әдістері т.б.

А.Жапбаров: «Мектеп оқушыларының орындайтын жазба жұмысы – шығарма – оқушылардың әдебиет пен қазақ тілінен алған білімін жетілдіру үшін, не өз ойын, дүние танымдық көзқарасын сол уақытқа дейін алған білімімен ұштастыра отырып, еркін түрде баяндауы үшін мұғалімдердің бағыттауымен сыныпта не үйде жазбаша орындайтын өзіндік еңбегі», – деген пікір айтады. «Шығарма дегеніміз – оқушылардың тілдік және әдебиеттік білімдері мен өзінің таным, түйсік, көзқарасының тәжірибелеріне сүйене отырып, өз ойын жүйелі, әдеби тіл қалыбында бере білуге машықтандыратын жазбаша практикалық жұмыстың бірі», – деген анықтама беріледі [6.68].

Қазіргі кезде шығарманың орнына көбінесе бастауыш сыныптан бастап оқушыларды эссе жазуға үйрету көзделіп отыр. Ол бастауыш сынып оқушыларының ерте кезден бастап сыни тұрғыдан ойлауға, жазу дағдыларының қалыптасуына және сауатын ашуға ықпал етері сөзсіз.

Сабақта *эссе жазу әдісін* проблемалық сұрақтарға өз ойын жазуға үйретуде қолданған тиімді. «Эссе» арқылы пайымдау мәтінін құру оқушының өз сөзін тудырып, пікірін, көзқарасын, ой қорытындысын жазуға төселдіретінін байқадық. Эссені жаздыру ойдың сауатты түрде анық қалыптасуына, ой логикасының жүйелі сақталуына көмектеседі. Эссе белгілі бір проблемалық сұрақ төңірегінде жеке ұғымдар мен анықтамаларды қолдана отырып, оқушыны ойландыруға мүмкіндік береді, балаға өз ойын жазуда ізденіс тудырады. Өз ойын байланыстырып жазуда іштей жоспар құрудың (үнсіз сөйлеу) маңызы зор. Алғашқыда мәтін құрастырушы оқушының ішкі ойында сөздер толық бейнеленіп тұрмайды. Ол өзінің сөздік қорынан өзіне таныс сөздерді іріктеп, іштей сөйлейді, іштей жоспарлап, жаза бастайды. Сосын жазғанын тексеріп, іштегі ойымен салыстырады. Егер айтайын дегені ішкі ойымен сәйкес келмесе, қатесін жөндейді. Мұндай кезде психолог М.Мұқановтың айтуынша «*желінің*» пайдасы көп. Мұның себебі «желі» (черновик) қағазға түскен сөздерден миға көру түйсігі арқылы хабар жіберіп, сөйлемнің дұрыс не бұрыс құрастырылғаны жөнінде «қайта оралу» үрдісін қамтамасыз етеді. «Желі» оқушының өз сөзін өзі бақылау дағдысын жетілдіруге мүмкіндік ашады. Мұны біз «*желі әдісі*» деп алдық. Желіні қолдану әдісі арқылы мәтін құрастыру барысында жіберген қателерін жөндеуге, редакциялауға мүмкіндік алады.

Мәтінді түзету, қалпына келтіру тапсырмасын «Сырлы сандық», «Шатасқан шумақтар» деп аталатын *ойын әдісі* арқылы ұйымдастыруға болады. Оқушылар берілген тақырып бойынша мәтін құру, бірінші сөйлем бойынша мәтін құру т.б. осы сияқты тапсырмаларды орындау барысында оқушы белгілі бір тақырыпта сөйлемдерді жинақтап, мәтін тұтастығын қалпына келтіруді үйренеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Әбдікәрім Т.М. «Әліппе» мен «Ана тілі» оқулықтарында мәтін түзудің
2. ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. докторы... дисс.: 13.00.02. – Алматы:
3. Абай атындағы Қаз ҰПУ, 2007. -298 б.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
5. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас.– Алматы: Сөздік–Словарь, 2005.
6. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. Оқу әдістемелік шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1988.
7. Сарыбаев Ш.Х. Жаздырып үйретудің әдістері. Тіл мұғалімдері үшін. – Ташкент, 1932.
8. Жапбаров А. Оқушылардың орфографиялық икемділіктері мен дағдысын қалыптастыра оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері – Шымкент «ИП Валиев» баспасы. 2011. -260 бет.

ТОПОНИМИКА – ТУҒАН ӨЛКЕ ТАРИХЫН ОҚЫП-ЗЕРТТЕУДЕГІ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Топонимдердің кез келген ел мен мемлекет өзіндік даму барысында түрлі тарихи жайларға байланысты көршілес, тіпті алыс қашықтықтағы елдермен қарым-қатынасқа түседі, қарым-қатынас барысында бір-бірімен сөз алмасады, бір-біріне мәдени, саяси тұрғыда ықпал етеді.

Белгілі бір ел немесе аймақ топонимдерінің тілдік қабаттарын тарихи тұрғыдан қарастыру – топонимдер стратиграфиясы деп аталынып жүр. Статиграфия – геология ғылымының термині. Бұл термин «тау» жыныстарының қат-қабаттану формаларын және жер қабығы қабаттарының тарихи тізбекте жасалуын зерттейтін геологияның бөлімі. Бұл күндері стратиграфия термині бұл мағынасын кеңейтіп, енді топонимикада жер-су аттарының тарихи жасалуындағы көне қабаттарын, соның ішінде ең көне субстратты топонимдерді зерттеуге қолданылатын терминге айналып отыр [1,73]. Яғни стратиграфия тілдік қабаттарды айқындау мақсатында қолданылып, негізінен ғылыми этимология жетістіктері мен топонимдік жүйедегі тарихи деректерге де табан тіремек.

Қазақ топонимдерін алғаш рет стратиграфиялық тұрғыдан кең көлемде қарастырған А.Әбдірахмановтың топонимдерді ана тілінің негізіндегі және басқа тілдер негізіндегі атаулар деп бөлуі кейінгі ғалымдар еңбектерінде басшылыққа алынды. Айырмашылықтар тек әр аймақ топонимдеріне көршілес тілдердің қай дәрежеде әсер еткені мен көне түркілік (алтай дәуірі) кезеңге тән атаулардың қандай көлемде сақталып қалғандығына қатысты ғана байқалады. Мәселен, Оңтүстік Қазақстан өңірі топонимдерін стратиграфиялық тұрғыдан зерттеу барысында Қ.Рысбергенова өңір топонимдерінің ерекшеліктеріне қарай үш тілдік қабатқа бөледі: 1) субстратты топонимдер; 2) басқа тілдерден енген топонимдер; 3) түркілік топонимдер. Мұндағы басты ерекшеліктер ретінде автор аталған өңірде иран және араб тілінен енген атаулардың мол ұшырасатынын тарихи-географиялық жайларға байланысты қарастырады. Яғни иран, араб тіліне тән атаулар орталық-солт. аймағына оңтүстік арқылы алмасқанын осы өңірдегі иран (соғды) тіліне тән -кат, -кет, -кент, -канд, -дех, -диз, -мар және араб тіліндегі -хасар, -рабат, -мадина т.б. тополексемаларға қатысты атаулардың мол ұшырасатынымен байланыстырады. Монғол тіліне тән атаулардың аз ұшырасуын монғолдарға дейінгі жергілікті тұрғындар мәдениеті мен дамыған шарушылық түрлеріне байланысты қарастырса, өзбек тіліне тән атауларды екі елдің көршілес қарым-қатынасына сәйкес дамыды деп түсіндіреді [2, 37].

Батыс Қазақстан облысы топонимдерін тілдік қабаттарға бөлу барысында К.Рысбергенова оның тек ғылыми ғана емес, сонымен қатар практикалық маңызының да жоғары болатынын айтып, өңір топонимдерін іштей төрт тілдік қабаттарға бөледі:

1. Көне түркі қабаты.
2. Оғыз-қыпшақ қабаты.
3. Кірме қабат:
 - араб-парсы тілінен енген топонимдер
 - монғол тілінен енген топонимдер
 - орыс тілінен енген топонимдер
4. Жаңа қабат. [3,115].

Қазақстан топонимдерін структура-семантикалық тұрғыдан зерттеген В.Н.Попов еңбегінде топонимдер түркілік, түркілік емес топонимдерге бөлініп, түркілік емес топонимдер іштей үш топқа топтастырылады:

1. Орыс топонимдері.
2. Монғол және қалмақ топонимдері.
3. Субстратты топонимдер (финно-угор, кет, тохар, үндіевропа тілдеріне тән атаулар [4,120])

Ұзақ жылғы зерттеу еңбектерін қазақ топонимдерінің этимологиясы мен тілдік қабаттарын ашуға арнаған ғалым, ф.ғ.д. А.Әбдірахманов өз өмірінің соңғы жылдарындағы зерттеуінде қазақ топонимдерін стратиграфиялық тұрғыдан үлкен екі топқа бөлген:

1. Ана тілінің негізінде жасалған атаулар.
2. Басқа тілдің негізінде қалыптасқан атаулар.

Алғашқы топтағы топонимдерді тілдік қабат және тілдік ерекшеліктері тұрғысынан іштей: а) алтай дәуіріндегі, б) көне түркі дәуірі; в) көне қазақ; г) жаңа қазақ тілі дәуіріндегі атаулар деп бөлсе,

ал басқа тілдерден енген атауларды а) иран тілінен, б) монғол тілінен, в) араб тілінен, г) славян тілдерінен енген топонимдер тобына бөле қарастырады [2,23]. Автор ұстанған бұл көзқарас оның 1975 жылғы еңбектерінен басталады, әрі қазақ топонимдері стратиграфиясын ажырата қарауда тиімді болуы себепті де өзінен соңғы көп зерттеушілер еңбектерінде басшылыққа алынады.

Топонимика географиялық атауларды зерттейтін ономастиканың бір бөлімі. Топонимика гректің *topos* – орын + *opus* – есім, ат деген сөздерінен алынған. Ол өзен, су, құдық, бұлақ, көл, теңіз аттарын (гидронимдерді); тау, сай-сала, қырат, жоталар, асулар, орман-тоғай, жайлау аттарын (оронимдерді); елді мекендердің аттарын (ойконимдерді) жан-жақты зерттейді. Әрбір атаудың өз тарихы, дүниеге келу себебі бар.

Алматы облысының топонимдері де республикамыздың басқа өңірінің топонимдері сияқты белгілі бір мерзім, кезеңнің ғана емес, сан мыңдаған жылдардың, тұтас бір дәуірдің жемісі. Сондықтан да олар қоғам өмірі, халық тіршілігімен тығыз байланысты. Облыс топонимдерінің бір тобы көне заман, ескі тарихымызбен тығыз байланысты боп келсе, екінші бір басым тобы Кеңес өкіметі тұсында пайда болған, социалистік дәуірдегі және одан кейінгі өзгерістердің айқын куәсі болып табылады.

Алматы өңірінің топонимдік жүйесін зерттеудің өзектілігі, біріншіден, оның таулы, қыратты аймақта орналасуымен, осыған байланысты жергілікті топонимиканың қапыптасуында табиғи-географиялық фактор алға тартылады. Жер бедері мен флора, фауна ерекшелігімен айқындалады. Екіншіден, зерттеу өзектілігін арттыра түсетін басты себеп – *Жетісу*, *Жоңғар Алатау* атауларының этномәдени жүйесіне сәйкес ерте заманнан қазақ халқының, жалпы түркі әлемінің рухани құндылықтар (аксиологиялық) жүйесінен мықтап орын алғандығы. Ал әріден алатын болсақ, жер бетін топан су басатын әлемдік аңызбен ұштасып, қазақ жеріндегі адамзат тарихымен ерте кезден сабақтастырып тұрған бірден-бір мәдени дерек.

Алатау туындаған тау төңірегінде көптеген ірілі-ұсақты топоним, микротопонимдер, тау, төбе, жота, бұлақ, елді мекен атаулары аңызға, ғажайып әңгімелерге толы. Сондықтан да Алматы аймағы ерекше мәдени, феномендік шектеулі территория ретінде микротопонимдік аймақ құрайды.

Ұлы Жібек жолының дүниежүзілік картасына көз жіберген адам Шығыстағы Қытай мен Үнді елін, Орта Азия құрлығын, батыста Еуропа елдері мен терістіктегі Сібірді, Еділ бойын, түстікте орналасқан Араб, Парсы елдерімен байланыстырып отырғанын көреді. Орта ғасырлардағы Қазақстан жерінде Ұлы Жібек жолының үш бөлек тармағы болғаны байқалады. Оның біреуі XIII-XIV ғасырларда *Көктал-Сүмбе* арқылы Қашғария еліне асатын тармақ болса, екіншісі Алакөлдін түстігін айналып өтіп, *Көктұма* – Дүнгене – *Жаркент* – *Талғар* – *Баласағұн* – *Суяб қалалары* арқылы оңтүстікке ойысады. Үшінші тармақ – Қазақстан жерін шығыс-оңтүстіктен сонау батысына дейін аралап өтетін Жібек жолы бөлігі. Ол Каспийдің солтүстігін айналып өтіп, Алтын Орда астанасы – Бату Сарайы, Сарайшық арқылы Сыр бойы қалаларын аралап, Жетісу жолымен Таразда жалғасады.

Осындағы Жетісу жерін басып өтетін Жібек жолының екінші тармағындағы көне атаулар: Дүнгене – облысымыздың Көксу ауданындағы *Балтық би* кентінің батысында орналасқан көне мекеннің орны. Әйгілі француз саяхатшы-ғалымы Вильгелм Рубрук XIII ғасырдың орта шенінде осы Дүнгенені басып өтіп, Шыңғысханның ордасы (ставкасы) орналасқан Қарақорымға қарай жол тартқан. Баласағұн-Шу алабында орналасқан ежелгі қала. Кезінде Батыс түрік, Қарлұқ қағанаттарының Қарахан, Қарақытай (Қаракидан) мемлекеттерінің астанасы болған. Суяб – Жетісуда ерте орта ғасырларда болған қаланың атауы. Қаланың іргесі XI-XII ғасырлар шамасында қаланған, ол төрт ғасырдай уақыт Батыс Түрік, Түркеш, Қарлұқ қағандықтарының астанасы болған.

Көне деректерде осындай ортағасырлық қалалардың қатарында Панфилов ауданының орталығы – *Жаркент* қаласы да аталады. «Ел тарихы мен шежіре деректерінде Жібек жолының бойындағы VII-X ғасырларда ірі мәдени және сауда орталығы саналған әйгілі Отырар, *Жаркент*, Тараз, Баласағұн, Мерке қалаларымен бірге Түркістан, Сайрам, Сарайшық қалаларының бой көтеріп, қазақ жеріндегі қала мәдениетінің шарықтап дамығандығын көрсетеді», – деп жазады [5,101]. Бізге көнеден жеткен тарихи деректерге сүйенсек, Жаркент қаласына байланысты «Жетісу» энциклопедиясындағы: «1882 жылы Жаркенттің іргесі қаланған, 1891 жылы қала болды», – деп көрсеткен дерегімен мүлде келісуге болмайды.

Бұл қазақ Совет энциклопедиясындағы: «*Жаркент уезі* – Жетісу және Сырдария облыстарын басқару жөніндегі патша үкіметінің «Уақытша ережесі» бойынша Жетісу облысында 1891 жылы құрылған әкімшілік бөлік», – деген мәліметтен алынғаны айқын. Бұл Жаркент уезінің құрылған уақыты. Ол қаланың іргесі қаланған уақытпен бірдей бола алмайды. Жаркент оған дейін сан ғасыр өмір сүрген көне қала. Оны Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнамасы» мен Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» атты еңбектеріндегі айғақтардан да көруге болады. М. Х. Дулати: «Моңғолстан деп аталатын аумақтың ұзындығы мен ені жеті-сегіз айлық жол болар. Оның шығыс

шекарасы қалмақтардың жері – Барс көл, Еміл және Ертіске тіреледі. Солтүстік Көкше теңіз, Бум Лиш және Қаратал мен батыс шекарасы Түркістан мен Ташкент және оңтүстігінде Ферғана, Қашқар, Ақсу, Чалыш, Турфанмен шектеседі» – деп жазады. Бұл жерде айтылып отырған Көкше теңіз – қазіргі Балқаш көлі, Еміл – Алакөлдің шығысынан құятын Тарбағатайдағы өзен. М. Х. Дулати Еділ өзенін «Атил», Каспий теңізін «Құлзум» деп қолданады. Сонымен қатар, «Тарих-и Рашидиде» қазақ жеріндегі Жаркент, Хожент, Сайрам, Сарайшық, Отырар сияқты қала атаулары кездесіп қана қоймай, олар жайлы құнды мағлұматтар сипаттала берілген. Қалалармен қатар Қаратал, Шарын, Қарашық, Қаратоғай, Қозыбасы, Сарыкөл, Жам, Жайтөбе, Ақсу сияқты жер-су атаулары шежіреде жиі кездеседі.

Қазақтың әйгілі ғалымы Шоқан Уәлихановтың 1856 жылы Қытайдың Шығыс Түркістан өлкесіне саяхат кезіндегі қолжазбаларында мынандай жолдар бар: «Борохуджирден *Өсек* өзеніне дейін қу тақыр. Тәрізі бұл жерлердің қожасы өңкей бір кесірткелер мен жыландар сықылды» [5,245]. Сол заманда Шоқан жүріп өткен *Жаркент* өңірі қазір мүлде өзгеріп, бау-бақшалы гүлжазира өлкеге айналған. Осы даланың күретамыры іспеттес *Өсек* өзенінің аты жайлы жергілікті халықтың көкірегі ояу азаматтар мен көнекөз қариялардың арасында әртүрлі пайымдаулар мен жорамалдар айтылып жүр. Соған байланысты өзен атауы бірде “*Өсек*”, бірде “*Өсекк*”, ал кейде “*Усек*” деп әрқалай жазылып жүр, географиялық, ономастикалық жер-су атауларының дұрыс жазылуы мен қолданылуын қадағалап отыруға тиіс ономастикалық комиссия осыны әлі бір ізге келтіре алмай жүр. Қазіргі кезде Жаркент қаласына кіреберістегі өзеннің аты *Өсекк* деп жазылған. Бұл – ғылыми негізі жоқ, қате жазылған атау. Ол жөнінде біз айтып та, дәлелдеп мақаламызда жазып та жүрміз.

«*Өсек*» атауы әлдеқайда ертеде, көне түркі дәуірінде қалыптасқан. Көне түркі тілінде «*УЗ*», «*УС*» – су дегенді білдірген. Қазіргі моңғол тілінде де «*ус*», «*усу*» – деп аталады [5, 103]. Ал «*оқ*», «*ог*» – сол заманғы түркі тілдерінде алғаш «*ана*» деген ұғымда, кейіннен «*тайпа*», «*ру*» деген мағынада жұмсалған. Сонымен бұл атау алғашқыда «*ус-оқ*» болып қалыптасып, «*су-ана*», «*қасиетті су*», немесе «*ру*», «*тайпа суы*» деген ұғым берген. Уақыт өте келе ол «*ус-оқ – өсек*» болып өзгеріске түскен дейміз. Бұл пікірімізді кезінде Ұлттық Ғылым академиясының Тіл білімі институтындағы ғылыми кеңес те қолдап, ономастикалық комиссия құптаған, Шоқанның қолжазбасында аталған «Борохуджир» – жердің, өзеннің атауы. Борохуджир өзені Жаркент ойпатымен ағып, Іленің оң жағына құяды. Атау Моңғол тілінде «*сұр, сұрқай, тұзды, сор жер*» деген ұғым береді. «*Боро*» – моңғол тілінде «*сұр, сұрқай*» дегенді, ал «*худжир*» – моңғол, бурят, қалмақ тілдерінде «*саз, сортаң жер*» деген мағына береді.

Тілімізге басқа халықтармен қарым-қатынас негізінде енген кірме топонимдер түрлі тарихи кезеңдерден мол мағлұмат береді, елдің өткен замандарда басынан кешкен өмірінің шежіресі, тарихы іспетті [6, 43].

Қазақстан тәуелсіздік алғалы бері ономастика комиссиялары кезінде үстемдікпен өзгертілген немесе бұрмаланып, қате жазылып келген жер-су атауларын байырғы тарихи атаулармен алмастырып, қайта қалпына келтіру бағытында нәтижелі жұмыстар атқарды. Ендігі жерде көне атаулардың жоғалып кетуін болдырмай, олардың жасалу тарихы мен мағыналарын ел ішіндегі деректерді тиімді пайдалана отырып анықтау, жинап, ғылыми електен өткізіп, халқымыздың тарихи-мәдени ескерткіштерін кейінгі ұрпаққа жеткізу, мұра ету – бәрімізге ортақ парыз.

Жер-су атауларын жинау, олардың шығу, пайда болу себебін анықтау, әрбір атаудың мән-мағынасын ашу, әсіресе, жастардың туған өлкеге деген ыстық ынта, патриоттық сезімін күшейтпек.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи-лингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері.10.02.06-түркі тілдері. Филол.ғылым.д-ры ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дис.автореф. – Алматы, 2006. – 44 б.
2. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. –Алматы, 1979. -207 б.
3. Рысбергенова К.К. Историко-лингвистический анализ топонимов Южного Казахстана. – Алматы:Ғылым 2000. – 153 с
4. А.В.Попов. Топонимика как историческая наука. Москва -1957; 256 с.
5. Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. Алматы: Сөздік-Словарь, 2010.
6. Р.А.Ержанова. Ақжайық өңірінің топономиясы, тарихи-этнолингвистік. зерттеу, А., 2001; Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларының сөздігі, Орал, 2001

ҚАЗАҚ САЛТ-ДӘСТҮРІНДЕГІ ИСЛАМНЫҢ ОРНЫ

Қазақ халқының Ислам дінімен таныс болғанына мың екі жүз жылдан астам уақыт өтті. Содан бері салт – санасы, әдет-ғұрпы, әдебиеті мен мәдениеті мұсылмандыққа бейімделіп, ақырында Ислам діні халық ділімен біте қайнасып, ұлттық болмыстың ажырамас бөлгіне айналды.

Қазақ халқының салт – дәстүрлері өзінің зерттелуі жағынан жас болғанымен, даму тарихы өте ерте дәуірлерге кететін, өзіндік бастан кешкен кезеңдері бар дәстүр. Халқымыз өзі қаншалықты өмір сүрулерін бастан кешсе, оның салт – дәстүріде сонша жасап талай дәуірлерді артқа тастады.

Әрбір халықтың салт – дәстүрлері – ғасырлар бойы даму барысында жасалған, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын мирас. «Басқа халықтар сияқты қазақ халқының да өзіне тән тарихи басынан кешкен өрлеу сатылары, әрбір дәуірге лайықты мәдени мұрасы, салт – дәстүрлері бар» [1, 4 б]. Мұндағы айтылмақ ой ерте дамыған халықтар жасаған мәдениеттің кейіннен дамыған халықтарға өз ықпалын тигізгендігі. Мәселен, ертедегі Египет, Вавилон, Рим, Грек, Үнді, Парсы мәдениеттері қазіргі Европа мәдениетінің қарқындап дамуына үлкен әсерін тигізді. Бұдан шығатын қорытынды: әрбір елдің салт - дәстүрлері – оның басынан кешкен тарихи оқиғаларына, қоғамдық санасына байланысты болады. Сонымен бірге, тарихи сабақтастық, мәдени мұра, салт – дәстүр бір – бірімен тығыз қарастырылған кезде ғана толымды көрініс береді.

Дәстүрінді баққаның – үмітіңді жаққаның. Салт-дәстүріне, ұлттық ерекшеліктеріне ерекше мән берген елдің іргесі берік, келешегі кемел. Өзге елге барғанда өз еліңнен айырмашылығын бірден байқайсың. Өз жұртыңның артықшылығын, кемшілігін бағалай аласың. Мұның өзі Жаратушының әрбір халықтағы иләһи белгілері, хикметі.

Тарих беттерін ақтарып отырып басқыншы елдердің бодан жұрттың ұлттық айырым белгілерін, дәстүрлерін ұмыттыруға тырысқандығын көреміз. Сосын оларға өздерінің тілі мен дінін, мәдени құндылықтарын әкеліп тықпалаған. Ал өзінің тілі мен дінін, салт – дәстүрін ұмытып, оның орнына өзгенікің сіңіріп алған жұрттың болашағы жоқ. Ислам діні де мұны құптамайды. Адамзаттың асылы Пайғамбарымыз (с.а.с.) мұсылмандардың өзге халықтардың теріс әдет – ғұрыптарына еруіне тыйым салған. Өйткені өзгенің қаңсығын таңсық көріп, өзіндегі рухани құндылықтар, қағидаларды аяқ асты еткен кезде иман да жоғалады.

Қазақ халқының Ислам дінімен таныс болғанына мың екі жүз жылдан астам уақыт өтті. Содан бері салт – санасы, әдет – ғұрпы, әдебиеті мен мәдениеті мұсылмандыққа бейімделіп, ақырында Ислам діні халық ділімен біте қайнасып, ұлттық болмыстың ажырамас бөлгіне айналды [2,4 б]

Халқымыздың көне тарихына зер салсақ, қазақ елі өмір бойы көшіп -қонып қана жүрген, отырықшылықты мүлдем білмеген ел емес. «Көшпенділік оның шаруа жайына не сыртқы жауының қысымына байланысты қолданған стратегиясы болған» – деген пікір өте орынды айтылған.

Қазір жан – жақты зерттеліп, жете таныла бастаған көне жазба ескерткіштер мәліметтеріне сүйенсек, жалпы түркі ұлыстарының жазу мәдениеті де ерте пайда болған. Көне мәдениет куәлары қазіргі мәдени дәстүрлеріміздің ежелгі тарихын нақтылап жалпы болмыстық көрінісін жасауға мүмкін береді. «Өткен уақыт мәдениеті, салт – дәстүрі – халықтық мұра, ол адамның өзі, оның өскен жолы, болашағы». Сондықтан бұрынғы салт – дәстүрлерді қазіргі сана дәрежесінің негізінде, қоғамымыздың осы заманғы қалпына, кейпіне сәйкес бағалау, тұжырымдау диалектикалық ойлауды қажет етеді.

Жалпы, рухани дәстүрліліктің ерекшелігі – ол тек объективті шындық емес, өзінің шығу тегі жағынан субъективті мазмұнды. К.Маркстің сөзімен айтқанда салт – дәстүрлер өз тұрғысынан заттанған адам мәні. Палеонтрополиялық және хронологиялық зерттеулер қазақ халқындағы антропологиялық тұрпаттың үш мың жыл бойы желісі үзілмей, жалғасып келе жатқанынанықтап отыр. Жүздеген, тіптен мыңдаған жылдар көлемінде болған өзгерістер қазақ тұрмысына болар – болмас қана өзгеріс әкелген. Бұл пікірдің нақты екендігі кейінгі кездегі зерттеулер дәлелдеп отыр.

Қазақ халқының рухани дәстүрлерінің қалыптасуы жайында сөз қозғағанда, ең алдымен оның Ресей, Қытай және Орта Азия мемлекеттерінің аралығындағы жағдайда өмір сүріп, барлығы дерлік экзогамиялық жеке қатынаста болғандығы. Бұл құбылыс руханилыққа тікелей қатынасты. Себебі, мұның өзі әртүрлі тайпалар арасындағы дәстүрлі байланыстардың, қарым – қатынастардың нығайта түсуіне тікелей ықпал жасайды. Сондықтан да қазақ халқы кең алқапта қоныс теуіп, сан жағынан көп, өзіндік этномәдениеті, бірегей антропологиялық тұрпаты, ұлттық мінез-құлқы бар халық. Сонымен

бірге, қазақ халқының шаруашылығында, әдет – ғұрыпында, әдеби және ауызша шығармаларында айырмашылық жоққа тән. Тек отырықшылыққа, егіншілікке байланысты кейбір сөздер болмаса қазақ тілінде диалект кездеспейді. Бұл ондаған ру, тайпалардан тұратын қазақ халқының рухани тұтастығының дәлелі [3, 18 б].

Қазақ халқы әрқашанда меймандостығымен, қарым – қатынаста қарапайымдылығымен танымал халық. Дала дәстүрінің ерекше көрінісінің бірі – екі қазақ кездесе қалса алдымен жеті атасын сұрасатын кезінде А.Вамбери де аңғарған. [4, 102 б] Бұл дәстүрлі ғұрыптың мәні тек қана жеті атасын білуде ғана жатқан жоқ. Оның себеп – салдары халықтың терең танымдық процесінің негізінде жатыр. Жеті ата, жеті күн апталығы, жеті қат жер үсті, жеті қат жер асты, жеті қазына, Жеті қарақшы, Жеті жарғы тағы басқа түсініктердің астарында халықтық рухани дәстүр менталитетінің бізге елі де толық сырын ашпаған танымдық тұжырым жатыр.

Кез – келген халықтың рухани дәстүрлерінің бастауында еңбек процесінің, өндірістік тәсілдердің, қоршаған ортамен қарым – қатынасының, өзара алмасуының нәтижесі жатыр. Ал, қазақ халқы өзінің дәстүрлі руханилығын қалыптастырудағы нәрлі қасиетті, құштарлықты табиғаттан алған. Ай мен Күнге, аспан шырақтарының жылжуына қарайайналасын бағдарлаған. Сөйтіп, тәуліктің нақтылығы мезгілін анықтай білген. Күн мен түннің теңесер тұсы жиырма бірі мен жиырма екісіне қараған наурыз айында болатынын анықтай алған. Наурыз дәстүрлі қазақ даласына ислам дінінен көптеген уақыт бұрын орныққан.

Рухани байлығымыздың тағы бір кезі – тілге шешендік. Өзара дауласқан екі топтың, Демофен мен Цицерон туралы естімеген шешендердің шебер сөзшендігіне таңқала қол соққан екен жиһанкез Янушкевич. Сонымен бірге, шешендік арнау адам арасындағы қарым – қатынасты реттеуші күшін атқара, шешендік толғау халықтың философиялық көзқарасын, дүниетанымын көрсеткен. Ал, шешендік дау заттық және рухани мәселелерді реттейтін ежелгі заң жүйесінің формасы болған.

Осы арада қазақ халқының тарихын, рухани дәстүрлерін, діни сенімдерін зерттеген шет ел ғалымдарының пікірлеріне де тоқтала кеткен жөн сияқты. Себебі, бұл тұжырымдар өзіндік нақтылыққа, объективті бағалаушылыққа сүйенген.

Француз академиясының профессоры А.Жарри де Манси қазақтар туралы "Көне заманда бұл халық білімді болған. Оңтүстік Сібір, Обь өзені мен Енисей аралығында табылған таңбаларға ұқсас жазуы да болыпты. Тілдері түрік тілдерінің ішіндегі тазасы" [5, 138 б] – деп атап көрсеткен. Американдық дипломат, көрнекті ғалым Юджин Скайлер өзінің барлық саналы өмірін халықтардың жақындасуы мен өзара түсінушілігіне арнаған адам. Патша үкіметі қазақ даласындағы әкімшілік реформаларын қателіктерін айта келіп: «басқа азиаттық халықтарға қарағанда бейнелі мінезділігімен ерекшеленеді. Олармен жақын танысқаннан кейін жақсы көрмеуге шараң келмейді» [5, 141 б] – деген. Қазақ халқына үлкен құрметпен қараған ғалым, мәдени дамуына қарағанда қазақтар жоғарғы дәрежеге жеткен деген пікір де айтқан.

Сонымен бірге, ұлттық менталитетіміздің нақтылы болмыстық тұрпатын қалыптастыру бағытталған ғылыми ізденістер де жоқ емес. «Қазақтар ержүрек, еркіндікті сүйетін халық, бірақ өзге де көшпелілер сияқты елгезектеу. Олар достарына ақкөңіл де қонақжай, жолаушыға қайырымды, жауларына аяусыз. Оларға табиғат шешендік пен әзіл – мысқыл сезімін молынан берген. Ұлға үлкенді құрметтеу, әкеге әкелік борышын сезіне білу тән» [6, 186 б] – деп сипаттаған Дж. Уорделл. Рухани дәстүріміздің толымды бейнесін жасауда осы пікірлерге де зер салғанды жөн деп санаймыз.

Рухани дәстүрімізді тереңдеп зерделеу мақсатында «Қазақтар» атты еңбек жазған М.Олкотты қарастыра кету өте қажет. Өйткені, аталған еңбектегі: «Қазақ – түрік мәдениетінің тұрақтылығының дәлелін XVIII – XIX ғасырларға дейін қазақтар арасында терең тамыр жая бастаған ислам дінінің олардың бұрыннан келе жатқан дәстүрлеріне оншалықты ықпал ете алмауынан да көруге болады... Қазақтардың әдет – ғұрыптық тұрмыс тіршілігі мал бағу талаптарымен тығыз астасып жатты, отбасының экономикалық тұтас бірлікте болуымен нақышталды. Қазақтардың басты мақсаты өз қоғамдастығы мен өз билігіндегі территориялар ішіндегі тұрақты, берекелікті нығайта түсу еді» [7, 98 б] – деген пікірі дұрыс тұжырым сияқты.

Ислам дінінің қазақ жеріне таралуының негізгі себептеріне: оның рулық – тайпалық – патриархалдық тәртіптерге, қазақтардың әдет ережелеріне шариғат заңдарының кей жағдайларда қайшы келмеуі. Ислам дінінің уағыздары қысқа, қарапайым және шала сауатты адамдарға түсінікті болып келеді. Ислам діні күшпен, соғыс арқылы ғана таратылып қойылған жоқ, оны насихаттауда мұсылман миссионерлері көрнекті орын алды. Әр заманда, әр елде осы екі тәсілдің бірі қолданылады. Сонымен қатар, ислам дінін қабылдағандар, пұтқа табынушылар, христиандар, еврейлер және басқа діндегілер төлейтін қосымша салықтан босатылды.

Ал, нақты мәліметтерге жүгінсек «13ғасырдың басында Хорезмнің мұсылман басшыларына Сырдария мен Торғай өңірлеріндегі мұсылман емес қыпшақтармен соғысуына тура келді» – деп жазады. Дегенмен, ислам дінінің алғашқы лебі қазақ даласында ғасырдың аяғы ғасырдың бас кезінде тарай бастағанын білдіретін мәліметтер де баршылық. Сырдария бойындағы қалалардың ислам дінін 940 – 945 жылдары қабылдағаны тарихтан мәлім. Белгілі араб тарихшысы Ибн – Әл – Әсірдің келтірген мәліметтері бойынша 961 ж. Сыр бойындағы түріктердің 200 мың үйтүтіні мұсылмандыққа енген. Жайық бойын, Ысық көл маңын қыстап жүрген түріктер ислам дінін 1048 жылы қабылдағаны дәлелдеген. Ал, Есіл, Нұра, Тобыл, Ертіс өзендерінің бойын мекендеген түрік тайпалары көпке дейін ислам дінінен сырт қалғаны да ғылыми ортаға мәлім жайт. Сондай – ақ Алтын Орданың XV ғ. Ханы Өзбектің қыпшақтарға «не исламды қабылдаңдар, не тұрысатын жерлеріңді айтыңдар» – деп талап қойғаны да тарихи шындық.

Патша өкіметі қазақ даласын бағындыру мақсатымен ислам дінінің қазақ арасына тез тарап, орнығуына ынталы болды. Ауылдарда діни мектептер ашып, мешіт салдырып, имандар тағайындалып, діни ұйымдар саяси – мемлекеттік ұйымдарға айналдырылды. Ташкент, Бұқара, Хиуа, Түркістан секілді мұсылман орталықтарының жақындығы да өз әсерін тигізді. Оның үстіне « дін адамдардың рухани қажетін ескере отырып, адам сезімінің ең нәзік қылын шерте білді». Сонымен бірге, қазақ арасында ислам дінінің таралуына XIX ғасырдың ақыры мен XX ғасырдың басындағы панисламизм, пантюркизм идеяларының насихатталуы да өз ықпалы тигізді.

Қазіргі кезде қазақ зиялы өкілдерінің кейбіреулері қазаққа жаңа дін керек деген уағыз соңында жүр. Біздіңше, қолдан құдай жасап, немесе алыстан келер әлдеқандай миссияны күтудің дәуірі өткен сияқты. Қазақ қауымы өзінің жүріп өткен жолында парасат пен ізгіліктің айқын іздерін салып, ұлттың басына күн туған сәттерде одан аман–есен шығып отырды. Бұл дегеніміз халықтың дәстүрлі қазыналары, әдет–ғұрпы мен салт–санасы, менталитеті мен өркениеті, әлеуметтік тәжірбиесі. Осындай кезеңдерді оларға сүйену ешқандай көптік етпесе керек. Қазір дүние жүзінде үстемдік даму деңгейі жоғары. Батыс немесе Европа өркениетінің жағында. Оның ықпалы идеологияда христиандық арқылы, экономикада ғылыми–техникалық жетістіктер арқылы және нақтылы саясатта белгілі бір мемлекеттің жеке мүддесі арқылы байқалып отырады. Мысалға алсақ, батыс өркениетінде отарлау дәуірінің күні өтсе де басқа елдерді, әсіресе экономикалық артта қалған мемлекеттерді өз ықпалына қызмет жасауға, бағынышты күйге мемлекеттерді өз ықпалына қызмет жасауға, бағынышты күйге келтіріп сонымен бірге қайнасып, сіңісіп кетуге ұмтылады. Мұндай пікірмен біз батыс мәдениеті мен өркениетінен мүлде бас тарту керек дегеннен аулақпыз. Тек тарих сабақтарын есте ұстаған жөн демекпіз. Батыс өркениеті қарай икемделмей, керісінше батыс өркениеті мен мәдениеті өз қажетімізге қарай икемдеу, сөйтіп ұлттық болмысты сақтап қалып, дамыта беруге әрекет жасау керек.

Уақыт өз болашағымыздың тұтқасын өзіміздің ұстай білуімізге үндейді. Бүгінгі ислам тек белгілі бір өмір сүру образы, өзіне ғана тән әдет–ғұрып пен салт–санасы бар өркенет үлгісі ғана емес, әлеуметтік–экономикалық және этикалық–діни қарама–қайшылықтары мол құбылыс. Мұсылман өркениетінің ішкі саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени потенциалының сілкінісі жүріп жатыр. Жалпы алғанда ұлттық менталитетімізді ұғыну мәселесінде салт–дәстүріміздің, мәдениетіміздің, яки менталитеттің басты белгілері: интеллектілік, объективтілік, пәлсапашылық, жариялылық. Бұл олардың ең мықты орныққан қасеттері.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Орынбеков М.С. Қазақ сенімдерінің бастаулары. –Алматы: 2002ж. – 103 б
2. Дін мен дәстүр – Алматы: « ғибрат » баспа үйі, 2013ж. – 192 б.
3. Діндер тарихы мен теориясы және еркін ой. –А.: «Республикалық баспа кабинеті» 1994ж – 135 б.
4. Алтынсарин Ы. Қырғыз хрестоматиясы. Орынбор, 1879ж., қайта басылым, А–. : «Ғылым», 1994ж, 2–84б.
5. Әл – Фараби. Әлеуметтік этикалық трактаттар –А.: « Ғылым », 1978ж. –496 б.
6. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Москва, Спб. 1865г. Қайта басылым. Атамұра. –А.: 1991г. – 140б.
7. Манси А.Ж. История древнейших и новых литератур,наук и изящных искусств. Пер. Милошевич. Т.1. – М. Политиздат, 1932 г. – 231б.
8. Уорделл Дж. Қырғыз даласында. – Лондон, 1958ж, «Атамұра», – А.: 1994ж. – 240 б.

Қазыбек Г.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

Арыстанбек Ж.Е.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің магистранты,
Алматы қ., Қазақстан

ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВТИҢ «АДАМҒА ТАБЫН, ЖЕР, ЕНДІ» ПОЭМАСЫН ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АУДАРМА МӘТІНМЕН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Олжас Омарұлы Сүлейменов – ақын, Қазақстанның халық жазушысы, лингвист-зерттеуші, түрколог, танымал саясатшы, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері. О.Сүлейменов поэзиясы бізді шындыққа, халықтың тарихи қалыптасуын түсінуге үйретеді. Шығармашылық қиял ақынды ғасырлар тұңғығына тартады, оның сергек құлағы жүзжылдықтар астында қалған ат тұяғының дүбірін естиді, көзі уақыт түнегінен қаһарлы шайқастардың ұшқынын шалады. Оның өлеңдері ой тереңдігімен, ауқымдылығымен және тартыстылығымен ерекшеленеді, олардан жарқын мәнерлілік, көзге көрінетін образдылық, ащы сатира мен жеңіл әзіл, күтпеген бетбұрыс көрінеді. Ақындық шығармалары оқырмандар мен сыншылардың жоғары бағаларына ие болды. О. Сүлейменовтің шығармашылығы туралы М.О.Әуезов, К.Симонов, Р.Ғамзатов, Ғ.Мүсірепов, Ш.Айтматов, Э.Межелайтис сияқты сөз шеберлері жазды.

Ақынның алғашқы өлеңдер жинағы «Арғымақтар» деген атпен 1961 жылы жарияланған. Олжас Сүлейменовтің ақындығын мойындата білген поэмасы "Адамға табын, Жер, енді" деп аталады. Бұл поэманы да ақын 1961 жылы жариялаған.

"Адамға табын, Жер, енді" – ақынның қаламгерлік символы.

"Адамға табын, Жер, енді" – ақынның Байқоңыр космодромы.

"Адамға табын, Жер, енді" – жырдың жаңа бір дәуірінің таңы, жаңа поэтикалық кезеңнің белгісі.

Осылайша, ғарыш ақынның төл поэзиясына айналды. Олжастың ғарыштық поэзиясы тұрғысында әдебиет сыншысы, профессор Асқар Егеубай былайша толғанды: «...Байқоңырдан бастау алған ұлы құбылыс сезім серпінін ғаламат бір қуатпен ағытып жіберді. Сол арқылы қазақ ақынының аузынан өркениет тарихының ренессанстық аңсары адамды асқақтату, адамды ұлықтау, адамның төбесін көкке қайта бір жеткізу ниеті естілді. "Адамға табын, Жер, енді" Мифтік түйсік пен поэтикалық түйсіну пернелері күй сазындай үйлескен тұс. Бір ғана сәт. Бір сәттің шындығы. Ақиқаттың қас қағымы!» [2,268]

Біз бұл мақаламызда жарыққа шыққан күннен бастап түрлі сынға ұшыраған поэманың қазақша аударма мәтінін түпнұсқамен салыстырып, ерекшеліктері мен баламалылығын саралауды мақсат еттік.

Олжас Сүлейменов – орыс тілді ақын. Ақын шығармалары көптеген тілдерге аударылғаны белгілі. Ол шығармаларын орыс тілінде жазады. Соған қарамастан, ақынның поэзиясынан дала елінің рухы, мәдениеті мен тарихы, дәстүрі мен салты анық көрініп тұрады. Ақын шығармаларының көбі белгілі бір тарихи оқиғаға арналады. Мысалы, «Адамға табын, Жер, енді» поэмасын тұңғыш рет ғарышты бағындырған космонавт Юрий Гагариннің ерлігіне арнады. Поэма өзінің көркемдігімен, сыршылдығымен дараланады. Мұнда ақын өткен ғасырдың айтулы оқиғасын мақтанышпен жырлайды. Бұл поэма дүние жүзі халықтарының тілдеріне аударылды. Ақынның осы поэмасының арқасында қазақ елі көптеген мемлекеттерге танылды. Поэма эмоциялық тебіреніске толы, сыршылдығы зор, ой қазынасы мол болуымен ерекшеленеді.

Олжас Сүлейменовтің бұл поэмасын қазақ тіліне Қадыр Мырза Әлі тәржімалаған. Қадыр Мырза Әлі – ақын, қазақ елінің халық жазушысы. Ол өзінің аударма тәжірибесінде М.Овидий, Руми, В.Гюгю, Г.Гейне, М.Лермонтов, С.Есенин, Я.Райнис, Л.Родари, Р.Ғамзатов, К.Кулиев өлеңдерін, Ш.Петефиннің жыр жинақтарын қазақ тіліне аударған. Қадыр Мырза Әлі ағамыздың жары Салтанат Мырзалиева берген бір сұхбатында, ақын аудармаларының өзі он бір томдай болып қалатындығын айтқан. Яғни, Қадыр аға аудармада өзіндік қолтаңбасын қалдырған көркем аудармашы екені көрінеді.

Гиви Гачечиладзенің айтуы бойынша: “Аударма – түпнұсқаның бейнесі, осыған орай, түпнұсқадағы болмыстың бейнеленуі. Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы; шығарма арқауы – шындық”. Осындай шындықтар жазылған поэманы қазақ тіліне аударуда Қадыр Мырза Әлі аудармашылық шеберліктің асыл үлгісін көрсете білген. Қадыр Мырза Әлінің "Ақын атаулының бір жанды жері – тіл болса, екінші жанды жері – тарих" деген қанатты сөзі бар. Яғни, аудармашы бұл поэманы кездейсоқ ала салып, аудармағаны белгілі. Олжас Сүлейменовтің бұл поэмасының маңыздылығын, ерекшелігін түсіне отырып тәржімалағанын байқаймыз.

Аударманың тілі жатық, ойы оралымды, түпнұсқаның идеясын толық бере білген. Аудармашының дарындылығы оның бейнелеп отырған өмір көріністері мен құбылыстарына авторша қарап, авторша толғанып, қаламды авторша сілтеумен өлшенетіндігі белгілі жайт. Бұл жайтты аудармашы түсініп, көркем аударма жасаған.

Белгілі аудармашы, ақын В. Жуковскийдің «Переводчик прозы – его раб, переводчик поэзии – его соперник» деген әдемі пікірі бар. Осы пікірді Қадыр ағамыздың аудармаларынан анық көре аламыз.

Ойымызды нақтылау мақсатында түпнұсқамен аударма нұсқаны салыстырып көрейік.

Түпнұсқа:

...Разгадай:

Почему люди тянутся к звездам!

Почему в наших песнях

Герой – это сокол!

Почему все прекрасное,

Что он создал,

Человек, помолчав.

Называет – Высоким![9]

Аударма :

... Неліктен

Жуық жұлдыз ұран бізге?

Неліктен

Жыр арқауы – қыран түзде?

Неліктен

Сұлулықтың асқақ бәрі?

Неліктен?

Жауап бере жырауды ізде![10,233]

Аударманы талдай отырып, түпнұсқа да, аударма да 8 жолдан тұратынын айқын көруге болады. Аударма сөзбе-сөз емес, еркін түрде жасалған. Түпнұсқада «почему» сөзі 3 рет айтылса, аудармада «неліктен» сөзі 4 рет қайталанып, оған сәтті табылған эквивалент болып тұр. Бұл авторлық стиль, яғни, автордың таңдаған өзіндік әдісі десек те болады. Аудармашы мұны аудармада сәтті сақтай білген. «Тянутся к звездам» дегенді «жұлдыз ұран бізге» десе, «песня» – «жыр» болып еркін аударылған, алайда екі жерде де аударма орынды әрі ұтымды шыққан деп есептейміз. Ал соңғы 2 жолына келер болсақ, аудармашы толығымен еркіндікке бет бұрған.

Түпнұсқа :

Хорошо в тёплом небе апрельскою ранью,

Хороши облака.

Вид у неба хорош.

Но представишь нечаянно глушь мироздания,

Бесконечность

И скроешь улыбкою дрожь.[9]

Аударма :

Сәуірдің сұлу таңы:

Алдайды нұр.

Аспанға,

Ақша бұлтқа қанбайды қыр.

Әлемнің шексіздігі

Еске кенет

Түсті ме?

Зәре құтың қалмайды бір...[10,234]

Түпнұсқа мәтіні 6 жолдан құралса, аударма 8 жолдан тұрады, яғни, аударма еркін жасалған. Автор түпнұсқада «хорошо» деп аспан, күнді жақсы екен деп берсе, аудармада ол нақты «сәуірдің сұлу таңы», «алдайды нұр, ақша бұлтқа қанбайды қыр» деген екен. Еркіндік аударманың әр жолында байқалады. «Бесконечность» – «әлемнің шексіздігі, еске кенет, түсті ме? Зәре құтың қалмайды бір» деп басқаша аударылған. Түпнұсқада жоқ сұраулы сөйлем, аудармада сұрау түрінде берілген. «Дрожь» қазақша «діріл» болса, аудармада «зәре-құт» деп қолданылған. Екеуінің семантикалық реңктері әр түрлі екенін ескерген жөн.

Түпнұсқа:

Я влюблен в Красоту.
Я мечтал о ней сотни веков.
Пришивался к кресту.
Возносил и сносил богов.
Я создал эти реки
И ветер швырнул в моря.
Ты, Земля,
Поклонись Человеку,
Твой бог – Я.[9]

Аударма :

Ғашықпын,
Сұлулыққа ғашықпын мен.
Сұлулық қымбат маған ашық күннен.
Сол үшін,
Өзім мақтап,
Өзім даттап,
Миын да жаратқанның ашыттым мен.[10,238]

Аударма толығымен еркін жасалған. Өлең жолдары бір-біріне сәйкес болғанымен де, эквиваленттілік жағынан бөлек туындылар. Аудармада қандай да бір түпнұсқада жоқ ырғақ бар. «*Ғашықпын, ғашықпын мен*» деген сөздер сол ырғақты тудырып тұрса керек. Аударманы оқығанда өлең махаббат тақырыбына жазылғандай әсер туындайды, ал негізінде түпнұсқа тақырыбы мүлде басқа. «*Өзім мақтап, өзім даттап, миын да жаратқанның ашыттым мен*» деген жолдар мағыналық жағынан түпнұсқаға сәйкес келмейді.

Түпнұсқа:

Я люблю тебя, жизнь.
За весну,
И за страх,
И за ярость.
Я люблю тебя, жизнь,
И за крупное,
И за малость,
За свободу движений.
За скованность
И за риск.
Я люблю тебя, жизнь.[9]

Аударма :

Ғашықпын, өмір, саған,
Көктем үшін,
Қорқыныш үрей үшін,
От дем үшін.
Ғашықпын, өмір, саған
Азды көпті
Дәміңнің бұйырғаны,
Жеткені үшін.[10,245]

Түпнұсқа мәтіні өмірді сүю туралы жазылған. Аударма эквиваленттілігі жағынан да, семантикасы жағынан да сәтті. Аудармашы тарапынан біраз қосу жасалған, мысалы «*ярость*» сөзі «*қорқыныш, үрей үшін, от дем үшін*» деген сөздерден көруге болады. «*За свободу движений, за скованность, и за риск*» – «*Азды көпті, дәміңнің бұйырғаны, жеткені үшін*» деп аударған. Сөздер мағыналық жағынан түпнұсқаға жақын. Автор өлең соңында «*Я люблю тебя, жизнь*» деп қайталауды жөн көрсе, аудармашы бұл жолды қоспаған екен.

Түпнұсқа:

Поздравляй нас, Гагарин,
С победою!

Здорово!
Все цветы!
Все улыбки
Растроганной милой Земли! [9]

Аударма :

Құттықта, Гагарин дос,
Мына бізді.
Мына Күн,
Мына аспанды,
Даламызды!
Тамаша гүл мұхиты,
Шат күлкісі
Көңілі босаған Жер-анамыздың. [10,266]

Түпнұсқа мәтіні тілге жеңіл оқылатын, құттықтау түрінде жазылған жолдардан тұрады. Аудармада да осы құттықтау сезімі сақталған. Аудармашы «*Поздравляй нас*» дегенді екі түрлі жолға бөліпті. «*Гагарин дос*» деп аудармада қазақ жұртының қабылдауына жақындатқан. Соңғы жолдарындағы «*Земля*» – «*Жер-ана*» деп сәтті колданылған.

Қорытындылай келе, поэманы аудару кезінде Қадыр Мырза Әлі еркін аударма тәсілін қолданғанын, аударманың көркем әрі түсінікті шыққанын айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ахметов З.А., Национально-характерные черты языка поэзии Олжаса Сулейменова // в кн. О языке казахской поэзии, А., 1970
2. Сүлейменов О.О. Шығармалар жинағы. 2-том. Поэмалар. – Алматы: «Олжас кітапханасы» Баспа үйі, 2016
3. З. Бузаубагарова К.С., Стих Олжаса Сулейменова, А., 1984
4. Диканбаева С., О стилистическом комплексе в творческом контексте О.Сулейменова // Сб. научных тр., А., 1984
5. Толмачев Г., Повесть об Олжасе, А., 1996
6. Дәдебаев Ж., Мұсалы Л., Карбозов Е., Даутова Г.. Аударма ісі: байырғы трактаттар мен кейінгі толғамдар. Хрестоматия.– Алматы: Қазақ университеті, 2013
7. Жуминова А.Б., Тезаурус языковой личности поэта О.Сулейменова, А., 2004
8. Сарсембаева А.Ж., Анафора в поэзии О.О. Сулейменова, А., 2005
9. Поэма. Электронный ресурс. Апрель 1961. Посвящается Юрию Гагарину
10. Сүлейменов О. Атамекен. Аударған Қадыр Мырзалиев., 1972

ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Кез келген елдің елдігін танытып, ұлтын тұтастырып, атын сақтап тұратын құндылық, ол – әр елдің тарихына тамырын терең бойлатқан салт-дәстүр, әдет-ғұрпы. Бұл адам баласының ұлттығының, бар болмысының таңбасы. Сол секілді біздің қазақ елінің, ұлтының шыр етіп тал бесікке тербеліп дүниеге келгенінен бастап, жер бесікке дейін бес күн өмірі салт-дәстүрге толып тұр. Сол себептен де әр саладан, әр адамның бойынан қайда болсын нұр шашып көрініп тұрады. Қазақты, қырғызды, жапонды, орысты қай ұлт, қай ел болмасын біз оны осы ата дәстүр құндылығымен танимыз. Ұрпақтан-ұрпаққа, заманнан-заманға, дәуірден-дәуірге тек салт-дәстүр ғана қаймағын бұзбай, маңызын жоймай жете алады. Бұл салт-дәстүрдің өміршеңдігі жөнінде В.Г.Белинский: «Әдет-ғұрып замандар бойы сыннан өтеді. Өз дәуірінде ардақталып, ата-бабадан әулетке мұра болып ауысып, рудан-руға, ұрпақтан-ұрпаққа жетеді. Олар халықтың сыртқы бейнесі болып табылады. Онсыз халық бет әлпетсіз бейне болымсыз тас мүсін сияқты...» – дейді. Тарих қойнауынан нәр алған, атадан келе жатқан әдет-ғұрып, салт-сана бұл ең біріншіден тәрбие тағылым. Өскелең ұрпақтың өмірімен біте қайнасып, олардың рухани бай әрі тәрбиелі, парасатты болуына бірден-бір ықпал жасайтын үлкен институт. Баланың кішкентайынан ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрыппен сусындап, тәрбиенің тынысын тереңнен алып өсуі, бүтін бір ел, жұрт, мемлекет үшін өте маңызды. Себебі ата дәстүр әрбір қазақ үшін, әр дәстүр өз елі үшін заң. Жазушы Бексұлтан Нұржекеев: «Әрбір ұлттың дәстүрі кез келген заңның төрінде тұруы керек. Ұлттық дәстүрді сыйламаған адам заңды бұзушы болып саналуы керек. Ең бірінші тәрбие – әкешенің тәрбиесі. Ұлттың да, ұрпақтың да жауапкершілігі – әкешенің мойнында болуы тиіс. Соны қалыптастыру керек...» – дейді. Салт-дәстүр алғаш балаға тәрбие арқылы берілетіні белгілі. Ал бұл жауапкершілік ең алдымен ата-анаға, қоғамға, ортаға байланысты. Мектеп, лицей, колледж, жоғарғы оқу орындарының қабырғасында салт-дәстүр, әдет-ғұрпымыздың жеке пән ретінде оқылуы маңызды. Қазіргі ақпараттық технологияның дамыған заманында салт-дәстүрдің салмағы төмендеп бара жатыр. Осындай кезде отбасынан бастап бүкіл қоғам ұлттық құндылықтар алдында жауапты.

Қарахан дәуірінде яғни X-XII ғасырларда ислам дінінің енуіне, қазақ халқының ислам дінін қабылдауына байланысты діни үкімдер мен тыйымдар негізінде халқымыздың қанына сіңіп, тынысына айналған әдет-ғұрыптар бар. Ал осы аталған қазақ халқының салт-дәстүрін ұрпақ қалай біледі, өзге ел жұрт біздің салт-дәстүр, әдет-ғұрпымызды қалай таниды дегенге келер болсақ, біздің әдебиетіміз, мәдениетімізден әсіресе сонау Орхон жазбаларынан, фольклор, ауыз әдебиетінен бастап қазірге күнге дейінгі ақын жазушыларымыздың әдеби шығармалары осының дәлелі. Себебі адам болмысындағы барлық құндылықтар мен қасиеттер оның еңбегінен, жасаған жұмысынан көрініп тұрады. Әдебиет, тіл арқылы әлемнің тілдік бейнесі мен келбетін беруге болады, өйткені сөз өнері жүректің түкпіріне бойлай алатын бірден-бір әмбебап дүние.

Бір елдің салт-дәстүр, әдет-ғұрпын білу арқылы, ол халықтың барлық тыныс-тіршілігінен хабар алуға болады. Ал әдеби туындылар хабар алу мен білудің төте жолы әрі рухани шығармашылық алмасу болып табылады. Қазіргі таңда халқымыздың салт-дәстүрлерін сараптап, топтастырған арнайы оқулықтар мен зерттеу жұмыстары бар. Мысалы: А.Сейдімбек «Қазақтың ауызша тарихы», С.Кенжеахметұлы «Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары», Е.Оспанұлы «Қазақ халқының салт-дәстүрлері», «Ақ сандық, көк сандық», «XVIII-XIX ғасырлар әдебиетіндегі Мәңгілік ел ұлттық идеясының көрінісі» сынды еңбектер бар. Бұл еңбектер өз кезегінде оқу орындарында оқулық болып отыр. Әдет-ғұрыптарды жазушылардың, ақындардың шығармаларын оқи отырып, зерттей отырып оқыту қазіргі кездегі пәндердің талабы. Бұл да ұрпақ тәрбиелеудің бірден-бір құралы.

Әрбір әдеби шығарма бүтін бір елдің, ұлттың оның тарихы мен тұрмыс-тіршілігінің, әдебиеті мен мәдениетінің көрінісі. Сол секілді қазақ халқы туралы сонау тасқа қашалып жазылған жазбалардан, жылнамалардан бастап жырламаған ақын, жазбаған жазушы жоқ. Себебі бұл – заңдылық. Сондай жазушылардың бірі де бірегейі жақында ғана дүниеден озған асқар жазушы Шерхан Мұртаза. Жазушының шығармаларының барлығы ұлттық негіз мен насихатқа толы. Соның ішінде «Ай мен Айша» романының орны бір бөлек. Қанша жыл өтпесін мейлі, қанша рет оқылсын мейлі әр оқыған сайын ана қадірін ұғынумен бірге, адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікті, заман мен тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрып, салт-дәстүр арасындағы ашық айқасты көруге болады. Шырғалаңы көп шыңылтыр өмірде шытынап кетпей адам болып қалу әсте қиын екені белгілі. Осындайда адамды адам етіп тұратын қасиеттерді бойыңа жинау – үлкен бақыт. Ал бұл шығарма сол бақытты түсіндіреді.

Романды оқи отырып жазушының ислам діні негізінде қалыптасқан ұстанымдар мен діни сенімдерді жақсы білетіндігін әрі оны оңтайлы жеткізе алатынын көреміз. Шариғат шеңберінде және араб, парсы елдерінен енген қазақ халқының тұрмысымен тұтасып кеткен наным-сенімдер мен ұстанымдарда ерекше әрі жан-жақты жеткізілген.

Сондай бір үзіндіні келтірсек:

Ауылымды сағындым... Ауылыңның қадірін ұзатылғанда білесің,-дейді жеңешем. Сол айтқандай-ақ,- деп күрсінді Айша, – көп ұзамай-ақ мен де ұзатылып, Буырылдың тауын сағынып жүрдім ғой, ah! Бұйрық екен, осы Мұртаза айттырып келген жоқ па....

Буырылтаудың Қыршындысынан таңертең аттандық. Бүкіл Байтана шығарып салған. Жар-жар. Астымда ер-тоқым, құйысқанына дейін күмістеп, зермен жабулап тастаған ақ боз ат. Жолда Күйіктің асуы деген болады екен. Сонда бір аялдап, тағы жүріп келеміз. Қалжыңбас күйеу жолдастар. Осы Жолдасбектің әкесі Сапа деген кісі, жатқан жерің жаннат болғыр, Мұртаза екеуі ажырамас дос еді. Екеуі де боз киініп, боз ат мініп жүретін. Сол бар, тағы көп кісі. Күн бесінде Теріс өзенінен өттік. Сөйтсек, алдымыздан қаптап қарсы алған ел... ең алдымен мені құшақтап сүйіп, сүйемелдеп, жүрген – Баян жеңешем. Күн бата осы Мыңбұлаққа да келіп жеттік қой... Ай заман-ай, ай, арман-ай!

Кішкене осы бір мәтіннен қазақ халқының қыз айттырып, қыз ұзатуына қатысты үлкен оқиғаны, көз алдына нақты келе қалатын көріністі көруге болады. Халқымыз қызын ұзатқанда бар жасауын жасап, сәні мен мәнін келтіріп, баласын бірінші Аллаға, екінші күйеуіне аманаттап тапсырған. Осы тұста жар-жар ұғымын С.Кенжеахметұлы «Жеті Қазына» еңбегінде былайша түсіндіреді: «Ұзатылатын қыз тойында қыз-жігіттер тобы – кететін қыздың көңілін аулау, бара жатқан жағында да осындай жақсы жайлар болатынын өлеңменен айтысады. Сонымен бірге олар қыздың бақытты болуына тілектестік білдіреді. Мұның бәрі өлеңмен айтылатындықтан Жар-жар қызықты болып естіледі». Жар-жар негізінен әдет-ғұрыпқа, тәлім-тәрбиеге негізделген.

«Әміреқұл қайтыс болғанда, жесірі Шарбан, әйел біткеннің ажарлысы, сұлу Шарбан, жынданып кете жаздады.... Ағайын әмеңгерлік жолымен Шарбанда Мұртазаға қоспақшы болды. Мен де сорлы екенмін, көнбедім. Сөйткен Мұртазаның менің қасымда қалғаны, кәне?». Бұл жерден жетім мен жесін ерден кетсе де, елден кетпейді деген ұғымның дұрыстығының дәлелін көруге болады.

«Екі бұрымды қосақтап ортасында сандуғаш сандықтың кілті байлаулы тұр. Сол кілттің салмағымен Айша адымдаған сайын, бұрымдары теңселіп келеді. Арт жағынан мен оны көріп келемін. Бір мезгіл Айша артына бұрылып:

Әй, Барсхан, мені тұтқындаған айдауыл құсамай алдыма түс, – деді. – не қатарласып жүр.

Қолдарына су құйдым. Жас аққан көздерін шайды. Содан соң Сәли мен Қали кезек-кезек құран оқыды. Бірінен бірі өткен, жүрегінде қатып қалған шеменді жібітіп, елжіретіп жібергендей сиқырлы дұға. Мен өлгенде, басыма дұға осылай оқылса деп армандатар сияқты. Осындай әуезді дұғадан кейін өлгендер тіріліп келер сияқты». Бұрынғы кезде қыз бала ұзатылып бара жатқанда, шашын қос бұрымдап өміріп қоятын болған. Бұл қыз баланың тұрмысқа шығып, бір басының екеу болғанының белгісі болған. Ал ислам дінінде дүниеден озған адамдарға құран оқып бағыштау қалыптасқан. Бұл расында келесі бақилық өмірде адамға құраннан басқа ешкім шапағатшы бола алмайды деген ұғымды нақтылайды әрі сондай қызылтаяң кеңес үкіметі кезінің өзінде халқымыздың дін жолын, шариғат жолын берік ұстанғандығын білдіреді. Сонымен қатар кісі алдына немесе артына түсіп жүру адамға ыңғайсыздық әкелетін іс-әрекеттер. Аталған ата дәстүр, әдет-ғұрыптар ең бірінші тәрбие. Осы себептен де ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу біздің парызымыз. Ал әдеби туындылар нағыз салт-дәстүр мен рухани мұраны кеңінен қамтыған құнды жәдігер.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дәдебаев Ж. «Өмір шындығы және көркемдік шешім». Алматы. «Ғылым», 1991.
2. Мұртаза Ш. «Ай мен Айша». – Алматы: Жалын, 1997. – 256 бет.
3. Кенжеахметұлы С. «Жеті қазына». – Алматы: Ана тілі, 2000. – 136 бет.
4. А.Сейдімбек «Қазақтың ауызша тарихы». – Астана: Фолиант, 2017.
5. Оспанұлы Е. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Астана: Фолиант, 2015.

БЕГІМБАЙ ҰЗАҚБАЕВТЫҢ «МАРАЛ БАБА» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Түрлі ақпараттар ағыны басымдық алған бүгінгі жаһандану кезеңінде ұлттық әдебиет пен өнердің маңызын арттырып, рөлін көтеру ұлттық құндылықтарды сақтаудың және кері құбылыстарға тосқауыл болудың бірден-бір жолы. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында ұлттық код туралы: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бас-тау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай», — деген болатын [1]. Осы қағидаға сүйенетін болсақ, халқымыздың рухани қазынасына мол үлес қосқан қайраткер қаламгерлердің мұрасын жас ұрпаққа таныту аса маңызды. Өйткені шын талантты қаламгердің туындылары уақыт өткен сайын жаңа қырынан ашылып, заманмен үндес өмір сүреді. Қазақ сөзінің қасиетін тұшынып, оның өткені мен кеткеніне аса ыждағаттылықпен қарап, тарихын зерделеп, көркем сөзбен кестелеуде қарымды қаламгер Бегімбай Ұзақбаевтың прозалық шығармалары жаңа дәуірде жаңаша зерделеуді қажет етеді.

Қазақ оқырманына алғашқы шығармалары арқылы-ақ кеңінен танылған прозасы бүгінгі тілмен айтқанда, интеллектуал прозаның негізін салушы Ә.Кекілбаевтар дәстүрін жалғастырды. Суреткердің кең эпикалық тілі мен қайталанбас стилі, өзіне ғана тән жазу машығы өз қатарластарынан оқшауландырып, бірден көзге түсті. Ең бастысы туындыгер тым қиялға берілмей, тарихи шындық пен көркемдік шындыққа аса ыждағаттылықпен қарайды. Бірімізді біріміз мойындағымыз келмейтін күншілдік қанда бар. Менің пікірімше де көп зерттеушілер мен өз тұрғыластары атап көрсеткендей, жазушының прозасы тақырыптық жағынан да көркемдік әлеуеті жағынан жоғары туындылар қатарында тұрары даусыз.

«Марал баба» романында жазушының бастан-аяқ тарихи оқиғаларды негізге алғандығы шығарманы оқи келе көз жеткізесіз. Қазақ тарихына байланысты жайларға, деректерге негізделген. Нанымдылығы сол оқырман да автормен бірге кейіпкер өмірімен біте қайнасып, сол кезеңнің оқиғасын басынан кешіргендей әсер алады. Туған халқының мерейлі мұратына шексіз қызмет еткен Марал ишан Құрманұлының бейнесі романда жан-жақты сомдалған. Ислам дінінің рухани шамшырағының тағылымы мен тәрбиеге толы ғұмыры имандылыққа, білімділікке, ұлтжандылыққа толы. Сыр мен Арқаның әулие-абыз, ишанын бүгінгі ұрпағына танытуда шығарманың құндылығы зор.

Жазушы «Марал баба» романында ең алдымен, қарапайым адамдардың тұрмыс-тіршілігін бейнелеп, олардың тағдыр-талайындағы бұлтарыстар мен қалтарыстарды, қуаныш пен мұңның қатар алмасуын, психологиялық тереңдікпен шебер суреттей отырып, жұмыр басты пенде атаулының асыл арманы бақытты өмірге жету жолындағы іс-әрекетін нанымды суреттеудің асқан үлгісін көрсетті. Маралдың әкесі Құрманның өмірі, баланың дүниеге келуі, анасының тағдыры, хан Абылайдың Құрман отбасына қатысты т.б жағдайлар тым әсерлі баяндалады. «Абылай ханның мәртебесі өсіп, сөзі жүріп тұрғанда бар назары бажасы Құрманға ауды. Емшілігімен аты шыққан.Барған жерінде алғыс алып, жұртшылық қолының шипалығына риза болысып, бар бәтесін жаудырып жататын. Сөзі мығым, ісі орнықты, қоқаң –соқаңға жоқ Құрман жүріс-тұрысы бұған ұнады. Сенері де осы Құрбан. Сөйтп жүргенде күздің қара суығында мұрттай сынып құлады. Абылай Көкшеге қарай көш түзеді»[2] деп баяндалатын роман әрі қарай оқырманын үйіріп әкетеді. Жазушы шығармашылығындағы кейіпкерлер жүйесі қарапайым өмір кешкен адам тағдырынан бастап, ұлттың, жалпы жұрттың асыл арманы үшін жанын салып қызмет еткен, керек болса жан қиған ұлы тұлғалар болып келеді. Абылай хан, Кенесары, Наурызбай, Бұқарбай батыр, бірнеше би-шешендер мен әулие, ишандар өмірде болған адамдар. Роман прологы Бірімжан Шегенұлының:

Кешегі өткен ер Марал,
Халықтан озған тұлпарың.
Ұшыруға кім қияр,
Қолдағы алтын сұңқарың[2],—

деген көңіл қосымен басталған. Құстың тәңірісі-бүркіт, төресі-сұңқар деп бағалаған халықтың танымы бойынша, Марал бабамызды қолдағы алтын сұңқарға теңестіргенін көреміз. Есіме өз әжемнің ыңылындағы:Кекілінді тұлпардың кекіліндей тарадым,

Туғаныңда тек қана әке-шешен қуанып,

Өлгеніңде қалың ел, қара кісе жарадың...деген сөздері еріксіз еске түсті.

Романда Марал баба дүниеден өткенде Арқа мен Сыр жұртының қара жамылған қалың елдің қайғысын беру сста көрсете білген. «Атақты әулие,ислам дінінің ғұламасы»Табиғат суреті де кең полотнода айшықталған. Обаған өзені бойында Әулікөл, Құсмұрын, Бастау елді мекендерінің көктем шыға сағымға

шомылған сәтін берген. Тура сол жерді өзі мекен еткендей. Көктем келіп жер бусанып жатқан сәтін «көріпкел, сәуегей, әулие» атанып үлгерген Құрман әйелінің босануын қатар алған жазушы алда бір жақсылықтың болатынан хабар бергендей. «Екі күннен бері жүзін көре алмадым,-деді кемпір кимешегі сарғыштанып, түтінге оранған иісі мұңкіп». Түтінге оранған ауыл түтіні, үстінен түтін иісі мұңкіген кейуана іс-әрекеті арқылы, 1780 жылдың көктемінде Қонысбайұлы Құрманның үйінде шекесі торсықтай ұл дүниеге келіп, азан шақырып атын «Марал» деп қойылуы арқылы ұлттық тұрмыс-тіршілігімізгі тән бояуларды қанықтыра сыр шертеді. Құрманның хан Абылайдың сенімді серігі, хан ордасында емші болғандығы, керей руының тарышы тайпасынан, дініне берік, ісіне мығым, әрі батыр болғандығы баяндалады. «Қазақ тарихында ұлт-азаттық қозғалысқа көптеген дін қайраткерлері де қатысқаны белгілі. Марал ишан қазақ елінде ислам дінінің берік дамуына, ел тұтастығын сақтауға талпынған, осы жолда күреске шыққан қайраткер. Ол жалаң насихат, үгіт жүргізіп қана қоймай, осынау қиын уақытта жұртшылықты мұсылман дінін, жер тұтастығын сақтап қалуға шақырып, жер –жерге адамдар жіберіп, Ресей саясатына қарсы шығады[3.,61]. Осындай қайраткерлік, көсемдік жолға Марал Құрманұлы бірден жете қоймаған. Оқу,іздену арқасында жеткендігін жазушы өзіне тән суреткерлік шеберлік суреттеген. Ел аузындағы аңыз– әңгімелерге де ден қойған.

Құрманның атақ абыройының асатын шағы Абылайдың қалмақтардың қолына қапыда түсіп қалуымен байланыстырлыған. Абылайдың хаты арқылы қоңтайшының кепілдігімен Құрман емші хан ордасында қырық күн болып, Қалдан Серенді аяғынан тұрғызады. Ауруынан айыққасын хан Абылайға екі қызының бар екендігін, өздері қазақы тәрбие алғандығын, аналары қазақтың қызы екендігін аса қатты құрметтейтіндігін айтады. «Ажарында ай ойнағандай» деп суреттейді қос қыздың сұлулығын.

Қазақы тәрбиенің қасиетін Қоңтайшының аузына салу арқылы ұлттық құндылығымыздың бұлағы, қайнар көзі тәрбиеде жатқандығын көрсету – бұл жазушының өзіндік шеберлігі екені анық. Ас та төк құрмет көрсетіліп жатыр. Абылай да, Құрманда қалмақтардың сасыған шарабын емес, қымызға барын салып сіміруін деп көрсету арқылы тектілігі жылқысының сүті арқылы берілген ұлтының ұлы асын қадірлеген ерлердің бейнесін ерекше бейнелейді. Қоңтайшы құрметті қонақтарына қандай сый ұсынсам, құн жетпейтін не бар деп ойлануда. Қулығына кез бойламайтын Қоңтажы Қалдан Серен бейнесін жасауда да жазушы көп ізденістер жасаған. Тек бастарына бостандық берсе жарар еді. Ол әріден ойланды. Еліне беделді ханмен ынтымақтасса, ертеңгі күнім жаман болмас деп ойлаған Қалдан Серен қазақ әйелінен туған екі қызын Абылай көшіне ертіп қоя береді. Қыздың анасы Абылайға келіп: «Қарағым, үлкен қызымнан батыр туады, кіші қызымнан елге әйгілі әулие дүниеге келеді.Екіншімді бес намазы түзу, иманды жанға қосарсың». Сөзге ден қойған хан оны қайдан білдіңіз дегенде: «Үлкен қызым түзге отырғанда жер тесе жаздайды. Кішім үнемі дәретін көміп жүреді деген екен». Абылай да аманатты екі етпей батыр туатын қызды өзі алып, Фатиманы емшісі Құрманға қосқан екен. Қаймана қазаққа әйгілі болар ишанның дүниеге келуі осындай керемет тарихи дерекпен ұштасып жатқанын аңғарамыз. Ана үшін де арманы өзі жете алмаған туған жерге, кіндік қаны тамған аялы туған елге қыздардың ұзатылуы зор бақыт еді. Байтұрсыновша айтсақ, туған ел мен жердің қадірін алысқа ұзатылған қыздан артық кім білсін деген пайымды жазушы бір көрініс арқылы шырайын көрсете білген. Ал Маралдың анасы Фатима бейнесі тіпті де ұтымды шыққан. Сонау Қызылжардан Қызылорда жеріне дейінгі екі аралықты шөлді басып, баласымен бірге жаяу-жалпы келуінің өзі ерлік. Арқаның қатты суығына шыдамай, тірлік ету үшін белді бекем буып Сырдың бойына көшін түзеуі сол заман түгілі, бүгінгі күн үшін кез-келген әйелдің қолынан келе бермесі хақ. Бауыржан Момышұлы атамыз айтқандай дүниедегі ең батыр кім десең–ол әйел.

Фатима мен Құланбай ишан арасындағы қарым-қатынас арқылы Сыр елінің қонақжайлылығын, мәрттігін, имандылығын жан-жақты аша білген. Келесі бір кесек тұлға Құланба ишан образы.. «Қыр мен сырдың, Ақтау мен атыраудың жаппас рулы елі Құланбай ишанды түгел білетін болып шықты. Құланбай ишан да Жам тауындағы мешіт– медреседе Жалаңаяқ ишанмен бірге оқыған. Әлі күнге дейін хабарласып, байланысып, сіз-біздері ажыраспаған кісілер» деп көрсетеді. Маралдың тек бала еместігін де танитын– Құланбай. Фатиманың балалары жатқан үйдің төбесінен аспаннан құйылып, ұзыннан шұбатылған нұрға бала Маралдың малынып жатқанын көріп, ешкімге жария етпей құпия сақтап, оны өзіне өмірлік бала етіп таңдауы да таңданарлық жай. Әрине, мен білетін шығармаларда ұлдың әкесі баласына қызды айттырар болса, романда Құланбайдың қызын өзі айттыруы да қызық. Көреген Құланбай ишанның да қасиетін ашу үшін осы бір детальды қосқан секілді. Меңдібикені Маралға қосады. Бала Марал кетіп бара жатқанда –ақ кереметін көрсетіп, сұлу жарын тылсымдап кеткен-ді. Құланбай ишан бұны да іштей сезді. Бірақ ақыл, сабыр, иманды өзіне серік еткен Құланбай ишан да тектілік танытты. Сабыр етті. Жалаңаяқ ишаннан рухани сусындап қайтқан Марал бабаның адами тұлғасын жазушы әр түрлі оқиғалар тұсында, өзін мойындамағандарды әулиелігі арқылы мойындатқан кереметтері арқылы бас идіреді. Сыр бойылықтардың сүйеніші, пірі болған киелі бабамыздың қазақ тарихында қалдырған өзіндік ізі бар. Абылай хан, Кенесары, Наурызбай батырлар секілді тарихи тұлғалармен байланысы романда нанымды берілген. Марал ишан туған жері Арқаға келгенде Кенесары патшаға қарсы наразылық танытып, қол жинап, ел іші аласапыран болып жатқан кез еді. Кенесары жиналған қолдың жігерін қайрай түссін деп отауыз, орақ тілді ишанды жанына шақыртады. Баба орыс әскерімен соғысқан кездері сарбаздарға үнемі қол ұшын беріп бойындағы

әулиелік қасиетін аямай желеп –жебеп жүреді. Наурызбай батыр Маралдың әулиелегіне күмән келтіре қарайды. Пірзада балдызының бір еркелігін көтере алмаған Наурызбай қылышын сілтеп үлгереді. Көштің ана басы мен мына басына шауып ойнақтап жүрген баласына Марал ишан: Піржан-ай ойыныңнан от шығып кете жаздады -ау. Тентек төре баласы басыңды шауып алса не етер едің,-деп жеңін көтергенде бабаның қылыш тиген білегінен қан сорғалап тұр екен. Тағы бірде Кенесары жорыққа шыққалы жатқан Наурызбайға ақ батаңызды бер дегенде: «Ол аруақтар назасына қалды. Батамды берейін бермейін, соы жорықта мертігеді»,-депті. Әулиенің айтқаны келеді.

Романда сонымен қатар Бұқарада бірге оқыған Қосым қожа, Құлболды ишан, Айқожа ишан, Ғабит, Зейнолла, Тәңірберген, Рақыш, Мұхан қалпелер бейнесі де сомдалған. Бәрі де тарихта болған ел есінде мәңгі сақталар тұлғалар. Аруақ құдай емес, құдайдан былай да емес деген бар. Ата –баба әруағын қастерлеу, тылсым дүние сырларын білуге ұмтылу бар. Туындыгер осы сырдың ақиқатына көз жеткізу үшін қаншама тарихи тұлғалардың бейнесін жасауда талмай еңбек еткен.

Маралдың сөзге шешендігін, елдік мұраттар жолындағы, ұрпақ тәрбиесіне үлкен мән бергендігін оның бүгінгі күнгі маңызын танытуда шешендік сөздерді молынан қолданған. «Қалпелер жамырай амандасып, сәлемдесті. Жол болсын аға! Өзіңізге қояр сұрағымыз бар еді. Хош көріңіз, соның жауабын алсақ дейміз. –Қойыңдар мен дайынмын. Тілеулеріңді берсін.

- Марал баба, кейбіреулер осы өмірге келгенмен өмірі қадірі болмайды. Бұған не айтасыз?

Дұрыс ойланар нәрсе. Өмір тәжірибемнен байқағаным былай. Құрметсіз өткен өмірден ұйқыдан көрген түс артық дер едім.

- Ал кейбіреулерге соншама ұл береді. Бірақ ат-анасы көңілі толмайды. Бұл жайлы ше-Құдай бір ұл берсе де адалын, зеректі етіп берсін. Ертеңгі күні ол шаңырағымды жықпай, шалқайтып шалқып отырады ғой. Біліксіз туған көп ұлдан, білікті туған бірі артық.

- Байқаймыз. Бізде аз да болса байлар баршылық. Бірақ соған айналасындағы сирағы шығып отырған кедей-кепшікке қамқор қолын созбайды. Көрсен де көрмегендей болып, білсе де білмегендей болып өте шығады.

- Елу жыл байлық жоқ, елу жыл жарлық жоқ. Жұт жылдары малы қырылып, таяғын ұстап жер жастана жылаған байларды көргенмін. Оның беті аулақ. Бұл да байға деген біле берсін деген ескертпесі болса керек. Қайыры жоқ байлардан ел қонбаған шөл артық дегеннен басқа амалым жоқ. Адам күні адаммен деген.

- Кейде байқаймыз жасы келген ақсақалдар балаларына сөзім жүрмеді деп ренжіп жатады. Кезінде солардың түү десе түкірігі жерге түспеген сөзін ешкім жерге тастамай мақұлдасқан беделді, әйгілі кісілер болғандар

- Түсіндім қалпелерім. Егер қартайған ерлер қамықса, басынан дәурені өткені болар. Бұдан бұрынғы өмірін аңсап, өкініп жатқаны бақырлардың деді ишан өзінің де жасы келіп қалғанын есіне түсіп.

- Ал кейбіреулер тура жолдан таймайды. Әділетті ту етіп ұстайды. Біреудің алдынан кесе өтпейді. Бірақ аяқ астынан кінәлы болып жатпаса да, абыройсыздыққа қалады. Одан өзін арашалап ала алмайды.

- Түбінде құдайына түзу жанның абыройы-беделі асқаққа көтеріледі. Бірақ қаумалап келсе көп дұшпан жеңіп те кететіні бар. Ондайда мойыма дер едім.

- Кейде таңқаламыз. КЕшегі төрге шығып ақылын айтып, сөзін тыңдататын ағалар аяқ астынан сүтке тиген мысықтай ескерусіз қалады. Соған кейде қиналасың.

- Жас келген сайын тұмсық тықпайтын жерге бара берудің қажеті жоқ. Қай ортада қалай сөйлейтінін біл. Білмей сөйлесең келекеге ұшырайсың. Әсіресе, үлкендердің алдында кішірейіп, тыңдай білу керек. Бұл тәрбие жемісі болмақ. Абыройдың аяқ асты болуы бір сәтте. Ондайда есікте жүрген құлмен тең, абыройы ердің жойылса деген өсиет айтар едім[2].

Қаламгер осы диалогтарды қолдану арқылы ұрпақ тәрбиесіне көңіл бөлудің қаншалықты маңыздылығын түсіндіреді. Тектілік тексіз кетпейді екен. Марал ишан бабамыз көзі тірісінде: «Бір баламнан төрт ишан шықты»,– дейді. Қасиетті бабадан тараған үрім-бұтағы имандылық жолын ұстады. Марал ишанның үлкен баласы Қалқай бойынан әке болмысындағы қасиеттің молдығын Шоқан өмірімен сабақтастырған.

Қорыға айтқанда, шығармашылық өрлеу тұсындағы өзге де қаламдастары секілді Бегімбай ағамыздың да қалам тербеген тақырыптары ұлттық құндылықтар мен ұлт тарихының тәуелсіздігі мен азаттығы жолында күрескен ерлердің бейнесін там-тұмдап болса да оқырманына жеткізу болды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н. Назарбаев Н. Заман зердесі және зиялылар парызы \ Егемен Қазақстан.-2010, 7 тамыз
2. 2.Ұзақбаев Б. Марал баба. Роман.-Алматы:ЖҚК «Марал баба».-264б
3. 3.Б.Сағындықұлы. Үш жүздің пірі атанған Марал баба./Сыр еліндегі діни-ағартушылық ой-сана. Конф.материалдары. Қызылорда, 2005

ФУНКЦИИ ЛЕКСЕМ С ИСТОРИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКОЙ В ПРОЗЕ МОРИСА СИМАШКО

Казахская тема в творчестве русских писателей Казахстана имеет свою немалую историю и свою уникальную эстетическую традицию. Она начинается уже в те времена, когда первые русские интеллигенты увидели Казахскую степь, ознакомились с жизнью казахского народа. Казахская тема продолжала звучать в творчестве русских ученых и писателей, набирая силу на протяжении всего двадцатого столетия.

К началу XXI века сложилось несколько направлений, по которым идет разработка и воплощение этой темы в произведениях русских и русскоязычных писателей. Хотя круг имен не так уж и широк, но тенденция в освещении казахской темы, ее объем и принципы художественно-эстетического воплощения позволяют говорить о самостоятельности и оригинальности названных явлений.

Стремление понять, какими средствами поэтики достигает писатель такого умения, когда вызывает из прошлого, из зоны молчания такие живые волнующие читателя лица и голоса, воспроизводит лирические и трагические сцены давно прошедших времен, является важным мотивом этой работы. Нам важно понять, почему Морис Симашко обращается к казахской теме? Объяснение, казалось бы, совершенно очевидно. Человек годами живет в Казахстане, значит, интересуется историей, бытом, обычаями и культурой, традициями казахского народа. Изучает язык. Но ведь рядом множество примеров духовной инфантильности, да и значительное число казахов, живущих в городе, не интересуется и не знает даже тысячной доли того, что знает писатель Симашко об истории нашего народа.

Роман «Колокол» – масштабное произведение, тематически охватывающее жизнь казахской степи на протяжении всего XIX века. Над этим большим произведением писатель работал четыре года с 1977 по 1981, привлекая огромный историко-архивный материал, опираясь на мемуарную, этнографическую литературу, фольклор и музыкально-песенное творчество казахского народа. Но основным источником, определившим содержание и композиционно-сюжетное построение романа, явились биографические сведения об Ибрае Алтынсарине, произведения великого казахского просветителя-гуманиста.

Автор постоянно ссылается на архивные и иные материалы, опубликованные в периодической печати тех лет. Связь исторических лиц с эпохой находит выражение в антураже, обстановке, материальных реалиях быта, характеризующих жизнь того времени, идет ли речь о далеком казахском ауле или действие происходит в царском дворце. Изображение времени и человеческих характеров как достоверных – одно из главных достоинств романа. Это произведение насыщено множеством подробностей, которые посредством умело подобранных деталей, фрагментов составляют энциклопедическую панораму – убедительную картину целой эпохи. Читатель видит и слышит жизнь казахского и русского народа, богатую на драматические события, сливающуюся в общий историко-экономический евразийский поток. Эта жизнь, по мысли автора, приобретает неопределенные очертания общего целого, множеством обуславливающих нитей соединивших в далеком будущем разноплеменных людей. Показаны противоречивые стороны этого сложного исторического процесса; раскрыта недалёковидность политического изоляционизма Хивы, Коканда, Бухары, эмиратов, погруженных в междоусобные войны, изнуренных бесконечными кровавыми распрями местных ханов, эмиров, беков, которые становятся легкой добычей могучей соседней империи.

Период, художественно изображенный Симашко – сложное противоречивое время, о котором нельзя сказать определенно: это прогрессивная эпоха становления этноса или время вынужденного сближения волка и овцы. История не знает однозначных оценок, если подходить к рассмотрению событий и фактов с диалектической позиции. Именно такова точка зрения писателя [1, 49].

В романе отчетливо выделена роль русской интеллигенции в исторической судьбе Казахстана. Союз русских и казахских интеллигентов в борьбе за торжество высоких идеалов добра, справедливости, взаимопонимания показан как программный в романе «Падение Ханабада». Здесь писатель высказывает свою точку зрения и объясняет свою авторскую позицию. Известно, что М.Е. Салтыков-Щедрин ввел в обиход выражение «господа-ташкентцы», которым заклеил русских

колонизаторов, показал их античеловеческий облик, присущий любым завоевателям, прикрывающимся фразеологией о «культурной миссии» [2, 28].

В романе «Колокол» эти мысли и принципиальные установки писателя находят яркое художественное воплощение. Наша задача – рассмотреть казахскую тему в романе «Колокол» в русле двух концепций, предложенных автором: концепции времени и концепции человека.

Как показано в романе, в казахской степи переломное время воплощено и олицетворено, с одной стороны, непокорным ханом Кенесары, однако оно медленно, но неуклонно вытесняется временем разума. Время разума персонифицировано в образах ученых-ориенталистов – членов Русского Географического общества, несущих в Степь образование и культуру, движимых стремлением приобщить степняков-казахов к общечеловеческим ценностям. В самой России мало-помалу сдает свои позиции «время силы железного кулака». Заколебалось и пошло на попятное «время силы» после сокрушительного поражения в Крымской кампании. Эти события вызвали длительный период стагнации, тем временем в Средней Азии шел процесс руссификации края, связанный с вытеснением старинного опасного врага – мусульманского фундаментализма, имеющего поддержку в ближневосточных мусульманских странах.

В Оренбургской пограничной комиссии первые ученики из туземцев набирались из тех родов, которые были обижены Кенесары-ханом. Имя Ибрагим восходит к имени Авраам, библейскому пророку. Обучение Ибрая Алтынсарина, его решение посвятить свою жизнь благородному делу просветительства, его борьба за приобщение казахов к мировой культуре, борьба против ограниченности русских чиновников и против мракобесия соплеменников системно показаны в трех частях книги: «Окоем», «Два мира» и «Колокол». Символические названия частей, расширяют рамки времени разума, усиливают звучание просветительского начала в жизни общества степных кочевников, показывают нарастающее противостояние старого «времени силы» и нового «времени разума».

В первой части изображена жизнь мальчика Ибрая. Он из благополучной состоятельной семьи, его дед Балгожа – уважаемый бий, решает спорные вопросы, возникающие между родичами, он любит своего внука. Ибрай не видел тех невзгод, которые выпали на долю его современников: кровавых набегов, пожаров, слез и горя разграбленных аулов. Сам он не испытал ни побоев, ни потери близких людей, ни сиротской доли. Мало того, что он не испытал насилия со стороны окружающих, ни с кем из сверстников не враждовал, не конфликтовал, не дрался, не отнимал куска хлеба и не подвергался подобному уничижению. В интернате царила атмосфера дружелюбия, не было детской «дедовщины», ни верховодящих, ни унижаемых.

Ибрай был приобщен к искусству: слушал песни акынов, импровизации кюйши, и, может быть, первый из соплеменников держал в руках русские книги: басни Крылова и «Мертвые души». Мысли его заняты не заботой о том, как сохранить жизнь, как уберечься от нападения коварных соседей, нороящих отнять у него скудную пищу. Он думает о возвышенных предметах, недоступных другим мальчикам. Война и военные невзгоды для Ибрая – это нечто смутное. Это рассказы о войне, и единственное, что связано с войной – образ «человека с саблей». Этот «человек с саблей» является ему во снах, причем сны повторяются, а «человек с саблей» присутствует где-то в подсознании. Это воины Кенесары... С течением времени «человек с саблей» будет трансформироваться в сознании Ибрая – мальчика, юноши, взрослого человека [3, 63].

Окружение Ибрая – казахские и русские сверстники – незаметно расширяет его кругозор. Он избавляется от предрассудков, заставляющих смотреть на русских как на «кафиrow», временами забывает о национальном различии, лежащем между ним и русскими детьми. В глазах мальчика Ибрая ценным и притягательным является все хорошее что имеется и у русских, и у казахов. С каким неподдельным восхищением смотрит он на маленького певца-импровизатора Марабая, с каким трепетным вниманием слушает его пение.

А потом акын Марабай пел другую песню, как сорок батыров из степи скакали на помощь Казани – жемчужине веры, осажденной капирами /неверными/, и приняли там смерть. Опять со всеми качался он в такт горестной музыке, радовался победам и плакал над неудачами предков. Да, он был узунский кипчак и не мог стать кем-то иным. ...» [4, 34].

Действительно, Ибрай Алтынсарин оставался всю жизнь «узунским кипчаком». Но это был уже человек нового типа, сформированный в отличие от прежних кипчаков, не временем силы, а временем разума.

Знакомство с русской культурой начинается с поэм Пушкина, с чудес, рассказанных «ученым котом», с басен Крылова, а потом, по мере взросления, любимой книгой Ибрая становится поэма «Мертвые души». Эти книги учат мальчика глубоко вematриваться в людей и факты окружающей жизни, видеть то, что скрывается под маской показного благочестия, доброжелательности, набожности.

Оставаясь «узунским кипчаком», Ибрай ищет те пути, по которому должна пойти казахская нация, чтобы обрести самостоятельность, независимость, подняться до высот мировой культуры. Он видит, в какой тьме прозябает народ, как много надо приложить усилий, чтобы сдвинуть с мертвой точки застывшее в средневековых предрассудках сознание своих современников. Куда ни посмотреть – везде тупики. «Предстояло находить выход из круга. Вечность была ненадежной, лишь ограниченная призрачной линией. Человек с саблей расплывался в звездном тумане. Многорукий бронзовый идол мерно покачивал головой, ожидая своего часа, домулло Рахматулла разминал детский язык твердыми желтыми пальцами. Единственный путь был тот, которым он сейчас ехал. Качая головой в такт бегу лошадей, он думал сейчас о том, какие же они – русские» [4, 95].

В этих раздумьях молодого Алтынсарина, стоящего на перепутье, содержится смысл громадной исторической важности. Это ожидание беды уже ощутил казахский народ в годы Великого бедствия, когда начался методический геноцид со стороны старого врага [5, 16]. Джунгарское нашествие, вдохновленное «многоруким идиолом» было только первой пробной попыткой прошупать, насколько уязвима казахская степь. «Многоликий идол» не остановится на этом пути. Он только выжидает, когда наступит удобный момент. А ждать он умеет. Терпения у него хватит на несколько веков. Восточный колокол доносит зловещий звон грядущих неисчислимых бедствий. А путь исламского фундаментализма? Колоритная фигура Домулло Рахматуллы как некий знак вопроса. Ибрай становится свидетелем одного урока, который проводит этот «учитель закона божия» в казахской степной школе, которая разительно не похожа на русскую. «В таме не оказалось прихожей. Меж столбов, подпирающих крышу, лежала кошма, и ничего больше здесь не было.

Некогда Мирсалих-ага Бекчурин говорил им о поэтичности этих слов Корана, являющихся самой древней частью святой книги. Клятвы светилам были присущи людям, еще не познавшим бога.

... – Клянусь свидетельствующим и тем, о чем он свидетельствует...

Невозможно было слушать это. Будто деревянные выговаривались певучие, сладкозвучные слова. Они не понимали смысла того, что повторяли.

... – Когда солнце обовьется мраком, когда звезды померкнут, когда горы с мест своих сдвинутся, когда звери столпятся, когда моря закипят... – завопил, увидя его (Ибрая) домулло Рахматулла, сидящий на возвышении с длинной тростью в руке... – Когда небо, как покров, сдвинется, когда ад разгорится и когда рай приблизится... –

И домулло почти ничего не знал по-арабски... Трость коснулась головы самого маленького из учеников. Тот запел громче, перекиривая общий хор.

Однако что-то еще было не так. Покосившись, домулло подошел к мальчику, взял за щеки.

– Твой язык задубел в грубой повседневной печи и не может с должной сладостью произносить священные слова. Следует размять его! – сказал домулло и, вытащив язык мальчика, принялся старательно разминать его в желтых узловатых пальцах» [4, 82].

По мысли повествователя, это не учитель, а какой-то изувер, делающий из маленьких казахов духовных манкуртов. Но страшно то, что такие учителя и такая методика еще долго господствовали в Казахстане и Средней Азии. Вспомним классическую сцену в романе-памфлете Симашко «Падение Ханабада». Речь идет о днях вчерашних, а фигуры учителей словно пришли из далекого прошлого. И отношение к обучению в туркменских сельских школах, да и не только в туркменских, а во всем среднеазиатском регионе и в глубинках Казахстана оставалось на уровне середины прошлого века.

Вывод: В романе «Колокол» М. Симашко показал нам «человека разума» с казахской плотью и кровью, патриота своей земли, продолжателя заветов своих предков – просвещать народ, выводить его из духовной тьмы. Звонком колокольчика извещает каждая школа о дне своего открытия. Школьные колокола сливаются в один мощный призывный звон, в котором слышится бодрая музыка нового времени – «времени разума», и не устает колокол звать всех казахов, «имеющих душу, к свету, знаниям, культурной жизни, к освобождению от духовных цепей и оков, продолжающих держать их в «окоеме», в кабале».

Список использованной литературы:

1. Ергалиева Ж.Н. Казахская тема в творчестве Мориса Симашко. Автореф. дисс... канд. фил. Наук. – А., 1999. – 120 с.
2. Гордин Я. От документа к образу (Некоторые черты текущей исторической прозы) // Вопросы литературы. – 1981. – № 3. – С. 109-114.
3. Елеукунова Г.Ш. Принцип историзма в современной казахской прозе. – Алма-Ата, 1991.
4. Оскоцкий В. Традиции и новаторство исторического романа / В кн.: Роман и история. – М., 1980. – С. 51.
5. Ахметов З.А. Современное развитие и традиции казахской литературы. – Алма-Ата: Наука, 1978. – 179 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Получение качественного профессионального образования представляет собой комплексную проблему, решение которой позволяет отвечать существующим и будущим потребностям и вызовам времени. Одной из составляющих этой проблемы является оценка качества образования. Повышение качества обучения выпускников общеобразовательных школ, качества подготовки специалистов в средних и высших учебных заведениях может быть обеспечено при применении в учебном процессе образовательной системы трех групп психолого-педагогических технологий: исследования, проектирования и взаимодействия – организации учебного процесса.

Сегодня невозможно решать задачи процесса обучения иностранному языку без включения в него содержания, предусматривающего обучение будущего специалиста с учетом специфики профессиональной деятельности. Преподаватели должны развивать профессиональные компетенции, такие как: компетенции в производственно-технологической, организационно-управленческой, проектной и профессионально профилированной деятельности.

В процессе обучения иностранному языку важную роль начинают играть инновационные технологии, а именно компьютерные программы и Интернет, позволяющие интенсифицировать процесс перевода с использованием словарей и программ-переводчиков, в том числе и в режиме онлайн. На этих занятиях учащиеся не только знакомятся с компьютерными программами, но также и приучаются к правильному оформлению переводов с использованием компьютера. Преподаватели также ведут переписку со своими студентами по электронной почте, упрощая тем самым процесс выполнения и контроля самостоятельной работы. В качестве итоговой работы студенты готовят презентации на иностранном языке с использованием компьютерных технологий.

Эффективность этих технологий может быть достигнута, если учебный процесс организован с учетом индивидуальных особенностей учащихся, студентов, их склонностей к предмету. Примером таких эффективных педагогических технологий является использование интерактивного обучения и компьютерных технологий. При интерактивной технологии (от англ. interaction – взаимодействие) обучение построено на взаимодействии учащегося с учебным окружением, учебной средой, которая служит областью осваиваемого опыта.

За последние несколько лет особенно пристальное внимание было обращено на применение инновационных технологий в преподавании иностранного языка и других дисциплин. Это, связано прежде всего с изменением структуры и содержания общего среднего образования, когда от учащегося требуется не просто набор знаний, умений и навыков, а некая система коммуникативных, информационных и некоторых других компетенций, которые помогут ему быстро ориентироваться в современном мире, где ключевым моментом является именно информация и методы её получения и обработки.

В преподавании иностранного языка применение инновационных технологий позволяет вывести учащихся на принципиально новый уровень овладения неродным языком, повысить мотивацию обучения, подготовиться к сдаче различных экзаменов и тестов.

Современное коммуникативно-ориентированное обучение готовит учащихся к использованию иностранного языка в реальной жизни. Использование мультимедийных интерактивных технологий при коммуникативном обучении иностранному языку значительно повышает качество подачи материала урока и эффективность усвоения этого материала учащимися. Как показывает практика, использование и внедрение современных технологий, мультимедийного оборудования обогащает содержание образовательного процесса, повышает мотивацию к изучению английского языка со стороны ребят и наблюдается тесное сотрудничество между преподавателем и учащимися. Мультимедийные технологии подразумевают использование таких аудиовизуальных и интерактивных средств обучения как:

1) программные средства (мультимедийные диски, презентации, видео -, аудио– ролики, ресурсы сети Интернет);

2) оборудование (ПК, аудио-, видео – аппаратура, мультимедийный проектор, интерактивная доска).

В настоящее время имеется множество мультимедийных средств обучения, которые рассчитаны на обучение речевым деятельности: чтению, письму, аудированию, говорению; объяснению и

повторению различного грамматического материала с соответствующими заданиями и упражнениями, как для самостоятельного обучения, так и работе в группе. Если преподаватель сможет правильно подобрать нужный ему материал и использовать его в доступной для учащихся форме, то выиграют при этом и преподаватель, и студенты.

Преподаватель может использовать разработки, созданные самостоятельно, например, презентации на PowerPoint. Эта программа удобна и при выполнении творческих проектных работ учащимися с последующей демонстрацией на аудиторию. Преимущества проектной работы известны уже давно и используются в методике преподавания различных предметов, в том числе и иностранного языка. Ребята с удовольствием подключаются к творческому исследовательскому процессу, ведь проекты – это личностно-ориентированный вид работы, так как они пишут о себе, своей семье, доме, увлечениях. При подготовке проекта они изучают интересные для себя темы, пишут, роются в справочниках, разговаривают с другими людьми, ищут фотографии, и рисунки даже самостоятельно делают аудио и видеозаписи. Сообщая и показывая при этом другим о себе и окружающим мире по-английски, учащиеся открывают для себя ценность английского языка как языка международного общения. Выполнение и презентация проектов дает ребятам с разным уровнем владения языком возможность выступить и высказаться по определенной теме, что способствует развитию у учащихся познавательной активности, воображения, самодисциплины, навыков совместной деятельности. Многие интерактивные программные средства позволяют обратиться к источникам, расположенным в сети Интернет, что помогает учащимся глубже понять и усвоить изучаемый материал.

На сегодняшний день наиболее универсальным техническим средством обучения являются электронные интерактивные доски, например SMART Board. Что такое интерактивная доска?

Это комплект современных достижений техники, состоящий из интерактивной доски, компьютера и проектора. Эти три простые вещицы позволяют творить чудеса на уроках. Электронные интерактивные доски – это эффективный способ внедрения электронного содержания учебного материала и мультимедийных материалов в процесс обучения. Материал урока четко вырисовывается на экране интерактивной доски и нацеливает каждого обучающегося к активной плодотворной деятельности. Заранее подготовленные тематические тексты на английском языке, обучающие и проверочные упражнения, красочные картинки различного характера, материал англоязычных мультимедийных дисков, аудио-, видеоматериалы служат для введения или активизации материала урока, повторения или закрепления лексических единиц и грамматической структуры языка, контроля и самоконтроля знаний.

Вместе с интерактивной доской SMART Board поставляется программное обеспечение SMART Notebook. Оно позволяет создавать записи, которые могут включать различные виды информации (тексты, видео, схемы, таблицы, знаки, рисунки). Программное обеспечение обладает такими возможностями:

1) При объяснении грамматического материала (например: составление различных типов предложений) использование разноцветных карандашей помогает выделить главное, заострить внимание на употреблении нужной формы смыслового глагола и местоположении вспомогательного в предложении.

2) На экране можно запечатлеть ход мыслей, зафиксировать порядок работы и, при необходимости, есть возможность вернуться к началу изложения или более сложному аспекту материала урока (например: тема «Разница в употреблении и образовании времен "Simple" и "Progressive").

3) Функция «drag and drop» позволяет перемещать картинки и слова при выполнении заданий типа: «подбери под пару», «сделай сочетание», «соотнеси» (в отличие от презентаций Power Point, где все объекты размещаются на своих местах в ходе создания, далее произвольным образом не могут быть изменены).

4) На одном слайде можно разместить несколько кадров данного практического занятия и проследить ход мысли.

5) Весь материал проведенного урока с интерактивной доской можно сохранить в записи и преподавателю нет необходимости все заново писать и создавать.

Разнообразие стилей и общения, и обучения на уроке, использование мультимедийных интерактивных технологий – все это обогащает содержание урока, ускоряет темп его проведения, повышает интерес к изучению английского языка. В результате чего повышается уровень мотивации учащихся, процесс обучения становится намного интереснее и эффективнее. Как известно, вопросом повышения мотивации, сохранения и развития у студентов интереса к предмету "иностранному языку" уделяется большое внимание, как в методике обучения этому предмету, так и в психологии. Сложность

и многогранность подчеркивают многие методисты и в соответствии с этим предлагают различные подходы к решению этой проблемы. Пути решения связываются с:

- 1) созданием специально разработанной системы упражнений, выполняя которые учащиеся ощущали бы результат своей деятельности;
- 2) вовлечением эмоциональной сферы в процесс обучения;
- 3) характером педагогических воздействий преподавателя, в частности наличием стимулов и подкреплений;
- 4) использованием на занятиях аудиовизуальных средств;
- 5) использованием личностной индивидуализации;
- 6) разработкой системы внеаудиторных занятий, усиливающих мотивационную сторону изучения языка.

Так же благодаря наблюдениям, можно сказать, что повышение мотивации идет через:

- 1) вовлечение учащихся в самостоятельную работу;
- 2) проблемность заданий и ситуаций;
- 3) контроль знаний умений и навыков;
- 4) использование познавательных игр;
- 5) технический материал и, конечно, доброжелательное отношение учащихся.

При целостном рассмотрении проблемы мотивации изучения учащимися иностранных языков исследователи исходят из того, что в обучении взаимодействуют следующие составляющие:

- 1) Студент и как он овладевает иноязычными знаниями, умениями и навыками: какие мотивы побуждают его к деятельности.
- 2) Преподаватель и как он обучает, руководствуясь методическими принципами, используя методы, приемы, средства и формы обучения.
- 3) Сам предмет "иностраный язык" – т.е. языковые и речевые единицы, которые должны быть введены в память учащихся.

Считается, что использование интерактивной доски Smart значительно помогает повысить эффективность обучения, так как предоставляет огромные возможности использования наглядности подачи материала, быстрого поиска дополнительной информации (при прямом выходе в Интернет), творческого подхода к проведению занятий иностранного языка в школе и высшем учебном заведении.

При использовании интерактивной технологии учащийся становится полноправным участником учебного процесса, его опыт служит основным источником учебного познания.

Педагог не даёт готовых знаний, но побуждает участников к самостоятельному поиску. По сравнению с традиционным обучением в интерактивном обучении меняется взаимодействие педагога и учащегося: активность педагога уступает место активности учащихся, а задачей педагога становится создание условий для их инициативы. Педагог отказывается от роли своеобразного фильтра, пропускающего через себя учебную информацию, и выполняет функцию помощника в работе, одного из источников информации.

Таким образом, используя интерактивную доску, мы можем организовать постоянную работу учащихся с использованием последних достижений науки и техники. Это значительно экономит время, стимулирует развитие мыслительной и творческой активности, включает в работу всех учащихся, находящихся в аудитории.

Список литературы

1. Введение в коммуникативную методику обучения английскому языку. Пособие для учителей России Oxford University Press – 1997г.
2. Электронные интерактивные доски SMART board – новые технологии в образовании [http:www.smartboard.ru]
3. Соколова И.Ю., Кабанов Г.П. Качество подготовки специалистов в техническом вузе и технологии обучения. – Томск: Изд-во ТПУ, 2003.
4. Некрасов С. Д. Проблема оценки качества профессионального образования специалиста С. Д. Некрасов Университетское управление: практика и анализ. – 2003. – № 1(24). С. 42 – 45.
5. Гальскова Н.Д., Современная методика обучения иностранным языкам. – М.: АРКТИ, 2000.
6. Зиятдинова Ю.Н., Валеева Э.Э., Безруков А.Н. The basis of Process Technology (Основы технологических процессов): Учебное пособие. Казань: Изд-во Казан, гос. технолог, ун-та, 2008.

КОММУНИКАТИВНЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ

Ключевые слова: коммуникативный подход, средство общения, коммуникативная методика, франкоговорящая среда, ориентация на личность обучаемых, индивидуальный подход, мотивация к изучению иностранного языка, навыки владения иностранным языком, деятельные задания, методические приемы, языковые технологии, аутентичные документы.

В современном мире происходят коренные изменения во многих сферах человеческой деятельности, в том числе и в сфере образования. В частности, переосмыслению подвергаются содержание и методы обучения, в связи с чем свое развитие получил коммуникативно – ориентированный подход в обучении иностранному языку.

Популярность коммуникативной методики, которую она заполучила в сфере преподавания в последние десятилетия, объясняется тем, что она достаточно многогранна. Так, она не только помогает в изучении иностранного языка, но и способствует развитию рядом личностных качеств студента.

Изначально коммуникативный подход в обучении иностранному языку использовался в странах Северной Америки и Европы, где и по сей день остается одним из самых востребованных и популярных методик. Базовую основу данной методики составляют следующие компоненты: развитие разговорных и письменных навыков, а также развитие навыков письма и чтения текстов изучаемого языка.

Правильно преподносимая коммуникативная методика помогает, в первую очередь, преодолеть языковой барьер у студента, поскольку часто случается, что студент, попадая в настоящую языковую среду, теряется и испытывает затруднения в воспроизведении речи, и, во – вторых, способствует развитию тех умений, которые составляют языковую компетенцию.

Зачастую данный подход к обучению сочетается с традиционными методами преподавания. Однако ключевым новшеством методики является максимальное погружение студента в языковую среду изучаемого языка, которая обеспечивается сведенным до минимума взаимодействием с родным языком учащегося. Ее основной задачей является формирования свободных разговорных навыков, умения думать на языке и понимать иностранную речь без перевода.

Другой особенностью коммуникативной методики преподавания иностранного языка является использование упражнений, способствующих закреплению языковых навыков. Однако, в отличие от упражнений, используемых в «традиционном» подходе к обучению языку, они не направлены на механическое повторение изученного материала. Напротив, это достаточно творческий подход, аналитически, поскольку во время уроков, в котором задействован коммуникативный подход, используются такие виды учебной работы как ролевые игры и игровые ситуации, работа с партнером, упражнения на поиск ошибок и сопоставление материала и т.д.

Таким образом, во время занятий создаётся франкоговорящая среда, которая помогает студентам полностью погрузиться атмосферу языка, поощряющую развитие всех ключевых разговорных навыков : умения поддержать беседу, выразить свое мнение, проанализировать сказанное и т.д.

Использование коммуникативной методики не только помогает закрепить изученный языковой материал, но также способствует развитию общей эрудиции и культурной компетенции. Это объясняется тем, что во время занятий используется страноведческий материал, разъясняющий студенту многие реалии франкоговорящих стран и их историю. Таким образом, данная методика также помогает студенту изучить культурологический аспект французского языка.

Определение коммуникативного метода, которое дается методистами, звучит как «подход как моделирующий общение, направленный на создание технологической и языковой готовности к общению, на сознательное осмысление материала ». Считается, что он направлен на формирование соответствующего мотивационного фона, который помогает в освоении языковых навыков, культурной компетенции и гармоническом развитии личности студентов. Коммуникативно – ориентированные концепции изучения французского языка опираются на «деятельные задания» (activités), которые реализуются с помощью методических приемов (techniques) и создают упражнения (exercices).

Задания данного вида обучения подразумевают активное использование игровых заданий, ролевых игр, имитационного и свободного общения. Также коммуникативно – ориентированная концепция включает в себя ряд психологических приемов, реализация которых поощряет интерес студентов к изучению языка и помогает установить дружественную атмосферу в классе и способствует гармоничному развитию личности учащихся. Они включают в себя :

- 1) Возможность высказывать свои мысли и чувства свободно в процессе учебного общения
- 2) Поощрение самостоятельного мышления учащихся и любых их самостоятельных высказываний, даже если они неверны, противоречивы и парадоксальны, поскольку каждый студент имеет право на свою точку зрения
- 3) Построение отношений на безоценочности, не критичности и эмпатийности » (сопереживании и понимании переживаний других
- 4) Подбор языкового материала в соответствии с интересами студента (например, для учащихся младшего возраста подбирается материал преимущественно в игровой форме)
- 5) Педагогическую установку не акцентировать внимания на мелкие и случайные ошибки, которые студенты допускают во время речи. [2, 2762]

Все перечисленные психологические установки помогают установить благоприятный психологический климат в классе, что способствует лучшему усвоению материала. Это объясняется тем, что создается правильный мотивационный фон, который поощряет вовлечение учащихся в процесс изучения французского языка.

Говоря о техниках, которые используются в коммуникативно– ориентированном обучении языку, то нужно упомянуть, что франкоговорящие методисты, а также преподаватели практики советуют брать за основу мультимедийные ресурсы.

Как правило, во время занятий интенсивно используются аудио–, видео – и интерактивные ресурсы. Немаловажен и правильный выбор учебно – методического комплекса, поскольку используемый на занятиях учебник должен строго строиться на коммуникативном подходе. Многие преподаватели отдают свое предпочтение учебникам французского издательства CLE International, которые издало такие популярные пособия как Champion и Panorama. Популярность этих пособий среди преподавателей французского языка объясняется тем, что их содержание направлено на применение коммуникативного подхода при обучении французскому языку как иностранному. Также на их страницах даётся обширный страноведческий материал.

Учебно – методические комплексы по изучению французского языка, как правило, являются самостоятельной, многоуровневой системой, состоящего из отдельного методического комплекта, включающего в себя учебник, рабочую тетрадь, аудиоматериалы и руководство по работе с учебником для преподавателя.

Упражнения, содержащиеся в данных пособиях, подбираются в соответствии с главными принципами коммуникативного подхода в обучении французскому как иностранному языку и содержат обширный и, что немаловажно, актуальный языковой материал. Так, задания, дающиеся в такого рода учебниках, направлены на развитие активных языковых и речевых навыков, пополнение и активное использование словарного запаса, чтение выдержек из аутентичных текстов (книг, газет, писем и т.д.). Медийная база, дающаяся в УМК, как правило, состоит из аудио – и видео– материалов направлена на активное развитие навыков восприятия устной французской речи и различного рода акцентов. Также предусматриваются творческие упражнения, развивающие продуктивный навык письма, примером которого могут выступать написание писем, записок, составление презентаций и т.д.

УМК выбирается с оглядкой на целевую аудиторию студентов (для детей и подростков учебная литература имеет совершенно другую, большую подходящую по их интересам, подборку материалов, нежели для взрослых), а также включает в себя обширную грамматическую, лексическую и культурологическую базу. Материал также подбирается на основе требований, предъявляемых к уровню владения французским языком A1, A2 B1, B2, что соответствует четырем уровням CEFR (Cadre européen commun de référence pour les langues) -основному общему документу, определяющему уровень владения языком. Любой учебно -методический комплект, созданный с оглядкой на коммуникативный подход в обучении, преследует задачу привить студентам навыки общения, языковую и межкультурную компетенцию, ознакомить их с особенностями уклада жизни во Франции и других франкоговорящих странах.

Коммуникативный подход в обучении французскому (и любому другому языку) имеет ряд преимуществ и особенностей :

1. Использование текстологических документов, написанных на языке оригинала и аудиоматериалов, озвученных носителями французского языка. К ним могут относиться: выдержки из прессы, корреспонденции, переписки, телефонные разговоры, диалоги и т.д. Материал должен быть разнообразен и актуален, он должен представлять те языковые ситуации французского языка, с которыми студентам скорее всего придется сталкиваться в реальной жизни. (Например, письмо-жалоба, диалог в кафе и т.д.)

2. Использование широкого спектра тематики, охватывающей различные сферы человеческой деятельности – от повседневных, бытовых ситуаций до узкоспециализированной, профессиональной тематики. Таким образом, охватывая в наиболее полном объеме особенности жизни франкоговорящих стран и языковые особенности отдельно взятой тематики (юридической, политической, технической и т.д.) студент будет заранее подготовлен к встрече с франкоговорящей средой, её реалиями и сможет понимать и участвовать в разговоре на любую тему. Также, для общего развития учащихся рекомендуется использовать неадаптированные отрывки из текстов художественной литературы

3. Все блоки учебников построены по одному общему принципу. Но каждый урок и даже каждый раздел урока имеет особую организацию и свою особенную динамику и, следовательно, требует специфического подхода при обучении. Таким образом, аутентичный вводный документ можно использовать, смотря по обстоятельствам, перед, во время или в конце определенной темы.

4. Разнообразие видов деятельности во время занятий. Преподаватель французского языка как иностранного должен организовать урок так, чтобы в учебное время чередовались виды деятельности, а также демонстрировать во время занятий различные обучающие и наглядные материалы (грамматические таблицы, сводные лексические таблицы и т.д.). Также для каждого упражнения необходимо давать пример и указания по его выполнению.

6. Тренировка каждого активного языкового навыка в равном объёме. На занятиях должны в равномерной степени тренироваться разговорные и письменные навыки и оттачиваться умения понимать устную и письменную речь на языке оригинала.

7. Вариативность групповой деятельности в классе. Задания должны быть не только индивидуальными, но и рассчитанными на работу в паре или на групповую работу. Это учит работать в команде и взаимодействию с другими людьми на французском языке, что способствует преодолению языкового барьера.

8. Обучение страноведческому и культурологическому материалу, которая помогает быть студенту быть осведомленным об особенностях уклада жизни во Франции, её истории, культуре географии и другим аспектам.

9. Обучение межкультурной компетенции, которая подразумевает не только знание об исторических и культурных реалиях франкоговорящих стран, но также и дает представление о невербальных особенностях коммуникации носителей языка.

Коммуникативно-ориентированная концепция при изучении французского языка как иностранного, как уже было сказано ранее, тесно взаимосвязана с постоянной текстологической работой, которая, в свою очередь, охватывает три похода:

1. Предварительный просмотр изучаемого на уроке текста последующим использованием полученных новых знаний в активной речи. Целью является понимание студентом основного смысла, а не, как это принято в иных методиках, дословный перевод. Вместо этого преподаватель фокусирует внимание учащихся на отдельных лексических единицах, объясняет незнакомые слова или фразы синонимами, задает наводящие вопросы и т.д. Студентам предоставляется возможность развить языковое чутье. Методисты также предлагают составление сводных таблиц для систематизации информации, данной в тексте, способствующей его лучшему пониманию. После того, как текст или документ прочитан, рекомендуется использовать упражнения для закрепления и введения в активное использование изученного материала. В конце урока используются такие творческие упражнения, как письменные упражнения, обыгрывание по ролям и т.д.

2. Упражнения, направленные на детальное, а не обще-смысловое, понимание текста. Студенты выполняют работу, направленную на поиск и уточнение отдельной, определенной информации в тексте. Методистами создан ряд упражнений, тренирующий навык поиска и соотнесения информации: составление диалога по мотивам текста, подбор картинок, иллюстраций, заголовков в отдельном эпизоде или абзацам текста, ответы на вопросы, составление характеристики или анализ событий текста и т.д. На данном этапе закрепления изученного материала задача преподавателя, как правило, состоит в том, чтобы наблюдать и давать указания самостоятельной работе студентов.

3. Создание студентами проектных работ, как, например поиск информации по отдельному (зачастую, страноведческому) материалу, создание и написание рекламы и т.д. Данный вид деятельности требует знания лексики и грамматики, работы с существующими языковыми

источниками (Интернет – порталами с контентом на французском языке, шаблонами написания рекламы и т.д.), что подковывает учащихся в независимой работе с аутентичными текстами и документами, и активно тренирует использование продуктивных языковых навыков – речи и письма. Итак, нынешний подход к обучению французскому языку как иностранному, имея коммуникативный подход в своей основе, имеют ряд отличающих и определяющих их особенностей. В большинстве они рационально сочетают и инновационные методы, и традиционные педагогические приемы, но главной их целью является формирование коммуникативной и культурной компетенции учащегося. Дифференциация по возрастным группам и многоуровневый подход дают возможность развития личности. Каждая из подсистем обучения направлены на формирование ключевых навыков языковой компетенции : умений читать, писать, говорить и воспринимать устную речь на слух. При этом большой акцент делается на использовании разнообразных мультимедийных и текстовых ресурсов, различных упражнений, разнонаправленных развивающих личность ученика, которые направлены на формирование отдельных языковых способностей, которые помогут ему сориентироваться во франкоговорящей среде и преодолеть языковой барьер. Главный плюс коммуникативного подхода в обучении французскому языку как иностранному-это то, что он построен с помощью аутентичных языковых материалах, способствующих глубокому погружению в языковую среду.

ҚАУІП-ҚАТЕРДІҢ СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІ

«Қазақ және ағылшын тілдеріндегі қауіпті іске асырудың жолдары мен құралдары» – қазақ және ағылшын тілдеріндегі қауіптілігін білдірудің әртүрлі тәсілдермен сипатталынады және оның тілдік құралдарын салыстырмалы түрде талдайды.

Қазақ және ағылшын тілдерінде олардың түріне және пайдалану жиілігіне қатысты қауіп-қатерді білдіретін тәсілдері ұқсастық пен біртектілікпен ерекшеленеді. Қауіп-қатер ниеті тікелей вербалды және нақты түрде айтылуы мүмкін мысалға: («Мен сенен кек аламын», «Сен бұл үшін жауап бересің әлі», «Ол полицияға хабарласатын болса, біз оның үнін өшіреміз»), басқа да зиянды түрлердегі мәлімдемелерде яғни жанама сөйлеу актілерінде де байқай аламыз («Мен сені сабаңа түсірермін әлі, Сен осы үшін жауап бересің...»)

Зерттеу барысында қарым-қатынаста жиі жанама сөйлеу қауіп-қатері байқалады, өйткені қауіп-қатердегі жасырын сөздің әсер ететін күшінің өсуіне ықпал етеді. Жиі қауіп-қатер вербалды емес сөйлемде табылады (мысалы, біреуге шынтақты көрсету арқылы немесе саусағыңызды көрсету, қауіпті тудыруы мүмкіндігінің көрсетілуі немесе адамның бет-әлпеті яғни бет-әлпетінің өзгеруі мен қатал көзқарастары және басқа да заттарды қолдана отырып қорқытуы және т.б.) көрінуі мүмкін. Мәлеметтерде көрсетілгендей қазақ және ағылшын тілдеріндегі қауіп-қатердің білдірудегі вербалды емес құралдарында елеулі айырмашылықтар жоқ. Қауіп-қатерді білдіру тәсілдерінің арасында вербалды әрекетін ұйымдастыру немесе жүзеге асыру әрекеттерінің нақты түрлері бар. Атап айтқанда, олар интенционалды болуы мүмкін («әзіл түріндегі қауіп-қатер»: *Көресің әлі, менен Жәмиля*), сөйлеу актісінің орындалу жағдайы («дипломатиялық қауіп-қатер»: *Әзірге барлық сұрақтарды әлемдегі амалдармен шешуге болады*), нақты іс-әрекет шарт негізінде («ескеру қауіп»: *Егерде менің билігім болған кезде-мен сізге көрсетер ем...*)

Лексико-грамматикалық және контекстік-интонациондық құралдармен жұмыс істеуге болады. Олардың әрқайсысы әртүрлі, бірақ әрбір нақты жағдайда негізгі құралдар, бастысы жүзеге асыру интенцияны анықтау керек.

Универсалды және грамматикалық құралдар бір-бірін ұлғайтады, сонымен қатар бір-бірін контекст пен интонация арқылы толықтырады. Егер контексте қауіп-қатерді ашудың негізгі рөлі көзделсе, қауіп-қатерді контекстік түрде жүзеге асыру туралы айтуды қажет етеді.

Бірінші кезекте лексикалық және синтаксистік құралдарға қатысты, пассивті сөйлемдердің семантикалық-синтаксистік үлгілерінің түрлері, сөйлеу актілерінің предикат құрылымының түрлері, өркениеттік ұсыныстардың түрлері және сөйлеу қауіп-қатерлерін тілдік тіркеу ерекшеліктері (эмфатикалық әдістерімен) дайындалады.

Семантикалық модельдердің соңғы түрі коммуникативті-семантикалық қауіп тобының негізгі шеңберінен тыс, өйткені тиісті сөйлеу актілерінің айнымалы мағынасы ғана қарастырылады. Қауіп-қатердің тұжырымдамалық үлгісі тұрақты емес, яғни олардағы қауіп-қатердің мағынасы әлдеқайда түсінікті, бірақ жазалау әрекеттерінің нұсқау көрсеткіші жоқ болып келеді.

Қазақ және ағылшын тіліндегі қауіп-қатерге байланысты жалпылама тілде аударылған бірнеше мысалды көре аламыз және олардың әрқайсысы қауіп-қорқыныш, қауіп-үрей, қауіп-қорқыту және қауіп-сұрау ретіндегі айырмашылықтарын байқаймыз. Олар:

«Үнді өшір, мен сені кәзір өлтіремін» – «*Be quiet, or I'll kill you!*», «Сен бұл үшін жауап бересің әлі» – «*You'll pay for this!*», «Сен жауапкершілікті басыңмен жауап бересің – «*You will answer not with your back, but with your head*», «Оның өкінішіне қалғын келмесе оны мазалама – «*Leave him alone, if not, you will regret it*», «Айтып көр тура!» – «*Be quite, or I'll show you!*» (Multilex), «Қарайгөр өзін – «*Take a turn*», «*I'd like to get my hands on him for about two minutes* – «Қолыма тисінші!» (Salinger), «Жақсылап ойландың ба? – «*Did you think well?*» (Multilex), «Егер ұрлық жасайтың болсаң...» – «*But if you steal...*» (А.Толстой), «Үндерінді өшіріп, Томға сөз беріңдер» – «*Shut your heads and let Tom go on!*» (M. Twain, «Tom Sawyer», ch. XVIII.), «Тәрбиелі ер адам қыз баласына қол көтермейді» – «*A gentleman would never lift his hand against a woman*», «*Mind your own business*» – «Біреудің жұмысына тұмсығынды сұқпа», «Үргіш ит қаппайды, Ысқырған жылан шақпайды» – «*A threatened blow is seldom given*», «Сені өмірге әкелгенде мен, жоқ қылатында мен» – «*I begot you and I will kill you!*», «*Stop chapping me!*» –

«Ашуымды шығарма!», «Мені жайына қалдыр!» – «*Stop bugging me!*», «Өзіңнен көр» – «*It's your funeral; I shan't tell you again!*» және т.б.

Қауіп-қатер сөзі туындау сипатына байланысты өзіндік үрей, зақым және қорқыныш сияқты қауіптілік белгісін білдіреді.

Тілімізде қорқыныш, қауіп – қатер деген сөздер кездеседі. Бірақ екеуі бір ұғымды бермейді. Қорқыныш сезім – күй болса, қауіп сол сезім – күйді тудыратын түрткі. Яғни қауіптің көрінісі – қорқыныш. Мысалы:

Ақыры сыртқа шығармақ түгілі іштей ойлауға қорыққан көңіл түкпіріндегі қауіп шындыққа айналды. (Ж.Жағыпарұлы) немесе *Зәрем зәр түбіне ұшты, зәре құтым қалмады* немесе *сөзің жүректі үркітер* деген сияқты тұрақты тіркестерде қорқынышты, үрейді байқаймыз.

Қауіп – қатер психикалық жай күйіне байланысты туындаған, я болмаса жұмсалған сөздердің көбіне мән мағынасын оның фразеологиялық сөз тіркестерінде ашылады. Мысалы: *Қатер(Хауіп) төнді (Туды). Қиыншылық жағдайға тап болады. Жануардың иығынан ар түспеді. Тортөбел де аунасын, біраз шалсын. Бірақ менің бағым бар, – қатер туса, Арашалап алатын досым барсың.*(С.М.)

Қатеріне алды – Есіне түсірді, ойына алды. *Ол осы сәтте үлкен жанды әйелдің уақ әйелдік сезімінен де алыс тұрмайтынын қатеріне алды* (І.Е.)

Қатерің (Қаперің) жан болсын – Қам жеме, иманың кәміл болсын, имандай сен. («Қатер» – араб сөзі: хауіп, кәдік, қорқу мағынасында. Ауызекі тілде «қатерің жанбасын» түрінде де айтылады), *Шырағым, қатерің жан болсын, Өзіңдей көр. Бір атты бағып берерміз.*(Ат) [2, 185-186].

Қауіпті жай – күйіне байланысты қорыққанда, шошығанда, үрейленгенде айтылатын сөздердің қатарына бірнеше одағайларды жатқызуға болады:

Құдай – ай!; Сұмдық – ай!; О, тоба!; Не дейді?! т.б. Мысалы:

«Көп қарбаластың ішінде түгелімен тысқа шығып қалған ауылдың кәрілерінің:» *«А, құдай сақтай гөр!.. А, құдай жаманшылығыңнан сақта!»* деген шын жалбырынып, шын тіленген зарлары естіледі... немесе: Ол жүрегі белгісіз қауіптен қорыққандай болып: *«А, құдай асқарбас!.. Кеселердің отына күйгізе көрме, қарағымды! Жалғыздың жары құдай!»* деп тілеу тілеп жүрді...» (М.Әуезов).

Біз қауіп сөзінің әр түрлі мағынада, фразеологиялық сөз тіркестерінде қолданамыз. Қауіп сезімін жеке көңіл – күй түрі ретінде қарастыру когнитивтік процестер мен мінез – құлық актісіне әсерін анықтауға, қазақ – ағылшын тіліндегі қауіптің әртүрлі тәсілдермен сипатталынатынын, сондай – ақ оның басқа көңіл – күй түрлерімен өзара әрекетін айқындауға мүмкіндік береді.

Қорыта айтсақ, тілді ұлттың тарихымен, мәдениетімен, рухани қазынасымен, яғни дүниетанымымен тығыз қарым – қатынаста, бірлікте алып қарастырылған жағдайда ғана ұлттық тілдің табиғатын шынайы танып білуге жол ашылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. І. Кеңесбаева КЗІ Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – [2, 185-186].
2. А.Вежбицкая Семантические универсалии в описании языков. – М.: «Школа Языки русской культуры», 1999, – С, 547 – 610.
3. Арутюнова С.А., Багдасаров С.А. Язык – культура – этнос. – М.: Наука, 1994.
4. Ержанова А. С., Сыдыкова А. К., Туребаева А. Е. Концепт ұғымының теориялық негіздері // Молодой ученый. – 2015. – №7.2. – С. 73-75. – URL
5. Богданов В.В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты / В.В. Богданов. Л.:Изд-во ЛГУ, 1990. – 88 с.
6. Безяева М.Г. Семантика коммуникативного уровня звучащего языка / М.Г. Безяева.– М.: Изд-во Моск. ун-та, 2002. 137 с.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПЕРЕВОДА ПРОИЗВЕДЕНИЙ МОРИСА СИМАШКО НА ФРАНЦУЗСКИЙ ЯЗЫК

Морис Давидович Симашко (урождённый *Шамис*; 18 марта 1924 года, Одесса – 15 декабря 2000 года, Тель-Авив) – казахстанский советский писатель, автор многочисленных произведений на темы среднеазиатской и российской истории (наиболее известное – роман «Маздак» о государстве и революции в империи Сасанидов). Произведения Симашко переведены более чем на сорок языков. Член ВКП(б) с 1950 года. Народный писатель Казахстана. Лауреат казахстанской Президентской премии мира и духовного согласия. Лауреат литературной премии имени Абая 1986 года за перевод на русский язык трилогии И.Есенберлина «Кочевники». Морис Симашко родился 18 марта 1924 года в семье родителей-интернационалистов, одесского еврея и поволжской немки, в День Парижской Коммуны. Поэтому и получил французское имя Морис. Морис служил в армии в годы войны на туркменско-иранской границе рядом с древним городом Мерв (Мары), что позже отразилось на его литературных пристрастиях. Когда он начал писать, то взял себе псевдоним, перевернув свою фамилию. После войны окончил Одесский учительский институт (1946) и заочное отделение факультета журналистики Казахского университета им. Кирова (1950). После окончания учительского института работал школьным учителем – сначала в родной Одессе, а затем в туркменском городе Мары. После получения журналистского образования работал в качестве специального корреспондента Туркменской искры, а затем собкором ТАСС, «Советской культуры», «Учительской газеты». Переехав в Алма-Ату стал работать в журнале «Простор» и издательстве Жазуши. Состоял в Союзе писателей Казахстана, руководил казахским Пен-клубом. Стал видным казахстанским писателем, переводчиком с казахского языка. Особенно известен историческими романами о Средней Азии \1\.

Первая повесть М. Симашко «В чёрных песках» была опубликована в 1958 году журналом Новый мир. Произведение было хорошо принято: тепло о нём отзывался Твардовский, а Панферов не преминул отметить качество повести на своём выступлении в ходе третьего Всесоюзного съезда писателей. Спустя всего два года в этом же журнале печатается новая повесть Симашко Искушение Фраги, посвящённая классике туркменской поэзии Махтумкули.

Исторический цикл «Повести Красных и Чёрных Песков» («Искушение Фраги» (1965), «Емшан» (1966) и др.), повесть «Гу-га» (1990) (о штрафных ротах), романы «Маздак» (1971), «Искушение дабира» (1979), «Комиссар Джангильдин» (1978), «Колокол» (1982), «Семирамида» (1988) (о Екатерине II).

Исторические романы: «Маздак» (1971) о казахском религиозном реформаторе империи Сасанидов, «Комиссар Джангильдин» (1978) о казахском революционном деятеле, «Искушение дабира» (1979) об **Омаре Хайяме**, «Семирамис» (1987) о царствовании **Екатерины II**. Книги: «В Черных Песках» (1965), «Хроника царя Кавада» (1968) и др \2\.

Прозу М. Симашко отличают глубокое проникновение в быт, психологию и историческое своеобразие Востока, остросоциальное звучание даже весьма древних, воспетых Фирдоуси, преданий о восстании Маздака в Иранской империи Сасанидов. Его повести помогают нам яснее представить себе тот исторический путь, который привел к революции народы нынешнего советского Востока.

Использование контекстных синонимов в переводе бытовых реалий воссоздает быт и культуру, близкую французскому читателю (полати – *soupeinte*, играть в городки – *jouer aux boules*). А перевод слова «приволье» в сказе «Золотой Волос» высвечивает различие ценностных ориентаций двух народов: в русском тексте – это свобода, независимость, во французском – богатство и комфорт (*de grands espaces, la vie large*). Важную роль в создании выразительного, образного языка бажовского рассказчика играют тропы: метафоры, олицетворения, сравнения. Гиперболизация, к которой часто обращается автор перевода, вносит в текст эмоциональность, динамику. Русские герои неторопливы, более сдержанны в выражении своих чувств («охота послушать» – *il mourait d'envie d'entendre*). Особенности национальной ментальности наиболее ярко раскрываются в продолженных финалах переводных текстов. Герой сказа «Огневушка-Поскакушка» Тео (Федюнька) проявляет черты, совсем не свойственные русскому характеру: индивидуализм, собственничество, эгоизм. В финале сказа «Серебряное копытце» повзрослевшая Даренка становится расчетливой, бережливой хозяйкой, ее практицизм и рассудительность понятны французскому читателю \3\.

категорий, в частности замена формы числа с единственного на множественное (обращение на «Ты» и на «Вы»), обнаруживает различия в характере общения героев: родственность, доверительность русских персонажей – и сдержанность, вежливость героев французских («слышь-ко» – *entendez-vous*, «вишь» – *voyez-vous*). Преобладание глаголов настоящего времени в русских текстах позволяет рассказчику приблизить события прошлого, создать эффект достоверности. В переводе доминируют глаголы прошедшего времени, что ведет к восприятию рассказа как легенды, сказки. Обилие императивных форм в произведениях М. Симашко говорит о категоричности, максимализме русского сознания, замена их формами индикатива либо сослагательного наклонения смягчает требование, допускает компромисс. Анализ лексико-синтаксических преобразований выявляет роль актантных трансформаций: в произведениях М. Симашко преобладают безличные конструкции, что объясняется фатализмом русского сознания, верой в провидение, в судьбу. В переводных текстах всегда есть субъект действия, здесь торжествует разум, здравый смысл, вера человека в свои силы.

Список литературы:

1. Казахстанская правда
www.kazpravda.kz/index.php?uin=1152073573&act=archive_date&day=1&month=11&year=2007
2. ↑ Морис Симашко. «Избранное». Издательство «Жазушь», Алма-Ата, 1983 год. Предисловие под авторством З. Кедринной, стр. 7 (тираж 100 тысяч экземпляров, художник Е. Сидоркин)
3. *Казак В.* Лексикон русской литературы XX века = *Lexikon der russischen Literatur ab 1917.* – М.: РИК «Культура», 1996. – 492 с. – 5000 экз. – ISBN 5-8334-0019-8. – С. 379.

ШЕШЕН ТАЛАНТЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ШЕШЕНДЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МАЗМҰН МЕН ПІШІН

Қазақ шешендік өнерінің ірі шығармашылық тұлғаларының әдеби мұрасы негізінде шешен талантына тән басты ерекшеліктер ашуға болады. Шешендік өнердің табиғаты күрделі. Шешендік өнердің табиғатын шешен тұлғасымен, шешен талантымен бірлікте қарастырған жөн. Себебі, шешендік өнер, бейнелеу өнері, ақындық тағы басқа өнерлер сияқты адамға жоғарыдан беріледі. Дегенмен бұл өнер өмір бойы ізденісті қажет ететін өнер. Шешенге берілген талант пен дарын әр кез ізденіс үстінде дамып, шешен тұлғасы қалыптасады. Шешен тұлғасы толыққанды қалыптасу үшін, шешен дарынды бойға сіңіріп талантты бағындыруы қажет.

Шешеннің алдында, қашанда, бір ғана мақсат тұрады: өзі пікір айтатын жағдайдың терең шындығына жету, әр істің ақиқатын айту. Осы шындыққа, осы ақиқатқа тындаушыларының көзін жеткізу, осы шындыққа, осы ақиқатқа оларды қайткенде де иландыру, сендіру, көндіру. Осыдан келіп, шешендік сөздің өзіне тән стильдік ерекшеліктері, шешеннің шығармашылық тұлғасының, талантының даралығы қалыптасады. Шешен болам деген кісі ел мен жердің арғы-бергі тарихын, халықтың дәстүрлі дүниетанымын, әдет заңының салалары мен баптарын, билер дауының қисындарын, рухани құндылықтарын, сөз жүйесін, ойлау шиырларын, дәлелдеу әдістерін, философияны, шешен өнерінің үлгілі кестелерін жете білуі шарт. Әлеумет өміріндегі шиеленіскен даулы жайлардың түйінін бір ауыз сөзбен шешу, дауылдай бұрқаған дауласушыларды бір ауыз сөзбен тоқтату сөз білемін дегендердің бәрінің қолынан келе бермеген. Мұндай ірі іске шешендік өнердің нағыз майталманы, өрен жүйрігі ғана тәуекел ете алған. Осы тұрғыдан келгенде, шешендік сөз ғылым мен өнердің тоғысуынан туатын шығармашылық құбылыс болып табылады. Шешен – бойында өнер мен ғылымның негіздері тең ұштасқан шығармашылық тұлға. Осы ерекшелік шешеннің шығармашылық еңбегінің басты сатыларының бәрінде көрініс табады. Шешеннің шығармашылық еңбегінің басты сатыларын, шартты түрде, былай белгілеуге болады: а) қалыптасқан жағдайды пайымдау; ә) қалыптасқан жағдайға қатысты айтар түйінді сөзін ойлап табу; б) қалыптасқан жағдайға қатысты айтар сөзін жұртқа жеткізудің жолы мен жөнін, сәтін анықтау, в) қалыптасқан жағдайға қатысты айтар сөзін жұртқа жеткізудің жүйесін, бірден-бір тиімді тілдік бейнелеу құралдарын таңдап алу; г) қалыптасқан жағдайға қатысты көңілде пісіп-жетілген ойды тындаушылардың ойын тербетіп, бойын балқытып айтып шығу.

Шешеннің шығармашылық еңбегінің сатыларына тән талаптарды орындау шешеннен терең білімді, мол өмірлік тәжірибені, талантты талап етеді. Ж.Дәдебаевтың пікірі бойынша, өз мақсатына жету үшін шешенге «тума талант, білім мен білік бірдей қажет» [1, 50 б]. Біздіңше, шешеннің шығармашылық тұлғасына тән қасиеттер қатарында мыналарды айрықша атап көрсеткен дұрыс: а) терең білім; ә) мол тәжірибе; б) табиғи талант; в) азаматтық ұстаным. Осылардың бірінен тайған жағдайда, шешеннің өнері өрге аспайды. Шешеннің азаматтық ұстанымы әділеттілікке негізделеді. Қандай қиындықта да ол хақ жолынан, әділеттіліктен таймауға тиісті. Осы орайда Едіге бидің мына сөзінде үлкен ғибрат бар деп қабылдауымызға болады: «Енді мен көпке бармаймын. Өмірімде бір ауыз сөз өтірік айтқан емес едім, мына ақсақал осы көптің алдында құры қайтса, тауы шағылып, ажары мұқалып қалады ғой деп айтып едім» [6, 138-139 бб]. Едіге би бір дауда билік айтқанда, азаматтық ұстанымынан осылай тайған екен. Айтқанындай, Едіге би осыдан көп ұзамай қайтыс болады.

Өз еңбегінде шындықтан аттайтын авторлар болатыны рас. Бірақ олардың ақыры мұндай болып бітпейді. Ал шешендік өнерде олай емес. Шешеннің шығармашылық тұлғасына тән айрықша қасиеттің негізі әділеттілікке негізделеді деуіміздің себебі осында. Шешен бойындағы білімнің, ақыл мен таланттың әділет жолына, ақиқатқа қызмет етуінің маңызы өлшеусіз жоғары.

Айтылған жайлардан шешендік өнердің өзіне тән ерекшеліктері, шешеннің шығармашылық тұлғасына тән даралық сыры біршама айқындала түседі.

Шешеннің таланты тапқырлықтан туып, шеберлікке ұласады. Шешен талантының ерекше қасиеті – ойдың тереңдігімен сезімтал сергек сезім. Ой тереңдігінің шегін ақыл десек, ақыл кез келген ғалымда болады. Ал шешеннің туа бітті басты қасиеті ойлаудағы алғырлығы мен зеректігі. Шешендер өмірден көріп білгенін өз санасында сурет етіп жинақтап, сәті туған шақта көпшілікке көркем тілмен жеткізеді. Бірақ, ақыл-ойдың тереңдігі және алғыр кемелденуі екі бөлек ұғым. Ғылым мен білім ақыл-ойды тереңдетіп, жетілдіре түскенмен, табиғи қасиет, алғырлық ақылмен дарымайды. Өйткені ақылдың алғырлығы адамға туа бітетін қасиет. Сезімтал сергек сезім туралы да осы оймен шектелген

дұрыс. Ақылдың алғырлығымен сезімтал сергек сезім шешеннің ойын тереңге шарықтатып, қиялына қанат беріп, шабытын қоздырады. Шешен табиғатына тән деп есептелетін қасиеттер – білім, тәжірибе, шеберлік. Шешен білімді еңбекпен жинап, оны тәжірибеде қалыптастырады. Қалыптасқан дүние шындала келе шешен шеберлігіне ұштасады.

Шешеннің талант қуаты оның сөзі арқылы айшықталады. Ал сөздің жақсы не жаман болмағы, орынды не орынсыз болмағы, дұрыс не бұрыс болмағы бірнеше факторға байланысты анықталады. Тыңдаушы тараптар шешеннің сөзін «жақсы», «орынды», «дұрыс» деп тануына қол жеткізу – шешен үшін үлкен жетістік. Ал сөз өздігінен жақсы не жаман, орынды не орынсыз, дұрыс не бұрыс болмайды. Сөздің жақсы, орынды, дұрыс болмағы ондағы ойдың, ниеттің, пікірдің жақсы, орынды, дұрыс болуында. Егер сөздегі ой жаман, орынсыз, бұрыс болатын болса, онда сөз де жақсы, орынды, дұрыс бола алмақ емес. Осы орайда шешендік өнердегі мазмұн мен пішін туралы ой туады. Жоғарыдағы ойларды жинақтап айтар болсақ, шешендік сөздің жақсылығы, орындылығы, дұрыстығы оның әділеттілік пен ақиқат шындыққа негізделген мазмұны мен пішінінің арасындағы бірлік пен тұтастықтың мінсіз үйлескен сипатында деген пікір туады.

Шешеннің таланты мен болмысын танытатын факторлар қатарында ойдың терең мағыналылығы, шешендік шешім әділеттілігінің негізділігі, дәлелділігі, әсерлілігі ерекше маңызды. Сонымен бірге оның тіл қолданысынан да көп сырды тануға болады. Шешеннің тілінің қуаты, тапқырлығы болмаса, ол, Абайша айтқанда, «тас бұлақтың суындай сылдыраған келісімге» жете алмайды. Аристотель тілдік көркемдеу құралдарына, тілді ажарлау тәсілдеріне ерекше көңіл бөлген. Ғалымның көркем сөз тіліне қоятын басты екі талабы бар: оның бірі – тілдің айқындығы, екіншісі – тілдің сәулеттілігі [2, 229]. Анық сөйлеу, айқын, шынайы сөйлеу әркімнің қолынан келмесе де, әркімге қойылатын талап осындай. Аристотельдің айтып отырғаны жай, ауызекі сөйлеудегі айқындық емес, көркем тілдің айқындығы, поэтикалық тілдің анықтығы. А.Байтұрсыновтың [3], З.Қабдоловтың [4] пікірлері де осындай. Көркем поэтикалық тілмен мінсіз сөйлеу әркімнің қолынан келе бермейді. Өйткені көркем тілдің айқындығы, поэтикалық тілдің анықтығы туралы қағиданың негізінде көркем ойдың айқындығы, поэтикалық ойдың анықтығы туралы желілі ұстаным бар. Сондықтан поэтикалық тілмен анық та айқын ой айту – нағыз шешеннің талантына бітетін ерекше қасиет. Осыдан келіп шешендік өнерге, шешеннің шығармашылық болмысына тән стильдік ерекшеліктердің қырлары белгілі болады.

Шешендер жаратылысына тән қасиеттердің бірі – азаматтық ұстаным шешен кісілігінің жоғары адамгершілік қасиеттерінің мол болуы. Шешендер өз болмысымен сөзі арқылы халықты адамгершілікке, әділеттікке үндейді. Қазақ шешендерінің қызметі де осы үндеу болған. Шешендік сөздердің мәні: халықтың рухын жану, берекелі іске жұмылдыру, күш-жігерін қайрау, сенім ұялату. Осы бағытта белгілі бір тұжырымдар арқылы көңілге сенім ұялататын тілдің – көркемдік бейнелеу құралдары бейнелі қызмет атқарады.

Төле би мен Едіге би шешкен бір құн дауы шешендік билікті мысал ретінде алайық. «Ұлы жүз Үйсіннен шыққан Ошақты деген ел орта жүздегі Малай, Жәдігер деген таптан бір Құлназар дегенді өлтірген екен... Есенбай, Еспембет деген Малай, Жәдігерден шыққан екі батыр екен. Ошақты Есекесін керек те қылмапты, құлағына да қыстырмапты, кете беріпті. Замандардан заман өткенде осы құнды жоқтап он төрт жасар күнінде Едіге би атқа мініпті. Арығыннан Едігенің соңына ерген жүз кісі болып жүріпті. Шу деген өзеннің бойына барып түсіпті...

«Намаздыгер болып қалыпты, намаз оқиық», – деп көп ру түрегелгенде, ұлы жүздің кісілерінің ішінен ұзын бойлы, нар жонды, шекпенді, ер қара кісі түрегеліп тұрып, орта жүз кісілеріне қарап сөйлейді:

- Алты атасын арқалап жүрген бар ма екен, жеті атасын жетелеп жүрген бар ма екен. Алмасың болса – мойным бар, асылың болса – қойным бар. Бұл сөзімді ойлай бер, – деп аяғын баса бергенде, Едіге:

- Ақсақал, кішкене мойныңызды бұрыңыз, киіз кімдікі болса, білек соныкі, ауыз кімдікі болса, сөз соныкі... Жарлық өзіңізден болды, жабдық та өзіңізден... – деп қала беріпті» [5].

Даудың қалай бітіп, істің қалай тынғанын сұрап аңтарылған серіктеріне Едіге мынаны айтқан екен:

«– Ертең таң атысымен алты атаның ұлы Арғынға алты ат бастатқан тоғыз жібереді, төрт атаның ұлы Төртуылға төрт түйе бастатқан тоғыз жіберіледі. Оны қылса, қолынан ұстап жалаңаш қыз береді. «Жарқын» деген құн осы болады, – депті [3,65-67 б.б].

Төле би айтқан шешендік билік астарлы да бейнелі. «Алты атасын арқалау» – арада алты ата – алты ұрпақ – өткендей уақыт өткен соң қуған дау, даулаған күн, ескірген дауды қуу, ескірген құнды

даулау болып шығады. Құн даулау үшін тым кеш келгенін меңзеп тұрған Төле бидің сөзінде даудың ескіргені туралы ескерту бар.

Екіншіден, Төле би құн даулап келген жақтың неше ата болып өскен ру екенін мезгеп сөйлеген болуы мүмкін. Алты атаның баласын алып, алты атаның атынан құн даулап келген бидің ісі атасын арқалаған кісінің ісіне ұқсайтыны да рас. Осыны негізге алып, Төле би ердің құнын даулаған алты атаның алты тобына лайық жөн-жобаны ұсынады. «Жарлық өзіңізден болды, жабдық та өзіңізден» деген қанатты сөз арқылы Едіге Төле бидің билік шешімін мақұлдайды. Орындалуын да бидің еркіне қалдырады. Бұл жерде айтушы мен қабылдаушының арасында тығыз байланыс бар. Түрлі мағынамен құбылып тұрған билік сөзді ұғу кез келген кісінің қолынан келмейді. Мұндай қалың қатпарлы билік сөзді айтқан кісі оны ұққан кісіге, таныған кісіге салғырт қарай алмайды. Мұндай сынға төтеп берген Едіге биге Төле бидің ықылас танытуы шешендік биліктің халықтық сипат алғанын көрсетеді. Бұл шешендік биліктің мән-жайын зерттеуші Ж.Дәдебаев былайша түсіндіреді:

«Қазақтың әдет заңында кісінің құны 100 жылқы, түйеге шаққан 50 түйе. Құнның жартысы «алты жақсы» деп аталады «Алты жақсы» тандаулы малдан іріктелгенде, құнның қалған жартысын толтыруға қандай мал да жарай береді Төле би құн даулаушыларға «алты жақсы» ұсынумен шектеліп қалмайды, «Жеті атасын жетелеп жүрген бар ма екен» деген сөзімен жеті түйе бастатқан тоғыз беруге даярлығын астарлап айтады. Құн даулаушылар бұған көнбейтін жағдайда, билікті солардың айтуына ықтияр екенін де аңғартады. «Алмасың болса – мойным бар» деу осыны көрсетеді. Құн даулаушылар басқа ілік іздемей, мәмілеге келер болса, қалыңсыз беруге даярлығын және аңғартады. «Асылың болса – койным бар» деген сөз – осының айғағы [6,132 б].

Ғалымның айтуынша, әңгіме арқауы болып отырған билік сөз ұрпақтан-ұрпаққа әуелде ауызша таралып, хатқа кейінірек түскен. Сондықтан ондағы «алты ат бастатқан тоғыз», «төрт түйе бастатқан тоғыз» атаулары мен ұғымдары қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүр өлшемдерімен толық үйлесіп кете қоймайтын. Әдет заңында «тоғыз» айып мөлшері ретінде бағаланып, оның мынадай түрлері көрсетілген: 1) түйе бастатқан тоғыз; 2) ат бастатқан тоғыз; 3) өгіз бастатқан тоғыз. Аталған үш тоғыздың әрқайсысының бекітілген құрамы мен мөлшері бар. Мысалы, түйе бастатқан тоғыздың құрамы мынадай: 1) боталы түйе тайлағымен (3 түйе); 2) құлынды бие тайымен (3 жылқы); 3) бұзаулы сиыр тайыншасымен (3 сиыр). Түйе бастатқан тоғыздың ең толық және басты түрі – осы Екі бидің шешендігі мен көсемдігі, ақылдылығы мен алғырлығы даралығы мен даналығы ердің құнын екі ауыз сөзбен бітіреген ірі қасиетке иеленеді. «Ер құны есебін тапқан сабазға екі-ақ ауыз сөз екен ғой», – деп сондай көзкөргендер осындай жағдайда сөйлеген

Осы мысалға композициясы тұрғысынан келсек, билік сөз бірнеше сатыдан тұрады: а) алты ат бастатқан тоғыз беру; ә) төрт түйе бастатқан тоғыз беру; б) қалыңсыз қыз беру; в) құнның аяғын Төле бидің босағасына байлау; г) құнның басын Едіге бидің еліндегі Бабыр бидің босағасына байлау; д) билік шешімді елдің қабылдауы мен бағалауы.

Қазақ шешендері бұрынғы замандарда неше түрлі тақырыпта ой мен сөз жарыстырып отырған. Тақырыптарды шешендер өмірдің өзінен, халықтың тілек-ұсыныстарынан іріктеп алып отырған. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп Көпеев жазып алған «Қырғыз-қазақтың байлық айтысқанда Бөлтіріктің айтқан сөзіне» мән беріп қарайық.

Байлық туралы қырғыз бен қазақ айтысқанда, қазақ жағынан Бөлтірік : «Қырғыз шіркіннің байлығы сол, көшкен сайын ошағын жұртына қалдырып жүре береді» дейді.

Мәшһүр Жүсіп Бөлтірік шешеннің сөзін былай деп түсіндіреді. Қырғыз жайлауға ошақ алып шықпайды, үш тасты ошақ қылып, қазан асып, көшкенде ол тастарды жұртта қалдырып кетеді. Осы жағдайды жете білген Бөлтірік қазақ пен қырғыз түгел бас қосқан ел алдында айтады, жүйелі сөзге ешкім қарсы келмейді.

Бөлтірік айтқан еді деген бір ауыз сөз шешен сөзінің қорытпасы болып табылады. Бұл мысалда, біздіңше, Бөлтірік шешен қырғыз шешенін тоқтатқан бұл сөзінің бастамасы мен ұсынбасы, мазмұндамасы нақты айтылмаған. Шешен сөзі астарлап берілгендіктен соңғы мағыналық-композициялық бөлігіне сіңіп, қорытылып айтылған. Ел аузында сақталған мына бір шешендік сөзден де осы композициялық құрылымды байқаймыз. Сырым айтқан екен «Табалдырықтан биік тау жоқ, жаман ағайынан мықты жау жоқ», деп. Шешендік сөздің негізгі құрамдас бөлігі мазмұндық-пішіндік тұтастықта астармен берілгендіктен соңғы мағыналық-композициялық бөлігіне сіңіріліп кеткендігі сонша, мақал типтес болып айтылып тұр. Мұның шешеннің айтқан сөзі екендігін дәлелдейтін сөздің айтылу себебінің шешен сөзімен бірге сақталғандығы.

Бөлтірік шешеннің «Төре баласы мен түйе ботасы» сөзі де мазмұн мен түр қайшылығына құрылған. Тезек төре үйіне келген Бөлтірікке итін сынап беруді өтінеді. Бөлтірік сонда: «Тазиңыз

құмайы, жүйрік-ақ екен. Ит иесіне тартады деген емес пе, бойында бір мін жоқ. Бірақ әр үйден ет ұрлап жей ме деймін – көзіне қараңызшы ойнақтап тұрған, көзі соны айтып тұр», – дейді.

Шешендік сөзде бірнеше мағыналық бөліктен тұрады: а) тазының жүйріктігі, мінсіздігі; ә) иттің иесіне тартқандығы; б) иттің ұры екендігі. Алғашқы екі мағыналық бөлік бір-бірімен үндесіп, жалғасып жатыр. Шешен итті мақтай отырып, иттің иесіне тартатын ойды даралайды да, иттің иесін көтермелей түседі. Бұл арада шешеннің айтып отырған басты ойы – иттің иесіне тартатындығы. Осы композициялық бөлік, Ахмет Байтұрсыновша айтқанда, шешен сөзінің «ұсынбасы» мен «мазмұндамасы» деуге болады. Ал қорытпасы – үшінші мағыналық бөлік, яғни иттің ұры екендігі болып отыр. Бұл композициялық-мағыналық бөліктер бір-бірімен сабақтасып жатыр. Бірінен-бірін бөліп тастай алмайсың, онда араларындағы байланыс үзіледі. Сөздің «қорытпасы» да, «ұсынбасы» мен «мазмұндамасының» әрқайсысының мағынасы бар. Шешеннің тұжырымы «қорытпада» айтылады. Алғашқы және соңғы мағыналық бөліктер мазмұны жағынан бір-біріне қарама-қарсы: а) жүйрік мінсіз; ә) иесіне тартқан – б) ұры. Осындай қарама-қайшылыққа, парадоксқа құрылған шешендік сөздердің өзіндік көркемдік қызметі бар. Бұл әрі шешеннің тапқырлығы мен ақылдылығы болса, әрі шешендік сөздің арнаулы бір мазмұндық түрі болып табылады.

Би-шешендер шығармалары өмірде болған белгілі бір құбылыстарға, оқиғаларға байланысты белгілі жағдайларда туған. Сондықтан да оларда адам өмірінің, халық тұрмысының шындық оқиғалары көркем бейнеленген. Мағыналық-құрылымдық жүйесі толымды шешендік сөздер, Аристотель көрсеткендей, а) бастама, ә) ұсынба, б) дәлелдеме, в) қорытпа секілді сатылардан тұрады. М. Цицерон бұл сатыларды алтыға жеткізеді. А. Байтұрсынов бұларды беске бөліп топтастырады. Ал М. В. Ломоносов төртке бөліп тоқтайды. Бұл мәселелер Ж. Дәдебаевтың еңбегінде байыпты байымдалды. Біздің айтайын дегеніміз – қазақ шешендік сөздерінің мағыналық-құрылымдық сатылары әрдайым толық сақтала бермейді. Бірақ сөз мәнісінен ол сатылардың жөн-жосығын жожап белгілеуге болады. Билердің әрқайсысының өз пікірін дәлелдеп, қарсыласының пікірін теріске шығаруы дәлелді ған емес, суретті, бейнелі болып шығады. Пікірдің қуаттылығы, дәлелдігі сөздің суреттілігімен, ойдың образдылығымен барынша күшейіп отырады. Тұспалдап сөйлеу, астарлап, сөйлеу, перделеп айту көп жағдайда би-шешенді қарсыласы алдында биіктеліп, көбіне жеңіске бастаған. Билік сөз айту процесінде шешеннің шығармашылық даралығы барынша толық ашылады. Өйткені мұндай күрделі шығармашылық процесте шешеннің көркемдік ойлауы мен логикалық ойлауы өзара қанаттасып, біртұтас шығармашылық күшке айналады. Өмірдің түрлі ахуалдары аясында болатын мұндай даулы құбылыстарға билік айту барысында би-шешендер қазақ сөз өнерінің мазмұнын өлшеусіз байытты, пішінін жетілдірді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дәдебаев Ж. Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1996. – 222 б.
2. Аристотель. Поэтика. Риторика. О душе. – М.: Мир книги, 2009. – 400 с.
3. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
4. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. – Екінші том. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2003. – 528 б.
5. Ел аузынан. Шешендік сөздер, ақындық толғамдар, аңыз әңгімелер. //Құрастырғандар: Адамбаев Б., Жарқынбекова Т. – Алматы, 1998. – 100б.
6. Әлменұлы Б. Шешендік сөздер (толықтырылған үшінші басылымы). – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 82 б.

СӨЗ МАҒЫНАСЫНДАҒЫ ДІНИ АҚПАРАТТАР

Кез-келген тілдегі сөздер белгілі бір ұғымды атайды, бір-бірімен тіркесіп, жаңа мәндегі мағыналарды білдіреді. Айту шеберлігіне қарай адамның ойын, өзгелерге өзі қалағандай етіп жеткізеді. Осылайша сапалық жағынан дамып, ішкі мүмкіндігі де өсіп отырады. Тіл білімінде сөздердің лексика-грамматикалық мағынасының дамуына қатысты көптеген еңбектер жарық көріп, олар ғылыми қауымға жақсы таныс болды. Сондай-ақ, стилдік-мәдени қыры да жан-жақты айтылып келеді. Алайда, осы еңбектердің бәрінде сөздің тек өзіміз өмір сүріп отырған ортаға байланысты – тұрмыстық қатынастар барысында қалыптасқан мағынасы терең талданды да, ислами ұғым-түсініктерге қатысты сырлары көбіне назардан тыс қалып келеді. Қазақ тілінің 10 томдық түсіндірме сөздігінде сол сөздердің тұсына діни деп бір сөзбен ғана анықтама беріледі де, оның арғы жағында тұрған, шын мәніндегі мағынасы туралы көп айтыла бермейді. Оның өткен ғасырдағы саяси жүйенің ықпалымен байланысты себептерінің болғаны қазір баршаға белгілі.

Тілдің даму заңдарына сүйенсек, әрбір сөз мәтін ішінде тұрғанда ғана өз мүмкіндігін жан-жақты көрсете алады екен. Осыдан келіп, кей сөздер атау ретінде қалыптасып, тұтас бір оқиғаларды білдіретіндей дәрежеге көтеріледі. Ал осы сөздің түпкі мағынасын тану үшін, адамның сол оқиға туралы түсінігі болуы керек. Білім мен түсінік тереңдеген сайын сөз мағынасы да ашылып, мүмкіндігі кеңейе түседі. Мысалы, «ислам» деген жалғыз сөздің астарында көптеген ұғым мен түсінік, теңдессіз ұлы мәдениет пен өркениеттің қағидаттары, бүкіл мұсылман елдерінің өткен тарихы, бүгінгі өмірі жатқаны шындық. Алайда, сол қасиетті ұғым-түсініктер кейбір елдерде ислам туралы толық ақпараттың болмауынан немесе оны құбыжық, терроризмнің ордасы етіп көрсетуден келіп кері мәнге ие болып отыр.

Осы тұрғыдан алғанда, өзіміз сөз еткелі отырған мәселеге кіріспес бұрын, сөздердің күнделікті қатынастағы білдіретін мағынасы мен ислами мағынасы арасындағы өзара байланыс пен айырмашылыққа қысқаша ғана тоқталып өтелік.

Біріншіден, қазіргі Қазақстан демократиялық ашық қоғам ретінде дамып келе жатқан мемлекет, сондықтан мұнда әртүрлі діндегі қауымның өкілдері өмір сүріп жатыр, яғни негізгі халқы ислам дінін ұстанғанымен, біржақты оның шарттары сақталмайды. Осыған байланысты, қоғамдық қатынастарда қолданылатын сөздерге ислами ұғымдар жүктеле бермейді де, мағынасы да күнделікті қажеттіліктердің төңірегімен шектеледі. Сондықтан, ислам дегенде көбіне оның құндылықтарымен қатар, ойымызға қазіргі батыстық көзқарас тұрғысынан телінген саяси мағынасы да оралуы мүмкін.

Сөздердің негізгі қызметі адамның ішкі ойын сыртқа шығару болғандықтан, дыбыстық тұлғаға негізінен сол ойдағы ұғымдар жүктеледі. Біз өмір сүріп отырған қазіргі қоғамдағы тіл қолданысының бағыты мен мақсатына қарай, яғни қатынастарымыз негізінен күнделікті тұрмыстық қажеттіліктің немесе дүниәуи ғылымдардың аясындағы ұғымдарды т.б. қамтуына байланысты, сөздердің мағынасына осы ұғымдардың берілуі заңды. Ал исламға қатысты мәселелер мұндайда екінші орынға қарай жылжып, көлеңкеде қала береді. Тілдің табиғаты осындай күрделі құбылыс, сондықтан, қалыптасып отырған жағдайларға байланысты сырттан телінетін жасанды (кері) мағына мен о бастағы белгілі бір затты немесе құбылысты атайтын, түпкі-шын мәніндегі мағына арасындағы ерекшеліктердің ара жігін ашып айқындау да, өзіндік маңызы бар мәселе. Тілдегі сөздердің мағыналық сипатына сырттан ықпал етіп отырған бұл құбылыс, тіл білімінде экстралингвистикалық факторлар деп аталады.

Қазақ лексикасына сырттан енген сөздердің біршамасы араб тілімен байланысты. Оларды мағыналық тұрғыдан талдағанда құрамында исламға қатысты еніп, кейіннен басқаша мағынаға ие болғандары кездеседі. Мысалы, имандылық деген сөз Аллаға сенушілік және адамгершілік деген екі түрлі мағынаға ие. Осылардың алғашқысы ислам дінімен байланысты, екіншісі өмірдегі қолданысының негізінде қалыптасқан ауыс мағына. Бір кездерде атеистік бағыттың әсерімен бұл сөздің қолданылуы сиреп кеткен тұстар да болды. Ислам дінімен бірге тілімізге енген мұндай сөздерден қашқанымызбен, он сегіз мың ғалам жалғыз Алланың құдіретімен жаратылғандықтан, біз оның құзырының сыртында бола алмаймыз, демек, қай сөзді айтсақ та, Оның бұйрығымен жаралған бір нәрсенің атын атаймыз, өйткені тілдегі кез-келген сөз белгілі бір заттың немесе құбылыстың атауы

болып табылады. Егер ислами тұрғыдан қарар болсақ, алғашқы сөз я атаудың қолданысқа түсу тарихын Адам атамен байланыстырған болар едік. Ол туралы «Құран Кәрім хикаялары» атты еңбекте «Аллаһ Тағала оған жан бітіргеннен кейін, Адам ғалехис-сәләм Аса рақымды Тәңіріміздің Өз құдіретімен дарытқан ақыл, ой-сана арқылы сезе әрі біле бастады. Аллаһ тағала Адамға жаратылыстағы барша нәрсенің атауларын үйретті» – деген жолдар кездеседі [1. 6]. Ал тіл теориясын зерттеуші ғалымдар қазір «Тіл білімінде ертеден бастап, сөздерді негізгі немесе атауыш сөздер (знаменительные слова), көмекші сөздер, одағай сөздер деп әртүрлі топтарға бөлу дағдысы бар. Атауыш сөздердің қатарына заттар мен құбылыстардың, сапа-белгінің және іс-әрекеттің атаулары жатады» – деген тұжырым жасайды [2. 359 – 372]. Бұл тұрғыдан алғанда Адам атаға үйретілген «барша нәрсенің атауы» атауыш сөздер болып шығады, ал бүгінгі таңда олардың мағынасын ислами немесе дүнияуи деп бөліп қарастырып жатсақ, ол кейінгі дамудың барысында қалыптасқан жағдай екенін атап айтуымыз керек. Тағы бір ескере кететін жайт – ислами ақпарат тек араб-парсы текті сөздерге ғана емес, діни ұғым-түсініктерді жеткізуде қолданылатындықтан, қазақ сөздеріне де тән болып келеді. Сондықтан, болашақта тіл білмінің алдында тұрған бұл да келелі мәселелердің бірі ретінде қаралуы керек.

Енді мәселеге қай тұрғыдан келу дұрыс? деген сұраққа жауап ретінде, төмендегідей үш сөздің мағыналарына түсінік беруді жөн көріп отырмыз.

Тілімізде «үйлесім», «келісім», «қарсылық» деген сөздер бар – он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» олардың әрқайсысына берілген мағыналарды келтіре отырып, ислами түсінігіне назар аударып көрелік. Мысалы, «Үйлесім зат. Жарасым, келісім, сәйкестік. Қара шалбар мен көгілдір сиса көйлек ерекше үйлесім тапқандай (М.Гумаров, Хазірет) [6. 596 б.]». Бұл қарапайым өмірден алынған бір ғана мысал. Үйлесім сөзінің көз алдымызда өтіп жатқан осы қарапайым өмірдің өзінде кездесетін мұнан басқа да, екі адам мінезінің үйлесімі, заттардың орналасуының үйлесімі, адам дене мүшелерінің үйлесімі т.б. секілді көптеген түрін кездестіруге болады. Ал бұған ислами тұрғыдан келер болсақ, бүкіл әлемнің сырларына үңілгендей боламыз. Мысалы, адамның көзімен қарағанда осынша үлкен аумақтың (ғарыштың) ауқымындағы Аспан, Жер, Ай, Күн т.б. секілді үлкен планеталардан бастап, әрбір тірі организмнің бойында болатын клеткаларға дейінгі аралықтағы әрбір жаратылымының өз орны, өз қызметі бар және олар сан жетпес көп бола тұра қайшылықсыз, бір-біріне кедергі келтірмейтіндей соншалық үйлесіммен жасалған. Осы тұрғыдан келгенде, бүкіл әлемнің сипаты бір ғана үйлесім сөзінің ислами мағынасынан көрінеді, яғни бұл сөз – сол сипаттардың баршасына ортақ қасиеттің атауы. Баршысына ортақ жалғыз сипатты атай отырып, үйлесім сөзі Алла Тағаланың жалғыздығын, құдіретінің соншалық шеберлігін көрсетіп тұр. Таза лингвистикалық тұрғыдан қарар болсақ, үйлесім сөзі бүкіл Алла Тағаланың жаратқандарының атауы ретінде – зат есім, әрі олардың сипаты ретінде (үйлесімді) – сын есім, баршасын бір ортаға жинақтаушы ретінде (үйлесу) – етістік мәнді әмбебап мағыналы сөз болып шығады.

Осы айтылғандарды қысқаша таратып, мынандай мысалдар келтіруге болады. Адам бойындағы, мінез-құлқындағы құнды қасиеттердің бірі – көркем мінез. Көркем мінез ең әуелі әр адамның өзі үшін, кейін айналасы үшін аса маңызды. Көркем мінезді адам айналасына сүйкімді, жағымды болады. Сырттайғы жұрт та оған құрметпен қарайды. Ал осы көркем мінез дегеніміз не десек, ол ақыл, білім, мейірім, кешірім, ибалылық, сабырлылық т.б. секілді асыл қасиеттердің адам бойынан орын алуы. Бұл асыл қасиеттер адамның айналасымен үйлесімде өмір кешуіне мүмкіндік береді. Тек адамдармен арадағы байланыста ғана емес, жануарлармен, табиғатпен т.б. арадағы қатынаста да өзара үйлесім табуға септігін тигізеді. Әріден алып қарар болсақ, үйлесімнің бір негізі кешірім, ал кешірімшілдік ең бірінші Жаратушы Аллаға тән екен. Өзі жаратқан пенделерінің жасаған соншалықты ауыр күнәлары үшін оны жазалауға асықпайды, оған күнәсін жууға, біліп, білмей істеген кемшіліктері үшін кешірім сұрауға мүмкіндік береді.

Жаратушы өзіміз таныған және көзіміз жететін көкжиек кеңістігіндегі бар нәрсені соншалық шеберлікпен, үйлесімді етіп жаратқаны туралы ілгеріде айттық. Үйлесім бар жерде сұлулық тұрады. Өйткені адамзат танымы жарасымды нәрселерге сүйсініп, оны сұлулық ретінде қабылдауға бейім. Осы шеберліктің сырларын түсіну мүмкіндігі берілген ақыл иесі – адамдарға бұл көрініс сондай үйлесіммен жаратылған органдың заңдарына сай өмір сүру керектігін меңзейді. Ал адам бойындағы әрбір көркем қылық, тұтастай алғанда көркем мінез осы үйлесімнің белгісі. Өйткені мінезі жақсы адам өзгелермен тез тіл табысады. Осыған байланысты ісі де ілгері басады. Оған өмір сүру де жеңіл. Ал оның айналасындағылар сол көркем мінезді адамға деген риза көңілмен, оған жақын жүруге, онан үйренуге тырысады. Адамдар арасында достыққа, ынтымаққа құштар жандардың саны көбейген сайын, қоғамның тұтастығы мен тыныштығы сақталады. Демек, үйлесім сөзінің мағынасының ауқымы кең, оны ілгерідегідей – сөздікте берілген дүниәуи түсініктің төңірегімен ғана шектеуге болмайды. Алланың бұйрығы осы үйлесіммен келісімде болуға шақырады.

Біз сөз еткелі отырған екінші сөз – келісім. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Келісім 1. Сөз байласу, уәделесу, келісу. Кешегі келісім бойынша бүгін Досжанды егіс басына алып шықпақ болатын (А.Байтанова, Жаңғыр. 2. Келіссөз, шарт, бітім. Келісімдер ауызша немесе жазбаша жасалуы мүмкін. 3. Үйлесім, ұнасым. Аңшылықты Оңғардың әдемі ән, тәтті күйге теңегені менің де көкейімде келісім тауып отыр. (А Сейдімбек, Ақиық) [5. 596 б.]» – деген мағыналары беріледі. Бұл тұрғыдан алғанда екі сөздің мағынасына жүктелген ұғымдардың ара жігі әлі ашылмағанын да байқауға болады, яғни үйлесім сөзінің кей мағынасы келісімді, келісім сөзінің кей мағынасы үйлесімді білдіреді. Кейде олар бірінің орнына бірі синоним ретінде қолданылады. Ислами тұрғыдан алғанда, бұл сөздердің мағынасы ілгеріде айтылған үйлесімнің шарттарымен келісімде болу дегенге саятын секілді. Бұл дегеніміз – жаратылыстың заңдарына бағына отырып, мәңгілік дүниенің бір бөлшегіне айналу. Келісім сөзінің бір синонимі – мойындау. Құран хикаялары арқылы жеткен ақпараттардың сырларына үңілсек, әу баста жалғыз Жаратушының бірлігін, оның құдіретін мойындау немесе оған қарсылық білдіру дүниенің болашақ даму бағытына негіз болған. Бұл туралы Құран Кәрімде «Сол уақытта періштелерге: «Адамға сәжде қылындар» дедік. Сонда олар дереу сәжде қылды. Бірақ Ібіліс бас тартып, дандайсып қарсы келушілерден болды (Бақара сүресі 34 аят)» [3. 6]. Демек, бұл жерде періштелер біріншіден, Алла Тағаланың бұйрығын орындап, әрі адамды ерекше жаратқанын мойындап, бас иіп, сәжде жасады. Сондай-ақ періштелер Алла Тағаланың шексіз ілім иесі, дана екендігіне көз жеткізді [1. 76]. Сөйтіп, келісімге келді. Қазақ тіліндегі «Өлін білмеген әлек», «Арыстан айға шабам деп мерт болыпты», «Арамның адымы ұзармайды», «Өзі тойса да, көзі тоймайды» т.б. көптеген сыни мәнді мақал-мәтелдердің астарында өз шамасын білмеу, өзінен мықтыны мойындамау және дүниенің ғажайып үйлесімімен келіспеушілік мәселесі аңғарылады. Өзінен мықтыға қарсы шықпау, керісінше мойындай отырып, онан үйрену қашанда адамды биікке бастайды. Алланың бұйрығымен болған періште мен адамның арасындағы қатынас туралы ілгерідегі мысалдан бұл заңдылықтың бастауын көреміз. Өткен тарихта да, бүгінгі өмірімізде де күшті бола тұрып, зорлыққа бармай, келісім арқылы шешілген мәселенің ғұмыры ұзақ болатынын көріп отырмыз. Қарапайым тағы бір мысал – адамның Алланың сыйлаған кескін-келбетіне риза болуы және өз тағдырын мойындауы. Пенделердің қабылдауы бойынша «сыртқы пішіні келіспегендерге», жан әлемін нұрландыра отырып, ақымақ сұлуларға қарағанда сүйкімді болу мүмкіндігін берді. Бұл турасында Шәкәрім Құдайбердіұлы «Денең жан нұрлы болса жөнделер» – дейді. Алла адамдарды бір-біріне ұқсамайтын етіп жарата отырып, қуаныштысының да, қайғылысының да жанына дауа ретінде тәубе мен сабыр сезімдерін сыйлады. Бұл сезімдерді серік ете отырып, адам Алланың бергеніне риза болады, онымен келіседі. Демек, «келісім» сөзінің мағынасын материалдық дүниемен байланысты келісімдердің шеңберінде ғана емес, адамның өзін-өзі шыңдауы, дамытуы, биіктерге бастайтын тура жол мағынасында да түсінуіміз керек. Біз ислами тұрғыдан тану арқылы ғана сөздерге осындай мағыналардың жүктелетінін анықтай аламыз.

Келісім мен қарсылық қарама-қарсы мәнді сөздер. «Қарсылық» деген сөздің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» мынандай мағынасы берілген: Қарсылық зат. Қарсыласушылық, қарсы тұрушылық. Айнаш басын шайқап, қарсылық білдірді [6. 383]. Күнделікті өмірде қолданылатын қарсылық сөзінің мағыналары алуан түрлі. Ал ислами тұрғыдан алғанда біз тағы да құран хикаяларына арқа сүйейміз. Алланың бұйрығына алғаш қарсы шыққан Ібіліс болса, екінші Адам атаның ұлы – Қабыл еді. Ол өзінің бауыры Әбілді өлтіріп, жер бетінде алғашқы қан төгілді – Жаратушы өз мейірім, қалауымен өмір сыйлаған адам баласына қатыгездікпен өлім әкелді. Әбіл Алланың сүйген құлы, сондықтан оның құрбандығы қабыл болды, ол сонымен қатар Алланың қаһарына ұшыраудан қорқады, сондықтан бауырымен келісімге келуге тырысты. Ол туралы Құран Кәрімде «(Құрбаны қабылданбаған Қабыл): «Әлбетте мен сені өлтіремін» деді... Сен мені шын өлтіруге қол созсаң да, мен сені өлтіру үшін қол созбаймын. Күдіксіз мен әлемнің Раббы Алладан қорқамын. Сонда оның нәпсісі, туысын өлтіруге қызықтырды да, ол оны өлтіріп, зиянға ұшыраушылардан болды (5-сүре 27, 28, 30– аяттар)» [3. 112]. Демек, келісімге ұмтылу Аллаға деген махаббаттан туындаса, қарсыласу нәпсінің жетегінде кетуден басталып отыр.

Исламдық түсінік тұрғысынан алғанда, түсінбеушіліктен болған кемшілік кейін келісімді қаласа қарсылық емес. Оған Адам атаның жаратылуына періштелердің уәж айтуы, Адама-ата мен Хауа-ананың тыйым салынған жемісті жеп, жұмақтан қуылуын жатқызуға болады. Бүгінгі таңда жүріп жатқан ақиқат жолындағы түрлі тартыстар мен бәсекелестіктер де қарсылыққа жатпайды. Қарсылық – залымдардың пенделік-нәпсінің жетегінде, өзінен ақылды, тақуалардың жасап жатқан игілікті істеріне кедергі келтіру, қызғанышпен өзгенің бақытын күндеу, өзгелерге оның осал тұсын тауып, жеккөрінішті ету немесе беделін түсіру. Қарсылық сөзінің исламдық мағынасы бойынша олар тек жекелеген адамға ғана емес, Алланың бұйрығымен де қарсыласып отыр, өйткені Алла үнемі тақуалардың жағында.

Осы айтылған ойды қорыта келгенде, үйлесім, келісім, қарсылық сөздерінің алғашқысы Аллаға, ал қалған екеуі оның жаратқанына тән екенін айтуымыз керек. Күллі әлем осы үш сөздің мағынасына жүктелген ұғымдардың аясында тұр. Үйлесімде жаратылған дүние – мәңгілік. Адамзат сол ұлы жүйенің заңдарына бейімделе отырып, оның бір бөлшегіне айналады. Сөйтіп өзінің мәңгілік әлемін табады. Ал «мәңгілік әлем» дегеніміз – рухани тазару арқылы адамның әлем құпиясының сырларын тануы және оның бір бөлшегі екенін сезінуі, бүгін бар ертең жоққа айналмайтынын түсінуі. Ислами ұғымда өлім – иманы кәміл еместер ойлағандай қорқынышты емес, өлім – өмірді тоқтатушы да емес. Ол – бір күйден екінші күйге ауысу ғана немесе бастапқы күйге қайта оралу. Өйткені адамның тәні мен жаны бір-бірінен бөлек. «Құран хикаяларында» «Аллаһ Тағала Адамды балшықтан жаратып, оған Өз рухынан үрлеп жан кіргізді. Осылайша адам Аллаһ тағаланың қалауымен әрекет қылатын, сезетін, көретін тірі қалыпқа енді» – дейді [1. 6]. Мұнан шығатын қорытынды – адамның тәні қайта топыраққа оралады, жаны да мәңгілік өмірге – бастапқы мекеніне қайтарылады. Қазақ тілінде бұл ауысу күйін «қайтты» немесе «қайтыс болды» деп атайды. Ұлы Абайдың «Мені мен менікінің айырмасын өлді деп ат қойыпты өңкей білмес» – деуі де осыған меңзейді.

Сонымен, аталған сөздердің ислами мағынасында Құран хикаяларындағы оқиғалармен қатар, үйлесімнің сипаты, жүйесі, талаптары онымен келісімде болу және оның салдары немесе қарсыласу және оның салдары толықтай қамтылады. Ислами мәселелер туралы айтылғанда осы мағыналары ойымызда тұрады. Сондықтан оларды ғылыми тұрғыдан мұнан да нақтырақ, айқын бағытта саралаудың аса қажет екенін айтқымыз келеді.

Тілдік қолданыстағы кез-келеген сөздің исламдық мағынасында рухани танымның негізі, түрлі оқиғалардың мәтіні, адами құндылықтардың бастаулары жатқанын байқаймыз. Олардың мағынасы уақытпен бірге дамып, жетіліп отыратыны белгілі. Қатынас құралы ретінде күнделікті өмірдің қажеттіліктеріне байланысты ұғымдарды жеткізумен қатар, бабалар ұстанған дін ретінде ислам мәдениеті мен өркениетін тану бағытындағы қолданыстарға байланысты да сөз мағыналарына жүктелген ұғымдардың сырлары терең. Сондықтан, қазақ тіліндегі сөздердің ислами мағынасын ашып көрсете отырып, әр сөздің астарындағы мол қазынаны аршып алудың қазіргі таңда мәні зор.

Пайдаланылға әдебиеттер тізімі

1. Ахмад А. Құран Кәрім хикаялары. – Алматы: ЧБФ «Әлбаракат», 2007. –232 б.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: «Санат», 1993. –496 б.
3. Халифа Алтай. Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. –Сауд Арабия: «Фаһд патшаның Құран Шәриф басым комбинаты», 1991. –604 б.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1979. –4-том, 672б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1979. –6-том, 1982. –624 б.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1979. –9-том, 1986 560 б.

ҚАДЫР МЫРЗАЛИЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰСТАЗ БЕЙНЕСІ

Ұрпақ тәрбиесі – бұл тұтас ұлттың болашағы. Тәуелсіз мемлекетімізді өркендетке жетелер жолдың бастауы – мектеп десек, мектептің басты тұлғасы, жүрегі – ұстаз. Адамзат тарихында ілім мен ғылымның пайда болған шағынан бастап, білім көшін ілгері жылжитқан ұстаздарын шәкірт ұлықтаудан айнымаған. «Ұстаздық – ұлы құрмет. Себебі, ұрпақтарды ұстаз тәрбиелейді. Болашақтың басшысын да, данасын да, ғалымын да, еңбекқор егіншісін де, кеншісін де ұстаз өсіреді... өмірге ұрпақ әкелген аналарды қалай ардақтасақ, сол ұрпақты тәрбиелейтін ұстаздарды да сондай ардақтауға міндеттіміз» – деген халқымыздың батыры Бауыржан Момышұлы.

Мұғалім бақыты – шәкірттің құрметі. Біліммен санасы нұрланған әрбір түлектің ұстазына деген айрықша лебізі ән мен өлеңге, көлемді шығармаларға арқау болды. Бұл қазақ әдебиетінде проза, поэзия жанрларында өзіндік ерекшелігімен «ұстаз» бейнесін қалыптастырды. Ақындық мұрасы мен ұлттық поэзияны тың белестерге көтерген қазақ әдебиетінің классигі Қадыр Мырзалиев шығармаларында осы бір ұстаз тұлғасы ерекше дәріптеледі. Мұның себебі өзі алғысы мол шәкірт, өнегелі ұстаз болғандықтан деп білеміз.

Болса да армандаған халқым ғалым,
Беріпті бізге ұстаздың салқын қанын.
Ол кіріп келген кезде
Отыратын
Баса алмай отыз бала алқынғанын.

Ғұлама ғалым аға күдіреттей.
Біз оны ұмытпаспыз ғұмыр өтпей.
Ақырын түсіп сабыр сабамызға,
Ақылын тыңдайтынбыз қыбыр етпей. [1 ;204]

Ақын өзінің оқушы күніндерінің естелігіндей мына бір жыр шумақтарында ұстазын білімімен күдіретті, ғұлама ғалым деп таниды. Ұстаз тұлғасының биіктігі оның салқын қандылығымен, сыныпқа енгеннен бар баланың назарын өзіне аударып, тыныштық орнатуымен байқалады. Нағыз мұғалімнің күдіреті білімді тәрбиемен, тәрбиені тәртіппен ұштастыра білуінде.

Қадыр Мырзалиев поэзиясы бірнеше буынды тәрбиелейді. Балалардың сүйікті ақыны жырдан базарлықты жас оқырманынан да аяған емес. Ана тілінде сауат ашқан әрбір бүлдіршін ақынның «Мұғалима» өлеңін жатқа біледі десек артық айтқандық емес.

Мынау менің сезгенім:
Ол – кластың анасы.
Өзінің де,
Өзгенің
Баласы оның баласы.

Қай кезде де ол анық,
Қайғырмайды өзі үшін.
Біздер үшін қуанып,
Қызарады біз үшін.

Жақсы болсаң, шынында,
Қартаймас деп айта алам.
Жаңа оқу жылында,
Жасарады қайтадан. [2;237]

Жас пен кәрі жатқа оқитын бұл өлеңінде автор мұғалімді бар кластың анасына теңейді. Бар ғұмырын шәкірт шырағын жағуға арнаған ұстаздық қызметтің қиынын бала тіліне жеңіл әрі түсіндіре жеткізген шумақтардан жас шәкірттің санасында ұстазға құрмет қалыптастыра жатталатыны сөзсіз.

Француз жазушысы, философ Ж.Ж.Руссоның «Ұстаз болу – өз уақытыңды аямау, өзгенің бақытын аялау» деген қанатты сөзінің мәні ақын өлеңімен үндесетіндей.

Қадыр ақын тек поэзия жанрында ғана емес, прозада да тың дүниелер жазды. «Жазмыш», «Иірім» сынды туындылар қазақ әдебиетіндегі ерекше естеліктерге толы, эссе жанрының қалыптасуына үлес қосты. Ақын «Иірімінде» өткен күндерінен естеліктер жазып өзінің ұстазға деген құрметінен шығарманы бастайды. Университетке түсу үшін емтихан тапсырған жас абитуриентке жақсы білген тарих пәнінен « төрттен» артық баға қоймай, орысшаға шорқақ ауыл баласының жауабынан ертеңіне үміт артқан орыс тілі мұғалімінің « бестік» қойған сәтін оқырманымен бөліседі.

«Маған ойламаған жерден « бес» қойған жомарт мұғалімнің кім екенін де кейін білдім. Қыз күніндегі фамилиясы беймәлім. Сол кездегі фамилиясы Поссе. Аты-жөні Татьяна Владимировна... Саяси қуғынға ұшыраған қазақ, орыс және еврей интеллигенциясына батыл ара түсіп, біразын аман алып қалыпты. Жовтистің осы әңгімесінен кейін мен ол туралы өлең жаздым. Біраз жылдардан кейін « Қылыш пен қызыл» кітабыма кірді. Өлең «Тұсаукесер» деп аталады.»[3;8] деп осы өлеңнің толық нұсқасын кітабына енгізеді.

...Жақсы ойларды тілімдеп
Жатса-тілім кінәлі.
Көзәйнегі күлімдеп,
Сөйлеп берді мұғалім:

– Әріптестер еншілес
Мүмкін маған тағар сын:
Орыс тілің онша емес
Оны түзеп аларсың!

Күндердің бір күнінде
Ұғатындар ұғады.
Жаңылмасам
Түбінде
Сенен кадр шығады!

Адаммын мен сыйлаған
Апа мен ағаны...
Қазақтарым қимаған
Қиды ол үлкен бағаны.

Мен зымырай жөнелдім,
Көңіл әбден өскесін.
Дана қызы ұлы елдің
Тұсауымды кескесін! [3;9]

Ақын орысшаға нашар екендігіне қарамай, қойылған сауалға дұрыс жауап айтқанынан жақсы әдебиетші шығатынына сенім білдірген ұстазын еске ала отырып, «Осы бір азамат әйелдің, көрген ұстаздың алдында мен адам ретінде, ақын ретінде де мәңгі қарыздармын. Мен оны ешқашан ұмытқан емен. Өмірдің әр белесіне шыққан сайын Татьяна Владимировнаны бір еске алам. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесіне депутаттыққа ұсынылып, сайлаушыларыммен алғаш кездескенде де мен ол кісіні есіме алып. Қарыздар адам ретінде атын атап өттім.»[3;9]-деп өз алғысымен естелігін аяқтайды. Естелік кітабынан алынған осы бір оқиға ұстаздың ұлығы шәкірт шығар шыңды бағдарлап, бейімін тани білу екендігіне дәделі сынды.

Ұлттық поэзияны тың белестерге көтерген Қадыр Мырзалиевтың өзі де өнегелі ұстаз болғанын біреу білсе, біреу біле бермеуі мүмкін. «– Ал бізге келгенде Қадекең ел мойындап, жұрт қол қойған шешен-ді. Шешен болғанда да, Ахмет Байтұрсынұлы айтпақшы «білімір шешен» еді. Оның үстіне бізге оқитын пәні ақынға, ақындыққа қатысты болған соң, ол шешілмей кім төгілсін!»[4]-деп есіне алады ақынның дәрісін тыңдаған Ө.Әбдиманұлы.«Әрбір сабағын тақырыпқа сай құрып, одан ауытқымай, тақырыптың жан-жақты ашылуына күш салатын. Махамбет жайлы көп білетіні соншалық, тақырып аясы кеңейіп, кемелінен асып төгіліп жататын. Қоңыр дауыс, күмбір үн де небір деректер мен дәйектерді санаға тоғыта еселей құйып, айтар ойды шегелей бекітіп жататын. Қадекең Махамбеттің бар өлеңін жатқа біледі десем, өтірік айтқандық емес, 90 минуттық бір сабақта сан өлеңнен үзінді оқып, оларды тақырып танымын ашуға шешуші дәлелдер ретінде келтіріп отыратын.»[4,198]. Бір

тақырыпқа әңгіме айту бір бөлек, ғылыми дәріс оқу бір бөлек дүние екені белгілі. Осы орайда ақынның ұстаздық қырын ғана емес, зерттеу мен зерделеудің нәтижесінде «Махамбеттануға» бастау болған еңбегін, ерекше атап өткен жөн деп білеміз.

Қадыр поэзиясы кішкене балдырғаннан бастап, бірнеше толқынды тәрбиелеген құрал. Адамзат саналы, білімді меңгерген шақтан бастап, ұстазға әрдайым қарыздар. Жас ұрпақтың бойында ұстазға деген, мектепке деген құрметтен, білім алуға құлшыныс, отанға деген құрмет пен сүйіспеншілікке бастау алады. Дана Абай «Адамның адамшылығы жақсы ұстаздан болады» деп бекер айтпаса керек. Қадыр Мырзалиев шығармаларынан талданған туындылардың тәрбиелік мәні бүгінгі педагогтың тұлғасын қалыптастырып, құрметке лайық, бәсекеге қабілетті болуында, ұрпақ тәрбиесіне әлі де қызмет етпек. Ақын шығармаларындағы ұстаз бейнесінің сан қырынан танылып, оқырманына естеліктері арқылы жетуі де өзінің біліммен шырағы жанған адал шәкірт, өнегелі ұстаз болғандығынан деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мырзалиев Қ. Таңдамалы жинақтар. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2006.
2. Мырзалиев Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1989.
3. Мырза Әли Қ. Ирім. Таңдамалы туындыларының көп томдығы. – Алматы: Қазығұрт, 2010.
4. Әбдиманұлы Ө. Менің ұстаздарым. – Алматы: Қазығұрт, 2013.

АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

«Абайдың сөз өнеріндегі классикалық өрнегі, философиялық ойлары ұлттық ойлау деңгейіне көтерілген ойлы қазақтың бәрінің де жанына жақын, жүрегіне ыстық. Сондықтан да ол ақын әрі ойшыл ретінде қазақ сөз өнерінің аспанында ғана айшықты емес, әлем әдебиетінің биік көгінде жарқыраған шок жұлдыздар тобында да ерекше нұрлы және сәулетті. Әйтсе де әлем әдебиетінің білгірлерінің еңбектерінде Абайдың ақындық өнері мен азаматтық тұлғасы, адамгершілік ұстанымдары мен философиялық қағидалары әрдайым өз деңгейінде лайықты бағалана бермейді. Оның бірден-бір себебі – Абай шығармаларын басқа тілдерге аударудың қиындығы. Абайдың өлең сөздегі қайталанбас өнерін, әр шығармасындағы тас бұлақтың суындай бірыңғай келісіммен жарасқан сұлулықтың ішкі нұры мен сыртқы жарығын басқа тілде өз деңгейінде лайықты беру қиын. Аудармада ақынның шығармаларында философиялық категория деңгейінде пайымдалған және көркем өрілген мәнді ойлардың, мазмұн мен мағынаның тереңдігін жеткізу де оңай емес. Абай шығармалары аудармаларының көркемдік-эстетикалық әсерін түпнұсқаның көркемдік-эстетикалық әсеріне саймасаы жеткізудің жолы мен жобасын да ешкім көрсете алмайды» [1, 24]. Әдебиетші ғалым, академик, профессор әрі Абайтанушы Жаңғара Дәдебайұлы өлең сөздің патшасы, қазақтың ұлы ақыны Абай шығармашылығын аударудың қаншалықты қиын екенін және оның себебін анық түсіндіреді. Расымен, ақынның поэзиясы болсын, қара сөзбен жазылған философиялық пайымдары болсын аса жоғары аудармашылық шеберлік пен білімді талап етеді. Мысалы, әлеуметтік, діни және көркемдік көзқарастарға негізделген қара сөздердің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармасына зер салып көрелік. Нақтырақ айтқанда, талдау бірлігі ретінде аудармашыға аса қиындық туғызатын қара сөздердегі паремиологиялық қорды қарастыралық.

Жалпы, Абайдың қара сөздерін «**Ғақлия**» деп те атаған (Ғақлия араб тілінен «дана сөз», «даналық маржан сөздер» деп аударылады. Ол терең ойлармен пікірлер, көркем сөздер). Ғақлиялары бір бағытта ғана жазылған жоқ, олардың тақырыптары әр алуан болған. Ақын бұл прозалық шығармасында өзінің тіл байлығын және де философиядағы даналығын ерекшелеп көрсете алған. Жалпы алғанда қырық бес айрықша шығармадан тұрады, соның ішінде бірі қысқа болса, екіншісі мағынасы жағынан ауқымды болып жазылған. Абай қара сөздерін жазған уақытта шығарманы әдемі етіп қана қоймай, оның мән-мазмұнын терең білдіре алған. Ең алғаш қара сөздері 1918 жылы Семейдегі «*Абай*» атты журналда жарық көрген. Бертін келе Абайдың ғақлиялары көптеген тілдерге тәржімаланған.

Мұхтар Әуезов қара сөз туралы: «Жалпы алғанда Абайдың қарасөз дейтін мұралары көркем прозаның өзінен бөлек, бір алуаны болып қалыптасады. Бұлар сюжетті шығармалар емес. Стил, мазмұн жағынан алғанда осы шығармалар Абайдың өзі тапқан, бір алуаны көркем сөз түрі. Кейде бұлар сыншылдық, ойшылдық және көбінесе адамгершілік, мораль мәселелеріне арналған өсиет, толғау тәрізді» деген пікір қалдырған болатын. [2, 218 – 219]

Мысалы, үшінші сөзін алып қарайтын болсақ, бұл сөзінде қазақ халқының өзара келіспеушіліктері мен билікке таласы жайлы айтылған және де қазақ хандығы кезіндегі заңдар туралы сөз қозғалған. Дәл осы жағдайлар Күлтөбенің басында кеңес өткізіліп жүрген кезеңдерде орын алған. Тіліміздегі тұрақты тіркеске айналған бұл сөз сонау «Ақтабан шұбырынды...» заманында шыққан. Сол кезде қазақ хандары мен сұлтандары, билері мен батырлары Мәртөбе мен Күлтөбенің басына жиналып кеңес құрған. Тарихи деректерге сүйенсек, бұл кезең 1684 жыл мен 1723 жылдың арасына сәйкес келеді екен. Енді «Күлтөбе қай жерде?» деген сұраққа келейік. Мәртөбе оңтүстік өңірдегі Сайрам қаласының маңында, ал Күлтөбе Тәшкен іргесіндегі Піскент ауданының аумағында, Ангрен өзенінің жағасында. [3]

Осы сөздегі "**Қасым ханның қасқа жолы**" мен "**Есім ханның ескі жолын**" не себепті Қасым ханның заңдар жинағын "*қасқа жол*", ал Есім ханның заңдар жинағын "*ескі жол*" деп атағанын қарастырайық.

Қазақтың жарғысынан кейін Қасым хан қазақ халқының алғашқы заңы «*қасқа жолды*» жарыққа шығарады. Бұл заң сол кезеңдегі ислам дінінен өзгешеленетін, байырғы көшпелі қазақ өміріне сай жасалған заң болды. Сондықтан да, ол Қасым ханның атымен байланыстырылып аталған болатын. *Қасқа* деп көшпелі қазақ өмірінде маңызы зор жануар – жылқы малының маңдайындағы ақ теңбіл белгіні атайды. Күнделікті өмірде жиі кездесетін «*жирен қасқа айғыр*», «*торы қасқа құнан*», – деген атаулар қасқа сөзінің қандай мағынада қолданылатынын көрсетеді. Дәл осы мағынаны негізге ала отырып «*Қасқа жол*» деген сөз тіркесі халықты адастырмайтын тура жол, бақытқа жетелейтін сара жол деген мағынаны беретінін білеміз. Сөз күдіретін қастерлеген бабаларымыз Қасым ханның заңдар жинағын тура, ақ жолға балағанын, аты қысқа болғанымен терең мазмұнды екенін байқаймыз. Керекті толықтырулар мен өзгерістер

енгізілгеннен кейін, бір ғасырдай күшінде болған «Қасым ханның қасқа жолы» Есім хан билікке келісімен «Есім ханның ескі жолы» деп атала бастады. Бұл ережелер бұрыннан келе жатқан дәстүрлі жолмен жасалғандығынан "Ескі заң" деп аталған болса керек.

Осы деректерге сүйене отырып "Қасым ханның қасқа жолы" және "Есім ханның ескі жолы" ағылшын тілінде:

Kasym-khan's "Radiant Pathway" (қазақ тіліне жолма-жол аудармасы: *жарқын жолы*),
Esim-khan's "Ancient Pathway" (қазақ тіліне жолма-жол аудармасы: *ежелгі жолдары*), [4]

орыс тілінде:

"Светлый путь" Касым-хана,

"Ветхий путь" Есим-хана, [1,145] деп тәржімашылар барабар, яғни аудармада тілдің жанрлық-стилистикалық, құрылымдық-семантикалық, т.б. заңдылықтар мен тілдік нормаларды сақтай отырып аударма жасаған деп айта аламыз. Дальдің түсіндірме сөздігіне сүйенсек «ветхий» сөзіне төмендегідей түсініктеме береді:

«ВЕТХИЙ, исконный, доконный, древний, давний, давнишний, старый, стародавний. Ветхий Завет, все библейские книги, писанные до Рождества Христова, одинаково признаваемые евреями и христиан ами. Ветхий денми, Предвечный, Бог. Ветхий человек, ...» [5, 167]

Ал ақынның бесінші сөзінде мақалдар көптеп кездеседі. Мысалы, *"Түстік өмірің болса, күндік мал жиі", "Өзіңде жоқ болса, әкең де жат", "Мал – адамның бауыр еті", "Қарның ашса, қаралы үйге шап".*

"Мал – адамның бауыр еті" деген мақал қазіргі кезде қолданыста болмағандықтан бізге таңсық естілуі мүмкін, себебі қазір *"Бала – адамның бауыр еті"* деп айтамыз. Бұл жерде малды адамның бауыр етіне теңеу себебі, қазақ тұрмысында сол заманда малдың алатын орны ерекше болған. Жесе ет, мінсе көлік, сауса сүт, қырықса жүн, айта берсе таусылмайды. Осы мақалда адамның дене мүшелерінің ішінен нақ бауырды алып қолдануы оның адам организмінде өздігінше қалыптаса алу қабілетінде.

Қазақтарда бауыр – адамның ішкі жан дүниесін көрсететін нәзік мүше. Алтай түркілері өздерінің қайғы-қуанышын немесе тағы басқа да сезімдерін бауырмен байланыстырып, сол арқылы білдірген. Мысалы, тувалықтар аяушылық танытуды *«баары ажыр»* (*«бауыры ашу»*) дейді. Қазақ тілінде *«бауырдың»* орнын парсының *«жан»* сөзі басқандықтан, бұл сөз тіркесі *«жаны ашу»* боп өзгеріп кеткен. Ойланып қарасақ *«бауыр»* мен *«жан»* сөздері *«жасырын түрде»* синонимдер болып тұр.

Берілген мақалдар сипатты аударма болмағандықтан орыс тілінде өз қасиетін сақтап қалмаған: *“Если жить осталось до полудня, делай запасы на день”, “Если голоден скачи к дому где поминки”* [1,149], ал ағылшын тілінде *“If you will live no longer than noon, make provision for the whole day”* (қазақ тіліндегі жолма-жол аудармасы: *«Егер сіз түстен артық өмір сүрмейтін болсаңыз, бүкіл күнді қамтамасыз етіңіз»*), *“Cattle for the Kazakh is flesh of his flesh”* (қазақ тіліндегі жолма-жол аудармасы: *«Қазақ үшін мал – оның тәнінің еті»*), *“If you are famished, gallop to the place of a funeral feast”* (қазақ тіліндегі жолма-жол аудармасы: *«Егер сіз аштыққа ұшыраған болсаңыз, онда жерлеу рәсімінің орнына асығыңыз»*) [4] болып көрініс тапқан, себебі ағылшын тіліндегі нұсқасы орыс тілінен аударылған, ал орыс тілінде бұндай мақал-мәтелдер жоқ. Осы аударма дәйексөз болып келеді, ол дәлме-дәл эквиваленті болмаса да аудармашы қазақ тіліндегі мақалдардың ұлттық құндылықтарын сақтай отырып жеткізе білген.

Абай атамыз кезекті қара сөзінде былай жазған болатын:

Кеселді жалқау, қылжақбас,

Әзір тамақ, әзір ас,

Сыртың – пысық, ішің – нас,

Артын ойлап ұялмас, -

болып жүріп, тірімін деме, онан да Алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық.

Алтыншы қара сөзінде кездесетін өлең жолдарында көк жалқау, орынсыз көп сөйлейтін, істеген ісінен сөйлеген сөзі көп, дайын дүниеге үйір, сыртынан қанша жайдары көрінгенімен, ішкі жан дүниесі бос, істеген істері үшін жауап бермейтін, алды – артын ойламайтын адамдар жайлы айтады.

Орыс тіліндегі тәржімасы:

Бездельник, лживый зубоскал,

Нахлебник и нахал.

В душе холуй, на вид удал

Не ведает стыда.

Будучи таким, не сочти себя за живого. Праведная смерть предпочтительнее такой жизни. [1,152]

Ағылшын тіліндегі тәржімасы:

A loafer and a sycophant,

A hanger-on and an impudent fellow,

Valiant in his looks but craven in his heart,

Has no sense of shame...

If you are like that, do not imagine yourself to be alive. A righteous death will then be better than such an existence. (қазақ тіліндегі жолма-жол аудармасы:

Жалқау және жағымпаз,

Арамтамақ және дарақы,

Оның көзқарастарында батылдықы, бірақ оның жүрегінде қорқақтықы,

Ұят-сезімі жоқ. ...

Егер сен сол сияқты болсаң, өзіңді тірі деп ойлап көрме. Әділ өлім осындай өмірден жақсы болады.)

[4]

Тәржімашы орыс тілінен ағылшын тіліне аударарда мағынасын өзгертпей, барабар аударма жасап жеткізуге тырысқан.

Жиырма тоғызыншы қара сөзінде ерекше көзге түскен бір мақалын байқаймыз. Қара сөзде берілген нұсқа мақалдың түпнұсқасынан өзгешеленеді. Абайдың шығармасында «**Ата-анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті**» – деп берілген, ал негізгі нұсқасы «**Ата-анадан қалған мал тәтті, алтынды үйден шыбын жан тәтті**» болады. Ақынның бұл мақалды өзгертуіне қандай себептер болса да, ол өзінің даналық ойларын жеткізгісі келгендіктен болар деген ойдамыз. Мақалды тереңірек зерттейтін болсақ Абайдың айтқысы келген ойы кейбір адамдар ата-анадан қарағанда мал-мүлікті артық көреді, олардан қалған дүниеге ғана қызығушылықтары болады, ата-аналарын және жақындарын бағаламайтындығы болса керек. Ал кей адамдардың осы мақалға қатысты ойы айрықша, олардың ойынша мақалдың мағынасы Абайдың айтқанындай тек мүлікті артық көру емес, керісінше олардан қалған дүниені бағалауымыз керек, себебі ата-ананың бөліп берген еншісі – дүниедегі ең артық мүлік, ол ата-ананың көзі. Мақалдың екінші бөлігіндегі «**...алтын үйден жан тәтті**» сөзінің мағынасы адам қаншалықты көп дүние-мүлік жиса да, қиыншылыққа тап болған кезде осы жиған-тергенінің барлығын шыбын жанын аман алып қалу үшін құрбан етеді деген ойға келеміз.

Орыс тіліндегі тәржімасы:

«Богатая казна милее отца с матерью, Собственная жизнь дороже золотого дворца».

Ағылшын тіліндегі тәржімасы:

«A treasure chest is dearer than father and mother, but your own life is dearer than a palace of gold» [4]

(қазақ тіліндегі жолма-жол аудармасы: «*Қазына әке мен анаға қарағанда қымбат, бірақ өзіңіздің өміріңіз алтын сарайынан гөрі қымбатырақ*»). Орыс және ағылшын тіліндегі тәржімасы адекватты болып келеді.

Қорытындылай келе хәкім Абайдың қара сөздеріндегі мақал-мәтелдер бірнеше тәсілдермен аударылғанын айта аламыз. Мақал-мәтелдер әр жеке жағдайға байланысты туған.

Сонда, мақал-мәтелдерді басқа тілге тәржімалау кезінде ескеретін жайттар – мақал-мәтелдерде кездесетін ауыспалы мағына, ұлттық колорит және өзіндік реалиялық сипатын сақтап қалуға тырысу. Аудармашылардың әрқайсысы мақал-мәтелдерді аударуды өздігінше топшылайды.

Жоғарыда айтқандай, сол мақал-мәтелдерді қолданып жүрген халықтың әдет-ғұрыбы, салт-санасы, тұрмысы, мәдени және рухани ерекшеліктері өздерінің мақал-мәтелдерінде көрініс табады. Қара сөздегі мақалдарды аудару тәсілінің ерекшеліктерінің бірі осы болып табылады.

Екіншіден, мақал-мәтел құрылымы өзінің лексикалық мағынасын сақтайтынына байланысты, өзге ұлттың мақал-мәтелі екенін ескеріп аудармашылар оларды дәлме-дәл аударған жерлері де болды.

Аудармашылар мұндай жағдайда – екі тілде де ұқсас мақал-мәтелдер болса – түпнұсқаға адал болу мақсатымен және оның өзге халыққа тиесілі екенін айқындау үшін дайын балама күйінде емес, аудару арқылы жеткізуді де қолданған.

Үшіншіден, өзге тілдегі мақал-мәтелдің образды астарын жоғалтпай, лексикалық құрамын, стильдік құрылымыдарын сақтай отырып аударған, яғни калька жолымен жаңа мақал я мәтел жасау. Мұндайда мақал-мәтелдердегі ұлттық, тарихи фактілер, географиялық атауларды сақтай отырып аудару кездеседі.

Бәлкім Абай ағамыздың туындысында кездесетін мақалдарды аудару кезінде аудармашылар біршама қиыншылықтармен беттескен болар, бірақ ешнәрсеге қарамастан орыс тіліне Ролан Сейсенбаев, Сәтімжан Санбаев сынды аудармашылар осындай керемет аудармалар жасаған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дадебаев Ж. Әдеби компаративистика және көркем аударма. 2011. 183 б.
2. М. Әуезов. 20 томдық шығармалар жинағы 20 – т., А., «Жазушы», 1979–1986.
3. http://old.aikyn.kz/ru/articles/show/9184-k_lt_ben_basynda_k_nde_ke_es
4. К.Серікбаев, Абай. Қара сөз. Поэмалар/Книга слов. Поэмы, Алматы, 1993, 272 б.
5. http://old.aikyn.kz/ru/articles/show/9184-k_lt_ben_basynda_k_nde_ke_es
6. <https://abai.kz/post/6>

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ҚЫТАЙ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕ ТӘРЖІМАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақтың ұлы ақыны Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы 1845 жылы осы күнгі Шығыс Қазақстан облысы (бұрынғы Семей уезі), Абай ауданында (бұрынғы Шыңғыстау болысы) Шыңғыс тауында дүниеге келген. Абай атақты Тобықты руының Ырғызбай деген руынан тарайды.

Абай әуелі ел ішіндегі дін мектебінде оқып, ауылдағы молладан хат таниды. Он жасқа келгенде Семей қаласына келіп, оқуға түседі. Семейдегі алғашқы оқытқан молдасы – Ғабұлжаппар деген татар. Одан кейін Ахмет Риза медресесіне түседі. Абай осы медреседе үш жыл оқиды. Өзі тұстас үлкен-кіші балалардың барлығынан санағұрлым зейінді, ұғымтал және ерекше ықыласты болған. Дәрісте арабша кітапты молдасының бір оқып, бір-ақ рет түрікшеге аударып берген сөздерін кітапқа қарамай жатқа айтып шыға алатындай зерек болады. Дін сабақтарымен қатар, шығыстың ұлы классиктері Науаи, Физули, Саади, Хафиз, Шамси, Сайхали, шығармаларын оқып танысады. Оларды араб, парсы, шағатай, түрік тілдерінде оқыған. Соларға еліктеп бала ақын “Изузи Раушан”, “Физули, Шамси, Сайхали” өлеңдерін жазып, алғашқы ақындық жолын бастайды.

Ахмед Риза медресесінде оқып жүрген кезінде Абай Семейдегі Приходская школада үш ай орысша оқиды. Жасы он үшке келгенде, мұсылманша үш жыл, орысша үш ай оқумен Абайға ары қарай оқудың есігі жабылады. Әкесі Құнанбай Абайды оқудан шығарып алып, ел басқару жұмысына қосады. Әке еркімен ел ісіне жастай араласқан Абай тез есейіп, балалықтан ерте арылып, жастайынан ел ішіндегі әңгіме, сөз өнерін, билердің шешендік сөздерін бойына сіңіре береді. Кезі келгенде экспромтты өлең, қалжың сықақ, тіпті кейде ел жұмысына араласқан шешендердің өзін мүдіртіп кетуге тырысады.

Абай Құнанбайұлының жас кезіндегі алғаш өз жанынан суырып салып айтқан өлеңі – “Кім екен деп келіп ем түйе қуған” деп аталатын бір ауыз шумақтан тұрады. Оны ақын он жасында бір әйелге ауызша айтқан. 1864 жылы он тоғыз жасында “Әліп-би” өлеңін жазады. Мұнан кейінгі өлеңдерінің жазылу мерзімі 1870 жылдан басталады. 1884 жылдардан бергі өлеңдерінің жылдары үзілмейді. Әсіресе, көп жазған жылдары – 1886, 1889, 1895 жылдар. 1886 жылы 17 өлең, 1889 жылы 27 өлең (оның 8-ін орысшадан аударған), 1895 жылы 13 өлең жазған.

Абайдың ғылымға, өлең жазуға белсене кірісуі қырық жасынан бері қарай. Оған дейін білім іздеуден қол үзбегенмен, өлеңді тиіп-қашып ғана жазып келсе, қырық жасынан бастап шығармашылыққа түгелдей берілді. Өз айналасындағы ру тартысынан, ескіліктен, надандықтан жеріне бастаған дана ақын өз елін ел етуді ойлайды да, осының жолын іздейді. Ақын солардың барлығына қаламмен күрес ашу деген қорытындыға келеді.

Қазақтың әлеуметтік өміріндегі ескі феодалдық көзқарасқа қарсы күрес ашып, бұл жөнінде көп өлеңдер жазған жылдары 1886 жылдардан басталады. “Ғылым таппай мақтанба”, “Жасымда ғылым бар деп ескермедім”, “Интернатта оқып жүр” тәрізді, оқу, өнер, адамгершілікке үндеген, “Қалың елім, қазағым”, “Байлар жүр жиған малын қорғалатып”, “Адасқанның алды жөн” сықылды әлеумет өмірінің әр түрлі жақтарына өлеңдері де осы жылдары шығарылған.

Қазақтың ұлы ақыны Абайдың зор еңбегінің бірі – жастарды, әсіресе, болашақ ел өмірімен байланысты ақын-жазушыларды тәрбиелеу. Орыс, шығыс, батыс елдерінің мәдениетіне сүңгіп, түбінен керекті маржанын теріп ала білген ақын және елін өнер-білімге үндеп, жастарды оқуға сүйрейді. Балаларын орысша мектептерде оқытып, олардың жоғарғы дәрежелі білімі бар адам болуларын талап етті. Адамгершілік, жақсы мінез-құлыққа тәрбиеледі. Ақындарына өзі тақырып беріп, әр халықтың өмірінен поэмалар жаздырып, өзі олардың сыншысы болды.

Қазақ халқының жаңа әдебиетінің, әдеби тілінің негізін салушы, қазақтың өлең құрылысын бұрынғы қалпынан өзгертіп, әлденеше жаңа түр кіргізуші, өзінің даңқты ұлы еңбектерімен қазақ халқын басқа елдердің мәдениетімен қоян-қолтықтастыруға басшылық еткен, елін мәдениет, білім, өнерге шақырып, сол жолда бойындағы бар асылын аямай жұмсай біліп, кейінгі ұрпаққа үлгі өнеге қалдырған қазақтың ұлы ақыны Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы 1904 жылы 23-інші маусымда дүниеден өткен.

Абайдың зор еңбегінің бірі – жастарды, әсіресе, болашақ ел өмірімен байланысты ақын-жазушыларды тәрбиелеу. Орыс, шығыс, батыс елдерінің мәдениетіне сүңгіп, түбінен керекті маржанын теріп ала білген ақын және елін өнер-білімге үндеп, жастарды оқуға сүйрейді. Балаларын орысша мектептерде оқытып, олардың жоғарғы дәрежелі білімі бар адам болуларын талап етті.

Абай Құнанбаев өлеңдері көркем тәржіма арқылы өзге елдерге тарап, танымал бола бастады. Кеңес үкімет кезінде орыс ақындары Абай өлеңдерін аударып, Ресей халқына таныстырды, Абай өлеңдері өзге тілдерге де: түрік, өзбек, ағылшын тілін, француз, қытай тілдеріне аударылды.

Поэзияда, сөз тіркесін, сөйлемді бастапқы мағынасын сақтау негізінде түрлі тәсілдермен аударуға болады. Поэзия жалпы адамзат тілінде сөйлейді. Ақындық талант болмаса, поэзияны аудару қиын. Поэзия мазмұны тек өлең сюжеті ғана емес, бұл ақынның айналаға көзқарасы, дүниетанымы, жан сыры, өмірге, қоғамға, табиғатқа қатынасы. Соның ішінде Абай өлеңдерінің қытай, ағылшын тіліне аударылуы жайында осы мақаламызда сөз етеміз. Аудармашы поэтикалық туындыны құрайтын бөлшектердің көркемдігін, пішіні мен мазмұн бірлігін, жекелеген жолдардың мағыналық, логикалық байланысын түсінуі қажет. <3,262>

Абай өлеңдері қытай тіліне аударыла бастағанына 30 жылдан астам уақыт өтті. Ең алғаш Абай өлеңдері мен қара сөздерін қытай тіліне аударған сібе ұлтынан шыққан қытай жазушылар одағының мүшесі, аудармашы Қабай (Ха Хуанжаң) мырза еді. Өткен ғасырдың 50-жылдары Қабай мырза Абай өлеңдерінің үзінділерін қытай тіліне аударып, Абай шығармаларын қытай тілінде сөйлеткен ең алғашқы адам атанды. 1993 жылы Абай өлеңдерінің толық нұсқасын түгел қытай тіліне аударып, ұлттар баспасынан «Абай өлеңдерінің толық жинағы» деген атпен шығарды.

Енді Абайдың “Жасымда ғылым бар деп ескермедім” өлеңін Ричард МакКейннің ағылшын тіліне және Қабайдың қытай тіліне тәржімаларымен салыстырып көрейік.

Түпнұсқа	Ричард МакКей аудармасы	Кері аудару
<p>1)Жасымда ғылым бар деп ескермедім, Пайдасын көре тұра тексермедім. 2)Ержеткен соң түспеді уысыма, Қолымды мезгілінен кеш сермедім. 3)Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы, Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім? 4)Адамның бір қызығы – бала деген, Баланы оқытуды жек көрмедім. 5)Баламды медресеге біл деп бердім, Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім. 6)Өзім де басқа шауып, төске өрледім, Қазаққа қара сөзге дес бермедім. 7)Еңбегіңді білерелік еш адам жоқ, Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.<1,45></p>	<p>(1)When I was young I didn't give much thought to knowledge, I saw the use, but didn't test it out. (2)When I grew up, I didn't know how to latch onto it. I stretched out my hand to it very late. (3)Who should I blame that I was left with nothing? If I'd striven in time would I be like this now? (4)Children are one of the joys of life. I'm not against teaching children. (5)I put my son in the madrasah, so that he could acquire knowledge and not so that he could gain favour and status. (6)I myself strove to better myself In the field of rhetoric I was second to none among the Kazakhs. (7)But no one can value your works, and so I preferred in everything the peace of solitude.<2,21></p>	<p>(1)Жас кезімде білімге назарымды көп аудармадтым, Мен оның пайдасын көре тұра тексермедім. (2)Ержеткен соң,оны қалай түсінетінімді білмедім. қолымды өте кеш создым. (3)Мен бәрінен айырылдым бұған кім кінәлі? Егер уағында ұмтылсам осындай болармеді? (4)Балалар өмірдің бір қызығы,мен балалардың білім алуына қарыс емеспін. (5)Баламды медресеге білім алсын деп бердім, Қызмет қылсын деп бермедім. (6)Мен өзімді жақсы ұстауға тырыстым Риторика саласында мен қазақтардың насихатшыларына ешқашан да жол бермеймін. (7)Бірақ ешкім сенің еңбегіңді бағалай алмайды, сондықтан мен тақуалықтың бәрін жақсы көретінмін.</p>

Абайдың бұл өлеңі ағылшын тілінде көркемдігін, әуезділігін жоғалтқан. Аудармашы осы өлеңді жай, қарапайым тілмен тәржімелеген. Және де түпнұсқадағы кей сөздерді өз мағынасынан бұрмалап, басқаша аударған. Түпнұсқадағы «Ержеткен соң түспеді уысыма, Қолымды мезгілінен кеш сермедім» дегенді ағылшынша1 «When I grew up, I didn't know how to latch onto it. I stretched out my hand to it very late», яғни, 1«Мен өскенімде, оны қалай алуды білмедім. Мен оған қолымды кеш создым» деп берген. Бұл жерде аудармашы «сермеу» дегеннің орнына «созып»деп қате жіберген. Осы бір ғана сөз өлеңнің сол екі тармағының мазмұнын бұзып, мәнін кетіріп тұр.

Аудармашының тағы бір жіберген қателігі мынада: аудармашы ақынның7 «Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім» дегенін «and so I preferred in everything the peace of solitude»деп тәржімелеген. Аударманы қазақшаға қайтадан тәржімелесек 7«енді мен бәрінен де жалғыздықты тандадым» болып шығады. Бірақ бұл «теріс көрмедім»— енді бәрін қойып, тыныш жалғыз жатамын дегенді білдірмейді , Өзі де қатардағы көптің бірі емес екен:6 «басқа шауып, төске өрлепті», «қазаққа қара сөзге дес бермепті». Осындай толғаныс үстіндегі ақын еңбегімді бағалаған ешкім жоқ, сондықтан "тыныш

жүргенді теріс көрмедім" дейді соңында, Ақын өлеңінде жалғыздық туралы әңгіме болып отырған жоқ, тек тыныштық туралы. Ал, аудармада бір өзінің жалғыз қалғанын тілеп отырғандай болып көрінеді. Ағылшын тілінде оқитын оқырман бұл өлеңнің осы тармағының мағынасын дұрыс түсінбей, және де осы өлеңді жазған ақынды ғылымнан да, айналасындағы адамдардан да айырылып қалған деп ойлауы әбден мүмкін. Дегенмен, аудармашы Абайдың бұл өлеңінің кей сөздерін дұрыс тәржімелемесе де, әуезділігін, ырғағын кетірсе де, жалпы мағынасын берген деп есептеймін.

Түпнұсқа	Хабай Аудармасы	Кері аудару
(1)Жасымда ғылым бар деп ескермедім, Пайдасын көре тұра тексермедім. (2)Ержеткен соң түспеді уысыма, Қолымды мезгілінен кеш сермедім. (3)Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы, Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім? (4)Адамның бір қызығы – бала деген, (5)Баланы оқытуды жек көрмедім. Баламды медресеге біл деп бердім, Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім. (6)Өзім де басқа шауып, төске өрледім, Қазаққа қара сөзге дес бермедім. (7)Еңбегіңді білерелік еш адам жоқ, Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.	(1)年轻时不曾关注科学的作用，也不曾主动地求索和追寻。 (2)成年时才感到知识贫乏，如今只有懊悔和怅恨。 (3)这过失该由谁负责?全部怪自己荒废了光阴。 (4)童年时代孕育着人类的希望，我从未轻视过教育儿童。 (5)送孩子上学是要他们掌握科学，不是让他们在官场追求功名。 (6)我绝不向荒诞的说教者让步，决心登上智慧的高峰。 (7)可有谁能正确评价你的功过，但愿能找到安静的治学环境。 。<4,31>	(1) Мен жас кезімде ғылымға назар аудармадым,өздігімнен сұрап та білмедім,жасым келгенде білімге кедей екенімді сезіндім. (2) Мен ересек болғанымда,біліміме кедей екенімді сезіндім, енді мен өкініп отырамын. (3)бұл кінәға кім жауап береді?уақытты бекербосқа жіберген тек озым кінәлі. (4) Балалық шақ адамның үмітін тудырады, мен балаларды тәрбиелеуді ешқашан бағаламаған жоқпын. (5)Балаларды мектепке жіберу оларды ғылымға үйретуге мүмкіндік береді, олардың ресми түрде беделге ие болуы үшін емес (6) Ақылдылықтың шыңына шығуға бел байлап, жамандыққа ешқашан жол бермеймін. (7)Бірақ кім сенің еңбектеріңді дұрыс бағалайды, тыныш академиялық ортаны табуға үміттенемін.

Аудармашы Хабай тәржімесінде Абайдың өлеңі едәуір өзгерістерге ұшыраған,мысалы(2) <<түспеді уысыма >> <<Қолымды мезгілінен кеш сермедім>>дегенді<<біліміме кедей екенімді сезіндім>><<енді мен өкініп отырамын>> деп тәржімалаған,негізі бұл жерде бірақ көркемдігін, әуезділігін жоғалтқан,және бір нұсқаны салыстырып көрейік:6<<Өзім де басқа шауып, төске өрледім, Қазаққа қара сөзге дес бермедім>>дегенді қазақшаға қайтадан тәржімелесек <<Ақылдылықтың шыңына шығуға бел байлап, жамандыққа ешқашан жол бермеймін.>>бұл жерде аудармашы ауыспалы аударманы колданған,және бұл жерде аудармашы өлеңін мазмұнын терең түсінген, енді мына нұсқаны салыстырып көрейік:7 «Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.деген ді аудармашы « тыныш академиялық ортаны табуға үміттенемін деп қате тәржімалаған, негізі түпнұсқа да ақын еңбегімді бағалаған ешкім жоқ, сондықтан "тыныш жүргенді теріс көрмедім" дейді соңында, тыныш академиялық ортаны табуға үміттенемін деген жоқ. дегенмен аудармашы Абайдың бұл өлеңінің кей сөздерінің мазмұнын ауыстырсада жалпы мағынасын берген деп есептеймін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1 – том. – Алматы: Жазушы, 2003. – 296 бет.
2. Abai. Book of words. – Semei: Abai international club, 2005. -184 p.
3. Аударма әлемі:оқу куралы.-Өнд. толықт. 2-бас. Алматы:Қазақ университеті,2011.-332бет.
4. Абай өлеңдерінің толық жинағы-1993.Қытай ұлттар баспасынан шығарған, -394 бет

«АБАЙДЫҢ АНТРОПОЛОГИЗМІ» – АБАЙТАНУҒА ҚОСЫЛҒАН ҚҰНДЫ ЕҢБЕК

«Абайдың антропологиясы» бұл – әдебиеттанушы-ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, абайтанушы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Филология және әлем тілдері факультетінің ұстазы Жаңғара Дәдебаевтың Абай шығармашылығындағы кісі бітім-болмысының көркемдік, әлеуметтік-этикалық, эстетикалық мәселелері, оның табиғаты, жаратылысы жан-жақты қарастырылған, һәм хакімнің адам турасындағы ілімінің негізі, құрамдас бөлімдері, бастау көздері, басты делінген категориялары терең зерделенген монографиясы.

Тегінде, «қазақтың бас ақыны» (А.Байтұрсынұлы, 1913 ж. – Ә.Б.) – Абайдың өмірі, поэтикасы, әдеби ортасы, текстологиясы, мұрасының нәр алған рухани бұлақтары жөнінде жазылған зерттеулер аз деп айта алмас ек. Алайда, «Абайдың антропологиясының» өзге еңбектерден ерекшелігі мынада екен: «Біздің зерттеуіміз аталған мәселелермен тығыз байланысты. Анық айтсақ, біздің зерттеуіміз де Абайдың ілімі туралы. Бірақ біз Абайдың ілімін «әділет туралы», «адамгершілік туралы» немесе «толық адам туралы» деп атаудан тартынамыз. Біздің байқауымызша, Абайдың ілімі туралы осы атаулардың бәрі де негізсіз емес, бірақ олар тек деңгейіндегі ұғым бола алмайды» [1, 3]. Осы тұрғыдан келгенде, монографияда зерделенген мәселелер тек өзекті ғана емес, сонымен қатар аса күрделі деуге негіз бар. Оның кіріспесі мен қорытындысын есепке алмағанда, ғылыми еңбек «Өмірбаян өрнектері және ақындық тұрғы», «Адам келбеті һәм заман сипаты (пайымдаулар)», «Адам келбеті һәм заман сипаты (нақты талдаулар)», «Жан мен тән», «Ақыл», «Махаббат», «Абай және Құран», «Адамның бес асыл ісі», «Адамның бес дұшпаны», «Ақындық дүниетаным (түсіну, пайымдау, бағалау)», «Мән мен мағына поэтикасы» секілді он бір тараудан тұрады. Бір тарау екіншісіне, екіншісі үшіншісіне ұқсамайды. Яғни, әрқайсысының көтерген жүгі – ауыр, айтар ойы – анық, мақсат-мұраты – айқын, мазмұны – бай. Абай атты «мұхит» кімді болсын өзіне тереңдігімен, сұлулығымен, сырлылығымен тарта түсетіні даусыз. Абайды М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Т.Әлімқұлов, А.Нұрқатов, З.Ахметов, З.Қабдолов, Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, Т.Қожакеев, Р.Сыздық, М.Мырзахметұлы, Қ.Мұхамедханов, Ә.Жиреншин, Ғ.Есім, Ж.Шойынбет, Т.Шапай, т.б. зерттеген болатын. «Адам атты саналы жаратылыс иесі кім?» деген сауал-сұраққа толымды жауапты Абай Құнанбайұлынан табамыз: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, соны адам десе болады» [2, 19]. Адамның адам болып қалуы, қалыптасуы жолында ғылым-білім, адамгершілік, этика, дін, философияның маңызы жөніндегі дананың ойлары өз өзектілігін ешқашанда жоймайды, қайта «тау алыстаған сайын биіктейтініндей» уақыт өткен сайын тотықұстай түрленіп, жаңа қырынан ашыла түсетіні анық. Бұл туралы әдебиеттанушы-ғалым Ж.Дәдебаев былай дейді: «Ақын өзінің көз алдындағы өмір шындығының суретін жасап, сол шындыққа өзінің көзқарасын білдірген, бағасын берген. Суреттелген шындық нақты, жалпының емес, өмір сүрген мезгілі мен мекені нақты әлеуметтің болмысын көрсетеді. Сонымен қатар осы шындықта адамзат қоғамының қай кезеңі үшін де басты сипат болып қала беретін белгілер бар. Осыдан келіп ақын ойының жалқы және жалпы, нақты және абстрактылы мағынасы мен мәні өріліп шығады. Соған орай ақын ойының мәні мен мағынасынан ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың сәулесі бірдей таралады» [1, 28]. Ж.Дәдебаев аталған монографиясында Абай поэтикасының күш-қуатын ашып, оның мән-мағынасына ерекше назар аударады. Жалпақ Жаһанға Абай көзімен қарау, Абайша ойлау, Абайша түсіну, Абайша қабылдау, Абайша сезіну, Абайша қайғыру, Абайша қуану, бұлардың барлығы дерлік – бір ғана кісінің басындағы жағдай емес, жалпыадами мәнге ие өмір сүру категориялары, дүниені танудың «ішкі» классификациясы. Соған сай, ол сан түрлі құбылыстардың атын атап, түсін түстейді. Француз философы Ж.Руссо бойынша өлім деген «жанның тәннен бөлініп шығуы» [3, 38] екен. Дәл осынау ойды Сократ та айтқан-ды. Ал, Абай бұған басқаша келеді: «Мені» мен «менікінің» айрылғанын «Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес». Ғалым: «...ақын жанның тәннен ажырауын өлім деп түсінгендерге сын айтады. Абайдың ақындық танымы бойынша, адамның «мені» – ақыл мен жан. Адамның адамдығы да ақыл мен жанда» дегенді алға тартады. Жаңғара Дәдебаевтың

хакім айтқан «үш қасиет» жөніндегі ойы да орынды деп білген жөн: «Абай көрсетіп отырған үш қасиет – «ыстық қайрат», «нұрлы ақыл», «жылы жүрек» – адам өмірінде ешуақытта азбайтын, арзандамайтын мәңгілік құндылықтар қатарына жатады. Бұл үшеуі – Абай ілімінің құрамдас үш негізі. Ақын шығармашылығында өмір құбылыстары, адам болмысы осы үш негізге байланысты бағаланады. Ақын адам баласының осы үш негізді бірдей ардақ тұтып, өз болмысының ажарына айналдыра алғанда қандай күйде болатынын, оларға қол жеткізе алмай, олардан шет қалғанда қандай күйге түсетінін өз заманының нақты шындық құбылыстары шегінде үлкен реалистік қуатпен көрсетеді. Аталған негіздердің әрқайсысын ғылымның көзімен пайымдауда Абай кемел ойдың желісін тартады» [1, 72]. Абай ұғымында кісі бойынан осы – «ыстық қайрат», «нұрлы ақыл», «жылы жүрек» табылғанда ғана ол кемелдікке жетпек. Ақжан әл-Машани мұны «Абайдың үшкілі» дей келе: «Абай үшкілі – даналық үшкілі» [4, 121], – деп тұжырымдайды. Ақыл – ғылым, білім, мәдениет, әдебиет, жалпы ойдың қозғаушы күші, генераторы. Демек, ақыл («Жоғарғы Сана». – Ә.Б.) – бастау. Румише айтқанда, егер ақыл жүзін көрсетсе, онда оның жарығының жанында күндіз қап-қараңғы түндей болар-ды. Әгәрәки, надандық жүзін ашса, онда оның қараңғылығының қасында көзсе түртсе көзгісіз түнектің өзі жап-жарық болып көрінер еді [5, 2181]. Құдай ақылды шақырып алып, оған: – Мен бұл жалғанда сенен қадірлі ештеңе жаратпадым. Сен арқылы сыйлаймын, сен арқылы айыптаймын, сен арқылы марапаттаймын, сен арқылы жазалаймын! – депті [6, 295]. Имам әл-Ғазалидың осы мысалынан түйетініміз, ақыл – Құдайдың адамзатқа берген сыйы. Бұл жөнінде Абай: «Малда да бар жан мен тән, Ақыл, сезім болмаса» [7, 282] немесе «Мақсұтым – тіл ұстартып, өнер шашпақ, Наданның көзін қойып, көңлін ашпақ» [7, 94], – дейді. Осыған қатысты әдебиеттанушы былай дейді: «Абай ақылдың сипатын толық ашып көрсету мақсатында ақылды кісі мен ақылсыз кісінің парқына олардың қызығу, құмарлану үстіндегі күйі арқылы назар аударады: а) есті адам орынды іске қызығып, құмарланып, соны іздейді; ә) есер кісі орынсыз, баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмарланып, соны іздейді. Ақын осымен тоқтап қалмай, қызығу мен құмарланудан мастықтың туатынын анықтайды да, есті кісі мен есер кісінің күйін енді соған қатысты парықтайды. Ол негізсіз емес. Өйткені, «мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың көзін байлайды»... Абайдың ілімінде ес, есті ұғымының өзіне тән мағынасы мен мәні бар. Ал мына жерде ақылды, есті сөздері мағыналас. Есер сөзі бұған қарама-қарсы мағынаны білдіреді. Ақын ақыл, ақылды, есті ұғымдарының мәнісін өзара мағыналас тілдік бірліктер арқылы да, қарама-қарсы мағына беретін тілдік бірліктер арқылы да ашып көрсетеді» [1, 90]. Расында да, Ж.Дәдебаев айтқандай «Абайдың ілімінде ес, есті ұғымының өзіне тән мағынасы мен мәні бар». Есті адам оғаш қылық жасаса, онда ессіздікке бой ұрады. Яғни, есінен айырылады. Ал, есінен айырылған адам есті болып саналмауға тиіс. Есті мен ессізді қызыл шекара бөліп тұр. Аттаса болғаны. Сол секілді, ақылды кісі де ессіз қылыққа барса, онда ақылды болудан қалады. Яғни, бір сәтке ақылынан айырылады. Сонымен қатар, ақылын ғана емес, кісілігін де жоғалтады. Өзі үшінгі этикалық, эстетикалық, моральдық (Ар-ұждан, ұят, абырой. – Ә.Б.) нормалардан аттап өтеді. Демек, хакім түсінігіндегі естілік, ақылдылық, бұл – адамгершілік, адамилық, арлылық деген құндылықтармен де өзектес. Осы орайда, орыс ойшылы Лев Шестовтың ақыл, сана туралы мына тұжырымы көкейге қонады: «Истина лежит по ту сторону разума и мышления – это не разрыв с древней философией, как говорил Целлер, это – вызов ей. Это значит, что действительно существующее отнюдь не определяется, что оно само все определяет» [8, 538]. Абайдың есті мен ессіз әл-Фарабидың «тәрбиесіз берілген білім қауіпті» дегенімен де қанаттас екенін айта кетуіміз керек. Өйткені, ақылды бұрыс бағытта пайдаланса (Мұны Энрико Ферми сыйлығының лауреаты, физик-теоретик Роберт Оппенгеймердің мысалынан көруімізге болады. – Ә.Б.), онда ол аса қауіпті дүниеге айналмақ. Адамзат тауарихында махаббат жайлы көптеген ойлар айтылып, көптеген пәлсапалық трактаттар жазылғаны рас. Бұл тақырыпқа Абай да барған. Ғұлама оның түү тереңіне сүңгиді, оның табиғатын ашады. «Ғашықтық құмарлық пен ол екі жол, Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол» деген хакім белгілі бір категорияның мән-маңызын анықтау үшін салыстыруға жүгінеді. Әуелгіде, ол «есті» мен «есерді» қатар қойса, енді «ғашықтық» пен «құмарлықтың» мазмұнына үңіледі. «Ақынның парықтауында махаббат – ғашықтық, сүю, сүйіспеншілік. Адамның біреуге, бір нәрсеге құштар, құмар болуында да махаббат, ғашықтық, сүю бар секілді көрінетіні рас. Өйткені, құмарлық, құштарлық адам бойындағы ең күшті сезімдердің қатарына жатады. Солай болғанына қарамастан, Абай махаббат (ғашықтық) және құмарлық (құштарлық) арасына шек қояды, бұларды екі бөліп, екі басқа құбылыс ретінде пайымдайды. Құмарлық нәпсінің, тәннің тілегі ретінде анықталғанда, ғашықтық одан басқа, нәпсінің, тәннің тілегімен ешқандай байланысы жоқ, оған қатысы жоқ дара қасиет, рухани асыл құндылық ретінде бағаланады» [1, 109] деп жазады абайтанушы. «Махаббатпен жаратқан адамзатты, Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті. Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп, Және хақ жолы осы деп әділетті», – дейді Абай. Оның ұғымындағы махаббатың аясы кең: адамға деген махаббат, Аллаға деген махаббат... Осылардың ішіндегі көбіне-көп Хафиз, Хайям, Жәми, Руми,

Физули, Сағди, Ясауи сықылды Шығыс шайырларына тән нәрсе – Аллаға, Жаратушыға деген махаббат. Бұл – сезімдердің ең ұлысы, сезімдердің патшасы, сезімдердің сезімі. Бұл күйді буддизмде нирвана деп атайды. Яғни, адам барлық қиындық, жамандық атаулысын ұмытып, толығымен тазарады. Ал, тазарған адам дүниені емес, өзінің Құдайын тануға ұмтылыс жасайды. Хакім өлеңін: «Осы үш сүю болады имани гүл», – деп өре түседі. Қисынса салсақ, бірінші сүю, бұл – «Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті», екінші сүю – «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп», ал үшінші сүю – «Және хақ жолы осы деп әділетті» болмақ. Ғалымның осы жөніндегі ойын білсек: «Абайтанушы ғалымдардың арасында Абай айтқан «үш сүюдің» мәнісін мына түрде түсіндіру бар: бірінші сүю – адамның Алланы сүюі; екінші сүю – адамның «адамзаттың бәрін сүюі бауырым деп»; үшінші сүю – адамның «хақ жолы деп әділетті сүюі». Екінші жолда ақын не себепті «Сен де сүй ол Алланы» деп тұр? «Сен де сүй» тіркесінің мағынасында «ол адамзаттың бәрін сүйеді, сен де оны сүй» немесе «ол сені сүйеді, сен ғана емес, барша адамзатты сүйеді, сондықтан сен де сүй оны» деген ойдың тұтасқан желісінің мәні бар. «Ол сені, барша адамзатты сүйеді» деген ойға орын жоқ дейтін болсақ, «сен де сүй оны» деуге негіз қалмайды. Оның үстіне ақынның осы ойы шумақтың бірінші тармағында тұр. «Адамзатты махаббатпен жаратқан Алланы сен де сүй» деген сөзді осылай түсіну дұрыс» [1, 118]. Ғалымның Абай көркем мәтінінің интерпретациясымен толықтай келісесіз. «Үш сүю» туралы филология ғылымдарының докторы, профессор, абайтанушы М.Мырзахметұлының да пікірін білсек: «Мұсылмандық шығыс поэзиясында құстың қос қанатындай қанат қағып келе жатқан жүректі мадақтау (жүрек култі) мен ақылдың култі дәрiптеу көрiнiсi айқын аңғарылып тұрады. Осы тұрғыдан келiп классикалық сопылық поэзияда имани ақыл (ибн Сина) мен иманигүл (Абайда) танымы ғасырлар бойы жырланып үзeнгi қағысып келедi» [9, 39]. Демек, «үш сүюдi» кiсiнiң рухани кемелденуiнiң, толысуының көрiнiсi деп ұққан жөн. Себебi, кемелiне жетпеген адам Абай айтқандай деңгей-дәрежедегi сүюге жете алмасы анық. Ф.Достоевскийдiң «Накұрыс» романындағы князь Мышкинның аузымен айтылған: «Әлемдi «сұлулық» құтқарады!» – деген сөзi де әлгi сүюмен сабақтас келедi. Жаны сұлу, кемел адам ғана «ғашық» бола алады. Бұл – адамға емес, Аллаға деген ғашықтық. Ал, сол «сұлулықты» тап басып тану үшін ол «ғашық» болуы керек. Бiрақ, ол деңгейге жеткен де бар, жетпеген де бар. Жаңғара Дәдебаев осы «үш сүюдi» әр қырынан (дiн, ғылым, философия, т.б.) жан-жақты талдайды, әрi өзiне дейiнгi жазылған дүниелерге ұстамды пікірін айтады. Аристотельден кейiнгi «Екiншi ұстаз» саналатын Әбу Насыр әл-Фараби «Философиялық трактаттарында» ғашықтық, құштарлық махаббат жөнiнде былай дейдi: «Бiрiншi Тұлғаны алатын болсақ, Онда ғашық болушы – ғашық етушiнiң өзi; тiптi бауратушының өзi баураушымен бiрдей. Сонымен, Ол – әрi ғашық болушы, әрi құштарлық махаббат туғызушы Бiрiншi Тұлға» [10, 242].

Жаңғара Дәдебаев «Құран-кәрім» мен Абай шығармашылығын қатар қойып қарастырады. Және, екеуiнiң ортақ тұстарына ерекше тоқталады. «Құран-кәрiмнiң» «Ағраф» сүресiндегi: «Олардың жүректерi бар, алайда олар онымен түсiнбейдi. Көздерi бар, онымен көрмейдi. Және олардың құлақтары бар, ол арқылы естiмейдi» деген дүние Абайды да қатты мазалаған. Ал, әдебиеттанушының «Адамның бес асыл iсi» жөнiндегi тарауы өте ауқымды, әрi мазмұнды. Автор талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым секiлдi Абай шығармаларында көрiнiс тапқан ұғымдарды талдай келе, өздiгiнше ой қорытады. Ал, «Адамның бес дұшпаны» тарауында өтiрiк, өсек, мақтаншақ, ерiншек, бекер мал шашпақ деген түсiнiктердi тасбих тартқан тақуаша тәпсiрлейдi. Абай – адамның сезiмдерiне, қасиеттерiне, табиғаттағы, айналадағы санқилы құбылыстарға, жалпы жаратылысқа бей-жай қарай алмаған ойшыл. Ақын туындыларының алтын дiңгегi – қайрат. Мысалы: «Тоқтаулылық, талапты шыдамдылық, Бұл қайраттан шығады, бiлсең керек». Абай ақыл, қайрат, жүрек үштiгiн бiр-бiрiнен ажырағысыз ұғым ретiнде қарайды. Бұл турасында Ж.Дәдебаев былай деп жазады: «Бұл пікір ақынның басқа өлеңдері мен қара сөздерінде дамытылып, толық адам туралы концепцияға ұласады. Сондықтан ақынның ақыл, жүрек, қайрат және толық адам туралы ойлары мен ұғымдары түпнұсқаның өзекті, біртұтас мағыналық және құрылымдық жүйесінің басты бірліктері қатарына жатады» [1, 205]. «Қайрат пен ақыл жол табар, Қашқанға да, қуғанға. Әділет, шапқат кімде бар, Сол жарасар туғанға. Бастапқы екеу соңғысыз, Біте қалса қазаққа, Алдың жалын, артың мұз, Барар едің қай жаққа?», – деген Абай қаймана қазаққа сауал тастайды... Жаңғара Дәдебаев Абай туындыларының алтын арқауы саналатын сана, ақыл, ес, махаббат, қуат, ғылым, білім, мінез, достық, ар, ұят, Жаратушы, жүрек, қайрат, ақындық тұрғы, жан мен тән, мән мен мағына, адамның бес асыл ісі, адамның бес дұшпаны, Абай көркем шығармаларының аудармасы турасындағы орынды айтылған ойлары, бөлекше пайымдаулары, тұшымды тұжырымдары елеусіз-ескерусіз қалмайтыны сөзсіз. Қайта, ғылыми еңбек пен хакім шығармаларын қатар оқығанда Абайды жаңа қырынан танығандай боласыз. Ұлы дүниелер, Хемингуэйше айтқанда айсберг секілді, аз бөлігі судың бетіне шығып тұрады-дағы, қалғаны судың астында көрінбей жатады. Абай да айсберг секілді. Хакім жөнінде білетінімізден білмейтініміз көп. Бір

жағынан бұл заңдылықтай көрінеді. Ормандай орыс жұрты Пушкинды, ағылшындар Байронды, немістер Гетені әлі күнге дейін зерттеумен келеді. Зерделеген сайын өз ұлтының кемшілігімен қоса артықшылығы, жеңісімен қатар жеңілісі де айқын көрінетіні даусыз. Ұлылар белгілі бір деңгейде өлшем десек болар. Оларды терең оқыған сайын кері кеткен немесе ілгерілеген, өшкен, әлде өскенімізді аңғарамыз. Абай – код. Оны ашу үшін таным, ізденіс, тәжірибе мен уақыт қажет. Абай – қазақтың ұлы ақыны, ойшылы. Оның туындыларындағы қазақ тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, әдет-ғұрпы, мәдениеті, дүниетанымы, ойлау жүйесі, әлемді қабылдауы, түсінуі, түйсінуі барынша көрініс тапқан. Абайдың поэзиясы да, «Қара сөздері» де қазақ әдеби тілінің байлығын көрсетіп, Алаш жұртының адамгершілік, арлылық мәселелерін қарпи қамтып, қоғамдық-саяси, философиялық, діни ойларын дамыта отыра, жаңа биікке көтергені белгілі. Хакім сөз өнеріндегі өзгеше өрнек, философиялық ойлары әр қазаққа қадірлі, жанына жақын. Осы тұрғыдан келгенде, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті «Абайтану» институтының директоры Жаңғара Дәдебаевтың «Абайдың антропологиясы» – кейінгі ұрпақ үшін аса қажетті, әрі құнды монография.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 3 б.
2. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Екінші том. – Алматы, 1977. – 19 б.
3. Руссо Ж. Исповедь. Азбука. – Москва, 2012. – 38 с.
4. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы, 1994. – 121 б.
5. Руми, Джалал ад-дин, Мухаммад. Маснави-йи Ма’нави («Поэма о скрытом смысле»). Четвертый дафтар (байты 1-3855) / Пер. с перс. – СПб., 2010. – 2181 с.
6. Аль-Газали, Абу Хамид. Наставление правителям. – Москва, 1978. – 295 с.
7. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. – Алматы, 1977. – 282, 94 б.
8. Шестов Л. На весах Иова. Странствие по душам / Антология мудрости. – Москва: Эксмо, 2009. – 538 с.
9. Мырзахметұлы М., Шойынбет Ж., Әліпхан М. Абайтанудың өзекті мәселелері / Оқу құралы. – Алматы, 2010. – 39 б.
10. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973. – 242 б.

ОБРАЗНЫЕ СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ОБОРОТЫ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: образные обороты, логические обороты, предметно-логические обороты, устойчивые образные обороты, сравнительные обороты.

Сравнительные обороты с союзом «as» и опорным существительным или его синтаксическим эквивалентом (синтаксическим существительным) преимущественно зависят от прилагательного или наречия. Эти последние можно разделить на два вида: образные и предметно-логические. Такое деление было подробно рассмотрено русистами: Б.П. Ардентовым, Л.А. Киселевой и особенно Н.А. Широковой, у которой мы заимствовали термины. Образные обороты в английском языке выделялись уже давно, например, в работах М. Дейчбека, К. Штоффеля, Э.Борста, Т. Эльворти, Н.Н. Амосовой и др. Они часто обозначаются термином *simile* в отличие от *comparison*. Но ни один из авторов, с которыми мы познакомились, не выделяет каких-либо структурных особенностей образных оборотов в английском языке в отличие от предметно-логических.

На интуитивном уровне, на котором все англичане, перечисленные выше, рассматривают этот вопрос, вид оборота определяется его ролью в контексте. Предметно-логические обороты употребляются с целью установления соответствия в каком-либо отношении для более полного раскрытия мысли.

Образные обороты служат не для сравнения, а для метафорической характеристики к какому-либо члену предложения (чаще всего подлежащего) и для усиления прилагательного или наречия, от которого зависит весь оборот: *Sally felt well and happy, she laughed as gaily as the children at the nanny's antics* (Prichard, 301); *They went up to the camp as excitedly as children to weigh the slug.* (Prichard. 232)

В первом примере поведение героини сопоставляется с поведением детей, присутствующих на месте развития действия, так как они ведут себя одинаковым образом. Это предметно-логический оборот. Во втором примере детей на месте действия нет. Герои находят самородок золота. Они очень возбуждены. Оборот *as children* показывает характер и степень возбуждения данный оборот – образный.

Опорное слово образного оборота обозначает предмет, лицо, абстрактное понятие и т.д., являющиеся типичным носителем качества, выраженного в господствующем прилагательном и наречии, например: «What is the matter with you? Your hand is as cold as ice.» *Midsummer smiled faintly. "I am always in extremes" he said; "my hand was as hot as fire the first time you took it . . ."* (Collins.2. 113) «Лед» (ice) – типичный носитель качества «холодный» (cold), а «огонь» (fire) – качество «горячий» (hot). Так как одно и то же качество может быть присущим и специфичным для ряда предметов, значение одного и того же прилагательного или наречия может усиливаться разными оборотами: *as black as raven* (a sloe, coal, ebony, jet, soot, night, pitch, ink, etc). Так как один и тот же предмет может обладать рядом ярких и типичных качеств, его название может участвовать в образной интенсификации ряда различных качеств, например: *as a stone* (cold, hard, dumb, stolid, pale, calm, quiet).

Содержание образных оборотов черпается из условий материальной жизни общества, из культурных традиций народа. Эти обороты возникают на конкретно – исторической почве в определенной среде. *He was as miserable as a bandicoot* (Prichard, 402). Образное сравнение с сумчатой красой может существовать только в английском языке Австралии, где это животное водится. *I feel myself as far above suspicion as Caesar's wife* (D.Bleak.852) Это сравнение базируется на пословице: *Caesar's wife should be above suspicion.*

Лексическое содержание образного оборота, как правило, передает также отношение говорящего к высказываемому, т.е. он несет и модальную функцию. Например, свое в общем негативное отношение к Флёр и к Джеку Кардигану Дж. Голсуорси показывает в следующих сравнениях: *And then in a moment, she would come to life, and be as quick and restless as a monkey.* (G. Let. 60-61): *Happy was Jack Cardigan who snored into Nmogén's white shoulder, fit as a flea. . .* (G.Let.128)

С другой стороны характер и содержание образных сравнений являются прекрасным средством речевой характеристики героев. Как отмечает М. Дейчбейн, у Шекспира Отелло употребляет сравнение с большим расхождением между сравниваемыми объектами, отражая в них свою диспропорциональную натуру, а Яго проявляет в сравнениях неизменность своих чувств.

Одобренные коллективным узусом сочетания прилагательного (наречия) и образного оборота часто закрепляются в языке как устойчивые образные компаративные единицы. Они фиксируются словарями и описываются в лексикологических и стилистических работах. Особенно широко, эти языковые штампы распространены в народной и разговорной речи. Например, Ф. Эльворти заметил, что в диалектике Западного Сомерсета каждое обиходное прилагательное имеет закрепленное за ним сравнение. Н.М. Сидякова подсчитала, что в словарях приводятся около 700 устойчивых образных компаративных единиц.

Но образные обороты могут образовываться и на данный случай....I said I supposed he was very skilful? "Deep", said Wemmick. "as Australia". Pointing with his pen at the office floor, to express that Australia was understood for the purposes of figure to be symmetrically on the opposite spot of the globe. (D.Exp, 1,262)

Наряду с тенденцией к употреблению устойчивых сравнений, отобранных в сокровищницу народной мудрости рядом поколений, существует, и противоположная тенденция постоянно обновлять образные сравнения, что повышает выразительность речи, делает её более оригинальной свежей. Например, Г. Менкен Дает большой список новых для его времени сравнений, возникших в американском просторечье, и среди них: durable as hog's-snout, dumb as a mine mule in low coal, proud as a dog with two tails, cross as a bear with two cubs and a sore tail.

Можно привести бесчисленное количество новых образных сравнений, созданных писателями, но, пожалуй, наиболее типичны они для языка поэзии: Beautiful and childlike was he

Brave as man is, soft as woman,
Pliant as a wand of willow,
Stately as a deer with antlers (Longfellow.40)

В сравнении может содержаться игра слов, основанная на многозначности прилагательного (наречия) или на омонимии: as cross as two sticks («сердитый»: «перекрещивающийся») as plain as a pikestaff («ясный»: «гладкий») as sharp as a needle («проницательный»: «острый») as sound as a bell («здоровый»: «звучать»)

These youngsters, however, go everywhere and hear everything. They are as sharp as needles, too (Doyle Sc.47).

Сравнения с иронией не усиливают качество, а наоборот, указывают на полнейшее отсутствие его и наличие противоположного (обычно отрицательного) качества: as clear as mud – «Совсем неясно» as funny as a crutch – «Ничего смешного» as seasonable as snow in summer – «совсем не к месту, нежелательный» as cheerful as a bear with a sore head – «очень раздражительный, мрачный»

"This". Said Mrs. Wilfer, presenting a cheek to be kissed as sympathetic and responsive as the back of the bowl of a spoon..... (D.Friend.317): The guy Marrow was about as sensitive as a goddam toilet seat. (Salinger.59)

Выбор опорного слова оборота обусловлен содержанием. Но иногда и звучание играет определенную роль. Более того, подкрепленные эвфоническим фактором, образные обороты прочнее закрепляются в языке как штампы: а) ассонанс: as happy as a sandboy, as quick as a wink. The boy was heavy as lead (Meredith.566) б) рифма: as snug as a bug (in a rug). as bright as the light в) особенно распространена в английском языке аллитерация: as busy as a bee, as fit as a fiddle, as drunk as the devil. It was as flat as a flounder (Chandler.170)

Роль аллитерации хорошо раскрывается в штампах, включающих в свой состав корни числительных: thick as three in bed, sure as a sixpence, neat as a nine pence. Такие штампы с выбором опорного слова оборота на основании плана выражения часто komponуются в ущерб плану содержания. Это обыгрывается писателями. Приведем неоднократно отмечавшееся место у Г.Диккенса:

Old Marley was as dead as a door-nail Mind. I don't mean to say that I know, of my own knowledge, what there is particularly dead about a door-nail. I might have been inclined, myself, to regard a coffin-nail as the deadest piece of iron-mongery in the trade. But the wisdom of our ancestors is in the simile: and my unhallowed hands shall not disturb it, or the country's done for. (Ch. Dickens. Christmas Carol) Еще один пример... tha'd drop down stiff, as dead as door-knob. Why is a door-knob deader than anything else? (Laurence.242)

Для установления структурных особенностей образных оборотов в отличие от предметно-логических в современном английском языке мы собрали примеры на сравнительные конструкции с союзом as из произведения авторов XIX-XX веков. К образным оборотам мы причислили все сравнительные обороты, зависящие от прилагательных или наречий, со следующими двумя характеристиками:

а) в опорном слове с предельной яркостью выражается качество, обозначенное прилагательным или наречием:

б) опорное слово не связано с предметами, явлениями и предметами конкретной ситуации. Оно не обозначает части обстановки, описываемой в данном контексте.

Если наличествует только одна из данных характеристик, то пример следует считать промежуточным. Исключив из собранного материала промежуточные и сомнительные случаи, мы получили множество примеров, из которых 76 % составляли образные обороты. Нам удалось заметить следующие их особенности:

1. Образные обороты теснее связаны со структурой предложения, чем предметно – логические. Часто они сливаются в единое смысловое и интонационное целое с предшествующим прилагательным или наречием. В отличие от предметно-логических оборотов они часто стоят непосредственно за

прилагательным или наречием, отделяя его от зависимых от него членов предложения, например:.....men of meditative faces, strained foreheads, and weak-eyed as bats with constant research. (Hardy.107)

2. Тесная связь образного оборота с остальной частью предложения проявляется также в числовом параллелизме между сопоставляемыми словамиhe was sharp as a needle (Prichard.478): They are as sharp as needless (Doyle Sc., 47) Отклонения от числового параллелизма в образных оборотах чаще всего объясняются смысловым параллелизмом или особенностями формы множественного числа.

3. Если предложения с предметно – логическими оборотами могут быть вопросительными и отрицательными, то образные обороты встречаются исключительно в утвердительных предложениях. Вот примеры предметно – логических оборотов: Are women ever so changeable as men, then? (Meredith, 251): he's not quite so bad as poor darling David... (Mitford.117)

4. С предметно-логическими оборотами могут употребляться усилительные и выделительные частицы, которые стоят либо перед корректирующим словом либо перед союзом as:

I'm just as much trained as June (Y. Chancery, 226): «The man was coarse, you know». «Not so coarse as Rabelais or even as Voltaire» (Y. End 1.260)

С образными оборотами частицы почти не употребляются.

Последние две особенности образных оборотов связаны с их сущностью. Усилительные и выделительные частицы подчеркивают сам факт сходства или тождества между сопоставляемыми предметами, а сходство или тождество выражается только в предметно-логических оборотах. Что касается образных оборотов, то они являются средством усиления и эмфазы. Сравнение как таковое в них ослабляется, и они служат для указания на очень высокую меру качества. Такое эмфатическое подчеркивание качества неестественно в вопросительных и отрицательных конструкциях.

Среди особенностей устойчивых образных оборотов следует отметить, что некоторые из них приобретают чисто усилительную функцию, например as hell.

.... I am tired as hell (Bellow, 40): ... I was jealous– jealous as hell. (Gusak, 257): He'd been charming as hell and all. (Salinger,18): I said it suave as hell (Salinger, 68).

Рассматривая сравнительные обороты с as нельзя не упомянуть также и сравнительные обороты than, поскольку они параллельны друг другу и часто употребляются вместе:.... There are, after all, as great, nay, better men than they in this wicked world... (Thackeray, 93) «Isn't he... as loving as any fellow ?»: «More loving than most men» (Laurence, 288).

Сравнительные обороты с than могут также быть предметнологическими и образными, причем встречаются те же штампы, что и в оборотах с –as-: His face was always as white as chalk. (Walsh, 101);... to think that he should have come in to the property wrongful... turned him whiter than chalk. (D. Friend, 780). Однако, образные обороты с than употребляются значительно реже, чем обороты с as. Сплошная выборка из произведений дала столько оборота с as и с than. Эти немногочисленные обороты с than иногда нельзя отнести к образным по всем критериям. Это легко объясняется тем, что обороты с than имеют количественное значение. Они всегда указывают на степень качества независимо от их вида, поскольку они сопоставляют объекты, явления и т.д. с неодинаковой мерой этого качества. В них всегда наличествует количественное значение, которое снимает эффект образности.

Итак, образные обороты указывают на интенсивность качества, выражая эту интенсивность через сопоставление. В то же время наличие количественной характеристики, выраженной иными средствами: грамматическими (оборот с than) или лексическими (числительные, most, all, any), снижает или снимает образность в оборотах.

Используемая литература:

1. Арутюнова Н.Д. О синтаксических разновидностях прозы// Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Тареза Вып. 73.М.,1973
2. Варианты полинациональных литературных языков. Киев, 1981.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.,1981
4. Маковский М.М. Теория языка Ф. Ницше и современные лингвистические концепции.//Вопросы языкознания. 1991.,№1. С.
5. Макаева Э.А. Принципы сопоставительного изучения современных германских языков.//Норма и социальная дифференциация языка. М.,1969.
6. Мелерович. А.М. Проблема семантического анализа фразеологических единиц современного русского языка. Ярославль,1979.
7. Маслова В.А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста.-Минск,1997
8. Сущенский И.И. Акцентирование членов предложения как один из способов усиления действительности высказывания// Синтаксис простого предложения в современном английском языке: Сб. науч.тр./МГПИ. М,1982.

АЙҚЫН НҰРҚАТОВТЫҢ ҚАЛЖАН НҰРМАХАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ ОЙ-ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Бүкіл дүниенің болмысын өзгерткен жиырмасыншы ғасыр қазақ топырағын хас таланттардан кенде қылған жоқ. Өткен жүзжылдықтың басында ұлтымыздың ақыл-ойына айналған Алаш арыстары ел қамын ойлап, жаппай қалам тербесе, солар белсенді қызмет атқарған жиырмасыншы жылдардың аяғында өмірге келіп, балалық шағы зобалаң кезеңге тап болған ұрпақ елуінші жылдарда еркін көсіліп, әдебиеттануға ерекше леп әкелді. Сол тегеурінді толқынның ішінен айрықша көзге түскен екі әдебиет сыншысы Айқын Нұрқатов пен Қалжан Нұрмахановты бөле-жара атауға болар еді. Екеуінің де есімі елге кең танылды. Екеуінің де ғұмыры қысқа болды. Қалжан Айқыннан бір жас үлкен еді. Айқын Қалжаннан екі жылдан соң өмірден өтті.

Өз тобынан кара үзіп, қатар шапқан қос жүйрік қазақ әдебиеттану ғылымында айрықша із қалдырды. «Абайдың ақындық дәстүрі» атты монография жазып, әдеби ортаны елең еткізген Айқын Нұрқатов қай мәселені қарастырса да, жіті үңіліп, тереңнен қозғайтын зерделі зерттеуші екенін баршаға мойындатты. Ал М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетін бітірген Қалжан Нұрмаханов әдебиет сынында жарқырай көрініп, жастығына қарамастан танымал тұлғаға айналды. Екеуі де ұлы Абайдың шығармашылығын әр қырынан қарастырды, орыс классиктерінің табиғатын қазақ жұртына танытуға ден қойды, туысқан халықтар әдебиетінің ерекшеліктерін жан-жақты талдап-таразылады. Ең бастысы, Айқын да, Қалжан да қазақ әдеби сынының нағыз тамыршысы болды. Олар төл әдебиетіміздегі жылт еткен жаңалыққа назар аударып, жаңаша көзқараспен баға берді. Бұлардың талғампаздығы мен байқампаздығы, қалтарыстағыны көре білу қабілеті, ой толғау тәсілі, жазу стилі мүлде өзгеше қалыптасты. Қалың ел күнделікті тіршілікте қатар жүрген, әдебиет айдынында қатар көсілген ерекше талантты екі достың келешегінен зор үміт күтті.

Жастайынан әдебиет процесіне белсене араласып, өзімен бірге мектеп оқулығын жазуға қатысқан сыншы ғалым туралы академик Серік Қирабаев былай деп еске алады: «Ұлы Отан соғысынан кейінгі дәуірде қазақ әдебиетшілерінің қатарын толтырған, әр жанрды игерген жастардың қатарында Айқын Нұрқатов та бар еді. Әуелде өлең жазудан бастаған ол шығармашылық талғамын әдебиет сыны мен зерттеу ісіне бейімдеп, осы жанрдың көрнекті өкіліне айналды. Оның сын мақалалары мен зерттеу еңбектері аз уақыттың ішінде оқырманын тауып, Айқынның есімін көпке таныс етті» [1, 430-431]. С.Қирабаевтың бұл мақаласынан Айқын Нұрқатовтың әдебиеттануға ерекше екпінмен келгені, жап-жас кезінде «Әдебиет және искусство» журналы сын бөлімінің меңгеруші қызметін атқарғаны, өз саласындағы білікті ғалымдар қудалауға түскен соң, 1954 жылы қорғалған «Қазақ әдебиетіндегі В.Маяковский дәстүрі» атты кандидаттық диссертациясына лайықты оппонент табылмай, тілші ғалым С.Аманжоловтың оппонент болғаны, жұртшылық жақсы қабылдаған «Абайдың ақындық дәстүрі» атты ғылыми монографиясы» оның болашақ докторлық диссертациясының қолжазбасы екендігі жөнінде мәлімет аламыз.

Қазақ әдебиеттану ғылымына өзінің бөлек мәнерімен, өзгеше ойлау дағдысымен келген А.Нұрқатовтың шығармашылық лабораториясына қатысты бірқатар ой-пікірлер әр кезеңде де айтылды. Осының негізінде сыншының сөз өнеріне айрықша бейімділігі, оның ішкі әлеуетінің мол екені, қолға алған дүниесінің ақ қағазға төгіліп түсетіні, барлық шығармаларын қиналмай жазғаны туралы тұжырым жасауға болады. «Өмірдің шындық құбылыстары мен оқиғаларының қалың тасқыны арасынан қажетті типтік сипаттағы маңызды, мағыналы, фактілерді көре білу үшін де зергерлік зерде керек» [2, 15], – деп Жанғара Дәдебаев тұжырымдаған талап тұрғысынан зер салсақ, сол зергерлік зерде мен өзгеше өлшемнің А.Нұрқатов сынды сарабал сыншының, әлеуетті әдебиетшінің бойынан табылғанын аңғару қиынға түспейді.

Айқын Нұрқатовтың өнімді еңбек еткен мезгілі өткен ғасырдың елуінші-алпысыншы жылдары екенін ескерсек, оның шығармашылығындағы жаңашылдықтың белгілері айрықша бағалануға лайық. Сондықтан, бірыңғай дәстүрлі қасаң сөйлемдер құрау әдісі үстемдік құрған дәуірде өзгеше өрнек салған жас ғалымның қабілет-қарымы еленбей қалған жоқ. Жазушы Дүкенбай Досжан осыған орай былайша ой толғайды: «Айқынның жазу машығы, сөйлем құрау тәсілі мүлде тосын, өткірдің жүзіндей жалт-жұлт ойнайды. Таптаурын жолға түспейді. «Дейді екен де... дейді екен...» деген көпсөзділікке, мағынасыздыққа ұрынбай, ат басын бұрмай төгіп жататын. Тілге тиек етіп, нысанаға алған

шығарманың мазмұнын қайыра бажайлап, езіп-мыжып отырмайды. Көпсөзділікке жоқ. Талмау тұстан ұстаған тамыршыдай, жазушының нені мегзеп, нендей кепті меже тұтып отырғанын әуел бастан сезіп-біліп, шығарма кейіпкерімен іштей шүйіркелесіп, сырт көз сезбеген, жазушының өзі де байыптап үлгермеген кепке жіті көз жіберіп, мәтіннің ішкі ағысына ілесе құлаштай жүзіп, сөз қозғаушы еді. Ұрымтал тұстан ұстайтын. Ұстағанын тастай қатып жібермейтін» [3]. Талантты әдебиеттанушының ойға жүйріктігі, білімге құштарлығы, жаттандылықтан аулақтығы, талдауға бейімділігі, тынымсыз ізденгіштігі үнемі қаламгерлер қауымының назарында болды. Сөз қадірін білетін ағайын тұлпарлығы тай күнінен танылған Айқын Нұрқатовтың болашақта қазақ әдеби сыны көшбасшыларының бірі атанатынына қапысыз сенді.

Абайдың ақындық дәстүрі туралы ғылыми еңбек жазып, қазақ әдебиеттануының тарихында өзіндік орны бар мәйекті мұра қалдырған Айқын Нұрқатовтың есімі әлі күнге дейін құрметпен аталады. Қай кезде де ұлы Абайдың шығармашылығын зерттеушілер оның осы монографиясын естен шығарған емес. Өз тұсында әбден мойындалған жас әдебиет сыншысының байсалды ой-тұжырымдары күні бүгінге дейін бағалы. Демек, бұл – Айқынның шоқтығы биік ғылыми зерттеулерінің нәтижелері қазіргі ұрпақтың қадесіне де толығынан жарап келеді деген сөз. Сондықтан оның әдеби-ғылыми мұрасына ауық-ауық қайта айналып соғып отырғаннан ұтылмайтынымыз анық.

Көрнекті сыншы, алымды әдебиеттанушы ретінде танылған Қалжан Нұрмахановтың сан қырлы тұлғасы туралы да ой-пікірлер жетерлік. Әйгілі қаламгер Шыңғыс Айтматов: «Қалжан, сен біздің арамдызда әдебиет әлемін терең түсінген білгір жігіт едің, көркемөнер табиғатын аса жіті аңғаратын, бізге қолғабысшы қаламдас жолдас едің» [4, 7], – деп сүйсінген, танымал ақын Мұзафар Әлімбаев: «Білімдар сыншы Қалжан Нұрмаханов творчествосына тән басты қасиеттің бірі – принципшілдік, әділ тенденция!» [5, 12], – деп бағалаған, ғибратты ғалым Тұрсынбек Кәкішев: «Қалжанның есімі қазақтың сыншылық ойының тарихынан ойып тұрып орын алғалы қашан!» [6, 19], – деп дәріптеген дарын иесінің аса қабілетті болғаны дау тудырмайды. Бірге қызмет істеген замандастары мен қатарластары, өмір жолын үлгі тұтқан әріптестері мен кейінгі буын өкілдері оның шығармашылық болмысының әр қырына тоқталды. Солардың ішінде таланттың табиғатын танып, жарқын бейнесін жұртшылықтың зердесінде жаттатуға айрықша үлес қосқан әдебиет сыншысы Құлбек Ергөбектің орны бөлек. Ол Қалжан Нұрмахановтың соңында қалған мұрасын зерттеп-зерделеп, бірнеше мақалалар мен эсселер циклін жазды. Бұл дүниелер арқылы оқырман үшін аса қызықты мол мәліметтер көптеп ұсынылды. Мәселен, Қ.Нұрмахановтың Мәскеу мемлекеттік университеті шығыстану факультетінің профессоры М.Е.Богданованың сүйікті студенттерінің бірі болғаны, М.Горький атындағы Әдебиет институтының кафедра меңгерушісі П.Новицкийдің қазақ ұланының В.Г.Белинский шығармашылығы туралы дайындаған рефератын жақсы бағалағаны жөнінде баяндалады. Қ.Ергөбекше айтсақ, «Қалжан Нұрмаханов – қазақ әдебиетінде ерте туған, жедел піскен әдебиетші. Ол басқасын былай қойып, әдебиетте ерте айтылған парасатты пікірімен, озық ойымен кешегісіне сыймаған, бүгінгі мен келешегін аңсаған. Көбеген әдебиетші еңбегін қайта оқығанда мерзімдік сипат танытпай, қалыңына қайыра бастай жөнеледі. Мұның себебі – оның жалпы шығармашылығына озықтық, ойлылықтың басты тенденция болып енгендігінен» [7, 265].

Қазақ руханияты алыптарының мол мұрасын саралап, жазу өнеріне таласы бар қатарластарының лайықты бағасын бере білген Айқын Нұрқатов Қалжан Нұрмаханов шығармашылығына да назар аударды. Оның бұл тақырыпқа арналған екі дүниесі бар. Бірінші – «Сыншы кітабы» атты рецензия. Екінші – «Дос жүрегі» деген естелік.

Айқын өзінің «Сыншы кітабы» рецензиясында Қалжан Нұрмахановтың орыс тілінде 1961 жылы шыққан «Литературные заметки» («Әдеби ойлар») атты алғашқы жинағын жұртшылыққа кеңінен таныстырады. Ол рецензияны қалыпты дағдыға салмай, тосын ойлармен бастайды. «Тұңғыш кітап... Бұл – әр автордың-ақ өміріндегі қуанышты уақиға. Бірақ кітап шығару жас автордың таланты толысып, кемеліне келіп қалғандығының бірден-бір белгісі, айнымас өлшемі бола бермейді. Тіпті талай кітап шығарып, талай-талай нәрселер жаза жүріп те, шын өнерпаздық қасиет танытпайтын авторлар болады. Сол сияқты тұңғыш кітабы шыққанға дейін оқушы қауымға аты аян, жақсы танылған авторлар болады» [8, 341].

Айқын Нұрқатов тұңғыш кітаптың авторына деген өзінің шынайы ынта-ықыласын бүкпесіз жеткізеді. Оның бұл баяндауынан қазақтың талантты сыншысының жинағы шыққанына деген қуаныштың белгісін де, күнделікті басылып жатқан өзге дүниелермен салыстырғанда сүбелі туындының қолға тигеніне қанағаттанушылық сезімін де анық аңғарамыз. Дарындылардың жазған шығармалары жарық көрсе, шын жүрегімен тілектестік танытатын оқырманның көңіл-күйі бұл жолы танымал әдебиет сыншысына да қапысыз берілген сынайлы. Жақсы кітаптың жұрт қолына тигенін қалың елге жариялап, оны өз дүниесі секілді аялай отырып, ой бөлісу сыншылығынан гөрі дос-

жарандығының бәсін арттыра түскендей. Бұған оның «Дос жүрегі» деген естелігіндегі «Мен Қалжан Нұрмахановпен талай жылдар бойын достық жақындықта болдым, бірге қызмет істедім. Бәрі де есімде, бәрі де көз алдымда. Бірақ мен оны бір-ақ рет көрсем де, ұмытпас едім, ұмыта алмас едім деп ойлаймын» [8, 346], – деген сөзі дәлел.

Жаңа басылымға баға беретін рецензия жанрының барлық ойды бір арнаға жинаған өзекті тұсы болады. Көбіне-көп автордың айтайын деген негізгі сөзі осы жерге шоғырланады да, ол бүкіл байлам-байыптамаларын тұжырымдап, бір-ақ қорытады. Әрі қарай сабақталатын пікір-пайымдар негізінен сол тұжырымның төңірегінен өрбиді. Елдің бірден назарын аударған «Сыншы Қалжан Нұрмахановтың әдеби сын мақалаларының жинағы жуырда ғана шықты. Ал оның әдеби өмірге белсене араласып, әдеби қозғалыс пен оның жекелеген мәселелері жайындағы құнарлы қызғылықты ой-пікірлерін әрдайым дер кезінде айтып келе жатқанын біз көптен бері жақсы білеміз. Сол пікірді осы жинақ та растай, құптай түсетін тәрізді» [8, 341], – деген ой-толғам осы міндетті атқарып тұрғанына талас болмаса керек.

Айқын Нұрқатов рецензиясының тағы бір ерекшелігі – өте жүйелі жазылғандығы. Сыншы дәстүрлі рецензия жанрының талаптарын сақтай отырып, мәселені рет-ретімен баяндайды. Жинаққа енген мақалалардың жанрлық жіктелісі, тақырыптық ауқымы, кітаптың құрылымы жөнінде нақты мәлімет береді. Ол автордың қазақ әдебиетінің қырық жылдағы даму және қалыптасу кезеңдерін қамтитын шолу түріндегі мақаласына ерекше тоқталады. Қалжанның осы туындыны жазу барысындағы өзіндік ұстанымдарына көңіл қояды. Айқын Нұрқатов бұл мақаласында үзеңгілес әріптесінің терең танымын, қабілет-қарымын, кемел білімін, шығармашылық шеберлігін қалың елге кеңінен танытты. Әсіресе, оның жан-жақтылығын, оқыған-тоқығанын орынды пайдалана білетін талғампаздығын даралап көрсетуді мақсат етті. Бұл мақсаты ақталғаны мақаланың өн бойынан байқалып тұрады.

Қ.Нұрмаханов мақалаларының ішінде Айқынның назар аударған тағы бір дүниесі – «Пушкин және Абай». Кеңестік дәуірде осы екі алыпты өзара байланыстырып, шығармашылық тәсілдерін салыстыра ой толғамаған әдебиеттанушы кем-де кем шығар. Бұл тұрғыда көбінесе халықтар достығы ұғымы шеберлік мәселелерінің алдына шығып кетер еді. Осындай қалыпты талдау тәсілі жаппай үрдіске айналған заманда Қалжан Нұрмаханов қандай тың ой айта алды екен деген сауал тұрғысынан келсек, бұл мәселе рецензия авторын да толғандырғанын көреміз. Ол да Қалжанның қаламынан жағымды жаңалық, тосын теңеу, соны сарын, сүбелі сөз іздейді. Сондықтан Айқынның: «Қазақтың ұлы ақынының орыс классиктерімен байланысы жайында бұрын да бірталай нәрселер жазылғаны белгілі. Қ.Нұрмаханов солардың көлеңкесінде қалып қоймаған. Мақалада автордың өзіндік соны ойлары, жіті байқаулары мол. Ол Пушкиннің қазақ ақынына идеялық-көркемдік әсерін Абай және орыстың классикалық әдебиеті деген аса үлкен тақырыптың өзекті саласы ретінде алып қарайды» [8, 342], – деген пікірін осы тұрғыдан түсінгеніміз дұрыс.

Айқын мен Қалжанды жақындастыратын басты нәрсе әдеби сын екені белгілі. Соның ішінде Абай шығармашылығына көзқарас қос әдебиеттанушының да қолайына келетін тақырып болғаны рас. Айқын Нұрқатов Абайдың ақындық табиғатына арнап тұтас монография жазып шықты. Ол ұлы ақынның шығармашылығындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесіне мән берді, Абай тұсындағы ақындардың жырларына үнілді, оны қатар дамыған әдебиеттердің үрдістерімен сабақтастырды, өлеңнің көркемдік кестесіне талдау жасады. Ал Қалжан Нұрмаханов Абай шығармашылығына аударма мәселесінің қыр-сырын қарастыру арқылы ден қояды. Абай өлеңдерінің құрылысын жетік білетін ол ақын мұрасының аудармаларына аса ұқыптылықпен қарайды. Түпнұсқадағы әуезділіктің сақталуына, ойдың бұрмаланбай жеткізілуіне, ұлттық ұғымның сипатталуына жол ашатын аударма тәжірибелеріне айрықша көңіл аударады. Сондықтан оның: «Абай – үлкен талант иесі, дүние жүзі әдебиет тарихында сирек кездесетін тамаша сөз шебері. Сырт қарағанда Абайды орысшаға аудару өте жеңіл сияқты болып көрінеді. Өйткені оның ақындық стилі анық, тілі қарапайым, поэтикалық образдары бірден барып көкейге қона қалады. Бірақ солай бола тұрса да, Абайды орыс тіліне аударудың өз алдына үлкен қиыншылығы бар. Абай қарапайым сөздердің іштей қиысқан әдемі кестесімен көп жайды аңғартып, көп ойдың ұштығын білдіріп отырады» [9, 300], – деген ұстанымын аудармашыларға қоятын қатаң талабы деп түсіну керек.

Сыншы Қалжан Нұрмаханов шығармашылығын зерттеуге өз перзенті филолог-ғалым Маржан Нұрмаханова да зор үлес қосты. Оның диссертациялық еңбегі Қалжан Нұрмаханов мұрасына арналды. Ол көп уақыттан бері әкесінің асыл мұрасын тірнектеп жинап, жүйелеп, насихаттаумен, жарыққа шығарумен айналысып келеді. М.Нұрмаханова бір мақаласында әйгілі әдебиеттанушының Абай тұлғасы жөніндегі байлам-байыптамаларына орай «Қ.Нұрмаханов Абай Құнанбаевты қазақ және орыс әдебиеттері байланыстарының медиаторы, басты шығармашылық тұлғасы деп санайтынына ешқандай күмән жоқ» [10], – деп лайықты баға береді.

Қалжан Нұрмахановтың «Дәстүрлі достық» атты кітабында аударма тақырыбына арналған «Түпнұсқа және аударма», «Ақаулы аудармалар», «Ынтымақпен шешу керек» деген мақалалары жарияланған. Онда қазақ ақындарының шығармаларының орыс тіліне, орыс қаламгерлері туындыларының қазақ тіліне аударылуы кезіндегі өрескел олқылықтар жөнінде баяндалады. Сонымен қатар, ол өз дәуіріндегі көркем аудармаға қойылатын талаптарды, бұл саладағы өзіндік жаңалықтар мен өзгерістерді, қолдауға тұрарлық үлгілерді, ескеретін «әттеген-айларды» да тілге тиек етеді. Осы байлам-байыптамаларының бәрі сыншының жаңаша көзқараспен өрілген ой-пікірлері арқылы өрбиді.

Айқын Нұрқатов оның аударма саласындағы еңбектеріне жете назар аударды. Ол аударма ісін Қалжан шығармашылығының басты бөлігі ретінде бағалап, бұл тақырыпқа арналған мақалаларын даралап көрсетті. Осыған орай «Қ.Нұрмахановтың «Түпнұсқа және аударма» атты мақалалар циклі әдебиет сынына бағалы үлес болып қосылды. Бұл зерттеуінде ол қазақ прозасы мен поэзиясының ірі-ірі, сүйекті шығармаларының орыс тіліне қалай аударылғандығы, олардың идеялық-көркемдік ерекшеліктері қалай, қаншалықты жеткізіліп берілгендігі жайында тың мәселе қозғай отырып, аса бағалы, түбегейлі ойлар айтты» [8, 350], – деп қорытқан Айқын сыншы әріптесінің шығармашылық мұратын, ізденіс аясын, машық-мәнерін оқырманға жан-жақты танытады.

Әдетте әдебиет сыншысы көркем шығарманы нысанаға алады. Барлық қаламгерлер өз дүниелерінің білікті сыншының қолына түскенін жан-тәнімен қалайды. Туындының табиғатын терең түсінетін адам оның лайықты бағасын да бере алады. Шынайы көзқарас танытып, әрі соған жазушының көзін әбден жеткізе отырып, кесімді пікір айтатын сыншының қашанда беделі жоғары тұрмақ. Өз дәуірінде үнемі осы талаптың биігінен табылып, қатарынан оза шапқан әдебиеттанудың қос жүйрігі бұл жолы бірі сыншы, екіншісі шығарманың авторы ретінде көрінді. Айқынның Қалжан туындылары жөнінде жазған осы екі мақаласы сыншының сыншыға баға беруінің нақты мысалы болды. Сондықтан мұны сыншылықты саралаудың үздік үлгісі деп тұжырымдауға толық негіз бар.

Айқын Нұрқатовтың «Дос жүрегі» деген естелігінде Қалжан Нұрмахановтың шығармашылық портреті жасалған. Бұл мақаладан оқырман қауым қазақтың талантты перзенті туралы мол мәлімет алады. Мәскеуде оқып, шығармаларын орысша жазған бітімі бөлек әдебиет сыншысы Айқынмен алғаш танысқан кезінен бастап оған үнемі жақсы әсер қалдырған. Адалдығымен, табиғилығымен, шынайылығымен ұнаған. Айқынның кейіпкері әзіл-оспаққа аса бейім болмаған көрінеді. Автордың айтуына қарағанда, ол ауызекі сөзге де онша суырылып тұрмаған сияқты. «Ал сол Қалжан қолына қалам тисе болды өзгеріп, дүр сілкініп, түлеп сала беруші еді. Басқаның бәрін ұмытып, өндіріп жазып тастайтын. Бұл оның еңбексүйгіштігі мен талантына ғана емес, соған қоса білімдарлығына, теориялық даярлығының молдығына байланысты еді» [8, 348], – деп жазады А.Нұрқатов.

Айқын осы естелік-мақаласында Қалжан Нұрмахановтың болмыс-бітімін жан-жақты ашып көрсетеді. Оны алғаш көрген кездегі әсерін баяндайды, досының сыртқы кейіп-келбетін, мінез-құлқын сипаттайды. Әдебиетке деген шексіз құштарлығын тілге тиек етеді, ғылымдағы дилетанттықты ұнатпайтынын айтады. Әуелі орысша жазып, кейін қазақша жазуға төселген сыншының ерекше қабілетіне сүйсінеді. Аудармашылығы мен драматургтігіне де мейлінше тоқталады. Шыңғыс Айтматовтың шығармаларын қазақшаға аудару барысындағы шеберлік үлгілерін мысалға келтіреді. Қырғыз әдебиеті классигінің әлемдік деңгейге шығуына ықпал еткен ұлы Мұхтар Әуезов пен сол Шықанды қазақ оқырмандарымен тұңғыш қауыштырған Қалжанның есімдерін қатар атайды. Сөйтіп, «Шынында да, Қалжан өте көп білетін. Батыс пен Шығыстың, орыстың арғы-бергі әдебиетін көп оқып, көп зерттеудің үстіне ол араб, парсы, түрік, тіпті армян тілін әжептәуір білетін. Көп халықтардың өнері мен музыка мәдениетінің тарихынан да хабардар болатын, «Көргені мен білгені жүзге келген шалдан көп» немесе «жасқа жас, ойға кәрі едің» деген Абай сөздері Қалжан буыны өкілдерінің ішінде оның өзіне әсіресе дөп, тура келер еді» [8, 348], – деп ой қорытады.

Айқын Нұрқатовтың мақаласында Қалжан Нұрмахановтың жазу стилінің ерекшеліктері жөнінде де айтылады. Ол досының күрделі ойға, терең талғамға негізделген жазбаларын төрт құбыласы тең тиянақты туындының мысалдары ретінде танытады. Кейіпкерін өзге қаламгерлермен салыстыру арқылы оның шығармашылық табиғатын даралауға ұмтылады. Соның бәрін саралай келіп, «Оның мақалаларында көп сыншыларымыздың еңбектерінде ұшырасатын шұбалаңқылық, көпсөзділік кездеспейді. Ол сын мақалалардың реалистік мәнерде жазылуына, ойға жомарт, сөзге сараң болуына көп ден қояды» [8, 344], – деп түйіндейді.

Осы естелікте Қалжан Нұрмахановтың көп тілді меңгеруге қабілетті болғаны жөнінде баяндалғанын жоғарыда айттық. Жалпы, Мәскеу мемлекеттік университеті филология факультетінің шығыстану бөлімінде оқыған Қ.Нұрмахановтың шығыс тілдерінің бірнешеуін игергені жөнінде мәліметтер жеткілікті. Осыған орай Мұзафар Әлімбаев өз естелігінде 1950 жылы Мәскеуге барғаны, сонда студент Қалжанға жолыққаны, сол күндері Кеңес елінде жүрген түріктің атақты ақыны Назым

Хикметпен ММУ ғимаратындағы Свердлов залында өткен кездесу кешіне қатысқаны жөнінде айта келіп, былай дейді: «Топ алдында – Назым Хикмет. Жүдеу өңді студенттер ақын өлеңдерін түрікше, орысша алма-кезек жатқа оқи бастады. Мені қайран қалдырғаны, Назым Хикметтің өлеңдері түрікше оқылғанда Қалжан маған қолма-қол жолма-жол тәржімалай жөнелді. Мен оның түрік тілін білетіндігінен бейхабар едім. Шапшаң да аударды, ықшам да қазақшалады. Жолма-жол десе дегендей, әр тармақты орнын ауыстырмай, әдемі жеткізіп отырды.. Кейінірек Назым Хикметтің 4-5 өлеңін маған көзімше жолма-жол аударма жасап берді, соларды мен қазақшаға аударып, кітабыма да кіргіздім. Мәселен, «Хош келдіңіз» деген әйгілі жырын. Сол жылы Қ.Нұрмаханов түрікше-орысша сөздік сыйлады маған» [5, 8-9]. Көз көргендердің осындай еске алу сипатындағы мақалаларынан Қалжанның тілге жүйріктігінің арқасында түрлі халықтардың әдебиет үлгілерін түпнұсқадан оқып, біліктілікпен саралай білгені туралы деректерге қанығамыз.

Айқын Нұрқатовтың «Дос жүрегі» атты естелігінде елең еткізетін мынадай бір мәлімет бар. Қалжан Нұрмаханов Айқынға «Первый Восточный» деген пьеса жазып жүргенін мәлімдепті. Бірақ кейін оның мұрағатынан сол дүниесінің қолжазбасы табылмапты. Маржан Қалжанқызы да әлі күнге дейін сол шығарманың ізі шыға қоймағанын айтады.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиеттану ғылымында мол мұра қалдырған талантты сыншы, «біліктілік өнегесі, сыншылдық, ойшылдық дәрежесі, таным-пайым өресі, пікір айту мәдениеті айрықша» [11, 5] Айқын Нұрқатовтың қайталанбас қаламгер Қалжан Нұрмахановтың шығармашылығына арналған бұл мақалалары оның тек-табиғатын ашып көрсеткендігімен, қабілет-қарымына лайықты баға бергендігімен, шеберлік тәсілдеріне терең талдау жасағандығымен, достық парызға адалдық танытқандығымен құнды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қирабаев С. Өмір тағылымдары. Алматы: «Білім», 2006. – 480 бет.
2. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. Алматы: «Ғылым», 1991. – 208 бет.
3. Досжан Д. Ғалымның айқын ізі. «Ана тілі» газеті, 13 ақпан 2014 жыл.
4. Айтматов Ш. Қош бол, Қалжан! // Қиядан шалған қыран (Қалжан Нұрмаханов туралы естеліктер) Алматы: «Білім», 2007. – 224 бет.
5. Әлімбаев М. Қазалының Қалжаны – Қазағының Қалжаны // Қиядан шалған қыран (Қалжан Нұрмаханов туралы естеліктер) Алматы: «Білім», 2007. – 224 бет.
6. Кәкішев Т. Ерте сөнген жұлдыз // Қиядан шалған қыран (Қалжан Нұрмаханов туралы естеліктер) Алматы: «Білім», 2007. – 224 бет.
7. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. Төртінші кітап. Алматы: «Қазығұрт», 2003. – 336 бет.
8. Нұрқатов А. Шығармалары. Т. 3. Алматы: «Ана тілі», 2013. – 384 бет.
9. Нұрмаханов Қ. Дәстүрлі достық. Алматы: «Жазушы», 1978. – 332 бет.
10. Нурмаханова М. Художественный перевод и проблемы межкультурной коммуникации 50-60 гг. XX столетия (по материалам творчества казахского критика К.Нурмаханова). mes1.unibo.it/data_uploaded/file/.../Nurnakhanova_Marzhan_Kalzhanova.
11. Негимов С. Айқын Нұрқатовтың әдеби-ғылыми шығармашылығы (Алғы сөз) // Нұрқатов А. Шығармалары. Т. 1. Алматы: «Ана тілі», 2013. – 384 бет.

АСПЕКТЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ В РОМАНЕ Р. СЕЙСЕНБАЕВА "МЕРТВЫЕ БРОДЯТ В ПЕСКАХ"

Роллан Сейсенбаев – видный писатель философского направления, автор романов «Лестница в никуда», «Ночные голоса», «Если хочешь жить», «Трон Сатаны», «Мертвые бродят в песках», большого числа повестей, рассказов, а также десятков пьес и киносценариев, его проза стала с недавних пор объектом пристального внимания литературоведов. О творчестве писателя впервые заговорили в конце 70-х годов XX века в связи с выходом первой книги «Последний снег» [1,122].

Писатель в своем творчестве затрагивает социально острые, общественно значимые темы, актуальные проблемы истории и современности, приглашая читателя задуматься над вопросами роли и места интеллигенции в судьбе казахского народа, нравственного и социального климата эпохи, обостряющейся экологии.

Одним из самых известных произведений Р. Сейсенбаева является роман «Отчаяние, или Мертвые бродят в песках». О нем писали и пишут самые известные культурологи, философы, литературоведы. «...творчество выдающегося художника слова Роллана Сейсенбаева содействует пробуждению самосознания, что так взыскаемо ныне нашими душами», – писал философ, литературовед Георгий Гачев [2,48].

В этом романе Роллана Сейсенбаева художественными средствами в нескольких аспектах представлена глобальная экологическая проблема. Помимо темы Аральского моря другими аспектами экологической проблемы произведения являются наступающая на людей новоявленная пустыня, зараженная солями и химикалиями, усыхающие Балхаш, Иртыш, атомные, химические и бактериологические полигоны Казахстана. Главная проблема произведения преломлена в различных микрообразах, которые находятся в сквозной корреспонденции. Функциональные микрообразы произведения, в которых зеркально отражается главная идея, это сами люди – жертвы экспериментов, отравленные пестицидами дети, в том числе анималистические персонажи – волки, дикие собаки, одичавшие лошади, рыбы, грызуны, огромные сом и белуга. [3,51].

На сегодняшний день о романе «Мертвые бродят в песках» возникла обширная исследовательская литература. Роман на актуальную тему вызывает размышления, полемические инвективы, он становится причиной откликов специалистов, обеспокоенных людей, широкой читательской общественности, то есть тех, кто серьезно думает не только о судьбе Аральского моря, но и о экологии всей планеты, в том числе экологии внутреннего, духовного мира современного человека. Суть этой экологии заключается в многосторонней связи человека с витальным планом земли, с ее стихиями: водой, воздухом, огнем и почвой. Если эта связь есть, она проявляется либо в мифологическом поле, либо в поле нравственного сознания, либо в эмоциях человека, в форме постоянного восприятия природы, восхищения ее лучшими проявлениями, либо в сфере осознания своих насущных потребностей в пище, в воде, в свежем воздухе. Поистине человек – сын самой земли. И это непреложный факт. Писатель, приводя слова Антуана де Сент-Экзюпери, представляет эту заповедь в тексте в своем роде хвале Мировой Воде: «Вода!.. Ты – величайшее в мире богатство, но и самое непрочное в мире – ты, столь чистая в недрах земли. Можно умереть подле источника, если в твоей прозрачности есть хотя бы маленькая примесь магния. Можно умереть у твоего озера – если оно солончаковое. И даже утренняя роса становится ядовитой, если в ней есть соль. Ты не терпишь примесей, не выносишь ничего чужеродного, ты божество, которое так легко спугнуть... Но то простое счастье, которое ты даешь, – бесконечно». [4,11] Уже этот эпитафия, придающий особый пафос всему повествованию, говорит о важном аспекте проблемы с экологической подоплекой, воплощенной в романе «Мертвые бродят в песках».

О мировом значении экологической проблемы – усыхании рек и озер, о ее многоаспектности мы узнаем из размышлений героя романа – Кахармана. «Что можно придумать страшнее, – подумал он. – На территории необъятного Казахстана невозможно отыскать уголка, где бы тебя не преследовал страх уничтожения! Все нацелено на уничтожение тебя, других людей, которые рядом, а, может быть, и на всю нацию. Под землей вот уже сорок лет рвутся страшные бомбы, на земле высыхают, гибнут моря. Реки отравлены выбросами химических заводов – по всему побережью рождаются уродливые дети: с двумя головами, тремя ногами. Вот твое будущее, Казахстан! Вот будущее твоей нации, Казахстан.

Казахи, куда вам деваться? В тридцатых годах погибло два миллиона от голода – нынешняя катастрофа уничтожит всех!» [4, 412]

Р.Сейсенбаев умело использует исторические факты, вырезки из газет, журналов, информации из радио, таким наглядным образом показывая масштабность глобальной экологической проблемы.

«...Поздно вечером, когда Насыр остался один, он долго просматривал ворох газет за последние дни. Утешительного в них для него было мало, напротив, сомнения и тревоги старого рыбака усилились...Ему казалось, что обезумел весь мир. Иначе как было уразуметь то, что творится на земле.

ГИБНУТ ОБИТАТЕЛИ МОРЯ. ОКОЛО 75 ПРОЦЕНТОВ ТЮЛЕНЕЙ ПОГИБЛО за полгода в Северном море в результате вирусной эпидемии, вызывающей у животных сильное воспаление легких.

30 АВГУСТА НА ИСПЫТАТЕЛЬНОМ ПОЛИГОНЕ В ШТАТЕ НЕВАДА США произвели очередной подземный взрыв. Это уже 18-е испытание ядерного оружия США в этом году.

ФРАНЦИЯ ВОЗОБНОВИЛА ЯДЕРНЫЕ ИСПЫТАНИЯ В ЮЖНОЙ ЧАСТИ ТИХОГО океана. Вчера она произвела взрыв заряда средней мощности над испытательным полигоном, расположенным на атолле Муруроа.

ПЕРВЫМИ СТАЛИ ИСЧЕЗАТЬ СУХИЕ ТРОПИЧЕСКИЕ ЛЕСА, ПОСКОЛЬКУ земли, на которых произрастали и давали буйную зелень, очищая воздух, были заняты фермами, ранчо, дачами, поселками и целыми городами. По своим целебным экологическим силам эти леса подобны мировому океану.

ЧИСЛЕННОСТЬ АФРИКАНСКИХ НОСОРОГОВ ПРОДОЛЖАЕТ СОКРАЩАТЬСЯ, причиной гибели животных является их ценный рог, из-за которого браконьеры уничтожили в Кении уже почти всех носорогов...

В 14 ЧАСОВ 30 МИНУТ ПО МОСКОВСКОМУ ВРЕМЕНИ В СОВЕТСКОМ Союзе на полигоне в районе Семипалатинска произведен подземный ядерный взрыв мощностью до 150 килотонн. Указанное испытание произведено в целях совершенствования военной техники.

«ЕСЛИ БЫ ВСЕ ЖИВОТНЫЕ ИСЧЕЗЛИ, ЛЮДИ ТОЖЕ УМЕРЛИ БЫ

ОТ невыносимого одиночества души, ибо то, что случается с животными, неминуемо происходит и с человеком. Все взаимосвязано. То, что суждено пережить Земле, суждено и детям Земли», писал в 1885 году индейский вождь Сеатл в письме президенту США. [5, 65-70]

Как видим из этих цитат, экологическая проблема всего мира разрастается, пускает корни, она как бы отражает другой фактор – неуклонно нарастающей энтропии, грозящей человечеству.

Как показывает нам писатель, экологическая обстановка в мире и в нашей стране вызывает растущую тревогу, ожесточённую полемику на научных заседаниях, в кабинетах власти, на встречах с общественностью. Проблемы взаимодействия природы и общества волнуют не только учёных, но и многих писателей. В их художественных произведениях отразились представления людей о приметах нарушения гармонического взаимодействия человека и природы, воссозданы картины катастрофически меняющейся окружающей среды под влиянием различных причин постиндустриальной цивилизации. Эта тревожная тема художественно актуализирована и изображена во многих аспектах в изучаемом нами романе Р. Сейсенбаева «Мертвые бродят в песках».

Список литературы:

1. Портрет Роллана. Статьи, эссе, стихи. – Алматы: RS., 2012. – 168 с.
2. Менің 100 кітабым (100 моих книг) / Издательский дом Роллана.
3. Концепция пространства и времени в романе «Отчаяние, или мертвые бродят в песках». Материалы международной научной конференции «Проблемы поэтики и стиховедения». – Алматы, 2003. – 214 с.
4. Сейсенбаева Р. Мертвые бродят в песках. – М.: Советский писатель, 1991. – 688 с.
5. Сейсенбаев Р. «Мертвые бродят в песках», Семей: Международный клуб Абая. – 2002.–688 с.

ПРОЗЫ ЛУ СИНЯ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Несмотря на долгую историю перевода как вида человеческой деятельности, наука о закономерностях переводческого процесса возникла лишь в середине XX в. Столь запоздалое ее становление объясняется, по-видимому, самим характером перевода, который соотносится со многими дисциплинами. Перевод возникает не в отдельной, самостоятельной области, а на стыке ряда областей. В нем сопоставляются не только разные языки, но и соответствующие культуры с их мировоззренческими, социальными и поведенческими особенностями. Понимание перевода, поэтому зависит не только от прогресса в области языкознания, но и от степени осознания его комплексной природы, а также уровня развития целого ряда смежных наук. В середине XX в. все эти условия начинают постепенно выполняться.

Другая причина кроется в уровне востребованности перевода и переменах в характере работы переводчика. До XX в. масштабы переводческой деятельности были сравнительно ограниченными, переводчиков было мало, и они повышали свою квалификацию в основном следуя указаниям мэтра.

В начале XX в. происходит явление, получившее название информационного взрыва. Создание Лиги Наций, а затем и Организации Объединенных Наций повлекло за собой беспрецедентное увеличение личных контактов и объема печатных материалов. Одновременно происходило многократное расширение международных контактов среди ученых и работников культуры, рост туризма и увеличение международной переписки. Возникла острая необходимость в большом количестве переводчиков – профессионалов высокой квалификации, способных за короткий срок переводить большой объем текстов самого разнообразного характера. Для подготовки требуемого количества опытных переводчиков были созданы многочисленные школы, где их должны были готовить. И тут стало ясно, что без понимания сущности перевода, научного обобщения задействованных в нем механизмов не может быть и действенной методики преподавания этой дисциплины. Остро встал вопрос о необходимости создания переводческой науки [1, 56].

Одна из первых попыток создания полноценной теории перевода была предпринята в трудах русских ученых А.В. Федорова и Я.И. Рецкера. Они разработали лингвистическую теорию перевода, получившую название «Теории регулярных соответствий» – подход к переводу, освещенный также в работах Бархударова Л.С., Виноградова В.С. и др., который основывается прежде всего на концепции чешских лингвистов В. Матезиуса и О. Фишера [2, 92]. Значение этой теории трудно переоценить. Ее авторы были пионерами, одними из первых среди тех, кто дал четкое определение переводческих процессов. Они нащупали два узловых понятия в переводе – переводческие соответствия и переводческие преобразования.

Теория перевода в лингвистическом своем аспекте анализирует, объясняет и обобщает факты переводческого опыта, устанавливает соответствия и расхождения между языками. Она может служить научной основой для переводческой практики. Выработка нормативных принципов, «правил» перевода возможна лишь в ограниченных пределах (т. е. в относительно простых случаях) и всегда в относительно общей форме. Наличие закономерностей в соотношении двух языков и тех или иных близких соответствий между ними еще отнюдь не означает возможность или необходимость применять всегда одинаковые способы перевода. Решающую роль всегда играет контекст, конкретный случай.

Виноградов В.С. отождествляет понятия «теория перевода» и «переводоведение»: «Теория перевода или переводоведение обычно определяется как научная дисциплина, в задачу которой входит изучение процесса перевода и его закономерностей; раскрытие сущности, характера и регулярности межъязыковых переводческих соответствий различного уровня путем обобщения и систематизации наблюдений над конкретными текстами оригинала и перевода; описание приемов и способов перевода, рассмотрение истории переводческой практики и теории, определение роли переводов в развитии отечественной культуры» [2, 20].

В широком смысле термин «теория перевода» противопоставляется термину «практика перевода» и охватывает любые концепции, положения и наблюдения, касающиеся переводческой практики, способов и условий ее осуществления, различных факторов, оказывающих на нее прямое или косвенное воздействие. При таком понимании «теория перевода» совпадает с понятием «переводоведение» [3, 13].

В более узком смысле «теория перевода» включает лишь собственно теоретическую часть переводоведения и противопоставляется его прикладным аспектам.

В рамках переводоведения изучаются психологические, литературоведческие, этнографические и другие стороны переводческой деятельности, а также история переводческой деятельности в той или иной стране или странах. Ведущее место в современном переводоведении принадлежит лингвистическому переводоведению (лингвистике перевода), изучающему перевод как лингвистическое явление.

Как мы видим, лингвистическая теория перевода является лишь одним из разделов переводоведения, но при этом она имеет комплексный характер и включает следующие разделы:

- Общая теория перевода – раздел лингвистической теории перевода, изучающий наиболее общие лингвистические закономерности перевода, независимо от особенностей конкретной пары языков, участвующих в процессе перевода, способа осуществления этого процесса и индивидуальных особенностей конкретного акта перевода. Положения общей теории перевода охватывают любые виды перевода любых оригиналов с любого исходного языка на любой другой язык.

- Специальная теория перевода – раздел лингвистической теории перевода, изучающий особенности процесса перевода текстов разного типа и влияние на этот процесс речевых форм и условий его осуществления. Можно выделить несколько специальных теорий перевода: теория художественного перевода, теория научно-технического перевода, теория устного перевода, теория машинного перевода и т.п [4, 126].

Перевод – одно из древнейших занятий человека. Поскольку перевод всегда имеет дело с языком, всегда означает работу над языком, постольку перевод непременно требует лингвистического изучения – в связи с вопросом о характере соотношения двух языков и их стилистических средств. Лингвистический подход к изучению перевода затрагивает самую его основу – язык, вне которого не осуществимы никакие функции перевода – ни его общественно-политическая, ни культурно-познавательная роль, ни его художественное значение и т.д. Тем не менее, Федоров подчеркивает, что лингвистическим путем не могут быть объяснены все факты из области перевода, что лингвистический путь изучения не является достаточным для постановки и решения всех проблем перевода, но, безусловно, является необходимым в деле их исчерпывающего исследования. Теория перевода в лингвистическом своем аспекте анализирует, объясняет и обобщает факты переводческого опыта, устанавливает соответствия и расхождения между языками.

Сюжет рассказа «Братья» построен на ситуации болезни одного из братьев, стремительного ухудшения его состояния и трудностей, с которыми сталкивается брат, ухаживающий за больным. Однако этот незамысловатый сюжет раскрывает позицию автора по основным вопросам. Во-первых, если человек заболел, в то время приходилось сталкиваться с проблемой поиска ответственного врача, имеющего глубокие познания в медицине и сосредоточенного на врачебной деятельности, и риск попасть в руки непрофессионала был очень велик. Во-вторых, любовь героя к брату на самом деле оказывается не так искренна и чиста, как представляется вначале. В нём самом словно бы поселяется страшная болезнь, заставляющая поступать бесчеловечно по отношению к близкому.

В повести «Завтра» представлена картина духовной нищеты людей. Главная героиня, жившая лишь ради сына, переживает смерть ребёнка от рук неумелого и корыстолюбивого врача. Лу Синь показывает, что не только непрофессионализм доктора, но и невежество матери больного мальчика становится причиной этой трагедии. Окружающие люди не проявляют сочувствия к горю соседки. За их помощью также скрывается корысть и неспособность думать о другом человеке. Живописный портрет этих равнодушных обывателей, изображаемых Лу Синем, безусловно, очень сходен с изображением чеховских героев.

В рассказе «Снадобье» снова обнаруживается негативное отношение Лу Синя к китайской традиционной медицине и человеческим предрассудкам.

Молодой человек болеет туберкулёзом лёгких, и для его спасения родители, доверившись совету невежественного человека, покупают у солдата хлеб, смоченный кровью погибшего революционера. В финале произведения две матери, скорбящие о смерти сыновей, встречаются на кладбище. Также в этом рассказе прочитывается авторская гражданская позиция: взгляд на то, какое лекарство действительно нужно обществу.

Молодой революционер претерпевает трудности ради изменения условий жизни своего народа, но невежественные люди совершенно не понимают его, и более того, радуются его смерти. Налицо приём «перевёртывания», близкий также и Чехову: революционер погиб ради своего народа, который использует его кровь для «лечения».

«Дневник» написан от первого лица, это новая форма для китайской литературы того времени; поэтому, когда повесть была опубликована, она обратила на себя особое внимание литературоведов. Читатель наблюдает окружающую действительность с точки зрения человека, признанного сумасшедшим. Многие его сумбурные фразы заключают символический смысл – например, раскрывают веру Лу Синя в будущее поколение. Примечательно, что в пятой главе повести сумасшедший упоминает книгу китайской традиционной медицины «Перечень целебных корней и трав», написанную Ли Ши-чженем. Её автор считался уважаемым человеком, типичным представителем консервативного общества, обличаемого Лу Синем, в то время как персонажи, обладающие передовыми идеями, мыслящие и ведущие себя по-новому, признаются сумасшедшими. В конце повести сумасшедший выздоравливает, и моральное торжество оказывается на стороне обывателей.

У Лу Синя в повести «Одинокий» главный герой повести – Лянь-шу, первый человек среди населения своей деревни, получивший образование и учившийся за границей. Полученное знание не позволяет ему принять невежество народа; он не следует традициям, которые существуют испокон веков; его мысли и представления не совпадают с правилами, принятыми в обществе; именно потому окружающие люди считают его странным. Возникает столкновение между личностью и социумом: односельчане видят в герое иностранца, и сам Лянь-шу чётко осознаёт свою чуждость другим людям. Герой очень одинок в душе, однако он полностью открывается рассказчику, с которым у него происходит несколько бесед об устройстве общества.

Лу Синь в течение всей жизни обращает особое внимание на обстановку, в которой вырастают дети, и горячо заботится прежде всего о душевном здоровье ребёнка. Писатель не раз выносит на обсуждение детский вопрос – как в художественной прозе, так и в публицистике. В литературных произведениях Лу Синь указывает на недостатки воспитания детей и заставляет читателя серьёзно взглянуть на проблемы взаимоотношения детей и взрослых.

Большинство произведений Лу Синя о детях пронизано светлым настроением, ностальгией; они в наибольшей степени свободны от сатиры и прямых обличений. Огромную роль в этих рассказах играет изображение пейзажа, на фоне которого разворачивается скупое действие. Миросозерцание – одна из важнейших категорий этих текстов, как и в чеховской повести «Степь».

Лу Синь показывает богатый мир детства, который совершенно отличается от мира взрослых. Дети проявляют любопытство по отношению к малозначительным с точки зрения взрослых вещам, даже самые привычные объекты, мельчайшие детали вызывают у них интерес. Они любят и понимают природу, проводят время в играх на свежем воздухе, открывают для себя животных, насекомых и прочие богатства жизни. Природа помогает детям развивать доброту и искренность характера, активную жизненную позицию и умение с пониманием относиться ко всему в мире, к вещам и людям.

Список литературы:

1. Виноградов В.С. Введение в переводведение. – М., 2001. – 154 с.
2. Белинский Г.В. Сборник сочинений. – М., 1973.
3. Гачечиладзе Г.Р. Вопросы теории художественного перевода. – Тбилиси: – «Литература до хелевнеба», 1964. – 27 с.
4. Реформатский А. А. Введение в языковедение: Учебник для вузов / Под ред. В.А. Виноградова. – Изд. 5-е, уточнённое. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 536 с.

Ф. ОҢҒАРСЫНОВА ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ОЙ МЕН СЕЗІМ ДАРАЛЫҒЫ

Кез-келген көркем шығарма тәрізді, лирикалық өлең де шындықты тануға ұмтылған адамдардың рухани қызметінің нәтижесі болып табылады, өйткені адамдардың сезімінсіз шындықты іздеу мүмкін емес.

Сөйтіп, қазақ әдебиетінде қай кезде де жақсы қасиетінен арылмаған поэзия жанры соңғы жылдары айрықша түлеп, түрленіп шыға келді. Сонда ол, біз өзіміз кейде айтып қоятынымыздай, лириканың «еркіндік» алуымен ғана биіктеп кеткен жоқ. Жақсы лирика бұрын да болған, ұшпа гүлдей лирика құраған қамыс шашағының үпілігіндей тез ұшып, тез көрінеді де, жоғалып кете береді; уақыт желіне табан тірей алмаған олар көзден де, көңілден де жылдам ғайып болады. Бүгінгі қазақ лирикасының алыстан көрінер өз мұнарасы, көз тартар бояулары, нақышты өрнектері бар.

Уақыт өткен сайын өсу, өркендеу, алға қарай дамудың болып тұруы – прогресс заңы. Қазіргі оқырман – білімді, көркемдік талғамы жоғары қауым. Бірақ бүгінде әдебиетте ат салысып жүрген ақындарымыз осы мәдениетті (интеллектуалды) поэзия талабына сай ойлы да Ж.Нәжімеденов, Т.Молдағалиев, Ф.Оңғарсынова, Қ.Мырзалиев, Т.Айбергенов, А.Бақтыгереева және басқа да көптеген ақындар есімін атап өтуге болады. Бұлардың әрқайсысы өзіндік үнмен, өзіндік өрнек нақышпен жырлауға тырысады. Оқырмандардың әрқайсысының өлеңін жазбай танитыны да содан болса керек. Қ.Мырзалиевтің: «Кейінгі жылдары қазақ поэзиясының қадыр-қасиеті қаттырақ өсті деп мақтанар болсақ, ол ең алдымен, құлдырап барып, қайта қалықтап шыққан қыран мінезді лирикамыздың арқасы. Қазірде лирикалық кейіпкер дегеніміз еңселі, иықты интеллект дәрежесіне көтеріліп, оның арқалар жүгі де бұрынғыдан гөрі ауырлап әлдеқайда көбейіп барады. Ол енді, біз бұрын түсініп келгендей, ғашық жігіт, ғашық қыз немесе жаратылыстың жарқын суретіне қызықтай қараған құмар жан, иә болмаса жолдас-жорасы мен жырақта қалған жап-жасыл жастық шағын есіне алып, ойға шомып, кейде тіпті бейкүнә көз жасына ие бола алмай жылап та алатын көңілшек кейіпкер ғана емес, есейген от басы, ошақ қасынан біраз қашықтап, бір түтіннің ғана қамын ойлауды әлдеқашан ұмытып, дүйім ел, барша жұрт қамын, керек десеңіз, мынау жатқан байтақ планетамыздың тағдырын ойлайтын қайраткер дәрежесіне дейін көтерілген кейіпкер», – дегені де 60-жылдардан бергі уақыт аралығын қамтитын өлең өнеріміздің шындығынан алынып айтылған.

Уақыт өткен сайын өсу, өркендеу, алға қарай дамудың болып тұруы прогресс заңы. Қазіргі оқырман білімді, көркемдік талғамы жоғары қауым. Бірақ бүгінде әдебиетке ат салысып жүрген ақын қыздарымыз осы мәдениетті (интеллектуалды) поэзия талабына сай ойлы да отты жырлар жазуда. Солардың қатарында М.Хакімжанова, Т.Әбдірахманова, М.Айтхожина, Г.Сейілжанова, А.Бақтыгереева, Ф.Оңғарсынова, Р.Қунақова, Қ.Бұғыбаева және басқа осылар сияқты ақындар есімін атап өтуге болады. Бұлардың әрқайсысы өзіндік үнімен, өзіндік өрнек нақышпен жырлауға тырысады. Оқырмандардың әрқайсысының өлеңін жазбай танитыны да содан болса керек.

Осылардың арасында өзінің арынды, адуынды, кейбір сыншылардың айтуынша «әйелге тән емес тентек» жырларымен көзге түсіп жүрген Фариза Оңғарсынованы ерекше атаған жөн. Ақынның шығармашылығы сан қырлы, көп арналы. Алайда оның өлеңі әрқашан сыршылдығымен, шыншылдығымен баурайды.

Өнерпаздық тұлғасын дүйім жұрты танып білген, елі мен халқына қадірі артқан, табиғат сыйлаған талантымен танылған поэзия тарланбоздарының шығармашылық өрнегінің өмірлік мұратқа айналып, зерттелуінің өзі – ғұмырлық рухани танымға ие заңды құбылыс.

... Көңілді, жайлы күнімді,
Азапты, қайғы – мұңымды.
Өзіммен бөліскенің үшін,
Қатем мен жетістіктерім үшін,
Мынау менің қиындау тағдырым болып,
О баста көріскенің үшін,
Өлең, мен сені аялап өтем!

Осы бір жолдарды оқып отырып, ақынның шынайы жүректен ақтарыла шерткен сырының адалдығына шек келтіре алмайсыз. Бұл жолдарда о баста тағдыр боп жолыққан ақындық өнердің

қиындығы да, оның оқпаны көп соқтықпалы соқпағы да, кейде түн ұйқыны төрт бөлгізетін мазасыз шақтары да қолмен қойғандай тап басып айтылған емес пе?..

Ендеше жыр құдіреті, оның кез – келген сезімтал оқырманды бейтарап қалдыра алмайтын нанымдылығы дегеніміз де осы. Жоғарыдағы жолдар белгілі ақын Фариза Оңғарсынованың қаламынан туған.

Ақын қыздар шығармашылығына зер сала үңілгенде, Ф.Оңғарсынованың ерекше дараланып көзге түсетіні бұлтартпас шындық. Ақын шығармашылығы жайлы жазған Ө.Бөпежанова оның лирикалық қаһармандарын «...Отты да өршіл, асқақ та мазасыз жандар»,– деп орынды тұжырым жасайды. [1.21]

Шынында да Фаризаның жырларын оқып отырғанда, ақын жүрегінің мазасыз дүрсілін оның қаһармандарының өмірдің әрбір құбылысына мазасыз көзқарасын ұғынғандай боламыз.

Осы бір хал бізді, оқырмандарды да баурап, жыр әуеніне қарап ысынып – суынып отырғанымызды байқамай қаламыз. Ал поэзияның, тұтастай алғанда әдебиеттің ұлы мақсаты да оқырманды бейтарап қалдырмау, өзі айтып отырған идеяға өзгелерді тарта, баурай білуі екені белгілі. Ақын мұрасы сонау алпысыншы жылдардың нақ ортасында бастау алып, сексенінші жылдардың аяғындағы дейінгі аралықты қамтиды.

Жалпы әйелдер шығармашылығы жайлы сөз болғанда, «Әйелдер әйелше жазу керек, олардың жыры әйел затына тән нәзік те мөлдір болғаны жөн»,– деген сияқты пікірлер жиі айтылады. Бұл бұрыннан қалыптасып қалған кейбір солақай түсініктерге байланысты болуы мүмкін. Ф.Оңғарсынова өзінің «Талант табиғаты біреу» атты мақаласында жоғарыдағы мәселеге байланысты өз пікірін білдірді. Осы мақалада «Жас ақын жазушылардың өткен бір кеңесінде белгілі ақын Олжас Сүлейменов: «Поэзияда әйел, еркек, кәрі мен жас жоқ, жақсы өлең бар, сосын нашар өлең бар» – деп өте дәл айтқан еді», – деп автор өз ойын айқын білдіреді. Шынында да әңгіменің түйіні – ақынның өмірді қалай көріп, оны қай қырынан көрсете білуінде ғой. «Әйелдер поэзиясы» деген ұғым орыс әдебиетінде де болғанын білеміз. Міне, осы ұғымды өз шығармашылығымен жоққа шығарған Анна Ахматова еді. Айтыс барысында көз жүгіртіп, зер сала оқыған жан Сараның мірдің оғындай сөзі, айшықты жыры Біржанға дес бермейтінін аңғарып, қайран қалады. Сараның жеңілісінің өзі ақын талантының кемдігінен емес еді. Арқаға аты шулы арынды Біржан ақынның өзі айтыс соңында Сара талантына қошемет көрсетіп, тіпті оның жеңілгеніне өкініш білдіргендей болады ғой. Осы жерде Фаризаның мына бір жолдарын оқып көрелік.

Менде бір толғаныс бар,
(Кейде өзім де түсінбеймін).
Дауыл күнгі дарияның күшіндей бір.
Сонау біздің қырдағы тұяқ тілген
Бәйге алаңы секілді дүсірлеймін.

Өзім сонда тұтас бір ғасырдаймын,
Жүргендеймін жарқылдап қасында Айдың
Марғау бейжай дүниені сілкіндіріп,
Бір таң қылмай мен, сірә, басылмаймын.

Біз осы бір ұзақтау үзіндіні бекер келтіріп отырғанымыз жоқ. Жоғарыдағы жолдар кейбір ер ақындардың аузына орала қояр ма екен. Өзін «тұтас бір ғасырдаймын», «дүниені сілкіндіріп, бір таң қылмай басылмаймын» – деп арындап отырған – нәзік жанды әйел жынысының өкілі. Ал керісінше, сағыныш саздарын сарғайа жырлап, аузын ашса, көкірегінен күрсініс естілетін күйрек, күйкі ер ақындарды қайда қоямыз. Мұның өзі оқырмандар әйел ақындарды «нәзік сезім» сырын іздеп қана қоймайтынын сөзсіз дәлелдейтіндей.

Сонымен қатар бүгінгі әйелдердің қоғамдағы рөлі, жауапкершілігі артып, олардың сана – сезімі, ақыл – ой дәрежесі жаңа бір сатыға көтеріліп отырған шақта әйелдер шығармашылығына тән ерекшеліктердің де бар екенін жоққа шығаруға болмайды. Әйел ақындар барлық адамзатқа тән махаббат бейбітшілік тақырыптарын өздеріне ғана тән ыстық жүрекпен, аналық сезіммен жырлай алады. Сондықтан да олардың айтқандары көкейге қонымды, нанымды шығады. Алайда мұны әйел ақындардың бірден – бір әрі сөзсіз ерекшелігі деп қатаң шекарамен бөліп тастауға да болмайды. «Жаңа уақыттың жаңашыл ақындарының жаңашылдығы, жаңаны ғана жазғандықта емес, құбылысты бұрын жырламағандай етіп, өзінше, өзгеше суреттей білуінде», – деген екен кезінде атақты Гете. Ұлы ақындардың осы сөзі күні бүгінге дейін өз мәнін жойған жоқ. Қазіргі жаңа заманның, бақытты заманның ақындары сол өмірден өздері түйген, өздері куә болып, сүйсінген жайларын жырына арқау

етеді, мынау жасампаз өмірдің бар бояуын алып, тынысын жыр жолдарына орап, жып – жылы қалпында оқырмандарына ұсынады. Бақытты еліміздің алдында тұрған ұлы мұраттар шабытқа – шабыт қосып, жыр селін қаптатқандай.

«Адам деген күрделі жаратылыс қой. Оның ішінде әйел халқының жан дүниесі – өз алдына бір әлем, мен өз жырларымда сол әйел жанының сан күйін мүмкіндігім жеткенше жеткізгім келеді. Менің бұл тақырыптағы лирикалық кейіпкерлерім – әйелдер, олардың тағдыры, жан дүниесі, күлкісі мен көз жасы – өлеңдерімнің арқауы», – деп жазған Ф.Оңғарсынова «Шілде» атты жинағының алғы сөзінде.

Бұған автордың шығармашылық жолындағы бар концепциясы сиып тұр. Ол әйелдердің көзімен, олардың сезім – түйсігімен, солардың түсінігімен қарай отырып, өмір құбылыстарын жыр етеді. Әйтпесе жоғарыда келтірілген сөздер тек әйелді ғана жыр етемін, одан басқа тақырып маған жат деген ұғым туғызбаса керек.

Ақын ешқашан белгілі тақырып аясында шектеліп қалмақ емес, сондықтан поэзия өмірдің өзіндей күрделі. Өмір мен поэзияның егіз дүние ретінде қаралатыны да содан. Өйткені өмірсіз поэзия, поэзиясыз өмір жоқ. Ғасырлар бойы талай дүлдүл ақын жырласа да сан қырынан түрлене түсіп келе жатқан мәңгілік тақырып бар. Ол – махаббат тақырыбы. Махаббат – туған жерге, елге деген таусылмайтын, ешқашан ортаймайтын сүйіспеншілік, өмірге ғашықтық. Махаббат – ананың балаға, баланың анаға сүйіспеншілігі. Махаббат – ғашық жүректердің табынатын тәңірі. Осындай болса тіпті бүкіл адазат өмірінің түп қазағы – махаббат екенін көреміз.

Фариза жырларында да осы мәңгілік тақырып өзінше өрнекпен жырланған.

Сен де тас та қастерлі, аспанда алау,
Сен де жанды тербетер дастан бар – ау.
Менің мына өмірге құштарлығым,
Сені жақсы көруден басталған – ау.

Бұл үзінді ақынның «О туған жер...» атты өлеңінен келтірілген. Айтылып, жазылып, жүрген, кейбір сыншылар айтатындай «шиырланған тақырып». Бірақ ақын сол тақырыпты өзінше жырлайды. Сөйтіп, мына өмірге деген құштарлығының туған жерді жақсы көруден басталғанын әдемі айтады. Адамға өмір сыйлайтын, махаббат сыйлайтын кіндік қаны тамған туған жері екенін әсем баяндайды. Әркімнің – ақ ойындағы сөз. Алайда мынау өлеңді оқып шыққан соң ғана, «шынында да солай – ау», – деп тамсанамыз. Ақынның тапқырлығы дегеніміз осы. Немесе мына жолдар ше:

Арғымақтары қайда екен бұл даланың,
Бәйге алаңын көргенде шыдамадым.
Аңсап келген ауылда сәйгүлікке,
Тақым салмай мен қалай тұра аламын.

Ауылды аңсап алыстан келген адамның шынайы толғанысы айқын көрінбей ме?! Тек бұл емес, бір шумақ өлеңде ұлттық бояу да жатыр. Сайын далада жұлдыздай ағар арғымақ, сәйгүлікке тақымын тигізбей көңілі тыншымайтын қазақ баласы көз алдымызға келеді. Бәге алаңын көргенде көңіліне желік біту де халқымызға тән қасиет.

Ақын өлеңдері автордың өз мінезін, дүние танымын анықтайды. Өйткені оның поэзиясы өршіл поэзия, сырлы да суретті поэзия.

Ол өз өлеңдерінде өзін есте кішіге санайды. Торғай толғауларын ақын қыз жырлай отырып, сол елдің азаматтарының тұлғасына қызығады, ерлік істеріне сүйсінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бөпежанова. Ә.Өрнектер. – Алматы: Жазушы, 1991.– 200 б.
2. Егеубаев. А.Сыр мен сымбат.– Алматы: Жазушы, 1981. – 223 б.
3. Оңғарсынова. Ф.Сұхбат. – Алматы: Жазушы, 1982. -179 б.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992.-360 б.
5. Ж. Дәдебаев. Қазіргі қазақ әдебиеті. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.

С. ЖИЕНБАЕВ ЛИРИКАСЫНЫҢ ТАҚЫРЫБЫ МЕН ИДЕЯСЫ

Қазақтың бұлбұл үнді сыршыл ақыны Сағи Жиенбаев жайында ең алғаш ақын ұсынған жыр жинағы арқылы оқып білеміз. Сағи аға – балалар ақыны емес. Бірақ балалық шақтың әсерін бойында сақтап қалған ақын. Қалам иесі үшін бұл үлкен бақыт. Бала шақ – Болашақ аталатын үлкен университеттің алтын бастауы.

Еңбектеген баладан бастап еңкейген кәріге дейін еңбек қазанын қайнатуға шоқтай жинаған кезең суреттерін кестелеген шоғыр жырлардан ширығып, шиыршық атқан лирикалық бейненің «уақыт пен өзі жайлы монологы», жан мен жүрек естелігі. Ал, «ат қылып ойнар шыбықпен шапқылап бұзау қайтарып», «арқырап жүрген асауды арбаға жеңіп, шөп тартқан» сол жас қаһарманның:

Ұмыттық шалқып ойнауды,
Бір үйдің бір– бір көзі боп,
Тездету үшін тойларды
Ержету үшін тезірек...

Немесе:

Қыр жақтан қас қарая шұбап келіп,
Жатушы екі жертөлені жұмақ көріп.
Біріміз бірімізге арқа сүйеп,
Біріміз бірімізге қуат беріп.

Деген өзек жарды толғанысы өз толқынының ортақ өмірбаяны екеніне риясыз иланасыз. Сондай ақ бүкіл бір буынның автопортреті іспетті қабылданатын әрі өрелі дастанға лайық өмір тірлік өрнектері сыйып кеткен «Жолда» атты өлеңінде «қос доңғалақ шикылын қара жолдың құлағына тыңдатып» келе жатқан қам көңіл бала: «Алдымдағы жалғыз серік -жануар, қолымдағы жалғыз қару – таяғым», -деп батқан күнге батпан мұң шертуші еді. Өгіз айдаған сол таяқ көп ұзамай ақ қағазға өрнектеген әрбір әрпінен азаматтық пейіл мен адамгершілік мейір самалы аңқылдап есіп тұратын ақындық қаламға айналып, азабы көп қара жол ағынан жарылатын жыр сапарына ұласады. Сөйтіп, елуінші жылдардың екінші жартысында, Н.Байғаниндей ағыны терең дария шыққан елдің поэзия патшалығындағы жалғыз елшісіндей боп, қазақ лирикасының қазыналы теңізіне бір әдемі ақ толқын қосылғаны қандай қуаныш!

Заманымыздың ұлы жазушысы М.Әуезов ұлттық поэзиямызға жаңа желпініс, айшықты ажар көрік, сырлы саз әкелген осынау ақ толқындар тобын «жыл келгендей жаңалыққа» балағаны жадымызда. «Көк аспанға жүрегімен бір самғап, балапаны ұшқанын ерте көрген» сыбызғы үнді сырбаз ақынның тырнақ алды тұңғыш туындылары кезінде ұлы М.Әуезовтың назарын аударып: «Сағи Жиенбаевтың бірқатар өлеңдерін сүйсініп оқыдым, оларда толып жатқан образ, көп шындық, көпшілікке ортақ шындық бар... біртүрлі еліктіретін, сүйсіндіретін, оқушыға бас игізетін соншалық шындық пен бетке ыстық дем сезіліп кеткендей көрінетін шыншылдық бар, поэзияға керек нәрсе –осы шыншылдық»,– деген риза жүрек бағасын естуі аз олжа ма? Және ол бедірейген бедеу ақиқат емес, «бетіңе ыстық демі сезіліп» тұратын шыншылдық. Сағи саздарының да түп негізі оның азаматтық тұғырнамасында жатыр. Бұларға кемеліне толған керемет шеберлікті қосыңыз. Сол төрт таған сапа–қасиет – «толып жатқан образ, көпшілікке ортақ шындық, бетіңе ыстық демі сезіліп кеткендей көрінетін шыншылдық», азаматтық тұрғысының айқындығы – бәрі төркіндесіп келгенде Сағи ақынның шырын қаламына оралған кез– келген тақырып ет жүректі елжіретер шынайы өнер шығармасына айналып жүре береді. Сірә, С.Жиенбаев мұзасының тағы бір ала бөтен жақсы сипаты кезінде Н.Тихонов «ақын көңілінің күні» деп атаған дүниеге көзқарас жарқындығымен сабақтас болса керек. Содан ба екен, Сағи саздары адам жанын «Айлы сонатадай әлдилеп», арман асқарына алып ұшады, тіпті, ол қайғыны айтып отырып та, көңіліне күн шуақты сезім құйып, жарық жалғанға деген құштарлығына қанат бітіріп қояды. Оның табиғат өлеңдері мен махаббат лирикалары әлемдік поэзия классикасынан саналуға әбден лайықты.

...Көктем сайын құстар қаптап келіп ұя салатын ауыл шетіндегі жалғыз терекке жасыл түсіп, балапандар жайрап қалады.

Қимылдап жатыр кейбірі,
Секілді тірі қалатын
Кейбірі әлсіз жерді ұрып,
Жия алмай жатыр қанатын.

Шыр ете қалды біреуі,
Біреуі соған қосылды.
Біреуі шөпке сүйеніп,
Қайталап жатты осы үнді.

Он шумақ өлеңнен. Былай қарағанда мұндағы жайлар кәдуілгі кездейсоқ бақытсыздықтың бірі сияқты. Ал, тереңірек үңілген оқушы осы он шумақ өлеңнен, мейлі, автор соғыс туралы ештеме демесе де, балалықтарын сонау сұрапыл дауыл сойқаны соққан жетім –жесір тағдырларды көз алдынан өткізетіні айдан анық. «Балапан құсқа қосылып» байтақ «даланың шырылдауы» жан түршіктірер көрініс қой! Соны көріп тұрып, қастыққа қалай қарсы шықпассың!?

Жыр – адам жаның тазартады. Қалғып бара жатқан рухыңды сілкіп оятады. Жақсылыққа, өмірге құлшындырады. Сағи ақын жырлары бейне мөлдір бастау. Шөліккеп келіп бас қойсаң сусының қанады, мұндатып жүрсең өзіңмен сырласып шерінді тарқатады. Бейне бір сырынды сыртқа шашпас жан досыңмен сырласып отырғандай боласың.

С.Жиенбаев өлеңдері үстіне кір жұқтырмас кірпияз жандай мұнтаздай таза болып келеді артық жол, басы артық бір сөз болсайшы. Әсемдікті сезіндіріп, әдемілік дүниесіне шомылдырып тұрып та терең ойланып, дүние ғаламға көзіңді ашып, көңіліңді оятып жатады.

Аңғар жақтан тұрады салқын жел есіп,
Күнгей бетің тебіндепті-ау көгі өсіп.
Тағы да бір кимас жанды құндықтап,
Тау басына қосылар бір төбешік.

Осында табиғат суреті, тірлік мұраты, өлім бәрі де бар емес пе?! Және қалай жақсы, қалай ойлы айтылған.

Бір өлеңінен балаң махаббатыңның бейкүнә дидарын көз алдыға елестетіп ("Гүл") мұңая қалсаң, енді бір өлеңінен өте шығар жас дәуреннің қимас қызығы баурап ("Сапарға шыққанда") жымиясың, сөйте тұра жүрегіңе артар жүгі ауыр, шымырлатады. Бір өлеңінен сәбидей аңқау, сені келінінен – туған анаңнан да қызғана аялап, еміренетін асыл әженді көріп ("Ауылға барғанда") елжіресең, енді бір өлеңінен суық рең жылдар суреті ("Тілектес") қайта ұшырап, күрсінесің.

*О, туған жер, барымның
Сәттілері сенікі.
Балы болса жанымның
Тәттілері сенікі.*

Туған жер! Оған татымды теңеуді о заман да бұ заман, қандай ақын тапты екен. Ақын өлеңдерін оқып отырып, туған жеріне, халқына деген сүйіспеншілікті анық, айқын көресің.

Ақындық сезімнің даралығы, өлеңнің қарапайымдылығы. Сағи Жиенбаевтың талант табиғатының бір қыры, мәпелеп, аялап қарамаса көзге шалынбайтын нәзік ерекшелігі осындай жырларынан байқалады. Ақынның өмірі оқырман, сыншы көңілінде жүргенімен, дағарадай бөркін миықтан киген мақала, портрет, толғамдардың төл иесі бола бермейтіні де осынысында. Оның себебі, жаңағы өлеңнен көріп отырғандай, жазғанда мұрнынан тізе беретін айқұлақ, оңды-солды сеңдей соғылысқан троптардың мейлінше аздығында. Көзді тойдыратын білем-білем қазы, не түйдек-түйдек термешіліктің жоқтығында. Қайшы алысқан поэтикалық өрнектер (фигуралар) ақындықпен астасып келсе, бір жөн, көбінесе, өкінішке орай, әдейіліктің әуселесі. Сағи Жиенбаевта бәрі де ақындық сезімге бағынады, ақындық зердеге табынады. Өлеңнің бітімі (композиция) де, көлемі, ұйқас мәнері де бір сезім-шабыттың құлы. Сондықтан да жырлары қырып алар артық май жұқпаған (қазақша айтсақ, шыр бітпеген) жұнттай жұтынған су төгілмес сұлу жүрісті, биязы, майда мінезді жылқыларды еске түсіреді. Тіпті, ондай жүйріктерге айшықты ер-тұрман, өрнекті әбзелдес жараспайтындай. Табиғатпен біте қайнасып, бір туғандықтан да, жаратылыстан табиғаттай қарапайым, табиғаттай сұлу.

Жүруші ем ылғи алаңдап,
Қалды деп қайда сыңарым...
Бар екенсің ғой даламда,
Жүр екенсің ғой пырағым.
Зұлашы сонау кезіндей,
Құйрығың желге суылдап,
Ұйқыға кеткен сезімдер
Оянар ма екен дуылдап...

«Атжарыс алаңында» атты шоғыр жырлардың (1973, «Әлия» кітабы) екінші өлеңінен. Мақсат өлеңнің өркеш-өркеш өрнегінде ғана ма екен!? Осы «момақан» түрдің ішкі қуат, серпінін айтсайшы! «Ұйқыға кеткен сезімдер, Оянар ма екен дуылдап...» Өлең эстетикалық биігіне, идеялық мұратына жеткен. Осы өлеңнен тарихты да, дәстүрді де, урбанизация проблемасын да.. айналып келгенде, қазіргі кезеңдегі қала қазағының психологиясын айнытпай танимыз.

Ойшылдық та, динамика, мінез-құлық та осында... «көйлектің, жеңін бір бүктеп...» көзге елестерлік, адам мінезінен хабар беретін түйін. «...Жігіттің оғыңның өзін ұстамақ». Тағы да мағыналы, ойлы сурет. Үш сөз... Оқпен жарысқан. Оқтай ұшқан, оқтан да тайсалмайтын жігіттің осал болмағаны ғой... «Садақтан ұшқан жебедей...» Ұшқырлық толық жеткен. Этнографиялық бояуы да нәрлі. «Қыз кууда» ұлттық киім киген қызды садақтың жебесіне теңеу – логикалық нақтылық. Бәрінен де өлеңнің композициялық бітімі бірегей, жалпы Сағи Жиенбаев өлеңнің, сюжетіне, композициясына сергек қарайтын ақын. Сондықтан да болар, балаларының, сюжетті лирикаларының шоқтығы басқасынан бөлек тұр.

Қайсыбір сюжетті шағын лирикаларының өзі баллада. «Әлия» жинағында «Ана» атты шағын өлең, бар. Анадан асыл да, анадай көп жазылған тақырып та жоқ шығар. Жиенбаевтың «Ана» жыры сюжет өрбуімен де, көркемдік-идеялық шешімімен де оқшау. Өзінше, өзгеше. Төрт шумақтық баллада десек, дегендей.

Есінде... ұлын бесіктен
Шығарған күні есінде.
Ұлының аттап есіктен....
Қуанған күн есінде.
Ұлының асау тай мініп,
Құлаған күні есінде.
Зәресі қалмай, қайғырып,
Жылаған күні есінде...

Балаға деген аналық махаббаттың бар ләззат, қуаныш-рахаты есінде... Тек:

Тауысып нұрын көзінің,
Сол үшін талай кешкен от.
Сол үшін бәрі... өзінің
Қиналған кезі есте жоқ...

Мұндай өлеңге тебіренбеу, мұндай өлеңді ұмыту мүмкін бе?! Ет пен сүйектен жаратылып, жер басып жүрген қасиетті ананың қасиетті сезімі. Өлең де сол сезімнің өзіндей қарапайым, шуақты. Автордың поэтикалық ой-дүниесі де өзінше. Өлеңнің, алғашқы жолдарынан бастап қуалап ой жарыстыра оқысаңыз, ақын логикасының өзгеге ұқсай бермейтін қалтарыс қатпарларына қанығасыз. Соның өзінде реализм табы айқын. Он ойлап толғаған кестелі өлең өрнегінде өмірдің өзіндей шынайылық лебі еседі.

С.Жиенбаевтың лирикалық кейіпкері бірде, жоғарыда байқағанымыздай, өмірге өзгеше бір елгезектікпен қарап, өрелі ойлар қорытса, бірде өзіңмен сырласа отырып сәтті қиял, ерке сезімдерінді оятады. Өзінің "бастан кешкендерін" баян еткенімен, сенің көріп-сезгендеріңді есіңе түсіретіні аян. Бұл – болмыс пен "меннің" астасуы, яғни, шын ақынның ғана қолы жетер биіктік болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мәуленов С. Тел толқын. Алматы: Жалын, 1989.
2. Егеубаев А. Сөз жүйесі. Алматы: Жазушы, 1985.
3. Ергөбеков Т. Арыстар мен ағыстар. Астанатаным, 2003.
4. Ыбыраймов Д. Ой мен сөз. Алматы: Жазушы, 1985.
5. Уақыт және қаламгер. 13 кітап. Алматы: Жазушы, 1988.

Ұлықпанова Ә.,
ҚР., Ақтөбе қ., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы, г.ғ.м.

Женісова Б.,
ҚР., Ақтөбе қ., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің 4 курс студенті

ҰЛТТЫҚ КОД: ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ТАМЫРЛАСТЫҚ НЕГІЗІ

Ұлттық код – ең алдымен, тілде, сосын дәстүріміз бен салтымызды, мінезімізді айқындайтын ділде, ұлттық мәдениетте, сан ғасырлардан келе жатқан бай тарихымыз бен әдебиетімізде. Ал әдебиет – күллі халықты рухани жаңғыртып, кемелдендіретін ең басты құрал. Әдебиеттің ішінде, тағдыр тәлкегімен шет ел асып кеткен қандастарымыздың мол мұрасы – нағыз қазына.

Ғасырлар желісінде, даму тарихында, небір алмағайып замандарда өзінің тектілігін, ұлылығын, даналығы мен даралығын танытқан қазақ халқының мәдениеті, әдебиеті және өнері сонау тарих тереңінде. Қазақ халқының өткен тарихы мен бүгінгі күнін, болашақ бастауларын фольклорлық салт-дәстүрімен байланыста қарайтындығымыз сөзсіз. «Қазақ» деген ұлт біреу-ақ, демек, оның тілі мен діні, тарихы мен этнографиясы, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі, әдебиеті мен мәдениеті де біреу-ақ. Олай болса, шет елдегі қазақтардың әдеби мұрасы – жалпы қазақ мәдениетінің ажырамас бір бұтағы, сырттан құяр қайнар бұлақтарының бірі. Тағдырдың тәлкегіне ұшырап, өз туған жері мен елін тастап кетуге мәжбүр болған қандастарымыздың тағдыры толқымалы. Өзге елде туған жері мен еліне деген сағынышпен күн кешкен сан мыңдаған адамның мұң-зары әдебиет пен мәдениет арқылы жеткен.

XX ғасыр басындағы «солақай саясаттың» кесірінен шетел ауып, туған жерден жыраққа кеткен қандастарымыздың ата-бабамыздан қалған әдеби мұраны түгелге жуық сақтап қалғаны бүгінде бізге белгілі болып отыр. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев «Ұлттың рухани өмірі, оның мәдениетіне байланысты әлі де болса көпшілік қауымға жетпей жатқан тарихи, әдеби асыл мұраларымызды игеру жолында еңбектену, бұрын мән бермей келген халықтану, шығыстану, түркітану ілімдерін барынша дамытуға көңіл қою, ұлттық мәдени ерекшеліктерімізді сақтау, жинау, зерттеу ісін жетілдіре түсу – бүгінгі маңызды міндеттеріміздің қатарына кіреді» [1, 13-14 бб.], – деп өте орынды атап көрсетеді.

Болашаққа батыл қадам басып, тәуелсіз мемлекетіміздің табанынан нық тұрған өркениетті елдердің алдыңғы қатарынан орын алуы үшін, жан-жағымыздағы әдеби мұрамызды да түгендеп отырғанды жөн деп білеміз. Осы орайда, кезінде тарихи тағдыр тәлкегіне ұшырап, Қытай асып кеткен қандастарымыздың ауыз әдебиеті мұраларының сақталу, жиналу, жазылу ерекшеліктері мен қазақ ауыз әдебиетінде кездеспейтін кейбір үлгілеріне тоқталғанды жөн көрдік.

Қытайдағы қазақтарда фольклорлық мұраларды жинау, жариялау, зерттеу мәселесі XX ғасырдың қыркыншы жылдарынан басталады. Атап айтқанда, осы бағытта жасалынған іс-шаралардың қатарында 1950 жылдары «Қос қобди», «Ертегілер», «Ертегілер мен аңыздар», т.б. жинақтарының шыққандығын айтуға болады. Қытайдағы қазақ халық әдебиеті мұраларын жаппай жинау, реттеу, бастыру, зерттеу жұмыстары XX ғасырдың 80-жылдарына келгенде кең өрістеп, әдебиеттану, фольклортану ғылымының қайта қалыптасып дамуына үлес қосар зерттеушілер қатары көбейді. Олардың қатарында Әуелқан Қалиұлы, Зейнолла Сәнік, Бексұлтан Кәсейұлы, Тәліпбай Қабаев, Камуна Жамбозұлы, Ұйымқан Мұқаметқазы, Оразанбай Егеубаев, Ахметбек Кірішбаев сияқты әдебиетшілер болды.

Қытайдағы қазақтардың халық әдебиетін зерттеуді бастаған ғалым – Нығмет Мыңжани болды. Н.Мыңжанидің «Қазақ фольклоры және оның қисса-дастан жанры жайында» деп аталатын зерттеуінде қазақ фольклоры жөнінде сөз қозғай отырып, қисса-дастандарды халық әдебиетіндегі жетекші жанрлардың бірі деп қарайды. «Бұлар мазмұнына қарай батырлар жыры, ғашықтық дастаны және қиссалар болып үш салаға жіктеледі» [2, 54-6] дейді. Бірақ, бұл ретте Н.Мыңжани тарихи жырларды жеке жанр ретінде қарастырмаған. Қазақ халық әдебиеті мұраларын жинау, реттеу, бастыру, зерттеу ісін ұдайы жүргізген әдебиетшінің бірі – Асқар Татанайұлы болды. Ол қазақ фольклоры саласында ғылыми еңбектер жазбаса да, қазақтың тарихи жырларын, қиссаларын көптеп жинап, олардың шығу төркіні туралы мақалалар жазған. Қытайдағы қазақ фольклорын зерделеу ісіне ерекше үлес қосқан Оразанбай Егеубаевтың осы салада атқарған істері ерекше атап өтерлік. О.Егеубаев – жазушы, әдебиет зерттеушісі, Шыңжан өлкесі, Тарбағатай аймағы, Шағантоғай ауданы, Ойқұдық ауылында туған. Зерттеуші «Қытайдағы қазақтарда өздеріне тән бір үлкен мақтаныш бар десек, ол – бай фольклор қазынасы» [3, 28-б.] – дей келе, түрлі басылымдар мен «Бабалар сөздігінде» жарияланған «Қытайдағы қазақ фольклорлық мұрасын» жанрлық тұрғыда төмендегідей ретпен жіктеуге болатындығын атап көрсетеді:

1. Тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, діни наным-сенімге байланысты туған фольклор;
2. Жұмбақ-жаңылтпаштар;
3. Мақал-мәтелдер;
4. Шешендік сөздер;
5. Ертегілер мен аңыздар;
6. Жер мен көктің жаратылуы туралы мифтер;
7. Шежіре;
8. Қисса-дастандар;
9. Тарихи жырлар;
10. Байырғы айтыс;

«Еліміз тәуелсіздігін жариялап, етек-жеңін жинаған кезеңде халықтың рухани құндылықтарына ерекше көңіл бөлінгені белгілі. Алайда, атадан қалған асыл сөздерді жадында сақтап, насихаттап, өскелең ұрпақтың игілігіне жаратып келген көкірегі ояу, көнекөз қариялардың мүлде азайғандығынан, фольклорлық, авторлық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудың мүмкіндігі шектеле бастады. Бірақ қолда бар әдеби жәдігерлерді цензурасыз, толық, өзгертусіз, түпнұсқа негізінде жариялауға, терең зерттеулер жүргізуге барлық жағдайлар жасалды» [4.], – деп зерттеуші Тоқтар Әлібек атап көрсеткендей Қазақстан Республикасы Президентінің 2004-2006 жылдардағы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша «Бабалар сөзі» жүзтомдық топтамасының ғылыми басылымын дайындау жобасы жүзеге асырыла бастады.

Құрастырушылар тобы (жобаның жетекшісі, әрі жауапты редакторы болып белгілі фольклортанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Әзібаева) бұл шараға асқан жауакершілікпен қарап, тұңғыш рет Қытайдағы қазақтардың фольклорлық туындыларынан онтомдық жинақты баспаға дайындады. Нақтылап айтқанда, 23, 24, 30, 31-томдар «Хикаялық дастандарға», 25, 26-томдар «Ғашықтық дастандарға», 27, 28, 29-томдар «Тарихи жырларға», соңғы 32-том «Шежірелік дастандарға» арналды. Хикаялық дастандарға қатысты жинақтарда қамтылған «Нәзігүл», «Нүрден мен Мәриямның хикаясы», «Алтын балақ ақсұңқар», «Қамарзаман», «Жетім бала», «Сағаттың хикаясы», «Нұрғазарын», «Құламерген», «Сұлтан патша» атты шығармалар Қазақстанның әдеби қорларындағы осы мазмұндас жырлардың нұсқалары болып табылса, қалған қырық үш дастан қазақстандық оқырмандар үшін мүлде белгісіз туындылар еді. Демек, Таңжарық Жолдыұлы, Әрімжан Жанұзақұлы, Дәулетбек Қанбақұлы, Қызыр Алдажарұлы, Бейсенғали Садықанұлы т.б. ақын, жыршылар шығыстың, сондай-ақ қазақ ертегілерінің қызықты сюжеттерін өзінше жырлап, халық әдебиетін дамытуға зор үлес қосты деп айтуға толық негіз бар. Бұған «Бактиярдың қырық бұтағы» атты жырлар топтамасы, «Маймыл келіншек», «Төрт ғаділ», «Естігүл», «Әбдікерім», «Сәнуар патша», «Үш жетім қыз», «Ақиық», «Бөкен жарғақ» тәрізді ондаған дастандар айғақты дәлел болады.

Қытайдағы қазақтардың халық әдебиеті – қазақ әдебиетінің ажырамас үлкен бір бөлігі. Қазақ әдебиеті мен Қытайдағы қазақтардың халық әдебиетін біртұтас әдебиет деп бірлікте қарастырамыз. Жалпы қытайда қоныс тепкен қазақ ағайындар ауыз әдебиеті қазынасын тұтас күйінде, сол қалпында сақтап қалған. *Бұл сөзімізге ҚХР Іле қазақ автономиясы облысы, Күкес ауданында дүниеге келген Мағауия Есболатқызының берген деректерін жазып алу барысында көзіміз жетті. Ол – Іле педагогикалық университетінің 4-курс студенті. Біздер Мағауия Есболатқызымен жүздесіп, әлі күнге дейін еш жерде жарық көрмеген, ғылыми айналымға түспеген балалар фольклоры, отбасылық ғұрып фольклорының жекеленген үлгілерін жазып алған болатынбыз.*

Мағауия Есболатқызы өзі айтқан тұрмыс-салт жырларының бұл үлгілерін отбасындағы қариялардан естігенін және осы үлгілердің әлі күнге дейін өз әулетінің той-думаны мен қаралы жиындарында айтылатындығын атап өтті. Мағауия Есболатқызынан жазып алған қазыналы мол мұрының бір парасы – *бесік жыры*. Бәрімізге белгілі, қазақ әлпештеу поэзиясына жататын бесік жыры – тұрмыс-салт жырларының көне түрінің бірі, кішкене сәбиге айтылатын өлең түрі. Бесік жырының басты өзегі – өмірге жаңа қадам басқан жас сәбиге деген махаббат, еркелету, айналып-толғану ғой. Осындай ұрпақтан-ұрпаққа жеткен ана әлдиін М.Есболатқызы былай деп жеткізді:

Әлди, әлди абайын,
Атқа тоқым жабайын
Сенің әкең қыдырмаш,
Қайдан іздеп табайын.
Айналайын айдан,
Суалайын сайдан.
Ер жігіт боп бөпешім,
Тисін елге пайдан.

Сақта туған даланды,
Тілің, салтың, санаңды.
Ақылды боп ер жетіп,
Қуантарсың анаңды.
Атасының тентегі,
Әкесінің ертпегі.
Ақылды құлын боларсың,
Әжеден тындап ертегі.

«Сыңсу, – ұзатылатын қыздың туып-өскен жерімен, ауыл-аймақ, ағайын-туыстарымен, ата-ана, апа-жеңгелерімен, қала берді, құрбы-құрдастарымен арыздасып, қоштасып, танысуы» [5, 197-б.]. Қытайдағы қазақтар «сыңсуды» – «сыңсыма» деп те атайды. Осы *сыңсаманың* бір нұсқасын М.Есболатқызы былай деп жырлады:

Желбірде желбір желек біргеидің,
Еркесі ердің базарлы үйдің.
Қыз болып тудым анасын барша,
Жат елдің барып ұлын да сүйдім.

Аяулы менің ағам мен жеңгем,
Артыңнан еріп өнеге көргем.
Зарықты басып киіп тұр бәрің,
Бауырларымнан өзгеше баққан.

Бөктерден терген гүлдерім қалды-ай,
Бірлікте жүрген күндерім қалды-ай.
Алдыңа жатып ұйықтаушы едім әке,
Балалық балдай түндерім қалды-ай

Бұлағың едім сылдырап аққан,
Лағың едім бойтұмар таққан.
Сүтінді қалай ақтаймын шеше,
Бауырларымнан өзгеше баққан.

Қош бол елім, қош бол ауылым,
Балалық өткен балдырған тауым.
Бәріңді кимай барамын кетіп,
Өзгерту қиын өмірдің заңын

Мағауия Есболатқызы – халық ауыз әдебиеті үлгілерін бүгінгі күнге жеткізуші ғана емес, өз жанынан өлең шығаратын ақындығы да бар екен. Мағауия айтқан *сыңсудың* тағы бір нұсқасы мынау еді:

Есіктің алды үйбең тас,
Қыз еркелеп ұл болмас.
Қыз еркелеп ұл болса,
Мен болмас па едім, әке, бір жолдас.

Ағалар шықты жетектеп,
Жеңгелер шықты етектеп.
Бермеймін деген ағалар,
Тұр екен ғой ат ерттеп.

Базардан алған кеселер,
Шәугім мен шәйнек еселер.
Аялап баққан әлпештеп,
Аман да бол, шешелер.
Алдымнан шығар қалың ел,
Қалың елден не пайда?
Артымда қалды-ау қайран ел,
Артымнан соғар самал жел.

Есіктің алды ошаған,
Мін десең атқа мінейін.
Қолыма қамшы ілейін,
Танымаған жат елде
Жалғыз да қайтіп жүрейін.
Ұстатпайды қашаған,
Қош айналып келгенше
Аман да болшы босағам.

Жар-жар – қазақ тұрмыс-салт жырларының ежелден келе жатқан жанрлық түрінің бірі. «Жар-жар – қыз ұзатар үйде ұзататын қызды жұбату үшін айтылатын өлең. Жар-жарды екі жақ болып бастап, соңынан бір жақты етіп жібереді. Олай болу себебі, жұбатушының сөзіне әуелі жауап қайырылып отырады. Сонан соң жұбату сөз қыздың жақындарын жұбатуға ауып кетеді. Екі жақ болған жерінде жұбатушы жақ жігіттер болып, қарсы жағы қыздар болып айтады» [6, 252-б.]. Мағауия Есболатқызы жар-жардың мына түрін өзі де той-жиындарда әлі де орындайтындығын жасырмады. Ата-бабасынан естіген жар-жардың бұл нұсқасы төмендегідей:

Жігіттер:

– Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар,
Сыбдыр-сыбдыр жапырақ талда болар, жар-жар.
Әкем-ау деп жылама, байғұс қыздар, жар-жар,
Әке орына қайнатаң онда да бар, жар-жар.

Қыздар:

– Ақ отауым тігілген майдан болсын, жар-жар,
Ақ жүзімді көруге айнаң болсын, жар-жар.
Қанша жақсы болғанмен кісі әкесі, жар-жар,
Айналайын әкемдей қайдан болсын, жар-жар.

Жігіттер:

– Кең мінезді жайдары қолқала бар, жар-жар,
Ынтымақты, бірлікті қолдана бар, жар-жар.
Сыйласымды бола біл, әлпештейтін, жар-жар,
Аға-бауыр, ата-ана онда да бар, жар-жар.

Қыздар:

– Ер жеткізіп, емізіп ата-анам, жар-жар
Қайтіп қиып жат елге кетер балаң, жар-жар
Түн ұйқыңды төрт бөлдің кірпік ілмей, жар-жар
Қарызымды өтемей кетіп барам, жар-жар.

Жігіттер:

– Құдалар мен құдалар астасуда жар-жар
Ана ауыл мен мына ауыл достасуда жар-жар
Бөгде жұртқа баламыз кетеді деп жар-жар
Елің келді жиылып қоштасуға жар-жар

Қыздар:

– Туып-өскен ардақты ауылдарым, жар-жар,
Маған қымбат ел-жұрт, қауымдарың, жар-жар.
Қош ендеше өсірген ата-анам, жар-жар.
Үлкен-кіші қимайтын, бауырларым, жар-жар.

Мағауия Есболатқызы жоқтау жырын өзі туып өскен өңірде «*дауыс қылу*» деп атайтындығын ескертті.

Жерлеу ғұрпына жататын фолклордың ішіндегі *жоқтау жырлары* – сөзбен жоқтап, жылаумен жеткізілетін жан азасы, қайтқан адамға деген сарытап болған сағыныш жыры. Жоқтау жырлары арқылы қайтқан адамның біртұтас портреті жасалып, өмірдегі барлық жақсы қасиеттерінің қай-қайсысы да назардан тыс қалмайды. М.Есболатқызы бізге осындай жоқтаудың төмендегі бір үлгісін жеткізді.

Арғымақ түсер еңістен,
Төрт аяғы тегістен.
Иманды болғыр атама
Орныңыз болсын бейіштен.

Есіктің алды жапырақ,
Жапырақ жатар жалтырап.
Иманды болғыр атам-ау,
Басына жансын шамшырақ.

Қалай мен табак қапсырдың
Дәнекерлеп жапсырдың
Артыңда қалған кеженді

Жанат әкімге тапсырдың

Базардан алан қорғасын,
Қорғасын ауыр болмасын.
Иманды болғыр атам-ау,
Иманың болсын жолдасың.

Қорыта келгенде, Қытайда тұратын қандас бауырларымыздың жадында сақталған нұсқалардың ішінде әлі де болса, ғылыми айналымға түспеген, баспа бетінде жарияланбаған мол мұраның қоры бар екендігіне көзіміз жетті дер едік. Осы орайда шет елде тұратын қандас бауырларымыздан фольклорлық мұраны жазып алу кезек күттірмейтін міндет деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Құшағымыз бауырларымызға айқара ашық // Дүниежүзі қазақтарының Құрылтайы (күжаттар жинағы) – Алматы: Атамұра, 1993. – 280 б.
2. Мыңжани Н. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Үрімжі. 1980.
3. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.
4. Тоқтар Әлібек. «Бабалар сөзі» жүз томдығы – қазақ халқының ұлттық байлығы // <http://old.qamshy.kz/>
5. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. Алматы, 1974.
6. Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы, 1989.

МЕСТО ЛАТИНСКОГО ЯЗЫКА – КАК ОСНОВА НАУЧНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В СИСТЕМЕ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ.

*«Novarum rerum cupidus»(лат) –
«Страстно жаждущий нового»*

XXI век, век радикальных изменений во всех сферах жизни государства, общества, отдельного человека. Глубокие трансформационные процессы, связанные с поиском и творческим освоением новых эстетико-мировоззренческих горизонтов, наблюдаются и в современной лингвистике. Выделение функциональных возможностей и художественных перспектив развития современной лингвистики предопределяет актуальность изучения данной науки.

В формировании новых понятий, в том числе и интернационального характера, участвуют все языки. Однако, как свидетельствуют многочисленные наблюдения, в силу определенных исторических, социально-культурных и языковых факторов большинство новых содержаний, смыслов общечеловеческого характера получает воплощение прежде всего с помощью языков, выполняющих функции «строительного материала». Латинский и греческий языки как структурный элемент в системе терминологии. Среди языков, из которых производились заимствования, латынь занимает особое место. Прекратив свое существование в качестве средства «живого» общения латинский язык благодаря традиции, уходящей корнями в древность, продолжал использоваться как язык науки, дипломатии, официальных документов. Латинский язык является отцом целого ряда современных языков : испанского, французского, румынского и английского с разными их разновидностями, которые все по своему происхождению называются романскими. Имея в своем распоряжении такой огромный материал, мы получаем прочную основу для понимания всего процесса развития языков – роста языка от примитивных форм до высшего совершенства и растворения в формах современных языков, постепенного изменения фонетики, лексики и морфологии, перехода от принципов развитой морфологии синтетического строя к комбинированным формам аналитического строя.

Язык – продукт общественной жизни, но в то же время он является выражением мыслей и отдельных индивидуумов. Язык находится в непрерывном движении, создавая по мере изменений в жизни народа новые слова или заимствуя у других народов, или отбрасывая старые, также изменяя и формы речи. В сущности, не бывает такого момента, когда бы язык останавливался в своем развитии. Поэтому основательное изучение языка требует рассмотрения его в плане исторического развития. Систематическое изучение языка во всех его проявлениях составляет предмет грамматики; на практике же из соображений педагогических мы отличаем от научной потому необходимо исторической грамматики грамматику описательную и до некоторой степени нормативную, которая излагает явления языка как известного рода норму в пору его высшего развития по лучшим его образцам.

Греческий и латинский языки принадлежат к группе так называемых индоевропейских языков наряду с индийским, германскими, славянскими и некоторыми другими, поскольку все они происходят от общего источника, единого праязыка, или языка-основы. Все они характеризуются общностью корней основного словарного фонда, измененных в соответствии с требованиями данного языка, и сходством форм словоизменения. По свойствам своей морфологии оба классических языка принадлежат к категории языков синтетических, то есть таких, в которых грамматические и смысловые отношения выражаются внутренними изменениями самих слов противоположность языкам аналитическим, в которых грамматические формы образуются комбинацией ряда служебных слов. Например в позднем латинском языке в начале средних веков наблюдается явная склонность к упрощению типов склонения и выражению падежных форм с помощью предлогов, особенно *ad* и *de*, например, *terra ad illo homine* «земля того человека», *aliquid de pecunia*, «сколько-нибудь денег». Так затем в романских языках утратились падежные окончания, остались только признаки множественного числа, а значение падежей получили сочетания предлогов с артиклем. Факт заключается в том, что, как показывает история, у всех народов с течением времени произношение изменяется – отпадают некоторые звуки, появляются новые. Это отражается и на составе алфавита. Буквы каждого алфавита первоначально назначались для того, чтобы передавать, хотя бы приблизительно, основные звуки данного языка. Это явление нам очень хорошо знакомо по истории букв (ять) и (ер) в русском языке;

первая теперь совершенно исключена из алфавита, а вторая сохраняется, но не в качестве знака гласного звука, какой она передавала первоначально, и не как знак твердости в конце слов, а как обозначение твердости в середине слов перед гласным. Это наблюдение относится и ко всем языкам. Вполне понятно, что в «мертвых» языках мы лишены возможности слышать их живое произношение и точно представить себе свойство музыкального ударения классических языков.

Ни один язык не имеет полного единообразия в фонетике, лексике, морфологии, а включает много местных говоров и наречий – диалектов, соответствующих племенным различиям. Этими вопросами занимается специальная отрасль грамматики – диалектология. Например имеются интересные данные о произношении латинского языка. Ученые – грамматик – оставили много тонких наблюдений этого рода. Буква «це» на фамильных именах как Цицерон, Цезарь в положении перед узкими гласными «е» и «и» выражала звук «к», а не «це». Свистящий звук стал появляться только на переходе к средним векам. А сочетания «ае» и «ое» первоначально звучали как дифтонги. Обращает на себя внимание также и то, что римляне при передаче греческого «фи» всегда употребляли *ph*, хотя имели свою *f*: это показывает, что они слышали различие между своим *f* и греческим *f*.

От языка общенародного и разговорного с его особенностями диалектов надо отличать язык литературный, в котором в свою очередь наблюдаются индивидуальные особенности речи каждого писателя, его стиль, то есть ему одному свойственную и типичную для него манеру выражения. Чтобы владеть хорошо языками нужно знание – не только лексической стороной и грамматическими свойствами языков (морфологией и синтаксисом), но и стилистическими формами и метрикой. В средние века латинский язык был знаком всем грамотным людям, и другого литературного языка не было; все необходимые записи и документы писались по-латыни.

Влияние культуры явно отразилось на современных языках, в которых не только научная терминология содержит множество греческих и латинских слов, но и повседневная речь. Многие слова настолько вошли в нее, что уже не воспринимаются, как иностранные, например: политика, республика, демократия, аристократия, пролетариат, кандидат, трибун, тетрадь, кровать и т. д. Каждый язык, приводя в действие свои внутренние потенции, часто находит свои самобытные, присущие именно данному языку пути и способы образования новых слов, выражающих социально значимые интернациональные понятия. Нередко удачное изобретение одного языка становится достоянием и других языков, т.е. происходит лексическое заимствование иноязычных слов. Однако, как показывает сравнительный анализ, современные языки все чаще прибегают к совместному творчеству, к поискам сходных в разных языках моделей и использованию единого «строительного материала» (латинских и греческих морфем и лексем).

Одной из основных причин заимствования из латыни и греческого языка явился огромный престиж народов-носителей этих языков, их высокая культура, оказавшая влияние на науку и культуру всего мира. Большой вес греческого и латинского языков в научно-технической терминологии и терминологии гуманитарных наук поистине колоссален. Незаменимость классического фонда особенно чувствуется в области терминологии: «мертвый» характер древнегреческого языка и классической латыни обусловил известную стабильность семантики заимствований из этих языков /24;95/

Влияние классических языков и в наши дни продолжает играть первостепенную роль в развитии языков мира, «...так называемые «мертвые языки» продолжают поставлять лучший словарный материал, из которого образуются новые термины» /95/

Классические – греческий и латинский – языки являются основным этимологическим источником в языках общеевропейских стран. Общность материальной культуры и исторической судьбы позволяют говорить о неразрывной связи греческого и латинского языков, заимствования из которых являются греческими по происхождению и латинскими по ассимиляции. Как правило посредником на пути проникновения греческих заимствований в современные европейские языки был латинский язык. Значительная часть терминов пришла непосредственно из указанных классических языков или через другие языки в виде заимствований. Другая же часть образовалась на собственной почве из иноязычного материала т.е. корней, аффиксов и т.п. Всё это привело к созданию так называемого общеевропейского терминологического фонда, который впоследствии распространился и на другие языки. Особенно большой вес латинских заимствований наблюдается в английском языке. Это, в свою очередь, означает и очень высокую степень его интернациональности. По мнению G. Turner, английский научный язык есть не что иное, как средневековая латынь, разобранная и заново собранная в английском языковом контексте /98,41/ Здесь же следует отметить, что, заимствованные слова в специальной терминологии английского языка составляют 95%.

Классические языки сыграли и продолжают играть большую роль и в формировании терминологии современного языка. Латинский и греческий языки – как структурный элемент в системе терминологии. Среди латинских лексических заимствований традиционна выделяют собственно заимствования и искусственные заимствования – новообразования, созданные на базе латинских слов или образованные морфологическим путем по латинским словообразовательным моделям. В число последних входит большое количество слов и терминов, искусственно созданных на базе греко-латинских терминологических элементов. При переходе из языка в язык иноязычные слова изменяют свою лексико-семантическую характеристику: приобретают новую стилистическую окраску, частично, а иногда и полностью утрачивают первоначальные значения. Прямые и переносные значения, являющиеся производными от основного значения, могут возникать на почве современных языков.

Примером могут служить хорошо известные терминологические модели с компонентами – логия, -изм, -лог, -фоб, -графия, – граф, -метр, которые в силу общераспространенности и поэтому, несмотря на иноязычность, семантической ясности – обладают определенным статусом в словообразовании современных языков. \83\

-логия-

Биология, психология, политология....

-изм-

Архаизм,

На ранних этапах развития европейской науки национальные языки не могли еще с необходимой точностью и емкостью обеспечить обозначение новых научных понятий. Развиваясь, национальные терминологические системы заимствовали из классических языков не только готовые термины, но и модели их образования. Заимствованные термины сохраняли специфические черты морфемной структуры классических языков, что проявлялось в наличии связанных морфем, производящих основ и других структурных черт. Например, немецкий язык усвоил греко-латинскую модель словосложения с соединительной гласной -о-, не характерной для исконного языка, но ставшую регулярной для заимствованных терминов греко-латинского происхождения. На базе готовых классических терминов и моделей их образования образовались словообразовательные элементы, которые приобрели универсальный научный характер и международный статус.

В связи с интенсивным развитием научных знаний, расширением международных отношений объем современного словаря увеличивается. Специальные словари включают десятки, а то и сотни тысяч терминов. Несмотря на это, основных элементов, из которых строятся термины сравнительно немного. Причем в качестве источника научных терминов многие языки, теперь уже не только индоевропейские, используют греко-латинский лексический и словообразовательный фонд. Традиция использования классического фонда для терминообразования имеет свои исторические корни в каждом отдельном языке.

Список литературы:

1. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, 1972-215 с.
2. Баймуханов Б.О. Интернациональная и русская лексика в языке казахской советской художественной литературы. А-1988
3. Шадманов К.Б. Латинизмы в английском языке эпохи позднего возрождения. Киев, 1981
4. Азаматова А.Х. Греко-латинская основа интернационализации дипломатической терминологии. А-2001
5. Палатов М.И. семантическая структура интерлингвизмов греко-латинского происхождения в современных европейских языках. А-1970

САЛЫСТЫРМАЛЫ ӘДЕБИЕТТАНУ ЖҮЙЕСİNДЕГІ КӨРКЕМ АУДАРМА

Компаративистика – Франция елінде XIX ғасырдан бастау алып жатқан ғылым саласы. Бастапқыда әдеби компаративистика бағытында дамыған бұл ғылым саласы XX ғасырдың алпысыншы-жетпісінші жылдары дәстүрлі компаративистика, пәнаралық компаративистика және мәдени компаративистика деген тармақтарға бөліне бастады [1;94]. Аталған, ғылым саласының түрлі тармақтарға бөлініп, өзіндік даму орталарын қалыптастыруына XX ғасырдың екінші жартысында орын алған бірнеше тарихи жағдайлар әсер етті. Олар:

- Көптеген мемлекеттердің тәуелсіздік алуы;
- Ұлттық идеялардың этникалық таныммен ұштасуы;
- Феминистік идеялардың айқын көрініс табуы;
- Гендерлік саясаттың мемлекеттік деңгейде қарастырылуы және т.б.

Жоғарыда атап өткен тарихи оқиғалардың барлығы әрқашан да өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдырып, халыққа ұсынуға қызмет жасайтын әдебиет саласының жан-жақты дамуына себепкер болды.

Салыстыру – адамзат баласының санасында, өмірінде орны бар, болмысты қабылдаудағы маңызды рөл атқаратын категориялардың бірі. Яғни, бұл – адамның адамның ойлау жүйесінде, тілдік қарым-қатынастар жүйесінде қалыптасқан маңызды құбылыс. Адамның сыртқы дүниені қабылдауы пассивті және механикалық тұрғыда жүзеге аспайды. Біз көрген, естіген дүниемізді таным арқылы қабылдап, оны басқалар арасында бөліп-жарып қарай аламыз. Бұл адам баласының шындықты қабылдап, мойындап, сезініп, танып, біліп, содан кейін барып салыстыра қарай алуына жағдай жасайды[2; 54]. Міне, осындай бір қарағанда қарапайым процесс қана болып көрінетін әрбір адамға тән салыстыруға деген бейімділік пен салыстыра алу қабілеті компаративистика ғылымының қалыптасуына, дамуына әсерін тигізді. Салыстыру танымның бір элементі ғана емес, түрлі ғылымдар саласының зерттеу әдісіне айналды. Аталған әдіс біз білетін белгілі затты басқа затпен салыстыру арқылы тануға негізделеді. Салыстыру түсінігіндегі тағы бір ерекшелік – адам өзі жақсы білетін нәрсені ғана салыстыра алуы. Компаративистикалық талдау жасағанда объект бастапқы контекстен бөлек қарастырылатын ойлау актісі мен ойлау жүйесі емес. Оған мысал ретінде, әдеби компаративистика саласындағы көркем шығармалардың зерттелуін алуға болады. Мұнда ғылыми зерттеу әдеби шығарманың жеке-жеке құрамдас бөліктерін табу, тану арқылы оларды ортақ, жалпы салыстыру негізінде нәтижеге ие болады.

Салыстырмалы зерттеудің объектісі ретінде қарастырылатын әдеби, мәдени, тілдік мәтіндер жеке қарастырылмайды. Олардың табиғатын, өзіне тән ерекшеліктерін тану тек жеке алып қарағанда мүмкін емес.

Салыстыру категориясын мынадай филолософиялық түсініктер аясында қарастыруға болады:

- Оントологиялық (салыстырып зерттейтін объектінің бар және танылған болуы);
- Эпистемологиялық (салыстырып зерттейтін объектінің белгілі құрылымы мен құрамының болуы);
- Аксиологиялық (салыстырып зерттейтін объектінің өзіндік ерекшелігі мен құндылығының бар болуы).

Салыстыру категориясын жоғарыда атап өткен филолософиялық түсініктермен түсінуге тырысқан себебім – ол адамдық таным, сана ұғымдарының қызметінің нәтижесі. Өйткені компаративист-зерттеуші өзі өте жақсы жан-жақты танып-білген және қажетті деп тапқан мәтіндерді зерттейді. Мейлі ол әдеби, тілдік не мәдени мәтіндер болсын. Салыстырмалы зерттеумен айналысатын зерттеуші үшін басты екі нәтиже бар. Олар: айырмашылық пен ұқсастықты табу.

Әдеби компаративистикалық зерттеуде әдебиеттің тарихы, теориясы мен сынына қатысты проблемалардың барлығы да қамтылып, кешенді жүргізіледі.

Әу баста салыстырмалы әдебиеттану тек көркем әдеби шығармаларды бір– бірімен салыстыра зерттеу деген бағытта ғана жұмыс істеді. Дегенмен, XX ғасырдың ортасынан бастып компаративистика пәнаралық ғылыми бағыт ретінде танылып, іргелі зерттеулер жүргізіле бастады. Оның дәлелі – Генри Ремак атты неміс ғалымының 1961 жылы жарық көрген «Салыстырмалы әдебиеттану: анықтамасы және функциясы» еңбегіндегі мына идея еді:

«Әдеби компаративистика – тек бір әдебиет пен бір елдің аумағында ғана зерттелетін ғылым саласы емес. Сол секілді компаративистикалық зерттеулерді тек әдебиеттануды, әдебиет тарихын зерттеуде ғана қолдану оның аумағы мен мүмкіншілігін тарылтумен бірдей. Яғни, компаративистика әдебиеттің басқа – сурет, сәулет, музыка, дін, әлеуметтану, философия, аударматану және т.б. деген ғылым салаларымен байланысын зерттеуге мол пайдасын тигізе алады. Гуманитарлық ғылым салаларының әдебиетпен ұқсастығын, байланысын, айырмашылығын анықтауға компаративистикалық зерттеу арқылы қол жеткізуге әбден болады» [3; 261]

Бұл еңбектегі идея дәстүрлі компаративистиканың жақтаушылары – француз ғалымдарының катал сынына ұшырады. Дегенмен, Ремактан бұрын да америкалық компаратист-ғалымдардың 1948 жылы жинақ етіп шығарған «*Music and Literature. A Comparison of the Arts*» деген ғылыми еңбектері әдебиет пен басқа да өнер салаларын, гуманитарлық саланың тарауларын да салыстырмалы түрде зерттеуге болатынына жол сілтеген еді.

Ғалым Г.Ремактың іргелі еңбегі компаративистиканың зерттеу ауқымын кеңейтіп, пәнаралық ғылым ретінде қалыптасуына алғышарт бола алды. Г.Ремактың ғылыми ұстанымын іліп алып кетіп 1970 жылы америкалық ғалым *Calvina S. Brown* «*The relation between Music and Literature as a Field of Study*»¹ атты мақаласында әдебиет пен музыканың байланысын салыстармалы зерттеуге болатынын көрсетті.

Өткен ғасырдың 60-70-ші жылдары мәдени компаративистика деген зерттеу саласы бөлініп шықты. Бұл белгілі бір мәдениеттің түрлері мен типтерін салыстырмалы зерттеуді мақсат етеді. Аталған сала бүгінгі күнге дейін толық зерттеу объектісіне айнала алмай отыр.

Жоғарыда көтерілген мәселелер тек компаративистика ғылымының негізі салыстырмалы зерттеудің өзіндік қасиеттеріне арналған болатын. Компаративистика тарихы тереңде жатыр. Ол туралы ақпараттар көп, сондықтан ол жағына тоқталмай-ақ, менің бүгінгі мақалада қарастыратын негізгі мәселем – салыстырмалы әдебиеттану жүйесіндегі көркем аударма.

Жер бетіндегі адамдар байланысы соңғы ғасырларда өте тығыз болып, әлем тарылып бара жатыр. Бұған саяси, экономикалық себептер жетерлік. Бірақ ұлттардың бір-біріне жақынырақ бола түсуіне себепкер болып отырған тағы бір жайт – көркем аударманың кеңінен таралуы. Бұл жерде әдеби байланыс ұғымы қалыптасқан. Әдеби байланыс дегеніміз белгілі бір ұлт әдебиетінің басқа да әлем халықтары әдебиетімен қарым-қатынасы. Әдебиет әлеміндегі рухани алмасулар – көркемдік дамудың, әдеби процестің өзіндік заңдылығы. Бүтіндей алғанда, әдеби байланыстың әлем әдебиеті тарихында алатын орны зор. Ұлттық әдебиеттердің даму деңгейі сол кезеңдегі әдеби байланыстың да бағыты мен көркемдік рөлін анықтауға себепкер бола алады. Оның түрлері мен жолдары көп және бұл процесте аударманың алатын орны өзгеше. Әдеби байланыс жалпы ұлттық әдеби процеске, онда жаңа көркемдік ағымдардың пайда болуына ықпал етеді. Қай халықтың болсын өнер жағынан дамуында әдеби байланыстар сол ұлт әдебиетінің өркен жая өсуіне, халықтың рухани байлығын, арман-мүддесін, өмір тарихын басқа халықтардың даму тарихымен ұштастыруға дәнекер болады. Жеке ұлттар әдебиетінің басқа әдебиеттермен өзара байланыс жасау процесінің көптеген түрлері пайда болды. Оның бірі де бірегейі – аударма. Бұл туралы ғалым Ж.Дәдебаев былай дейді: «Әдебиеттер ұлттық шектен шықпай, әрқайсысы өздерінше, томаға-тұйық күйде дамып, өркендей алмайды, өзара байланыста, өзара жүйелі қарым-қатынаста жетіледі. Әдебиеттегі мұндай байланыстың да, қарым-қатынастың да басты жолы – көркем аударма. Сондықтан да көркем аударма мәселелелері әдебиетаралық көркемдік құбылыстардың қатарынан орын алады» [4; 15]. Ғалымның әдеби байланысты орнатудың төте жолының бірі көркем аударма деген ойы әлемдік ғалымдар ойымен үндес жатыр. Ол еңбектер қатарына П.Топердің, Д. Дюришиннің, Г.Гачечиладзенің, М.Алексеевтің, Т.Бильчевский мен А.Хеймейдің ғылыми зерттеулерін жатқыза аламыз.

Көркем аударма жасаушыға тән қасиеттер деп мыналарды атап өтуге болады:

- Жеке әлеуметтік статусы;
- Ішкі жандүние байлығы;
- Филологиялық білімі мен білігі;
- Түпнұсқа авторымен рухани жақындығы мен ұқсастығы.

Аударма – адамзатқа тән ежелден келе жатқан қызметтің бірі. Аударманың әлеуметтік, саяси, экономикалық және мәдени рөлі зор. Өйткені аударма арқылы түрлі халықтар бір-бірімен тіл табысады, араласады. Міне, осы қасиетінің өзі аударманы салыстырмалы әдебиеттану аумағында қарастыруға себеп болып тұр. Өйткені кез келген әдебиетке салыстырмалы зерттеу жүргізетін зерттеуші міндетті түрде аудармаға сүйенеді, қарайды.

¹ «Comparative Literature» 1970, №2, p. 102.

Аудармашы аудармада басқа ұлтқа тән ерекшеліктерді ескеріп толық беруге тырысады. Ал аударма нұсқасының қаншалықты дұрыс, сенімді, шыққанын зерттеуде салыстырмалы әдебиеттанудың ұстанымдары мен қағидаларына сүйенетіні аян. Генеологиялық, типологиялық зерттеулердің жүргізілуі аударманың салыстырмалы әдебиеттанудың объектісі бола алатынын көрсетеді.

Аударманың әдеби байланыстарды қалыптасырудағы және әдебиеттің дамуына әсер ету барысын зерттеуде салыстырмалы әдебиеттану саласына тән синхрониялық және диахрониялық зерттеу принциптері негізге алып зерттеу мол нәтиже бере алады [5; 73].

Қорыта айтқанда, көркем аударма – салыстырмалы әдебиеттану жүйесінде зерттелетін сала. Екі не бірнеше тілге аударылған нұсқаларды салыстыра, салғастыра отырып зерттеу мол нәтижелі, жемісті жұмыс. Бұл зерттеудің нәтижесінде әдеби бағыт, тек, түр, тілдік көріністердің, мәдени көзқарастың және тарихи танымның қалай аударылғанын, басқа тілдегі маңызы мен мәнін анықтауға болады. Өйткені әдеби мәтінде сол халықтың танымы мен көзқарасы, салт-дәстүрі мен өмір салты көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Andrzej Hejmej. Komparatystyka interdyscyplinarna. Warszawa. 2004. S.94
2. Edelman G.M. Przenekliwe powietrze, jasne ogień. Warszawa. 1994. S. 54
3. Remak H.H. Comparative Literature: definition and function. Journal «Review». Vol. 17, No. 3 (Summer, 1965), pp. 260-262
4. Дәдебаев Ж. Әдеби компаративистика және көркем аударма. Оқу құралы. – Алматы. Қазак университеті, 2011. – 182 б.
5. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения 1972, Пер. срум. - М.,1977.

ДЖ. ЛОНДОННЫҢ «АППАҚ ТЫНЫШТЫҚ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫҢ АУДАРМА ТІЛІНДЕ БЕРІЛУІ

Әдеби компаративистика ұғымының астарында, әдетте, халықаралық әдеби әсерлер мен ықпалдарды, типологиялық тектестіктер мен ұқсастықтарды, сәйкестіктерді, түпнұсқа туынды мен оның басқа тілдердегі аудармалары арасындағы саймасайлық деңгейлерін зерттеу туралы түсінік жатады. Әдеби компаративистика аясында көркем аударма мәселелерін зерттеудің үлгілері мол екені рас.[6] Салыстырмалы талдау нысандары ретінде әлем әдебиетіндегі көрнекті өкілдерінің шығармаларының қазақ тіліндегі аудармасын алуға болады, атап айтқанда америкалық жазушы Джек Лондонның солтүстік шығармалары лайықты таңдау бола алады.

Джек Лондонның Солтүстік әңгімелерінің бірі болып табылатын «Аппақ тыныштық» Канададағы Юкон аумағының қақаған қысын баяндайды. Мэйсон, оның аяғы ауыр үндіс әйелі Руфь және Мэйлмют Кит –осы үш кейіпкердің Солтүстік соқпақ жолмен сапары әңгімеге арқау болады.

Әңгіменің мақсаты «аппақ тыныштық» бейнесінде көрінген табиғаттың орасан зор күшін көрсету. Адамдар иттердің қожайыны болса да, ешқандай аяушылықты білмейтін, қатаң Солтүстіктің алдында иттермен бірдей-ақ әлсіз.

Бұл шығарманы орыс тіліне А. Елеонская аударған, ал қазақ тілінде шығарманың екі нұсқасы бар. Біріеуі Д. Әшімханұлына тиесілі болса, екіншісі Б. Омаровқа.

Д. Лондонның стилистикалық құралдарды кең қолдануы аудармашылар үшін сынақ. Мысалы шығармада метафора көп кездеседі:

Түпнұсқа	А. Елеонская	Д. Әшімханұлы	Б. Омаров
The woman threw off her gloom at this, and in her eyes welled up a great love for her white lord	При этих словах женщина перестала хмуриться, и глаза ее засветились любовью к ее белому господину [2]	Осы сөздер айтылғанда әйелдің қабағы жадырай түскен, ақ нәсілді қожайынына – деген сүйіспеншіліктен жанары да жарқырап кетті.[3]	Бұл сөзді естігенде әйелдің қатыңқы қабағы жадырады, ол ақ нәсілді әміршісіне, ... райлана қарады [1]

Түпнұсқадағы «threw off her gloom», «in her eyes welled up a great love» деген тіркестерде «түнеруін тоқтату, көзі үлкен сүйіспеншілікке толу» ұғымдары орыс тіліне мағынасы жағынан ең жақын баламасын табу арқылы аударылған. Түпнұсқадағы ойдың орыс тілінде толық сақталуы нәтижесінде қазақ тіліндегі нұсқалар да сәтті шыққан.

Түпнұсқа	А. Елеонская
The afternoon wore on, and with the awe, born of the White Silence, the voiceless travelers bent to their work. Nature has many tricks wherewith she convinces man of his finity—the ceaseless flow of the tides, the fury of the storm, the shock of the earthquake, the long roll of heaven's artillery—but the most tremendous, the most stupefying of all, is the passive phase of the White Silence. All movement ceases, the sky clears, the heavens are as brass; the slightest whisper seems sacrilege, and man becomes timid, affrighted at the sound of his own voice. Sole speck of life journeying across the ghostly wastes of a dead world, he trembles at his audacity, realizes that his is a maggot's life, nothing more.	День клонился к вечеру, и подавленные величием Белого Безмолвия путники молча прокладывали себе путь. У природы много способов убедить человека в его смертности: непрерывное чередование приливов и отливов, ярость бури, ужасы землетрясения, громовые раскаты небесной артиллерии. Но всего сильнее, всего сокрушительнее – Белое Безмолвие в его бесстрастности. Ничто не шелохнется, небо ярко, как отполированная медь, малейший шепот кажется святотатством, и человек пугается собственного голоса. Единственная частица живого, передвигающаяся по призрачной пустыне мертвого мира, он страшится своей дерзости, остро сознавая, что он всего лишь червь. [2]

Мәтінде адамның табиғат алдында қандай қорғансыз жаратылыс екенін сипаттайтын, табиғаттын ұлылығын көрсетін осындай ойлар бірнеше рет кездеседі және олар көркемдік-бейнелеу құралдарын қолдану арқылы әсем жеткізілген. Аударма мәтініне келер болсақ, алғашқы сөйлемді аудармашы түрлендіре аударған, «подавленные величием Белого Безмолвия» сияқты өз жанынан

элемент қосқан, ал «bent to their work», яғни «жұмысқа берілу» деген мағынада айтылған тіркесті нақтылау арқылы «прокладывали себе путь» деп аударған. Әшімханұл Елеонскаяның бұл аудармасына сүйеніп «тыңнан өздеріне жол салып келеді» деп алса, Омаров еркін аударма тәсілін қолданып, түпкі мағынадан сәл ауытқитын «әркім өз тіршілігімен жүр» деген тіркесті қолданған. Лондон қолданған «finitus» сөзі адамның табиғат алдынағы көрінісін білдіреді. Бұл сөзге Oxford Dictionaries «саны немесе көлемі жағынан шектеулі»[4] деген анықтама береді, латынның «finitus», яғни «соң» деген сөзінен шыққан. Орыс аудармашысының бұл сөзді «смертность-ажалы бар» деп аударуын шеберлік деп бағалауға болады. Әшімханұлы бұл сөйлемді қысқа-нұсқа «Табиғаттың адамды тәубесіне түсіретін тәсілі көп» деп аударып, жалпы мағынаны жеткізсе, Омаров орыс тіліндегі нұсқада да, түпнұсқада да жоқ сөздерді қосып аударды. Ол «убедить» деген сөзді қазақ тіліндегі «әрдайым есіне салып отыру» деген сөзбен алмастырады.

Табиғи құбылыстардың сұрапыл бейнесін жеткізу үшін Лондон метафораларды қолданады: *the fury of the storm, the shock of the earthquake, the long roll of heaven's artillery*. Алғашқы екі тіркесті Елеонская сөзбе-сөз аударды және түпнұсқаға еш нұсқан келмеген, ал үшінші метафораны конкретизация әдісі арқылы «громовые раскаты небесной артиллерии» деп аударған. Түпнұсқадан Лондонның көк зеңбірегі деп күннің күркіреуін айтып тұрғаны белгілі, ал орыс аудармашысы «көк зеңбірегін» де, «күннің күркіреуін» де қалдырған, нәтижесінде Әшімхановтың нұсқасы да дәл осы күйде. Омаров қосу (addition) әдісі арқылы аударсада, аталған соңғы метафораның аудармасы Лондонға ең жақыны болып шыққан.

Лондон адамды «finite» деп сипаттаса, Аппак тыныштыққа оранған табиғатты «the most tremendous, the most stupefying» деп анықтайды. Oxford Dictionaries және Cambridge Dictionary-ға сәйкес *tremendous* – саны, көлемі, күші, деңгейі жағынан орасан зор, ауыспалы мағынасы өте жақсы [4], [5] дегенді білдіреді. Ал *stupefying* аталған сөздіктерде «шаршау, зерігу не қандай да бір дәрілердің әсерінен адамның анық ойлау, сезу қабілетінің нашарлауы» [4], [5] деп көрсетілген. Бұл эпитеттер орыс тіліндегі нұсқада «всего сильнее, всего сокрушительнее», яғни бәрінен қуатты, бәрінен сұрапыл деп берілген. Бұл жерде көңіл-күй реңгі дұрыс жеткізілгеніне біраз күмән бар. Ал қазақ аудармашыларынан Омаров «күдіретті, қатерлі» деген ұғымдарды алса, Әшімханұлы мүлдем бөлек «әділдік» деген ұғымды алып, еркін аударма тәсілін ол да қолданады.

Соңғы сөйлемнің түпнұсқаға қаншалықты жақын екеніне қарай Елеонская дәлме-дәл аударма тәсілін қолданған деп санауға болады. Мысалы «the ghostly wastes of a dead world» деген тіркес орыс тіліне айна қатесіз қайталанып тұр. Ал қазақ аудармашыларынан Әшімханұлы сөйлемді қазақ тілінің әдеби нормаларына бейімдеп аударуға тырысқан болса, Омаров өз жанынан сөдер қоса отырып, түрлендіре аударған. Осы жерде Әшімханұлының алдыңғы сөйлемдерде жеткізілген мағыналарды кейінгі сөйлемдерде қайталау арқылы аударатынын байқаймыз, мысалы ағылшын тіліндегі «he trembles» деген сөйлемді шошиды, қалтырайды деп аударудың орнына алдыңғы сөйлемде қолданған «күпірлік» деген ұғымға мағынасы жақын «күнәға бату» деген ұғымды алып, «осым өрескел-ау деп күнәға батқандай қуыстанады» деп аударған.

Әшімханұлына қарағанда Омаров түпнұсқадағы «dead world» метафорасын дәл сол күйінде, орыс тілінде де көрсетілгендей «өлі дүние» деп қалдырған, ал Әшімханұлы түсіндірме әдісі арқылы «жым-жырт дүние» деп алған. Бұл шешімді біз қате деп айта алмаймыз, себебі Лондон «өлім дүниесі» деп «аппак тыныштықты» айтып тұр.

Жалпы алғанда бұл абзацты орыс аудармашысы негізінен дәлме-дәл аударма тәсілін, арасында қосу, алып тастау әдістерін қолданғанын көріп тұрмыз. Әшімханұлы түпнұсқадан да ауытқымауға әрі қазақ тілді оқырмандар үшін мәтіннің көркемдік әсерін сақтауға тырысып аударғанын байқауға болады. Омаров болса түпнұсқа мәтініне ең көп өзгерістер қоса отырып аударған аудармашы.

Мәтінде метафоралармен қоса, одағай сөздер мен диалект көп кездеседі және бұл айтылған соңғы екеуі мәтіннің басты ерекшеліктері болып табылады. Көңіл күйді білдіретін одағай сөздерді аудару қиын, себебі олар сол халықтың қоршаған әлемді қабылдау ерекшеліктеріне байланысты тілде көрініс табады.

Түпнұсқа	А. Елеонская	Д. Әшімханұлы	Б. Омаров
– Hi-yu skookum! He paused impotently,	– . Эх! Он замолчал, не находя слов,[2]	– .Eh! Сөз таппаған соң бір сәт үнсіз қалды да,[3]	– Эх! Аузына сөз түспей сәл кідіріп,[1]

Мысалы жоғарыдағы сөзді Елеонская жай ғана «Эх!» деп қалдырған, сәйкесінше қазақша аудармашылары да бірі дәл осыны қайталаса, екіншісі қазақ тілінің фонетикасына байланысты сәл өзгерткен. Бұл одағай сөзді көптеген контекстте қолдануға болады, оқырманға беретін көңіл-күй реңгі

де әртүрлі болуы мүмкін, бірақ жалпы алғанда бір ой іске аспай, орындалмай қалғаннан кейін айтылады. Түпнұсқа тіліндегі «Hi-yu skookum!» сөзіне үңілер болсақ, Чинук жаргонынан шыққан. Чинук тілінде белгілі бір мағынаға ие болғанымен, кейіпкер бұны өркениеттің жеткен жетістіктері қандай таңғаларлық екенін жұбайына жеткізгісі келіп, сөз таба алмай айтады, яғни тамсану мағынасында қолданылып тұр.

Стилистикалық құралдардың ішінде эпитетке тоқталмай кетуге болмайды, себебі ол арқылы автор оқырманға белгілі бір көңіл-күйді жеткізеді.

Түпнұсқа	А. Елеонская	Д. Әшімханұлы	Б. Омаров
Malemute Kid smiled with <i>cheery cynicism</i>	Мэйлмют Кид насмешливо улыбнулся[2]	Мэйлмют Кид мысқылдай жымыған[3]	Мэйлмют Кид мысқылдай күлді[1]

Екі сөзді бөліп қарайтын болсақ, *cheery* сөзін қазақтың «көңілді, қуанышты, бақытты» деген сөздерімен жеткізуге болады, ал *cynicism* сөзіне Oxford Dictionaries цинизм, скептицизм, пессимизм деген үш мағына береді[4]. Бұлардың барлығына ортақ мағына ретінде «бір жақсылық болып жатса да, одан жағымсыз жақтарын іздеу» деп түсінуге болады. Мэйсонның оларды күтіп тұрған әдемі өмір туралы әйеліне айтқан әңгімесіне Кидтің пікірі осындай. Бірақ Лондон бұл жасалған образға қарама-қайшы мағынадағы «cheery» сөзін қосу арқылы Мэйлмут Кидтің тұлғасын мейірімділікпен толықтырады. Ал бұл үш аудармада да көрсетілмеген, барлығында да тек оның мысқылдай күлгені ғана айтылған.

Жалпы қорытындылай келе, Әшімханұлының орыс тіліндегі аудармадан ауытқымауға тырысқанының нәтижесінде Лондонға салыстырмалы түрде жақынырақ аударғанын айтуға болады. Ал Омаров еркін аударма тәсілін қолдану арқылы кейбір мағына сәйкессіздіктеріне жол берген. Алайда, екі нұсқаның да оқырманға беретін көркемдік әсері ағылшын, орыс тілдеріндегі мәтіндерден асып түспесе кем болмайды.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Д. Лондон. Әңгімелер. Ауд. Б. Омаров. Алматы, «Жазушы», 1965.
2. Д. Лондон. Повести. Москва, «Правда», 1981.
3. Д. Лондон. Әңгімелер. Роман. Ауд. Д. Әшімханұлы, С. Оспанов. Алматы, «Балауса» баспасы, 2012.
4. Oxford Dictionary of English, Revised Edition, Oxford University Press, C. Soanes and A. Stevenson, 2001
5. Cambridge International Dictionary of English, First Edition, Cambridge University Press, 1995
6. Ж. Дәдебаев. Әдеби компаративистика және көркем аударма. Алматы, «Қазақ университеті», 2011

М. ӘУЕЗОВТЫҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН – ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ЭТНО-МӘДЕНИ ЛЕКСИКАНЫҢ БЕРІЛУІ

Мұхтар Әуезов Омарханұлы өз өмірін келешек ұрпаққа жылдар бойы рухани қазынаны бойына сіңіріп, халқымыздың асыл мұрасын, ғасырлар қойнауынан жеткен қара сөз бен өлең сөздердің зерттеп, ғасырлар бойы халықтың көкірегінде жатталып, жадында сақталған көне тамырлы сөздердің тарихына үңіліп, ерекше ықыласпен қабылдап, өз ұлтының этносына жемісін, құнарлы тілдің тұқымын сан ұрпаққа мәдени мұра етіп қалдыруымен өткізді. Жазушының тіл көркемдігін сүюін және өз шығармаларында шеберлік танытып қолданылғанын анық байқай аламыз. Қаламгер туындыларында ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, ұлттық сипатын, тұрмыстық салт-дәстүрлерін, халықтың танымдық, этика-эстетикалық категорияларын қолдану арқылы қазақ тілінің этно-мәдени лексикасын толықтай көрсеткен.

О. Уайлд «Әркім тарихты жасауы мүмкін. Тек ұлы адамдар ғана оны жазуға қабілетті» деп тұжырымдағандай, М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы – өткен ғасырдың шоқтығы биік, әлемге танымал туындылардың бірі екендігі айқын және үздік туындылардың бірі. Роман – эпопея қазақ ұлтының көркем прозасын әлемдік және классикалық деңгейге көтерген. Яғни, халқымыздың барлық салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы және болмысы толықтай қамтылған. Ал мұндағы салт-дәстүр – мәдениеттілік белгісі және рухани байлық болып табылады. Әр халықтың өз еліне, орналасқан жеріне, тәрбиелік ережісіне және уақыт талабына байланысты салт-дәстүрлер орнатылады. Міндетті түрде ұрпақтан ұрпаққа беріліп, уақыт талабына сай өзгеріп, жаңарып тұрады.

Қазіргі заманғы сөздіктердегі «мәдениет» сөзіне берілген анықтамаларды жинақтап, көрсетуге болады:

- 1) Мәдениет – белгелі бір халықтың қол жеткен табыстары мен шығармашылығының жиынтығы;
- 2) Мәдениет – адамзат қауымының белгілі бір тарихи кеңістіктегі қызметі мен өзіндік ерекшеліктері (палеолит мәдениеті, крит-мекеніс мәдениеті, қазақ мәдениеті т.б.);
- 3) Мәдениет – адамдық әрекеттің белгілі бір саласының жетілу деңгейі (сөйлеу мәдениеті, еңбек мәдениеті, қазақ мәдениеті т.б.).

Қазақ мәдениеттанушылары жоғарыда берілген анықтамалардың алғашқы екеу мәдениеттанудың мақсатын белгілейді [1, бб.]. Демек, мәдениет арқылы берілген ұлт болмысы тек тіл арқылы танылады және тіл мәселелерін сол тілді қолданушы қауымның мәдени өмірімен байланысты айқындайды.

Ұлы ғалымдардың берген анықтамаларына келер болсақ, Қаныш Сәтбаев М.Әуезовтың «Абай жолы» роман – эпопеясына «Қазақ өмірінің жарты ғасырлық энциклопедиясы» деген анықтама бергеніне мен толықтай келісемін. Анықтама нақты және тіліміздің «Атына заты сай, Биік төбеге шыққан көзін ашылады.» сияқты мақал-мәтелдеріне толықтай келеді деп ойлаймын. Автор Абайдың өмірі арқылы халықтың мәдениетін терең қамтып бізге толықтай жеткізеді және оқи отырып Абаймен бірге өмір сүріп жатқан сәтке кірігіп кеткен секілді сезінуге болады. Яғни, туындыны оқи отырып жазушының өз халқының салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын толықтай және осындай керемет туынды шығаруға жетік білгендігін айқындай аламыз.

М.Әуезовтің ұлы Абай мұрасын зерттеумен ұзақ жылдар бойы тиянақты шұғылданғанының үлкен рөлі болды. Жазушы Абаймен, оның ақындық өнерімен, ортасымен, алдымен, ғылыми тұрғыда мейілінше жақын танысты. Оның көркемдік әлемін мүмкіндігінше жете саралай білді. Осы жұмыстардың бәрі М. Әуезовті Абайға және оның шығармаларына, ортасына қатысты құбылыстардың басты білгірі ретінде қалыптастырған еді. Осылайша Абайға қатысы бар деректерді және Абайдың өз шығармаларын зерттеушілік әлі суреткерлік зердемен қабылдап, қорытқанда, ұлы жазушы үшін өз романдарының өмірлік негізі барынша айқындала түскені дауыссыз [2, 244-245].

Төрт томнан құралған «Абай жолы» эпопеясында этно – мәдени лексикаға сай қоғамның әр түрлі этнографиялық, діни, мәдени-танымдық дәстүрлері толықтай қамтылған. Оқи отырып біз ежелгі дәстүрлердің әлі күнге дейін келе жатқанын байқай аламыз. Мысалы:

- 1) Адам қайтыс болғанда бір жылдан соң ас беру, яғни өлікті еске алу рәсімі, жылын беру деп те айтады.

2) Құдалыққа бару, яғни қызды ауылынан ұзақ өмірлік жолына аттандыру барысында болатын сапар. Қазақ ұлттық мәдениетіне сай «Құданы құдайды күт» деген нақыл сөзге сай қыз ауылы сән-салтанатпен ұл баланың туыстарын қонақ етіп қарсы алуы. Дәстүр бойынша, біріншіден, ақ жол тілеп, құда мың жылдық болу үшін мал шалынатын болған. Мұның барлығы ағайын – туыс арасындағы қатынасты нығайту мақсатында жасалған және зор мән берілген, қазіргі таңда да нық сеніммен осы салт – дәстүр жоғарыда айтылған мақсатпен сақталған деп айта аламын. Жазушы шығармасында бұл салт-дәстүрлер былай берілген: Таң ата аттарына мініп жатқанда, бұнда қалғалы тұрған Өтегелдіге және Дәрменге де Әбіш өзінің байлауын білдірді. – Қуаныштымын, екеуіңе де барымша ырзамын! Бұйырса Мағыш менің жарым болады. Сөзіміз шешілді. Оспан ағамның жылын берісімен, біздің ауылдар құда болысады! [2, 225 б.]. Сонда бұл жақтың тілегі етіп, Еркежанды Тәкежанға ұйғаруды айтып қалды. «Жол да сонікі! Оның үстіне Ысқақ та осыны қостайды. Қаражан болса, рұқсат берді. Үш жесірді үлесетін үш әменгердің екеуі осыған байлаған соң, өзгелер шырық бұзбас. Және дүниелік үшін бір аға, бір інісінің көңілін шайлықтырмас. Оларды өкпелетпес», – деп, бірталай дәлелмен дауды да айтып қалды [3, 234 б.]. Яғни, жоғарыда берілген мысалдарға қарай отырып, өліні бауырлары, не жақын туыстары жат болып кетпесін деген ниетпен өткізілетін салт-дәстүр болып табылады.

3) Әрбір халық, халық мүшесі, әрбір адам өмірінде басынан қуанышты сәттер кешеді. Және әрбір елде өз ұлттық салт-дәстүріне сай көріністер міндетті түрде болады. Яғни, қуанған сәтте біз бір-бірімізден сүйінші сұраймыз немесе көрімдік береміз. Кейде үлкен кісілер қуану кезінде шашу шашады. Ал, Мұхтар Әуезовтың туындысында бұл дәстүр тілдік көрініс болып табылады. Демек, ежелден келе жатқан салт болып табылатындығы анық және этно-мәдени лексикаға толықтай байланысты. Енді мені тыңда! Тыңдаңдар, міне, қаладан хабар естіп отырмын. Жаңа біздің ауылдың шетіне соғып, таудағы Жігіткеке қарай бір шапқыншы кетті. Сүйінші сұрап, қуанышы қойнына сыймай барады. Әулекіленіп барады. Өлгі Түсіптің Мадияр дейтін, ана бір қоңқақ мұрын қу немесі «сүйінші» дейді. «Ақ түйенің қарны жарылды. Жігіттектің жылаған жасын құдай иді. Көз жасымды тыятын арысым қайтты. Базаралым айдаудан қашып кепті!» деп иен өлкені шулатып, жосып барады! – деді [2,29 б.].

Және тағы бір мысал:– Ал, шешелер, көрімдік! – Көрімдік кәні! – Болмаса, балаларыңды көрсетпейміз, беті ұялады!-деп, алғашқы келген келіншектер, күлген бойларында, шымылдықтың шетін ұстады. – Алыңдар! Көрімдік сендердікі! Бірақ бізге баламыздың жүзін көрсетіндер, алыңдар!-деп, үлкен бәйбіше қолына шашуын алды. Сол сәтте атлас шымылдық шалқия ашылды. Күйеулер бұл кезде төмен иіліп, тәжім қып тұр екен. Үлкен бәйбіше: – Өмір жасың ұзақ болсын! Алдыңнан жарылғасын, қарағым!-деп шашуын шашты [2, 182б.].

4) Бата беру – қазақ халқының дінімен біте қайнасқан дәстүрінің көрінісі. Қасиетті дінімізде Жаратушыдан дұға арқылы медет тілесе, дәстүрімізде бата арқылы жақсы ниет, ықылас білдіріледі, тілек айтылады. Оны көпті көрген, ортасына сыйлы, аузы дуалы, қариялар береді. «Бата» сөзінің қазақ қоғамындағы көрінісін қарастыра отырып, оның ұғымының тек тілек немесе жүрекжарды сөздер ғана емес, қолдану аясы әлдеқайда кең әрі рухани қазына екенін аңғаруға болады. Бата беру қазақ халқында әртүрлі жиындарда орындалып отырған [4, 155 б.].

Мысалы: Бөжейдің бата оқырына Құнанбайдың үлкен үйі үш саба, бір ту бие, бір тай сойыс пен Зере мен Ұлжан «заға салғаным» деп түйе апарған екен.. .Байдалы белдеудегі қараны суырып алып, Байсалға берді. Ол ырымын істеп, қараны жерге сұлатты да, табанымен басып, сындырып тастады [2, 37б.].

Жоғарыда берілген мысалдарға қарай отырып, біздің өмірімізде жасалып жатқан, бүгінгі күніміздің тірлік-тынысы күрделі өзгерістерге келгенімен де, «Абай жолы» роман-эпопеясындағы салт-дәстүрлерден алшақтап кетпегенімізді толықтай байқай аламыз. Демек, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан әдет-ғұрыптар толықтай сақталуда деп ойлаймын.

Мұхтар Әуезовтың туындысын оқи отырып, сол кездегі мәдениетті, салтты, этносты, халықтың тіл байлығын, қазақ халқының ұлттық бейнесін, ұлттық психологиясын, т.б. мәдениетке байланысты этно-мәдени лексиканы жеткілікті қамтығанын көреміз. Және де жазушының келешек ұрпаққа қалдырған мағызы зор мұра деп білемін.

Пайданылған әдебиеттер:

1. Мәдениеттану негіздері. – Алматы: Дәнекер, 2000.
2. Дәдебаев Ж.Д. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті,2001. -340 бет.
3. Әуезов М. Абай жолы. 2-кітап. –Алматы: Жазушы, 1989.
4. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2 том. Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша). Құрастырған С.Е. Әжғали. Алматы: «Арыс» 2006.

**АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ «ЖАСЫМДА ҒЫЛЫМ БАР ДЕП ЕСКЕРМЕДІМ»ӨЛЕҢІНІҢ
ОРЫС-АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНІҢ АУДАРМАСЫНА ТАЛДАУ**

Түпұсқа	М.Петровыхтың орыс тіліне аудармасы	Ағылшын тіліндегі аудармасы
<p>Жасымда ғылым бар деп ескермедім. Пайдасын көре тұра тексермедім. Ержеткен соң түспеді уысыма, Қолымды мезгілінен кеш сермедім. Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім? Адамның бір қызығы – бала деген, Баланы оқытуды жек көрмедім. Баламды медресеге біл деп бердім, Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім. Өзім де басқа шауып, төске өрледім, Қазаққа қара сөзге дес бермедім. Еңбегінді білерлік еш адам жоқ, Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.[1]</p>	<p>Я презрел познание, юноша пустой. Видел пользу в нем, но шел стезей другой. Возмужал – наука из-под рук ушла. Поздно к ней ты устремился, разум мой! Кто повинен, что остался я ни с чем? Смолоду учась, я был бы не такой! Из людских отряд одну зовут – дитя, Обучение детей – наш долг прямой. Сына отдал в медресе: «Учись, родной!» Цель не в том, чтобы достался чин большой. Сам к высотам я стремился всей душой. В красноречии мне уступал любой. Но ведь некому здесь оценить мой труд... Под конец я предпочел всему покой.[2]</p>	<p>When I was young I didn't give much thought to knowledge, I saw the use, but didn't test it out. When I grew up, I didn't know how to latch onto it. I stretched out my hand to it very late. Who should I blame that I was left without nothing? If I'd striven in time would I be like this now? Children are one of the joys of life. I'm not against teaching children. I put my son in the madrasah, so that he could acquire knowledge And not so that he could gain favor and status. I myself strove to better myself. In the field of rhetoric I was second to none among the Kazakhs. But no one can value your works, And so I preferred in everything the peace of solitude. [3]</p>

Ақын Абайды толғандырған білім-ғылым мәселесі әр өлеңде айқын жеткізіледі. Абай танушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Ж.Д. Дадебаев айқандай: «Ақын адаммын деген надандардың қара ниетінен шошып, бетін басты. Мұндасарға сөз ұғарлық кісі таппады. Ақырында, қалың елінің ортасында отырса да, бақсының моласындай жалғыз қалды. Заман сынын адам болмысы, адам арқылы таныған ақын өмірдің мәнін де адам табиғатын тану барысында, адамның тәнін емес, жанын тану нәтижесінде ашады. Заманынан озған, заманының адамынан озған, ортасының надандығынан, қоғамының қараңғылығынан көңілі қалған, тіршілікте өзінің де, өзгелердің де қылып жүрген ісінің бәрінің баянсыздығына, байлаусыздығына көз жеткізген, бәрінің қоршылық екенін білген, қажыған жан қалған өмірінде адамның адами қасиеттеріне, «ыстық қайрат», «нұрлы ақыл», «жылы жүрек» шындығына үніледі. Жүрегінің тереңінен тапқан шындық сырды ғана шын асыл деп таниды. Адамның жан әлемінен, рухынан тыс дүниәуи тіршіліктің мәңсіздігін, баянсыздығын, адамның жан әлеміндегі, рухани өміріндегі ақыл, қайрат, жүрек қызметінсіз заман ағымын түзеуге, қоғам өмірін өзгертуге талпынудың бос әурешілік екенін аңғарады. Осыдан келіп Абайдың антропологизмі мен психопэтикасы туралы ойлардың желісі тартылады».[1]

Мақалада ақынның «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңінің орыс-ағылшын тілдеріне аударылу мәселелері қарастырылады. Аудармашы М.Петровых ақын өлеңінің мазмұнын, ақынның көңіл күйін жіті таныған. Түпнұсқаның әр сөзін, әр тармағын терең түсіну, соның нәтижесінде өлеңнің мәнін, рухын ұғыну аудармашыны жалаң-жадағай аударудан сақтандырып, тиісті шығармашылық табысқа жеткізген. Аудармашының басты жетістігі – өлеңнің мазмұнын, ішкі эмоциялық байлығын орыс тілінде белгілі дәрежеде дұрыс бере білуінде. Әйтсе де аудармашы бұл жерде де өз тарапынан өзгертулер жасамай тұра алмаған. Абай « **Жасымда ғылым бар деп ескермедім**» сөйлемін

бастауышсыз, толымсыз сөйлеммен берсе, аудармашы бұл сөйлемді бастауыш қою арқылы «**Я презрел познание, юноша пустой**» деп аударарды. Абайдың бұл өлеңде мен сөзін қолданбауы– тек қана өзін атап көрсету емес, бірінші жақты есімдіксіз пайдалана отырып жалпы халық атынан сөйлеу, халыққа арналған мәселені қамтуды ниет еткеннен деп ойлаймын. Ақын «мен, мен» деп екі сөздің бірінде өзіне сілтеме жасап отырса, түптеп келгенде бұл өлең менменшілдіктің мысалы болар еді. Осылайша, бұл ақынның өлеңде мен сөзін қалдырып кету арқылы жасап отырған ерекше образы деп ойлаймын. Ал аударма барысында аудармашы осы «мен», яғни, «я» есімдігін екі рет қайталайды. Бұл автордың стиліне қарама-қайшылық тудырады. В. Жуковский пайымдауынша аудармашы көркемдік таланты бойынша, автормен тең дәрежеде болуы тиіс, аудармашы ақын-жазушымен бірдей дәрежеде елестетуге, сөз саптау мәнеріне ие болуы тиіс. Ой қабілеті мен сезімі жағынан да тең дәрежеде болуын, түпнұсқадағы сұлулықты сондай сезіне білуін, керек болса онымен теңдесетін немесе асып түсетін өзіндік сөз байлығын, ой тереңділігін талап етеді. Қысқасы, аударманы бар қырынан жарқырата, көрсете алатын талантты шебер болу қажеттілігін ұсынады. Аударма барысында автодың стилін, әсіресе поэзияда стиль, мазмұн, ұйқасты тең деңгейде ұстау қажырлы еңбекті талап етеді. Тіпті кейбір жағдайларда бұл ережелердің барлығын бірдей ұстану мүмкін емес болып кетеді. Десе де, автордың пайдаланған осындай ұсақ детальдарын аудармада барысында сақтаса, аударма аударма ғана болып қоймай, түпнұсқамен бәсекеге түсер еді. Аударма барысында ең жиі орын алатын трансформациялардың қатарына лексикалық трансформациялар жатады. **Мазмұнды лексикалық трансформациялар** (оларды алғашқы рет ғалым Я.И.Рецкер анықтаған) кезінде түпнұсқаның лексикалық бірлігінің мағынасы өзгереді:

- ұғымды нақтылау,
- ұғымды жалпылау
- модуляция.

Ұғымды нақтылау– біршама кең (тектік) мағынаға ие бастапқы тіл бірлігінің аударма тілінде тар (түрлік) мағыналы сөзімен алмастырылуы арқылы іске асатын лексикалық-грамматикалық трансформация (аударма тәсілі). Мысалы: қазақша *кеме деп берілген сөзді екі аудармада да пароходы, баржи шныряли юркие катера, anchors, and motor boats деп жеке-жеке тоқталып өтеді.*

Ұғымды жалпылау тәсілі жекелей мағынаны жалпымен, әралуандықты тектестік ұғымдармен ауыстыруға негізделеді. Ұлғайту тәсілінің қажеттілігі аударма кезіндегі сөзді не сөз тіркесін оның сөздік сәйкестігімен мағыналық жағынан бұрмаланып кетпеуінен сақтану мақсатында болады.

Ұғымдардың логикалық дамуы (модуляция) – бір-бірімен себеп пен салдар, бөлшек пен бүтін, құрал мен өндіруші ретінде ажырамас байланыста болатын бір ұғымды басқа бір ұғыммен алмастыруға бағытталған аударма тәсілі.

Осы тармақта «**жасымда**» деген сөзді «**юноша пустой**» деп бергеннен гөрі, «**в молодости**» деп аударған әлдеқайда дұрысырақ болар еді. Себебі, «**юноша**» сөзін қазақ тіліне кері аударсақ «**жеткіншек**» деген мағынаны аламыз. Қазақ тілінде де, орыс тілінде де бұл сөз 17-21 жас аралығындағы адамды сипаттау үшін қолданылады. Ал Абай бұл жерде дәл қай жас аралығын айтып отырғаны белгісіз, автор бұл сөзді отызға дейінгі адамды сипаттау үшін қолданып отыруы да әбден мүмкін. Аудармашы бұл сөзді аудару барысында нақтылау тәсілін пайдаланған дей аламыз. Бірақ бұндай аудармаларды жасау барысында нақтылау тәсілін пайдалану орынсыз болып келеді. Мысалы: транспорт сөзі аудармада кездесіп жатса, оқырманға жалпыланған дүниені жіктеп, автобус, трамвай, троллейбус, жеңіл көлік, тағысын тағы атап нақтылауға болады. Ал ағылшын тіліне қатысты «When I was young» сөйлемі дұрыс аударылмады деп айту жөнсіз, себебі бұл сөйлемнің тура аудармасы «жас кезімде» деп аударылады. Бұл жерде аудармашы тарабынан нақтылау әдісі пайдаланылмаған. Орыс тіліндегідей нақтылау әдісі пайдаланылса «When I was youngster», яғни жеткіншек шағымда деп берілер елі. Сонымен қатар «пустой» сөзін аудармада пайдалану Абайдың жас шағында мүлде білімге деген құштарлығы болмаған, тіпті білім атауынан ада болғандай сезім тудырады. Сол себепті мұндай сөздерді аударма барысында қосу қателікке жол ашады деп ойлайсың. Аудармашы бұл тармақты аудару барысында нақтылау тәсілін қолданып отыр. Бұл тәсілді оқырманға жалпылама түрде берілген ұғымды немесе оқырманға белгілі ұғымды нақтылап түсіндіу мақсатында қолданылады. Ал бұл тармақты аудару барысында бұл тәсілді пайдалану тармақтың мазмұнын тарылтады. Дәл осы тармақтың ағылшын тіліндегі нұсқасы: «When I was young I **didn't give much thought** to knowledge» деп берілген. Бұл жерде аудармашы «ескермедім» деген етістікті «**didn't give much thought**» яғни, «көп ойланып, толғанбадым» деп аударарды. Жалпы, ағылшын тілінде ойдың жеткізілуі дұрыс болғанмен, бұл сөздің дәлме-дәл аудармасы деп айту қиын. Ағылшын тіліне **ескереу** сөзі **take into account** немесе **consider** деп аударылады. Аудармада осы екі нұсқаның бірін пайдалану аударманың дәлме-дәл болуына септігін тигізер еді деп ойлаймын. Себебі, ойлау мен ескеру екі түрлі мағынаны

білдіреді. Белгілі бір дүниенің бар екендігін білу бар екендігін ескеру бар. Сол білген дүниені ақыл желегінен өткізіп, ойлау бар. «Жасымда» сөзі ағылшын тілінде «**When I was young**» яғни «**жас кезімде**» деп беріледі. Әрине бұл жерде мағына толық берілді десек қателеспейміз.

Ағылшын тіліне аударма түпнұсқа мәтінінен жасалғанын келесі тармақтан көруге болады: «Пайдасын көре тұра тексермедім» деген сөйлемді орыс тіліне аудармашы: «Видел пользу в нем, но шел стезей другой» деп аударды. Яғни тура аудармасы «пайдасын көре тұра, өз жолыммен жүрдім». Бұл тармақты «Видел пользу в нем, но не проверял» деп аударуға болатын еді, бірақ бұлай аударылған жағдайда өлеңде ұйқас жоғалып, ырғақ болмайтын еді. Ал ағылшын тілінде дәл осы тармақ «I saw the use, but didn't test it out.» деп аударылған. Қазақ тіліне қайта аударғанда келесідей сөйлем пайда болады: «пайдасын көрдім, бірақ тексеріп көрмедім». Яғни аудармашы сөзбе-сөз аударманың негізінде түпнұсқадан тура аударма жасаған.

Аударма барысында “мағыналық шығын” болатыны белгілі, бірақ аудармада эквиваленттілік деңгейі мүмкіндігінше жоғары болуы тиіс. Мағынаның түрлі типтері болатынын ескере отырып, солардың ішінде қайсысының артықшылығы көп екенін, қайсысын таңдағанда аудармада семантикалық шығын аз болатынын анықтау керек [4, б. 135]

Келесі тармақта орыс тіліндегі сәйкестік деңгейі жоғарылап, ағылшын тіліндегі аударманың сәйкестік деңгейі төмендейді. Орыс тілінде «Ержеткен соң түспеді уысыма» деген тіркес мағыналық жағынан да, сәйкестік жағынан да аудармадан кем түспейді: «Возмужал – наука из-под рук ушла». Ағылшын тілінде бұл тармақ келесідей сипатта аударылады: «When I grew up, I didn't know how to latch onto it». Бұл жердегі «latch onto» сөзінің аудармасы «іліне алмадым» орысша «сцепиться». Қазақ тіліндегі «уысқа түспеу» тіркесінің ағылшын тілінде баламасын табу үлкен қиындық тудыратын болғандықтан «іліп алуға, ұстап қалуға шамам жетпеді» деп аударылуы қисынды деп ойлаймын.

Ағылшын тіліндегі бір сөйлемді қазақ тіліндегі кез– келген бір сөйлеммен алмастыру аударма болып саналмайды. *Мысалы: I live in Kazakhstan сөйлемі ешқашанда Мен университетте оқимын сөйлемінің аудармасы бола алмайды.* Тілаларлық трансформация ойша жасалатын үдеріс емес, ол белгілі бір ереже, заңдылықтарға бағынады, ал сол ережелердің шеңберінен шығып кеткен жағдайда біз екінші тілдегі мәтінді аударма деп атауға құқығымыз жоқ. Академик Бархударов мәтіндердің арасындағы эквиваленттілік деңгейіне қатысты келесідей пікір айтады: «Аударма мәтіні ешқашанда түпнұсқаның толық, әрі абсолютті эквиваленті бола алмайды. »/[5, б. 28]/ Осындай пікірдің айтылуы аудармадағы аударылмайтын сөздер деген ұғымның қалыптасуына әкелді. Әрине аударма тілінде түпнұсқа мәтіндегі сөздің тура әрі дәл аудармасы, толық баламасы болуы мүмкін емес. Бірақ бұл сөздің аудармасы мүлде жоқ деген ереже қалыптастыра алмайды. Төртінші тармақтағы «**Қолымды мезгілінен кеш сермедім**» сөйлемі ауыспалы мағынада айтылған, мағынасы– қадірін кеш білу деп түсінемін. Аудармашы бұл сөйлемді «**Поздно к ней ты устремился, разум мой!**» деп аударды. Аударма барысында тіркестің тура баламасы табылмаса да, мағынасын аудару ең тиімді жол. Аудармашы қыстырма сөзді пайдаланып, «**ақылына**» сен кеш талпындың деп, ақылын айыптағандай болады. Оған қоса бұл аудармашының тарабынан қосылып отырған сөз. Бұл тармақты «**Поздно было когда я протянул руку к ней**» деп аудару әлдеқайда тиімді болар еді деп ойлаймын. Сондай-ақ «қолымды мезгілінен кеш сермедім»деу арқылы автор өзінің кеш қалғанын айтады және бұл жерден автордың өкінішін сезуге болады. Аудармашының «**ақылым, сен оған кеш талпындың**» деуі, автордың ойынан біраз алшақтайды. Бұл жердегі негізгі идея– білімге енді талпына бастағанын айту емес, неғұрлым мол білім алуға кеш қалғандығы. Ал осы сөйлемнің ағылшын тіліндегі аудармасы «**I stretched out my hand to it very late**» деп берілген. Аудармашы автор ойын тіркес толықтай сақталмаса да, дәл аударған десем қателеспеймін. Себебі бұл сөйлемнің қазақ тіліндегі аудармасы келесідей болады: «**қолымды кеш созым**». Бұл жерде қазақ тіліндегі қолды сермеу барысында белгілі бір затқа қолдың тию, сол затқа жеткендігін білдіретіндіктен пайдаланылса, ал ағылшын тілінде сол қол ұғымын сақтай отырып, қолын созу арқылы жетуге тырысқандығы жазылады. Яғни, мағына да, құрылым бойынша сөз тіркесінің сөз тіркесі ретінде аударылуы барлығы сақталған.

Ақын «**Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім?**» деп екінші рет «**қолды сермеу**» түсінігін қайталай отырып, бұл сөздің мағынасын құбылтады. Ал осы сөйлемді аудармашы «**Смолоду учась, я был бы не такой!**» деп аударды. Аудармашы аудармада бұл тіркестің мағынасын береді, бірақ бұл жерде Абайдың өлеңіне тән көркемдік мазмұн, автордың көркемдік стилі жоғалған. Сөйлемді қазақ тіліне қайтадан аударсақ «**Жас кезімде оқысам, осындай болмас едім**» сөйлем пайда болады. «Протянул бы руку тогда, сейчас был бы таким?» деп аударған дұрысырақ болар еді. Себебі автордың стилі бұзылмайды. Аудармашы ағылшын тілінде бұл сөйлем: «**If I'd striven in time would I be like this now?**» деп аудару арқылы тағы да ұтады. Яғни, «егер тырысқан болсам, қазір осындай жағдайға жетпес едім»– дейді аудармашы. Өкініштісі бұл жерде алдыңғы тармақтағы « қолды созу» тіркесін

қолдану мүмкіншілігінің болмай қалуы. Араб тілінен енген «махрұм» сөзінің аудармасын аудармашы «ни с чем» деп дөп аударып, мазмұнын дәл жеткізуден ұтады. Ағылшын тілінде де «**nothing**», яғни «ештеңе» деген мағынаны беретін сөз арқылы аударлады. Мысалы, «түспеді уысыма», «қолымды мезгілінен кеш сермедім», «қолымды дөп сермесем, өстер ме едім» секілді сөз тіркестерін орыс тіліне өте дәл, тура аудару мүмкін емес. Ауыспалы мағынада, тұрақты тіркес дәрежесінде пайдаланылған мұндай тілдік құралдардың мазмұнын аудармашы орыс тіліне қарапайым, тура мағынадағы тілдік құралдардың тобы арқылы аударған. Өлеңнің мазмұндық желісі де осы бағытта аударылады. Сөйте тұра ол түпнұсқаның мағыналық құрылымына, тақырыбы мен идеясына мүмкіндігінше терең бойлаған. Соның нәтижесінде аудармашы түпнұсқаны сөзбе-сөз немесе жолма-жол аударуға бармай, оның мазмұнын мен мағынасын терең жеткізуге жол тапқан.

1970 жылы британдық А. Тайтлердің “Аударма қағидалары” атты кітабында аудармаға қойлатын талаптар келесідей сипатта қалыптасқан. 1) аудармада түпнұсқаның идеясын толықтай дерлік берілуі тиіс; 2) аудармадағы мазмұндау стилі мен сипаты түпнұсқадағыдай болуы тиіс; 3) аударма дәл түпнұсқадай жеңіл оқылуы тиіс. Қазіргі таңда да бұл талаптар өз күшін сақтап қалды, әрі баршаға мәлім қағидаларға айналды.[6, 13]

Бірақ бұл қағидалар поэзия аудармасына қойылған кезде, бұл қағидаларға ұйқасты сақтап қалу да енеді. Аударма барысында кейде ұйқасты сақтап қалу үшін не болмаса түпнұсқадағы сөйлемді аударуда қиындықтар туғанда түрлі грамматикалық трансформация тәсілдері пайдаланылады. Түпнұсқада «Баланы оқытуды жек көрмедім» деген сөйлем орыс тіліне «Обучение детей – наш долг» деп аударылған. Аударма барысында автордың ойды болымсыз сөйлем, яғни терістеу арқылы беруі автордың стильдік ерекшелігінің белгісі болып табылады. Ал ағылшын тілідегі нұсқада бұл сөйлем келесідей беріледі: «I'm not against teaching children». Бірақ бұл сөйлемнің тура аудармадағы мағынасы: «Балаларды оқытуға қарсы емеспін» деген мағынаны білдіреді. Аудармада сөйлемнің мағынасы аздап бұрмалады. Себебі Абай бұл жерде балаларды оқытуды жақсы көрдім деген мағынаны антонимдік тәсіл арқылы жек көрмедім деп береді. Бұл сөздің мағынасы құптауды да білдіретін болғандықтан аударма барысында контекстіні түсінуде қателіктер кеткен болуы әбден мүмкін. Бұл сөйлемнің орыс, ағылшын тілдеріне бұлай аударылуын үлкен қателік деуден аулақпыз. Десе де әр шумақта стильден алшақтай беру аударманың сүреңсіздендіреді, әсіресе поэзия шығармаларында стильден алшақтамаған дұрыс деп түсінемін. Осы себептен де поэзия аудармасы аудармашыдан қажырлы еңбекті, ізденісті талап етеді.

Аударматану ғылымында ұлттық нақыштағы немесе реалийлерді аударылуының екі тәсілі бар. Атап айтар болсақ, транскрипция және транслитерация. Лингвистикалық терминдердің сөздігінде келесідей анықтама беріледі:

Транскрипция – белгілі бір тілдегі сөздің дыбысталуын дәлме – дәл жеткізу үшін аударма тілінің алфавитіндегі әріптермен беру.

Транслитерация – белгілі бір тілдегі сөздің әріптерін аударма тілінің алфавитіндегі әріптермен беру.[7]

Екінші тәсіл көбінде көнерген немесе өлі тілдердің сөздерін аударуда пайдаланылады. Беріліп отырған аудармадағы реалийлерді транскрипциялау тәсілі арқылы аударылған. Ақынның «**Баламды медресеге біл деп бердім**» деп төлеу сөзбен берген сөйлемін орыс тіліне аудару барысында аудармашы «Сына отдал в медресе: «**Учись, родной!**»» деп аудару ақылы төл сөзге айналдырады. Ағылшын тілінде бұл сөйлем аударуды трансформация тәсілі пайдаланылмаған: «**I put my son in the madrasah, so that he could acquire knowledge**» бұл жерде мағыналық тұрғыда түпнұсқадан ауытқу байқалмайды. Екі тілдің аудармасында да аудармашылар «медресе» сөзін транскрипция тәсілі арқылы бергенімен, екі тілде де сілтеме көрсету арқылы бұл сөздің түсініктемесі берілмеген. «Медресе» сөзі араб тілінен енген кірме сөз, бұл сөз ислам діні таралған елдерде кеңінен таралғанымен, еуропа, славян елдерінде бұл сөздің оқырман қауым арасындағы түсінбеушілікке әкелетіні сөзсіз, сол себепті аударма барысында аудармашының басты міндеті – аударма тілінде оқитын оқырман үшін жат сөздерге міндетті түрде түсініктеме беру. Келесі тармақта «Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім» сөйлемі «Цель не в том, чтобы достался чин большой» бұл жердегі «шен» сөзі орыс тіліндегі аудармада сол өзгермеген күйінде берілген, себебі бұл сөздің өзі қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген сөз болып табылады. Ағылшын тілінде қызмет, шен дегенді сөзді «favor and status» яғни, байлық пен дәреже, бұл сөздер шен сөзінің мағынасын толықтай ашады. Дәлірек айтсақ «шен» сөзінің кеңейтілген анықтамасы десек болады. Түптеп келгенде қызмет қылу мен шенге ие болу екенін түпкі мағынасы бір. Бұл жерде ағылшын тіліне аударған аудармашының фондық ақпарат бар тұлға дей аламыз. Себебі Түпнұсқадағы мәтін жөнінде ақпараттық негіздің мол болуы аудармашыға қойылатын басты талаптардың бірі болып табылады. Аударма жасау үшін аудармашының энциклопедиялық білімі болуы мен қатар, фондық ақпараттың

болуы да маңызды. Аудармадағы “фондық ақпарат”, “фондық ая”, “фондық білім” ұғымдары жөнінде соңғы кездері аудармашылар мен аударматанушылар тарапынан жиі айтылып, талданып та жүр. Мәселен, В.С. Виноградовтың “Көркем прозаның лексикалық мәселелері” атты кітабында: “Фондық ақпараттың мазмұны ең алдымен ұлттық ортақтықтың тарихы мен мемлекеттік құрылымының өзіне тән ерекше фактілерін, оның географиялық ортасының ерекшеліктерін, бұрынғы және қазіргі материалдық мәдениеттің өзіне тән заттарын, этнографиялық және фольклорлық ұғымдарын және т.б., яғни аударма теориясында әдетте реалии деп аталатындардың барлығын қамтиды” [8, 87], – деп “фондық ақпарат” ұғымына анықтама берілген. Бұдан байқайтынымыз, ақпараттық фон белгілі бір ұлтқа ғана тән ерекшеліктерді қамтиды. Аудармашы аударатын тілінің ұлттық дәстүрін, мәдениетін, тұрмыс-салтын, рухани құндылықтарынан жан-жақты мәлімет ала отырып, сол ұлт жөнінде мол ақпарат жинаса, аударатын мәтінді терең түсініп, сапалы аударма жасай алады.

Шығарманы аудару барысында міндетті түрде орын алатын құбылыстардың қатарына трансформация үдерісі жатады. Трансформация үдерісінің аударманы елестету мүмкін емес. Себебі бар тілдің грамматикалық, лексикалық, синтаксистік нормалары бірдей емес. Әр тілдің ерекшелігіне байланысты түпнұсқа контекстіндегі сөздер аудармада сол тілдің ережелеріне бейімделіп беріледі.

Антонимдік аударма – түпнұсқада берілген ұғымның адекватты (дұрыс) баламасын беру үшін, оның сол ұғымға қарама-қарсы сөзбен алмастырылуы арқылы жүзеге асырылатын лексикалық-грамматикалық трансформация (аударма тәсілі). Сонымен бірге мұндай аударма барысында түпнұсқадағы болымды мағынаға ие сөз аударма мәтінінде оған қарама-қарсы мағыналы сөзбен аударылады және керісінше де солай болады. Аударма барысында аудармашының антонимдік аударма тәсілін пайдалануы аудармашының өз саласының маманы екендігін дәлелдейтін тағы бір мысал. Мысалы: «**Қазаққа қара сөзге дес бермедім**»-деген болымсыз сөйлемді аудармашы «**В красноречии мне уступал любой**» деп болымды сөйлеммен аударды. Бұл тәсілді ұтымды пайдалана отырып, аудармашы өлеңнің ұйқасын келтіреді. Десе де аудармашы осы жерде автордың қазақ ішінде ешкімге дес бермедім дегенін жалпыландырып жібереді. Яғни, орыс тілді оқырманға Абай орыс-қазақ арасында ешкімнен сөзден жеңілмеген ақын деген ой тудырады. Дәл осы тармақ ағылшын тіліндегі аудармада «**In the field of rhetoric I was second to none among the Kazakhs**» деп берілген. Аудармашы «қара сөз» тіркесінің «шешендік сөз» деген синонимін алып, ағылшын тілінде дәл баламасын табады. Сонымен қатар орыс тілімен салыстырғанда аудармашы қазақ арасына сөзін қалдырып кетпеген. Бірақ «ешкімнен кейін екінші болмадым» деу ағылшын тілінде өлеңнен қарағанда ауыз екі сөзге әлдеқайда жақынырақ. Одан да «backing down» шегінбедім, алдыма түсуге жол бермедім деген баламасын таңдаған дұрыс болар еді деп ойлаймын. Бұл жерде шешен сөз жарысында бірінші не екінші болу мақсат емес, шамасының жеткенінше шешен сөзде ешкімнен қалыс қалмау, кем түспеу сияқты. Антонимдік аударманың тағы бір мысалын келесі тармақтан көрсек болады. Мысалы: «**Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім**» деген тармақты М.Петровых орыс тіліне «**Под конец я предпочел всему покой**» деп аударды. Аударма теориясының негізіне сүйенсек аудармашы аударма заңдылықтарын сүйеніп, сөйлемді барынша жоғары сәйкестік деңгейінде аударған десек қатеспейміз. Осы сөйлем ағылшын тілінде де «And so I preferred in everything the peace of solitude» яғни, «сондықтан барлық жерде тыныш жүргенді дұрыс көрдім» аудармашы антонимдік аударма тәсілін пайдаланбайды, бірақ мағына толық көлемде сақталып тұр.

Ағылшын тілді аударманы қарастыра келіп, аударманың түпнұсқадан жасалған жолма-жол аударма негізінде жасалғаны белгілі болады.

“Жолма-жол аударма – сыбырлап жеткізу. Егер де мен осы сыбырлау бойынша өлең образын аңдай алсам, жарты жұмыстың жасалғаны. Жолма-жолдық – ол ойды аңғару үшін қажет”. Талантты ақын, аударма зерттеушісі Л. Озеров анықтамасы осындай. Кеңестік уақытта – аудармада жолма-жол аударма, яғни, сөзбе-сөз – түпнұсқаға жақын жұмысшы аударма мәтіні ерекше орын алды. Жолма-жол аудармаға әдеби өңдеу жасалды. Көптеген кітаптар осы әдіспен шықты. Жолма-жол аударма түпнұсқаға жақын саналғанымен, онда да кемшіліктер аз кездеспеді. Өңдеу кезінде жолма-жолдық аударма үлкен өзгеріске ұшырады. Бұл көбінесе идеологиялық жағынан “пайдалы” деп саналды. Жолма-жол аударма авторы көрсетілмеді, жарияланған мәтін жауапкершілігі ешкімге жүктелмеді, жіберген бұрмалауға, кемшілікке кінәлі кім екені анықталмады. Ол кезде түпнұсқа мен аударманы салыстыруға да әркімнің аударманы тану, сараптау мүмкіндігі мамандану қабілеті жетпеді. [9, б. 45]

Жолма-жол аударма көбінде аудармашының неғұрлым дұрыс аударма жасау ниетінен туады. Сол жолма-жол аударманың негізінде поэзияда ұйқастың, ритмнің талаптарына сай, өлең жолдары пайда болады. Десе де жолма-жол аударма аудармашыға еркіндік береді деп ойлаймын. Мысалы,

келтіріліп отырған аударма екі тілді меңгерген аудармашының көмегімен ағылшын тіліне жолма-жол түрде аударылып, кейін ағылшын тіліне ақынның көмегімен қалыпқа келтірілген.

Жалпы екі аударманы оқып отырып келген қорытындым: орыс тілінде аудармашының ақын ойын дәл жеткізіп, ұйқасты, аударма теориясының барлық ережелерін барынша сақтауға тырысқаны жақсы көрініп тұр, әрине аударма барысында барлық деңгейді қатарынан сақтау күрделілік тудырады, сол себептен мағыналық немесе стилистикалық шығын сөзсіз орын алатыны айдан анық. Ағылшын тіліндегі аудармаға келер болсақ, аударма түпнұсқаның тармақ бойынша (подстрочный), сөзбе-сөз аудармасының негізінде жасалғаны байқалмайды тұрмайды. Ағылшын тіліндегі аудармасын оқып отырғанда мағыналық шығын байқалмайды, десе де әр сөздің мағынасын қарапайым ауыз екі тілдің негізінде аудару өлеңнің сапасының төмендеуіне, автордың стилінің жоғалуына, ұйқастың қарабайырлануына алып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дадебаев Ж. Абай адам мен заман туралы. Журнал-Алматы: Қазақ Ұлттық университеті, Абай институт, 2012, 23 қаңтар
2. <http://abai-inst.kz/?p=447>
3. <http://xn--80aac7a.kz/>
4. Ричард МакКейн. Поэзия XIX века//EL Bureau.-2003.-148 с.
5. Левицкая Т.Р., Фитерман А.М. Теория и практика перевода с английского языка на русский. –М., 1963.– 124
6. Бархударов, Л. С. Язык и перевод / Л. С. Бархударов. – М., 1973.
7. Универсальная энциклопедия кругосвета 1997– 2015
8. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение /. – М., 1999.
9. Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – М.: Издательство МГУ, 1978 г. – 174 с.
10. Тараков Ә.С. Аударма әлемі. Оқулық– Алматы: Қазақ университеті, 2011

ДЖЕК ЛОНДОННЫҢ «ТЕКТІК САРЫН» АУДАРМАСЫНА ШОЛУ

Әлемдік классик туындылар ішінен ерекше орын алатын жазушының бірі, американың қарымды қаламгері Джек Лондон (1876-1916) есімі. Оның тағдыры тым қысқа болғанымен артына өмірі ұзақ шығармаларын қалдыра білген жазушы.

«Қаламгер мандайына тағдыр небәрі қырық жыл ғана ғұмыр жазған. Сол қысқа ғұмырының оналты жылын таза шығармашылық жұмысқа арнаған ол артына жиырма төрт том еңбек қалдырған. Яки бір жылда – екі том! Жоспарлы, мақсатты түрде. Бұны мынадан-ақ көруге болады: лондон танушылардың зерттеулеріне қарағанда, жазушының күндік жазу нормасы – 1000 сөзболғанкөрінеді. Бұданасырыпжіберсе – қуаныш, жеткізе алмай қалса – өкініш. Сол үшінде ол тәулігіне он алты-он жеті сағат бойы тапжылмай отырып жұмыс істеген. Және жылдар бойы! Адам айтқысыз азап! Ал осыншама азаппен жанкештілікке оның өз еркімен мойын ұсынғаны несі? Жазбаса тұра алмайтын әдебиетке деген ұлы құштарлықпа? Әлде, шынымен-ақ, Лев Толстой секілді туған әдебиетінің абырой-мерейі үшін жанын отпен суға салудан аянып қалғысы келмедіме?» [1] сынды шығармашылық ерекшелігіне көз қарас пен пікірлер көп.

Әдетте жазушы, қаламгерлер бір-бірімен тағдырлас келе, өз өмірін де шығарма желісіне ырғақ ететін жайттар жа көптеп кездесетінін білеміз. Ал Джек Лондон осы тұста өзгелерден тым бөлек. Оның шығарма желісі шынай өмірмен нық ұштасып келетіндігі, өз өміріндегі ұшырасқан оқиғалардың жиынтығы емес. Өз өміріндегі азаппен бейнетке толы еңбегі жөніндеде ешқандай көлденең көбік сөз қоспаған делінген.

Қазақ тілінде жазушының көптеген шығармалары жарық көрген. Атап айтар болсақ: «*The son of the Wolf*» «Қасқырдыңбаласы» (1900), «*The God of His Fathers*» – «Оның әкесінің құдайы» (1901), «*Children of the frost*» «Аяздың балалары» (1902), «*The daughter of the snow*» – «Қарқызы» (1903) романы, «*White Fang*» – «Ақазу» (1906, қазақтілінде 1938 – 48) повесі, «*Road*» «Жолда жүрген жолаушылар үшін» (1899, қазақ тілінде 1961), «*Солтүстік жорығы*» (1900, қазақ тілінде 1960), «*The Man with the Gash*» – «Тырттық адам» (1900, қазақтілінде 1960), «*Love of the life*» «Өмірге құштарлық» (1900, қазақтілінде 1951), «*Iron heel*» – «Темірөкше» (1912) сынды танымал туындылар алғашқылардың бірі болып аударып, жариялаған – Ж.Аймауытов [2]. Көптеген шығармаларының ішінен қаламгердің табиғатына жақынырағы және биікбелесі – «*Martin Eden*» «МартинИден» (1909, қазақтілінде 1968) роман-биографиясында автордың өзіндік тұлғасы, қоғаммен қоршаған ортаны тануы, шығармашылық өнер жөніндегі ойлары көрініс тапқанын [2] көрсеткен.

Кейіннен Лондон шығармаларын М. Әуезов, М. Дәулетбаев, Б. Омаров, т.б. қаламгерлер аударған [2]. Джек Лондон шығармашылық қабілетін сыншылдар «барлық адам аяғы жете бермейтін, өркениетті ортадан алыс, табиғаты ерек жаратылысы бөлек. Сондықтан қаламгер әлем әдебиетінде асқақ рух пен рухы мықта адамдар қатарына жатқызады. Ендеше осындай рухы мықты жазушының ерен туындалырың бірі «*Call of the Wild*» «Тектік Сарын» шығармасына ат басын бұрсақ.

«*Call of the Wild*» – 1903 жылы жарық көрген шытырман оқиғалы қысқа роман. Мәдениет министірлігінің «Мемлекеттік тіл немесе басқа да тілдерін дамыту бағдарламасы» аясында 2011 жылы Астана қаласында «Аударма» баспасынан Д. Әшімханұлының орыс тілінен жасалынған сатылы аударма арқылы қазақ тілді оқырмандарға келіп жетті.

Аударма «Текті сарын» деп аталады. Тақырыбыкелер болсақ сөзбе сөз аударатын болсақ «Жабайдың үні» деген мағынаға саяды. Бірақ аудармашы толықтай шығарма негізіне бейімдеген. Шығарма желісінде Вак есімді ит Колифорнияның Санта клара жағалауында бақташы ит және қарауылшы еді.

Онда оның өмірі өзіне жайлы, бейбіт күндерде бейғам өмір сүретін. Канаданың Клондике ауданында алтын табылуына байланысты күші мығым, жақсы иттерді шегуге сұраныс түсіп, шана сүйреуге, жүк тасымалдауға пайдалана бастады. Вэкта ол топқа барымталанып ит сатушылар қолына түседі. Оны таяқпен ұрып соғып солтүстік Клондикеке әкетеді. Вэк өзін және маңайындағы иттерді соншалықты ұрып соғып азаппен қинап жатқан өмірін кейде түсіне алмай таңданумен, тіптен иттердің өлі денесін көргенде ашыныпта үлгерді.[3]

Ол зорлықпен келген жаңа өміріне үйлесе алмады, үйлесуге де келмейтін тірлік еді. Қатыгездік пен азапты өмірдің бір қыры бейнелене келе, еркіндік ұғымы тек адамға ғана тән емес жалпы жаратылыстың барлығына ортақ екендігініңде бір қыры бейнеленеді. Аудармашы тақырыбын «Текті сарын» – деп беруі де шығарма желісі мен автор стилін беруге аса мән бергендігін байқауға болады. «Сарын» қазақ тілінде «әуен», «ырғақ», «үн», «қисын» деген баламалары туынды тіліндегі «call» – сөзімен эквивалентті болып келеді. Ал «wild» – әдетте «жабайы», «дала», «адам қолы тиіп бүлінбеген, жаратылыс күйіндегі ұғымды білдіреді. «Wild» – сөзінің баламасын аудармашы «Текті» -деп әдеби тілде мағыналы да мәнді, көркемдік бояуы қанық, қазақ мәдениеті мен дүние танымына жақын етіп бере білген.

Ендеше осындай аударма сапасына анықтап, аудармашы еңбегін айқындайтын аударма жолдарына тоқталсақ:

Түпнұсқа:

But Buck was neither house-dog nor kennel-dog. The whole realm was his. He plunged into the swimming tank or went hunting with the Judge's sons; he escorted Mollie and Alice, the Judge's daughters, on long twilight or early morning rambles; on wintry nights he lay at the Judge's feet before the roaring library fire; he carried the Judge's grandsons on his back, or rolled them in the grass, and guarded their footsteps through wild adventures down to the fountain in the stableyard, and even beyond, where the paddocks were, and the berry patches [4].

Аударма:

«Бірақ Бэк үйкүшіктер тобына да, аула төбеттері қатарына да жатпайтын. Барлық үй-жай өз қарауында болатын. Әуізде де жүзетін, судьяның ұлдарымен аңға да шығатын. Қожайынның қыздары Молли мен Алисаны ымыртта немесе таң ертесімен серуенге шыққан кездерінде қарауылдап жүретін. Қысқы кештерде кітапханада алаулай жанған камин қасында отыратын судьяның аяғы астында жатады. Оның немерелерін арқасына мінгізеді немесе көкшалғында солармен бірге асыр салып ойнайды, олар батыл түрде алды-артына қарамай аула түкпіріндегі фонтанға дейін, тіпті, одан да арғы жайылым мен бау-бақша басталатын аулаққа шығып кеткен жағдайда күзетіп жүреді.

Айталық, шығарманы идеялық мазмұн, тақырыпты баяндау ерекшеліктері тұрғысынан аудармашы барынша нақты жеткізген. Осы тұста

аудармашының дарындылығы оның бейнелеп отырған өмір көріністері мен құбылыстарына авторша қарап, авторша толғанып, қаламды авторша сілтеумен өлшенеді. Бұндай қасиеттер тәржіма жолдарынан байқауға болады.

Аударма:

— Сонда осы үшін небәрі елу аламын, — деп шағынды ол. — Білсем ғой, қолма-қол мың берсе де аттап басар ма едім!

— Ал әлгі жігіт бұл жұмысқа бола қанша алды? — деп қызығушылық танытты қабақ қожайыны.

— Жүз. Одан төменге көнбей қойды.

— Бас-аяғы, демек, жүз елу ғой, — деді кабакшы. — Ал бұл ит оған татиды, бәс тігейін!

Ұры орамалды жазып ит қапқан қолын көре бастады.

— Құтырған болып шықпаса жарар еді.

Онда о дүниеге аттанып кетуің де ғажап емес. [5]

Түпнұсқа:

“All I get is fifty for it,” he grumbled; “an’ I wouldn’t do it over for a thousand, cold cash.”

“How much did the other mug get?” the saloon-keeper demanded.

“A hundred,” was the reply. “Wouldn’t take a sou less, so help me.”

“That makes a hundred and fifty,” the saloon-keeper calculated; “and he’s worth it, or I’m a squarehead.”

The kidnapper undid the bloody wrappings and looked at his lacerated hand. “If I don’t get the hydrophoby—”

“It’ll be because you was born to hang,” laughed the saloon-keeper [2].

Шығарма желісінде кездесетін диалог, немесе монологтар автор стилін берудегі детальдық сипаттар болып табылады. Ал оны аудармада айнытпай беру туындының пішін, бірлігінен ажырамағандықты білдіреді.

Аудармада кейіпкерлердің характерін бейнелеу принциптері тұрғысынан аудармашы дәлме дәл бере білген.

Көркем аудармаға қойылатын ең басты талап немесе шарт – мәтіннің көркемдік идеялық қуаты мен эстетикалық нәрін жеткізу [6] делінген. Бұл реткі аударма «Тектік сарын» өз денгейінде аударыла білген туынды қатарына жатқызуға болатынын жоғарғыдағы талдау жолдарынан көруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алдашева А. Аударматану, лингвистикалық және лингво-мәдени мәселелер. 2005, 23, 3-15. [https://doi.org/10.1016/0920-5861940080-L\(in kaz\)](https://doi.org/10.1016/0920-5861940080-L(in kaz))
2. Латышев Л.К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. 2007, 14, 3-02. [https://doi.org/10.3641/0920-5861923456-L\(in russ\)](https://doi.org/10.3641/0920-5861923456-L(in russ))
3. Сағыбалдиев Ә. Р. – Алматы: 1987, 03, 2-44. [https://doi.org/04.1562/0920-3222548956-L\(in kaz\)](https://doi.org/04.1562/0920-3222548956-L(in kaz))
4. «Call of the wild» by Jack London pdf format, 23, 3-15. [https://doi.org/10.1016/0920-5861940080-L\(in kaz\)](https://doi.org/10.1016/0920-5861940080-L(in kaz))
5. Kitap.kz, <https://www.ritap.kz>
6. «Әдеби аударма көркі» оқу құралы, <https://www.ritap.kz>, 335689, -41245899 (in kaz)

МАКСИМ ТАНКТИҢ «ҚАРАҒАЙДЫ КЕСПЕШІ» ӨЛЕҢІНІҢ ТҮПНҮСҚАСЫНЫҢ ҚАЛИЖАН БЕКХОЖИН АУДАРМАСЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Әдебиеттің ең күрделі жанрларының бірі – поэзия. Поэзия, шын мәнінде, ұлттық, жанрлық, стильдік, көркемдік ерекшеліктері мол әрі үздіксіз дамып отырған қазақ әдебиетінің де үлкен саласы. Поэзияның жанрлық ерекшелігі туралы, оның мүмкіндігі, адам өміріндегі атқаратын қызметі жөнінде академик Зәки Ахметов: « Поэзия–сөз өнері, көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі.. ..поэзияның аса маңызды әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол – айналамыздағы дүниені, өмірді танып-білудің күшті құралы, біздің қоғамдық ой-санамыздың, көркемдік-эстетикалық сезіміміздің үлкен, өнімді саласы», – дейді.

Мәдениетімізді өркендетудің, әлемдік әдебиет нұсқаларымен, шет елдің әдебиетін оқып-үйренудің, әлемдік өркениетке жақындаудың негізгі ұтымды көзінің бірі ретінде танылған аударма жұмысының дұрыс жолға қойылу қоғам мүшелерінің интелектісін көтерумен қатар, халықтар арасындағы экономикалық, саяси, мәдени байланыстарды нығайтуға жол ашатындығын ұғынған зиялы қауым өкілдері осы процеске белсене араласты және араласып келеді. Аударма әдебиеті осылайша зиялы қауымның назарынан түспей, әдебиеттің өзекті мәселесінің біріне айналды. Төл әдебиеттен өзгеше, қоғамдық-саяси тапсырысты орындағанға байланысты болса, сонымен қатар аударма қоғамның әр бір жеке адамның ой-өрісін, танымдық қасиетін байытатын, тұтастай алғанда, ұлт мәдениетіне қосылатын рухани қазына, көркемөнердің бір түрі ретінде бағаланды.

Қазақ ақын –жазушылары да аударма саласында айтарлықтай істер атқарды деп нақ сеніммен айта аламыз. Әлем әдебиетінің белді өкілдерінің туындыларын туған тілімізде – қазақ тілінде сөйлеткен аудармашы ғалымдар, ақын-жазушылар аз емес. Солардың ішінде аударма саласында көп еңбек еткен қазақ ақын-жазушыларының бірі – ақын, публицист, жазушы, аудармашы Қалижан Бекқожин. Аударма саласында Қалижан Бекқожин батыс-шығыс әдебиетін, орыс поэзиясын қазақша сөйлетіп, өшпес мұра етіп қалдырды. Сол еңбектерінің бірі жоғарыда айтып кеткендей, белорус ақыны Максим Танктың бірқатар өлеңдерін қазақ тілінде 1972 жылы «Таңдамалы өлеңдер» атты жинағымен жарыққа шығарды.

Максим Танк (шын аты Иванович Скурко Евгений) 1912 жылы қыркүйектің 17 Пильковщина деревнясы., қазіргі Минск облысы., Мядельск ауданында дүниеге келген. Белорус кеңес ақыны. 1936 жылдан КПСС мүшесі.1966 жылдан бастап БССР Жазушылар одағы басқармасының 1–секретары қызметін атқарған. Тұңғыш өлеңі 1931 ж., алғашқы жинағы («Кезеңдерде») 1936 ж. жарияланады. Танк – лирик ақын. КСРО халықтары әдебиетінен және польша поэзиясынан таңдаулы шығармалары белорус тіліне аударды. « Таңдамалы өлеңдер» жинағы қазақ тілінде басылды(1972).

Ақын 1941-1945 жылдары қолына мылтық ұстап, фашистерге қарсы қаһарлы майданға араласады Партизан жорықтарына қатысып, көптеген жалынды өлеңдер жазады. Соғыстан кейінгі дәуірде Максим Танк талантының диапазоны мейлінше кеңиді. Өз Отанын және шет елдерді аралаған белорус ақыны совет поэзиясына соғыстан кейінгі жылдары жаңа жырлар силаған.

«Биыл жасы алпысқа толатын белорус ақыны Максим Танкты мен сонау 1940 жылдың күзінен білемін. Сол жылы Қалмақ Республикасының астанасы Элистада қалмақтың әйгілі эпосы «Жаңғар» жырына 500 жыл толуына байланысты зор мереке өткізілді, одақтың шар тарабынан жиналған ақындар қатарында есімі жаңа белгілі бола бастаған Максим Танк та бар еді. Есімінің сол кезде жаңа ғана белгілі болу себебі, бұрын поляк пандарының қыспағында болған Батыс Белоруссия Совет әскерінің көмегімен сол жылдың алдында ғана азат етілген еді. Жас ақынның балалық, жігіттік шақтары таршылық пен қысым-қуғын күйінде өтеді. Туған халқы және өзі бастан кешкен ауыр халды терең тебіреніспен жырлап, Максим Танк совет поэзиясына өзіндік тың үнмен, қуатты жігермен келді. Бұрын ұлт теңсіздігінің зардабын, жоқшылық тауқыметін тартқан және сол өктемдікке қарсы күрескен халқының ерлік істері ақын шығармаларында әсерлі толғанып, ерекше сазбен жырланады» – деп, Қалижан Бекқожин батыс әдебиетіндегі замандасына «Бақытты елдің жаршысы» деген баға берген.

«Әдеби шығарманың көркемдік әлемі өте күрделі. Одан тыс тұрған аудармашының еңбегі жемісті бола алмайды. Аудармашы өзі аудармақшы болып отырған шығарманың көркемдік жүйесін терең білумен бірге оның жазылу тарихын, жазушы еңбегінің барлық сатылары мен кезеңдерін жете танып, таразылауы шарт. Әдеби шығарманың көркемдік жүйесінің негізін түзген, жазушының шығармашылық ой өзегінің тууына себеп болған шындық құбылыстарды аудармашының тап жазушының өзі секілді барлап, қабылдауы, тіпті өз көңіл сарайынан өткізіп, толқып тебіренуі болмаған

жерде көркем аударма тумайды» деп профессор Ж.Дәдебаев көркем аударма жайында ой тұжырымдайды.

Тандап алған шығарманың орысша нұсқасын аударма нұсқасымен салыстыруда бір өлеңін мысалға алдым:

Орысша нұсқасы	Аударма нұсқасы
<p style="text-align: center;">«Не руби сосну...»</p> <p>Не руби сосну – ведь повалится, Не мути реки – ил поднимется, Не топчи цветов – не останется, Не брани ты дочь – ведь обидется...</p> <p>Невозможно ей, звонкой, молодой, Пропустить с милым встречу над рекой – Вечер ласковый, тихий час ночной, Утро раннее с майскою зарей.</p> <p>Как не слушать ей песенку ручья, Гомон реченьки, трели соловья, Что сказали ей небо и земля, Голос милого:»Звездочка моя...»</p> <p>Ведь на что тогда ей красу дала, Личико белить не реку вела? И зачем тогда счастье к ней звала, Когда маленькой дочь твоя была?</p> <p>Не руби сосну – ведь повалится, Не мути реки – ил поднимется, Не топчи цветов – не останется, Не брани ты дочь – ведь обидется...</p>	<p style="text-align: center;">«Қарағайды кеспеші...»</p> <p>Қарағайды кеспеші, құлайды ғой, Лайламашы өзенді, тұнбайды ғой. Таптамашы гүлдерді, солады ғой, Ұрыспашы қызыңа жылайды ғой.</p> <p>Сүйкімді боп сылаңдап қыз өскесін, Сүйіктімен қалайша кездеспесін, – Жағасында өзеннің, жазғы түнде, Не сәріде қалайша тілдеспесін.</p> <p>Тыңдамасын қалайша өзен жырын, Естімей ме әндеткен бұлбұл мұңын Жер менен көк куә ғой, әсем жігіт, «Жұлдызым!» деп төкті ғой оған сырғын.</p> <p>Неге сұлу, ендеше, болды қызың, Ағарсын деп өзенмен жуды жүзін? Несіне сен тіледің оған бақыт, Енді неге андисың жүрген ізін?</p> <p>Қарағайды кеспеші, құлайды ғой, Лайламашы өзенді, тұнбайды ғой. Таптамашы гүлдерді, солады ғой, Ұрыспашы қызыңа жылайды ғой.</p>

Тақырып – жазылған көркем шығарманың, өлең жолдарының әр шумағында айтылған ойды, идеясын, мазмұнын, танымын, автордың тапқырлығын біріктіріп тұрады. Сондықтан тақырыпты аудару, аудармада ерекше орын алады. Алдымен тақырыбына тоқталар болсам, түп нұсқада «Не руби сосну...» аударма нұсқасында «Қарағайды кеспеші», деп автордың идеясын, өлеңнің мазмұнын ашатындай етіп, жалпы қыз баланың қайраттылығын қарағайға теңей отырып, түпнұсқаның ойымен ұштастырып, аударған. Батыс еуропа әдебиетінде сұлу, тіп-тік қызды ұзын терекке теңесе, орыс халқының поэзиясында қыз баланың сұлулығын, әсемдігін қарағайға теңейді екен. Ал, қазақ поэзиясында қызды құлпырған гүлге, қайыңға, күнге, жарық жұлдызға, талшыбыққа теңейді. Қалижанның тапқырлық қырын осыдан байқауға болады. Өлеңнің көркемдік элементтерімен қоса, мазмұнын, идеясын осы тақырыпқа тоғыстыра білген. Тақырыптың осылай тәржімаланғаны менің пікірімше, дұрыс. Жалпы өлең мазмұнында, қыз балаға көрсетілетін сыйды, оның шешіміне силастық танытуды, жанының қаншалықты нәзік екендігін түпнұсқада мына жолдармен айтқан:

Не руби сосну – ведь повалится,
Не мути реки – ил поднимется,
Не топчи цветов – не останется,
Не брани ты дочь – ведь обидется...,

осы өлең шумақтарын Қалижан ақын түпнұсқадағы әуезділігін жоғалтпай, қыздың нәзіктігін айқындайтын белгілерді көркемдік бейнелеу элементтерінің бірі образын бере білген. Ақынның ойын, өлеңнің образдылығын тәржімалауда кейде ұлттық тілдегі бейнелеу үлгілері, теңеулер т.б. сәйкесе бермейді. Түпнұсқадағы бір ғана жолдағы бейнелеу ұғымын кейде жолмен беруге тура келеді. Ал, мұндай жағдайда өлең жолы өзгеріске түседі. Түпнұсқадағы өлең жолын сақтауда аудармашы кейбіреуін алып тастайды, не оны мағыналық жағынан толықтырып, келесі шумақта қайталып беріп жатады. Не болмаса өлең жолын амалсыз арттырады. Осы мәселені ескере отырып, Қалижан ақынның осы өлең жолдарындағы аудармасы сәтті, талантты аудармашы дей аламын, себебі образдылықты да,

жолды да, өлең өлшемін де, тіпті сөз мөлшерін де сақтай білген. Қыздың нәзік жанын қарағайдың кесілмеуіне, өзеннің лайланбауына, гүлдің тапталмауына және киігенде жылайтынын керемет суреттеген. айтылған мәселелерге дәлел болатындай, ойымды толықтыра отырып, ғалымдардың пікірінен мысал келтіре кетсем: М.Әуезов «Образ болмай, ойдың қасиеті болмайды» деп, образдылықты ерекшелейді. «поэзия деген шындықты жасап шығушы. Ол деректермен, құбылыстармен, образдармен сөйлейді» В.Г. Белинский поэзияның осындай ерекшеліктерін анықтайды. Оған дәлел:

Қарағайды кеспеші, құлайды ғой,
Лайламашы өзенді, тұнбайды ғой.
Таптамашы гүлдерді, солады ғой,
Ұрыспашы қызыңа жылайды ғой.

Кең ауқымда сөзбе-сөз талдайтын болсам, ақынның шеберлігін де байқауға болады. «Ил» сөзі орыс тілінен тәржімалағанда «түнба» екен. Яғни зат есім. Түпнұсқада зат есім болып тұр. Ал, аудармашы болымсыз етістік жасап, трансфорция тәсілімен поэзияның негізгі құрылымдық элементтерінің бірі – ырғақтылығын сақтаған. Ең бастысы өлең жолындағы сөздер бір-бірімен ұйқасып, сабақтаса байланысқан. «Не брани» орысшадан аударғанда «балағаттау, дөрекілік таныту, тілдеу, жекіру, ұрысу». Аударма нұсқасында ақын жай ғана «ұрыспашы» деп өтініш білдіріп тұрғанын көрсетеді. Аудармашы «ғой» нақтылау мәнді демеулік сөзін өлеңнің төрт жолында да қайталайды. Осы орайда ақынның тарапынан бірдене қосты деп айтуға да келмейді. Себебі, мазмұн, идея, образдылық сақталған. Түпнұсқада бірінші жол мен соңғы жолда «ведь» демеулігі қайталанатын. «Құлайды ғой», «түнбайды ғой», «солады ғой», «жылайды ғой» етістікпен тіркес етіп, іс-қимылдың нақтылығын қалап тұр. Қорыта келе өлеңнің бірінші шумағында өз тарапынан қосқаны, алып тастаулар, болмады. Трансформациялық тәсіл болды. Тармақтағы төрт жолда етістік сөздердің бірдей ды жалғауы жалғану арқылы берілген. Менің өз тарапымнан қосарым жоқ, адекватты аударма. Келесі айтылатын мәселе, «*Невозможно ей, звонкой, молодой.*» аудармада «*Сүйкімді боп сылаңдап қыз өскесін,*» деп тәржімаланған. Невозможно – бейнелеу үстеуін «мүмкін емес» деген тіркеспен немесе сөзбе-сөз аудармамен емес, керісінше қазақ тілінде сүйкімді, сылаңдап, яғни қыздың қылығын айқындау арқылы аудармадағы образдылықты жоғалтпаған. «Звонкой, молодой» сөзбе-сөз «сыңғырлаған, жас», қыздың жас ерекшелігіне қатысты айтылатын болса, Қалижан ақын жас сөзін мүлдем алып тастаған, себебі, қыздың жас, күлкісінің сыңғырлап естілетіні, сыңғырлы күлкісі бәрімізге мәлім. Қазақта сыңғырлаған күлкісі деген тіркес әдебиетте жиі қолданылады. Аударма тілінде автордың ойы толық сақталғандығын көруге болады. Ырғақтылық, әуезділік еш жоғалмаған. «*Пропустить с милым встречу над рекой*» осы өлең жолында «над рекой» тіркесі бұл жолда аударылмаған. «Сүйіктімен қалайша кездеспесін», – деп кеткен. Бәлкім, ұйқасына қарай, интонациясына қарай тәржімалаған болар. Ойын, идеясын жеткізе алмады деп айтудың да қажеті жоқ деп ойлаймын. «Пропустить» «жіберіп алмау» дегенді «қалайша» сөзімен ауыстырып, трансформациялық тәсілмен автор ойының баламасын тапқан. Өлеңнің екі жолы өзара ұйқасты аударма деп айтуға болады.

«Вечер ласковый, тихий час ночной,
Утро раннее с майскою зарей».

Осы өлең жолдарында тастап кеткен «над рекой» тіркесі үшінші жолға түсірілген:

Жағасында өзеннің, жазғы түнде,
Не сәріде қалайша тілдеспесін.

«*Вечер ласковый*» метафоралы тіркес, түнді еркелікке теңеп суреттеген, ал тәржімада аудармашы «*жазғы түнде*» деп және де жоғарыда айтып кеткенімдей, над рекой тіркесін, жағасында өзеннің деген де, *Вечер ласковый, тихий час ночнойды* жазғы түн деп аударған. Қысқа да нұсқа. Ақынның тапқырлығы, табиғатты суреттеу шеберлігін айқын көруге болады. Баламасын тапқан, мазмұнын, идеясын берген аударма деп ойлаймын. «*Утро раннее с майскою зарей*» осы жолды аудармашы «*сәріде*» деп қана аударған. Таңсәрі жерге жарық түсе бастаған кез. Қазақтың тәулік мезгілдерінің атауы болғандықтан аудармашы шеберлікпен, тапқырлықпен бір ауыз сөзбен түсінікті етіп тәржімалаған. Өлеңнің ұйқасына байланысты таңсәріде дегеннен гөрі сәріде нұсқасы дұрыс алған секілді. Екінші шумақтың екінші және төртінші жолында қалайша деп, мөлшер үстеуін пайдаланған.

Мөлшер үстеулер бірде естіліктермен тіркесіп, қимылдың мөлшерін, шама-шарқын білдіреді. «Қалайша кездеспесін», «қалайша тілдеспесін» деп, етістікпен тіркесіп, қимылдың мөлшерін білдіріп тұр. Өлең түпнұсқадағыдай ырғағын, әуезділігін, ұйқасын сақтау үшін қазақ тілінің оқырмандарына солай жеткізуге барынша тырысқан деп ойлаймын. Бастысы өлең жолдарының мазмұнын, автордың стилін жеткізе білген. Ақындық жүрекпен сезінгені байқалады.

Өлеңнің үшінші тармағының бірінші жолындағы мәселелерге тоқталар болсам, түпнұсқада *«Как не слушать ей песенку ручья»* делінген, ал, аудармада *«Тыңдамасын қалайша өзен жырын»*. Ручей орысшадан аударғанда, жылға, бұлақ болып аударылса аудармада өзен деп берген. «Гомон реченьки, трели соловья» осы жолдағы трели соловья тіркесінің қазақша нұсқасы құбылып шыққан бұлбұл сайрауы. Аудармада әндеткен бұлбұл мұнын деп берген. Гомон реченьки тіркесін тастап кеткен. Естімейме етістігін қосқан. Өлеңнің ұйқасы келеді әрине, бірақ, дегенмен тастап кету бар. *«Что сказали ей небо и земля»* қазақша нұсқасында *«Жер менен күн күә зой, әсем жігіт»*. Түпнұсқада әсем жігіт жайында айтылмайды, ғой нақтылау мәнді демеулікті қосқан. Яғни сенімділікпен, нақтылап аударған. *«Голос милог: «Звездочка моя...» «Жұлдызым!» деп төкті зой оған сырын»*. Бұл өлең жолдарында да алып қосу, ауыстыру элементтері бар. Төкті ғой оған сырын деген тіркесті қосқан. Бірақ, мазмұны да, интонациясы да дұррыс жеткізілген. Бастысы өлеңде тартымдылық бар. Аудармаға жалпы жақсы деген баға беруге болады. Ақын жан-дүниесімен, автордың айтпақ ойын сезіне отырып аударғаны көрінеді.

Ведь на что тогда ей красу дала,
Личико белить не реку вела?
И зачем тогда счастье к ней звала,
Когда маленькой дочь твоя была? –

осы шумақтағы айтылған ойды аудармашы ырғағын, әуезділігін, интонациясын сақтай отырып былай аударған:

Неге сұлу, ендеше, болды қызың,
Ағарсын деп өзенмен жуды жүзін?
Несіне сен тіледің оған бақыт,

ақынның ой тура бергенін көруге болады. Аударма сәтті. Бірақ, түпнұсқадағы төрт жолды үш жолға сидырған. Бастысы ой қалып кетпеген. Ал, мына төртінші жолы:

Енді неге аңдисың жүрген ізін?– өлеңнің интонациясына сай етіп ұйқас ретінде пайдаланған. Жалпы өлең сәтті аударылған. Ақынның автордың айтпақ ойын жеткізе білген. Поэзия аудармасында басты талап осы. Алдағы уақытта өзге өлеңдеріне де салыстырмалы талдау жасалынады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Алматы, 2009.
- 2.Тарақов Ә.С. Аударма әлемі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. 332 бет
- 3.Бельгер Г. Лики слова. Литературно-критические статьи. – А.: Білім, 1991. – 272с.
- 4.Танк М. «Тандамалы өлеңдер» жинағы. –Алматы: Жазушы, 1972.
- 5.Дәдебаев Ж. Әдеби компаративистика және көркем аударма:оқу құралы. «Қазақ университеті», Алматы, 2011.

А.ЧЕХОВТЫҢ «ЗЛОУМЫШЛЕННИК» ӘНГІМЕСІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАСЫМЕН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Жұмағали Ысмағұлов 1928 жылы Қостанай облысы Сарыкөл ауданындағы Соңалы ауылында дүниеге келген. Ол – Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қызметкері, профессор, жазушы, сыншы-әдебиетші ғалым, аудармашы. Аудармамен айналысуын алғашында публицистикалық шығармалардан бастаған. Кейіннен көркем әдебиетті аударма бастаған. Оның қаламынан Стендальдің, Бальзактың, М.Горькийдің, А.Чеховтың, И.Тургеневтің, А.Островскийдің, Н.Добролюбовтың және тағы басқа авторлардың еңбектері қазақ тілінде жарық көрді. Соның ішінде мақалада қарастыратынымыз А.Чеховтың «Злоумышленник» әңгімесі.

А.Чеховтың бұл әңгімесі алғаш рет 1885 жылы «Петербург газетінде» жарық көрді.

Жалпы әңгіменің жанры юморлық, автор сыпайы түрде ирониямен сол дәуірдің Ресейде болып жатқан оқиғаны баяндап көрсеткісі келген. Әңгіме сот тергеушісі мен ақымақтау бір мұжықтың арасындағы диалогқа құрылған. Денис Григорьев – балық ісін жақсы білетін, оқымаған, кедей, ауылдың қарапайым тұрғыны. Оның бойынан адалдық пен шыншылдықты көруге болады. Себебі тергеушінің әр сұрағына шын жауап береді. Дениске теміржолдағы рельсті шпалға бекітетін гайканы ұрлады деп кінә тағады. Мұжық болса оны әдейі істеп жүрмегендігін, одан салдауыр жасайтындығын және тек ол ғана емес, бүкіл ауыл тұрғындарының осылай жасайтындығын, тек күнкөріс үшін, балық аулау мақсатында гайканы рельстен ағытатындығын айтады. Әңгіме «Қаскүнем» деп аталады, бірақ мұнда кімнің қаскүнем екендігі белгісіз. Әр оқырман оқи отырып өзінше бір шешім қабылдайды. Бірақ әңгімені терең оқып, мұндағы қаскүнем Денис Григорьев емес, мұжықтардан теміржол гайкасынан жасалғанын біле тұра ау сатып алып жүрген мырза, чиновниктер екенін түсінуге болады.

Автор әңгімесін басты кейіпкерді Денис Григорьевті сипаттаумен бастайды. Сол тұсын аудармашы адекватты, дәл аударма алған. **Түпнұсқасы:** *Перед судебным следователем стоит маленький, чрезвычайно тощий мужичонка в пестрядинной рубахе и латаных портах. Его обросшее волосами и изъеденное рябинами лицо и глаза, едва видные из-за густых, нависших бровей, имеют выражение угрюмой суровости. На голове целая шапка давно уже нечесанных, путаных волос, что придает ему еще большую, паучью суровость. Он бос.*

Аудармасы: *Сот тергеушісінің алдында үстінде шұбар көйлегі, бұтында қырық құрау дамбалы бар бір телтиген, ересен арық мұжық тұр. Өзінің түк қаптап, шешек шұқырайтқан бұп-бұйра беті мен салбыраған қап-қалың қасының астынан әрең көрінген көздерінде бір тұнжыраған сұсты сипат бар. Талайдан таралмай, ұйысып қалған шашы бөріктей болып, түріне бұрынғыдан да бетер, өрмекші сықылды сұстылық бере түскендей. Жалаң аяқ тұр өзі.*

Мұндағы автордың кейіпкерді сипаттауда қолданған сын есімдерді аудармашы ұтымды аударма білген. Мысалы: «маленький, чрезвычайно тощий мужичонка» дегенді «телтиген, ересен арық мұжық», «обросшее волосами и изъеденное рябинами лицо» – «түк қаптап, шешек шұқырайтқан бұп-бұйра беті», «латаные порты» – жай жамау шалбар деп емес, «қырық құрау дамбал» деп жақсы аударған.

Автордың құрмалас сөйлемдерін аудармашы қысқартып, жай сөйлемдерге аудармай, сол қалпында қазақ тілінде де құрмалас сөйлем күйінде бергенін мына сөйлемнен байқауға болады: *Седьмого числа сего июля железнодорожный сторож Иван Семенов Акинфов, проходя утром по линии, на сто сороу первой версте, застал тебя за отвинчиванием гайки, коей рельсы прикрепляются к шпалам. – Шілденің жетісі күні таңертең теміржол қараулышысы Иван Семенов Акинфов 141-шақырымда жолмен келе жатып, рельсті шпалға бекітетін гайканы суырып алып жатқан жеріңде сенің үстіңнен түскен.*

Сонымен қатар аударма барысында аудармашының сөздер мен сөз тіркестеріне қазақ тіліне оңтайлы, жақсы аударған. **Мысалға** «отродясь не врал» – «өмірі жалған айтпаған басым», «ваше благородие» – «асыл тектім», «редко» – «некен-саяқ», «...людей бы убило! Ты людей убил бы!» – «...жұрт қырылатын еді зой! Жұртты қыратын едің зой!», «много гайки» – «қыруар гайка», «лучше знаете» – «жетігірек білесіз», «...мы люди темные» – «...қараңғы жұртпыз зой біз», «господин хороший» – «аяулы мырза», «сомневаться» – «дүдәмалдану». Бұл жерден байқайтынымыз аудармашы сөздердің синонимдерін қолдана білген мысалға көп гайка емес, қыруар гайка деген сияқты.

Бұл әңгімедегі тергеуші мен шаруа Денис Григорьевтің сөйлеу тілі екі түрлі. Тергеуші ресми-іс стилінде сөйлесе, Денистікі – сөйлеудің ауызекі стилі. Содан екі кейіпкердің бірін-бірі түсінуі қиынға соғады. Соның салдарынан ақыры Денис өзіне тергеушінің қандай кінә тағып тұрғанын түсінбей кетеді. Мұжық Денис сөйлеу барысында «чаво», «знамо», «не найтить», «тогда» және т.б. тұрмыстық лексика

қолданады, яғни қарапайым күнделікті қолданылатын сөздерді. Бірақ кейіпкердің бұд ауызекі стилін қазақ тіліндегі аударудамасында түпнұсқадағыдай әсер бермейді.

Және әңгімеден балық аулау ісіне байланысты терминдерді жиі кездестіруге болады. Соны аудармашы қалай аударғанына назар аударсақ: «грузило» – «салдауыр», «живец» – «шанышқы», «выползок» – «құрт», «налим» – «нәлім», «шилишпер» – «шилишпер», «уклейка» – «уклейка», «пескарь» – «шабақ балық», «леска» – «қармақтың бауы», «бабочка» – «қалқыма», «голавль» – «сүген», байқап қарасақ кейбір сөздер орыс тілінен аударылмай сол қалпында қалған. Ал керісінше кейбірінің сәтті эквивалентін берген, мысалға балық аулауда қолданылатын «бабочка» деген сөз судың бетінде қалқып тұратын зат, соны «қалқыма» деп беріп аудармашы жақсы балама тапқан деп айтсақ болады. Бірақ осы жердегі «живец» сөзінің «шанышқы» деп аударылғаны түпнұсқаға сәйкес емес сияқты. Оқырман қазақ тілінде әңгімені оқып отырып, бұл сөзді түсінбей қалуы мүмкін. Негізінде «живец» дегеніміз балық аулауда қолданылатын ұсақ тірі балық қой. Сол себепті солай аударған абзалырақ деген ойдамын.

Сонымен қоса аудармашының мынандай сөйлемдерді аударғанда, оның шеберлігін көруге болады. **Түпнұсқасы:** *В нашей реке не живет шилишпер...* **Аудармасы:** *Біздің өзенде шилишпен болмайды* («өмір сүрмейді») деген етістікті емес, «болмайды» деген етістікті сәтті алған). **Түпнұсқа:** *«Лучше гайки и не найти».* **Аудармасы:** *«Гайкадан абзаллы жоқ».* **Түпнұсқа:** *Дураку закон не писан...* **Аудармасы:** *Ақымаққа заң жазылмаған.* **Түпнұсқа:** *Не в бабки ж играть!* **Аудармасы:** *Асық қып атып ойнау үшін емес зой!* **Түпнұсқа:** *Разве ты не понимаешь, глупая голова, к чему ведет это отвинчивание?* **Аудармасы:** *Осы ағытып алғаныңның неге апарып ұрындыратынын сен өзің шынымен-ақ түсінбей тұрмысың, мәңгі-ау!* **Түпнұсқа:** *Не без ума делаем.* **Аудармасы:** *Ақылға салмай істемейміз.* Әңгіменің ең соңындағы Денистің сөзі: *«Надо судить умеючи, не зря... Хоть и высеки, но чтоб за дело, по совести...»* **Аудармасы:** *Соттасаң бекерге емес, біліп сотта... Тіпті, дүре соқсаң да, ар-ұятқа қарап адалына жығып соқ...* Яғни аудармашы сөйлемдердің мағынасынан алыстап кетпеген, дәл аударған. Сөйлеушілердің диалогтағы эмоциясын оқырманға жеткізе алған.

Бірақ бір-екі сәтсіз аударылған жерді кездестіруге болады. Мысалы автордың *«На то вы и образованные, чтобы понимать, милостивцы наши... Господь знал, кому понятие давал... Вы вот и рассудили, как и что, а сторож тот же мужик, без всякого понятия, хватает за шиворот и тащит... Ты рассуди, а потом и тащи! Сказано – мужик, мужицкий и ум... Запишите также, ваше благородие, что он меня два раза по зубам ударил и в груди»* деген абзацыны аудармасы: *«Түсінерліктей білімді де адамдарсыз зой сіздер, мархабатымыз... Кімге ұғым бергенін тәңірім өзі білген зой... Ненің қалай болғанын сіз мінеки, ақ – қарасын айырып отырсыз, ал енді, қарауылышы деген баяғы сол бір мигұла мұжық емес пе, жагадан алды да, дырылдатып сүйрей жөнелді... Ақ – қарасын айырып, содан соң сүйресеші! Мұжық болған соң, ақылы да мұжықтыкі болады – дағы... Сол сықылды, асыл тектім, мені өзі ауыз бен көкірекке екі дүркін қонжитқанын да жазып қойыңыз.* Бұл жерден байқайтынымыз «понятие» дегенді аудармашы «ұғым» деп тура мағынасында аударған, ал бірақ бұл жерде негізгі мағына ол емес, «сана» немесе «түсінік» деген. Бірақ осы жердегі «рассудили» дегенді аудармашы «ақ-қарасын айырып отырсыз» деп дұрыс баламасын қолданған деп айтуға болады. Бұл абзацтағы соңғы сөйлемде Денис Григорьев оны қарауыл тісінен және кеудесінен екі рет ұрғандығын айтады. Ал аудармада ол *«ауыз, көкірек, екі дүркін»* деп алған, соңғы екі сөздің синонимдерін қолданып ұтса, біріншісінде дәл аудармасын бермеген. Осындағы ұру етістігін «қонжиту» көркем әдеби сөзбен жақсы тәржімалаған.

Қорытындалай келе, жалпы аударма адекватты, жақсы жасалған. Көркем аударма туындының эстетикалық әсеріне сәйкес келу дәрежесі оларды өзара салыстырып сараптау нәтижесінде: саймасай, едәуір саймасай, біршама саймасай, саймасай емес секілді бірнеше деңгейде анықталады [4,71], деп көрсетілген бұл аударма түпнұсқаның эстетикалық әсеріне сәйкес келу деңгейін біршама саймасай деп айтуға болады. Себебі жоғарыда айтып кеткендей біраз кемшіліктер аудармада кездесті және аудармашыға Чеховтың юморлық стилін сақтау қиындау болған сияқты. Олай дейтініміз, түпнұсқаны оқып бастағанда басында шығарма күлкілі болып келеді, бірақ соңында әңгіме қайғылы аяқталады. Сол юмор аударманы оқығанда сезілмейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдебиеті газеті. – 2011 – 21 қараша, №3 -116.
2. Ысқақұлы Д. Қазақ әдебиеттанушылары. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. – 495 б.
3. А.П. Чехов. Әңгімелер, құраст. Ж. Әскербекқызы. – Астана : Аударма, 2009. – 522 б.
4. А.П. Чехов. Рассказы и повести. М.: Правда, 1979. – 640 с.
5. Дәдебаев Ж. әдеби компаративистика және көркем аударма: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 182 б.

АБАЙДЫҢ «ОТЫЗ ҮШІНШІ ҚАРА СӨЗІНІҢ» МӘНІ ЖӘНЕ ТҮПНҰСҚА МЕН АУДАРМА НҰСҚАЛАРЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Шығармада айтылған ойлар, Абайдың жеткізгісі келген дүниелер сол өз заманында болған жағдайларға негізделген болса да, бұның жалғасы қазіргі өмірде де көрініс беріп жатқаны белгілі. Абай бұл қара сөзінде күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан ұлтының салғырттыққа салынуы мен талапсыздығын сөз етеді. Сонымен қоса, еріншектік, кішкене ғана іс істесе де, соған мақтануға жақын тұру, өзіне берілген іске жауапкершілікпен қарамау мәселелері де жазылған.

«Әуелі – бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп, артық ісмерлер іздеп жүріп, көріп, біраз істес болып, өнер арттырайын деп, түзден өнер іздемейді. Осы қолындағы аз – мұзына мақтанып, осы да болады деп, талапсыздыққа тартып, жатып алады [1, 62]» деп көптеген адамдардың ізденгісі келмейтіндігін, талаптанбайтындығын айтады.

Адамда кездесетін жақсы қасиеттердің бірі – бір іске икемді болуы, талаптануы. Ақын талап қылушылардың тобынан білуді таңдап, білуге талаптанушыларды жеке бөліп алады, солардың талабын оң көреді, дүниемүлік байлығына жетуге талаптанушылардың талабының терістігін, баянсыздығын ескертеді. Талаптың махаббаттан шығатыны, ал махаббаттың адамның адамдығы екендігі, оның ақыл, ғылымнан өнетіні, ғылым, білімді қалаудың, білуге талап қылудың кісінің көкірегін аршып, тазартуға бастайтыны туралы қағида ұсынады [2, 172].

Абай адам болам деген кісінің асық болатын «бес асыл ісінің» ішінде талапты бірінші атайды. Әңгіме бес асыл нәрсенің қайсысын бірінші атауда емес, олардың әрқайсысының «бес асыл іс» тобында атқаратын қызметінің мәнінде. «Бес асылдың» басы, бастаушысы – талап. Талап жоқ жерде өнер үйрену де, білім табу да, еңбек ету де жоқ, талапсыз ешқандай асыл нәрсеге қол жеткізіп болмайды [2, 174].

Келесі берілген ойлар – еріншектік, бос мақтауға еріп, алдану және ақырғысы қарызға бату болып табылады. Абай мұның барлығын берілген қара сөзінде шебер суреттеп, оқырманға жеткізе алған. Ал, аудармада түпнұсқаның ерекшеліктері, қазаққа тән сөздер, шығарма әсері сақталу мәселесін орыс тіліндегі үш аударма нұсқасымен салыстыру арқылы қарастырамыз.

Абайдың 33-қара сөзін аударма нұсқаларымен салыстыруда С.Санбаев, В.Шкловский, Ролан Сейсенбаев және Клара Серикбаевалардың аударма нұсқаларын алдым.

Түпнұсқа	С.Санбаев Аудармасы	В. Шкловский аудармасы	Р.Сейсенбаев пен К.Серикбаева аудармасы
«Егерде мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі – қазақтың әулиесі сол. Бірақ құдай тағала қолына аз-маз өнер берген қазақтардың кеселдері болады.» [1, 62].	Чтобы жить в достатке, надо учиться ремеслу. Достаток преходящ, ремесло – нет. Ремесленника, который живет на заработанное своим честным трудом, можно бы почитать как святого. Но аллах не миловал и тут, даже среди немногочисленных казахов-ремесленников, подобно неизлечимой болезни, бытуют пороки [3, 91].	Необходимо учиться ремеслу. Скот погибнет от джута, а ремесло всегда остается в руках, и ремесленник, продающий без обмана то, что он сделал своими руками, – лучший из казахов. Однако у казахов-ремесленников есть свои пороки [4,379].	Хочешь быть богатым – учись ремеслу. Богатство со временем иссякает, а умение – нет. Тот, кто продает плоды своего ремесла без обмана, в народе считается святым. Но тех, кому Бог даровал хоть какое-нибудь ремесло, не минуют и пороки [5].

С. Санбаев және К. Серикбаева мен Р.Сейсенбаевтың аудармаларында абзацтың құрылымы сақталған және бастамасы түпнұсқамен сай. «Егерде» деп басталған ойды, «чтобы, хочешь» сөздері арқылы беріп, сөйлемнің құрылымын және мағынасын сақтап тұр. В.Шкловский «егерде мал керек болса» деген тіркесті аудармай, бірден «надо учиться ремеслу» деп бастайды. Қолөнер жасауға себепші болған мақсатты тастап кетіп тұр. «Мал жұтайды, өнер жұтамайды» деген сөйлемді «Скот погибнет от

джута, а ремесло всегда остается в руках» деп тікелей тәржімалаған. «Жұтайды» сөзін тура мағынасымен берген, ал түпнұсқада тек оны ғана меңзеп тұрған жоқ. Мұнда егер ештеңемен айналыспайтын болсаң, қолыңдағы бардан айырыласың, барлығы өткінші. Тек белгілі кәсіпті жақсы жасай білу қабілетің ғана өзгермейді дегенді айтады. Осы мағына жеткізілмеген сияқты. Ал берілген сөйлемге байланысты С. Санбаев және К.Серикбаева мен Р. Сейсенбаевтың аудармаларына келер болсақ: мағына толығымен жеткізілген. Бұл нұсқаларда тура мағына емес, «достаток преходящ, богатство со временем иссякает» деп астарлы мағынаны жеткізе білген.

Келесі айта кететін жайт – түпнұсқадағы «эулие» сөзінің аударылуы. В.Шкловскийдің аудармасын айтып кету керек, себебі оның нұсқасында «лучший» деп аударылған. Жалпы, эулие деген – уәли деген араб сөзінен келген, қасиетті деген мағынаны береді. Қазақ халқында қасиетті адам ретінде ақыл-парасатымен, іс-әрекетімен тұтас аймаққа үлгі болғандар да саналады. Ал, «лучший» сөзінің мағынасы басқаша. «Қазақтың эулиесі» деп атап айтуы – қазақта «эулие» сөзінің ерекше қабылданатындығын, сол адамның арамдығының жоқтығын, тура жолда екендігін көрсетеді. Басқа екі аударма нұсқасында да «святой» деп тәржімаланған, бұл мағынасын дұрыс жеткізеді деп ойлаймын. Өйткені, «святой» сөзі де орыстарда дәл сондай мағына береді және әсер қалдырады. Алайда, С.Санбаев және Р.Сейсенбаев пен К.Серикбаеваның аудармаларында қалдырып кеткені, ал В.Шкловский аудармасында көрсетілгені: «қазақтың» эулиесі екенін көрсету. Бұл аса маңызды болмауы да мүмкін, бірақ Абай қазақтар туралы жазып, атап көрсеткеннен кейін, аудармада да соны сақтау керек деп ойлаймын.

«Құдай тағала» сөзі әр ұлтта, негізінен, дініне байланысты әр түрлі сөзбен беріледі, бірақ беретін әсері бірдей. Бұл сөзді В.Шкловский «Аллах» деп, ал Р.Сейсенбаев пен К.Серикбаева «Бог» деп аударған, В. Шкловский тастап кеткен. Меніңше, екінші нұсқасы адекватты. Мүмкін, бірінші нұсқада аудармашы дінге байланысты нақтылап көрсеткісі келген шығар, бірақ жалпы орысшада «Бог» сөзінің қолданылуы дұрыс.

Аудармада «Казахов-ремесленников» деген нақтылау бар. Түпнұсқада дәл осылай берілмесе де, мұны қателік деп айтуға болмайды. Себебі, мағынаны бұзып тұрған жоқ, оны тек нақтылап тұр. Аталған «қолөнерлі» тіркесі Р.Сейсенбаев пен К.Серикбаеваның аудармасында жоқ. «Тот, кто...» және «Но тех, кому...» деп жалпылау арқылы көрсеткен.

Бірінші абзацқа байланысты үш аударма нұсқаларынан түпнұсқаға барынша сай келетіні – Р.Сейсенбаев пен К.Серикбаеваның аударма нұсқасы деп ойлаймын. Себебі, мағынасы өзгермеген және аудармашы тарапынан ештеңе қосылмаған. Нақты және түсінікті. С.Санбаев нұсқасы шамалы ұзақ болып кеткен және түпнұсқада жоқ «подобно неизлечимой болезни» деген тіркес кездеседі. Бұл артық және ешқандай қажеттілігі жоқ деп ойлаймын. Сонымен қоса, С.Санбаев «аз-маз» сөзін аудармасында басқа сөзбен тіркестеп қойған: түпнұсқада «...аз-маз өнер берген қазақтардың...» болса, аудармада «...даже среди немногочисленных казахов-ремесленников...» деп «қазақ» сөзіне қосқан. Бұл мағынаны өзгертеді. Р.Сейсенбаев пен К.Серикбаева аудармасында «...хоть какое-нибудь ремесло» деп «аз-маз» сөзінің өнерге қатысты екендігі көрсетіледі. Ал, В.Шкловскийдің аудармасына келер болсақ: аударманың көркемдігі түпнұсқадан төмен. Берілген ойларды қарапайым тілде, тура мағынасында жеткізген, тастап кетулер бар. Сонымен қоса, түпнұсқадағы бұл абзац В.Шкловскийдың аударма нұсқасында үш абзацқа бөлінген және қысқартылған.

Келесі абзацты аударма нұсқаларымен салыстыра кетсек:

Түпнұсқа	С.Санбаев Аудармасы	В. Шкловский аудармасы	Р.Сейсенбаев пен К.Серикбаева аудармасы
Эуелі – бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп, артық ісмерлер іздеп жүріп, көріп, біраз істес болып, өнер арттырайын деп, түзден өнер іздемейді. Осы қолыңдағы аз-мұзына мақтанып, осы да болады деп, баяғы қазақтың талапсыздығына тартып, жатып алады [1, 62].	Во-первых, эти люди не стремятся совершенствовать свое мастерство. Не ищут мастеров лучше себя, чтобы, работая с ними, рука об руку, перенять их искусство, а довольствуются тем, что умеют сами. И по стародавней привычке казахов предаются пустому бахвальству, пролеживают себе бока, почем зря растрачивая время [3, 91-92].	Во-первых, они не ищут на стороне лучших мастеров, не идут к ним, чтобы перенять их опыт и, переняв, обогнать их умением. Они довольствуются тем, что умеют делать, и, следуя вековой привычке казахов, спешат завалиться набок [4,379].	Во-первых, они не ищут на стороне лучших мастеров, чтобы перенять их опыт и не стремятся достичь большего мастерства. Довольствуясь тем малым, что имеют, считают, что этого вполне достаточно и предаются лени [5].

Мұнда, ең алдымен назар аударатынымыз: үш аударма нұсқасында да «бұл ісімді ол ісімнен арттырайын деп» деген тіркестің аударылмауы немесе оның аудармада дұрыс берілмеуі. Неге екі мәселенің нақты біреуін жазбағанымның түсіндірмесі: үш аударма нұсқасында да осы «перенять их искусство, перенять их опыт» деген тіркестер бар. Бұл түпнұсқадағы «бұл ісімді ол ісімнен арттырайын деп» тіркесінің аудармасы болуы мүмкін бе? Осы сұраққа жоғарыда айтылған екі мәселеге байланысты жауап беруге болады. Берілген тіркесті қайта қазақ тіліне аударар болсақ, «олардың тәжірибесін қабылдау, яғни үйрену, өнерінен үлгі алу» деген мағынаны білдіреді. Ал түпнұсқада дәл осындай тіркес жоқ, бірақ ой бар. Ол жоғарыдағы сөйлемнің жалпы мағынасы, әсіресе, бұл ой сөйлемде «...көріп...» деген сөзбен білдіріледі. Көріп, бақылау арқылы басқа адамның іс-әрекетін үйрене аламыз және сол арқылы өзімізге қажеттіні алып, өнерімізді дамытуға болады. Осылай ойлайтын болсақ, жоғарыда айтылған тіркес аударылмаған және «перенять их искусство» оның аудармасы болуы мүмкін емес деген шешімге келуге болады, өйткені ол «көріп» сөзінің аудармасы. Егерде, бұл осы екі ойды қосып, жалпы аудару болса, онда ол түпнұсқаның дұрыс берілмеуі болып тұр. Оның себебі: «перенять их искусство» деген талданып жатқан тіркестің мағынасына мүлдем келмейді және мұнда «көру» – «бақылау» мағынасына жақын келеді, сондықтан оны «наблюдать» деген немесе басқа да осы мағынадағы сөздермен беруге болады. Екі жағдайда да қолынан өнер келетін адамның бір ісін келесіден арттыруға деген ниеті жоғалып кетіп тұр. «Совершенствовать мастерство» деген тіркесті де көреміз. Бұл мағынасы бойынша өте жақын және аудармашы тек осы сөзбен екі ойды да жеткізгісі келуі мүмкін. Бірақ, оның түпнұсқада «өнер арттырайын деп» деген сәйкес эквиваленті бар және ол түпнұсқа бойынша қолөнершінің өнер іздеуінің бір мақсаты болса, «бұл ісімді ол ісімнен арттырайын деп» деген тағы бір мақсаты болып табылады. Оны орыс тілінде «...чтобы одно мое дело превосходило другое» деген ойды білдіретін тіркеспен беруге немесе сөйлемге осы тіркесті былайша қосуға болар еді: «во-первых, они не ищут на стороне лучших мастеров, чтобы наблюдая и работая с ними, усовершенствовать свое мастерство, чтобы одно их дело превосходило другое». Бұл тіркесті атап кеткенім – өнерлі адам үнемі даму үстінде болады және ол өз өнерін дамытқан сайын жұмысының нәтижесі бірінен бірі өтіп тұрады. Абай егерде ештеңе ізденбесең, өзгеріссіз бір орында тұрып қаласың деген ойды жеткізгісі келгендіктен жазған деп ойлаймын.

Жалпы, осы абзацты әр аударма нұсқасына тоқталып қарастырайық. С.Санбаев түпнұсқаның құрылымымен емес, абзацты өздігінен сөйлемдерге бөлген. Бірінші сөйлем қазақ тілінде «өнер іздемейді» дегенмен аяқталса (себептері алдында беріліп), орыс тілінің құрылымы бойынша, іс-әрекет бірінші беріліп, оның себебі «чтобы» сөзі арқылы кейін беріледі. Сондықтан аудармада түпнұсқа нұсқасында «...деп...» бойынша берілетін себептермен бітуі керек. Бұл қатты маңызды болмаса да, сөйлемдердің құрылымын автор бергендей аударуға тырысу – түпнұсқаға біршама жақындауға мүмкіндік береді. Ал, С.Санбаев бірінші сөйлемінде адамдар өнерін арттырғысы келмейді дегенді ғана береді. В.Шкловский және Р.Сейсенбаев пен К.Серикбаева түпнұсқаның құрылымын барынша сақтауға тырысқан. Бірақ, үш аударма нұсқасында да бұл абзацтың аудармасы сәтті шыққан деп айта алмаймын. Себебі, біреуінде құрылымы жағынан дұрыс болса, белгілі бір тіркестерді тастап кеткен, ал келесі аудармада өз бетінен қосымша тіркестер қосқан. Мысалы, С.Санбаев «түзден» деген сөзді аудармаса, В.Шкловский «...и, переняв, обогнать их умением» дегенді қосып жіберген. Бұл мүлде басқа ой және оны қосу дұрыс емес. Түпнұсқада біреумен жарысу, одан асып кетуге тырысу деген ой берілмеген және оны қосу автордың ойын түсінбеу болып табылады. Ал, Р.Сейсенбаев пен К.Серикбаеваның аударма нұсқасына келер болсақ, біразын тастап, жалпылама аударған. Бірінші сөйлемдегі ойды «не стремятся достичь большего мастерства» деу арқылы берсе, екіншідегі «қазақтың талапсыздығына салып, жатып алады» дегенді «предаются лени» деп қана аударған. Біріншіден, талапсыздық ол еріншектік емес, бірақ еріншектіктен шығады. Оны Абай 38-қара сөзінде айтып кеткен: «Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады.» Екіншіден, Абайдың атап айтқан кеселдердің біріншісі – талапсыздық. Сондықтан, талапсыздықты еріншектікпен қоспай, өзінің мағынасын беру керек. Жалпы, «талапсыздыққа тартып» деген аудармада жоқ. С.Санбаев аудармасы: «и по стародавней привычке казахов предаются пустому бахвальству, пролеживают себе бока, почем зря растрчивая время». Мұнда «жатып алады» мен «мақтану» бар, талапсыздық берілмеген. Сонымен қоса, өз бетінше «почем зря растрчивая время» деген түсіндірмені қосқан. Мұны керексіз деп ойлаймын, себебі «пролеживают себе бока» дегеннің өзі уақытты босқа өткізу деген негативті мағынада. В.Шкловский аудармасы: «и, следуя вековой привычке казахов, спешат завалиться набок». Мағынасы келгенімен, көркемдігі түпнұсқаға жетпейді және айтып кеткендей, талапсыздық сөзі жоқ. Оны «не проявляя/не ощущая стремления» немесе «без стремления к чему-то» деп немесе осы ойды білдіретін басқа көркемдік сөздермен аударуға болады деп ойлаймын.

Р.Сейсенбаев пен К.Серикбаева аудармасында ұнағаны: «осы қолындағы аз-мұзына мақтанып...» деген сөйлемді аударуы – «довольствуюсь тем малым, что имеют...». Дәл аударған және басқа аудармалар сияқты «довольствуются» деп етістікке айналдырмай, түпнұсқадағыдай көсемше түрін сақтаған.

Осылайша, Абайдың 33-қара сөзінің үзіндісін қарастырып, Абайды аудару оңайынан емес екендігін байқауға болады. Түпнұсқадағы көркемдік деңгейді, шығарма әсерін сақтау өте қиын және қазақ мәдениетіне, қазақ өміріне араласпаған адамдарға түсініп, аудару да қиынға соғады деп ойлаймын.

Абайдың ақындық өнері мен азаматтық тұлғасы, адамгершілік ұстанымдары мен философиялық қағидалары әрдайым өз деңгейінде лайықты бағалана бермейді. Оның бірден-бір себебі – Абай шығармаларын басқа тілдерге аударудың қиындығы. Аудармада ақынның шығармаларында философиялық категория деңгейінде пайымдамдалған және көркем өрілген мәнді ойлардың, мазмұн мен мағынаның терендігін жеткізу де оңай емес [6, 31]. Сондықтан Абайды орыс тіліне аударамын деген жанның орыс ақыны немесе орыс тілді ақын ғана болуы жеткіліксіз. Ол, алдымен Абай деңгейіндегі ақын болуы шарт [6, 33].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абай. Қара сөздері. – Алматы: Өнер, 2010. – 124 бет.
2. Дәдебаев Ж. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. X том. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологиясы / жауапты ред. З. Сейітжанов. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. X том. – 269 б.
3. Абай (Ибрагим Кунанбаев). Слова назидания (Пер. с каз. С. Санбаева. – Алмат-Ата: Жалын, 1982 – 160 с.
4. Абай Кунанбаев. Собрание сочинений в одном томе. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1954. – 416 с.
5. <http://abai-inst.kz/>
6. Дәдебаев Ж. Әдеби компаративистика және көркем аударма: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 182 б.

АБАЙДЫҢ «ҚАЛЫҢ ЕЛІМ, ҚАЗАҒЫМ, ҚАЙРАН ЖҰРТЫМ» ӨЛЕҢІН ОРЫС ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАЛАРЫМЕН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңі 30 жолдан тұрады, бірыңғай ұйқасқа құрылған. Өлең 1909 жылы Санкт-Петербургте «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңдері» атты жинақта жарық көрген. Аталмыш шығарма сол кезеңдегі қазақ халқының жағдайына байланысты сыни көзқарастан, жақсы менен жаманды айырмаған еліне деген ақынның шерінен туындаған. Көрнекті абайтанушы Қ. Мұхамедханов аталмыш шығарманың алғашқы жолындағы сөздер ретінің ауысып кеткендігін айтып, бұл жолдың дұрыс нұсқасы – «Қазағым, қалың елім, қайран жұртым» Оразке және Сәдуақас қолжазбаларында берілгенін атап көрсеткен [1, 170].

Абай өмір сүрген уақыттың қазақ халқы үшін қаншалықты ауыр болғандығы айқын. Ақынның осы шығармасында сол уақыттағы тарихи және саяси жағдайларға байланысты халық басына туған қиын кезең суреттеледі. Ақын сол бір тар заманда халыққа ақыл айтып, дұрыс жолдан таймауға шақырған.

Шығарманың қаратпа сөздермен басталуы бұл өлеңнің халыққа үндеу екенін білдіреді. Абай халқына «иманың төмендеді, жақсы мен жаманды ажырата алмадың, жеген асыңның барлығы адал емес» деп үндеу айтқан. Сонымен қатар, ел сиқын саудагер сартқа теңеп, құр сөзге келгенде дес бермейтін жұрттың, іске келгенде тіпті өз меншігін өзімдікі дей алмайтын дәрменсіз екенін атап көрсеткен.

Бір жағынан, өз қолынан өз билігі кетіп, отаршылдық езгіге ұшыраған елдің, екінші жағынан, өз ішінен шыққан жалған би мен арамза басшылардан көрген азабының аз еместігіне Абай қатты қынжылған. Бүкіл ғұмырын, тұрмыс-тіршілігін төрт түлік малмен байланыстырған қазақ жұртының өз малына өзі иелік ете алмай дал болып, күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырылғаны ақын жанына батқан. Ақын әр нәрсенің басын бір шалып, көрсеқызарлық қылып жүрген және өз билігінен айырылған көптен үмітін түбегейлі үзгендей болады.

Абай осы бір олқылықтар отаршылдықтың, биліктің, басшылықтың жасап жатқан озбырлығынан екенін ашық айта келе, жұрттың бойындағы кертартпа қылықтарды атап кетуді де ұмытпаған. Ақын бүкіл байлығынан айырылған, берекесіз қоғамның орнауын заманмен бірге азғындаған адамдардың өзара бірлікті, бір-біріне деген адал пейілді ұмытуының, ар ойламай, пайда ойлауының нәтижесі деп көрсеткен. Күндестік пен көре алмаушылықтан, өзара тартыстан арылып, бос күлкіні тыймайынша халықтың түзелмейтіндігі жайлы эпитет ой айтқан. Ел-жұртын барлық кертартпа қылықтардан арылуға шақырған. Ақын өлеңін көпке осындай жақсы жол көрсетіп, мән-жайды түсіндірер адам жоқтығы жайлы зарлы ойлармен аяқтайды.

Осы уақытқа дейін дәл осы шығармасы бірнеше тілдерге тәржімаланған. Оның ішінде ағылшын, араб, азербайжан, қарапалпақ, орыс, өзбек тілдері бар. Орысшаның өзінде бізге белгілі түрлі аудармашылар аударған бес нұсқасы бар. Атап айтсақ ол аудармашылар К. Досжан, С. Липкин, Ю. Кузнецов, М. Әдібаев, Ә.Қодар. Аудармалар саны көңіл қуантқанымен, олардың сапасын керемет дей алмаймыз: сөздердің, тіркестердің эквиваленттілігін айтпағанда, аударманың басты принциптерінің бірі – түпнұсқаның ойын, ондағы мағынаны жеткізу іске асқан тұстар аз.

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың [6].				
О, казахи мои, многочисленный, народ, бедолага, перенесший много бед и страданий	О, казахи мои, мой бедный народ!	О казахи мои, мой бедный народ!	Народ великий мой, казах, ты видел беды,	Казахи, родные, – мой милый народ!
Прячешь, скрываешь свой рот за небритыми усаами (рот, который может говорить бесстыжие слова) [6].	Жестким усом небритым прикрыл ты рот [6].	Ус, не ведавший бритвы, скрывает твой рот [6].	Усы, разрастаясь, покрыли твой рот [6].	Небритым усом прикрываешь рот неверный [6].
(К. Досжан)	(С.Липкин)	(Ю.Кузнецов)	(М. Әдібаев)	(Ә.Қодар)

К. Досжанның аудармасында «қайран жұртым» тіркесі «бедолага, перенесший много бед и страданий» етіп берілген. Сөзбе сөз аударма бола тұра түпнұсқадағы ақынның ойы, халыққа деген қатынасы аудармада беріліп тұр деп айту қиын. Кері аударма жасайтын болсақ «байғұс; бейшара; сорлы; қайғы мен қиыншылықты көп көрген» деген ой тудыратын тіркесті аламыз. Ал Абай «қайран жұртымды» қандай мағынамен айтқан? Бұл сөз айтып кеткеніміздей категориялық мағынаға ие. Ал аударма оның тек бір ғана жағын ашып тұрғандай. Түпнұсқадағы ақынның халқына деген сүйіспеншілігі, жанашырлығы және көңілінің толмайтындығы берілмеген. Синонимдер сөздігінде «қайран» сөзінің синонимдері ретінде «шіркін, есіл, әттең, дариға, айхай» сөздері берілген. Ал енді осы бір сөздің басқа сөздермен тіркестерінің мағынасын қарастырайық, мысалы, «қайран арысым-ай». Бұл тіркес жаныңа жақын, жақсы көретін адамыңнан қапыда айырылып қалып өкінгенде немесе сол адамды көптен көрмей сағынғанда айтылатыны баршамамызға белгілі. Дәл осы тіркестің аудармасы www.sozdik.kz сайтында «ах, наша опора лишились мы тебя! (так выражают горечь утраты влиятельного, уважаемого всеми человека)» деп берілген. Аудармасынан да жоғарыдағы тұжырымды растайтын ой көріп отырмыз. Демек, «қайран жұртым» Абайдың қолданысында «әттең, қазағым-ай, қайда сол бір керемет кездерің» деген халқына деген сүйіспеншілік, оның өткеніне деген сағыныш пен бүгінгіне деген өкініш толы ойды білдіреді десек тура болар.

Келесі С. Липкин мен Ю. Кузнецовтың аудармаларынан да түпнұсқадағы тіркес әсерін ала алмаймыз. Екеуі де аталмыш тіркесті «бедный народ» деп беруі, «бедолага» етіп аударудан артық емес, сонымен қатар екеуі де «қалың елім» тіркесін аудармай тастап кеткен. М. Әдібаевтың аудармасында бірінші жолды «Народ великий мой, казах, ты видел беды» [6] деп аударған. Мұнда түпнұсқада жоқ «великий» сөзі бар: бұл сөзді «қалың елім» я болмаса «қайран жұртым»ның аудармасы деп айту қиын. Дегенмен осы нұсқада ақынның елге деген сүйіспеншілігі мен жанашырлығының нышаны орыс оқырманына жететіндей және түпнұсқаның коммуникациялық жағын толық ашатындай. Келесі Ә. Қодар аудармасында «қалың елім» «родные» деп аударылып, «қайран жұртым» тіркесі «мой милый народ» деп берілген. Мағыналық жағын былай қойғанда сөздердің дәл баламасы да берілмеген.

«Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың» [6]

Бір сөйлем құрап тұрған ұстара, ауыз, мұрт сөздері жеке өз алдына мағыналы тіл бірліктері болғанымен, олардың жеке мағынасы аталмыш сөйлемдегі бірге беріп тұрған мағынасымен мүлдем сәйкес келмейді. Яғни, бұл сөйлем ақынның өз замандастарына жасаған әдеби образы. Тазалыққа үлкен мән берген қазақ халқы өзінің сыртқы бейнесіне мұқият қараған, ал ақын «Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың» деп жазу арқылы тазалықты, өзіне қарауды ұмытқан адам образын жасаған. Бұл жерде ой тек тән тазалығы ғана емес, жан тазалығы жайлы да өрбіген: таза, бет-әлпетті ретке келтіріп, келісті жүру имандылықтың белгісі. Демек, ақын халыққа имандылықты ұмыттың, надансың, адамшылық жолдан тайдың деп мін тағып тұр.

К. Досжанның аудармасында түпнұсқада жоқ «рот, который может говорить бесстыжие слова», ал Ә. Қодардың нұсқасында «неверный рот» тіркестері, яғни, «ұятсыз сөздерді айта беретін ауыз» және «бейауыз» ұғымдары жасалған. Абайдың жасаған надан, имансыз адам образы ұятсыз сөйлейтін, бейауыз болуы мүмкін, бірақ бұл қасиеттер аталмыш образдың тек бір жағы ғана болар еді. Бұл жердегі басты ой ұятсыз, бейауыз сөйлеуде емес имансыздық пен надандықта болып тұрғандығын аудармашылар ескермеген секілді.

Аудармашылардың барлығы да ақын берген ойды, мағынаны бере алмай, аудармалар тек сөз аудару деңгейінде қалып, түпнұсқадағы имплицитті ой, Абай жасаған образ тысқары қалып қойған. Бұл аудармалардағы: «қырылмаған, ұстара тимеген немесе өсіп кеткен мұрттың ауызға түсуі» орыс оқырманына түпнұсқадағы образдың астарлы мағынасын жеткізе алмайтындығы анық.

Абайдың шығармалары фразеологизмдерге толы. Фразеологизмдер – сандаған жылдар мен ғасырлардың қазынасы, бұл, бір жағынан, екінші жағынан, ол – жеке қаламгерлердің табысы, еңбегі, ізденісі [5, 104]. Ғасырлар бойы халықпен бірге жасап, дамыған фразеологизмдер оның тарихымен, салтымен, дәстүрімен етене байланысып жатыр. Демек, Абай өлеңдеріндегі фразеологизмдерді аудару барысында аудармашы фондық ақпаратпен, халықтың тұрмыс-салтымен танысып, ақынның оларды пайдалану стилімен жақсы таныс болуы шарт. Ал Абайдың осы шығармаларының аудармаларын оқып қарап бұл қасиеттерді аудармашылар бойынан байқай алмадық.

Аударматанушы ғалымдар аударылуы қиын тіл бірліктері ретінде фразеологизмдерді аударудың бірнеше тәсілін ұсынды. Соның ішінде В. Н Комиссаров, Л. Ф Дмитриева, С. Е Кунцевич секілді орыс аударма теоретиктерінің айтуынша фразеологизмдерді аударудың төрт негізгі тәсілі бар. Олардың алғашқысы фразеологиялық бірліктің эквивалентін беру тәсілі. Мысалы:

- играть с огнем – отпен ойнау;
- куй железо, пока горячо – темірді қызған кезінде соқ.

Мұндай жағдайда түпнұсқа тіліндегі фразеологизмге барлық өлшемдері жағынан сәйкес келетін аударма тілінің фразеологизмі қолданылады. Эквиваленттік тәсіл фразеологизмді аударуда барынша дәлдікке жетуге мүмкіндік береді және аудармашылар көп жағдайда осы тәсілді пайдалануға тырысады. Дегенмен, белгілі бір фразеологизмнің келесі тілде эквивалентін табу үнемі мүмкін бола бермейді.

Комиссаров бойынша фразеологизмдердің аударма тілінде эквиваленті табылмаған жағдайда аудармашы оның аналогын қарастыруға тиіс [4, 73]. Аналогтік тәсіл түпнұсқа тіліндегі фразеологизмнің мағынасына сәйкес аударма тіліндегі басқа образға құрылған фразеологизмді табумен түсіндіріледі. Мысалы:

- под носом – иек астында, көз алдында;
- коси коса, пока роса – темірді қызған кезінде соқ;
- душа нараспашку – аузын ашса жүрегі көрінген.

Фразеологизмді аударудың келесі бір түрі – сөзбе-сөз аудару немесе калькалау тәсілі. Бірақ, Л.Ф Дмитриева бойынша калькалау тәсілін пайдаланғанда аударылған фразеологизм өзінің образдылығы мен жеңіл қабылданатындығын жоғалтпауы тиіс [3, 64]. Ал осы жағдайлар орындалмайтын болса, онда фразеологизмді аударудың соңғы тәсілі – түсіндірмелі аударма, яғни, фразеологизмнің мағынасын жай сөйлеммен беру тәсілін пайдаланған жөн.

Абайдың аталмыш шығармасындағы фразеологизмдердің бірі «Жақсы менен жаманды айырмадың, Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың» дегендегі екінші сөйлем.

Жақсы менен жаманды айырмадың, Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың [6].				
Без разбору, где хорошо, а где плохо, Спрятанные за углами рта слова могут и убить и вознести [6]. (К. Досжан)	Зло – на левой щеке, на правой добро- Где же правда? Твой разум не разберёт [6]! (С.Липкин)	Кровь за левой щекой, жир за правой щекой. Где добро и где зло, ум ли твой разберет [6]? (Ю.Кузнецов)	Добро и зло мешаешь без разбору, Из заед губ убьешь и вознесешь любого [6]. (М.Әдібаев)	Ты зла и добра не сумел различить, В крови и обжорстве не день и не год [6]. (Ә.Қодар)

Бұл сөйлемде тағы да иман мен имансыздық сөз болып тұр. Абай жақсы мен жаманды ажырата алмай жүрген жұрттың адал тапқан аспен қатар харам астан да тайынбайтындығы жайлы бейнелі ой айтқан. Бұл ой шығарманың осы екі жолынан анық байқалады. Екінші сөйлемдегі «май» мен «қан» сөздері сол «адал» мен «харамды» білдіретін астарлы ұғымдар.

К. Досжан алғашқы жолды тура аударғанымен, екінші жолды аударуда түпнұсқа ойын түбегейлі дұрыс түсінбегендігі байқалады. Себебі, «май» мен «қан» ұғымдары «слова, которые могут и убить и вознести» яғни, «өлтiре де, тiрiлте де бiлетiн сөздер» етiп берiлген. М. Әдiбаевтың нұсқасында дәл осы жолдың аудармасы басқа сөздермен «Из заед губ убьешь и вознесешь любого» деп берiлгенiмен, К. Досжанның аудармасындағы сөйлеммен мағынасы бiрдей. Ал ол автордың түпнұсқадағы айтпак ойымен мүлдем сәйкес келмейдi.

Ә. Қодардың аудармасында аталмыш тiркес «қандықол қомағай болып жүргенiңе бiраз заман болды» деген ойды бередi. Бұл түпнұсқадағы астарлы ойдан мүлдем шалғай жатыр. Осы аударманы оқыған орыс оқырманына қазақ халқы қандықол және қомағай болып елестеп, тұтас халық жайлы қате пiкiр қалыптасары анық. Аудармашы бұл қадамға ұйқас қуып барған секiлдi, өлеңнiң екiншi жолын «рот» аяқтағандықтан, төртiншi жолды құрап тұрған аталмыш тiркестi «год» деп тәмамдағаны ұйқасты жақсы сақтап тұр.

Шығармадағы келесi фразеологизм «Ұқпайсың өз сөзiңнен басқа сөздi, Аузымен орақ орған өңкей қыртың» дегендегi екiншi жол. Қазақ тiлiнде аталмыш тiркес мақалдың құрамында да кездеседi: «қолымен қоға жұлмаған, аузымен орақ орады». Бұл мақалда мәселенi тек ауызбен шешетiн, ал iске келгенде қолынан ештеңе келмейтiн адамдарға сипаттама берiлген. Өзi ешбiр мардымды iс тындырмайтын, десе де өзгелерге сол iстiң маманындай ақыл беретiн бос сөздiң адамдары жайлы ой айтылған. Абай да аталмыш тiркестi қолдану арқылы өз замандастарына сондай мiн тағып отыр.

Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді, Аузымен орақ ораған өңкей қыртың [6].				
Кроме своих слов, не понимаешь другое (не хочешь принять), Ртом косите (как сено) всех подряд, болтаете вздор [6]. (К. Досжан)	Ты не внемлешь добрым советам чужих, Режет всех без разбора твой серп-язык [6]! (С. Липкин)	Не внимая другим, ты твердишь про свое, А твои пустозвоны гремят языком [6]. (Ю. Кузнецов)	И кроме слов своих, другое не приять, Несете вздор, косите всех подряд [6]. (М.Әдібаев)	Не внемлешь другим, кроме собственных слов, Погрязший в пустом суесловии сброд [6]. (Ә.Қодар)

Алғашқы жолын аудармашылардың барлығы да адекватты аударғанымен, екінші жолды аударуға келгенде оның фразеологизм екенін ескермеген. Аудармашылардың кейбірі фразеологизмді толық түсінбей, аудармалар тек сөзді аудару деңгейінде қалған

Фразеологизмді аударудың ең тиімді және дұрыс жолы оның эквивалентін беру екендігі белгілі. Бірақ, түпнұсқадағы фразеологизмге аударма тілден эквивалент фразеологизм табу әрқашан мүмкін бола бермейді. Аталмыш фразеологизмнің де орысша эквиваленті жоқ. Дегенмен, онымен мағыналары жақын «точить лясы» немесе «переливать из пустого в порожнее» деген аналогтері орыс тілінде кездеседі.

К. Досжанның нұсқасы жолма-жол аударма болғандықтан, аудармашы сөйлемдерді сөзбе-сөз аударған. Дегенмен, аталмыш тіркестің фразеологизм екенін ескеріп, оның орыс тіліндегі аналогын берсе артық болмас еді. Сонда фразеологизм мағынасы орыс оқырмандарына немесе аудармашыларына түсінуге оңай болар еді.

Липкин мен Әдібаев тіркестің фразеологизм екенін ескермеген, нәтижесінде аудармалары сөз аудару деңгейінде қалған. Липкиннің аудармасын кері аударма жасайтын болсақ «сенің орақ тілің талғамастан барлығын да кесе береді» деген сөйлем аламыз. Бұл сөйлемді орыс оқырманы мүлдем түсінбеуі мүмкін немесе «өткір тіліңмен кінәлі-кінәсіз болсын барлығын да сөге бересің, жазалайсың» деп түсінер. Ал Әдібаевтың осы тіркесті «бос сөйлеп, барлығын да шабасың» деп беруінің де Липкиннің аудармасынан еш артықтығы жоқ.

Аталмыш тіркесті Кузнецов пен Ә. Қодар сәтті аударған. Қос аудармашы да фразеологизмнің аналогын бермегенімен, мағынасын жеткізе білген. Дегенмен, Кузнецовтың аудармасында өлеңнің әуезділігі мен ырғағы сақталмай, жай сөйлем секілді аударылған. Сонымен қатар мағынасын сақтап тұрғанымен, тіркестің тура аудармасы дей алмаймыз. Ал Ә. Қодар тіркес мағынасын толықтай берумен қатар өлең ырғақтылығын да сақтаған. Бірақ, фразеологизм құрамындағы «қыртың» сөзін аудармашы «сброд» деп аударып кеткен. «Сброд» сөзін қайта қазақшалайтын болсақ «қағылған-соғылғандар» немесе «қашқан-пысқандар». «Қырту» сөзінен шыққан «қыртың» сөзін «пустозвон» немесе «балабол» деп берсе тура шығар еді.

Абайдың Пушкиннен және Лермонтовтан жасаған аудармаларының көркемдік-эстетикалық жағынан түпнұсқамен бір қатарда тұратыны мәлім. Себебі, Абай сол ұлылардың деңгейіндегі ұлы ақын. Ал осы ұлы Абайдың аталмыш шығармасының орыс тіліндегі аудармаларының сәтті аударылған тұстарынан олқылықтары басым. «...Абайды орыс тіліне аударамын деген жанның орыс ақыны немесе орыс тілді ақын ғана болуы жеткіліксіз. Ол, алдымен, Абай деңгейіндегі ақын болуы шарт» [2, 33]. Ал аталмыш аудармашылар дені орыс тілді, ортаңқол ақындар және қазақ тілін жетік білмеген, Абайдың деңгейімен салыстыруға да келмейді. Тек С. Липкин мен Ә. Қодар аудармаларының кей тұстары түпнұсқадағы мағынаны сақтаған, дегенмен, олардың өзі аударма талаптарына толық жауап бермейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дәдебаев Ж. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XVIII том. Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында / жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 290 б.
2. Дәдебаев Ж. Әдеби компаративистика және көркем аударма: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 182 б.
3. Дмитриева Л.Ф., Кунцевич С.Е., Мартинкевич Е. А, Смирнова Н. Ф. Английский язык – Курс перевода. Москва – Ростов – на– Дону. 2005.
4. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). М.: Высшая школа, 1990.
5. Сыздыкова Р. Абайдың сөз өрнегі. Көптомдық шығармалар жинағы / Рәбиға Сыздыкова / –Алматы: «Ел-шежіре», – 2014.
6. <http://abai-inst.kz/rus/?p=98>.
7. www.sozdik.kz

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ «ҚАРА СӨЗДЕРІ» ҚАЗАҚ– ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ АРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС

«Абайдың қара сөздері» – қазақтың ұлы ақыны, ағартушы және қазақ әдебиетінің негізін қалаушы Абай Құнанбаевтың шығармаларының бірі. Бұл шығармада 19 ғасырдағы қазақ қоғамының саясатын, экономика, білім беру, мәдениет, этика және әдет-ғұрып сияқты көптеген мәселелерді қозғаған. Және автор өз ойларын білдіріп, адам арасындағы сүйіспеншілік сияқты көптеген көзқарастарды айтып көрсетеді. «Халықтың ілгерішіл мүдделеріне жарқын болашағына, биік мұраттарына қызмет етуде Адам үшін жан қуанышы мен жемісті еңбек шабытының қайнар көзіне айналып, оның бар ерік-жігерін, асыл сезімдері мен аяулы ойларын бейнелеуде, идеялық және адамгершілік жағынан жарасымды дамуында әдебиет пен өнердің атқаратын рөлі өте жоғары» [1, 3] деп филология ғылымының зерттеушісі Дәдебаев Ж. айтып көрсеткен. Шыныменен қара сөздердің қазақ әдебиетіне әкелген ықпалы соншалықты зор екенін бәріміз мойындаймыз. Бұл шығарманы болашақ ұрпаққа қалдырған құнды мәдени мұра ретінде қарауға әбден болады деп ойлаймын.

Кәзіргі таңда Абайдың шығармалары көптеген тілдерге, көптеген елдерде аударылды, әсіресе басқа елдердің қазақ мәдениетіне деген қызығушылықтарын жоғарлата түсті. Бір елдің мәдениетін толықтай түсіну үшін сол халықтың тілін жетік білу бірінші міндет деп санаймын. «Қай елдің болмасын, жазба әдебиеті тууының бастапқы кезеңі белгілі қалыптасқан көркемдік дәстүрмен, халықтың ауыз әдебиеті үлгілерінің дәстүрімен тығыз бірлікте болатындығы – табиғи заңды құбылыс» [2, 68]. Тіл мен мәдениет аралығындағы байланыс өте тығыз, оны бір екі сөзбен түсіндіру әр адамның қолынан келе бермейді. Себебі, мәдениет – ол өте кең түсінік, оған нақты анықтама беру қиын. Бұған көптеген философтар, әлеуметтанушылар, антропологтар, тарихшылар мен тіл мамандары өздерінің тиісті пәндерінің тұрғысынан мәдениетті қанағаттанарлықтай анықтауға тырысты, бірақ әлі күнге дейін ешқандай біркелкі анықтама бере алған жоқ. Меніңше бір елдің мәдениетін түсіну, тіл меңгеру барысында кем болмайтын процесс. Әрине бұл екітұжырымдаманы бір-бірінен айырып қарауға болмайды, байланыстыра отырып қарастыру қажет. «1920 жылдардың басында американдық лингвист Э.Сапир өзінің «Тілдер» (1921) кітабында: «Тілдің астарында көптеген нәрсе бар, және тіл мәдениетсіз бола алмайды. Сонымен қатар, тіл маманы Палмер «Қазіргі тіл біліміне кіріспе» атты кітабында «тіл тарихы мен мәдениет тарихы бірін-бірі толықтырады» деген пікірді ортаға қойды» [3]. Негізінде, тіл мен мәдениеттің байланысын жалпылай үш тараптан қарастыруға болады.

1. Тіл мәдениеттің маңызды бір бөлігі болып саналады. Себебі, тілде мәдени ерекшеліктер бар. Ең алдымен, мәдени коннотация тұрғысынан қарағанда, ол адамның материалдық байлығы мен рухани байлығын қамтиды. Ал тіл болса, адам эволюциясы үдерісінде жаратқан рухани құндылық, ол мәдениеттің бір бөлігі, екеуі де адамзат қоғамында байқалатын ерекше құбылыс. Екіншіден, мәдениет секілді, тіл биологиялық тұқым құлаушылық болып табылмайды, оны адамдар өмір барысында үйрене алады. Мәдениет пен тіл жалпы адам қоғамына тән байлық.

2. Тіл – ұлттық мәдениетті бейнелейтін айна, ол белгілі бір ұлттың мәдениетінің мазмұнын ашып көрсетеді. Бір ұлттың тілі арқылы адамдар сол ұлтқа тән салт-дәстүрлерін, өмір сүру тәсілін және ойлау ерекшеліктерін түсінеді. Қарапайым бір мысал келтірсек, тұыстық байланыстағы адамдардың аталу ережесіне қарасақ көптеген ұқсастықтар бар, ағылшын және қазақ тілдері арасында үлкен айырмашылық бар. Ағылшын тілінде «uncle» мен «aunt» сөзі жалпылай аға және әпеке деген атауды көрсетеді. Ал қазақ тілінде тұыстық байланыстағы адам атаулары өте анық берілген, мысалы, жеңге, аға, нағашы, жиен т.б секілді. мұндай зор ұқсастық тұндаудың себебі, дәл осы екі елдің мәдениетінің ерекше айырмашылығы.

3. Тіл мен мәдениет өзара әсер етеді және бір-бірін шектейді. Олардың арасындағы екі жақты қарым-қатынас тіл мен ойлау арасындағы қарым-қатынастан, ал тіл – мәдени қарым-қатынас құралы ретінде түсінуге болады. Тіл ойлау құралы болып табылады, ал мәдениет пайдалану барысында ойлаудан айырылмайды (рухани мәдениет ойлаудың тікелей туындысы, материалдық мәдениет ойлаудың жанама өнімі болып табылады. Ойлау құралы ретінде тілі белгілі бір дәрежеде, ойлаудың ауқымы мен тереңдігіне әсер етеді және шектейді. Дегенмен, ойлау белгілі бір дәрежеде дамыған кезде, тіл формасы оның қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды немесе оның дамуына кедергі жасағанда, адамдар саналы түрде немесе бейсаналық түрде ойлау тәсілдерін өзгертіп, тілдік өзгерістерді жүргізеді.

Яғни, тілді адамның ойлау ережесіне сай сөздерге лексикалық өзгерістер жасауы мүмкін. Бұл тұрғыда ойлау тілге әсер етеді және шектейді деп санаймыз.

Сондықтан, «Абайдың қара сөздері» шығармасы көптеген елдерде аударылуы себепсіз емес, онда басқа елдердің терең мақсаттары жатыр, бір елдің үздік шығармасы арқылы сол елдің тілін зерттеп, мәдениетін зерттеу арқылы сол елді тану. Ендеше, дәл осы барыста қара сөздердің қытай тіліне аударылу жағдайын айтпасақ болмас. Бір шығарма екі түрлі мүлдем ұқсамайтын тіл арқылы қандай мәдениет аралық ұқсамастық әкелгенін көрейік.

«Абайдың қара сөздерін» қытай тіліне аударған аудармашылар көп емес, бірі бәрімізге танымал Хабайдың аударма нұсқасы болса, ал біреуі 1995 жылы ұлттық баспасы басып шығарған Су Жоушион мен Әкбар Мәжит бірлесіп аударған нұсқасы. Екі нұсқаны бірі нашар, бірі жақсы деп бағалауға келмейді, аударма жаман емес, бірақ зер салып қарасақ кемшіліктерді байқаймыз деп айта аламын. Қазақстан мен Қытай әртүрлі географиялық орындарға ие, климат сияқты әртүрлі табиғи жағдайларыда ұқсамайды, әртүрлі ұлттарға жататындықтан, олардың әрқайсысы өздеріне тән ерекше өмір салты, әдет-ғұрыптары бар. Сонымен қатар олардың әлеуметтік, лингвистикалық, мәдени айырмашылықтарыда бар, аударма үдерісінде тіл мен мәдениет аралық кедергілер бар болғандықтан, ол қазақ тілін қолданушылар мен қытай тілін қолданушылар арасындағы байланысқа әсерін тигізеді. Екі нұсқаның аудармашылары ұлтына, аударған уақытына және қолданылған түпнұсқаға байналысты, сөз тіркестерінің аударылу тәсілдері әр түлі болған. Мысалы:

Түпнұсқа	Хабай аудармасы	Су Жоушион Әкбар Мәжит аудармасы
Әрбір арысз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады.	凡是不知耻辱的懒汉都要变成贪得无厌、不能约束自己、没有本领又不能和别人相处的叫花子。	人到了寡廉鲜耻这一步，就会变得慵懒而贪婪，笨拙而碌碌无为，且毫无人情。
	жолма-жол аударма Кез келген ұятсыздықты білмейтін жалқау адам дөрекі, өзін ұстай алмайтын, қолынан еш нәрсе келмейтін және басқалармен бірге өмір сүре алмайтын қайыршыға айналады.	Адамдарұятсыздыққа барғанда, жалқау әрі ашкөз, ақылсыз және қабілетсіз, адамгершілігі жоқ.

Осы бір жерде түпнұсқада «достығыжоқ жандар шығады» деген сөздің баламасын Хабай «叫花子» (қайыршы) деп толықтырыпберсе, ал Су Жоушион мен Әкбар Мәжиттің аудармасында «毫无人情» (адамгершілігі жоқ) деп тәржімаланғаныкөрініп тұр негізі түпнұсқада адамға «қайыпшы» «адамгершілігі жоқ» деген анықтамалар берілмеген, Хабайдың «қайыпшы» деп аударғаны тіпті өз тарапынан қосқан десекте болар, бірақ бұл шығарма қытай тілін қолданушыларына арналған екен, онда аудармашының былай тәржімалағанын қате деуге болмайды, себебі былай аудару қытай оқырмандарының түсінігіне сай келеді, олардың сөйлеу логикасына сай келеді. «叫花子» (қайыршы) деген қытай тіліндегі «қайыршыны» бейнелейтін сөз, тек қытай халықтарына тән көне қытай тілі. Қытай мәдениетін және тарихын білмейтіндер бұл аударманы қате деп түсінуге әбден мүмкін. Ал, Су Жоушион мен Әкбар Мәжиттің аудармасында «毫无人情» (адамгершілігі жоқ) деп балама беруін мен тым жақтамаймын, өйткені «достығы жоқ» сөзінің баламасы «毫无人情» (адамгершілігі жоқ) тіркесі бола алмайды, қытай халқының санасында «достығы жоқ» пен «毫无人情» (адамгершілігі жоқ) синонимдер емес, олардың астарлы мағынасы бір– бірімен сәйкес сияқты көрінгенімен, қытай тілінде бір мағынада емес екені анық. Меніңше, осылай қателіктерден сақтану үшін аудармашы түпнұсқаны аудармастан бұрын түпнұсқа авторын жақсылап біліуі қажет. «Аудармашының шығармашылық еңбегінің басты бір сатысы – аударуға дейінгі дайындық кезеңі» [4, 98], бұл жерде айтылып отырған дайындық кезеңі дәл сол түпнұсқаға қатысты мәліметтерді зерттеп жинақтауді меңзептур. Тағы да осындай мысалдар қара сөздерде көптеп кезігеді, және мына бір мысалға назар аударайық.

Түпнұсқа	Хабай аудармасы	Су Жоушион Әкбар Мәжит аудармасы
Жұрттың бәрі біледі өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, бір алғанды ката жібермейтұғынын.	谁都知道：人免不了一死，而死并不总要等人们年老时才来临，并且人死以后不可能复生。	众所周知，黄泉路上无老少，人总有一死，且不能死而复生。
	Жолма-жол аударма Бәрі біледі, адам бәрібір өлетұғынын, өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, және адам өлген соң тірілмейді.	Бәріне мәлім, өлім жолында қәрі жас деп болінбейді, адам бәрі бір өледі, және қайта тірілмейді.

Бұл жерде түпнұсқада «өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын» деген сөзді Хабай «谁都知道：人免不了一死，而死并不总要等人们年老时才来临，并且人死以后不可能复生» (адам бәрібір өлетұғынын, өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын) тәржімалаған, аударма сәтті, түсінікті болған десек артық кетпейді. Ал дәл осы тіркесті Су Жоушион мен Әкбар Мәжит «黄泉路上无老少» деп бір сөзбен жалпылай берген, әрине бұлда қате емес, бірақ бұл сөз тіркесі түпнұсқаның сөзін емес, тек ойын берген. Жәнеде қытай халқының мәдениетінде бұл жердегі «黄泉路» (сары бастау жолы) деп адам өлген соң төзаққар барар жолды білдіреді. Бұл байырғы қытай ерте тереңнен пайда болған сөз тіркесі. Сондықтанда қара сөздердің қытай тіліндегі аудармасын жақсы түсініп, аударманың сапасын жақсы сезіну үшін, қытай тілін жетік меңгергеннен басқа сол халыққа тән мәдениетті, терминдерді ізденуді қажет етеді. «Көркем әдебиет аудармашысы шығармасы аударылатын авторды барынша жетік білуі керек, оның дүниетанымын, эстетикалық көзқарасы мен талғамын, әдеби ағымын, шығармашылық тәсілін, аталған көркемдік туындыда баяндалған дәуірді, жағдайды, қоғам өмірінің алғы шарттарын, оның мәдени, рухани мәдениетін және т.б. білуі тиіс» дейді А. С. Бархударов [5, 21]. Бұл аударма мен түпнұсқаның баламалық сәйкесболу негізі. Екі аудармашы осы жерді аударуда бірі сөздердің баламасын берсе, ал біреуі сөз тіркестерінің жалпы ойын берген. Меніңше, Су Жоушион мен Әкбар Мәжит тәржімалау кезінде сөздердің орнын аустырған және түпнұсқа авторының жазу, бейнелеу стилінде жақсы сақтай алмаған. Тіл мен мәдениеттің дамуы бір –біріне әсерін тигізіп отырады, мәдениеттің даму барысында тілдің бейнелеу тәсіліде өзгереді. Мысалы төмендегідей:

Түпнұсқа	Хабай аудармасы	Су Жоушион Әкбар Мәжит аудармасы
Солдат ноғай, қашқын ноғай, башалшік ноғай.	“丘八”诺艾，逃犯诺艾，小贩诺艾……。	只配服兵役、做逃犯，倒腾一些小买卖。
	Жолма-жол аударма Әскер ноғай, қашқын ноғай, саудагер ноғай.	Тек әскер болуға, қашқын болуға, шағын сауда істеуге жарайды.

Бұл аудармада түпнұсқа мәтіндегі «солдат ноғай» сөзінің Хабай аудармасында «丘八» (әскер) болса, Су Жоушион мен Әкбар Мәжит аудармасында «服兵役» (әскери қызмет жасау) деп аударылған. Жалпы түпнұсқада автордың айтып отырғаны сол заманда адамдар ноғайларды кемсіту жайындағы жағдайды айтып отыр, түпнұсқаның астарын ашып қарағанда «服兵役» (әскери қызмет жасау) – «丘八» (әскер) деп аударуы баламалы әрі сол заманға сай сөздің түпкі мағынасында бере алады. Себебі «丘八» (әскер) тіркес көне заманғы қытай сөзі, бұл сөзді қазір қолданбайды, білетін адамдарда санаулы, ол тек әскер деген мағынаны беріп қоймай, қашқын, қорқақ әскерлерді айтады, яғни астарында кемсіту, жақтырмаушылық бейнесі бар. Ал «服兵役» (әскери қызмет жасау) тіркесі болса тек әскер болатын адамдарды ғана меңзейді. Сондықтанда, мен «丘八» (әскер) деп аударуды тұра деп есептеймін.

Меніңше, бұл ұқсамастықтың болу себебі сөздердің заманауи өзгеріуіне байналысты, қоғам мәдениетінің дамуына қарай тілде өзгеріп дамып отырады. Жәнеде аударманың баламалық деңгейі түпнұсқадағы көркемдік деңгейін көрсетіп қоймай, түпнұсқа авторының жазушылық шеберлігінде

қырынан көрсетеді. Бұған зертеушілерімізде өз пікірлерін былай деп айтқан, «Көркем шығарманың көркемдік – идеялық деңгейі жазушының творчестволық ойлау сипатымен, дүниетанымы және суреткерлік шеберлігімен тығыз бірлікте анықталады» [6, 158], сондықтан аудармашы түпнұсқа авторының шығармада бейнелеген заттың немесе кейіпкердің аталыуын, ерекшелігін барынша балама сөзбен аударған дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дәдебаев Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті: Лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 311 б.
2. Дәдебаев Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті: Лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 311 б.
3. <https://wenku.baidu.com/view/be76108ca0116c175f0e48a8.html>
4. Дәдебаев Ж. Әдеби компаративистика және көркем аударма: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 182 б.
5. Тарақов Ә.С.-Аударма әлемі: оқу құралы. – Өңд., толықт. – 2-бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2011, - 332 б.
6. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. - Алматы: Ғылым, 1991. – 208 б.

«ТҮС АЯНЫНЫҢ» ТІЛІ

Профессор Ж.Дәдебаевтың «Түс аяны» атты еңбегі 1992 жылы жарық көрді. Еліміз өзінің дәстүрлі құндылықтарын түгендеуге енді ғана назар аудара бастаған кез болатын. Ол тұста қалың оқырманды еңбектің басқасынан бұрын мазмұны қызықтырған. Туған ділі мен дініне шөліккеп кеп бас қойған жұрттан алғашқыда одан өзгені сұрау да аса ақылдылық болмас еді. Ал тіл теориясының жаңа бір белеске көтерілген қазіргі шағында, оған арнайы оралуымыз қажет екенін көріп отырмыз, өйткені бұнда тіл қолданысының түс жоруға қатысты дәстүрлі үлгілері сақталған. Алайда, негізгі мәселеге кіріспес бұрын оған қатысты экстралингвистикалық факторларға тоқатала кетуге тура келеді.

Түс көру және оны жору салты халықтың салт-дәстүрінде көнеден бар психологиялық және танымдық құбылыс. Ол ислам дініне дейін де болған, оны қабылдағаннан кейін де байырғы қалпын сақтап қалғаны ауызша, жазбаша түрлі деректер арқылы бүгінге жетіп отыр. Тарихи тұрғыдан алғанда түс аяны исламға да, одан бұрынғы тәңірілік дінге де ортақ екені көрінеді. Мұсылмандардың қасиетті кітабы «Құран-кәрімде» де бар. Зынданда жатқан Жүсіп пайғамдардың түсінің дәл келуі. Осыған байланысты біссімлә мен кәлимадан кейін «Мен жорыған түс емес, Жүсіп пайғамбарым жорыған түс» деген арнайы түс жору мінажатын айтуы қазақ арасында тарағаны белгілі. Пайғамбар Мұхаммед с.ғ.с. алғашқы аян келген кездегі түсі [1]. Сонымен қатар Майқы бидің түсі, Түркі қағандарының түстері, Абылайханның атақты түсі т.б. түс аяны және оның өмірде орындалуы біздің тарихымызда осы бір мистикалық түсініктің сонау көне замандардан барын көрсетеді. Аңызға айналған бұндай ерекше түстермен қатар ел арасында шағын ортада жорылып, жоруы тура келіп, бірақ бүгінге жепей ұмытылғандары қаншама және түрлі жағдайлардың түске кіруі бойынша ұмытылып қалып жататындары да ұшан-теңіз. Түс аяны жүйесі айқындалып, нақты жауабы табылмаған құбылыс. Қазіргі зерттеушілер тарапынан да «Атамзаманнан бері адам баласын қызықтырып келген, әлі де қызықтыратын, сыры толық ашылмаған құбылыстың бірі» екені айтылады [2].

Уақыттың ағыны, ғылым мен техника-технологияның дамыған заманында да түс аянына сену, оның сырларына қызығушылық тоқталған жоқ. Ол мистикалық түсініктің нәтижесі ретінде этнографиялық құндылықтардың қатарына енуі керек еді, алайда әлі күнге дейін сақталып келеді. Оның бір себебі – өмірімізде барлығы және ешқашан жоғалып қалмағандығы. Қазіргі заманда жасалған заттардың да түс аянынынан орын алуы, жаңа заманға бейімделіп, жаңаша сипатқа ие болғанын айғақтайды. Тіпті арнайы жарияланған сөздіктері де аз емес. Мысалы, «Велосипед – қатарынан озу; Вокзал – алыспақ бар, атыспақ жоқ, келісімге кел; Депутат – уайымның белгісі; Кагор ішу – қызметте өсу; Колоннада жүру – дұшпанның назары пәс болмақ; Концертке қатысу – қадірінен айырылу; Конькимен сырғанау – күнәдан пәк болу; Корабль – билік, кожалық ету; Космос сәулелері – қолы ұзын, сөзі өтімді болу; Лифт – түсіңізде лифтіні өзіңіз басқарсаңыз жақсы мақсатқа жетесіз». Түс көру кез келген адамға тән және оны ешкім өз еркімен тоқтатып тастай алмайды, сондықтан оның зерттеу нысанына айналуы да, солай қала беруі де заңды. Қазіргі зерттеушілер түс көрудің бес түрлі себебін көрсетеді: 1. Ерекше әсер қалдырған, күндіз өңінде көрген жайлардың, оиғалардың әсерінен түс көру. 2. Күндіз істеген шаруаларға, жұмыстарға байланысты түс. 3. Ауырған себепті көрген түс. 4. **Аян беру.** 5. Жанның мазасыздануына байланысты түс көру [3]. «Ғалымдар бұған мән бере қарап, түсте көрген жайттар орындалады, әсіресе оны кемегер, ойшыл адам жорыса дейді» [3]. Демек, түс аяны мен оның жоруды зерттеушілер де жоққа шығармайды. Осы айтқандарды жинақтай келгенде түс аянының тарихымыздан да, танымымыздан да, мәдениетімізден де орын алған және дінімізге де, ділімізге де сіңісті құбылыс екенін көреміз. Ал түс жорудың қазіргі замандағы сипаты оған өзге елдердің де ықпалы болатынын көрсетіп отыр. Түс оқиғасының кеңістігі мына әлемнен бөлек, сондықтан тұрақтылығы да шартты. Осыған байланысты баяндау тәсілінің де өзіндік ерекшелігі бар. Негізгі ерекшелігі «екен деймін» тіркесі арқылы көрінеді. Шын өмірден тыс оқиға болған сол кеңістік пен сол кездегі жағдайдың сипатын беруде қолданылатын одан өзге де сөздер мен сөз тіркестері өзіне ғана тән мағыналық ерекшеліктерге ие.

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда есте жоқ ескі замандардан бергі ұзақ тарихы түс баяны мен оны жорудың өзіндік тілдік ерекшелігін қалыптастырғаны байқалады. Мысалы, *аян, түс, түс жору, түс жорушы, болжам, түс құдайысы* т.б. мистикалық ұғым аясындағы терминдік мәні бар сөздер. Батырлар жырында жиі кездесетін «*Мен бір бүгін түс көрдім, Түсімде жаман іс көрдім. Заманым менің қағынды, Қағынбаса не қылды. Құрсаулы қара бура кеп, Қарсы қарап шабынды. Қабырғам менің*

сөгілді, Көзімнің жасы егілді, Бір арыстан өзіме, Шабатұғын көрінді», – дейтін жолдардағы «бура», оның «шабынуы», «қабырғасының сөгілуі», «арыстанның өзіне қарсы шабуы» жақсылықтың белгісі емес. Түстегі бұндай әрекеттерді жорудың өзіндік дәстүрлі ерекшеліктері болады. Этнолингвистикалық мәні бойынша бұндай зат пен қимыл атауларының мағыналық жағынан өзіндік нормалары болады. Мысалы, «бура» сөзінің көпшілікке белгілі мағынасы «түйе түлігінің еркегі, аталығы (бурасы)» болса, туынды мағынасы – алып күш иесін, айбындылық. Ал түсінде бураны көру өңінде қауіп-қатерге жолығатыны туралы аяның белгісі, осыған байланысты «бура» сөзінің мағынасы да басқаша сипат алады. Қазақтың дәстүрлі түс жору салтында әр жануардың және т.б. өзіндік аяны бар. Олардың өзіндік ерекшеліктері түрлі бағыттарды қамтиды, жалпы алғанда, тілдік және тілден тыс факторлардың аясында зерттеп-зерделеуді талап етеді.

Мақала көлемінде грамматикалық және леси́ка-семантикалық ерекшеліктерге тоқталамыз.

«Түс аянының» грамматикалық ерекшеліктері. Еңбектің бірінші бөлімінде түс жорудың дәстүрлі үлгілері бойынша сөздік берліген. Синтаксистік тұрғыдан алғанда сөйлемдерінің құрылымдық жүйесі негізінен шартты бағыныңқылы сабақтас құрмаласқа құрылған. Мысалы, *Егер түсінде кісі атқа мініп, одан құламай өзі түсетін болса, онда ол – жақсы (Түс аяны)*. Осы секілді сөйлем компоненттерінің бірінші сыңары – «егер» шартты жалғаулығы мен «-са» шартты рай жұрнағы арқылы түстің не туралы екенін білдірсе, екінші сыңары аянын, яғни жоруын білдіреді. Түс жору тілінің синтаксистік жүйесі тұрғысынан қарағанда, сөйлем басқаша да құрылуы мүмкін алайда, осы екі шарт сақталып отырады: *Түсте биікке немесе тауға шығу – жақсы: ондай түс көрген кісі өңінде үлкен дәрежеге жетеді (Түс аяны)*. Түсіндірмелі бағыныңқы сабақтас құрмалас арқылы беріліп тұр, алайда бұл сөйлемде де екі мәселе тұр: бірі – түс, екіншісі – оның жоруы. Қарама-қайшылық емес, бір-бірімен заңды жалғасып жатқан құбылыстар. Шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер арқылы берілуі де сондықтан. Ал түс пен жору болып жатқан «уақыт пен кеңістік» тұрғысынан алғанда – қарама-қайшы: түс пен өң. Түс – мына дүниеге қатыссыз кеңістік, өң – осы дүние әлемі. Осындай бір-бірімен сабақтас кейде қарама-қайшылықты ұғымдар түс көрудің барша табиғатына тән болып келеді. Оны сөз қолданысының лексика-семантикалық табиғатынан да байқаймыз (оған сәл кейінірек). Шартты бағыныңқы сабақтас немесе т.б. сөйлемдер арқылы түс көру мен оны жорудың ұлттық ұғымда қалыптасқан түрлері беріледі. Не туралы екені айтылмайды, яғни түстің баяны емес, керісінше түрі мен оның болжамы ғана қысқаша әрі барынша жинақталып, негізгі түйіні ұсынылады. Мысалы, атқа міну және оның жоруы. Ж.Дәдебаев еңбегінің бірінші бөліміндегі түс жору сөздігін жасауда сөйлемнің екі түрі: шартты және түсіндірмелі құрмалас қолданылады. Екінші жағынан бұл ойды жинақы жеткізудің тілдік тәсілі болып табылады.

Түс аяны тіліне тән грамматикалық ерекшеліктердің бірі – кейбір жұрнақтар мен шылаулардың дәстүрлі қолданысынан байқалады. Оны түс баянының морфологиялық тәсіл деп те атауға болады. Морфологиялық құралдардың ішінде нақтырақ айтқанда көсемшенің «-ып» жұрнағы, «екен» көмекші етістігі мен «деймін (дейді)» шылауы. Сөйлем құрамында «түс» немесе «түс көру» сөздері қолданылады, кейде бұларсыз-ақ аталған грамматикалық құралдар баяндалып отырған мәтіннің түс екенін айғақтап тұрады. Мысалы, *Есүхэй құда, өткен түнде мен түс көрдім. Түсімде ай мен күнді шеңгелдеп ұстаған бір аппақ сұңқар қолыма қонған екен деймін (Түс аяны)*. Осы сөйлемдегі «түсімде» сөзін қысқартып, басқаша ұсынып көрсек, көрген түсті баяндау жүйесінен хабары бар кез-келген адам сөйлемнің түс туралы екенін біледі. Қарап көрелік: *«... ай мен күнді шеңгелдеп ұстаған бір аппақ сұңқар қолыма қонған екен деймін»*. Осы сөйлемнің түске қатыстылығын білдіріп тұрған негізгі белгі «екен деймін» тіркесі. Аталған грамматикалық құралдармен қатар, жедел өткен шақ жұрнақтары да түс мәтінінің ішінде аралас келіп отырады. Мысалы, *Оның ми алаңын ұйқының ауыр қолы жайлап, түсінде алдебір жерге екі қадірменді кісі келген екен. Мұның ұлы мәртебесімен (Абдолла ханмен), патшалығы мәңгі жасай бергей, бірге жоғары мәртебелі әулие марқұм Сұлтан Хұсрау-сұлтан тұр екен дейді (Ханның айтуы бойынша)*. *«Әлгі қадірменді екі кісінің бірі Хұсрау-сұлтанның қолына жалаң жүзді жалаңаш қылыш берді. Бұл екі алып тұлғалы кісінің енді біреуі маған екі қылыш ұстатты: біреуі – сол қолыма, біреуі – оң қолыма. Екі қылыштың әрқайсысының екі жүзі бірдей өткір еді» (Түс аяны)*. Түс негізінен өткен шақта және бірінші, үшінші жақтарда баяндалады. Ілгерідегі түстердің мәтіні бірінші жақта болса, мына сөйлемде үшінші жақта баяндалып отыр: *«Менің естуімше, Харон ар-Рашиит түс көріпті: түсінде оның аузындағы барлық тісі түсіп қалған екен (Түс аяны)»*. Грамматикалық құралдар қызметі түс мәтініне өзіндік ерекшелік береді. Көне замандардан бері тілде қалыптасқан әрқайсысының мағыналық ерекшелігі арнайы талдауларды талап етеді. «-іп», «екен», «екен деймін» түс мәтінінің ішінде қолданғанда кейіпкердің нақты өмірде емес, ғажайып кеңістікте жүргенін білдіреді.

«Түс аянының» лексика-семантикалық ерекшеліктері

Кез келген сөз мәтіннің мақсатына қарай мағыналық өзгерістерге ұшырап отырады. Түс – шын өмір емес, онда түрлі ғажайыптар орын ала береді. Осыған байланысты айтылмақ ойдың негізгі түйіні немесе заттар мен құбылыс атаулары мағыналық жағынан түрленеді. Сөз басында қазіргі жаңалықтар жөнінде айтқанбыз, ал «Түс аяны» кітабында қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен ұлттық таным кеңістігіндегі бұрыннан бар байырғы ұғым-түсініктер қамтылған: «жануарлар аяны», «дене мүшелерінің аяны», «түрлі түстер аяны», «су аяны», «азық-түлік аяны», «аспан денелерінің аяны» т.б. Осы аталғандардың әрқайсысын өз ішіндегі ерекшелігіне қарай талдауға болады. Алайда ол өз алдына арнайы қарастыруды талап ететін терең мәселе, сондықтан біз мақала көлеміне шақтап «жануарлар аянына» ғана жалпы тоқталып өтеміз. Түс жоруда қалыптасқан мынандай түсініктер бар: атқа міну – ел билеу, басына бақ қону; түйе – әулиелердің жебеуі (әулиелер түйе болып көрінеді), бура – Әзірейіл, қой – халық, сиыр – халықтың жағдайы; ит қабу – жалаға ұшырау; қоян – қыстың жайы; қолға құс қону – дәулет, перзент сүю, судағы балық – перзент; доңыз, қасқыр, қаблан, жолбарысты өлтіру – жауынан үстем болу т.б. Жануарлардың халық ұғымындағы символикалық бейнесі мен түс жорудағы олар арқылы берілетін аян бір-біріне бірде сәйкес келсе, бірде келе бермейді. Мысалы, жылқы – көлік, ер қанаты және биліктің белгісі, түс жоруда да осы мағынасы сақталған. Көкпар тарту да билікті (болыс болу) білдіреді. Билік иесі үнемі мықтылармен бәсекеде болады, ал көкпар – нағыз тартыстың көрсеткіші. Сондықтан, түс пен өңдегі жылқыға қатысты ұғым-түсініктер бір-біріне сәйкес келеді, демек мағыналық жағынан да жақын. Түйе халық танымында негізінен күш-көлік, сабырлылық, төзімділіктің символы ретінде орныққан, ал түсте – әулиенің бейнесін білдіреді, яғни әулиелер түйе болып көрінеді. Сол секілді доңыз, қасқыр, қаблан, жолбарыстың тіліміздегі ауыс мағынасы (доңыздан басқасы) батырлықты, ерлікті, қайсарлықты, жау жүректілікті білдіреді. Ұғымымызда қалыптасқан өзіндік бейнесі бар, бірақ бұл жануарлар түске кіргенде жау ретінде көрінеді. Осы тұрғыдан келгенде халық ұғымындағы жануарлардың символикалық бейнесі мен түс жорудағы ерекшелігі өзара салыстыруларды қажет ететінін байқаймыз.

Түс аянында жақсылықпен қатар жамандыққа да мән беріледі. Мысалы, атқа міну – жақсы, аттан құлау – жамандықтың белгісі; семіз сиыр – арзаншылық, арық сиыр – қымбатшылық; ақ қоян – қатты қыс, қара қоян – жайлы қыс т.б. Осы секілді бір-бірімен қарама-қарсы құбылыстар түс жорудың құрамдас бөлігі болып табылады. «Түс аяны» кітабында негізінен жақсылыққа жору жағы басым, себебі «түс ұстараның жүзінде тұрады, қалай жорыса, сол жаққа ауып кетеді» деген түсінікке байланысты болса керек, сонымен қатар «Түсті көруінен емес – жоруынан қорық», – дейтін түсінік те тілдік санамыздан орын алған.

Түске кірген әрбір жанды, жансыз заттар мен құбылыстардың барлығы бірдей аян бола бермейді, сондықтан халық ондайда «түс түлкінің тезегі» деп қоя салады. Керісінше ерекше әсер еткен түстерді «түс Тәңірінің аяны» деп түсіну де бар. Түс жорығанда көбінесе түс пен оның жоруының арасындағы байланыс белгілі бір қисынға құрылады. Мысалы: құс ұстап алса, үйлену (қолына құсын қондыру); жолаушы түлкі көрсе, жолы болмау (алдану, адасу); бал арасы – пайда келу (үнемі бал жинаушы) т.б. Осыған қарама-қарсы екінші бір түсінік – адамның түсінде көргені өңінде керісінше келеді» дейді. Мысалы, адамның өлімі – өмір жасының ұзақтығы, жылау – қуаныш, аяқтың семуі – саяхатқа шығу т.б.

Тілімізде қалыптасқан «түс көру», «түске кіру», «түс аяны», «түс жору», «түс жорушы» секілді тіркестер бар, әрқайсысының аясында бүгінге дейін орныққан түрлі ұғым-түсініктер бар, оларды лексика-семантикалық және этнолингвистикалық тұрғыдан саралау қазақ тілінің тағы бір салалық лексикасын тереңірек зерделеуге жол ашпақ.

Адам психолологиясының терең қатпарларында болып жатқан үдерістерді зерттеу арнайы сала мамандарының ісі дегенімізбен, оның тілдегі көрінісі ұлттық танымның жемісі ретінде лингвистикалық тұрғыдан арнайы қарастырылуы тиіс. Түс әлеміндегі әр сөздің мағынасы айқындалған және ол кеңістіктегі ақпараттық кодтар өзінің шешімін тапқан деп айту қиын. Түс көру өткен заманнан жеткен этнографиялық құндылық қана емес, керісінше қазіргі кезде де әр адамның өмірінде жалғасып келе жатқан құбылыс, сондықтан уақыт өткен сайын тиісті шешімін таппаса, ол төңіректегі сұрақтар да күрделене бермек. Бұл тұрғыдан алғанда Ж.Дәдебаевтың «Түс аяны» кітабы өзінің мазмұнымен де, тілімен де қазақтың байырғы түс жору салтынан мол мағлұматтар беретін бағалы еңбек болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мағира Қ. Ана тілі газеті. 16 мамыр, 2013 ж.
2. <http://alashainasy.kz/gazhaip/tus-joru-101333/>
3. <http://stan.kz/t%D2%AFs-zhane-t%D2%AFs-zhoru/>

АУДАРМАДАҒЫ МЕТАФОРА ЖӘНЕ ОНЫ АУДАРУДЫҢ НЕГІЗГІ ӘДІСТЕРІ

Метафора аудармасы – әдеби, лингвистикалық, мәдени, философиялық, психологиялық мәселелердің шешілуімен байланысты болып келеді. Бейнелі ақпаратты дұрыс аудару және аударма нұсқада метафора көркемдігін сақтап қалу – барынша маңызды.

Метафораны аудару – аударматанудың теориясы мен практикасында ерекше, әрі күрделі мәселелердің бірі болып табылады, себебі көптеген зерттеушілердің пікіріне сүйенер болсақ, метафораны аударудың мүмкіндіктері мен оны аударудың тәсілдерін нақты бір түрде жинақтап айту мүмкін емес [1, 73] деп есептейді Рэймонд Брок өзінің "Метафораларды аудару" атты мақаласында.

Метафораның осыншалықты аудару неге қиын дегенде, метафораның онтологиясы себеп деп айта аламыз: зерттеушілерді үнемі толғандыратын сауал – бір тілде пайда болған бейнелі тіркестер неліктен екінші тілде жоқ; бір тілде оп-оңай, жеңіл түсінікті болатын, ұғынықты болатын метафора, келесі бір тілде қиыншылықтар тудырады? Яғни, метафорикалық изоморфизмге ие емес [2, 32] деп өз пікірін ортаға салды Menachem Dagut.

Лингвист Е.С.Кубрякованың пікірінше, метафорикалық бейнені өзге тілде сөйлетудің негізінде ассоциативті-бейнелі, мәдени, психологиялық және әлеуметтік-уағдалы факторлар жатыр [3, 17]

Көркем аударманың мақсаты – түпнұсқаны мейлінше сақтап, барынша дұрыс аударма нұсқаны өзге тілде сөйлету. Өзге тілдегі мәтіндерді жетік аударғанда ғана, түпнұсқадағы бар ой сақталып, ол тәржіме мәтінде де орын алады. Түпнұсқадағы көркем-бейнелі сөздер мен сөз тіркестерді, троптарды екінші бір тілде жеткізу оңай емес. Ал қысқа да нұсқа формуласына сай келетін метафораны аудару тіптен күрделі.

Филолог, аудармашы, көркем аударма теоретигі А.В.Федоров метафоралардың аударылуы жайлы пікірін өзінің "Аударманың жалпы теориясының негіздері: лингвистикалық мәселелері" (1983) атты кітабында қалдырады: "Метафоралардың аударылуы – көпдеңгейлі үдеріс, оның мақсаты – түпнұсқа метафораларымен баламалық қарым-қатынаста тұратын, мазмұнды және эмоционалдық құндылығы сақталған, көркем сөйлеу қызметінің тиісті деңгейлеріндегі баламалық бірліктерді аударылатын тілден табу" [4, 283]

Аударматану мамандары, ғалым, зерттеушілер метафораны аудару мәселесіне қатысты көптеген еңбектер жазып кеткендері белгілі. Метафораны аударудағы басты принциптер, қағидалар, шарттар жазылған. Солардың арасында, аударматану аласында орасан еңбек еткен ағылшын профессоры, 20 ғасырдағы ағылшын тілді елдерде аударматану теориясының негізін қалаған басты мамандардың бірі, Approaches to Translation (1981), A Textbook of Translation (1988), Paragraphs on Translation (1989), About Translation (1991), More Paragraphs on Translation (1998) атты оқулықтардың авторы – Питер Ньюмарктың " A Textbook of Translation" атты еңбегі бар. П.Ньюмарк – аударматану теоретигі, аудармашы, аударматанудан ұстаздық еткен маман, лингвист. П.Ньюмарк аударма концептілері мен аудармашылық техникаларды ойлап тапты. "A Textbook of Translation" атты зерттеуінің бір тарауы – "Метафоралардың аударылуы" ("The Translation of Metaphors' ") деп аталады. Ғалымның ойынша, "метафораның мақсаты, негізінен, екеу. Оның қағаз жүзіндегі мақсаты – менталды әрекетті не жағдайды, концептіні, адамды, затты жинақы, қысқа, нұсқа түрде сипаттау; метафораның прагматикалық мақсаты – адамды қуанышқа бөлеу, таңқалдыру, қызығушылығын ояту. Бірінші мақсаты – когнитивті болса, екіншісі – эстетикалық болып табылады. Жаксы метафорада осы екі мақсат бір-бірімен, мазмұны мен формасы секілді ұштасады" [5, 104].

П.Ньюмарктың пікіріне сай, "аудармада" метафораның семантикалық құраушы бөлігін қаншалықты деңгейде беру керектігін түсіну. Кез-келген метафораның мағыналық құрамдас бөлігі – бейнелілік пен суреттеліп тұрған зат семантикасының тоғысқан жерінде жатыр. Метафораны аудару барысында, тәржімашы мына екі қағидаға назар аударғаны жөн: а) метафораның жағымды не жағымсыз екендігін дұрыс анықтау, яғни салыстырудың себебін анықтау б) беріліп отырған сала коннотативті не денотативті екенін түсіну.

Ньюмарк метафораның 6 түрін бөліп көрсетеді және аталған метафораларды қай типке жататындығына байланысты, аудару тәсілдерін ұсынады. Метафораның ғалым көрсеткен 6 түрі: өшірілген (dead), метафора-клише (cliche), жалпы немесе кәдімгі (stock and standard), бейімделген (adapted), "соңғы кездегі" (recent), бірегей (original).

1) өшірілген (dead) метафора

Өшірілген метафора дегеніміз – бейнелі, астарлы мағынасы сезілмейтін метафоралар. Әдетте, өшірілген метафоралар уақыт пен кеңістікті, географиялық атаулар мен әртүрлі қызмет салаларын, дене мүшелері, табиғи құбылыстар мен абстракты ұғымдарды белгілеуде кездеседі. Мысалға, ағылшын тілінде мұндай сөздер қатарына мыналар кіреді: "field", "top", "foot", "mouth", "arm" т.б. Негізінен, мұндай метафораларды аудару барысында аудармашы ешқандай қиындықтарға тап болмайды, бірақ мұндай метафораларды сөзбе-сөз, дәлме-дәл аудару әркезде мүмкін бола бермейді. Ағылшын тіліндегі "at the foot of the mountain", орыс тілінде де "у подножья горы", қазақ тілінде де "тау етегінде" баламалары бар. Өшірілген метафораларды аудару барысында, аударылатын тілдегі лексикалық үйлесімділік принциптерін басшылыққа алған жөн, яғни түпнұсқа тіліндегі өшірілген метафораларға сай келетін аударылатын тілдегі баламасы бар өшірілген метафораларды тапқан жөн. Метафораның негізі болып табылатын образ, бейне, түрлі тілдерде біріне-бірі сай келмеуі мүмкін. Бірақ, жоғарыда айтқанымыздай, өшірілген метафораның бейнелік қыры жойылып, тек семантикалық мағынасы қалады [5, 104].

2) метафора-клише (cliche)

Метафора-клише дегеніміз – өзінің эстетикалық құрамдас бөлігін біраз жоғалтқан, тек коннотативті функцияны ғана орындайтын, яғни өз ойын жеткізу үшін, эмоциямен жеткізу үшін қолданылады. Мұндай метафораларды аудару кезінде, түпнұсқада автор қолданған барлық клише сөздерді мейлінше аудармада жеткізуге тырысу, автордың бұл метафоралары оған оғаш, ерсі көрінсе де, автордың стилін сақтап қалу – маңызды. Ал авторы көрсетілмеген мәтіндерде, метафора-клишені аудару кезінде сөзбе-сөз, дәлме-дәл жеткізуден байқау керек. Мысалы, ағылшын тіліндегі "black swan" (сөзбе-сөз алғанда, "қара аққу"), орыс тілінде "белая ворона" деп аударылса, қазақша оны "ақ қарға" немесе "қара аққу" демей, "елден ала бөтен, елден ерек" деп аударған орынды.

3) кәдімгі метафора (stock or standard metaphors)

Зерттеушінің пікірінше, метафора-клише мен кәдімгі метафораның ұқсас келеді. Кәдімгі метафора дегеніміз – оқырманға эмоционалды әсер ететін, нақты не болмаса абстракты ұғымды сипаттаудың тиімді тәсілі болып табылатын метафораны атаймыз, өшірілген метафорадан айырмашылығы – бұл метафора эстетикалық функцияға ие. Мұндай метафораларды аударудың тәржімашыға әкелер біраз қиындықтары бар, мәселен: метафора ескірген болуы мүмкін не болмаса тек нақты бір әлеуметтік топ иелері, не нақты белгілі бір жас ерекшелігінде топтар (жастар, орта жастағы адамдар, т.б.) қолдануы мүмкін. Мұндай метафораны аудару үшін аударылатын тілде бар эквивалентті метафора тапқан жөн. "To throw light on" метафорасын "пролить свет на что-то" деп аударған жөн. Қазақшада бұл метафораның баламасы жоқ секілді. "All that glitters is not gold" метафорасының екі тілде де дәл баламасы бар: "Не все то золото, что блестит" – орысша нұсқасы; қазақшасы – "Жылтырағанның бәрі алтын емес".

4) бейімделген (adapted) метафора

Зерттеуші бейімделген метафора қатарына авторлық метафоралық окказионализмдерді жатқызады. Бұл конструкцияларды аудару барысында, шет тіліндегі метафораны түпнұсқа тіліндегі тілдік конструкцияға мейлінше бейімдеген абзал. Сөзбе-сөз аудармаға да жүгінудің қажеті шамалы. Аудармашы бейімделген метафораларды өзге тілге жеткізу кезінде, форманы да, мазмұнды да сақтап қалуға барын салу керек.

5) "соңғы кездегі" (recent) метафора

Бұл типке түпнұсқа тілінде кеңінен таралған метафорикалық неологизмдер жатады. Кейбір метафорикалық неологизмдер жаңа ұғым береді. Оларды аударғанда неологизмдерді аудару принциптерін басшылыққа алған дұрыс.

6) бірегей (original) метафора

Ғалымның ойынша, бірегей метафора дегеніміз – индивидуалды-авторлық метафоралар, бұл метафораларды тек жеке бір автор ғана қолданады және күнделікті қолданыста қолданбайды. Авторлық метафораларды түпнұсқаға мейлінше жақындатып өзге тілде берген абзал, себебі:

1. авторлық метафора автордың жеке стилі мен шығармашылығының көрінісі;
2. авторлық метафоралар аударма тіліндегі сөздік қорының молаюына септігін тигізеді.

Ньюмарктың сөзіне сүйенсек, авторлық метафораларды сөзбе-сөзге жақын етіп аударған жөн. Алайда осы типтегі метафораға тән мәдени бірлікті аударылатын тілде міндетті түрде берген жөн. Авторлық метафораның бастапқы формасын барынша сақтаған дұрыс, сонымен қатар, ғалымның пікірінше, авторлық метафораны сақтаймын деп, түпнұсқаны қайтсем де сақтаймын деп мәтіннің жалпы стиліне дисбаланс (үйлесімсіздік) келтіру мүмкін.

"Метафоралардың аударылуы" ("The Translation of Metaphors' ") деп аталатын тарау соңында, ғалым аудармашыларға қажет болатын мынадай кеңес береді."Метафораны аудару барысында, метафораның мағынасы мен формасы, мазмұнымен қатар, контекстуалды факторларға да назар аударған жөн" дейді [5, 113]. Қорыта айтқанда, П.Ньюмарк метафораларды аударудың мына тәсілдерін ұсынады:

- 1) метафорикалық бейнені сақтау мақсатында, сөзбе-сөз аудармаға жүгіну;
- 2) метафораны теңеумен аудару;
- 3) түпнұсқадағы метафораны аударылатын тілдегі метафораның баламасын табу;
- 4) метафорикалық бейнені сақтай отырып, қасына түсіндірме қосып кету, бұл теңеу негізін эксплицитті ету;
- 5) өзгертіп айту [5, 104-113].

Аударма теориясына қатысты бірнеше еңбектің авторы, профессор Т.А.Казакова метафораларды аударудың мынадай тәсілдерін ұсынады.

1. Толық аудару. Бұл ретте, әдетте, түпнұсқа тілінде де, аударылатын тілде де метафорикалық бірліктер үйлесімділік жағынан да, аталған метафорада берілетін эмоционалды-бағалауыштық ақпаратта толықтай сай келіп, балама түрде аударуға мүмкіндік береді.

2. Өз тарапынан сөз қосу немесе бір бөлігін қалдырып кету. Мұндай жағдай, әсіресе, түпнұсқа тілі мен аударылатын тілдегі ұқсастық деңгейі өзгеше болғанда, қолданылатын әрекет. Бұдан шығудың амалы – түпнұсқа мәтіндегі мағынаның экспликация немесе, керісінше, түпнұсқа мәтіндегі мағынаның импликациясы қажет етіледі.

3. Ауыстыру. Түпнұсқа тілі мен аударылатын тілдегі бірліктер арасында лексикалық немесе ассоциативті сәйкессіздік кезінде іске асырылады.

4. Құрылымдық өзгерту немесе түрлендіру. Түпнұсқа тілі мен аударылатын тілдегі метафораның грамматикалық өзгешіліктері кезінде осы әдіс қолданылады.

5. Дәстүрлі сәйкестік, жанасым. Әдетте бұл сәйкестік фольклорлық, библиялық, антикалық метафораларға байланысты қолданылады. Түпнұсқа тілі мен аударылатын тілде метафорикалық ұқсастықты түрлі әдіс-тәсілдермен беру қалыптасқанда пайдаланылатын жол.

6. Жарыспалы немесе параллель тәсіл. Бұл әдіс кең таралған метафораны аудару үшін пайдаланылады. Түпнұсқа метафорасын алмастыру немесе құрылымдық жағынан өзгерту керек болып, ал екінші шетінен, берілетін ақпаратты, бейнені сақтау қажет болған жағдайда қолданылатын амал [6, 245-246].

В.Н.Комиссаров пен А.Л.Коралованың пікірінше, мәтінде метафораны кездестірген бойда, аудармашы метафораны аудармада қалдыру керек пе, және оны мейлінше жақсы етіп қалайша аударамын деген мәселені шешіп алуы керек. Метафораны жоғалтып алған жағдайда, мағына толыққанды берілмей қалуы мүмкін, сондықтан метафорикалық бейнені сақтап қалу – маңызды [7, 115].

И. Р. Гальперин метафораның аудармада сақталуы жайлы былай дейді: "аударма теориясында "метафораны сақтап қалу заңы" деген бар, осыған сәйкес метафорикалық бейне аудармада, мүмкіндігінше, сақталуы тиіс. Бұл заң сақталмаған жағдайда, фраза мағынасы өзгеріп, ал оның эстетикалық және прагматикалық әсері төмендей түседі" [8, 82].

Түпнұсқа тіліндегі бірлік пен аударма тіліндегі бірлік арасындағы қарама-қайшылық негізінен былайша көрінеді: компоненттердің семантикасының өзгеруі (семантикалық өзгеру немесе түрлену), грамматикалық формалардың бірдей болмауы/дәл келмеуі (құрылымдық түрлену), троптың стилистикалық деңгейінің өзгеруі (функционалдық түрлену). Сонымен бірге, метафораларды аудару барысында, түпнұсқа тіліндегі метафора – өзге тілде басқа тропқа ауысып кетуі әбден мүмкін (теңеу).

Лингвист, лексикограф, аудармашы Я.И.Рецкер метафораны аударудың мынадай тәсілдерін ұсынады:

1) эквивалентті сәйкестіктер. Егер де түпнұсқа тіл мен аударма тілдегі метафорикалық жүйелер ұқсас болса, онда тиісті сәйкестіктерді іздеп тапқан жөн. Мысалы, лексикографияда тіркелген, ағылшын тіліндегі өшірілген метафоралардың көбісінде дерлік орыс тілді баламалары бар.

2) вариативті сәйкестіктер. Бұлар метафорикалық тіркесті берудің, сөздікте тіркелген, бірнеше әдістері бар болған жағдайда, нақты біркезде қолданылады.

3) трансформация. Трансформациялық әдіс дегеніміз – түпнұсқа метафорасының негізін толықтай өзгерту.

4) калька. Түпнұсқа метафорасын аудармада толық аналогын қалпына келтіру [9, 117].

Аудармашы тек метафора мағынасын сақтап қана қоймай, сонымен бірге аударма мәтіндегі метафора мағынасын реципиентке жеткізуі қажет. Баламалық критерийлері тек лингвистикалық

мәселелерге ғана қатысты емес, сонымен қатар, түпнұсқа реципиенті мен аударма мәтіндері реципиенттерінің рефлексиясына негізделуі керек.

Метафора аудармасының баламалығын (эквиваленттігін) бағалау мақсатында, деңгейлік модель қолданылады. В.Н.Комиссаровтың аударма баламалығының бес деңгейі бар. Комиссаровтың баламалық деңгейінің теориясына сәйкес:

1) аударма баламалығының бірінші типі дегеніміз – коммуникацияның мақсатын құрайтын, түпнұсқа мәтінінің тек бір бөлігінің мағынасын сақтау.

Коммуникацияның мақсаты деп әңгімелеудің барлығынан өрбитін мағынаны айтамыз. Оқи отырып, реципиент мәтін мазмұнын қорытындылай келе, тек мәтінде баяндалатын нәрсені емес, сонымен бірге баяндаудың мақсатын да түсінеді.

2) аударма баламалығының екінші типі барысында, түпнұсқа мәтіні мен аударма мәтіні мазмұндарының жалпы бөлігі коммуникацияның бірдей мақсатына қол жеткізуге мүмкіндік береді, сонымен бірге тура сондай, бірдей тілден тыс жағдайды теңестіреді (бұл жерде жағдай деп отырғанымызды баяндауда суреттелетін объектер мен олардың арасындағы байланыс жиынтығы деп түсінген жөн).

3) аударма баламалығының үшінші типі деп аударма мәтіндегі коммуникация мақсатының сақталуы мен тура дәл сондай ситуацияның сәйкестендіруін, сонымен бірге, аудармадағы жалпы түсініктердің сақталуын атаймыз.

4) аударма баламалығының төртінші типі барысында, үшінші типте сақталатын, мазмұнның 3 компонентімен бірге, аударма нұсқада түпнұсқаның синтаксистік құрылымы мағынасының негізгі бөлігі де көрініс табады.

5) аударма баламалығының бесінші типі кезінде, түпнұсқа мен аударма мазмұн, мағынасының, әртүрлі тілдердегі мәтіндер арасында болуы мүмкін ең максималды жақындық, сәйкестік деңгейіне жетеміз [10, 51-56].

В.Н.Комиссаровтан бөлек, аударма теоретигі, динамикалық эквиваленттілік теориясының негізін қалаушы Ю.Найда 1950-1960 жылдары ұсынған аударма баламалығы концепциясы бар. Юджин Найда бойынша, баламалықтың 2 типі бар: формалды және динамикалық.

1) формалды эквиваленттілік – түпнұсқаға бағытталған, басты мақсаты – әртүрлі тілді мәтіндерді тікелей салыстыруға мүмкіндік беретін тип. Мұндай эквиваленттілікке қол жеткізу үшін, аудармада сөз таптарының сақталуы міндетті, түпнұсқа сөйлемдері мүшелерін орнын ауыстыруға немесе бөлшектеуге болмайды, пунктуациясы сақталған, тіпті абзацтары да орнында. Конкорданс (concordance, ағылшыннан аударғанда үйлесімділік, сәйкестік, гармония дегенді білдіреді) принципі қолданылады. Сонымен қатар, барлық идиомалар калька әдісімен аударылады, тіпті әріптік ауытқушылықтар сілтеме ретінде түсіндіріледі.

2) динамикалық эквиваленттілік – рецептордың/қабылдаушының реакциясына бағытталған, басты мақсаты – аударма мәтінін оқып отырған оқырманға әсер ету тепе-теңдігін қамтамасыз ету. Бұл лексика мен грамматиканың адаптациясын меңзейді, өйткені аударма мәтін де, дәл түпнұсқа тәрізді әсер етуі керек [11, 22-24].

Метафораны аудару – оңай емес. Ал авторлық метафораны аударудың қиынның қиыны. Авторлық метафоралардың дайын тұрған баламалары жоқ, сондықтан болар, аудармашы біраз қиындықтарға тап болуы мүмкін. Метафораны аудару тәсілдері аясында диссертация қорғаған Борковец Н.И. авторлық метафораны аударудың тәсілдерін көрсетеді:

- 1) сөзбе-сөз балама жасау (сөзбе-сөз аударма);
- 2) аударма тілде бейнелі аналогты табу (балама аударма);
- 3) түсіндірмелі аударма;
- 4) түпнұсқадағы бейнені аударма тіліндегі бейнеге ауыстыру (трансформация);
- 5) компенсация;
- 6) экспрессивтік-прагматикалық конкретизация;
- 7) метафораны нейтрализациялау [12, 153].

Аударматану ғылымында "трансформация" термині кеңінен қолданылады. Кейде бұл терминді "прием", яғни "әдіс" термині қолданылады. "Аударматанудың негізгі түсініктері" ("Основные понятия переводоведения") деген сөздікте "Аударма трансформациясы" терминінен мынадай анықтама берілген: "латын сөзі "transformatio" – қайта өзгерту", "transformare" – өзгерту, кейпін өзгерту, аудару деген мағыналарды білдіреді. Осы терминологиялық сөздік-анықтамалықта, дәл осы "аударма трансформациясы" терминіне мынадай аударматанушы ғалымдар анықтамалары берілген:

1) "түпнұсқа тілдегі бірліктерді аударма тіліндегі бірліктерге ауыстыруға септігін тигізетін түрлендіру, қайта жасау" (Комиссаров В.Н., 2002)

2) "аудармашылық түрлендіру; лексикалық, грамматикалық және мәтіндік деңгейде қайта құруды қажет ететін тіларалық өзгеру" (Алексеева И.С., 2004)

3) "аударма тәсілінің негізі" (Нелюбин Л.Л., 2003)

4) "берілуге тиіс ақпараты сақталған, түпнұсқа компоненті мәтіндерінің формалды лексикалық немесе грамматикалық түрленуі немесе семантикалық өзгеруі; аударма үдерісі барысында жасалатын тіларалық қайта жасаулар"

(Гарбовский Н.К., 2004) [13, 125].

Аударма түрленуін Отандық, ресейлік аударматануда "трансформация", "әдіс/ прием" терминдері арқылы аталса, шетелдік аударматануда осы ұғымды "стратегия" деген терминмен белгілейді. Неміс ғалымы Kings Н.Р берген анықтамада былай делінген: "аударма стратегиясы дегеніміз – аудармашының белгілі бір мәселені шешуге бағытталған әрекеті" [14, 264].

Аударматанушы Комиссаров В.Н. аударма трансформацияларын мынадай типтерге бөліп қарастырады:

1) грамматикалық трансформация:

а. синтаксистік үйлесім/ұқсату (сөзбе-сөз аударма);

ә. грамматикалық ауыстырулар.

б. сөйлемдерді бөлу;

2) лексикалық трансформация:

а. транслитерация;

ә. транскриптеу;

б. калькалау;

в. лексика-семантикалық ауыстырулар (модуляция, конкретизация, генерализация).

3) кешенді немесе лексико-семантикалық трансформация:

а. экспликация (түсіндірмелі аударма);

ә. антонимдік аударма;

б. компенсация [15, 411].

Трансформациялар жайлы өз пікірін ортаға салған тағы бір аударматанушы ғалым – Алексеева И.С. Ол былай дейді: "Орын өзгерту трансформация деп құрмалас сөйлем сөз бен сөз тіркестері ретінің өзгеруін атаймыз. Ауыстыру трансформациясына сөз формасы, сөз таптары, сөйлем мүшелерінің алмастыруын жатқызамыз, сонымен бірге құрмалас сөйлемдегі синтаксистік ауысулар, лексикалық ауысулар (түпнұсқа лексемасының семдік құрамының жартылай өзгеруі, түпнұсқа лексемасының семдік құрамының қайта бөлу, конкретизация, генерализация) жатады. Қосу және қалдырып кету тілдік (тілдің міндетті талаптары бойынша) және контекстуалды (мағына, түсіндірудің мағынасы үшін керек) болады. Сонымен бірге, антонимикалық аударма, компенсация және түсіндірме аударма бар" [16, 158-168].

Ресейлік аударматанушы ғалым И.А.Аржанова да, метафораларды аударудың тәсілдерін ұсынады:

1) Конкретизация/ нақтылау.

Түпнұсқадағы кең ауқымды мағыналы сөз аудармада мағынасы жағынан тарлау сөзбен алмастырылады, конкретизация – аударма тәсілінің бірі.

2) Генерализация.

Лексикалық ауыстырулардың бір түрі. Түпнұсқадағы сөзге қарағанда, аудармадағы сөз кеңірек, ауқымдырақ референттік мағынасы бар сөзбен алмастырылады.

3) Метафораны теңеумен аудару.

Дәстүрлі аударма теориясында аталмыш трансформация қалыпты, әдеттегі әрі сүбелі тәсілдердің бірі болып саналады. Көбінесе, метафораны теңеумен аудару – тек стилистикалық вариант болып табылады. Мұндай жағдайда теңеу, образдың егжей-тегжейін ашу, тәптіштеу үшін, берілген бейнеге/образға ерекше айқындық, бейнелілік беру мақсатында қолданылады.

4) Эквиваленция.

Аударма трансформациясының бірі. Аудармада эквиваленция, түспнұсқада дәстүрлі конвенционалды метафоралар қолданылған жағдайда, аударма тілде, тиісті саланы метафоризациялау үшін, дәстүрлі түрде өзге образ/бейне қолданылады.

5) Стилистикалық нейтрализация.

Аталмыш аударма трансформациясы – аударманың прагматикалық деңгейін қозғайды, эквиваленцияның бір түрі болып табылады. Стилистикалық нейтрализация қолданылған кезде, түпнұсқадағы креативті де, конвенционалды да метафоралар аудармада жойылады, яғни көрініс таппайды. Креативті метафора тұтастай метафорикалық емес, нейтралды сөзбен берілуі мүмкін.

6) Біртұтас түрлендіру.

Бұл трансформация (метафораның тұтастай өзгеруі, жаңадан жасалуы) түпнұсқа мәтініндегі метафора фрагментті толықтай, тұтастай өзгертуге қолданылады.

И.А.Аржанованың пікірінше, метафораны аудару үшін:

1) метафораны аудару үшін, мәтінде атқарылатын функциясы тұрғысынан, метафорикалық тіркесті түсіну және талдап шығу;

2) аударма тілде тиісті, сай келетін мағына бөу амалдарын (сөз, сөз тіркестері, грамматикалық формалар, сөйлемдер) таңдау [17, 138-140].

Метафора – күрделі троп болып табылады. Дегенмен, алдымыздағы метафораның қай типке жататындығын анықтап, жоғарыда бірқатар ғалымдар ұсынып кеткен амал, әдіс-тәсілдерді қолданып, екінші тілге аудару барысында, түпнұсқадағы метафораны барынша сақтауға тырысу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Raymond Van Den Broeck. The limits of transability exemplified by metaphor translation // *Poetics Today*, Vol.2, No. 4, translation Theory and Intercultural Relations (Summer-Autumn, 1981), pp.73-87. Published by Duke University Press.
2. Dagut, M.B. Can Metaphor be translated? // *Babel: International Journal of Translation*, Volume 22, Number 1, p.21-33.
3. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М.: Языки славянской культуры, 2004. 560 стр.
4. Федоров А.В. Основы общей теории перевода: лингвистические проблемы. М.: Высшая школа, 1983. 303 стр.
5. Newmark Peter. A Textbook of Translation, New York: Prentice Hall, 1987. 311 pages.
6. Казакова Т.А. Практические основы перевода. СПб.: Союз, 2010. 320 стр.
7. Комиссаров В.Н., А.Л.Коралова. Практикум по переводу с английского языка на русский (на английском языке) М.: Высшая школа 1990. 123 стр.
8. Гальперин И.Р. Стилистика английского языка. Классический учебник по стилистике английского языка для факультета иностранных языков. 3-е издание. М.: Высшая школа, 1981. 316 стр.
9. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. М.: Международные отношения, 1974. 237 стр.
10. Комиссаров В.Н. Общая теория переводов. М.: ЧеРо, 1999. – 136 стр.
11. Nida, Eugene A., Taber, Charles R. The Theory and Practice of Translation. Leiden: E.J.Brill, 1969. 220 pages.
12. Борковец Н.И. Техническая метафора в художественной картине мира (на материале немецкой прозы 20 века и ее переводов на русский язык): дис. канд.филол.наук/ Борковец Н.И. – Екатеринбург, 2000. 203 стр.
13. Основные понятия переводоведения (Отечественный опыт). Терминологический словарь – справочник. Отв.редактор: канд.филол.наук Раренко М.Б. – М.:ИНИОН РАН, 2010. 260 стр.
14. Krings, H.P. Translation problems and translation strategies of advanced German learners of French. In J. House, & S. Blum-Kulka Eds., *Interlingual and intercultural communication* – Tübingen: Gunter Narr, 1986 – pp. 263-275.
15. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – М.: ЭТС, 2002. 424 стр.
16. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. – СПб: Академия, 2004. 352 стр.
17. Аржанова И.А. Функциональный подход в вопросах обучения адекватному отражению метафоры в теории и практике перевода // *Научно-методический журнал Мордовского государственного университета им.Н.П.Огарева: Интеграция образования.* – 2013. – № 2. – с.136-142.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТАРИХИ РОМАНЫ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Тәуелсіздік кезеңінде тұтас бір ұлттың тағдыры, тіршілік-тынысы соны сипатқа еніп, түрлі өзгерістер мәдениетте де, әдебиетте де айқын аңғарыла бастады. Егемен елдің әдебиеті еркін бағытта өрбіп, тарихи прозаға қалам тартып жүргендер де идеялық мәні мен көркемдік құндылығы жоғары, пішіні де, мазмұны да өзгеше туындылармен қазақ әдебиетінің қазынасын толықтыра түсті.

Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың «Бүгінгі күнді түсініп-түйсіну үшін де, болашақтың дидарын көзге елестету үшін де кешегі кезеңге көз жіберуіміз керек» [1, 23] деген пікірі де тарихи тақырыптағы шығармалардың көптеп жазылуына, тарихи прозаның тағы бір саты жоғарылауына әсер етсе керек.

Расында, әдебиет – әрбір елдің түгесілмес рухани қазынасы, құндылығы. Күн өткен сайын түрлі бояуға еніп, құбылып жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз, таным-түсінігіміз, діліміз бен дініміз, дүниетанымыз да өзге елдің бізге жат тіршілік дағдысының жетегінде кетпес үшін, тамыры терең тарихымызды көркем шығармалар арқылы ұрпақ жадына дарыту – міндетіміз.

1991 жылдардан бастап проза егемендікке қол жеткізген тәуілсіз қазақ мемлекетінің аяғына тұруы, қалыптасуы жағдайында дамыды. Осыдан келіп қаламгерлер жаңа мазмұндық, пішіндік ізденістерге ұмтылып, болмыстың дәстүрлі түсініктері мен «социалистік реализмге тән концепциялардан» бас тартты [2, 87].

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінде тарихымызды қайтадан жаңа көзқарас тұрғысынан саралау, тарихи оқиғаларға жаңаша баға беру орын алды. Қаламгерлер халқымыздың басынан өткен тарихи бастауларына ден қойды. Осы ретте қаһарманның ішкі әлемнің ұңғыл-ұңғылына бойлау, оның қоршаған ортамен, болмыспен қарым-қатынасын көрсету басты бағдарға айналды.

Жанына қаламын серік еткен жазушылар осы бір парызды өтемекке ұмтылыс жасап, тарихи прозаны игере бастады. Бұл турасында филология ғылымдарының докторы, профессор Ш.Елеуқенов: «Еліміздің бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күрес тақырыбы қазіргі тарихи романның жаңа беттерінің сүбелі бөлігін құрап отыр. Тәуелсіздік жазушылар санасына күрт өзгеріс енгізді.

Қазіргі тарихи романның өткенге сұрау салуы бұрынғыдан батылырақ, ауқымдырақ. Бұлжымас принципі – шындық. Әр дәуірдің күнгейі мен теріскейін қаз қалпында көрсете білу. Сөйтіп ата бабаларымыздың ұлағатты сөзін қару ету», [3,469] – дейді.

Тарихи романдар – белгілі бір тарихи оқиғаға байланысты туған шығарма. Тарихи шығармаларда оқиғаның дәлдігі сақтала бермейді, әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси бет-бедері көркемдік тұрғыдан қорытылып бейнеледі. Бұл жанрда жалпыхалықтық мемлекеттік мүдделер басты сипат алады. Тарихи роман негізін тарихта болған оқиға желісі құрайды. Тарихи роман кейіпкерлері де – өмірде болған адамдар [4, 238]. Тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалар өмірін, сол дәуірді суреттейтін шығармалар қатарына «Шырғалаң» (1997), «Есенгелді би» (2004), Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» (1994), Д.Досжанның «Алыптың азабы» (1997), Ұ. Доспамбетовтың «Қызыл жолбарыс» (2000), «Абылайдың ақ туы» (2004), Х. Әдібаевтың «Отырар ойраны» (2001), К.Сегізбайдың «Беласқан» (2001), Т.Зәкенұлының «Көк бөрілердің көз жасы» (2003), С.Сматаевтың «Елім-ай» (2003), Р.Токтаровтың «Бақытты құлдың ақыры» (2005), Ж.Молдағалиевтың «Алғашқы қоңырау» (2005), Қ.Исабайдың «Шоң би» (2005), романдары айтуға болады. Бұл туындылар жаңа міндет үдесінен шыққан туындылар.

Аталған романдар қазақ тарихының кезеңдерін қамтыған алдыңғы толқын суреткерлер ізімен кесек туындылар жазған кейінгі толқын қаламгерлер шоғыры қазақ оқырмандарының ұлттық-тарихи санасын оятуға, жаңаша қалыптастыруға ықпалын тигізеді

Қазақ тарихи романдарының ұлт тарихынан ақпар бере отырып, өскелең ұрпақтың санасына сіңіретін тәрбиелік мәні өте терең. Тарихи романдар – жас ұрпақтың рухани кемел тұлғаға айналу барысында қозғаушы тетік секілді қызмет атқарады.

Қазіргі қазақ тарихи романдарын оқытудың мақсатына айналған ерекше парыз – тәуелсіз елде дүниеге келіп, тәуелсіздіктің саф ауасымен еркін тыныстап өсіп келе жатқан, болашағын осы тәуелсіз елдің болашағымен тығыз байланыстарған өскелең ұрпақтың рухани-адамгершілік қазынасын тәрбиелеп қалыптастыру. Тарихи романдарды оқыту барысында ең алдымен оның дидактикалық негіздерін анықтауға қадам жасаған жөн.

Тарихи романдарды оқытудың дидактикалық негіздерін анықтауда жалпыдидактикалық мына ұстанымдар басшылыққа алынады:

- Тарихи романдарды оқытудың ғылымилық ұстанымы;*
- Тарихи романдарды оқытудың инновациялық ұстанымы;*
- Тарихи романдарды оқытудың тәрбиелік ұстанымы;*
- Тарихи романдарды оқытудың танытқыштық ұстанымы;*
- Тарихи романдарды оқытудың тағылымдық ұстанымы;*
- Тарихи романдарды оқытудың жүйелілік ұстанымы;*
- Тарихи романдарды оқытудың бірізділік ұстанымы.*

Сонымен қатар, тарихи романдарды оқыту барысында мына мәселелерге де көңіл бөліп, ден қойғанмыз абзал:

1. Романдардағы өмір шындығының тарихи шындықпен бейнеленуі;
2. Тарихилықтың көркемдік шындыққа негіз болуының ерекшеліктері;
3. Реалистік сипат пен көркемдік қиял жинақтауларының сабақтастығы;
4. Тарихи тұлғалар мен оқиғалардың көркемдік шешіммен жинақтала бейнеленуі;
5. Әдеби бейнелердің прототиптік негізділігінің мәні;
6. Тарихи шындық бейнеленуінің көркемдік уақыт аясындағы қамтылуы;
7. Романдардың идеялық-композициялық желісіндегі ұлттық болмыс
8. Тарихи романдардағы көркем шындық пен тарихи шындықтың арақатынасы.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетіндегі тарихи проза туралы берілетін білім мазмұнын анықтау және оны оқыту әдістемесі бойынша алда тұрған екі міндет бар:

– Біріншіден, қазақ әдебиетінің 1991 жылдан бергі кезеңде дүниеге келген озық идеялық және эстетикалық құндылығы мен тілдік-танымдық қуаты зор тарихи романдарды сұрыптау; сол арқылы оқушыларға Тәуелсіз Қазақстанның айқын бейнесі мен болмысын таныту, тәуелсіздік мазмұндағы әдебиетте таңбаланған қазақтық әлеуметтік мәдени кодтарды меңгерту;

– Екіншіден, тәуелсіздік мазмұнындағы қазақ тарихи романдарын меңгерту арқылы оқушыларға көркем әдеби талдаудың жаңа тұжырымдамасын, әдеби шығармаларды талдаудың жаңа ұғымдық аппараттарын қалыптастыру [5,7].

Орыс ғалымы, әлеуметтанушысы Н. А. Рубакин: «Тарихи роман – тәрбиелік және ағартушылық мәні бар алпауыт күш. Бұл күшті елеп-ескеріп қана қоймай, оны дұрыс пайдалана білу керек. Біріншіден, тарихи білімнің қайнар көзі ретінде, екіншіден, қоғамдық өмірді түсінудегі сыни тұрғыдан ойлаудың іргетасы есебінде, үшіншіден, қоғамдық ахуалдардың дерек көзі негізінде қарастыру қажет» [6,13], – деген пікір білдіреді. Тарихи прозаны оқытудың әдістемесі жөнінде В. Я. Стоюнин, В.П.Острогорский, В.И.Водовозов, Ц.П.Балталон секілді әдіскер ғалымдар да сүбелі еңбектер жазған-ды. Қазақ әдебиеттану ғылымында Қ. Бітібаева, Қ. Байтанасова тәрізді әдіскерлердің еңбегі жоғары бағаланады. Алайда қазақ тарихи романдарын оқыту туралы ғылыми мақалалар жазылып жатқанымен, бірізді, жүйелі еңбектер жоқтың қасы.

Өркениет қарыштаған сайын әдебиеттің қоғамдық маңызы дамиды, өзгеріске түседі. Өткен ғасырда ұлттық құндылықтар, ұлттық тарихымызға қатысты таным түсініктің ашық айтылмауы ұлттық әдебиеттің канат жаюына белгілі бір дәрежеде кедергі болды. Ал тәуелсіздіктің орнауымен тарихи танымның өзгеруі, ұлттық құндылықтарға деген жаңаша көзқарастардың белең алуы да, әдебиеттің танымдық негізіне әсер етті. Әсіресе, тарихи тақырыптарды жазуда, тарихи тақырыптардың көркемдік тұрғыдан игерілуіне де біршама әсер етті. Қазіргі қазақ тарихи романдары арқылы тарихи сананы, ұлттық идеяны насихаттауды, жас ұрпақты рухани адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеуді жүзеге асыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы». – Астана, 2007. – 360 б.
2. Әйтімов М. Қазіргі қазақ романындағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтастығы // ЕҰУ хабаршысы, 2009. №5
3. Қазақ романы: өткені мен бүгіні: Ұжымдық монография. – Алматы: «Алматы баспа үйі», 2009. – 644 б.
4. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құрастырғандар З Ахметов, Т. Шаңбаев. Алматы, Ана тілі, 1996. – 240 б.
5. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Әдістемелік құрал. – Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 65 бет.
6. Рубакин Н.А. Исторические романы и преподавание истории // А.В. Мезьер. Указатель исторических романов, оригинальных и переводных, расположенных по странам и эпохам. – СПб., 1902. – 24 с.

БҰЙРЫҚТЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ МОДАЛЬДІЛІГІ ТУРАЛЫ

Бұйрықты сөйлемдер арқылы әр түрлі модальді реңктерді жеткізуге болатынын «Тіл тағылымы» еңбегінде А.Байтұрсынов көрсеткен. Автор бұйрықты сөйлемдердің семантикалық топтарын жіктеуде нақты модальді реңктер деп айқындамаса да, осы мәселенің бір ұшын сипаттайды. Еңбекте қазіргі қолданыстағы бұйрықты сөйлемдерді «тілекті сөйлемдер» деп атай отырып, мынадай түсінік береді: «Көңіл тілегі түрлі айтылады: 1) бұйрық түрде; 2) өтініш түрде; 3) ақыл түрде; 4) жай тілек түрде» (1, 298-299). Біздің ойымызша, бұл тұлғалар – бұйрықты сөйлемдер арқылы берілген көп қырлы модальді реңктер.

Контекстен тыс қолданылған бұйрықты сөйлемдерге назар аударсақ, субъектінің бұйыра айту, екінші бір субъектіні іске қосу қызметі көзге түседі. Ал контексте, семантикалық шеңбер аясында талдасақ, бұйрықты сөйлемдердің әр түрлі модальді реңкті жеткізуге тірек болатынын, қызметінің көп қырлылығын байқаймыз. Бір ескеретіні – бұл сөйлемдерге де қажеттісі контекст.

Субъектінің түрлі көзқарасын жіктеуде бұйрықты сөйлемдердің мағынасын бір контексті тірек етіп талдау қажет. Сонда ғана бұйрықты сөйлемдердің жұмсалыу мақсаты толық сипатталады. Мысалы: «Бар қимылды істеуін істедің. Бірақ енді сақ бол!» – деген бұйрықты сөйлемді контекстен оқшаулап қолдансақ, қорқыту, бұйыру мағынасында қабылдар едік.

Ал контексте көрсетілген сөйлем күдіктену реңкін ашуға бағытталған. Оны контекстің мазмұны, модальді реңктің бекітілген. кезеңдерімен салыстыра қорытамыз. ... Ұзын-ұзын ақ сойылдар кезек-кезек қағысып, сарт-сарт тиіседі... Қараңғыда тосқауылда тұрып шабуыл жасаған Қараша болатын. Оған Байдалы күндіз бұйрық беріп: – Бар қимылды істеуін істедің. Бірақ енді сақ бол, – деген. Қараша содан кешкі ымыртқа дейін тау басында, ат үстінде жүрген. Кешкі алакөлеңкеде Үркімбаи аулына қарай суыт кетіп бара жатқан қалың шоғырды ол мезгілімен-ақ көріп еді. Тегін емес екенін де білген... Мұндағы «Бірақ енді сақ бол» бұйрықты сөйлемін қолдана отырып, субъекті екінші жақтан қарсылық боларын сезіп, ішкі күдігін жеткізген. Және модальді реңк сол күдіктің расталуымен бекітілген. С.С.Ваулина «Эволюция средств выражения модальности в русском языке (XI-XVII вв)» деген еңбегінде модальді категориясын жасайтын амалдардың дамуын сөз ете отырып, рай категориясы арқылы жасалғанда, үнемі контекстік салыстыру қажет деп түйіндейді. Автор бұл амалдардың қызметі семантикалық жақтан өсетіндігін орынды ескерді (3, 35).

Субъектінің наразылығын сипаттауда да, бұйрық рай жұрнақтарын жұмсаймыз. Бұйрықты сөйлемдер арқылы екі субъектінің қарама-қарсы көзқарасын, наразылығын жеткізуге мүмкіндік болған. Талданған бұйрықты сөйлемдердің мұндай көп функциялы қызметі үнемі контекстен анықтауды, салыстыруды қажет етеді. Жүгініп отырған Байкөкше көтеріле беріп, қуана жадырағандай болып, қабағын керіп жіберіп, лезде іле жөнелді: Кей жігітті пысық деп болыс қойсаң,

Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді...

– Міні, ел сөзі! – деп Тәкежанға қарап, сақылдап күліп жіберді.

– Әй, тіліңе шок түссін, заржақ неме! – деді (М.Әуезов).

Контекстегі бұйрықты сөйлемдердің модальді реңкі үнемі контекстік семантика ерекшелігіне сәйкес құбылып отырады. Тіпті бұйрық берудің өзінде астарлы модальді реңк болады. Мысалы, бұйрық райдың III жақ жұрнақтарынан жасалған төмендегі үзінділердің модальді реңкі тең емес. Бірінде Тәкежанға айтқан наразылық, екіншісінде Дәркембай сияқты кедейлерді паналатқан Абай бұйрығы, ішкі құптауы сипатталған. Мысалы: Абай Ерболдан Тәкежанға сәлем айтты: Қумасын! Қазынасын жемейді! Мынаның аз ғана малына жайылыс берсін және Жұмағұлды тыйсын! – деді (М.Әуезов).

...Абай бір жұмысты жайғады да, енді Дәркембайды қасына шақырды.

– Дәркембай сенің екі жолдасың осы қойдың қасында болсын. Айрылмайды.

Ал өзің дереу мынау атқа, мына жер қорығыш Тәкежанның атына мін де, қазір шапқылап отырып осы маңдағы өзіндей ауылдарға хабар айт. Мен жіберді де! Шыңғысқа жете алмай, осы жақын маңда қойлары аштан бұралып, қырылып жатқан ауылдар тегіс жүруге жарайтын қойларын

алып, азаматтарын сайлап, дәл осы үш қорыққа, Құнанбай қорығына айдап келсін! (М.Әуезов). Екі контексте де бұйрықты сөйлемдер бұйыру қызметін атқарған. Бірақ бірінші мысалда бұйырудың астарынан наразылық, қарсылық сезілсе, екіншісінде бұйырудың астарында субъекті аралық сенім, қолдау, құптау модальді реңктері ашылады.

Төмендегі бұйрық райлы етістіктер семантикалық жақтан субъектінің тілегін, өтінішін жеткізген. ...Қас емес, дос едім, достың түбін сүйек айырсын! Құнанбай кәрілікте, дүниеден аттанар шағымдағы бір тілегімді берсін менің. Артымыз дос болды деп, туыс болды деп аттанайын бұл сапардан. Не менен қыз алсын, не маған қыз берсін! – депті (М.Әуезов).

Л. Дүйсенбекова «Қазақ тіліндегі бұйрық райдың құрылысы мен мағынасы» атты зерттеуінде бұйрық райлы формалардың осындай жан-жақты қызметі мен семантикасына назар аударып: «Коммуникативті актінің ішкі ерекшеліктерін білмейінше, бұйрық рай категориясының парадигмасын жасау, оның қолданыстағы ерекшеліктерін толық ашу мүмкін емес»,– деп орынды сипаттайды (4,47).

Талданған тілдік деректерге сүйене отырып, бұйрық рай жұрнақтары арқылы жасалған бұйрықты сөйлемдердің қызметі, модальділікке қатысты көп қырлы қызметі болатынын аңғардық. Және бұл сөйлемдердің жан-жақты қолданысы тек контексте анықталады деп қорытуға негіз бар.

Пайдаланылған ғылыми әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1993. 301 б.
2. Базарбаева М. Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері. Алматы: Комплекс, 2002. 202 б.
3. Ваулина С.С. Эволюция средств выражения модальности в русском языке (XI-XVII вв). Автореферат. Ленинград, 1991. 38 с.
4. Дүйсенбекова Л. Қазақ тіліндегі бұйрық райдың құрылысы мен мағынасы. Алматы: Айкос, 1999. 111 б.

**ӨЛШЕМ РЕАЛИЯЛАРЫ АУДАРМАЛАРЫНЫҢ БАРАБАРЛЫҒЫ
(С.ЕЛУБАЙДЫҢ «АҚ БОЗ ҮЙ» РОМАНЫ МЕН ОНЫҢ ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН
ТІЛДЕРІНДЕГІ АУДАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Қазіргі аударматану саласындағы ең өзекті мәселелердің бірі – әрбір ұлтқа не этникалық топқа қатысты этномәдени ақпаратты өзге тілдерге аудару. Географиялық жағдайы, тұрмысы мен әлеуметтік-саяси құрылымдары сан қилы болғандықтан, бір ұлттың не этникалық топтың этномәдени бірліктеріне толық балама табу мүмкін емес. Осындай бірліктерге реалиялар жатады. Ғалым Ә.Тарақов реалиялардың аударылуына қатысты мынадай пікір жазады: «Реалия – түпнұсқаның ұлттық ерекшелігін таныту құралы, оған немқұрайлы қарауға болмайды. Оның мәтіндегі қолданылу мәнін терең түсіну қажет» [1, 69]. Ғалым реалия аудармасының маңызын осылайша атап көрсетеді.

Болгар ғалымдары С.Влахов пен С.Флориннің пікірінше, «реалиялардың өзге сөздерден айрықша ерекшелігі – оның заттық мағынасында, яғни реалия атайтын заттың, түсініктің, құбылыстың, яғни референттің, бір жағынан, халықпен (мемлекетпен), тайпамен не қандай да бір әлеуметтік топпен немесе, екінші жағынан, тарихи уақыт аралығымен тығыз байланысында» [2, 30]. Сәйкесінше, олардың белгілі бір ұлттық (жергілікті) және/немесе тарихи нақышы бар. Реалиялардың белгілі бір топқа ғана тән екендігі оларды аударуда қиындық тудырады.

Реалиялардың аудармасын зерттеуші ғалымдардың барлығы дерлік оларды белгілі бір ұстанымға сәйкес топтастырады. Жоғарыда аталған С.Влахов пен С.Флорин реалиялардың тақырыптық, жергілікті және уақыттық классификациясын ұсынады. Тақырыптық реалияларға географиялық, тұрмыстық және әлеуметтік-саяси реалиялар жатады [2]. Осы мақалада қарастырылатын өлшем реалияларын тұрмыстық реалияларға жатқызамыз. Өлшем реалияларына белгілі бір ұлттың салмақ, ұзындық, аудан, сұйықтық пен сусымалы денелердің көлемін білдіретін өлшем атаулары жатады.

Аудармашылар реалиялардың бұл түрін аударудың қиындығы туралы ХХ ғасырдың 60-жылдары-ақ айтып кеткен [3, 183]. Оның себебі – мұндай реалиялардың сандық мәнінің болуында. С.Влахов пен С.Флорин өлшем атаулары реалияларын барабар аударудың бірнеше заңдылықтарын атап көрсетеді: 1) өлшем реалияларының белгілі бір сандық мәні бар, сол себепті олар аударма мәтінде міндетті түрде берілуі керек; 2) өлшем реалиясын түсініксіз және белгісіз бөгде реалиямен емес, аударма рецепторына таныс өлшем реалиясымен аударғанда көркем образдың рецепциясы анығырақ болады; 3) функционалдық аналог тәсілі аударманы толығымен бейтараптайды (нейтрализация), бірақ кейбір жағдайларда тарихилық бояудың сақталуына мүмкіндік береді; 4) егер реалияның контекстегі мәні маңызды болса, төл сөзде қолданылса не жуық шама көрсетілсе, онда транскрипция тәсілі қолданылады; 5) бір қолданылған лексикалық бірлікті реалия қайталанған жағдайда қайта қолдану керек; 6) көнерген ұлттық өлшем атауларын транскрипция арқылы не функционалдық аналог арқылы берген жөн [2, 153-165].

С.Елубайдың «Ақ боз үй» романында мынадай ұлттық өлшем атаулары кездеседі: адым, елі, кадам, қарыс, көш жер, қозы көш, қол созым, құлаш, тай шаптырым, тұсау бойы, тұтам, уыс, шақырым, шөкім. Адым, кадам, уыс, шөкім секілді өлшем реалияларының орыс және ағылшын тілдерінде сөздік сәйкестіктері бар. Сол себепті мұндай реалияларды аудару қиынға соқпайды. Елі, қарыс, көш жер, қозы көш, құлыш, тай шаптырым, тұсау бойы, шақырым секілді қазақтың байырғы өлшем атауларымен жағдай мүлде басқаша. Мұндай өлшем атауларын аударғанда ұлттық-тарихи бояуды сақтау – үлкен мәселе.

Берілген мақалада осындай байырғы өлшем атаулары аудармаларын қарастырамыз. Барабарлығын анықтау мақсатында, реалияның мағыналық және тұрпаттық межесінің, ұлттық-тарихи бояуының, түпнұсқадағы қызметі мен коммуникативтік ықпалының сақталуы ескерілді. Бұл үшін компоненттік талдау, салыстыру-салғастыру, квантитативтік талдау әдістері қолданылды. Талдау барысында реалиялардың аударылу тәсілдері де анықталды.

Шақырым реалиясының семантикасын қарастырайық. Шақырым реалиясы түпнұсқада 3 рет кездеседі және барлық жағдайда денотативті мағынада қолданылады. Шақырым – қазақтың байырғы ұзындық өлшемі. Ол Орта Азия мен Қазақстанда, сондай-ақ бірқатар Шығыс елдерінде де кең тараған. Қазақта шақырым өлшеміне дауыс жетер жердегі қашықтық алынған. Бұл нақтылы бір мәнге ие болмаған [4, 212]. Техника ғылымдарының кандидаты Жанбай Өзденбаевтың пікірінше, «айқайдың естілу қашықтығы айқайлаушы мен естушінің толып жатқан физиологиялық ерешеліктеріне және қоршаған орта жағдайына, тәулік мезгіліне байланысты. Не айтылып жатқанын айыруға келмейтін айқай

дауыстың естілу қашықтығының мөлшерлі мәні әр түрлі, ол кейде 1-1,5 км. [5]. Сонымен, шақырым өлшем бірлігі шамамен 1 километр қашықтықты білдіреді.

Аударма сөздіктерде шақырым лексемасына екі түрлі нұсқа беріледі: *километр* және көнерген сөз, *верста*. Километр – кең таралған, 1000 метрге тең эталондық өлшем бірлігі болса, верста – 1066,781 метрге тең орыс тілінің байырғы өлшем бірлігі [6]. Аударма нұсқаларына назар салайық:

Түпнұсқа

Тұщыбұлақтан Нарқамысқа дейінгі елу-алпыс *шақырым* аралықты жаяу желіп өтті. [7, 271]

"Ойпырмай, оннан енді асқан шиеттей нәресте жетпіс *шақырым* жерге қалай жаяу барды екен, жолда өліп қалмай" деп жұрт аңыз қылады. [7, 367]

Орыс тіліндегі аударма

От самого Тущыбулака до Наркамыса прошагал он шестьдесят *километров*. [8, 279]

Народ удивился: «Ойпырмай, как это подросток, едва достигший десяти лет, один прошел семьдесят *километров* по бездорожью?» [8, 391]

Екі жағдайда да шақырым реалиясы километр сөзімен аударылған. Бұл аудармада реалияның мағыналық тұрпаты сақталған. Оқырманға километр лексемасының таныс екендігі айдан анық, сол себепті реалияның коммуникативтік әсері де толық сақталған.

Дегенмен, бұл аудармада реалияның ұлттық бояуы толығымен бейтарапталған. Тарихилық жағынан қарастыратын болсақ, километр нұсқасы мүлде дұрыс емес. Бұл жағдайда реалия приматын ескеру керек еді. Ауыл тұрғындарының километр терминін қолдануы құлаққа тосын естіледі. Әсіресе, екінші жағдайда төл сөз құрамында осы терминді қолдану тарихи шындыққа жанаспайды. Аударматануда бұл құбылысты, яғни реалияның тарихи шындықты бұрмалайтын лексемамен аударылуы анахронизм деп аталады. Келесі аударманы қарастырайық:

Түпнұсқа

Мен жатқан Леуштың үйіне екі *шақырымдай* жерде, қырқа үстінде оңаша бір алаң бар еді. [7, 491]

Орыс тіліндегі аударма

В *километрах* двух от дома Леуша на возвышенности была небольшая площадь. [8, 520]

Бұл аудармада километр нұсқасы анахронизм емес, себебі аударма приматы – жоғары білім алған, терминдермен таныстығы бар Едіге-жазушы. Оның сөзіне километр терминін қосу тарихи шындықты бұрмаламайды.

Сонымен, шақырым реалиясының аудармасын барабар деп есептей алмаймыз, дегенмен километр термині ең оңтайлы нұсқа болып табылады. Себебі, түпнұсқадағы коммуникативтік әсер толығымен сақталған. Орыс тіліндегі верста өлшем бірлігі бұл жағдайда сәйкес келмес еді, өйткені онда да ұлттық-тарихи бояу жоғалар еді, әрі коммуникативтік әсер километрмен салыстырғанда төмен болар еді.

Тай шаптырым реалиясын қарастырайық. Қазақ халқының ат шаптырым, құнан шаптырым, тай шаптырым секілді өлшем атаулары болған. Олардың әрқайсысының өзіндік мәні бары айқын. Аударма сөздіктерде тай шаптырым онша алыс емес 2-3 километрлік қашықтық деп анықталады [9].

Тай шаптырым реалиясы түпнұсқада 5 рет кездеседі. Аудармашы Л.Космухамедова бұл реалияны орыс тіліне мүлде аудармай кеткен. Түпнұсқа рецепциясына әсер етпегенімен, бұл аударманың ұлттық бояуын жоятыны анық. Аудармашы К.Фитцпатрик, керісінше, тай шаптырым реалиясына өз аударма нұсқасын ұсынған:

Түпнұсқа

Аттысы – атты, жаяуы — жаяу *тай шаптырым* жердегі Мажан аулына қарай қатын-қалаш, бала-шаға түгел шұбырды. [7, 76]

Бұл тұстан төбенің батыс ойпаңында Ай сәулесі түсіп тұрған ауқымы *тай шаптырымдай* алаңда шоғырланған ауыл сұлбасы шалынады. [7, 103]

Ағылшын тіліндегі аударма

So some went on horseback, some on foot, men and women, old men and old women and even children streamed toward Mazhan's aul which was *at the distance of one gallop by a three-year-old stallion*. [10, 98]

From the slope, the hidden aul was visible, lit by the moon. It was *at the distance of a stallion's gallop*. [10, 133]

Аудармаға кіріспес бұрын, түпнұсқаға назар салайық. Автор С.Елубай тай шаптырым ретінде өте жақын қашықтықты меңзеген секілді. Шынында да, бірінші сөйлемде Мажан аулына адамдардың жаяу барғандығы айтылады. Ал екінші жағдайда түнгі уақытта ауыл сұлбасы, ауыл тұрғындарының үйлерін тікпей, күрке қалқитқаны көрінеді. Егер тай шаптырым қашықтық 2-3 шақырымнан көп болса, онда бірінші де, екінші де сөйлемдердегі іс-әрекеттің ықтималдылығы аз. Сонымен, тай шаптырым жер ретінде 1-3 шақырымдық қашықтықты аламыз.

Тай шаптырым реалиясы ағылшын тіліне екі жағдайда да жартылай калька тәсілі арқылы аударылған. Бірінші жағдайда, *at the distance of one gallop by a three-year-old stallion тіркесі үш жасар айғырмен тез шауып өтетін қашықтық* деп аударылады. Екінші жағдайда, калька *айғырдың тез шауып өтетін қашықтығы* дегенді білдіреді. Аудармашы ұлттық-тарихи бояуды барынша сақтауға тырысқанымен, бұл аударманы барабар деп айта алмаймыз. Біріншіден, тай – 1-2 жас аралығындағы жылқының түрі, яғни аудармашы үш жасар айғырды көрсете отырып, реалияның семантикасына зор нұқсан келтірген. Екіншіден, аударманың коммуникативтік әсері жоқтың қасы, себебі тіпті қазақ тілді оқырманның өзі тай шаптырым реалиясының дәл мағынасын біле бермейді. Оған жоғарыда аталған түрлі пікірлер дәлел. Ал реалияның жартылай калькасы ағылшын тілді оқырманға еш әсер қалдырмайтындығы айдан анық. Ағылшын тіліндегі түсіндірме сөздіктерде де айғырдың шауып өтетін қашықтығы туралы ешқандай мәлімет жоқ. Сонымен, тай шаптырым реалиясының ағылшын тіліндегі аудармасында тек тұрпаттық меже ғана сақталған. Мұндай жартылай калька тәсілін қолданғанда, жаңадан пайда болған тіркеске түсініктеме берген жөн болар еді.

Ал аудармашы А.Жақсылықов орыс тілінде мынадай аударма нұсқаларын ұсынады:

Түпнұсқа

Үйдің желке тұсы тек жатқан тегіс. О шеті мен бұ шеті *тай шаптырымдай* атырап болатын. [7, 290]

Тай шаптырым жерде биік жағада көрінген Нарқамысқа жоламай осылай алыстан орағытып өтті Хансұлу. [7, 332]

Сөйтсе, Түгелхан ауылдың *тай шаптырымдай* бір бүйіріндегі қауын-қарбыз егетін Югай дейтін кәрістің егінжайындағы "бичтерге" қосылып алып, жұмыс істеп, кешкісін со жердегі ащы судан татады екен. [7, 405]

Орыс тіліндегі аударма

Запасное пастбище и за день не объедешь. [8, 299]

На расстоянии одного перехода виднелись дома Нарқамыса, рассыпанные по высокому берегу, однако Хансулу проехала на изрядном отдалении от села. [8, 350]

И выяснили, что Тугелбек бывает на арбузной плантации Югая, это в нескольких верстах от аула. [8, 434]

Жоғарыда атап өткеніміздей, түпнұсқа авторы тай шаптырым жер ретінде өте жақын қашықтықты меңзеген. Орыс тіліндегі аударма нұсқаларына қарайтын болсақ, аудармашы тай шаптырым реалиясын керісінше түсінген секілді. Мәселен, бірінші сөйлемде, *за день не объедешь* (бір күнде шауып өте алмайсың) тіркесі ұсынылған, яғни о шетінен бұ шетіне бір күнде жете алмайсың, қашық деген семантика меңзеледі. Бұл сипаттамалы аудармада реалияның мағыналық, тұрпаттық межесі сақталмаған, ұлттық-тарихи бояуы да жоғалған. Дегенмен, түпнұсқада бұл реалияның коммуникативтік маңызы төмен, яғни рецептордың перцепциясына әсер етпейді.

Екінші сөйлемдегі аударма нұсқасы назар аударарлық. *На расстоянии одного перехода* (бір шаптырым жер) тіркесі орыс тілінде қолданысқа ие. Бұл тіркестің семантикасы бірізді емес, шамамен 30-40 шақырымдық қашықтықты білдіреді. Сәйкесінше, аудармада тай шаптырым жер де осы шамаға жуық деп алынған. Бұл аудармада семантика дәл болмаса да, аудармашы ұлттық реалияның тұрпаттық межесін сақтауға талпынған, алайда тай лексемасы аудармада көрініс таппаған. Ұлттық-тарихилық бояу ішінара сақталған – рецептор қазақ халқының қашықтықты жылқы малының шабысы арқылы есептейтіні туралы хабар алып отыр. Оған қоса, аудармада қолданылған тіркес рецептордың барабар коммуникативтік әсер алуына жағдай жасайды.

Орыс тіліндегі тағы бір нұсқа – в нескольких верстах (бірнеше верста қашықтықта). Бұл – семантикасы жағынан түпнұсқаға ең жақын аударма, себебі тай шаптырым реалиясы қазақ тілді оқырман үшін нақты мәнге ие емес, сол сияқты в нескольких верстах тіркесі де орыс тілді оқырманға дәл шаманы көрсетпейді. Бұл функционалдық аналог реалияның қызметін барабар беріп тұр, дегенмен ұлттық-тарихи бояудың жоғалғандығы сөзсіз. Сонымен, біздің ойымызша, А.Жақсылықов ұсынған үш нұсқаның ішіндегі ең барабары – *на расстоянии одного перехода* тіркесі. Мұнда реалияның мағыналық және тұрпаттық межесі, функциясы, әрі ұлттық-тарихи бояуы барынша сақталған.

Ұлттық метрологиялық бірлік атаулары, көш жер және қозы көш реалияларын қарастырайық. Қазақ халқының көшпелі тұрмыс жағдайында қашықтықты көшпен байланыстыруы орынды. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде көш жер деп бір қонатын жер, едәуір қашықтық анықталады [11, 92]. Бұл реалияның ұлттық-тарихилық сипаты ерекше. Түпнұсқада бұл реалия бір рет денотативті қызметте кездеседі:

Түпнұсқа

Қашқан жұрттың алдында зымғаған Шәріп қораға жедеғабыл тоқтай сап бұрылып, көш жердегі үлкке құрық сілтеді. [7, 47]

Орыс тіліндегі аударма

Шарип улепетывал первый, только у порога своего и опомнился, обернувшись, погрозил кулаком верблюду, который, теперь был далеко. [8, 53]

Л.Космухамедова генерализация тәсілі арқылы *көш жер* реалиясын *далеко* (алыс) деп аударған. Бұл аудармада реалияның тек сөйлемдегі қызметі мен мағыналық межесі ғана сақталған, ал ұлттық-тарихилық бояуы мен тұрпаттық межесі жоғалған. Дегенмен, біздің ойымызша, аудармашының нұсқасы ең барабар нұсқа болып табылады. Бұл сөйлем ағылшын тіліндегі сөйлемде қысқарып, сәйкесінше, реалия аударылмай қалған.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде қозы көш реалиясына екі түрлі анықтама беріледі: «1. Жақын жер, алыс емес. 2. Қашықтығы қозы жайылымдай жер» [12, 245]. Нақты мәні көрсетілмесе де, жақын қашықтық екендігі меңзеледі.

Түпнұсқада қозы көш реалиясы бір рет кездеседі. Аударма сөздіктерде оған «перекочевка на близкое расстояние (*букв. расстояние, сильное для ягненка*)» деген аударма нұсқасы беріледі [9]. Аудармашылардың жұмысына назар аударайық:

Түпнұсқа

Күн ұясына еңкейген шамада қозыкөш жерде түтіні шүйкеленіп иірілген қала көрінді. [7, 228]

Орыс тіліндегі аударма

Город возник, когда солнце склонилось к закату, расстояние до него – в один перегон молодняка. [8, 235]

Ағылшын тіліндегі аударма

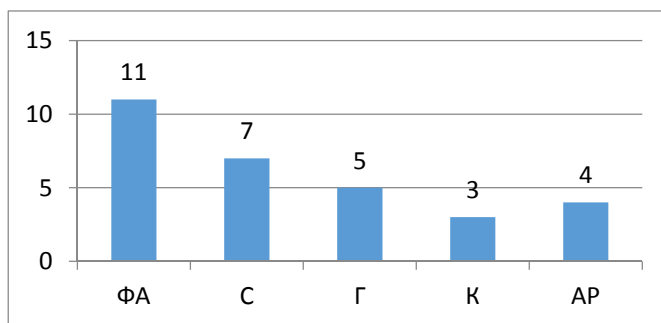
When the sun inclined toward the horizon, the city emerged – the distance to it was the flight of a flock of birds. [10, 252]

Қозы көш жер реалиясы орыс тіліне жартылай калька тәсілі арқылы аударылған. Аудармашы қозы лексемасын гиперонимі арқылы молодняк деп берген. Бұл аудармада реалияның тек тұрпаттық межесі ғана сақталған. Оның коммуникативтік қызметі мен семантикасы рецепторға түсініксіз болары анық. Ұлттық-тарихи бояуды барынша сақтауға тырысқанымен, реалия аудармасын барабар деп есептей алмаймыз.

К.Фитцпатрик қозыкөш реалиясын ағылшын тіліне функционалдық аналог тәсілі арқылы аударған. The distance to it was the flight of a flock of birds тіркесі бір топ құстың ұшар қашықтығы дегенді білдіреді. Дегенмен, ағылшын тілінде жақын қашықтықты құстың ұшар қашықтығымен салыстырмайды. Мұндай семалы тіркес тіпті ағылшын тілінің корпусынан табылмады. Зоологиялық еңбектерге назар салсақ, құстардың талмай ұшып өтер қашықтығы бірнеше мыңдаған километрге созылуы мүмкін. Сол себепті, бұл аудармада реалияның мағыналық, тұрпаттық межесі мүлде сақталмаған, ұлттық-тарихи бояу өшкен, коммуникативтік әсер де жоқтың қасы.

Сонымен, түпнұсқадағы 11 өлшем реалиясы 31 түрлі контексте қолданылады. Олар орыс тіліне 22 түрлі нұсқада аударылған. Бір жағдайда реалия сөйлемнің толығымен қысқаруы себебінен аударылмаған. Келесі диаграммаға назар аударайық:

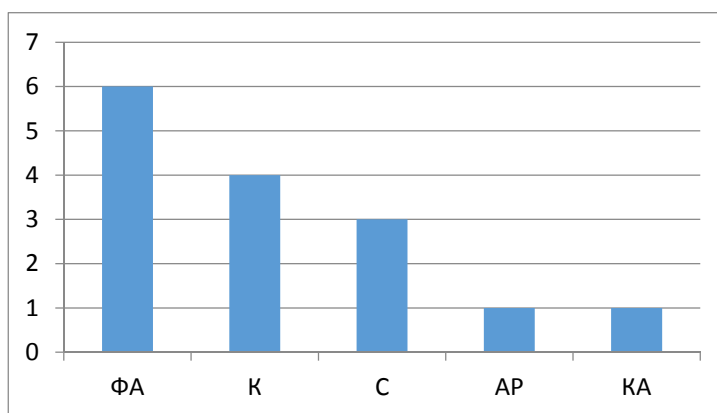
1-диаграмма. Өлшем реалияларының орыс тіліне аударылу тәсілдері

Орыс тілінің аудармашылары өлшем реалияларын аударғанда, негізінен, функционалдық аналог (37%) және сипаттау (23%) тәсілін пайдаланған. Ең сирек қолданылған тәсіл – калькалау (10%). Төрт жағдайда реалиялар мүлде аударылмаған.

Өлшем реалиялары ағылшын тіліне 12 түрлі нұсқада аударылған. Романның бірінші бөлімінің ғана аударылуына, әрі бірінші бөлімнің аудару барысында қысқартылуына байланысты 16 жағдайда реалиялар аударылмаған.

2-диаграмма. Өлшем реалияларының ағылшын тіліне аударылу тәсілдері

Ағылшын аудармашысының ең жиі қолданған тәсілі – функционалдык аналог (40%). Ағылшын тіліндегі нұсқада өлшем атаулары жиі калькаланған (26%). Ең сирек қолданылған тәсіл – контекстуалдык аналог. Бұл тәсіл тек 1 рет қолданылған.

Орыс тілінде де, ағылшын тілінде де, көп жағдайда, функционалдык аналог тәсілі пайдаланылған, сол себепті реалиялардың ұлттық-тарихилық бояуы жоғалған, бірақ сөйлемдегі қызметі ашылған.

С.Елубайдың «Ақ боз үй» романындағы өлшем реалияларының аудармасын талдай келе мынадай тұжырымдарға келдік:

– көнерген ұлттық өлшем реалияларын аудару – өте күрделі мәселе, себебі олардың мәні, біріншіден, түпнұсқа оқырманына да түсініксіз болуы мүмкін. Екіншіден, олардың мәні де нақты емес;

– өлшем реалиясының коммуникативтік функциясын қамтамасыз етуде ең тиімді тәсіл – функционалдык аналог, бірақ бұл жағдайда реалияның ұлттық-тарихилық бояуы жоғалады, тіпті тарихи шындық бұрмаланып кетуі мүмкін;

– ұлттық-тарихи бояуды сақтауда ең тиімді тәсіл – калькалау, бірақ бұл жағдайда реалияның семантикасы түсініксіз болып, коммуникативтік ықпалы төмендейді;

– өлшем реалияларын барабар аударуда, ең алдымен, олардың коммуникативтік функциясын, яғни контекстуалды қызметін ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тарақов Ә.С. Аударманың теориялық және прагматикалық мәселелері: оқу құралы / Ә.С.Тарақов. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 153 бет.
2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – «Международные отношения», 1980, 343 с.
3. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 352 с.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық / ҚР білім және ғылым м-гі, А. Байтұрсынұлы атын. тіл білімі ин-ты; [құраст. А.Жаңабекова және т. б.]. – Алматы: Қазақ энцикл., 2011. Т. 15 : Ү-Я. – 823 б.
5. Өзденбаев Ж. Километр – шақырым емес, вокзал – бекет емес. Егемен Қазақстан. <https://egemen.kz/article/kilometr-%E2%80%93-shakyrym-emes-vokzal-%E2%80%93-beket-emes> 27.04.2011
6. Прозоровский Д. И. Верста // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890—1907
7. Елубай С. Ақ боз үй. Роман-трилогия. Алматы: Атамұра, 2008. – 520 бет.
8. Смагул Елубай. Одинокая юрта: Трилогия. Перевод с казахского Л.Космухамедовой, А. Жаксылыкова. Астана: Аударма, 2009. – 552 стр.
9. Большой казахско-русско-английский словарь КЯП МКиС РК [Электронный ресурс] / Портал государственного языка – Режим доступа: <http://www.til.gov.kz>, свободный.
10. Smagul Yelubay. Lonely Yurt. Translated from Russian by Catherine Fitzpatrick. USA: Metropolitan Classics. 2016
11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық / ҚР білім және ғылым м-гі, А. Байтұрсынұлы атын. тіл білімі ин-ты; [құраст. Н. Әшімбаева және т. б.]. – Алматы : Арыс, 2007. Т. 4: Б – Д. – 750 б.
12. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Наука, 1989. – 282 б., Т. 4

ЯЗЫКОВОЙ КОД КУЛЬТУРЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ КАРТИНЫ МИРА ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ

Современная научная парадигма расширяет границы исследований, поэтому возникают новые направления: лингвокультурология, этнопсихология, социокультурология, этнопсихоллингвистика и ряд других, где изучение различных объектов опирается сразу на несколько областей научного знания и способствует концептуальному анализу, позволяет увидеть все грани изучаемого объекта. Отметим, что тенденции такого развития наук опираются на глубокие наблюдения ученых и их исследовательские работы, связанные с разработкой проблемы «язык и культура». Формирование области лингвокультурологии (ЛК) берет свое начало еще в трудах В.фон Гумбольдта, Ф.Соссюра, Э.Сепира, Б.Уорфа, Ф.И.Буслаева, А.А. Потебни, Д.С. Лихачева и др. Так, в книге «Язык и философия культуры» (М.,1985) В.фон Гумбольдт представлял язык как воплощение «духа народа», который с помощью языка передается потомкам. Язык есть реализованная «внутренняя форма» культуры, а культура есть внеязыковое предметно-понятийное содержание языка. «Национально-культурное присвоение мира происходит под воздействием родного языка, так как мы можем подумать о мире только в единицах своего языка, пользуясь концептуальной сетью, т.е. оставаясь в круге, описанном вокруг нас языком» [1, с.78].

В дальнейшем многие ученые (Ю.М.Лотман, О.Д.Митрофанова, Н.М.Шанский, В.Г.Костомаров, В.А.Маслова, В.В.Воробьев и др.) продолжили разрабатывать вопросы ЛК, где лингвокультурологические концепции различаясь в частности, едины в исходных позициях, а именно: своеобразие и широта проблем взаимодействия феноменов языка и культуры выступают главными и являются актуальными. Ю.М.Лотман отмечал, что «культура, прежде всего, понятие коллективное. Отдельный человек может быть носителем культуры, может активно участвовать в ее развитии, тем не менее, по своей природе культура, как и язык, – явление общественное, т.е. социальное» [2, с.112]. Основоположник этнографии и культурологии Э.Тейлор [3, с.95] определил центральные свойства культуры: системность, кумулятивность; знаковый же характер культуры он отметил, опираясь на замечание ученого Э.Бенвениста [4, с.77], указавшего, что «человеческий феномен – культура – целиком символичен»; и еще важное свойство культуры – это коммуникативность.

Изучая отношения языка и культуры, известный исследователь Д.Х.Хаймс выделил 4 подхода и сформулировал их так: 1) язык первичен (он есть источник, причина, фактор, независимая переменная величина и др.); 2) остальная часть культуры первична; 3) ни язык, ни остальная часть культуры не первичны, они рассматриваются как взаимно определяющие; 4) ни язык, ни остальная часть культуры не первичны, и то, и другое определяется факторами, лежащими в их основе – такими как «взгляд на мир», национальный характер и т.п. Таким образом, ученый считал, что «язык – это основа культуры, ее демиург, существеннейший из ее частей. Язык и культура – двунаправленные ипостаси, взаимозависимые, взаимообусловленные, они нерасторжимое целое» [4, с.238].

Как уже было отмечено, лингвокультурология вызывает интерес и требует дальнейшего рассмотрения, поскольку это кросснаука, возникающая на основе соединения лингвистики и культурологии, исследующая проявление культуры народа, отраженное и закрепленное в языке.

Следует сказать, что важным в образовательном процессе выступает становление и овладение иноязычной культурой, где обучение базируется на формуле «культура через язык, язык через культуру». В 1973г. после публикации книги Е.М.Верещагина и В.Г.Костомарова «Язык и культура» сформировалось научное направление – лингвострановедение. Ученые подчеркивали, что «изучающие иностранный язык обычно стремятся, прежде всего, овладеть еще одним способом участия в коммуникации. Однако, усваивая язык, человек одновременно проникает в новую национальную культуру, получает огромное духовное богатство, хранимое изучаемым языком» [5,с.4]. Эта дисциплина обозначилась как область методики, связанная с исследованием путей и способов ознакомления иностранными учащимися с действительностью страны изучаемого языка; определила реализацию практики отбора и презентации в учебном процессе сведений о национально-культурной специфике речевого общения языковой личности реципиента-иностранца с целью обеспечения коммуникативной компетенции, изучающего иностранный язык. В проблематику вопросов были включены следующие положения: 1). Лингвистическая интерпретация = анализ языка с целью выявления национально-культурной семантики. 2). Методическая интерпретация = приемы введения,

закрепления и активизации специфических для изучаемого языка единиц и страноведческого прочтения текстов. Отметим, что задачи обучения языку здесь неразрывно связаны с задачами изучения страны, причем общение носителей разных языков и их культур является сложным процессом, так как одновременно происходит и их сближение, и их отталкивание. Разные этносоциальные культуры представляют собой не только набор различных традиций и моделей социального, языкового поведения. В них запечатлены и разные взгляды на мир, разное отношение к одним и тем же предметам, явлениям действительности, и так же к самому языку. Язык выступает как проявление культуры и служит ее вербальным кодом, архивирует особенности данной культуры. Именно лингвокультурологический подход представляется необходимым, он позволяет рассматривать не только лингвистические, но и экстралингвистические факторы, погружает в историческое и культурное «подсознание» языка, фиксирует особенности культуры. Лингвокультурный аспект направлен на системное обучение языку и культуре, именно этот подход делает обучение более коммуникативным, наглядным, образным, интерактивным. При освоении чужой культуры для адекватного взаимопонимания оказывается недостаточным усвоить только язык представителей этой культуры. Даже самые общеупотребительные слова, так называемые лексикографические эквиваленты, как *дом/home*, *семья/family*, *родители/parents*, *дети/children*, *друзья/friends* и прочие, оказываются квазисопоставимыми, нагруженными специфическими для каждой культуры ассоциациями, представлениями, составляющими и определяющими разницу в образах сознания реципиента. При обычном, бытующем в лингводидактике обучении языку, носитель другой культуры, усвоив лишь «внешнюю» оболочку слов (*дом/home*, *семья/family*, *друзья/friend* и пр.) будет ассоциировать их с теми образами мира (картинами мира), которые бытуют в его родной культуре. Эта ситуация будет меняться при более близком знакомстве с новой изучаемой культурой, как один из вариантов здесь предлагается встреча и знакомство в доме, в квартире иностранной семьи, просмотр фильмов и пр. Еще длительное проживание в инокультурной среде позволяет усвоить и закрепить за языковым знаком именно ту картину мира, тот фрагмент образа жизни, который связывается с данным словом у представителя инокультурного сообщества. Например, термины родства и их историческое многообразие в русском языке (*дядя*, *тетя*, *племянник*, *сноха*, *внук*, *крестный*, *мачеха* и пр.) необходимы для установления национально-специфических и общезыковых закономерностей речевого поведения. Они являются общеупотребительными для носителей языка. Знание данных слов инофонами повышает понимание дополнительных значений как в речи, так и в тексте, их понимание полезно для коммуникативно-функционального подхода при изучении иностранного языка, так как это часть изучаемой культуры, узуального речевого поведения. Кстати, современная система родства в России создана еще в XVII в., в это время исчезли первичные и производные слова терминов родства, они заменились обобщающими и новыми (более удобными) терминами. Ср.: два слова «старый» и «вуй» (древнерусские) заменились на лексему – «дядя».

В свою очередь преподаватель иностранного языка выступает транслятором/носителем иноязычной культуры, а концепция преподавания основывается на следующем положении: иноязычная культура является источником иноязычного культурного образования, которая включает 4 аспекта – познавательный, развивающий, воспитательный, учебный. В познавательном плане основу обучения составляет диалог культур, в воспитательном плане при социокультурном подходе акцент делается на выявление общих нравственных ориентиров в жизни 2(и более) народов и существующих между ними различий. Одна из задач обучения – формирование стойкой мотивации к изучению языка и иноязычной культуры в диалоге с родной культурой. Цель обучения должна сводиться к развитию и формированию коммуникативной и социокультурной компетенции с опорой на родной язык обучающегося. Сопоставление должно происходить с учетом снятия интерференции и преодоления авторитарного типа обучения. В целом формирование языковой культуры иностранных студентов является одной из приоритетных задач. Языковая культура (ЯК) и речевая культура (РК) – составные части иноязычной культуры (ИК), связанные с использованием языка. Такая культура (ИК) включает в себя язык в его социальной и функциональной разновидностях, формы воплощения в речи (устной и письменной), а совокупность общезначимых речевых произведений на данном языке, определяет систему речевых жанров, обычаи и правила общения, речевой этикет, формирует новую картину мира. ЯК означает умение выбрать нужную лингвистическую форму, способ выражения в зависимости от условий коммуникации, ситуации общения, коммуникативной цели, социальной и функциональной роли коммуникантов, их взаимоотношений. В этом случае С.Г. Тер-Минасова отмечала: «Каждый урок иностранного языка – это перекресток культур, это практика межкультурной коммуникации, потому что каждое иностранное слово отражает иностранный мир и иностранную культуру: за каждым словом стоит обусловленное национальным сознание и представление о мире» [6, с.134]. Национально-

культурная специфика речевого общения, речевой культуры, по утверждению А.А. Леонтьева, складывается под влиянием системы факторов, действующих на разных уровнях организации процессов общения, и имеющих разную природу. Это факторы, связанные с культурной традицией; с социальной ситуацией и социальными функциями общения; соотносятся с функциональными подязыками и их особенностями, а также с этикетными формами. Факторы, связанные с этнопсихологией в узком смысле, т.е. с особенностями протекания и опосредования психических процессов и различных видов деятельности; и факторы, определяемые спецификой языка данной общности [7, с.191-192].

Успех межкультурной коммуникации зависит от того, в какой мере образы сознаний разноязычных коммуникантов будут пересекаться, обладать определенной степенью общности; в другом случае несовпадения образов будет служить неизбежному непониманию. При положительном отношении легче происходит процесс преодоления языкового барьера и культурного барьера. По мнению ученого Е.Ф.Тарасова [8, с.176] есть два пути преодоления этих барьеров. Первый – это такое понимание культуры, когда в своей культуре подыскивается «эквивалентный» образ, и знания, входящие в содержание этого образа, переносятся на предмет этого образа. Например, пояснения такого характера: Московский Кремль для русского человека то же самое, что и Big Ben для англичанина. Такое знакомство с чужой культурой не ведет к увеличению знаний у субъекта и анализа информации: познавательная ситуация ведет не созданию нового знания, а лишь повторяет факт известности. При втором способе познания и изучения чужой культуры должен происходить поиск различий в сопоставляемых образах чужой и своей культурах, и не должен заслонять, заменять образ чужой культуры, а, напротив, должен побуждать к выработке новых знаний, обогащающих иностранца при знакомстве с чужой культурой. Сложность вопроса состоит в том, что нет одинаковых культур, нет похожих национальных образов сознания. Образ, перенесенный из одной культуры в другую, всегда несет в себе элементы национально-культурной специфики. Здесь отметим в качестве примера, что культурный и языковой барьер можно быстрее преодолеть благодаря знаниям о разных культурах народов мира. Так, европейцы в беседе вежливы, корректны, а личностно-бытовая ситуация позволяет быстрее проходить этому процессу. В отличие от русских, например, немцы считают, что дискуссия – это решение проблемы, поэтому с удовольствием рассуждают, и говорят про себя: «Немцы – это народ, любящий дискуссии». Русскому же человеку важнее довербальная оценка: визуальная и этнопсихологическая. Считается важным как выглядит собеседник, как он одет, как он настроен, не случайно есть известная пословица «По одежке встречают, по уму провожают». В процессе коммуникации быстрее стираются грани между общением//говорением и действием, т.е. переход от коммуникации вербальной к коммуникации акциональной. Эти признаки отличают русскую коммуникацию от иноязычной. Носители русского языка часто говорят: «Доказать делами, а не словами», «пустые слова не нужны», «зачем вести пустые разговоры»= «переливать из пустого в порожнее», что подтверждает недоверие к простым словам, а желание иметь практическую пользу – «не тратить время на пустые разговоры», «время – деньги!».

Раскрывая феномен языка, отметим, что он, являясь сложной семиотической системой, поддается изменениям более медленно, чем культура, которая выступает другой семиотической системой, более динамичной. И, несмотря на различие феноменов языка и культуры, отметим, что язык служит для аккумуляции знаний культуры, а культура есть коррелят языка и национальной личности, культура изучается, познается через язык.

Основную культурную нагрузку, как считают многие ученые, несет в языке фоновая лексика, безэквивалентная лексика, словосочетания, ФЕ, идиомы, пословицы, коммуникемы (речевые стереотипы), различные средства речевого общения, этикета, прецедентные тексты, аутентичные тексты, имена собственные, топонимы, реалии, концепты – все единицы с точки зрения отражения в них культуры, традиций, опыта людей, говорящих на данном языке, в целом их можно объединить в единицы = лингвокультуреми (термин введен В.В. Воробьевым), и выступает сложной единицей по своей структуре, в нее входит понятийное и предметное содержание, так как она аккумулирует в себе собственно языковое представление (форму мысли) и внеязыковую среду/ситуацию/реалию, источником возникновения данной единицы являются литературные про– изведения, памятники истории и культуры, народное поэтическое творчество, народные традиции (Ср.: хоровод (народная игра с пением и пляской; самовар (не только предмет из металла, но и образ домашнего очага), блины, каша, сарафан, масленица; гимназия; дворянин и др.). Именно из этих единиц складывается образ мира иноязычной культуры, они определяют восприятие мира и самого носителя языка, их многообразие представляет большую трудность при изучении языка, но знание и понимание их является «лингвистическим капиталом» как в языке, так и в речи. Общеизвестно, что процесс коммуникации

начинается с изучения речевых стереотипов, что облегчает общение и понимание национально-языковых особенностей, содержащих культурный компонент речевого этикета. В этом случае активными культурологическими единицами выступают коммуникемы// нечленимые, фразеологизированные типы словосочетаний, специфический класс синтаксических ФЕ. В русском языке примерно около 200 коммуникем, используемых в устно-разговорной речи, они обладают синтаксической простотой, эмоционально-экспрессивным значением и языковой экономией: *Живите здорово! Живите богато! Спасибо – не за что! Будь другом; Всего хорошего! Добро пожаловать! Скажите, пожалуйста; В добрый час* и пр. Лексический состав, по мнению С.Г.Тер-Минасовой [9] играет основную роль в реализации функции языка как орудия культуры и средства формирования личности и национального характера. Отражение в языке внеязыковой культуры определяется как национально-культурная специфика языка, и наиболее очевидно, что различия в двух культурах проявляются на лексическом уровне. Наличие национально-культурной маркированности в значении слова обусловлено, в первую очередь, процессами формирования его значения. Так, Т.Шиппан [T.Schirpan] (немецкий лексиколог) полагает, что значение слова формируется под воздействием трех различных факторов: во-первых, объективно – свойствами самого объекта реальной действительности; во-вторых, тем, каким образом общество познает действительность (т. е. как люди классифицируют объекты, какие качества и свойства этих объектов для них существенны и интересны и т. п.); в-третьих, самой языковой системой, где каждое новое слово не просто добавляется в лексическую подсистему языка, а инкорпорируется, как бы встраивается в нее, что наблюдается так или иначе и в значении данной лексической единицы [10, с.59].

Таким образом, межкультурный диалог как средство формирования коммуникативной компетенции в процессе изучения иностранного языка путем вовлечения в разнообразные коммуникативные ситуации, направлен на приобретение профессионального опыта и навыков межличностного, и межкультурного общения, на формирование этнокультурной компетенции, которая определяется как знания, умения и навыки деятельности с учетом этнокультурного компонента, выражающегося в культурно-исторических основах своего и инонационального самосознания. Лингвокультурологическая и этнокультурная компетенции продуцируют владение языковыми реалиями, что является необходимым условием речевой деятельности в полиэтничном социуме.

Список литературы:

1. Гумбольдт В фон. Язык и философия культуры. - М.,1985. - С.78
2. Лотман Ю.М. Избранные статьи в 3-х т. Том II.– Таллин, 1992. - С.112
3. Тейлор Э. Первобытная культура. - М., 2009. - С.95
4. Бенвенист Э. Общая лингвистика. - М., 1974.-С.77
5. Хаймс Д.Х. Новое в лингвистике. Этнография речи. Вып.VII. - М.,1975.-238
6. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. - М.,1990. - С.4
7. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. - М., 2008. - С.134
8. Леонтьев А.А. Психология общения. - М.,1997.С. - 191-192
9. Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. - М.,1987. - С.176
10. Шиппан Т. Лексикология современного немецкого. - М., 2012. - С.59

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ ГЕРОЛЬДА БЕЛЬГЕРА

Гордость казахстанского литературного мира и культуры, человек с большой буквы Герольд Бельгер. Прозаик, эссеист, первоклассный переводчик, литературовед, писатель, полиглот и общественный деятель. Герольд Бельгер – «немецкий сын казахского народа», известная личность в литературных кругах, прославивший казахскую литературу далеко за пределами нашей страны.

Его творческий путь начался еще в далеком детстве, когда мальчиком он изучал казахский язык и культуру, в последствии великолепно овладевший литературным казахским языком, способным передать русскому читателю своеобразие казахской прозы, ее богатую художественную палитру. Столь яркий пример становления творческой личности в период разрухи, войн и периода «гонений» против советских немцев не может не привлечь внимания исследователей. В столь трудное время наше общество оказалось способным взрастить талантливого, честного и пронизательного автора, переводчика, скрупулезно и бережно сохранявшего национальную специфику и индивидуальные черты, присутствовавшие в оригинальных произведениях.

Герольд Бельгер родился в семье поволжских немцев. В 1941 году как этнический немец, в числе всех немцев СССР, был депортирован в Казахстан, в казахский аул, где прошло его детство и юность, что сильно повлияло на его становление как переводчика и писателя. Знание казахского, русского и немецкого языков позволило Герольду Карловичу в своих произведениях незатейливо и реалистично изображать события, яркие, запоминающиеся характеры, особой музыкальностью и лиризмом, описывая повседневную жизнь, глубоко и оригинально раскрывая духовный мир советского человека, обретение им нравственного идеала.

Разноплановое творчество Герольда Карловича представляет собой совокупность традиции немецкой, русской и казахской литератур. Он равнодушно и открыто высказывает мнение и критику по актуальным проблемам современности. Рецензии, написанные Герольдом Бельгером, не только охватывают то или иное произведение, ставшее объектом обстоятельного литературоведческого анализа, но и дают картину развития современного литературного процесса Казахстана, России и Германии.

Огромную роль в работах писателя играет его евразийское мировосприятие, благодаря чему в его работах соединяются восточные и западные культурные традиции. Его литературное творчество широко и масштабно. Переводческой деятельностью писатель занялся с конца 1963 г. будучи литературным сотрудником отдела прозы казахского литературного журнала «Жулдыз». Именно с тех пор Г.К. Бельгер увлеченно переводит казахскую прозу с оригинала на русский язык. Он перевел более 200 произведений казахских прозаиков – романы, повести, рассказы, очерки, статьи Б. Майлина, М. Ауэзова, Г. Мусрепова, Х. Есенжанова, А.Нурпеисова, А. Кекилбаева, Д.Досжанова, и пр. Так же Герольд Карлович является авторитетным специалистом и автором ряда исследований по проблемам художественного перевода («Гёте и Абай», «Мотивы трёх струн», «Этюды о переводах Ильяса Джансугурова», «След слова», «Лики слова», «Ода переводу», «Казахское слово», «Записки старого толмача» и т.д.).

Так, Г. Бельгер осуществил достовернейший перевод историко-революционной трилогии «Кровь и пот» классика казахской прозы А. Нурпеисова. Тем самым положив начало переводов данного произведения и для других переводчиков-литераторов разных стран мира (более 60 государств планеты), прославив тем самым литературу нашего Казахстана. Таким образом стараниями и трудами Герольда Карловича было переведено более 25-30 томов казахской литературы известных литературных мастеров Казахстана.

Сам Г.К. Бельгер считал, что достоверный перевод давался ему именно потому, что он «одевал шкуру автора», пытался взглянуть на произведение глазами самого создателя. И если выразиться словами Владислава Владимировича: «И чего уж тут приbedняться, казахстанская и

всепланетная библиосфера лично Бельгеру обязана появлением в ней уже не одного шедевра». (1, с. 2)

Так же параллельно в трудах Г.К. Бельгера присутствовала проза и публицистика. В данных литературных жанрах он делает критические выводы и обоснованные прогнозы на будущее, поднимает вопросы нравственной памяти, важности каждой отдельной личности судьбам всего народа. Герои его произведений отчасти проходят то, что когда-то прошел сам Г.К. Бергер и его семья: депортация немецкого этноса. Эта тема невидимой нитью объединяет все произведения Герольда Карловича, присутствуя практически во всех его романах «Дом скитальца», «Туюк су», «Разлад» и др. (2, с. 376, с. 208)

Романное творчество Г. Бельгера автобиографично, и оно трагично соединяет прошлое и настоящее. Тревога за судьбу казахского аула, где он провел детство основная черта его произведений. В романе «Разлад» – современный аул и современный город, неприкаянность старшего поколения, аксакалов, потерявших опору и цель в жизни. Прежние ценности и идеалы остались позади, что впереди – люди преклонного возраста, всю жизнь прожившие в благородном труде, понять не могут. Разлад в доме, в ауле, в себе самом – так определяет главную тему романа сам автор.

Архетип дома в романе «Туюк су» расширяется до архетипа аула, некогда зажиточного, благополучного, но захиревшего на глазах, словно неизлечимый больной. Расцвет аула пришелся на послевоенные годы, тогда это был совхоз имени Кирова. За последние годы аул переименовали в Туюк су (тихую заводь), и все пошло вкривь и вкось. Очутился аул в тупике. Лирическое отступление о судьбе аула, о переменах в его внешнем облике звучит в авторской речи: «Изменился он ... еще и чем-то неуловимым: многоязычной речью и песнями, новым обхождением разных племен, новыми отношениями между людьми, взаимной терпимостью, диковинной мешаниной нравов и обычаев, манерами в быту, раздольным и задушевым тамырством». (3, с. 245)

Концепт исторической памяти является определяющим в романе Г. Бельгера «Туюк су», как и мотив пути: «Люди – песчинка, перекасти-поле. Куда его ветер погонит – лишь Аллах знает». (4, с. 2) Г.К. Бельгер поднимает в своих произведениях такие темы как: «Что значит родина? Что ему казахстанская земля? И кто он на этой земле?» Писатель передает читателю весь трагизм жизни советских немцев проживших большую часть жизни в азиатском захолустье, где спецпереселенцы начинали новую жизнь, с клеймом «подозрения», но при всех трудностях и моральной тяжести смогли адаптироваться и стать «своими». В «невежественных», необразованных аулах казахской степи, спецпереселенцы становятся родными и близкими.

Концепт дома в крупных романских повествованиях Г. Бельгера последних лет становится определяющим, отсылая нас к одному из ранних произведений «Сосновый дом на краю аула». (5, с. 119)

Г. Бельгер показывает казахстанскую и немецкую действительность глазами главных героев, которые сопоставляют, сравнивают и делают выводы, порой неутешительные. Множество актуальнейших вопросов ставит автор в своих романах, некоторые пока остаются без ответа. Но в том-то и проявляется прозорливость автора, что одним из первых акцентирует на них внимание. Так кто же они, главные герои романов – бывшие спецпереселенцы, поздние возвращены: «Человек без родины? Скиталец с нескладной судьбой? Где тот уголок земли, где утешится и утишится его душа? Нет ответа...» (6, с. 245)

В романах «Дом скитальца» и «Туюк су» сходятся воедино главные темы, волновавшие Г.К. Бельгера на протяжении всего его творчества. Эти произведения, являющиеся многоплановыми, с разветвленными сюжетными линиями, обладающими стройной своеобразной композицией, подводят, на наш взгляд, своеобразный итог разрабатываемым ранее темам, поднимают их на новый уровень художественного обобщения, так как в этих произведениях отражены целые пласты истории (репрессии, война, трудовая армия, послевоенное время и современная действительность).

Об удивительной связи казахской литературы с мировой Г. Бельгер размышляет постоянно. Наши литературоведческие контакты освящены исполинами и титанами человеческого духа – Гете, Пушкиным и Абаем, каждый из которых «будучи национальным гением, носителем и выразителем национального языка, духа, идеи и менталитета, смог вырваться из сугубо национальных тенет и воспарить над сферой всечеловеческих идеалов и ценностей». (7, с. 74) Именно в этом – феномен избранных Земли.

Из ничего ничего не бывает. В этом уверен Г. Бельгер. Не бывает и ничего случайного. «Во всем присутствует своя строгая закономерность. И тайна гения объясняется не только востребованностью обстоятельств и всевластного времени, не только воспитанием и средой, но и причудливым сплетением генов, взрывом родовой или многогородовой энергии в одной конкретной личности». (8, с. 103)

Эссеистика Г.К.Бельгера – это стремление понять происходящее с человеком на исходе XX века. Рассуждения автора во многом представляют интроспекцию, взгляд внутрь себя. Г. Бельгеру свойственно обнажать проблемы, честно и искренне. В своем творчестве Г. Бельгер демонстрирует нам, что духовные ценности различных этносов Востока и Запада, взаимно обогащают друг друга. И в этом смысле Г. Бельгер – евразиец, по духу и воспитанию, и в тоже время подчеркивает глубокую укорененность восточного мироощущения в собственной душе.

В своих эссе Герольд Карлович создает особый стилистический эффект, вводя в обиход русского текста казахские фразеологические обороты, поговорки,

Много сложностей было пройдено Герольдом Бельгером в детстве и юности, потому что он являлся спецпереселенцем, но, не смотря ни на что, это закалило писателя, сделало еще сильнее и крепче, он стал целеустремленным, человеком со стержнем, которых так не хватает нашему времени. Человеком полным достоинства и чести, смелым, способным называть вещи своими именами и говорящим «неудобную» правду, которая так мягко ложится на наше время, где много страха и так мало храбрости.

Свою литературную практику Г.К. Бельгер понимает, как высокую миссию бескорыстного служения святому делу сближения, дружбы и братства народов. Он неуклонно следует концепции известного чешского теоретика перевода И. Левого, согласно которой «цель переводческого труда – постичь, сохранить подлинник, а не создать новое произведение».

Список литературы:

1. Предисловие В.Владимирова к ДЕСЯТИТОМНИКУ Г.К.Бельгера, 31 января 2013 г. – 3 с.
2. Бельгер Г. Дом скитальца.– Астана: Аударма, 2003.– 376 с.; Бельгер Г. Разлад.–Алматы: Жазушы, 2008.– 208 с.
3. Бельгер Г. Туюк су.–Алматы: Дайк-Пресс, 2004.– 246 с.
4. Ананьева С.В. Статья «От жизненного факта к истории судьбы», 2014. – 10 с.
5. Бельгер Г. Сосновый дом на краю аула.– Алма-Ата: Жазушы.–1973.–119 с.
6. Бельгер Г. Туюк су.–Алматы: Дайк-Пресс, 2004.– 246 с.
7. Бельгер, Г.К. Тихие беседы на шумных перекрестках/ Г.К. Бельгер.– Алматы: Ғылым, 2001.– 258с.
8. К 80-летию со дня рождения (28 октября 1934 г.), Сборник документов /Отв.редактор В.М.Чупаров.Алматы: Архив Президента РК, 2014 = 126 с.
9. Сыдыков М.К. Традиции жанра эссе в современной прозе Казахстана (на материале эссеистики Г.Бельгера, И.Щеголихина, Дм.Снегина) Алматы, 2004.

АБАЙДЫҢ « СЕГІЗ АЯҚ» ӨЛЕҢІН ТАЛДАУЫНЫҢ МӘНІ ЖАЙЫНДА

Жанғара Дәдебаевтың «Абайдың антропологиясы» атты кітабы бүгінгі күндегі білім беру үдерісіндегі мәселелерді қамтиды. Осы кітапты талдамас бұрын Әл – Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің білім беру жүйесіндегі қазіргі мақсат, міндеттеріне байланысты да айта кету керек.

«Білім беру» – тарихи ұғым, әр ғасырда алуан түрлі мақсаты мен міндеттері және ғылыми болжамдар мен түсініктерге ие болып, қоғам сұранысына қарай өзгеріп отырады. Университет – білім берудің де мәдениеттің де ошағы. Толыққанды, шығармашыл жалпы мәдениетті және кәсіби біліктілігі жоғары тұлға қалыптастыруда филологиялық білім беру маңызы ең бірінші орынға қойылады. Бүгінгі таңда білім беру дискурсында гуманистік идеялардың жаңа мазмұнына ерекше мән беру көзделінеді. Білім беру орталықтары, университет бұл ғылыми тұрғыдан – ойлану орны. Бұл орайда оқыту мен зерттеу бір – бірімен тығыз байланысты. Зерттеусіз тек қана оқыту дәстүрлі тәсілмен алынған ілімді қайталау болып шығады, ол тәжірибемен текетіреске түседі. Ғылыми зерттеулер арқылы оқытып үйрету талабы бұл мәселені өздігінен шешілуіне тікелей басты себеп болады. Бұл мәселерді қозғап отырған себебіміз, Әл – Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде оқыту, ғылыми зерттеу бағытын қатар алып жүру арқылы білім беруді мақсатқа алынған.

Жанғара Дәдебаевтың «Абайдың антропологиясы» атты еңбегі университеттегі осы екі бағытты қатар алып жүрген мақсатта орындалған.

Біріншіден бұл еңбек ғылыми зерттеу бағытында арнайы ГҚ 1957 « Абай – Шәкәрім шығармашылығын зерттеудің жаңа ғылым бағыттарын негіздеу мәселелері » атты ғылыми зерттеу жобасы негізінде жазылды.

Екіншіден қазіргі білім алушыларға заманауи инновациялық технологиялар және ақпараттық жаңалықтар негізіндегі білім беру үдерісінің мазмұнын жаңартуға бағытталған; Абай шығармалары арқылы қазақ халқының саяси, мәдени, әлеуметтік өміріндегі басты тұлға адам туралы мәселені оның әлеммен тығыз байланыста үйрету, ғылыми-зерттеу бойынша жазылған ғылыми еңбектерді оқу үдерісінде біріктіру тұрғысынан әдебиеттану бағытындағы ғылыми және білім беру мәселелерін шешу. Сондай – ақ білім беруді жаңғыртуды үдетуге, Абай шығармалары арқылы біліктілік, зияткерлік және әлеуметтік, эстетикалық мүмкіндіктерді қайта таныстыруға соның негізінде креативті тұғырнамалар жасауға бағытында жазылған.

Бұл зерттеу мен оқытудың білім берудің негізгі шарттарын өтеуге қажеттіліктердің үрдісінен шығуға арналған еңбек деп айта кету керек. Осы ғылыми зерттеу негізінде жазылған «Абайдың антропологиясы» атты еңбегі Абайды қайта тану, оқыту арқылы білім берудің көп деңгейлі бағадарламаларын жүзеге асыру болса, білім алушыны гуманистік идеялармен қайта қаруландыру, бұрынғы таптауырын болған талдаулар мен түсініктерді тереңдетіп жаңа ғылыми концепциялар ұсынуға негізделген. Бұл былайша айтқанда модерн жобасына негізделеді, олай болса, білім алушы өздігінше ойлануға, өзін – өзі қалыптастыруға сол арқылы өзін – өзі жасауға әрекеттенеді. Жеке тұлғаның қалыптасуы, дамуы, әлеуметтенуі және өз ортасымен мәдениетімен, мәдени кеңістігімен рухани тұтасуы сөз жоқ Абайдың көркемдік тұлғасы арқылы да үлкен жетістіктер мен сәттіліктерге жететіні сөзсіз. Сондықтан Абай мұрасын меңгеру, терең танып білу бүгінгі білім берудің өзекті мәселесіне айналып отыр.

Жанғара Дәдебаевтың «Абайдың антропологиясы» кітаптың « Мән мен мағына поэтикасы» атты тарауы Абайдың «Сегіз аяқ»өлеңіне арналған. Бұл өлең туралы талай жазушы, әдебиетші, тілші ғалымдардың бағалаулары мен талдауларынан, ғылыми тұжырымдарынан өз кезінде бағасын алған болатын. Олардың «Сегіз аяқ» өлеңіне берген тұжырымдары мен ғылыми талдауларының мәні зор. Бұрынғы ғылыми талдаулар мен бағамдау бүгінгі күнгі жаңаша түсінік пен талдауларды талап етіп отыр әрі әлеумет тарапынан зәрулік танытуда отыр. Барлық ғылымдарды зерттеудің жаңаша өзгерістері әдебиет ғылымынан айналып өте алмайды. Осы уақытқа дейінгі жазылған еңбектерде Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңі жалпы өлеңнің ырғақтық, құрылымдық ерекшеліктеріне жаңалық әкелген поэзия болып саналады, ақының дәуірі және оның адамдары жайлы ой толғанысы, әлеуметті сынауы, халқын еңбекке үндеуі, өлеңде ақынның ойларын кестелі тілмен өрнектеуі деген пікірлер төңірегін қамтиды.

«Сегіз аяқ» өлеңі – өнер туындысы. Бұл өлеңінде Абайдың айтпақ ойының жаңа қырларын тануға көмектеседі. Ақынның ойы неде. Ой — өзін білдіретін сөздерге байланысты құбылып отырады. Антропологиялық жақтан ішкі интенцияның негізінде сөз пайда болады. Жаратушы адамды жаратқанда өзінің құпиясы мен ішкі болмысына үздіксіз үнілсін деп жаратқан. Ол адам сол тылысым әлеміне үздіксіз үніліп отыруы керек. Кезінде Қ. Жұбанов Абай шығармалары туралы былай деген еді: Абай – ойшыл ақын. Қөңілін пікір кернеп тұрады. Оның сезімі ойшыл сезім. Бірақ оның ойы да сезімшіл ой. Сондықтан Абай өлеңінің мазмұны түрін көрсетіп тұрады да түрі мазмұнын көрсетіп тұрады... олардың әрқайсысы симфония оркестріндегі жеке музыка аспабы сияқты өздері бір – бірімен күй тартып тұрады да бәрі қосылып негізгі күйді шығарады, тақырып соның бәріне дирижер болып тұрады».

Ж. Дәдебаевтың «Абайдың антропологиясы» кітабының 11 –ші тарауындағы «Сегіз аяқ» Абайдың ақындық даналығын мен жаңа қырынан жаңа деңгейде тануға мүмкіндік береді» дейді. Ж. Дәдебаев Абайдың бұл өлеңін тану мен талдаулардың әлі де толық қарастырылмаған айта келіп, антропологиялық тұрғыдан қарастыруды қажет ететіндігін басты ұстаным етіп алып отырады.

Абайды автор «Мән мен мағына поэтикасы» ол өз өмірінің мәдени өрісіне, өз өмірінің мәдени кезеңі мен кеңістігіне адамзат тарихындағы рухани құндылықтар тереңіне бойлайды деп түсіндіреді. Атам заманғы бергі ақыл – ой алыптарымен тең дәрежеде пікірлеседі, көз алдындағы болмысқа өз тұрғысынан баға береді» деп жазды. Бұл өлеңді тану үшін кемелділік болуы шарт дейді.

Абай рухани асыл құндылықтардың адам баласы үшін қандай маңызды екенін соны мақсат тұтып соны ұрпақ бойынан көруді армандаған қасиеттерін атап кетеді.

Осы кітаптың «Мән мен мағына поэтикасы» атты тарауын Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңін талдауға арнаған.

- а) кемелділік болуы шарт;
- ә) жасырын мағына;
- б) мәнін түсіну;
- в) образдылықтың мағынасын танудың күрделілігі мен қиындығы;
- г) қабылдау.

«Сегіз аяқ» өлеңін дұрыс тану үшін өнер туындысын *тану, түсіну, құбылдау* процестерін білу керектігіне назар аудартады. «Қабылдаушы көркем әдебиет әлеміндегі астарлы, ауыспалы, символдық мағынаны танып білу қиын болғанда жасырынулы бүркемелі мәнді табу мен тану – қиынның қиыны» дей келіп, теориялық деңгейде жеткілікті зерттелген емес деген пікірлері арқылы «Сегіз аяқтың» әлі адамтану ғылымы мен байланысты толық анықталмаған мәселелері баршылық екеніні ескертеді. Өнер туындысының жасырын мағынасы мен мәні қазақ әдебиеттануда белгілі бір кезеңнің әдебиеті, белгілі бір автордың шығармашылығын емесе белгілі бір көркем шығарма негізінде эстетикалық қабылдау теориясы, көркем рецепция мен герменевтика қағидалары тұрғысынан арнайы қарастырылған емес деп те айтады.

Мән мәселесіне қатысты айтқан ойлары ғылыми деректер негізінде мына бір қызықты да күрделі жайтты ойға оралтады. Мысалы, Фрегеннің мәнге қатысты айтқан сөздері туралы ғылыми ойларын айтып кетеді. Оның пікірінше бір мәнің белгілі бір мағынаға қатыстылығына көз жеткізудің мүмкін еместігін айтқаны. Абайдың «Сегіз аяқ» атты өлеңінің әр шумағы сегіз жолдан тұрады. Өлеңнің ырғақтық құрылысы өзгеше өрнектелген. Олай болса, осы уақытқа дейін Абай, Сегіз аяқ өлеңіне сегіз тармақты жолдан тұратындықтан, сегіз аяқ аталған деген ғылыми тұжырымдардың бәріне күдікпен де қарауға болады, сегіз аяқ өлең жолдарының санына қатысты айтылмаған ба әлде басқа мағынада айтылған ба деген ойға қаласың.

Алыстан сермеп, Жүректен тербеп, Шымырлап бойға жайылған, Қиуадан шауып, қисынын тауып, Тағыны жетіп қайырған, Толғауы тоқсан қызыл тіл, Сөйлеймін десең өзің біл деп басталатын өлең жолдары сөз, өлеңге қатысты айтылғанмен мағынасы мен мәні терең ой иірімдеріне бастайды.

Ж. Дәдебаев Абайдың көркемдік ойларын «мән мағына мен қабылдау ойлау мен көркемдік ойлаудың диалектикасы, әлеуметтік-тарихи ортаның мәні, семиотикалық мағына-мән, интермәтіндік, бөлшектер даралығы мен тұтастығы, уақыт (хронотоп), қабылдау психологиясы, эстетикалық әсердің көп мағыналығы» сияқты төңіректе жаңа пайымдаулармен байытты. Кешенді-жүйелі зерттеу әдісі арқылы осы жұмбақтың сыры ашыла бастады.

Әл-Фараби тәрбие дегеніміз халықтар бойына білімге негізделген ізгіліктер мен өнерді дарыту деген сөз тәрбие адамды ізгілікке баулу, тәрбие өнер арқылы беріледі деген еді. Қазақ халқының ой-санасының, дүниетанымының шыңы Абайдың әдеби мұрасында жатыр. Жастардың адамгершілік мінез-құлқын, адами қалпын қалыптастыруда Абайтану ілімінің тәрбиелік маңызы зор.

20 –шы ғасыр басындағы әдебиеттанудағы пішіндік амалды қолданған ғалымдар еңбектеріндегі әдебиеттанудағы дәстүрлі ұғым, түсінік, терминдерді жаңа, ерекше мәндегі мәтін (текст), байланыс

(коммуникация), жүйе (система), түзілім (структура), әдіс (метод), мән (символ), диалогизм, ішкі пішін, қиысу (рецепция), көркемдік әлем сияқты ұғымдармен байытты. Бұдан барлық ғылымдарда жаңа термин атаулармен тағы да байі түскенін көруге болады Жанғара Дәдебаевтың «Абайдың антропологиясы» шыққан еңбегі бұрынғы талдаулар мен пайымдаулар ғылыми анықтама мен түсініктерді қайта сүзбеден өткізу керектіне назар аудартады. Кезінде Абайтанушылар әлі толық танып білмеген немесе айтылмай қалған қалған ғылыми түсініктерді қайта жаңғыртып отырғаны байқалады. Сондықтан оны қайта зерделеу санадан қайта қорытып, түсіндіру деген пікірлерге жаңаша жол сілтейді. «Абай институты» ашылғаннан бері осы Абайтануды қайта тағы да сана сүзгісінен өткізу керектегі қолға алына бастаған болатын. Бұрын сонау антик дәуірінен бері айтылып келе жатқан поэтика ұғымы енді жаңаша мән мен мағына поэтика деген терминдік атауларға ие болды. Мысалы «жасырын мән, мәннің сипаты мен сыры, қабалдаудан тұратын әсер мен түсінік, қабылдау – тану – түсінік, эстетикалық қабылдау, рецепция мен герменевтика, мағынаның болмысын тану, сандық көрсеткіштер сапалық көрсеткіштер, мазмұндық бірліктер, бүтіндер мен бөлшектер», т.б.

Осы еңбекте Сегіз аяқты Құранмен байланыстырады. Сегіз аяқтағы мәндер құбылысы қызғылықты талдауларға жетелейді. Мысалы, жартастың мәні, айқайдың мәні, жаңғырықтың мәндеріне ден қойғанда, болмыстың ондағы бөлшектер мен бүтіндердің, бүтіннің арасындағы байланыстардың бәрі де логикалық қисындылық негізінде жүзеге асып жатқанын айта кетеді. Мәндердің күрделі тұтастық түзуінің ішкі мәнін Құранмен байланыстырып, Құраннан табуының өзі де шынайылық. Құрандағы : «Дыбыстағанда, үнді, айғайды ғана естіп түсінбейтін біреу тәрізді; саңырау, сақау және соқыр. Сондықтан олар еш нәрсені аңғармайды», Сегіз аяқтағы жартасқа баруы, күнде айғай салуы, естіп түсінбейтін біреу тәрізділерді ояту мен оларды тура жолға шақыру әуендері оқырманның қабалдауындағы сөздің мәні мен мағынасын қайта талдаулар мен концепцияларға назар аудартып, ой мен сана сүзбесінен өткізуді мақсатқа алуғы үйретеді. Сондықтан автор өлеңдегі жартастың жұмбақ сырын Құрандағы дерексіздік ұғымдардың айтылуымен сабақтастырады.

Абай – қазақ халқының мәдени – рухани дүниесіне жалпы адамзаттың рухани әлемінің азабы мен қуанышын адам бойына танып білуге бола бермейтін күрделі құбылысын ашу мәселесінің ұлы ойшылы.

Бүгінгі таңда көркем әдебиетті қалай оқыту соның ішінде Абайды тану, бағамдау, оқыту – әлеуметтік сана төңкерісіне тигізер өзекжарды тың серпін туғызып, оны талдау мен түсіндіруге жаңа ғылыми концепциялар қажет. Осы тұрғыдан бұл еңбектің берері мол. Ж. Дәдебаевтың «Абайдың антропологиясы» атты кітабы Абайдың шығармашылық әлемінің басқа болмысы мен дүниетанымын бүгінгі ұрпақ сусындайтын оны өзінің рухани дүниесіне пайдаланатын кәсіби құзіреттілігіне жарататын тұрғыдан түсіндіру мақсатына қарай тың талдауларға «ашық есік» болады, сондықтан да бағалы.

Тамабаева Қ.,
ф.ғ.к., доцент
Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті
Бекназаров Б.,
Ph доктор
Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті
Нұрбеков Т.,
филология магистрі
Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

Ж.ДӘДЕБАЕВ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ТАНЫМ МӘСЕЛЕСІ

Көркемдік таным дегеніміздің өзі адамның эстетикалық ойлауының, өмірдегі шынайы болмысқа деген пайымының жоғары формасы. Ол әрбір адамда түрліше көрінуі мүмкін. Көркемдік танымның өзі ұлттық сипатта, дәстүр жалғастығы негізінде дамуы шарт. Оны жүйелеп, даму деңгейін таразылау – көп ретте сөз зергерлерінің, ойшыл ғалымдардың еншісінде. Көркемдік танымның қозғаушы күші ұлттық әдебиет пен мәдениет, тарих десек, сол ойларды тұрақтандырып, әдеби талғам тұрғысынан көркемдік танымды қалыптасуына қозғау салып келе жатқан, ұлттық әдебиеттегі бітімі дара, табиғаты таза шығармашылық тұлғалардың бірі – Жанғара Дәдебаев. "Қазіргі қазақ әдебиеті", "Ғабиден Мұстафин", "Шымырлап бойға жайылған", "Өмір шындығы және көркемдік шешім", "Тақырып және идея", "Талас аңыздары", "Атыңнан айналайын, Әулиеата", "Түс жору", «Жазушы және өмір» және басқа еңбектерінде көркем әдебиеттің, өнер мен мәдениеттің, тұрмыс пен салттың, тарих пен философияның ғасырлар бойы жинақталған асыл үлгілері мен қағидаларын, жалпыадамзаттық сипатқа иеленген рухани құндылықтарды көңілінде балқытып, көкірегінде қорытып қана қоймай, ұлттық таным мен ұрпақ қажетіне жаратуға ұмтылады. Ол әдеби шығармадағы шындық болмыстағы қоғамдық, әлеуметтік мәні бар құбылыстардың терең ашылуына назар аударды. Қоғамдық мәні зор өмір шындықтарының сырын терең ашып, шынайы суреттеген әдеби шығарма ғана эстетикалық мәні маңызды талдаулар мен бағалауларға негіз бола алады деп білді. Әдебиеттанушы ғалым Ж.Дәдебаев "дүниежүзілік әдебиетте Антон Чехов қалдырған эстетикалық принцип өмірдің өзіне, оның небір елеусіз жәйттеріне жүгіну, боямасыз-қоспасыз жазу" екендігіне сүйсіне отырып, Қалаубек Тұрсынқұлдың "Бүйрек", "Анды-Қаракыз" шығармаларынан осы ұстанымның бойды балқытып, ойды толқытқан шынайы да шырайлы көрінісін тауып марқаяды. Жазушы шығармаларында, рас, өмірде болған оқиғалар суреттеледі. Дегенмен автордың шығармасындағы шындық – көркемдік шындық. Шынтуайтқа келгенде, өмірдің шындығынан суреткердің қаламынан туған көркемдік шындық әлдеқайда шынайы. Боямасыз, қоспасыз жазу туралы сыншы сүйсінісі, айналып келгенде, көркемдік шындықтың шынайылығына деген сүйсініс болып табылады. Содан да болу керек, Қалаубек Тұрсынқұлдың "Бүйрек" әңгімесіне қатысты ол: "Шығарма, сөз жоқ, адамзат баласының бойындағы ең бір асыл, ең бір аяулы, ең бір қастерлі, ең бір өмірлік ұлы сезімдердің көркемдік кардиограммасы"[1, 69б.]– деп, поэтикалық тұжырым жасайды. Әдеби шығарманың көркемдік шындығын эстетикалық қабылдаудан туған әдемі әсер мен әдеби-эстетикалық терең талдаудан туған қуатты ойдың жараса ағылған тамаша жарасымы сыншы тұжырымына мейлінше сәулетті сипат берген. Сыншы әдеби шығарманың өмірлік құндылықтарға эстетикалық қатынастарын пайымдай отырып, өз талдаулары мен сараптауларында ғылыми тарихилық ұстаным тұрғысынан да қол үзбейді. Әрине, әдеби шығарма, оның көркемдік-идеялық әлеміндегі әр құбылыс толып жатқан басқа құбылыстармен сан саладан байланысып, сабақтасып жатады. Оларды қай тұрғыдан, қай бағытта, қандай қатынаста және қандай деңгейде қарастыру қажеттігі сыншының алдына қойған мақсаты мен міндеттеріне сәйкес анықталады. Жанғара Дәдебайұлы өз шығармашылығында жалқы жайын айта отырып, жалпыдан, жалпы жайында ой толғай отырып, жалқыдан қол үзген емес. Сондықтан оның ойлары мен толғаныстарында, талдаулары мен сараптауларында жалпының мәні мен жалқының сыры, көркемдік шарықтау биіктері мен ғылыми парықтау иірімдері жұп жазбай, тұтасып жатады.

Жанғара Дәдебаев үнемі шарықтаған шығармашылық ізденіс үстінде болды. Сыншы ізденісі қажырлы, тынымсыз еңбекпен ұштасып жатты. Ғалымның әдебиеттің өзекті деп саналған мәселелерге және жанр табиғаты мен күрделі теориялық мәселелерге білдірген көзқарастары көркемдік эстетикалық, шығармашылық ізденістердің тереңдігі мен шығармашылық ойлаудың ерендігінен еді. Осындай ерекшелік сыншының жеке шығармашылық тұлғалар туралы туындыларына да тән. Бұл ретте автордың классик жазушылар М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин және қазіргі кезеңнің белді өкілдері хақындағы ірі де іргелі, біртекті шығармаларын арнайы атап көрсеткен дұрыс. Аталған қаламгерлер

шығармашылығы жайындағы еңбектерінің бірін автор "эссе" деп атайды, екінші біреуіне "шығармашылық портрет" деп айдар тағады, келесісін "роман-портрет" деп айшықтайды. Сыншы, осылайша, әдеби көркем сын айналымына сыры бір, сипаты бөлек ұғымдарды енгізді. Автордың көрсетілген кітаптары зерделеу пәні жағынан өзара сарындас. Бірақ бәрі де әдеби көркем сын саласындағы жаңа, дара тұрпатты шығармалар болып табылады. Анығын айту керек, жазушының шығармашылығы туралы тек ғалымның адамдық тұлғасын шын түсінген адамдар ғана өз ой-пікірлерін білдірді. Ерғали Сағат: «Өзінді жең, одан үлкен жеңіс жоқ. Өйткені, сен періште емессің. Бойыңда халқыңа жақсы қызмет жасайтын қасиетің болса, көзін бітеме. Ақ жүр, ісінді адал атқар. Оқы, тоқы. Қазақ баласына осындай өсиеттерді қақсап айтпай, үміт толы көзқарастарымен сіңірген ғой аталар. Еккен. Түйсігі бар бала айтқызбай аңғарған. Сусындаған. Нәр алған. Біздің кейіпкеріміз де сондай түйсікті бала еді»[2], - деп ағынан жарылса, ұлы ұстазы З.Қабдолов: «Ол әдебиеттану профессорына тән көркемдеп, бейнелеп баяндаудың барлық негізгі құралдары және лекторлық шеберліктің басты әдіс-тәсілдерін жетік игерумен бірге соның бәрін лекцияларының әр түрлі циклдерінде немесе бір лекциясының әр түрлі бөліктерінде шебер қолданады. Лекция – оның педагогикалық және ғылыми-педагогикалық қызметінде ең басты әрі ең маңызды іс. Ол өзінің лекцияларын үлкен шабытпен тартымды оқиды, аудиторияны пафоспен баурайды, бірақ ешқашан арнасынан аспайды, тым қарабайырлыққа да ұрынбайды, әр сөзіне қорғасындай салмақ, мағына дарытады. Бұл оның ұстаздық ісіне байыпты, сыпайы, сұлу сипат береді, - деп толғанады. Шәкіртінің терең ойлы парасатын, адамдық келбетін, тек ардың ісіне саналатын – әдебиетті талдап, таныту, жете зерделеп, толғанудағы өзіндік қолтаңбасының дара екендігін пайымдайды [3,153б].

Ж.Дәдебаев өткен ғасырдың 60-70-80 жылдарындағы әдебиет «майданына» жан-жақты талдаулар жасайды. Қазақ әдебиетімен ғана шектеліп қалмай, әлемдік өркениетке ерекше үлес қосқан жазушылардың туындыларына да тоқталады. Өзінің сыншылық көзқарастарын Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясымен астастырып: «Біздің көркем ой-санамыздың даму тарихы әріден басталатындығы зор мақтаньш!» [4, 78б.]– дейді.

Адам жаны неге ұқсас болса, соған аңсары ауып тұрады. Бүгінгі таңда ғылыми-техникалық үдерістің барынша шарықтап, қызған заманында кітап оқымайтын ұрпақтың көбейіп, аңсарлары басқа жаққа ауып бара жатқандығына ашуланады, қынжылады. Тағы да Абайдың «Ит маржанды не қылсын» деген сөз бар, Сәулесі бар жігіттер бір ойланар», – деген данышпанның сөздерін қайталай отырып, көңілін жұбатады. Техникалық прогреске бәріміз де ризамыз, осылай риза болып жүргенде нравственный прогресс жағы, яғни ар-ождан, адамгершілік, байлығымыз тым ортайып бара жатқан жоқ па?! ...«байлық қуған жерде бақыттың басы қисаяды», «дүниеге құмарлық жеңген жерде – адамға деген сүйіспеншілік жеңіледі, ақылға деген сүйіспеншілік жерленеді», – деген атақты философ Салюскийдің сөздерінің туралығына көзім әбден жетті», - деген Ғ.Мүсіреповтің ойына ой қоса отырып, ары қарай, «Мені қатты алаңдататын нәрсе дүние-қоңыздық, алармандық, қанағатсыздық, көрсеқызарлық, өзімшілдік деген пәлелер. Осылармен ағайындас бақталастық, шенқұмарлық, тағысын тағы және бар. Бұл жиіркенішті құбылыстар етек алған жерде азаматтық сезім мен адамгершілікке, сұлулыққа нұқсан келмей қоймайды»[5,26б.], - деп жазушы ойын жалғастырады.

«Асыл сөзді іздесең, Абайды оқы, ерінбе. Адамдықты көздесең, Жаттап тоқы көңілге», деп Сұлтанмахмұт Торайғыров айтпақшы, данышпан Абайға Ж.Дәдебаев әлденеше рет оралып, ақынға имандай ұйып, тіл үйірер тіліне, тағылымды тәліміне терең талдаулар жасайды. Сол талдауларға көз жүгіртіп отырғанда қыл-қыбырдан жан сарайың тазарады. Абайды оқы, ағайын, адаспайсың деген сыншы үні құлаққа келеді.

«Бұл күнде адамды емес, малды сыйлап, Әркім-ақ орын берді оған төрден», деген ұлы ақынның: «Егер менің ішімді жарып көрсең, Жылауынды ұмытып, шошыр едің» деп жаны күйзелгенде бар шындықты жайып салғанына өзегі өртеніп: «Қандай ауыр сөз! Міне, содан бері жүз жылдан астам уақыт өтіпті. Осы уақыт ішінде... Абайдың жанын жаншыған жарамсыз жайлардан арылып болдық па?! Шыныңызды айтшы?!» – дейді.

Ж.Дәдебаев көзқарастарында парасатты пайымымен қатар, тамаша философ ретінде танылады. «Алла ақылды алдына шақырып алып, оған: «Мен өзім үшін сенен қадірлі ешнәрсе жасамадым. Сен арқылы сыйлаймын, сен арқылы айыптаймын, сен арқылы марапаттаймын, сен арқылы жазалаймын» – деген екен. Әдебиет – Алланың өзі ардақ тұтқан ақыл-ойдың көрінісі. Кемел ақылмен ар-ождан, абырой бірге болады. Олай болған жағдайда әдебиетті халықтың ақыл-ойының, ар-ожданының, абыройының көрінісі деп білу парыз. Халықтың, ұлттың қасиеті ақыл-ойының кемелдігінде, ар-ожданының тазалығында, абыройының биіктігінде. Біз айтып отырған кемелдіктің, тазалықтың, биіктіктің мезгілдік және мекендік шегі жоқ. Олар ұдайы жетілу, жақсару, кемелдену үстінде болады. Адамзат үшін бұл үш қасиеттен асқан қадірлі ешнәрсе болмақ емес. Бұлардың бірі жоқ жерде қалғандары да болмайды. Бұлар түгел болған жерде бәрі бар: Ынтымақ пен бірлік, құт пен береке, амандық пен саулық... Әдебиет адамзат

бойында осы үш қасиеттің бірлігін, тұтастығын қалыптастырады, сақтайды, нығайтады, ұдайы жақсартады. Әдебиеттің бұл қызметін әлеуметтік өмірдегі білім мен ғылым салаларының бірде-бірі толық атқара алмайды. Өйткені, ғылым мен білім адамның ақылына әсер етеді. Өнердің алуан түрлері сезімге әсер етеді. Ал әдебиет, өнердің бір түрі бола тұра, ақыл мен сезімге, Абай айтқан ақыл, қайрат, жүрекке бірдей әсер етеді, әсер етіп қана қоймайды, кемелдендіреді, арылтып-тазартады, биіктетеді. Әдебиетті, оның осы қасиеттерін халық өте жоғары бағалаған: «Өнер алды – қызыл тіл» – деген бір ауыз сөзімен көпғасырлық өмір тәжірибесі нәтижесінде жинақтаған даналық ойының нәрін қалдырған. Әдебиеттің ұлылығын, ұлықтығын осындай халықтық көзқарас тұрғысынан түсінген дұрыс»[6, бб.], - деген ойларында әдебиеттану ғылымын ой парасаты ретінде түйсініп, ақылды молайтатын, адам құдіретін дамытып, сергектендіретін рухани күш беретін әлеуетті күшке теңейді.

Адамның адамға қайырымы азайып, ертеңгі күнге деген сенімі әлсіреген тұста, ұрпағымыздың рухани күш алып, ұлттық рухта тәрбиеленуі үшін әдебиеттің рөлінің тереңдігіне тоқталады. «Әдебиеттің жоғарыда сипатталған ұлық қасиеттерін әдебиет атымен жарық көріп жататын шығармалардың бәрінен іздеу бекер. Ақыл-ойдың кемелдігіне, ар-ожданның тазалығына, абыройдың биіктігіне бастай алатын әдеби шығарма ақыл-ойы кемел, ар-ожданы таза, абыройы биік қаламгерден ғана туады. Ал ондай шығармалардың жарыққа келуі, жарыққа келсе өз оқушыларын табуы, ажарын ашып, жұртқа танылуы оңай емес. Сөз өнерінің тарихында халықтың рухани сусынына айналған асыл шығармалар бар. Бірақ олардың бұқаралық ақпарат құралдары арқылы бүгінгі жағдайға сай қайта насихатталуы, пайымдалуы қанағаттанарлық күйде деп айта алмаймыз. Қолда бар байырғы жақсыларымызды бүгінгі жас өркенге жүйелі түрде жарқыратып көрсетіп отырмаған соң, жақсыларымыз арыда, жастарымыз беріде қала бермек. Қалыптасқан жағдайды жақсартуға қызмет етеді деген әдебиет сынының қауқары да шамалы. Әдебиетіміздің ең бір асыл үлгілерін оқытады деген орта мектеп бағдарламалары да жетісіп тұрған жоқ. Оқулықтарымыздың сапасы да жұртшылыққа белгілі. Оның үстіне бүгінде орта мектепте әдебиет пәнін оқуға, әдебиетті оқуға, білуге міндеттеу дегеннің бар-жоғы да белгісіз. ҰБТ пәндерінің қатарында қазақ әдебиеті деген пән жоқ. Егерде қазақ әдебиеті пәнінен орта мектепті бітіру емтиханы қабылданбайтын болса, жоғары оқу орындарына түсушілер бұл пәннен емтихан тапсырмайтын болса, онда қазақ әдебиеті туралы, әдебиет туралы түсінікті, әдебиеттің жоғарыда көрсетілген асыл қасиеттері туралы түсінікті ертең қайдан, кімнен іздейміз. Оны іздейтіндер де болар ма екен... Ішіміздегі біреудің: «Неге болмасын, болатын шығар»[7, бб] – деген қажыңқы үні естілгендей болады. Енді қайттік? Не істеу керек? Қазақ халқы барда қазақ әдебиеті де болады. Осылай деп үміт етеміз, тіпті осыған сенетін де сияқтымыз. Үміт етпегенде, сенбегенде қайтеміз. Әйтсе де қарап отыруға болмайды», - деп өз ұсыныстарын білдіреді. Ұсыныстарында ғалымдық қырымен қатар, ұстаздық табиғаты, адамдық тұлғасы айқындалады.

Өзінің зерттеулері мен зерделеулерінен тұратын «Менің университетім» деп аталатын еңбегінде ғалым: «Сын – қоғамдық сананың көрінісі. Әдебиетті «өнер», «өнердің ішіндегі «сөз өнері» дейміз. Бар нәрсені жоқ деп айтуға болмайды. Әдебиет те, әдебиеттің сыны да бар. Дәл қазіргі кездегі әдебиеттің даму жағдайы қалай дегенге келсек, екі жағына да сын айтуға болады», - деп бүгінгі әдебиеттің дамуына ойысса, енді бірде, адамдық келбетін «Балалық шағын сүймейтін кісіні кездестіру мүмкін емес. Бала кезімізді, балалық шағымызды сүйгенде, сол кезіміздің жақсылығын, сол шағымыздың тазалығын сүйетін болуымыз керек. Менің де бала кезім ата-анамның бауырында, жақындарымның, туысқандарымның ортасында өтті. Ата-анамының мәпелеп өсіруі, мейірімі менің жүрегімді жақсылыққа, тазалыққа тәрбиеледі. Қазіргі кісілігімнің негізінде жақсы қасиет болса, ол менің жүрегіме ата-анамнан, ата-анамның тәрбиесі арқылы дарыды ғой деп ойлаймын»[8, 209б.], - деп, ағынан жарылады. Осындай әділдікті ту етіп, ғалымдық жолында өз ұстанымынан айнымай, таза ғалымдық, сыншылық, ұстаздық қалпын сақтап, кейінгілерге үлгі-өнеге болып келе жатқан Ж.Дәдебаевтың көркемдік таным мен ұлттық ойлаудың жаңа биігін қалыптастыруға сіңірген еңбегі ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дәдебаев Ж. Шымырлап бойға жайылған. - Алматы, Жазушы, 1988. – 192 б.
2. Сағат Е. Жүреkte жанған нұр // Егемен Қазақстан, 2008 жыл, 15-қараша
3. Қабдолов З. Көзқарас. – Алматы, Ғылым, 1996. – 195б.
4. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы, 2001. -340 б.
5. Қазақ әдебиеті. - 2011. – 30-қыркүйек
6. Әдебиеттің ұлылығы неде? // Қазақ әдебиеті. – 2010. -13-маусым.
7. Дәдебаев Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті: Лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 284б.
8. Дәдебаев Ж. Менің университетім. - Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 220б.

Ш.МҰРТАЗА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СЫНШЫЛДЫҚ ТАНЫМ

Әдеби сынға деген алғашқы талпыныс Ш. Мұртазаның журналистік еңбегінде айқын көрініс тапты. Әдебиет пен журналистиканың тізгінін ширек ғасырдан аса ұстаған, осы жолда аянбай еңбек етіп, тер төккен Ш. Мұртазаны шығармашылық тұлғасын биіктетер және бір қыры ретінде сыншылдығын ерекше атап өтуге тиістіміз. Сыншылдық дегенде бір ескеретін нәрсе, Ш. Мұртаза арнайы сын саласын зерттеп, әдеби процестің бағыт-бағдарын бағамдаған кәнігі сыншылардың қатарынан емес екендігі, көргенді, көңілге түйгенді, жақсы мен жасықты, парасат пен парықты ұшқыр қаламына арқау ете отырып, өзін толғантқан мәселелерді ғана ортаға салған шығармашылық иесі. Дей тұрғанмен, жазушының бір томға жуық еңбегі осы әдебиеттің көкейтесті мәселелеріне арналады.

«Жалын» альманағына редактор болған кезеңінде әдебиет сынының дамуына кең өріс ашады. Баспасөз бар жерде әдеби сын да болуы қажет екенін мықтап ескереді. «Баспасөз – сынның өмір сүру формасы, даму арнасы. Сын журналистиканың өз қажетіне қарай кеңінен қолданылатындығын» [1,19] ыждағатпен ұғынуында жатса керек. «Жалын» альманағы кемшіліктерді батыл айтып, әдебиет тағдырына байланысты туған сын мақалаларды батыл жариялады. Сексенінші жылдардың аяқ шеніне дейінгі тұста жазылған Ш. Мұртазаның сыни тұрғыда жазылған мақалаларында көркемдік талдауға социалистік реализм әдісі тұрғысынан қарағандығын, коммунистік партияның талаптарын ескеруінің басым жататынын аңғаруға болады. Бүгінгі көзқарас тұрғысынан саралағанда қаламдарын еріксіз мұқалтып, амалсыздан саясаттың лебіне бұрмалаған классиктеріміздің өзіне де түсіністікпен қарауымыз аса қажет. «Екі редактордың әңгімесі» деген диалогында Ш. Мұртаза мен сол кездегі көзі тірі классик Ғ. Мүсіреповтің арасындағы әдебиет, «Қазақ әдебиеті» басылымына қатысты көптеген күрмеулі мәселелер айтылды. Ғ. Мүсірепов әдебиет үшін күрескерлігін қандай тұрғыда жүргізгендігін былайша байыптайды: «... «Қазақ әдебиетінің» алғашқы сандарынан бастап, біз оқырман қауымға коммунистік тәрбие беруді дйттедік, республикамыздың мәдениетін барынша жедел көтеруге атсалыстық, Жазушылар Одағы құрылдардың қарсаңында жаңа әдебиеттің жағдайын, алда тұрған орасан зор міндеттерді бағдарладық. Бір сөзбен айтқанда, партиялық саясаттың туын берік ұстадық дер едім. Мазмұны социалистік, түрі ұлттық әдебиет үшін, мәдениет үшін қалам толғадық» [2,475]. Көріп отырғанымыздай, әдебиетке, әсіресе, оның сын жанрына партия мен өкіметтің талабы ерекше қырағы, қатал болды. Ғабит Мүсіреповтей алыптардың өзі амалсыз мойындап, шығармашылығын солай икемдеді.

Ш. Мұртазаның сол жылдарда жазылған «Тау мен дала жырлары», «Шыңғыс және шындық», «Екі редактордың әңгімесі», «Ғ. Мүсірепов – тәлімгер», «Қаңтарулы қазанат», «Алыптың анасы – халық», «Тұрар Рысқұлов», «Абай сәулесі», «Айға шағылған найза» тағы да басқа сын мақалалары, әдеби ой-толғамдары социалистік қоғам талабы тұрғысынан жазылғаны, әйтсе де көркемдік талдау таразысы нағыз өнерлік тұрғыдан болғандықтан бұл мақалалардың бүгінгі тәуелсіздік танымымызға да қосар үлесі мол екенін атап айтқанымыз дұрыс. Ш. Мұртазаның сыншылдық бағытта ойын ашық та талғамды етіп жеткізуі егемендік алғаннан кейінгі жылдарда үлкен өріс тапты. «Айқайлап айтқан сөз», «Қайсар Ғафу», «Оралхан», «Тау басындағы тасжарған», «Аялы алақан», «Қарқаралыға хат», «Шындықтың шымылдығы түрілгендей», «Қазығұрттың інжу-маржандары», «Жұмагүлдің жұлдызы», «Киік отын көксеу», «Қияметтен оралған», «Қарағайдың қарсы бұтағындай», «Елдегі қаламгер», «Романға бергісіз повесть», «Жампоз» т.б. туындыларында әдебиеттің келелі мәселелерін белгілі бір авторлардың шығармашылығы арқылы көркемдік таным тұрғысынан тереңдете, тарата талдауы мен одан шыққан қорытындыдан тағылымы мен таразысы әділ пәлсапалық ой айтуында жатыр. Ш. Мұртазаның сыншыл-тарихи бағытта жазылған туындыларының негізгі объектілері әдебиет пен мәдениеттегі, ғылымдағы күрделі тұлғалардың еңбектерін саралау мен даралауында көрінеді. Олардың қатарында Ғ. Мүсірепов, Ш. Айтматов, Т. Ахтанов, Қ. Мұхамеджанов, Е. Әлімжанов, Р. Сейтметов, О. Бөкей, А. Сүйлейменов, С. Жұмабеков, А. Айталылар, тағы да өзге көркем ой тарландарының шығармашылықтарын, көркемдік-эстетикалық танымдарын талдай отырып, өзі олармен ой серіктес, пікірлес, рухани мұраттас болып

шығады. Қазақ әдебиеті сынына өз үлесін қосып келе жатқан Ш. Мұртазаның эссе, портрет жанрларында жазған дүниелерін оқысаңыз, қазақ әдебиетінің «қазіргі кезең» деп шартты түрде аталып жүрген көркемдік кеңістіктегі картинаны толығымен тани аласыз. Жазушының сыншылдық ой-толғаныстары көбіне өнердің бітім-болмысын танып-білуге деген ұзақ жылғы шығармашылықтан туындаған ой-танымнан тұрады. Көбіне көңіл бөлінетін тұстары ретінде таланттың түпкі тіні құдірет берген дарыннан бастау алатынын өзіндік дүниетанымы арқылы ашқан терең мәнді пәлсапалық ойларымен ұштасып жатады. Заманымыздың талантты жазушысы, біртуар дарыны ретінде бағаланған Ә. Кекілбаевтің шығармашылық даралығы туралы Ш. Мұртаза эстетикадан гөрі пәлсапаға жақынырақ пайыммен парасат биігінен аңғартады: «Адам баласы дүниеге келерде бәрі бірдей сияқты. Өсе келе әркілы болып кетеді. Әртүрлі мінез-құлық бітеді. Әр түрлі әр бітеді.

Ал, ақыл қандай? Талант қандай? Дарын қандай?

Бұл жерде құдіреттің өз қалауы бар.

Бәріне кетпен шабуға, орақ оруға, трактор айдауға, тіпті министр болуға қабілет бұйыруы әбден мүмкін.

Ал, ерен ақылды, туасы шешен, ойшыл, нағыз ақын, хас жазушы, азамат, қайраткер болу бәріне бірдей бұйырмаған.

Ол Алламның ісі. Әрі анадан.

Құрсақта жатқанда Жаратушы Құдірет перзент жүрегіне иненің жасуындай шоқ салады. Сол шоқты аялап, өшіріп алмай, жалынды тудыру – ананың ісі» [3, 110], – дей келе, автор Ә. Кекілбаевтің шығармашылығында анадан біткен қасиеттің мол септігі болғанын жан-жақты айтады. Ендігі бір тұстарда портреттік сипаттауларға көше отырып, адамның кім болмағы, оның кескін-келбетінен де көрінетіндігіне: «Тәңірі мен туған ана Әбішке керіскедей келісті келбет берген. Атақты философ Артур Шопенгауэрдің байқауынша, кісі келбеті – бұл адамның кім екендігінің кепілдемесі, өзі туралы ашық хат іспеттес. «Міне, мен осындай адаммын» деген мінездеме оның дидарында ап-айқын жазулы тұрады.

Қазақ әдебиеті әлемінде Ә. Кекілбайұлы үлкен биікке көтерілді. Әдебиетке өзгелер байқамаған, өзгелер айта алмаған сөзді айтты. Басқа ұлыс, ұлттардың намысын қорламай-ақ, қазақ рухын асқақтатты. Бояуы көп, бай көркемдікті былай қойғанда, бұл жазушының азаматтық биік тұғырының айғағы» дей келе, Ә. Кекілбаевтің шығармашылық процесті меңгерудегі ізденісін: «Айталық, ол Ақсақ Темір туралы аңызды бір жерден оқыды, яки естіді. Бұл – қаңқа.

... Ал, Әбілқайырды да, оның заманын да көрген жоқ. Тарихта Әбілқайыр туралы, оның дәуірі туралы сараң деректер ғана бар.

Бұл – руда. Жабайы темір» деп, дәл тапқан теңеулер арқылы шығарманың жазылуының қалай жүзеге асатындығына да тоқталады. «Жансызға жан бітіру – құдіреттің, жазушының ғана қолынан келеді... Ал тарихтың жалаң да сараң деректерінен нағыз шынайы көркем шығарма тудыру үшін бірақ жазушы тер төгеді. Ондай орасан істі құдайдың оң көзі түскен, қаламын періштелер тербеткен, мыңнан, бәлкім, миллионнан біреу ғана атқара алады» [3, 111] деген жолдардан Ш. Мұртазаның шығармашылық өнерді терең таным тұрғысынан таразылап, тағылымды ой айтқанын көрсек, келесі бір сыншылдық бағыттағы мақаласында бұл ой онан әрі тереңдей түседі. Мәселен, Нұрғали Ораздың «Қазығұрттың інжу-маржандары» деген шығармасының тақырып аясы мен көркемдік танымы туралы ойын ортаға сала отырып, мынадай бір ешкімге ұқсамайтын жаңашыл пайым түйеді: «Көркем әдебиеттің де мұраты сол – оқырманның жүрегін жібітіп, сезімін селт еткізсе, еңбек зая кетпегені. Рас-өтірігін кім біледі, қас таланттың қаламын періштелер жетектеп отырады. Әрине, саусағына мүйізгек біткенше, қалам тербейтін кәдімгі жазушының өзі. Ал, бірақ шын шығарма туарда оның қаламын періште жетектейтіні рас көрінеді.

Мен Нұрғали Ораздың ірі жанрларға роман, повестерге қалам тартар-тартпасын білмеймін. Ірі жанрға бармасаң, ірі жазушы бола алмайсың деген ұғым жоқ. Ал, біле білсеңіз, көркем әдебиеттің ең қиыны – әңгіме жазу. Үйелмендей қара шойыннан бір мысқал алтын артық. Романға бергісіз қып-қысқа әңгімелер болады, және олар ұзақ жасайды» [3, 85] деу арқылы жас жазушының шығармашылығының нағыз шынайы бағасын береді. Ш. Мұртаза кейде шығарманы оқып отырып, талдау үстінде объектісіндегі жазушыны өз ой-танымымен де салыстырып отыратындығын да жасырып қалмайды. Бұл турасында жазушының Оралхан Бөкеев шығармашылығы туралы айтылған бай дүниетанымға құрылған эссесінде батылырақ, әрі тереңірек сүзе айтады. Кезекті бір іссапарда Мойынқұм жерінде болып, тек одан проблемалық көлемді очерк жазып қайтқан Ш.

Мұртаза біраз жылдан кейін редакцияға жанадан жұмысқа келген О. Бөкеевтің тап өзіндей азғана уақыт Бетпақдала жерінде болып, нағыз талант ретінде танымы тамырлана түскенін, соның нәтижесінде «Құм мінезі» деген көркемдігі мен идеясы тең түсіп жатқан әуезді повесть жазғанын тамсана тілге тиек етеді: «Мойынқұмда мен де болғамын. Малшылардың арасында апталап жүргенім бар. Әсіресе, бір көрініс көз алдымнан кетпейді. Қойшының үйіне бір «Үзик» жын қаққандай құтырына келіп, үйдің көлеңкесінде жатқан ақ ешкіні қашып үлгергенше басты да кетті. Жамбасы қираған ешкі пышаққа ілінді. Жаңа туған лағы жылады да қалды.

Келген ферма бастық екен. Управляющий. Үдай мас. Рульде өзі.

Осы оқиғадан бастап, қойшы тұрмысынан, құм өмірінен бір повесть жазбақшы болдым. Бастадым да...» Бірақ осы повесті аяқтауына жазушының баспа ісінен қолы босай қоймайды. Ал тап осы арада Оралхан Бөкеевтің «Құм мінезі» повесі жазылады. Ол туралы Ш. Мұртаза таңдана да тамсана былай деп жазды: «Міне, жазу! Жазсаң – осылай жаз. Әйтпесе, кінәсі жоқ ақ қағазды шимайлап былғама. Он күндік сапарда бұрын өзі көріп-білмеген жердің тамырын басып танып, сол құмдағы адамдардың мінез-құлқын, психологиясын, тұрмысын, жүріс-тұрысын, ең бастысы – жанын ұғып-білу – жаратылыстан дарын иесіне ғана дарыған.

Әйтпесе сол құмда мен де талай рет болдым ғой! Иә, кәдімгі бұйығып жатқан бұйра құм. Сексеуілі, шөбі, қояны, қырғауылы, шопан үйі, қойы, иті т.б.

Ал, Оралханның көзімен қарағанда, мен бұл құмды өлкені тұңғыш рет көргендеймін. Құмға жан біткен. Құмға мінез біткен. Құм момақан екен. Құм дүлей екен. Құм әнші екен. Құм күйші екен. Құмда да қуаныш, құмда да мұң болады екен» [123, 45-46 бб.] дей келе, автор бұл әуездің түпкі тіні қайда жатқанын өзіндік пәлсапамен ары қарай былай деп ұштайды: «Әдебиет пен әуен – егіз. Әуені жоқ, жүрегінде жыры жоқ, музыкасы жоқ әдебиет – көркем әдебиет емес.

Өттең, мен қалай байқамағанмын. Ауданнан, совхоз орталығынан ілесе келген үлкен-кіші бастықтармен ет жеп, коньяк ішіп, карта ойнап, қырғауыл атып жүріп, қалай байқамағанмын.

Сөйтсем, құмның іші жақсылыққа да, жамандыққа да, адалдыққа да, арамдыққа да толы екен...» [3, 45]

Оңтүстік өңірден шыққан белгілі жазушы М. Байғұттың қазіргі қазақ әдебиетінде проза жанрына қосқан үлесі қомақты, оған арқау болған көркемдік кеңістігінің Ш. Мұртазаның туған жерімен шектесіп, ұласып жатуы жазушыға үлкен сыншылдық ой туғызса керек. М. Байғұт шығармаларын оқи отырып, ондағы мәселелердің авторлық шешімін бас шұлғи құптап қана қоймай, шығармадағы моральдық құндылықтардың оқырман бойына ақырындап еніп, жан дүниесін рахатқа бөлеуі арқылы рухани байытатынын тап басып таниды. Ол туралы ойын ортаға салады.

«Әрбір әдеби шығарма – белгілі дәуірдегі қоғамдық шындықтың сәулесі» [4,118], – дейді З. Қабдолов.

Мейлі, қандай әдеби шығарма болсын қоғамның шындығын айтуы керек дедік. Ал қазақ қоғамының алтын қазығы ауылдан басталатыны белгілі.

Ауыл – қазақтың екінші аты екендігі жиі айтылады. Біреу жақтырар, екеу жақтырмас, бірақ бұл өзі шынында да солай. Қазақ ауылы өзге ешқандай да ұлттың ауылына ұқсамайды. Тіпті базбір жақтарын ұқсағанның өзінде, әйтеуір бірер өзгешеліктері білініп тұрады. «Ұлтымыздың уызы – ауыл», – деп ауылға жазушының өзі осылай баға береді [3, 100].

Демек, қоғам шындығы – ауыл шындығы, айналайын ауылдың жарасы – қоғамның бетіндегі қара дақ болары хақ.

М. Байғұттың ауыл тақырыбындағы, ауылдың тұңғыық тереңдігі, тәрбиесі мен қасиетті киесі, шешімін таппай жатқан түйінді мәселелері жайында жиі сөз қозғап, шығармаларына арқау етуі тегін емес. Тәрбиелік танымы мол шығармалары арқылы қоғам бетіндегі дақтары сылап сипаса да кетіруге әрекет етуі деп ұғынған жөн жазушының бұл әрекетін.

«Қайран дархан көңілдің қазыналы қазақ ауылы! Сен де баяғы Абылайдың түсіндей бақашаяндап, құрт-құмырсқалап бара жатырсың-ау. Қазақтың қақырамас үш таған ошағы, қара қазаны, қара шаңырағы, құт-берекесі, түп қазығы, тал бесігі осы ауыл емес пе еді?» – деп күйзеле толғанды Ш. Мұртаза.

Шерағаң Мархабаттың «Киікотын» оқыған соң-ақ осындай күйзеліске ұшырайды. Көркем дүниенің киесін көзін жұмып отырып-ақ сезе білетін Шерағаң Мархабаттың ауыл тұрмысын әсіре бояуларсыз көркем суреттеп бере білгендігін осындай ойға келіп отыр.

Бір-бірімен әсем үйлесіп, әдемі әуез табатын Ш. Мұртазаның сыншылдық бағытта жазылған эссе, портрет, мақалалары әдебиеттегі өнерді танудың жаңаша бір қырынан көрінген құнды дүниелер болып табылады. Кім туралы, не туралы, қандай жанрда айтпасын, Ш. Мұртаза өзінің ашық айтатын, тік айтатын, әділінен бағалайтын әдебін бұл жанрда да жандандыра түсті. Ешкімнің атақ-даңқына қарап, немесе абырой-парқына қарап, қаламын қалтыратып ұстаудан бойын таза ұстады. Жазған дүниелерінің бәрі тек ұзақ жылғы шығармашылық пен қайраткерліктің елегінен өтіп, сүзгісінен сығымдалған суреткер жазушының танымы екенін аңғартып тұрды.

Сонымен Халық жазушысы Шерхан Мұртаза соңғы он-он бес жылдың бедерінде түрлі жанрда суреткер ретінде де халқына қызмет етіп, ел-жұртының тағдырындағы, замана толқынындағы аса бір зәру мәселелерге жан сала қалам тартып келеді. Қауымның көкейіндегісін дөп басып айта білген, жеткізе білген қаламгердің еңбегі жұрттың ықыласына, құрметіне ие болуда.

Ал енді Ш. Мұртаза шығармашылығын тұтас алып қарап, оның сыншылдық қасиеті, идеялық құндылығы неде дегенде, жеке шығармаларға тән сипат-белгілерді емес, барлық шығармаларына ортақ ең басты өзгешелікке назар аударған жөн. Бұл орайда қаламгер шығармашылығының қоғам өмірімен, халықтың, ұлттың ой-санасымен тығыз байланысы, тамырластығы және оның өмір құбылыстарын биік адамгершілік идеялары тұрғысынан шебер бейнелеуге негізделген зор танымдық, көркемдік, тәрбиелік мәні алдымен айтылуға тиіс. Сұңғыла суреткер бүкіл бір тарихи дәуірдің тынысын айқын аңғартып, аса маңызды әлеуметтік мәселелерді терең толғайды. Осы кең мағынасында Ш. Мұртазаның барлық шығармасынан заман шындығын, сан алуан өмір құбылыстарының кескін-бейнесін айқын көре аламыз.

Ш. Мұртаза шығармашылығы жалынды жазушының өзі өмір сүрген тұтас бір тарихи дәуірді жан-жақты, барынша толық бейнелеп берді дейміз. Осы замандағы қоғамдық өмір салтының, ой-сана, ұғым-түсініктердің бірнеше ғасыр бойы қалыптасқанын, түп тамыры әріде жатқанын ескерсек, Ш. Мұртаза шығармашылығы қоғам көшіндегі бір елеулі кезенді бейнелеу арқылы халықтың тағдырын, ұлттық мінез-құлқын тарихи тұрғыдан кең арнада алып, қоғам көшінің жеткен жерін ғана емес, өткен жолын да танытарлықтай етіп көрсете білді деген жөн. Ал қоғам өміріндегі көптеген адамгершілік, моральдық мәселелердің, мысалы, әділдік, бірлік, достық, еңбексүйгіштік, талаптылық, адалдық, солармен қатар озбырлыққа, жауыздыққа, екіжүзділікке төзбеушілік секілді сан түрлі мінез-құлық мәселелері қай заманда да мәнін жоймайтындығын және қанша заман ауысып, уақыт, жағдай өзгерді дегенмен халықтың ұлттық ерекшеліктері, адамгершілік қасиеттері жаңғырып, жаңаша сипат ала отырып, жалғастық тауып өрістеп, дами беретінін ескерсек, Ш. Мұртаза шығармашылығы кейінгі дәуірлердің, соның ішінде бүгінгі замандағы өмір шындығын танып-білуге үлкен себін тигізе алатынын мойындауымыз керек. Олай болса, Ш. Мұртаза шығармашылығын өз дәуірінің шеңберінде ғана қалатын, осы мағынада біз үшін тек тарихи маңызы бар, өткінші құбылыс деп санауға болмайды, ол - заман ауысып, уақыт озған сайын қоғамдық ой-санаға ықпал-әсері арта түсіп, өркендеп, дамып отыратын асыл мұра. Көркем ой тарландарының шығармашылықтарын, көркемдік-эстетикалық танымдарын талдай отырып, өзі олармен ой серіктес, пікірлес, рухани мұраттас болып шығады. Қазақ әдебиеті сынына өз үлесін қосып келе жатқан Ш. Мұртазаның эссе, портрет жанрларында жазған дүниелерін оқысаңыз, қазақ әдебиетінің «қазіргі кезен» деп шартты түрде аталып жүрген көркемдік кеңістіктегі жетістіктер мен кемшін тұстарды толығымен тани аласыз.

Кім туралы, не туралы, қандай жанрда айтпасын, Ш. Мұртаза өзінің ашық айтатын, тік айтатын, әділінен бағалайтын әдебін бұл жанрда да таныта алды. Өнер иесінің атақ-даңқына қарап, немесе абырой-парқына қарап, қаламын қалтыратып ұстаудан бойын таза ұстады. Жазған дүниелерінің бәрі тек ұзақ жылғы шығармашылық пен қайраткерліктің елегінен өтіп, сүзгісінен сығымдалған суреткер жазушының танымы екенін аңғартып тұрады. Бұл іске де үлкен зерделілік пен тамаша талант, сезімтал әсер керек десек, Шерхан Мұртазаның шығармашылық ізденісінде бұлар өз орнын тапты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Берабаш Ю. Вопросы эстетики и поэтики. – М.: Современник, 1983. –416 с.
2. Мұртаза Ш. Таңдамалы. I том. 6 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2002. – 4 т. – 455 б.
3. Мұртаза Ш. Таңдамалы. III том. 6 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2002. – 6 т. – 455 б.
4. Қабдолов З. Жебе. – Алматы: Жазушы, 1981, 152 б.

ҰЛТТЫҚ САНАНЫ ШЫНДАУ – РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ТАҢУ

Елбасы Н.Назарбаевтың әр жыл сайынғы халыққа арналған жолдауында атап көрсетілгендей білім, ғылым саласында барлық жұмыс нақтыланған тапсырмалар негізінде атқарылып келеді.

Ел басы «Азаматтарды басқа адамдардың оң тәжірибесі арқылы үйрету керек. Біздің ғылыми және шығармашылық интеллегенцияға да осындай рөл жүктеледі», деп зиялы қауымға жауапкершілік артты. Интеллегенция яғни зиялы қауым дегеніміз– айналасына нұр шашатын, білгенін адам игілігіне арнаған адам.

Елбасы жолдауында көрсетілген бағыт-бағдарды назарға ала отырып, ел ғылымын басқарудың жаңа моделі әзірленді. Қазақстан тарихында тұңғыш рет Мемлекет басшысының Жарлығымен ғылымды дамытудың 2007-2012 жылдар аралығында мемлекеттік бағдарламасы бекітілді.

XXI ғасыр білім мен ғылым ғасыры, бұл ғасыр қоғам мен оның әрбір мүшесінің жаңа жетістіктер мен қажеттіліктердің игілікке айналар маңызды кезеңі болмақ. Жаһандану мен қазақ елінің әлем кеңістігіне еркін және ерекше қарқынмен шығуы да білім мен ғылымның дамуымен тікелей байланысты. Білімі мен ғылымы қатар дамыған елдің өркениет көшіне қалай еріп отырғанын да көріп-біліп отырмыз. Елдің елдігін танытатын білім-ғылым саласына Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың жете көңіл бөліп отырғанының себебі сондықтан болар.

«Ғылым туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 18 ақпандағы № 407-IV Заңы (2013.04.07. берілген өзгерістермен) Ғылымды дамытуды экономикалық ынталандыру және халықаралық ынтымақтастық 7-тарауының 28-бапында Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру айтылған.

1. Мемлекет ұлттық ғылыми инновациялық жүйені дамытуды экономикалық ынталандыруға, ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық қызмет саласындағы мемлекеттік-жеке әріптестікті дамытуға, экономиканың басым секторларында технологияларды коммерцияландыруды қаржыландыруға Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен кепілдік береді.

Интеллектуальды ұлт болудың негізгі үш аспектісі -білім, ғылым, инновация. Технопарк, бизнес-инкубатор, коммерцияландыру және технологиялар трансферті орталығы, венчурлық қорлар сияқты инновациялық инфрақұрылымдар элементтерін құруға ЖОО-дарының кірісуі қажеттілігін де Елбасы атап өтті. Айталық, Кембридж университетінде бүкіл әлемде мойындалған инновациялық экожүйенің төмендегідей тиімді институттары бар: Ғылыми офис, Кембридждің бизнес мектебі, Инновациялық орталық, Ғылыми технопарк, Идеялар инкубаторы, Коммерцияландыру және технологиялар трансферті офисі. Бұл ретте Кембридждің бұған ұзақ жылдар бойы эволюциялық жолмен келгенін атап өту қажет. Дамыған әлемде инновациялардың үлкен бөлігі және университеттер жанындағы коммерцияландыру офистері жұмыстарының нәтижелері университеттік ғылымға тиесілі. Оның үстіне жастарды кәсіпкерлікке, инновациялық менеджментке дәл осы университеттерде оқытады, ал ол өз зерттеулерінің нәтижелерінен қаржылай пайда тапқысы келетін кез келген ғалым үшін қажет.

Қазақстандық тұрғыда, алдымен қолда бар қажеттіліктер мен перспективалы нақтылы жобаларға арқа сүйей отырып, институттардың инновациялық кластер сияқты біркелкі жүйесін құру қажеттілігі туындап отыр. Дәл осындай көзқарас сапалы адами капиталдың қайнар көзіне, экономика мен білім қоғамын құрудың негізіне айналары сөзсіз.

«Бүкіл өмір бойы оқу ендігі жерде балама емес, асқан қажеттілік» дейді Гарвард университетінің нақылдарының бірі. Осыған байланысты, жастардың алатын сапалы білімі бар болғаны олардың жолашар интеллектуалдық капиталы болып табылады. Жастар үздіксіз жұмыс істеп, өз білімдерін, кәсіби құзырлықтарын арттыруы қажет. Неміс философы Зиммельдің айтуынша, «білімді адам – ол өзі білмейтінді қайдан табуға болатынын білетін адам». Жастарды Интернет алмастыра алмайтын белсенді түрде жан-жақты дамуға, спортпен, өнермен айналысуға, шет тілдерді үйренуге, отандық және әлемдік әдебиеттің терең мұраларын танып-білуге, ұлтымыздың рухани құндылықтарын игеруге қалыптастыру міндеттері алдымызда тұр. Жастар

лайықты өмірдің, әл-ауқаттың, жаңа өмір сапасына қол жеткізудің тек еңбек арқылы ғана келетінін есте сақтаулары керек.

Тәуелсіз Қазақстанның болашағы білім мен тәрбиені тең ұстаған ұлттың сүйетін оның ұлттық құндылықтарын құрметтейтін кемел жастарында. Біз жастарға білімділіктің мәдениетке апаратын жол екенін ғылым мен білімнің жетістіктері, нанатехнология-бәрі адамзаттың игілігі сұлу және бақытты өмір сүруі үшін жасалатын құндылықтар екендігін ұғындыруымыз қажет.

Бәріміздің объектіміз біреу-ақ, ол елін сүйетін оның болашағының жарқын болуы үшін еңбек ететін ұлтжанды ұрпақ, яғни ұлттық тұлға қалыптастыру. Ол қандай болуы керек?

Елін сүйген әрбір ұлт, ұрпақ ұлтының ұлттық қасиетін, салт-дәстүрін, табиғи мінез-болмысын, қадірлеп өскені жөн.

Себебі, қазақтың рухани дүниесі, әдебиеті, өнері, мәдениеті, тарихы бай халық. Қазақ – солардың бәрін жазу-сызуы болмаса да жадында сақтап, бүгінгі ұрпаққа сол қалпында жеткізген ұлы халық. Және көрмеген қорлығы жоқ қазақтардың бір басынан өткерген қасіреттердің бәрінде тәуелсіздік жолында табанды күрескен ұлт ұрпақтары да осы рухани бай мұрамыздан тәлім алған, елін сүйетін нағыз ер-ұлт тұлғалары екендігін ешқашан естен шығара алмаймыз. Сол ұлы тұлғаларымыздың өмірін, айтқан сүбелі пікірін, жастарға қалдырған өсиет өнегесін жас ұрпаққа оқыту, бойына сіңіру арқылы болашағымыз жарқын өміріміздің салауатты болатынына сенімдіміз. Ұрпағымыз тарихын, әдебиетін, мәдениетін, ұлтын сүйген ұлт тұлғаларын, халқымыздың басынан өткен қиыншылықтары мен қасіретін біліп қана қоймай оны қастерлеуі, мақтан тұтуы және өткеннен сабақ алуы тиіс. Халқымыздың өткен өміріне бір сәт көз жүгіртіп көрелік:

Осынау зұлмат замандарда ең бірінші болып, халықты оятқан, санасын серпілткен, елді ерте білген ұлт тұлғалары болды. Өздері шейіт кетсе де ұлтының мүддесін қорғады. ”Мың өліп,мың тіріліп” жер бетінен аман келе жатқан қазақ халқы қашан да сол ұлт көсемдеріне тағзым етеді. 1991 жылында алған Тәуелсіздік қана қазақ елін кейінгі 70 жыл ішіндегі сталиндік зұлматтан, голощекиндік жасанды аштықтан, ”коммунизмді орнату” жылдарының кесепаттарынан, 490 рет жарылған атам бомбасынан, жөнсіз жыртылған тың жер мен сұраусыз бұрылған су зардаптарынан (Арал тағдыры), мұрағаттардың тұңғығында жасырынған ақтандақтардан, т.б құтқарды. Бүгінде сол ұлт тұлғаларының тіл, жер, мәдениет, өркениет, тарих т.б рухани салаларда айтқан салықалы сөздеріне, өнегелі өсиеттеріне сүйенген қазақ зиялылары ел мен жер, халық мүддесі жолында қызмет етіп келеді.

Адамды рухани құндылықтар негізінде жетілдіру қоғамды төте жолмен жетілдірудің бірден-бір жолы екендігі ертеден анықталған ақиқат. Осыған орай ғалымдардың Ұлттық рухани құндылықтарымыздың қатарына нені жатқызамыз? Ұлттық діліміздің өзге отандастарымызды еліктіретін, сөйтіп бірегей халық болып ұйысуға жәрдемдесетін қандай қадір-қасиеті бар? Мінез-құлқымыздағы жағымсыз әрекеттер қайсы?-деген сұрақтарына, рухани құндылықтар туралы айтқан, зерделеген мәселелеріне тоқталайық. Философ Ә.Нысанбаев осыған орай былай дейді: «Біріншіден, қазақ халқы-табиғатынан қиналғанға қол ұшын беруге даяр тұратын, ізгілікке жаны құмар гуманист халық; екіншіден, ізеттілік яғни, үлкенді сыйлау, кішінің көңіліне қаяу салмау – атадан балаға келе жатқан асыл қасиеттеріміздің бірі дейді; үшіншіден, қоғамның кішкентай ұясы түріндегі отбасындағы ынтымақ-аға ұрпақ пен жас ұрпақ арасындағы келісім. Ата-ананы, аруақтарды құрметтеу, жақындарының арына кір жұқтырмау; төртіншіден, досқа, ағайынға, ұлтқа адалдық; бесіншіден, қазақ еркіндікті, әсіресе ой еркіндігін, жеке басының бостандығын, ешкімге бағынышсыздықты жоғары қоятын халық», -деп көрсетеді өзінің «Адам және ашық қоғам» атты еңбегінде[1,82]. Ары қарай ол өз пікірінде бізде жаңа экономикалық элитаның яғни рухани-мәдени элитаның қалыптастып келе жатқандығын, олардың тек ұлттық тілі мен дінінен ажырамай дәстүрлі-мәдениетіміздің үрдісінде жетілуіне терең тоқталады. Сұңғыла ақылмен кез-келген қоғамның ілгері дамуына ықпал ететін, парасат иелерінің қалыптасуын үлкен мәселе етіп көтереді. Сол парасатты адамның (бізше ұлттық тұлға) өз ойын еркін білдіруіне немесе бұл ойдың дер кезінде ықпалды күшке айналуына мүмкіндік беретін әлеуметтік алғышарттарды (демократиялық бостандықтардың, материалдық тәуелсіздіктің, сындарлы пікірді түсініп, қабылдауға әзір әлеуметтік ортаның т.б.) екінші мәселе етіп қояды.

Дәстүрлі қазақ қоғамында өз халқының ағымдағы хал-жағдайын ақыл таразысынан өткізіп, болашағын болжап, ілгері даму бағытына ықпалы мол болған ұлы тұлғаларына тоқталып өтеді. Ондай тұлғалардың қатарына Қорқыт пен Тоныкөктен бастап салыстырмалы түрде, күні кешегі

Бұқар мен Абайдың аралығында талай дана бабаларымыздың туған халқының сол кездегі жағдайын, болашақ тағдырын ойлап тебіреніп өткендігін сөз етеді, әрі бұл игі қасиеттердің ұрпағына үлгі боларлық жолын көрсетеді. Ғалым өз ойын ешкімнің намысына тимей жеткізе алатын, кімнің-кім екенін бағалауға қабілетті, тасқа басылған сөздің бәріне құдайдың пікіріндей сене бермейтін әлеуметтік ортаның, парасатты тұлғаның қалыптастыру мәселесін көтереді. Экономикалық даму, демократиялық үрдістердің орнығуы, ақпараттық желілердің кеңеюі бізді кезкелген ойды жұртшылыққа еркін айтудың үлгісіне жеткізетіндігін айта отырып, ол үшін ешқандай топтың мүддесіне тәуелсіз, маргиналдық пен көзқамандықтан (космополитизмнен) ақиқат пен халық қамын ойлайтын (жалпы адамзат болашағына) қалтықсыз жаны ауратын парасат иесін, ұлттық тұлғасының қажеттілігін зерделейді. Ондай зиялы қауымына бүгінгі күні не жетпейді деген сұраққа философ ғалым былай деп жауап береді: «Жетпейтін нәрсе көп, бастыларын санамалап айтсам... біріншіден, жанкештілік жетпейді. Атақ демей, ақша сұрамай, мақтау күтпей ел үшін барлық жолда алаңсыз берілу жоқ. Екіншіден, біліктілік жетіспейді. Үшіншіден ой еркіндігі, рух бостандығы жетпейді. Сөз кезегі тисе өз жағдайымызды айтып жылай бастаймыз. Қай заманда қай елдің зиялысы өз жағдайын айтып жыланып еді? Зар илесе, өз жағдайын, өз мұңын айтып емес, ұлттың қамын жеп, халықтың мұңын жоқтап, елдің болашағын ойлап басын тауға да, тасқа да соқпаушы ма еді?»-деп елінің ертеңін, оның тағдыры мен болашағын ойлайтын тұлғалардың болымысына тоқталады [1,90]. Ондай тұлғалардың қатарына алаш ардақтыларын жатқызамыз. Мектеп бағдарламасына Алаштану пәнінің енгізілуі, олардың елім деп еңіреген патриоттық сезімін жастар бойына қалыптастыра отырып, ұлттық тұлға тәрбиелеу, мұраларын меңгерту алдымызда тұрған үлкен жауапкершілікті іс..

Алаш – қазақ үшін қасиетті ұғым. Арғы жағында қандай тарих, қандай түсінік жатқандығына карамастан, бүгінгі жұртшылық бұл ұғымды өткен ғасырдың басында қазақ ұлтының тәуелсіздігі үшін күрескен "Алаш" қозғалысымен және соның басында тұрып, "Алаш" партиясын, "Алашорда" өкіметін құрған ұлт зиялыларының есімімен байланыстырады.

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасы саясатында ұлттық мемлекеттілікті нығайту басты басымдықтардың бірі болып отыр. Ол үшін тарих тағылымынан сабақ алып, ұлттық сананы қалыптастыру жолындағы Алаш қайраткерлерінің қызметін терең зерделеп, жетекші ойларын басшылыққа алу орынды.

XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. «Олар өз қызметінің басты мұраты қазақ халқының ұлттық төлтумалылығын сақтау, сонымен бірге, оның тарихи өткенін қалпына келтіріп, ұлттық санасын шындау деп санаған», – деп көрсетеді Н. Назарбаев «Тарих толқынында» кітабында. Ұлт зиялылары Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Ә. Ермеков, Х. Ғаббасов, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, т.б. қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі, ең алдымен, дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. Қазақ халқының көшбасшысы болған зиялылар жаңа қоғам құру сәті келгенін айқын түсініп, жаңа жағдайдағы саяси күрес жолына шықты.

Қаламгер-ғалым Ақселеу Сейдімбек «Қазақ әлемі» атты еңбегінде қазақтың этникалық мәдениетіне, дәстүрлі фольклоры мен этнографиясына, ұлттық тарихына, рухани болмысы мен таным зердесіне қатысты отаршылдық туралы соңғы пайымдауларға тоқталады. Ол: «Отаршылдықтың тақсіретін тартқан жүздеген ұлттар мен ұлыстар сияқты қазақ халқы да ең ауыр кезеңді социализм тұсында өткерді. Бұл орайда адамзат баласының ұзақ тарихындағы ең үлкен, ең ауыр қылмыс XX ғасырда ҚСРО (СССР) деп аталатын ұлы империяның аясында жүзеге асты деп тұжырым жасайды. Ойын ары қарай: «Бір ұрпақтың көз алдында өткен екі бірдей дүниежүзілік соғыстың миллиондаған құрбандары да емес; ол – миллиондаған адамды бас бостандығынан айырған лагерьлердің архипелагы да емес; ол-технократтық жабайылық тудырған экологиялық сүргін де емес; ол-соғыссыз-ақ 4 миллион қазақты қырып тастаған геноцидтік саясат та емес; ол-тұтас ұлттардың қазақ даласына жер аударылуы да емес немесе тың игеру науқанын желеу етіп 3 миллион славянның Қазақстанға басып кіруі де емес; ол-керек десең қырық жыл бойы (1949-1988) қазақ даласында бейбіт халықтың ортасында сынақ үшін жарылған 500-ге тарта жарылған атом бомбасы да емес...

Ол қылмысты былай деп тұжырымдауға болады: адамзат баласының тарихындағы ең үлкен қылмыс – социалистік системаның тотаритарлық өктемдікпен 200-ден астам ұлтты мидай араластырып жіберуі болды.

Нәтижесінде жүзге тарта ұлттар жойылып кетті Яғни ғасырлар бойы қалыптасқан жүзге тарта төлтума мәдениет мәңгілік жоқ болып, жұмыр жердің мәдени-рухани болымысы солғын тарты. Мұндай ауқымдағы қасіретті адамзат баласы бұрын соңды басынан кешкен емес»-дейді [3,441].

Тап осы отаршылдық кезеңде қазақты “оқымаған, надан” деген нәубет сөздер көп айтылды. Өйткені, оның астарында үстем тап идеологиясының саяси мақсат-мүдделері бар-тын. Мәселен, кешегі партократия заманында жүргізілген қазақтарды кемсітуші үгіт-насихаттарда: ”қазақтарға барлық жақсылық (оқу, білім, өнер, мәдениет т.б) тек кеңес дәуірінде ғана жасалды, одан бұрын олар (2-ақ пайызы оқыған) сауатсыз, надан болды” деген пікірді ел санасына сіңіруге тырысты. Бұл, әрине, шындыққа жатпайтын пікір еді.

Осы пікірдің жалғандығын “Қазақ халқының тарихи тағдырында шешендік өнердің маңызы мен мәні өте жоғары... Қазақ шешендік өнері билер дәуірінде мейлінше кең қанат жайып, өсіп-өркендеді, қоғамдық сананың барлық түрлеріне ықпал етті. Сөз өнерінің дамуына да шешендік сөздің әсері зор болды.”[4,3] деген Ж. Дәдебаевтың ғылыми тұжырымы да нақты дәлелдеп тұр. Халық өркениетінің ұлттық құндылықтарының иесі болған қазақ шешендері әрқашан да халқының, өз ұлтының алдындағы рухани көсемдік қызметін адал атқарған. «Қарға тамырлы қазақ» өзі өмір сүріп отырған, тұрмыс тіршілік болмысын, ел-жұрт арасындағы қарым-қатынастарын, жақсы-жаман жағдаяттарын ой елегінен өткізіп отырған. Соты, қаралаушысы мен ақтаушысы жоқ заманда жер мен жесір дауын, ру ішілік, ру аралық, басқа да ел арасындағы дау-жанжалдарды әділ шешіп отырған. Ел аузындағы «Халық айныса кім түзейді?», «Ата тұрып ұл сөйлесе ер жеткені болар», «Қадірсіз десең халқымнан сұра», «Халқыңа әділ бол», «Бірлігі кеткен ел жаман», «Айыпты айып жусын, ашуды ақыл қусын», т.б. шешендік сөздердің астарында бүгінгі билік басындағыларға да қарапайым халық өкіліне де, өсіп келе жатқан жастарға да ғибрат аларлық өсиеттерге тұнып тұр. Бұл бағытта ұлы Абайдың ғибратты сөздері мен кәусәр бұлақтай мөлдір жырлары, таусылмас қазына іспетті дүниелерінің мектеп оқушыларына арнайы оқытылуы яғни Абайтану пәнінің енгізілуі адамгершілікке, адалдыққа, бірлікке, елін сүйуге, әділдікке, ел билеуге тәрбиелеудің шынайы белгісі болатындығын анықтайды.

Халық ойының, өркениет құндылықтарының иесі болған ұлттық тұлғалар әрқашан да халқының, өз ұлтының алдындағы рухани көсемдік қызметін адал атқарған және тарихи тұлғалар ұлттық құндылықтары мен қасиеттері арқылы ерекшеленген.

Ұлттық тұлға – жеке ерекшелік қасиеттерді бойына сіңірген, бойында ешкімді қайталамайтын өзіне ғана тән қасиеттері бар, белгілі бір қоғамда өмір сүретін және сол қоғамға бейімделген, ұлтының рухани құндылықтары мен ұлттық ерекшеліктерін жете меңгерген, Рухани жаңғырған, биологиялық, әрі рухани тіршілік иесі бола алады деп тұжырымдап, мынандай анықтама бердік. Ұлттық тұлға дегеніміз–ұлтының рухани қажетін өтейтін, соған өзінің саналы ғұмырын арнайтын адам.

Бәсекеге қабілетті ұлттық тұлға рулық-жүздік танымнан жалпы ұлттық санаға, дүниетанымға өтуге, ұлт ретінде әлемдік кеңістіктегі өз орнын анықтап алуға, барлық рухани дағдарыс түрлерінен арылуға, халқының білімді болуына қызмет етуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Беркімбаева Ш.К., Қалиев С.Қ. Қазақтың тәлімдік ойлар антология-сы. –Алматы: 2005.-400 б.
2. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. - Алматы: 1981.– 1-том.-388 б.
3. Мұхтар Мағауин. Қобыз сарыны. – Алматы: Жазушы баспасы, 1968.-150 б.
4. Дәдебаев Ж. Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері. – Алматы: Қазақ университеті,1996. – 222 б.
5. Құнанбаев А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2т-1968.-243 б.
6. Абай тағлымы. // Құрастырған ф.ғ.д., профессор Нығмет Ғабдуллин. –Алматы: Жазушы, 1986. -426 б.
7. Айталы А. Ұлттану. – Алматы: Арыс, 2003.– 226 б.

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР – ҰЛТТЫҢ БОЛМЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗІ

Ұлттық код – ұлтымыздың даралық ерекшелігі әрі өзіндік қасиеті. Бүгінде кең қолданылатын код деген сөзді құлыпты ашатын құпия кілт ұғымында түсінуге болады, қазақтың ұлттық коды деп қазақ халқының жаратылысын, табиғатын, рухани бітімін, өмір салтын айқындайтын белгілерді айтқан жөн. Тарихи тамыры тереңде жатқан, ұлтымыздың күні бүгінге дейін бәрінен жоғары бағаланатын қасиеттері, қазақтың ұлттық болмысының сырын түсінуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңдағы тәуелсіз еліміздің жас ұрпағын өз халқының тарихын, тегін, салт-дәстүрін, тілін, білімін, адамзаттық мәдениетті, адами қасиетті мол терең түсінетін шығармашылық тұлға етіп тәрбиелеу өмір талабы, қоғам қажеттілігі.

Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың: «Бүгінгі күнді түсініп-түйсіну үшін де, болашақтың дидарын көзге елестету үшін де кешегі кезеңге көз жіберуіміз керек» – деген салиқалы сөзі осы қажеттіліктің мәнін ұғатындай із қалдырды. Ұлттың рухани коды күрделі, көп астарлы құбылыс. Біз бүгін рухани жаңаруды бір ғана фактормен байланыстыра алмаймыз. Бүгінгі этноәлеуметтанымдық тұжырымдарға сүйеніп, ұлттың рухани кодының көптеген маңызды индикаторларын айтуға болады. Ұлттық тіл, отбасы, ұлттық мәдениет, ұлттық білім, ұлттық тәрбие, ұлттық дәстүр мен салттар т.б. Сондықтан ұлттық код бір-бірімен үйлесімді, өзара ықпалдасқан көптеген ұлттық құндылықтардың жиынтығы. Маңызы жағынан ұлттық идеология деуге де болады. Осы тұрғыдан қарағанда ғалым, филология ғылымдарының докторы Ж. Дәдебаевтың Сырым шешен, Бөлітірік шешен және қазақ шешендік өнері туралы жазған ғылыми еңбектері қазақ шешендерінің табиғатын, рухани бітімін, өмір салтын айқындайтын қазақтың ұлттық коды деп айтуға әбден лайық. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» деп атап көрсетілген. Аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тиімді пайдалану секілді мәселелерді анықтап алу, білім беру жүйесіндегі басты ұстаным ретінде әркімнің өзінің білім алуға деген жеке әлеуетін қоғамда барынша пайдалануға көмектесетін оқыту жүйесін дамытуды қамтамасыз етуді көздейді және әрбір азаматтың білім алуға құқықтығын негізге ала отырып, жастар бойына ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастырып, құрметтеуге тәрбиелеуде дидактикалық шарттар яғни оқыту, тәрбиелеу, дамыту, қалыптастыру үрдісін жан-жақты қамту қажеттілігі туындайды.

Осы орайда Елбасының «...Барлық дүние мектептен басталады. Сондықтан әлемдік стандартқа сай жалпы орта білім беретін жүйеге көшіп, педагогтардың кәсіби деңгейі мен жаңа оқулықтар мен біліми технологиялардың сапасын арттыруымыз қажет...», – деп, атай келе «Қазақстан – 2030» бағдарламасында: «...Біздің жас мемлекетіміз өсіп-жетіліп кемелденеді. Біздің балаларымыз бен немерелеріміз онымен бірге ер жетеді. Олар өз заманының жауапты да жігерлі, білім өресі биік, денсаулығы мықты өкілдері болмақ. Олар бабаларының игі дәстүрлерін сақтай отырып, қазіргі заманғы нарықтық экономика жағдайында жұмыс істеуге даяр болады...», – деген айтулы сөзі еріксіз ойға оралады. Ұлттық тәрбие деп, жеке тұлғаның ұлттық сана сезімі мен мінез-құлқының ана тілін, ата тарихын, төл мәдениетін және ұлттық салт-дәстүрлерді меңгеруі негізінде қалыптасуын айтамыз. Ұлттық мәдени құндылықтар дегеніміз не? Қарапайым тілмен айтқанда ұлттық мәдени құндылықтар – белгілі бір ұлтқа, ұлт азаматына тән зат, адами қадір-қасиет, яғни халық ғасырлар бойы жинақтаған ұлттық рухани және материалдық құндылықтар. Адамдардың бойында қалыптасқан имандылық қадір-қасиеттер рухани құндылықтарға, ал адамдардың қолымен жасалған тұтыну заттары мен кәсіби материалды құндылықтарға жатады. Өзімізді өзіміз бағалай білуге бет бұру – ұлттық байлығымызды игеру, ұлттық санамызды дамыту. Ұлттық құндылықтарды іріктеп, оқыту процесіне енгізу арқылы ұлттың тұнып тұрған асыл мұралық рухани байлығынан болашақта ел билейтін ұрпақтарды сусындатып, отбасында да, қоғамда да ұлтжандалылық пен отаншылдыққа баулып, өз халқын, өз мемлекетін көздің қарашығындай қорғайтын тұлғаларды тәрбиелеп шығару.

Қазақтың маңдай алды ұлы Ж.Аймауытов: «Мен халыққа кіндігіммен байланып қалғанмын. Оны үзе алмаймын. Үзу қолымнан келмейді» – дейді. Қазақ халқының осындай дәріптеуге, қастерлеуге, дамытуға тұрарлық ұлттық рухани және материалдық құндылықтары туралы ұлағатты, құнды ойларын халық игілігіне, келешек ұрпақты тәрбиелеуге пайдалану қажет. Қоғамдағы адамдар жасаған рухани, материалдық, мәдени құндылықтардың алмасуы оқыту процесі арқылы жүзеге асырылады.

Интеллектуалдық деңгейі жоғары тұлғаны қалыптастыру үшін, оны оқытып қана қою жеткіліксіз. Оны тұлға ретінде жан – жақты дамытуға қолайлы, оқытудың шығармашылық түрін жасау қажет, яғни шығармашылық оқу әрекетін туғызу қажет. Бұл баланы, берілген оқу материалын жаттап алу ғана емес, керісінше өз бетімен білім алу үшін ізденуге үйретеді. Жеке тұлғаны ұлттық тәрбие арқылы дамыта отырып, нақты әрекет арқылы оқытуда белсенді қарым-қатынас, әрбір мәселеде өз көзқарастарын білдіріп отыруы, қоғам алдындағы жауапкершілігінің болуы, өзіндік бақылау мен бағалауды, шешім қабылдауды үйрену және оны дамыту, әр түрлі пікірлерді қабылдай алу, бір-бірінің пікірлері мен ерекшеліктерін құрметтеу сияқты құндылықтардың болуы керек. Олай болса, жастардың ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастыру негізінің бірден-бірі олармен ортақ жүргізілетін тәрбиелік іс-шаралар. Адамның бойына жақсы адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуы, өнер-білімді игеруі тәрбиеге, өскен ораға, үлгі-өнеге берер ұстазға байланысты. Осыны жақсы түсінген халқымыз “Ұстазы жақсының – ұстамы жақсы”, “Тәрбие басы – тал бесік” деп ұлағатты ұстаздың еңбегін текке кетпейтіндей өсиет еткен. Осы тұста тағы да ақын М. Жұмабаев «Баланы тәрбиеші дәл өзіндей қылып емес, келешек заманына лайық қылып шығаруы қажет,» – деген ойлары еріксіз еске оралады. Қазақ халқының тәрбие дәстүрі қай халықтың тәрбиесінен кем түсіп көрген емес. Олай болса бүгінгі ұрпағымызды халқымыздың баға жетпес бай салт-дәстүрлері негізінде тәрбиелеу, оларға ата-бабаларымыздың озық дәстүрлерін сіңіруіміз керек. Соның негізі ретінде рухани құндылығы жағынан баға жетпес аса қымбат, көркем туынды ауыз әдебиетінің өзі баға жетпес інжу-маржан, баланың қиялына қанат бітіріп, өсіп-жетілуіне қажет нәрсенің қоры деуге болады. Бұл орайда А.Байтұрсынұлының «Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді суреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын – сөзбен сөйлеп, суреттеп көрсетуге болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді. Ал басқа өнердің бәрінің де, қызметін шама шарқынша сөз өнері атқара алады» деуі тегін еместігін айтуымыз керек. Еліміздегі бүгінгі жастарлар нарықтық реформа және өзгеден қоғамдық қатынастар жағдайында өскен ұрпақ. Ұлттық құндылықтар бұл жастардың құндылық бағыттылығына қалай да болса бір әсерін тигізеді. Қазіргі ұстазға қойылған негізгі талап бала санасында қай кезде де сапалы білім алдыңғы қатарлы әлеуметтік құндылық болып есептелетінін сезіндіру. Сапалы білім алу мен ұлттық құндылықтарды сіңіру арқылы ғана өзгеріп жатқан өмір жағдайларына дағдыландыру.

Қазақ халқының поэтикалық өнерінің бала бойында жалпы адамзаттық құндылықтардың қалыптасуына ықпалы мол. Балалардың әсемдікке, сұлулыққа деген көзқарасын қалыптастыруда Абай өлеңдерінің рөлі ерекше. «Қуатты ойдан бас құрап, еркеленіп шығар сөз», – деп ұлы ақынның өзі айтқандай, ақынның өлеңдері туған жердің сұлу табиғатын, қазақ ауылының көріністерін, ақ көңіл ауыл адамдар бейнесі сан алуан сезімдерімен ұласып отансүйгіштік қасиеттерін қалыптастырады. Тұлғаның дамуы – өте күрделі, ұзақ және қарама-қайшылыққа толы процесс. Өйткені тұлғаның дамуы қарама-қайшылықтар күресінен туындайды. Бұл тұста қазақ тілі мен әдебиеті мамандары ұлттық құндылықтарды пайдалану арқылы жастардың ішкі жан дүниесін демократияландыру идеясын басшылыққа алып, барлық білімнің негізі, алғашқы басқышы болғандықтан, тұлғаға шығармашылыққа қажетті білімді, дағдыны қалыптастыруға негіз бола алады. Бүгінгі таңда белең алған жастар арасындағы келеңсіз жайттардан арыламыз десек, ұлттық тәрбиеге баулитын салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрпымыздың маңызының тереңде екендігіне көз жеткіземіз. Жалпы баланы қадір-қасиетін жоймаған салт-дәстүрлермен, әдет-ғұрыптармен, жыраулық қисса-дастандар, шешендік және нақыл сөздермен, эпостық және батырлар жырымен, мақал-мәтелдер, ұлттық ойындар арқылы тәрбиелеуде ұтарымыз көп.

Жоғары білім беретін жоғары оқу орындарында жан-жақты білім мен тәрбие берудің және оған болашақ мамандарды дайындаудың бағдарлы идеяларын ел басы Н.Ә.Назарбаев жаңа жалпыұлттық құндылықтар жасауда алдыңғы қатарлы күш болуы керек. Олар заманға сай және болашаққа құлшынысты болуға тиіс», «Біз жастарымыз бағыт алып, бой түзеуге тиіс өз заманымыздың жаңа қаһармандарын көрсету және жасауымыз керек» – деген әлеуметтік, қоғамдық талап қойылған. Бұл талаптар елбасының ұлттық құндылықтарымызға деген оң көзқарасынан туындап, жалғасын тапқандығының дәлелі.

Ал осы талаптардың басты мақсаты жас ұрпақты білім мен тәрбиенің негізі – ұлттық тәлім-тәрбиенің негізінде рухани-мәдени мұралар сабақтастығын сақтай отырып тәрбиелеу десек, осы құндылықтар арқылы жас ұрпақтың рухани санасын қалыптастыра ұсыну жұмысын жалғастыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі болмақ. Демек, ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін: жас ұрпақтың ұлттық сана – сезімін қалыптастыру; олардың санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту; ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұралдары қастерлеу; жас ұрпақ бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық, тәрзіді ұлттық мінездерін қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана басты мақсатқа жетеміз. Сонда ғана Елбасының өзінің Қазақстан халқына Жолдауына «Бәсекеге» қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін» және «Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады» деп атап өткен сенімін ақтай аламыз.

Ал ұлттық тәрбие сол ұлттың рухани-мәдениетінің дамуының негізі қозғаушы күші болып, адамзаттық құндылықтардың құрамдас бөлігі және әр ұлттың қоршаған табиғат ерекшеліктеріне сай өмір салты негізінде ғасырлар бойы жинақталған тұрмыстық және рухани мұрасы ретінде қызмет атқарады. Осылайша жер бетіндегі түрлі ұлттың мақсаты – өз ұрпағының бойында адамдық қасиет, ұлттық рух пен мәдениеттің күш-қуатын қалыптастыру, ұлттың болмысын, оның өмір сүру тәсілі мен тәжірибесін, тәрбие ықпалының жолы мен бағытын кең түсіндіре білу. Ендеше ұлттық құндылықтарымызды сақтау арқылы еліміздің білім беру саясатының ұлттық-рухани дамуына, білім жүйесінің жетілуіне, қоғамда өзіне лайық орын алатын білімді болашақ тәрбиелеуге, озық қоғам құруға қол жеткізуге болады. «Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті», – дейді М. Жұмабаев – десекте ұлттық тәрбие арқылы сол халықтың қаны мен жанын, рухани-мәдениетін бойына сіңіреді, елдің еңселілігінің, қоғамның сауаттылығының көрінетін тұсы – рухани-мәдениет деңгейімен өлшенеді. Бұл ғасырлар бойы өмір сүрген халықтың қалыптасқан болмысы, тұрмыс тіршілігінің көрінісі, сана-сезімінің алғы шарттары, сол арқылы сипатталған тарихи көрсеткіші. Рухани-мәдени құндылықтарды бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеу құралы ретінде қарастыруға негіз бар. Ал сол интеллектуалдық әлеуетін қалыптастыру ордасы ретінде мәдени орта ұғымы мәдениеттің коммуникациялық табиғатымен тығыз байланысты. Сондықтан рухани-мәдени мұралар білім мен тәрбие беру үдерісінде жас ұрпаққа нағыз ұлттық білім негіздерін беруге мүмкіндік береді деп сенеміз. Өйткені қазіргі білім беру жағдайында жас ұрпақтың ұлттық білім алуының маңызы арта түспек. Кезінде бұл жөнінде: «Ұлттық білім алудың жолы көп, жолдың ішінде ең төтесі-жақсы мектеп, білімді мұғалім, мұнан қалса, ел ішінде көпке түсінікті болып жазылған білімді кітаптар. Сондықтан, мектеп түзу-біздің бірінші жұмысымыз», – деген. Демек, тәрбиенің түп тамыры да, қайнар көзі де – рухани-мәдени мұралар – біздің басты ұлттық құндылығымыз, сол баға жетпес құндылықтарды бағалай білетін ұрпақ қана үлкен табыстарға жетеді. Ал бүгінгі таңдағы Қазақстандық білім беруде әлеуметтік өзгеріске байланысты құндылық бағдарындағы жаңа даму кезеңін бастады. Сол жүріп жатқан ауқымды өзгерістердің мәнін әділ пайымдау бәрінен бұрын жас ұрпақты тәрбиелеп жатқан мына біздерге, ұстаздарға үлкен жауапкершілік жүктейді. Осылайша ұлттық тәрбие мәселесі – адамзат тарихынан өн бойына ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат. Бүгінде жас мемлекетіміздің өркениеттік биігіне көтерілген, қазақстандық патриотизм, азаматтық парыз, рухани асыл мұраттар тұлға бойындағы құндылықтар мен ар тазалығы және басқа қасиеттерді жатқызуға болады. Осыған байланысты қазақтың дәстүрлі ұлттық құндылықтарын қалыптастыруда жаңа жолдарды іздестіру басқа да елдердің құндылық жолдарымен де байланыстыруға болады. Бұл құндылықтар қазақ халқының дүниетанымын, ақын-жыраулардың, би-шешендердің, тарихи қайраткерлердің көзқарастары мен дүниетанымдық сабақтастығынан бастау алады. Әр заманда, тіпті әр дәуірде өмір сүрген ойшылдарымыздың сол-әлеуметтік мәдени ортасын ескеру, талдау ұмытылып бара жатқандай. Сол әлеуметтік мәдени орта ретінде ұлттық құндылықтарымызды насихаттайтын білім ордасы – жас ұрпаққа сапалы білім, саналы тәрбие берумен қатар халықтың биік рухы мен ғасырлар бойы жинақталған мұраларын келешек ұрпақ игілігіне жеткізіп отыратын рухани-мәдени ұлттық тәлім-тәрбие беретін орын десек қателеспейміз.

Осы орайда Елбасының: «Мағжанның жүрек тебіренерлік мөп-мөлдір асыл лирикасы, Мұхтардың көркем прозасы, Шоқанның барша әлемді таңқалдырған жаңалықтары, ұлы Абайдың түпсіз терең философиялық толғаулары сияқты осынша мол рухани қазына әрбір адамның ішкі жан дүниесін байытып, сана-сезімін шарықтата көтеретініне күмән келтіре алмаймыз» деуінің өзі біздің жоғарыда айтылған пікірлерімізге толық дәлел бола алатындығын айтқымыз келеді. Жас ұрпақты осындай рухани мұраларымыз арқылы отанды сүйуге, адалдыққа, адами тазалыққа, ізгілікке, имандылық пен инабаттылық сезімдерін қалыптастыра тәрбиелеу әрбір ұстаздың абыройлы парызы деп білеміз. Ол үшін оқытушы-ұстаз қазіргі заманға лайық өзінің білім беру ісінде рухани ұлттық дәстүрлерді сақтап, дамыта отырып, шығармашылық ізденіспен жұмыс істеп, өмірге еніп жатқан жаңа технология мен техниканы меңгерген, білігі мен білімі жоғары ұлағатты тұлға болуы тиіс. Осылайша қазіргі ғылым мен техниканың ұшқыр заманында озық ойлы жаңашыл, жан дүниесі, болмысы ұлттық құндылықтардан нәр алған жас ұрпақтың рухани мәдениетін тәрбиелеудің көп қырлы тұстарын меңгеруге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: Өсім, реформалар, даму. ҚР президенті Н.Ә.Назарбаевтың қазақстан халқына жолдауы. 30қараша, 2015.
2. Дәдебаев Ж. Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1996. – 222 б.
3. Дәдебаев Ж. Сырым шешен // Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – III том. Алтын Орда дәуірі мен казак хандығы тұсындағы әдебиет. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 462– 475 бб.
4. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Наурыз, 2016ж.
5. Ұлттық тәрбие журналы №1, 2011ж.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ПОВЕСТИ М.ГОРЬКОГО «ДЕТСТВО» НА КИТАЙСКИЙ ЯЗЫК

Произведения русского писателя Максима Горького в Китае переводили как напрямую с исходного языка, так и с английского, и с японского. Первый доподлинно известный перевод относится к 1907 году. Автором перевода был известный в китайских литературоведческих кругах У Тао. Несмотря на то, что европейских языков переводчик не знал, его перу принадлежат переводы многих американских и европейских писателей. Несмотря на то, что он переводил с японского, его труды до сих пор получают исключительно высокие оценки и считаются литературными шедеврами. У Тао перевел один из первых его рассказов – “Каин и Артем” (в переводе У Тао – “Печаль на склоне лет” (“*忧患余生*”, “*Юхуань юйшэн*”)); в дальнейшем рассказ переводился еще дважды под заголовками “Жизнь иудейская” (“*犹太人之生活*”, “*Ютайжэнь чжи шэнхо*”) и, собственно, “Каин и Артем” (“*该隐和阿尔乔姆*”, “*Гайинь хэ Аэрцяому*”), который вышел в журнале “*东方杂志*” (“*Дунфан цзачжи*”, “*Восточный журнал*”). Большого интереса у китайской аудитории на тот момент произведения Горького не вызывали, и новые переводы носили бессистемный характер [1-8].

Новый интерес к произведениям Максима Горького появился в период Движения за новую культуру. Кроме классиков китайские переводчики с большим вниманием относились и к современной литературе – они искали в ней новые темы и стилистические приемы, которых не знала прежде китайская литература. Горький не стал исключением – он был не только современником, но и революционным писателем из страны, в которой произошла пролетарская революция, – мысль о которой будоражила умы студентов и прогрессивной интеллигенции.

В данный период произведения Горького переводили Тянь Туй, Лю Баньнун, Чжоу Шоуцзюань, Ху Ши, Чжэн Чжэньдо, Чэнь Цзэминь, Сунь Фуюань, Ху Гэньтянь, Цюй Цюбай и другие. Как и У Тао, большинство из них переводили произведения советского писателя с других языков. К сожалению, изучение переводов этого периода затруднено, так как:

- 1) переводы по большей части были не прямыми, а опосредованными;
- 2) многие переводчики очень вольно обращались с исходными текстами, поэтому получившийся перевод мог сильно отличаться от оригинала – имена главных героев, мест и даже сюжет мог быть изменен практически до неузнаваемости;
- 3) даже в тех произведениях, которые были переведены достаточно близко к оригиналу, переводчик легко мог изменить название. Так, известно, что Ху Ши заменил название “*鲍列斯*” (“*Баолесы*” – “*Баллада о графине Элен Де Курси*”) на “*他的情人*” (“*Та дэ цинжэнь*” – “*Его возлюбленная*”), а “*马卡尔·楚德拉*” (“*Макаэ Чудэла*” – “*Макар Чудра*”) долго носил заглавие “*高原夜话*” (“*Гаююань е хуа*” – “*Ночная беседа на плато*”). Кроме того, само имя Горького не было унифицировано, и вместо известного теперь “*高尔基*” (“*Гаоэрцзи*”) можно было встретить, например, “*戈厉机*” (“*Гэлици*”) [9-13].

Несмотря на массовость переводов этого периода, Горький по-прежнему оставался на периферии зарубежной литературы в Китае. Во многом это было связано с тем, что на тот момент прямых переводчиков с русского было значительно меньше, чем с французского, английского и японского. Однако после провала революции 1927 года интерес к его творчеству возрастает многократно. Практически сразу Ли Лань представляет перевод романа “*Фома Гордеев*” (в переводе Ли Ланя – “*胆怯的人*” (“*Даньце дэ жэнь*” – “*Малодушный человечиска*”), дальнейшие переводы получили оригинальное название – “*福马·高尔杰耶夫*” (“*Фума Гаоэрцзеефу*”). Кроме того, в 1928 году в Шанхае выходит сразу три сборника рассказов Горького, но на английском языке [14-15].

Тем не менее, в 30-40-е годы за переводы Горького берутся маститые писатели, как Лу Синь, Мао Дунь, Ба Цзинь, Юй Дафу и другие. Именно в это время создаются наиболее качественные переводы. Они строго следуют оригиналу, имена и названия выверены, а уровень их литературной ценности не может вызывать сомнения. За короткий срок было переведено практически все наследие советского писателя, и сегодняшние переиздания воспроизводятся именно по материалам тех лет. Произведения Горького становятся настолько популярны среди студентов и интеллигенции, что многие европейские и американские писатели оказываются практически вытеснены со страниц литературных журналов. Он становится своего рода наставником “*новой китайской литературы*”, а его авторитет как писателя и

коммуниста практически безграничен. Так, на прошедшем в 1934 году Втором Всекитайском съезде Советов Китайской Советской Республики Горький был избран одним из почетных председателей съезда.

Нужно отметить, что правительство КНР всячески поддерживает изучение наследия Максима Горького, а также и всей русской литературы. Например, не так давно для переводчиков и литературоведов в области русской литературы была учреждена премия им. Горького.

В данной статье сравним переводы повести М. Горького «Детство» на китайский язык. Переводческие версии принадлежат Го Джиашен, Ли Хуэйфан, Не Ганчжэн и Гао Хоуцзюань.

М. Горький. Детство	(Го Джиашен)郭家申 “童年”	(Ли Хуэйфан)李辉凡 “童年”	Не Ганчжэн и Гао Хоуцзюань(聂刚正和高厚娟) “童年”
Оригинал	Перевод на китайский язык	Перевод на китайский язык	Перевод на китайский язык
В полутемной тесной комнате, на полу, под окном, лежит мой отец, одетый в белое и необыкновенно длинный.	在昏暗狭小的房间内, 我父亲躺在窗前的地板上, 全身素白, 显得身子特别长。	在一个昏暗、狭小的房间里, 我的父亲躺在窗下的地板上, 他身穿着白色的衣裳, 身体显得非常之长。	在一个晦暗而又狭窄的小屋里, 父亲躺在窗下的地板上, 他穿一身白衣裳, 身子显得特别长。

Название повести в переводе для всех китайских версий один и тот же. Все переводчики оказались едины в переводе названия «Детство». Так и должно быть. В данном отрывке из-за грамматических различий между китайским и русским языками Го Джиашен перевел словосочетание «мой отец» как просто «отец», опустив местоимение «мой». Ли Хуэйфан остался верен оригиналу и добавил притяжательное местоимение. Их переводы идентичны. Не Ганчжэн и Гао Хоуцзюань опустили «мой» и только дословно перевели существительное. Понимание общего смысла текста тремя переводчиками одинаковый. Даже без указания на принадлежность читатель понимает, что это родной отец главного героя, а не чужой. Данный прием опущения можно легко понять по контексту. «На полу, под окном, лежит мой отец» – Ли Хуэйфан, Не Ганчжэн и Гао Хоуцзюань перевели точно так же, как в оригинале «мой отец лежал на полу под окном», только изменив порядок слов.

Перевод Го Джиашен смыслового отрывка «на полу, где мой отец лежит под окном» приобретает фактически тот же смысл, выраженный в данном контексте. Несмотря на то, что используемый порядок слов различный, смысловые значения исходного текста и выполненного переводного текста сохранены. Словосочетание в оригинале «одетый в белое» Го Джиашен перевел как просто «белый», изобразив героя всего целиком в белом цвете. В переводе Ли Хуэйфан герой был одет «в белые одежды». Не Ганчжэн и Гао Хоуцзюань изменили его одежду в «белую рубашку», применив прием конкретизации. Подобное описание находим и у Ли Хуэйфан. Чтобы лучше донести до читателя, переводчики старались использовать в одном случае прием генерализации, в другом – прием конкретизации.

Следующее сочетание «необыкновенно длинный» китайские переводчики трансформировали в «особенно длинное тело», «тело очень длинное», «тело выглядит особенно длинным», делая упор на размер. Хотя использованы разные формы прилагательного «длинный», лексическое значение слова в переводах сохранилось. Создается впечатление, что измененный порядок слов на китайском языке дает переводчикам собственное видение и понимание исходного текста.

Пальцы его босых ног странно растопырены, пальцы ласковых рук, смиренно положенных на грудь, тоже кривые.	(Го Джиашен)郭家申 他光着双脚, 脚趾头怪模怪样地向外翻着, 一双亲切的手平静地放在胸前, 手指头也是弯曲的。	(Ли Хуэйфан)李辉凡 凡他那双光着脚的脚趾头奇怪地张开, 那双亲切的手安详地放在胸脯上, 手指则弯曲着。	Не Ганчжэн и Гао Хоуцзюань(聂刚正和高厚娟) 两只光脚丫子上的脚趾全部奇怪地叉开, 那双令人感到亲切的手却温顺地搭在胸前, 但也是扭曲的。
---	--	--	---

В этой части дается описание внешности отца героя. Го Джиашен выдает свою версию: «странные пальцы ног», «на его груди спокойно лежит ласковая рука, а его пальцы изогнуты». Он также подчеркивает, что «пальцы ног повернуты наружу, а пальцы рук изогнуты». Описание пальцев отца героя для Ли Хуэйфана немного странно: «добрые руки спокойно лежали на груди, а их пальцы согнуты», «пальцы ног были странно раскрыты». У Не Ганчжэн и Гао Хоуцзюань «пальцы на двух босых ногах странные», «ласковые руки также искривлены». Переводчики отмечают, что «пальцы на двух босоногих ногах странно

расходятся», также «рука согнута», а не пальцы. Здесь переводчики отличились вольной интерпретацией текста оригинала. Но все переводчики едины во мнении, что «рука отца была спокойной, смиренно и послушно лежала на его груди».

Его веселые глаза плотно прикрыты черными кружками медных монет, доброе лицо темно и пугает меня нехорошо оскаленными зубами.	(Го Джиашен) 郭家申他双目紧闭，可以看见铜钱在上面留下的黑色圆圈；和善的面孔乌青发黑，龇牙咧嘴，挺吓人的。	(Ли Хуэйфан) 李辉凡他那双快活的眼睛紧闭着，就像两枚圆圆的铜币，善良的脸色发黑，难看地龇着牙齿，使我害怕。	Не Ганчжэн и Гао Хоуцзюань (聂刚正和高厚娟) 他那双快乐的眼睛紧紧地闭着，就像上面盖着两枚圆的黑色的铜钱。善良的脸黝黑，只是那龇出的牙齿使我害怕。
---	---	---	---

Следующая часть перевода текста оригинала полностью отличается у всех переводчиков. Фразу «Его веселые глаза плотно прикрыты черными кружками медных монет» Го Джиашен переводит: «его глаза, как черный круг, оставшийся от медных монет». А Ли Хуэйфан, Не Ганчжэн и Гао Хоуцзюань переводят: «глаза как две круглые медные монеты», используя сравнение. Другое различие заключается в том, что Го Джиашен переводит, изображая глаза «закрытыми», а последний интерпретирует их как «счастливые», то есть «счастливые глаза», близко к исходному тексту: «веселые глаза». Го Джиашен опускает слово «счастливый». Переводчик отмечает, что «его глаза закрыты», «доброе лицо темно», и не отходит далеко от исходного текста, хотя между «прикрытыми» и «закрытыми» глазами есть существенная разница. У Го Джиашен лицо отца рассказчика «доброе». Не Ганчжэн и Гао Хоуцзюань отмечают у героя «черный цвет лица», что не совсем означает то же самое, в оригинале это слово «темный», которое несколько не согласуется с данным контекстом.

Так, современная китайская критика произвела коренную переоценку творчества М. Горького: если раньше он расценивался как «революционер» и «идейный наставник», то сейчас литературоведы все чаще отмечают богатый внутренний мир писателя и тонкий психологизм его произведений, который не всем переводчикам его произведений удается осилить. Сегодня идеологическая подоплека творчества Максима Горького отходит для китайских критиков на второй план, а под пристальное внимание попадает исключительность персонажей, атмосфера и нестандартные сюжетные ходы. Можно сказать, что переводчикам произведений М. Горького предстоит кропотливая работа по переосмыслению творчества писателя и адекватному воспроизведению авторских текстов, этого тонкого знатока душ простых людей.

Список литературы:

1. Боровская Н. Е. По страницам литературно-художественных изданий для детей // Обзор современной художественной литературы за рубежом. 1984. № 3. С. 67-71.
2. Родионов А. А. О переводах новейшей китайской прозы на русский язык после распада СССР // Вестн. С.-Петербург. ун-та. Сер. 13: Востоковедение. Африканистика. 2010. Вып. 2. С. 137-149.
3. Черкасский Л. Е. Русская литература на Востоке: Теория и практика перевода. М.: Наука, 1987. 184 с.
4. Шнейдер М. Е. Русская классика в Китае: Переводы. Оценки. Творческое освоение. М.: Наука, 1977. 272 с.
5. Го Эцюань. Перевод, издание и исследование русской и советской литературы в Китае. Пекин: Изд-во литературы на иностранных языках, 1987. 112 с.
6. Zhongguo banben tushuguan (China Archives of Publications). URL: <http://www.capub.cn> (дата обращения: 07.09.2013).
7. Редакторская подготовка изданий: учебник / Антонова С. Г., Васильев В. И., Жарков И. А., Ко-ланькова О. В., Ленский Б. В., Рябинина Н. З., Соловьев В. И.; под общ. ред. С. Г. Антоновой. М.: Изд-во МГУП, 2002. 468 с.
8. Ивлев Л. Переводы Максима Горького на китайский язык. URL: <http://sanwen.ru> (дата обращения: 20.08.2013).
9. Рифтин Б. Л. О современной китайской детской литературе // О литературе для детей. Л.: Государственное Изд-во Детской Литературы Министерства Просвещения РСФСР, 1955. С. 171-199.
10. Chen Xiaoli. 20 shiji 90 niandai waiguo ertong wenxue yijie (Chen. Xiaoli. The Translations of Children's Literature in 1990s) // Hunan daxue xuebao (shehui kexue ban). 2011. Vol. 25, N 4. P. 93-97.
11. Zhang Meini. Waiguo ertong wenxue zai Zhongguo (Zhang Meini. Foreign Children's Literature in China) // Zhongguo tushu pinglun. 2000. N. 6. P. 13-15.
12. Fang Weiping. Jinnian laide waiguo ertong wenxue yijie (Fang Weiping. About the Translations of Foreign Literature for Children in the Recent Years) // Zhonghua dushubao. 2008.05.28.
13. Sun Zhangjing. Cong waiguo ertong wenxue yijie kan zhongguo ertong wenxue chuanguo (Sun Zhangjing. Chinese Children's Literature Creation and the Mediators of Foreign Children's Literature) // Chengdu daxue xuebao (jiaoyu kexue ban). 2009. Vol. 23, N 2. P. 63-71.
14. Куликов В. Неизвестный Китай. URL: <http://domknig.com/readbook/21786/> (дата обращения: 20.08.2013).
15. Лю Вэньфэй. Перевод и изучение русской литературы в Китае // Новое литературное обозрение. 2004. № 69. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/69/lu34.html> (дата обращения: 20.08.2013).

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ҮРДСІНДЕ КӨРКЕМФИЛЬМДІ ҚОЛДАНУДЫҢ МҰМКІНДІКТЕРІ

Қазіргі таңда студенттерді ағылшын тіліне оқытудың көкейтесті мақсаты олардың осы тілдің өкілдерімен сөйлесуіне бағытталған коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады. Сондықтан да, студенттерге, оқушыларға ағылшын тілін оқыту барысында тілін оқитын елдің өмірі, мәдениеті, тілдік реалийлері туралы көрнекті түрде мәліметтер берілуі тиіс. Тілдік ортасыз тіл үйренушілердің тілдің коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру – өте қиын іс. Осы мақсатта тіл оқытуда аутентті материалдарды пайдаланудың маңызы зор. Күні бүгін қолымызда білім беремін, үйренемін деген, ағылшын тілінен дәріс беретін мұғалімдерге арналған, барлық қажеттіліктерді қамтамасыз ететін, тіпті әр мұғалімге керекті әдісін таңдап алу жағдайын ұсынатын оқулықтар мен материалдардың саны өте көп. Бұл оқулықтардың көпшілігі бәрімізге белгілі мәтіндерден, қосымша аудио, бейне таспадан тұратын және басқа да компьютерлік тілді үйрету бағдарламаларынан құралатын Oxford, Longman, Pearson және тағы басқа да осылардың қатарындағы оқулықтар мен видеоматериалдар мен үн таспалар. Көптеген елдер, сонымен қоса біздің елдеде жоғары оқу орындарының және тілдік курстардың мұғалімдері осы секілді оқулықтарды қолданады, дегенмен кейбір мемлекеттік және жеке оқу орындарында күні бүгінге дейін ескі, оқушыларға қызықты емес материалдарды қолданылатыны анық. Қандай материал немесе оқулық қолданылмасын мұғалім өз оқушыларының тілді үйренуге қызықты да нақты, нәтиже көре алатындай материал қолдана білуі қажет. Әр сабақты әртүрлі қызықты өткізу үшін, мысалы сабақта аутентті материалдарды неге қолданбасқа және де кейін келе аутенттік материалды қолдану арқылы өз студенттерінің нәтижесін көру арқылы оны одан әрі өз дәрістерінде қолданудың жолдарын іздестіре бастайды.

Ағылшын тілі сабақтарында қолданылатын аутентті материалдарды қайдан табуға болады? Кейбір мұғалімдер үшін бұл жағдай ауыр болуы мүмкін. Бұл жағдайда ең негізгісі *World Wide web* яғни интернетке деген қол жетімділіктің болуы. Бірнеше жылдар бұрын бұл елімізге қол жетімсіз болғаны белгілі, бағасы қымбат болды, ал күні бүгін елдің жағдайы біраз жақсарды, шектеусіз интернетке қолысыз жетті. Міне бүгінде сол интернетті пайдалану негізінде газет журналдарды, үн жазба мен оқу фильмдерін, видеожазбаларды жүктеу арқылы табуға болады. Мұндай материалдарды тіл үйрету сабақтарында қолдану өте қызықты болар еді, әсіресе, мысалы ол әлемге белгілі поп жұлдызы, жаңа технология туралы, жаңа шыққан әндер, фильмдер немесе елге танымал фильм жұлдыздары, автокөлік модельдері, жастарды қызықтыратын сән әлемімен байланысты материалдар міндетті түрде тыңдармен мен көрерменді қызықтырады сөзсіз.

Аутенттілік түсінігі 1970 жылдары пайда болған тілді коммуникативті оқыту бағдарының шығуынан бастау алады. *Аутенттілік* грек тілінен аударғанда негізгі, түпкі деген мағынаны береді. Коммуникативті оқыту принципі өз кезегінде бұрынғы әдістемеден бас тартып, тілді комуникативті мақсатта оқыту үшін дәлірек келетін аутентті материалдарды қолдануды алға тартты. Бұл саясаттың басты философиясы тілді коммуникативті оқытумен байланыстылығында. Осыдан келе көптеген зерттеуші ғалымдар бұл салада көптеген дебаттар жүргізіп, барлық істе аутенттілікті қолданып, зерттеу жұмыстарын жүргізуді көздеді. Морроудың айтуы бойынша аутенттік мәтін – нағыз тілдік, нақты серпінді әсер ететін, белгілі аудиторияға нақты мәлімет беру үшін нағыз тіл білгірі немесе жазушы тарапынан түпкі негізде жазылған мәтін. Көріп отырғанымыздай, Морроу бұл жерде түпкі, нағыз деп ойдан жазған дегенге қарсы мағынада қолданып, басқаша айтқанда аутентті мәтін білім беру саласында қолданылатын оқулықтардағы емес, белгілі бір мағлұмат беру үшін жазылған мәтін және бұл тілді үйрету аудиторияларында емес, күнделікті қарым-қатынас аясында қолданылатынын айтты. Тілді коммуникативті оқыту өзінің даму барысында ең негізгі сөйлеу құзіреттілігіне көңіл аударады. Ғалым жазушы Лидің көзқарасы бойынша тілді үйрету мақсатында жазылмаған мәтін аутентті деп аталады. Сонымен қатар Ли аутентті мәтіндерді жазушылар оқушыларға белгілі бір мәлеметті нақты жеткізу үшін жазады, сол себепті ол коммуникативті сапасы жағынан жоғары деңгейде болуы керек, дейді. Ал, Крамштың пайымдауынша аутенттік мәтіндер педагогикалық салада емес, табиғи күйінде, күнделікті қарым– қатынаста қолданылатын мәтіндер. 1980 жылдары тілді коммуникативтік әдіспен оқытуға ден қойылған кезде басты назар мәдениетаралық қарым– қатынасқа қойылды, өйткені ауызекі сөйлесім белгілі бір мәдени ортада жүзеге асады, себебі, негізінен аутенттік мәтіндер белгілі бір тілдік мәдени орталыққа қатысты және әлеуметтік мақсатта жазылады. Аутенттік мәтіндер сол тілде сөйлеушілердің

мәдени аутенттік контекстінде қолданылады. Аутенттік мәтіндерді ағылшын тілі оқулықтарына түпнұсқа күйінде енгізу керек. Морроудың айтуынша біз аутенттік мәтіндерді орынсыз қолдана алмаймыз, бірақ біз оларды нақты жағдаят, аудитория, анықталған мақсатқа үйлесімді болғанда қолдану туралы әңгіме етеміз. Мысалы, біз техникалық мамандықтар үшін техникалық тақырыптағы, гуманитарлық мамандықтар үшін білім тақырыбындағы аутенттік мәтіндерді қолдана аламыз. Бұл нәрсе бізді қазіргі жағдайға алып келеді, яғни аутенттік мәтіннің контексті қосымша электрондық мәліметтерді қамтуды талап ететін технология ғасыры. Сөзсіз, мәтіннің негізгі бөлімін құраушы контекст болып табылады, өйткені мәтін қағаз бетінен электрондық құрылғыға тасымалданғанда өз негізін жоғалтады. Бұл жағдайда аутенттілікті сақтап қалу мүмкін емес, сондықтан біз қайта аутентті мәтін құруға тырысуымыз керек. Мәтінді қайта аутенттеу үшін біз оның ретін сақтауымыз керек, яғни біздің алдымызда, ең алдымен коммуникативтік мақсаттар тұруы керек.

Педагогикалық модель ретінде, аутенттілік тіл саласында 1980 жылдары негізге ене бастады. Брин әдістемесі бойынша негізделген аутенттілік тапсырмаларымен танысайық:

1. Күнделікті студенттерге қолданылатын мәтіндердің аутентті болуы;
2. Тілдік тапсырмалардың аутентті материалдардан болуы;
3. Тіл үйрену орталығының аутенттілікке сәйкес болуы;

Аутенттік материал деп табиғи ортадан тыс жерде тіл өкілдері ағылшын тілін оқытуда коммуникативтік бағытқа бағытталған тілдік еш өңдеусіз, шет елдік аудитория үшін өзгертілмей дайындалған шетелдік материалдың теңтүпнұсқасын түсінеміз. Аутентті материалдары ағылшын тілі сабағында қолданудың маңызы жоғары екендігі мәлім. Брин және Кандлин Резфорд еңбектерінде: «Аутенттік мәтіндерді ағылшын тілі сабағында қолдану – оқушылар білімінің жоғарлауына себепші болуы мүмкін, мұның себебі кейбір оқушылар ұнатпайтын дәстүрлі сабақ беру әдістемесін арылып оқушылар үшін табиғи тілді тыңдап, оқи алады. Осылайша аутентті материалдар әсіресе газеттегі мақалалар оқушылардың грамматикалық, лексикалық ережелерді түсінуіне мүмкіндік береді. Аутенттік материалдар ескі қызығы таусылған материалдардың орынын баса алады және олар жан-жақты дамытуға бағытталған материалдар болуы мүмкін. Дәстүрлі оқыту әдістемелері белгілі бір ережеге негізделген болады және ол кей оқушылардың сабаққа қатысуына мүмкіндік бермеуі мүмкін. Тілдің грамматикасын үйретудің классикалық әдістемесі негізінен грамматикалық ережелерді талдау мен лексикалық ережелерді жаттауға негізделеді. Мәтіндерді аудару мен жазбаша жаттығуларды орындау да осы әдістеменің жартысын құрайды. Бұл аудилингволизм әдістемесі негізінде кейбір ғалымдар тіл білгілі бір әдет ретінде үйретіледі, оған байланысты білгілі бір модель мен құрылым болуы қажет. Аудиолингволизм әдісі сонымен қатар әскери әдіс деп те аталады, мұның себебі оның әрқашан шығармашылық білімге жол бермей, тек жаттауға негізделуінде байланысты болса керек. Дегенмен бұл дәстүрлі әдістер сабақта оқушыларға белсенді қатысуға мүмкіндік бермейді, себебі сабақта мұғалім ғана сөз басшысы болады. Аутенттік материалдарды қолданып сабақ өткізу оқушылардың сабаққа белсенді қатысуына тиімді әсер етеді. Сонымен қатар бұл бағыт оқушыларды беслендендіріп, оқуға қызықтырады, және оқушылардың арасындағы диалог құрып тәжірбие алмасуға әсер етеді. Бұл фактор тілдің төменгі және жоғары білімді сатысында да қолдануға тиімді. Аутенттік материалдармен жұмыс істеу барысында оқушылар жаңа таныс емес ережелерді немесе сөздерді кездестірулері мүмкін, бірақ табиғи қалыпты тыңдай не оқи отырып студент сол қалыппен сөйлейді не тапсырманы орындайды. Бұл дегеніміз тіл үйренушінің өз мақсатына жетуінің бір жолы, себебі, білімнің ең негізгісі оқулық, мұғалім немесе білгілі бір бағдарлама емес. Көріп отырғанымыздай, аутенттік материалдарды қолдану арқылы үйренуші өзіне қажетті ереже жасап алуы да мүмкін, бұрын көрмеген таныс емес мәліметтерді үйренуі мүмкін. Мұндай өзіндік жұмыс тіл үйренудің ең тиімді жолы, өз бетінше шетел тілінің түпнұсқасын қолдана отырып, студентті білімділікке баулуы әбден мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Кунанбаева С.С., Нурғалиева Г.К., Абсеметова Ш.А., Таншигулова А.И. Обучение английскому языку в процессе информатизации социально-гуманитарного цикла профессионального образования. Алматы -1999, 390 с.
2. Антонова И. В. Просмотр аутентичных художественных фильмов, как способ совершенствования коммуникативной компетенции в области английского языка // Молодой ученый, №6. Т.2, 2011.
3. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. М.: Наука, 1968.
4. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М.: Русский язык, 1989.
5. Әсірәлиев Қ. «Неміс тілін оқытуда жаңа модульді қолдану»//Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері 2007ж №1.16-21б. 7. Баймолдаев Т. «Ақпараттық-білімдік ортада педагогтардың ақпараттық-коммуникациялық құзырлығын қалыптастыру»// Информатика негіздері 2010 ж. №1.2-4б.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД КАК ФОРМА ТАДЖИКСКО-КАЗАХСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

В статье обращается особое внимание на функции художественного перевода в таджикской и казахской литературах как средства межлитературных общения на примере перевода А. Жамишева стихов Хафиза.

Мақалада көркем аударманың қазақ-тәжік әдеби байланыстарының үлкен бір арнасы екендігіне назар салынады, оның қазақ-тәжік әдебиетаралық байланысының негізгі саласының бірі екендігін Ә. Жамишевтің Хафиз өлеңдерінің аудармасы үлгісінде баяндайды.

Закономерно, что сегодня художественный перевод рассматривается как одна из основных форм литературных связей. Интерес к вопросам перевода во многом обусловлен растущим стремлением к обмену духовными ценностями в мировом масштабе. В области художественного перевода доминирует установка на анализ художественного образа и тех структурных элементов произведения, которые выступают на первый план при переводе произведения на другой язык. Поэтому исходным пунктом изучения становятся, естественно, проблемы процесса перевода, иначе говоря, сама механика переводческой работы. Сюда относятся и такие вопросы, как мера сохранения при переводе национально-самобытного колорита литературного произведения. Все это, конечно, нами рассматривается в сопоставительном плане. Сопоставление – это прежде всего, процесс осознания специфических черт сопоставляемых явлений и в то же время – процесс исканий того, на чем базируется общность этих явлений.

Исходя из сказанного, мы обращаем особое внимание на функции художественного перевода в таджикской и казахской литературах как средства межлитературных общений. Следовательно, не менее важным представляется выяснение роли художественного перевода в формировании и развитии национальных литератур, преимущественно касаясь традиций и переводческой деятельности казахских поэтов и писателей, переложивших некоторые произведения таджикской литературы на свой язык.

Со времени Абая и даже раньше казахские поэты восхищались творчеством великого персидско-таджикского поэта Хафиза Ширази, непревзойденного мастера газели на фарси. С давних времен Хафиз был популярен среди казахского народа. Поэтому казахские читатели тепло и с особым интересом приняли выход в свет стихов Хафиза в переводе талантливого казахского поэта, постоянного переводчика таджикских классиков Абираша Жамишева [1].

Признанный казахский поэт и переводчик А. Жамишев занимался переложением стихов Хафиза более 20 лет (с 1965 г.). В промежутке переводил преимущественно из современной таджикской поэзии и прозы. Сборник стихов М. Каноата [2], роман Джалола Икрами «Двенадцать ворот Бухары» [3], несколько стихов М. Турсунзаде и других поэтов, переведенные им, вызвали интерес и доверие к его переводу. Его перу принадлежит цикл стихов, посвященных Таджикистану. Он имел личную творческую связь со многими поэтами и писателями Таджикистана, переписывался с ними.

В свое время А. Жамишев очень гордился и был доволен своим удачным переводом Хафиза, получившим в средствах массовой информации Казахстана высокую оценку критиков. В письме автору этих строк он писал: «Посылаю тебе наиболее полный казахский перевод вашего предка Хафиза. Переводчиком и автором пояснительных слов в конце книги являюсь я сам. Если мой 20-летний тяжелый, но для меня почетный труд по переводу, порадует дух Хафиза и наших таджикских друзей, я считаю, что не напрасно трудился. С братским приветом А. Жамишев».

О достоинствах этого перевода было сказано и в рецензии таджикских литературоведов «Ходжа Хафиз в Казахстане», [4], опубликованной в газете «Адабиёт ва санъат («Литература и искусство»)» в 1987 году. В рецензии отмечается, что А. Жамишев до издания данной книги в журнале «Жулдыз» (1967, N3), в сборнике «Звезды Востока» (Алматы, 1973) опубликовал 50 газелей и 13 рубаи Хафиза. При включении этих переводов в книгу А. Жамишев еще раз пересмотрел их.

Сравнительный анализ текстов перевода с подлинником показывает, что А. Жамишев, по мере возможности, относился к поэзии Хафиза творчески. Общеизвестно, что художественный перевод – есть творческий акт, так как «результат его – создание новой художественной ценности на другом

языке, с которым перевод связан органически и, что самое главное, отмечен творческой индивидуальностью своего создателя» (5). В исследуемом переводе автор именно творчески подходит к воспроизведению подлинника.

Например:

Хафиз:

*Воизон к-ин ылва дар болои минбар мекунад,
Чун ба хилват мераванд, он кори дигар мекунад.
Мушкиле дорам зи донишманди маълис бозпурс:
Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунад?! [6,126].*

В переводе:

Мешіттерде мулгіп турып уағыз айтқан молдалар,
Журт козінен таса жерде сан сумдықты қолданар.
Гуламадан сурадым мен: «Мунын жоні қалай деп,»-
Муны корген озге жандар қалай ғана ондалар? [1,57].

В переводе наравне с другими атрибутами сохранена форма газели, которая ранее использовалась казахскими поэтами. Переводчик, верно передав в этих строках смысл, конечно, с учетом восприятия казахского читателя, заменил только некоторые понятия. Например: вместо «воизон» («проповедники») – «молда» («мулла»), «минбар» («трибуна») – «мешіт» («мечет») и др.

По утверждению самого переводчика, переложение осуществлено в основном с русского текста, но и он сличен с узбекским переводом и таджикским оригиналом. Наверное поэтому в некоторых переводах казахский текст ближе к оригиналу, чем русский перевод.

Например:

*Субъидам мурғи чаман ба гули навхоста гуфт:
«Ноз кам кун, ки дар ин боғ баче чун ту шукуфт!»
Гул бихандид, ки: «Агар рост наранъем, вале
Ӣеч ошиқ сухани сахт ба маъшук нагуфт» [6,182].*

Казахский перевод:

Гулга ғашық булбул байғус депті бір кун куйініп:
«Сенен де артық эсем гудер жатыр бақта уйіліп».
Райхан-гул жауап қатты, «шын суйгендер ешқашан
дәл сендей боп ғашығына қорсетпеген ірілік [1,41].

Русский перевод:

*С зарей распустившейся розе сказал соловей:
Таких расцвело здесь немало, гляди же скромней!
А роза смеется: на правду сердиться грешно,
Но жестокое слово кто ж молвит любимой своей! [7,81].*

(Перевод Ц. Бану).

Естественно, переводя Хафиза на другой язык, невозможно сохранить все достоинства его стиха. Каждое слово Хафиза несёт в себе огромную смысловую нагрузку, следовательно, для его точного и верного перевода нужен большой поэтический талант и правильное понимание смысла, заложенного в его газелях. Это почти недостижимо, и поэтому недостатки в передаче особенностей газелей Хафиза существуют во всех его переводах, в том числе и в вышеприведенном нами переводе. Например, первая строка Хафиза:

*«Субъидам мурғи чаман бо гули навхоста гуфт:»
русский перевод адекватен подлиннику:
«С зарёй распустившейся розе сказал соловей:»*

Но в казахском переводе поэту пришлось пояснить читателю «гулга ғашық булбул» («влюбленный в цветок соловей»), так как в казахской поэзии образ соловья – влюбленного и цветка – возлюбленной не является нормой как в таджикской поэзии. Но такая «неточность» не искажает содержания и является верным отражением оригинала, приближенного к казахскому читателю.

Во второй строке перевод ослаблен, и подлинник воспроизведен неверно.

*«Ноз кам кун, ки дар ин боғ бисе чун ту шукуфт!»
«Меньше капризничай, в этом саду тебе подобных много расцвело».*

(подстрочный перевод)

В русском поэтическом переводе строка звучит так:

«Таких расцвело здесь не мало, гляди же скромней!»

В казахском переводе, основанном на русском тексте, есть уже отход от подлинника:

«Санен де артық асем гулдер жатыр бакта уйліп».

«В саду лучше тебя множество прекрасных цветков».

(подстрочный перевод).

Но слов Хафиза «Ноз кам кун» нет в казахской строке и поэтому читателю не очень понятно, почему соловей резок с цветком.

А остальные две строки Хафиза переведены верно. Думается, что некоторые адаптации в угоду читателю не искажают смысла газелей Хафиза на казахском языке. Важно то, что здесь не нарушена точность душевных переживаний, в ходе творческого процесса не произошло подмены оттенков чувства, которая могла деформировать творческую индивидуальность Хафиза. Все же отступление от оригинала иногда наблюдается в переводе А. Жамишева. Такое отступление проявилось при переводе известной газели Хафиза:

*Агар он турки шерозі ба даст орад дили моро,
Ба холи ындуяш бахшам Самарканду Бухороро.*

Перевод этого знаменитого бейта Хафиза звучит по-разному у разных переводчиков. У самого А. Жамишева имеются два варианта перевода. В упомянутой книге газелей Хафиза приводится второй вариант перевода:

*Шираздагы туркі аруын періштега тенер ем,
Бір меніне Самарканд пен Бухараны берер ем.*

Надо отметить, что эта газель Хафиза трудно поддается переводу, и поэтому породила множество вариантов даже русских переводов и неоднократно служила предметом споров критиков и самих переводчиков. Казахский переводчик, по всей вероятности, использовал вариант С. Липкина:

*Когда красавицу Шираза своим кумиром изберу,
За родинку ее отдам я и Самарканд, и Бухару.*

Но А. Жамишев заменяет «Красавицу Шираза» С. Липкина на «Шираздагы туркі аруын» («Красавицу турчанку в Ширазе»). Это буквально соответствует оригиналу и переводу Е. Дунаевского, где это сочетание переведено как «Милая турчанка» [11]. О подобных отступлениях от подлинника интересно замечание переводчика Хафиза С. Липкина.

«Отступление от подлинника иногда вполне допустимо, а порой крайне необходимо, и не только вследствие того, что разнятся языковые законы, а главным образом потому, что разнятся бытовые уклады, нравственные правила, исторические, религиозные и другие ассоциации. При этом – поскольку поэзия есть сама жизнь – без жизненного опыта поэта – переводчика подлинник не заговорит. Цель можно сформулировать просто: отступление, в частности для верного, а значит, поэтического воссоздания целого.

Критики ставили мне в упрек перевод следующего двустихия из знаменитой газели Хафиза:

*Когда красавицу Шираза своим кумиром изберу,
За родинку ее отдам я и Самарканд, и Бухару.*

У Хафиза в первой строке сказано не «красавица Шираза», а «турки шерозі», «ширазская турчанка». Критикам не понравилась моя замена. Они не знали, что Хафиз не имеет в виду национальность красавицы. В его время турки славились своими дерзкими набегами, вот почему красавица – «турчанка», она похищает сердце. Дословный перевод искажил бы мысль автора, для которого красавица – вовсе не женщина иной национальности. Отступление было необходимо, ибо оно привело к верности подлиннику, то есть к художественной правде» [9,168].

Поэтому мы считаем верным по духу и содержанию подлинника ранний перевод самого А. Жамшиева:

«Мен Шираздын пәк сулуын періштеге тенер ем»,

При всех отходах и недостатках данный перевод можно считать удавшимся и одним из лучших переводов Хафиза на казахский язык. Значимым является то, что у казахского читателя появилось чувство доверия к этому переводу. К тому же наблюдается активное отношение к подлиннику – газелям Хафиза переводчика-поэта, воспроизводившего оригинал наиболее полноценно в идейно-художественном отношении при сохранении своей творческой индивидуальности.

Список литературы:

1. Хафиз, Газалдар. Ауд. А. Жамишев. - Алматы, 1986, -272 с.
2. Каноатов М. Вахш толкындары. Ауд. А. Жамишев. – Алматы, 1973, 101 с.
3. Джалол Икрами. Бухаранын 12 какпасы. Ауд. А. Жамишев. – Алматы, 1979.
4. Сайфуллаев А., Нуралиев А. Хоча Хофиз дар Казокистон. //»Адабиёт ва санъат», 1987, 23 июля.
5. Гачечиладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. – М., 1972. – с. 102.
6. Хафиз Шерози. Куллиёт. - Душанбе, 1983. – 255 с.
7. В сад я вышел на заре, – 126 с.
8. Хафиз. Лирика. Пер. и статья Е. Дунаевского. - Академия, 1935, – 110 с.
9. Липкин С. Верность и доверие. // Художественный перевод. Взаимодействие и взаимообогащение литератур, – 316 с.

Ү. КӘРІБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҒҰМЫРНАМАСЫ

1889 жылы Алматы облысы, Жамбыл ауданының Қарғалы ауылында, қазіргі Үмбетәлі (С. М. Киров) атындағы ауылында дүниеге келген. Үмбетәлі Кәрібаев XIX ғасыр мен XX ғасыр тоғысында өмір сүріп, екі түрлі қоғамдық өзгерістерге куә болған. Сегіз баланың ішінде мұқтаждықты көп көріп өскен Үмбетәлі ерте есейеді. Әкесі Кәрібай орта шаруа, Ұлы жүз, Шапырашты, Айқын, оның ішінде Әйтек деген атадан тараған. Анасы Бөпежан – Шапырашты, Көшек руының қызы. Ақын өзінің ата-тегі жайлы шежіресін «Өзім туралы» өлеңінде былайша өрнектейді:

Шапырашты – әсілім,
Айқын деген – нәсілім.
Әйтек деген – арғы атам,
Кәрібай менің – өз әкем.
Үмбетәлі – шын атым, –

деп ақын 1908 жылы алғаш 19 жасында жырлаған екен. Бұл туралы С.Бегалинда «Үмбетәлі Шапырашты руының ішінде Айқым деген атасының баласынан шыққан» [1, 142] деп көрсеткен.

Әкесі Кәрібай момын шаруа адамы екен де, шешесі Бөпежан той-томалақта өлең құрастырып жіберетін өлеңші келіншек атанған. Ауыр тұрмыста өскен Үмбетәлі 8 жасынан бастап әкесімен бірге байдың малын баға бастайды. «Мал бағып жүрген кезімде, қурайдан сыбызғы жасап өлең айтуға әдеттене бастадым» [2] дейді ақын өзінің өмір баянында. Жасы он екіге шыққан жылы ол жамағайындарына жалшылыққа жүріп, қозы, бұзауын бағады. «Қадалған темір тікеннен табаным тілініп, өкшем талай қанады да» [3, 5], деп сипаттайды ақын. Бұл оқиға кейіннен ақынның балалық өмір баспалдақтарынан үн шертетін «Өз өмірімнен» атты өлеңінен орын алады:

Әкеме кедейліктің зардабы өтті,
Сол кезде он екіге жасым жетті.
Ата менен ананың тілін алып,
Мұнан соң мал бағуға қойдым бетті.
... Маңғаздың мал қожасы аты Бертай,
Үшеуі ағайынды Ертай, Сартай,
Бұзауын, қой мен қозы бағуменен
Өтті өмір есігінде үш жыл, алты ай, –

деп бақытсыз балалық шақты еске алады. Өзі ертеңнен-кеш қой мен қозының соңында жүрсе де, Үмбетәлінің көңілі той-думанға ауа береді. Шешесі Бөпежанмен еріп барған шағында көрген айтыстары оған қатты әсер етеді. «Он екі, он үш жасымда мен Жамбылды көрдім. Бұл менің Жәкеңді тұңғыш көруім еді. Мен келгенде ол кісі қаумалаған халықтың ортасында өлең айтып отыр екен. Нөсерлеген сөз жауыны толастар емес сияқты. Менің қайран қалғаным: Жамбыл өлең айтқанда тіпті іркілмейді екен... Жәкеңді көруім, оның жырын естуім өмірімде ұмытылмайтын ерекше оқиға болды. Тегінде менің бойымдағы ақындық сезімді оятқан да осы кездесу-ау деймін» [3, 6] дейді ақын. Осындай жиындардың әсерінен болар өз өміріне көңілі толмай болашақ ақын малдан шығып кетеді. Әкесі Кәрібай баласының шаруаға араласқанын қалағанына қарамастан Үмбетәлі мал бағудан бас тартады. Әкесі баласының бекерге жүргеніне қынжылып, оны молдаға ескіше хат тануға береді. Ақын толғауында:

Өткеннен соң үш жарым жыл қойды бақпай,
Енді ісім оңалмас деп оқу таппай.
Ешнәрсе оқығанмен түсінбес деп,
Әкемді азғырады ауыл ауыз жаппай.

Ағайын азғырсада бой бермедім
Не жиын, не тамаша той көрмедім.
Хат танып тым болмаса алайын деп,
Оқудан басқа жаққа бой бөлмедім – дейді.

Үмбетәлі он жетіге келгенде ауыл молдасынан ескіше оқып хат таниды. Алайда, молда балалардан «Жұмалық», «Бейсенбілік» деп апта сайын сый күтіп, кедей отбасының балаларында ондай сый болмағандықтан оларды түрлі себептер тауып, шыбықпен сабап, ұратын. Мұны ақын:

Мөлтілдеп көзден талай ағып жасым,
Ұрса да, соқса да өлгенім жоқ.
Алты айда хат таныдым әрен-әрен,
Азғырған әзәзілге ергенім жоқ. –

деп жазады. Болашақ ақын ескіше хат тануды үйреніп, алты айдан кейін оқуды тастап, ақындыққа бет бұрады. Осы толғаудан-ақ Үмбетәлі Кәрібаевтың өз мақсатына ұмтыла білген табандылығы мен қайсарлығын байқаймыз. 17 жастан бастап Үмбетәлі қолына домбыра алып өлең айтады. Бірақ әкесі өлең айтуына қарсы болып талай рет домбырасын екі бүктеп сындырып тастайды. Өлеңді өнер деп білген Үмбетәлі әке тілін алмайды. Сынған бір домбыраның артынан екіншісін, үшіншісін әкеле береді.

Ел арасында домбыра тартып, ән салып, жеке адамдарға өлең шығарып жүрген жас Үмбетәлі Жамбыл, Мақыш, Қожантай, Бөлтірік және Мақсұт сияқты ірі ақындардың даңқын естіп, енді соларды көруге асығады [4, 186-б].

Ақынның өмірінде үлкен орын алып, ақындық пен жыршылыққа бастау болған жиындардың бірі Қарғалыда болған тойға көрші ауылдан Жамбылдың келуі болды. Бұл жиында Жамбыл мен бірге Қожантай, Бармақ ақындар да болады. Ақындар елді-мекенде бірнеше күн жатып, Қарғалы ауылын әсем әнмен тербетіп, сұлу сазды күйге бөлейді. Ақын болуды арман етіп жүрген жас Үмбетәлі сол жолы Қожантайдан бірнеше ән, терме үйреніп алады. Жас талапкер атақты ақындардан жаттап алған өлеңдерін өз ауылдастарына айтып беріп жүреді. Осы кезден бастап-ақ ел-жұрты «Үмбет ақын» деп атап кетеді.

Осындай ақындық іздену жолында жүріп Үмбетәлі Жетісудағы көптеген жиын – думандарға қатысады. Онда бірқатар ел ақындарымен кездеседі. 1913 жылы Шәбден дегеннің асында Мақсұт ақынмен танысады. Кейінірек Қарақастектегі Арғынбаймен айтысып, Нұрила, Саңлаубала сияқты ақын қыздармен қақтығысады. Ағайынды күйші Бегәлі, Бектұрсын және Жақсыбай, Әпежек, Бармақ, Қарабек, Иса, Кенен, Есдәулет сияқты әнші, күйші ақындармен үзеңгілес болады. Жамбылдың өз халқының арман-тілегі мен елін басқыншы жаудан қорғаған қаһарман батырларды ерекше асқан шабытпен жырлайтыны, біреуді сынап-мінеуге келгенде оның бар кінә – кемшілігін, бетің бар, жүзің бар демей айтып салатыны, тілінің өткірлігі Үмбетәліге дарыған. Тәуекел деп ақындыққа бел байлаған жас талапкер алғаш рет өлең, жырдың дариясына құлаш ұрғанда осы Жамбылға еліктеді. Жамбылды жиі тыңдай жүріп, оның бір қатар өлең, толғаулары мен айтыстарын жаттап алып, ел арасына таратушы болады [4, 188-б]. Сондықтан да, Үмбетәлінің ақын ретінде қалыптасуына халық поэзиясының алыбы Жамбыл ақындық мектебі әлеуетті әсерін тигізді дей аламыз. Мұны 1907 жылғы «Бата аларда» атты өлеңінде ақынның өзі де мойындайды. Тіпті әдебиет қауымы да бұл фактіні сырт айналып кете алмайды. Үмбетәлінің жасы 70-ке толғанда Қазақстан Жазушылар Одағы:

Алқалы топты қыздырып,
Тынысы болған ән-жырдың
Қиялын бірге жүздіріп
Інісі болған Жамбылдың, –

деп ұстаз бен шәкірт арасындағы жалғастықты аңғартады [5].

Жамбыл мен Үмбетәлі арасындағы жарасымда достық барған сайын күшейе түседі. Қарақастекте Жамбыл ақын аға саналса, Үмбетәлі оның ақын інісі болады. Осы бір шынайы достық жайы Үмбетәлінің тұңғыш өлеңдер жинағының алғы сөзінде былай жазылған: «Жәкең марқұм

замандас ақындардың барлығынан да Үмбетәліні жақсы көріп, артық бағалаушы еді. Ол Үмбетәлісіз отыра алмайтын-ды. Ондағы Жәкеңнің жақсы көретіндігі Үмбетәлінің ақындығы, тілінің шеберлігі, халықтың жоғын жоқтап, мұңын мұңдап, ақиқатты, шындықты жырлайтындығы еді [6] ».

Үмбетәлінің ақындық талантын сезген Жамбыл оны өзімен бірге жиын – тойға ертіп жүріп, талай рет сыннан өткізеді. Оған ақынның өз сөзі дәлел: «Жамбылды он төрт жасымнан білемін. Жамбылдың жырын, әсіресе «Көрұғылыны» айтуын естіп құмартып жүргенімде Жамбылдай айтқыш ақын болу үлкен арман еді. Жамбылдан иә басқа ақындардан естігенімді жаттап және аздап өз жанымнан шығарып өлең айта бастадым. Әуелгі кезде өлеңімді Жамбылдың сынына салып айтуға бата адмай жүрдім. 1925 жылы Жамбыл ауылындағы бір қыз ұзату тойында көп өлең айтып, бір үйде тынығып жатыр едім, Жамбыл келіп мені оятты;

Танимын мен сөзінді аңғарыңнан,
Жамбылдың ешкім кетпес алдарынан.
Алдыңа, атаң Жамбыл келіп отыр,
Олжа бер, қара бала алғаныңнан, –

деп Жәкең өлеңмен бастырмалатты. Мен қатты сасып қалдым. Үй иесі Тәйтәлі Жамбылмен құрбылас екен. Маған: «Именбе, соқ өлеңді» деп көтермеледі. Мен буынымды бекітіп алып;

Белгілі Жамбыл қария ісің сенің,
Бұл халыққа жария күшің сенің.
Аяғыңды байқап бас тайып кетпей,
Шайнайтуғын мұқалған тісің сенің.

Жасыңнан Жамбыл ақын атанғаның,
Кешегі Сүйінбайдан бата алғаның.
Шәкірт боп Сүйінбайдан бата алған соң
Үйінде бес күн түнеп жата алмадың.
Алсаңда алдыңа сап қанша дәулет –

Жамбыл-ау, сонда да бай атанбадың,– дегенімде менің сөзіме қатты риза болып, шын ықыласымен маған батасын берді» Шынында, Жамбыл Үмбетәлімен олжа сұрау ниетімен қақтығыспаған, жас ақынды қапылыста ақындық күшін сынау мақсатымен әдейі қайрап салып сөйлеткізудің бір түрі бұл. Қарсы келген ақыннан қаймығып ықтап жүре бергенді Жамбыл ақын деп санамаған [13, 65-66-б]. Осылайша қазақы жырдың қара жорғасы атанған Үмбетәлі кешегі мен бүгіннің арасындағы алмас жырдың алтын көпірі бола білді. Кезінде зобалаң заман туғанда халқымыздың жастарын патша өкіметі қара жұмысқа алған кезде Үмбетәлі намыс найзагері бола білді. Жетісу өңіріндегі 1916 жылғы көтерілістің жыршысы болып қана қоймай, өзі де сол соғыстың сарбазы, сардары қатарында жүрді. Бекболат Әшекеұлының қаһармандық тұлғасын жырмен өрнектеп, «Иса Дәукебаев» деген әдеби псевдониммен өлең жазды. Осы тұста «Бекболат» поэмасын бүркеншек атпен жазған деген тұшымды ойды Қайрат Әлімбек алға тартады. Надежда Лушникованың айтуы бойынша, сегіз қыздың ортасында жалғыз болған Үмбетәлі ақынды Дәукең деп атаған, Иса Байзақовпен дос болған Үмбетәлінің Иса Дәукебаев деген псевдонимді таңдауын осылай болжайды [7]. Философ ғалым Лесхан Асқаров та Үмбетәлі ақынды поэма авторы деп санайды [8]. Ал кейінгі ғалымдардың пікіріне сүйенетін болсақ: «дастанды шығарған анық Үмбетәлі Кәрібаев болса, оның көзі тірісінде авторлығын дәлелдеу мүмкіндігі болды, себебі ол 30-жылдардағы репрессия дүрбелеңі де, 53-жылғы жеке басқа табыну зардаптары да басылған 1969 жылы қайтыс болған. Профессор Есмағамбет Ысмайылов пен үзеңгілес ақын Кенен Әзірбаев Үмбетәліні автор ретінде таныр еді. Сондықтан Үмбетәлінің авторлығы қисынға келіңкіремейді» – деп түйіндейді. Біздіңше бұл пікір шындыққа жақынырақ. Аталмыш зұлматтардың шырқау шегі – сталиндік қуғын сүргін тұсында «үштікке» ілінген шақта Жамбыл бабамыз бар беделін пайдаланып, өз шәкіртін ажалдан аман алып қалды. Сонда Жамбыл Жабаев ақын жөнінде: «Үмбетәлі – көз жасымды сұртетін шәйі орамалым ғой» деген екен [10].

Осындай кара сөздің қаймағын ішкен ұлы тұлғалардан сусындаған Үмбетәлі ақын, жыршы, жинаушы, айтыскер болумен қатар Шығыс елдерінің «Мың бір түннен», «Тотынамасынан» естіген хикаяларын жырға айналдырып, «Марқа», «Мәлібек», «Бақтыбайдың тезек төреге айтқаны» сынды дастандарды эпикалық сарында жырлады. Ол сонымен бірге ел арасындағы ұры-қары саудагерлерді, момын шаруаларды, алдап жүрген қуларды өзінің өткір сатиралы, тапқыр сөздерімен мінеп отырды. Бұған дәлел ақынның Арғынбай байдың інісінің жасаған ұрлығын әшкерелеп берген сөздері:

Ұрлап ап жеті өгізді сойып жүрсін,
Етіне ептеп-септеп тойып жүрсін.
Жеті өгіздің үстінде жеті ер-тоқым,
Мұның бәрін қай жерге қойып жүрсін?

[3, 190-б]– дегенде, жұрт алдында айыбы ашылған Арғынбайдың арыны су сепкендей басылып, қайтып сөйлеуге шамасы келмепті. Бұдан ақынның ел сөзінен хабардар, пайымды, өте зерек екен байқаймыз. Мырзатай Жолдасбеков: «Жамбыл жырларының ойнақы өткірлігі, айтысқыштығы –Үмбетәліге, оқиғалы ұзақ дастан жыр шығарғыштығы – Өтеп пен Саяділге; әншілігі, Отанды халықты тұтастыра жырлайтын қасиеті Кененге дарыған» деп дөп басып айтқан.

Әкесі Кәрібай өлең айтуға қарсылық білдіре бергендіктен ақын 1913 жылдың шілде айында Қырғыстанға қашып кетеді. Содан бастап ол қырғыз-қазақ арасында белгілі ақын болады. Сол себепті Үмбетәлінің ендігі бір үлкен мектебі – қырғыз ақындары. Қалмырза, Токтоғұл, Мұраталы, Шөйке, Сағымбай, Қара Төкпе, Османқұл, Алымқұл, Атай, Үмбетәлі қырғыз ақындарының біразынан үйренген, көбімен үзеңгілес дос болған, талай айтыстарда салыса жүріп бірге өскен. Ақын қырғыз тілінде де мінсіз жырлаған. Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсіреповтер де Үмбетәлінің жырларын тыңдаған сайын үнемі тәнті болған [11, 7-8].

1929-33 жылдары бытыраңқы ауылды коллективтендіру ісіне Үмбетәлі қызу араласады. Сол жылдары ол өзінің туған ауылы Қарғалыда ең алдымен өзі бас болып колхозға мүшесі болады. Содан былай қарай Үмбетәлі үнемі өз ауылдастары арасында болып, күндіз егін егіп, мал бағып, кешке қарай домбырасын қолға алып:

Көзіммен көргенімді жырмен теріп,
Тыңдаушым естуге болсаң серік.
Кировтың атындағы колхозымды,
Қосайын домбырама жыр ғып беріп [12,187-б] –

деп өз туған колхозын үнемі жырға қосып отырады.

Соғыстан кейінгі жылдары. Әсіресе, елуінші жылдары ақын партия мен өкіметтің совет халқының алдына қойған жаңа міндеттері жөнінде жаңа жырларын айтты. Ол 1953 жылы КПСС Орталық Комитетінің сентябрь пленумы қаулысын насихаттап өлең шығарды. Қазақстанда тың игеруге байланысты «Тыңды игерген жастарға», «Тыңдағы совхозда», «Тыңға аттанған жастарға» сияқты бірсыпыра өлеңдер жазды.

Қазақтың эпикалық жыр дәстүрінің ізін жоғалтпай, оны ұзақ жылдар бойы жырлап келген Сыпыра жырау, Бұқар жырау, және өзінің ұстазы Жамбыл, замандастары: Орынбай, Қазанғап, Ғұмар сияқты Үмбетәлі де жүйрік жыраулардың бірі. Халық алдында ол өзінің қол тума өлең жырларын орындаумен бірге басқа ақын жырлап жүрген дастандарды, ертегі аңыздарды да жатқа айтады. Үмбетәлі Жамбылдың «Сұраншы батыры», және Досмағамбетпен, Майкөтпен, Құлмағамбетпен айтыстарын жатқа жырлайды. Сүйінбайдың, Құл ақынның, Бармақтың біраз жырларын біледі. Ақынның жыршылық қабылетін ұстазы Жамбыл да кезінде жоғары бағалаған. Үмбетәлінің эпостық жырларды шебер орындайтыны жөнінде әнші ақын Кенен Әзірбаев та:

Желдірме таңдайынан жыр төгілген,
Деуші еді елің сені кара жорға,— деп бекер айтпаған.

Осындай шебер орындаушы ақынның тілі де жатық. Өйткені, ол ауыз әдебиетінің бай қазынасын жинай жүріп, халықтық сөз қорларын меңгере білді. Сонымен бірге күнделікті газет, журналдарды оқи отырып, жазушы ақындардың шығармаларымен таныса жүреді. Сондықтан оның

поэзиясында бейнелі тенеу, метафора, әсірелеу, эпитет, мақал-мәтел, нақыл сөздер көптеп кездеседі.

Мұндай көркем тілді өлең-жырлар ақынның 1948 жылғы «Өлеңдері мен дастандарында», 1951 жылы шыққан «Өлеңдер жинағында», 1958 жылғы «Өлеңдері мен толғауларында», 1962 жылғы «Таңдамалы шығармаларында», 1982 жылы «Ардақты елім» жинағында, 1989 жылы «Шапағат» жинағында, 2006 жылы «Толық жинағында», 2009 жылы 2 томдық «Жинағында», 2014 жылы «Толық шығармалар жинағында», 2018 жылы «Таңдамалы шығармалар жинағында» молынан кездесіп отырады.

Ақынның өмір жолдары мен творчествосы туралы институттың ғалымдары Е. Ысмайылов пен Б. Уахатовтың «Жаңа өмірдің жыршысы», О. Нұрмағамбетованың «Үмбетәлі ақын», С. Сейітовтың «Қолыңызда Үмбетәлі жырлары», Н.Төрекұловтың «Үмбетәлі Кәрібаев», Б.Адамбаевтың «Үмбетәлі» деген және сол сияқты зерттеу мақалалары жарық көрген. Сондай-ақ 1953 жылы «Халық ақындары», 1963 жылы «Ақындар жыры», 1965 жылы «Пернедегі термелер» сияқты кітаптарда өлеңдері берілген. Бірақ өлеңдері орыс тіліне аударылған. Н.Төрекұловтың атынан өткізілген ақын өмірбаяны туралы нақты деректер мен ақын өлеңдері мен дастандарын жазып алған жәдігерлері Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында сақталған.

1937 жылдан КСРО Жазушылар одағының мүшесі [2], 1959 жылы 3 ақпанда Қазақ ССР-і әдебиеті мен өнерінің Москвада болған он күндігіне орай Қазақ ССР Жоғары Советінің Құрмет Грамотасымен марпатталған, 1961 жылы Қазақ КСР-інің халық ақыны деген жоғары атақ берілген жыр алыбы Жамбылдың шәкірті 1969 жылы 29 қарашада өзінің туып-өскен ауылы бұрынғы Киров ауылында қайтыс болды, бейіті ауылдың күншығыс жағындағы жотаның баурайында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бегалин С. Жамбыл: Өмірбаяндық хикаят. – Алматы: Жалын, 1996. Б.
2. ӘӨИ: 374-бума, 6-дәптер.
3. Кәрібаев Ү. Таңдамалы шығармалар Алматы 1962. 208 Б.,
4. Қазақ халқының ауыз әдебиеті.– Алматы: Қаз.ССР Ғылым академиясының баспасы, 1964. II кітап. – 694 б.
5. Сейітов С. «Социалистік Қазақстан» 23 қыркүйек 1999ж
6. Ү.Кәрібаев Өлеңдер мен дастандар Алматы 1948ж.
7. Ысмайылов Е. Ақындар. – Алматы: ҚМКӘБ, 1956. – 340 б
8. Лушникова Н. «Бекболат» поэмасының авторы // Жас алаш. – 2001. – 26 маусым
9. Асқар Л. Қазақ жырының қара жорғасы // Қазақ үні. – 2014. – 8 қазан]
10. Қайрат Әлімбек «Жетісу» 5 қазан 1999ж
11. Кәрібаев Ү. Толық шығармалар жинағы. – Том 3. Алматы: «Ан-Арыс» баспасы, 2014ж.
12. Кәрібаев Ү. Толық шығармалар жинағы. – Том 2. Алматы: «Ан-Арыс» баспасы, 2014ж.
13. Ысмайылов Е. Жамбыл және халық ақындары. – Алматы: «Санат» баспасы, 1996. – 240 б.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ СИПАТ

Көркем әдебиеттің қастерлі қос қасиетін оның ұлттық және жалпы адамзаттық сипаттары белгілейтіні ақиқат. Көркемөнердің айрықша түрі – әдебиеттің ұлттық және жалпы адамзаттық сипаттарының әдебиет теориясы мен эстетиканың жеке мәселесі, ерекше категориясы тұрғысында қарастырылуының, зерттелу тарихының басқаларға қарағанда кенжелеу болуы – ұлттық сананың қалыптасуына қажетті қоғамдық тарихи жағдайлардың пісіп жетілмеуінен, ұлттың шын мағынасындағы жан-жақты дамыған адамдар қауымдастығы болып тарихи аренаға шығуының адамзат қоғамы басынан өткерген қоғамдық формациялардың кейінгі сатыларында ғана мүмкін болғандығымен, іске асқандығымен байланысты еді. Мәселен құлиеленушілік қоғамда ұлттық сананы былай қойғанда, ұлт сөзінің өзі қазіргі мағынасын толығынан бере алған жоқ.

Көркемөнердің ұлттық сипаты, оның кез-келген түрі мен туындысының ұлт өмірінің тікелей жемісі екендігі, ұлт өмірінің тарихи, табиғи, жағрапиялық басқа да жағдайларымен байланыстылығы ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысынан бергі уақытта ғана айтыла бастады. Қоғамдық-экономикалық формациялардың тарихында феодализмнің іргесінің шайқала бастауы, оған қарсы демократиялық күштердің өршуі, буржуазиялық қатынастардың күшеюі адамзат тарихында Еуропада ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысынан басталса, қоғамдағы белсенді тап буржуазияның көркемөнерде, әдебиетте өз үнін айтуға, өз бейнесін жасауға, өз идеологиясын насихаттауға тырысатындығы, күресетіндігі сөзсіз. Міне, дәл осы тұстан әдебиет теориясы мен эстетиканың тарихында тұңғыш рет әдебиеттің ұлттық сипатына эстетикалық фактор ретінде көңіл бөлу, мән беру басталды.

Көркемөнер мен эстетиканың тарихында көркем әдебиеттің негізгі даму заңдылықтарының бірі деп тануға алғаш талпынғандар романтизм эстетиктері болды.

Көркемөнердің ұлттық сипатының ғана емес, жалпы теориялық қисын-қағидаларының қалыптасуында романтизм теоретиктері: Дидро, Лессинг, Гердер, Кант, Шиллер, Гете т.б. есімдері мен еңбектерінің орны ерекше. Романтизм эстетиктерінің әдебиет теориясы мен эстетиканың негізгі категориясы – ұлттық сипатын көркемөнердің даму заңдылығы, басты белгісі деп тұңғыш танушылар, алғашқы айтушылар болғандығын дәл осы ұлттық сипатты арнайы зерттеген кейінгі ғалымдар да айтып келеді. Мәселен, М.С.Каган романизм эстетиктері әдебиеттің ұлттық сипаты мен ерекшелігін ХІХ ғасырдың бас кезінде Германияда, Францияда, Ресейде айтып қана қоймай, көркемөнердің негізгі мәселелерінің бірі етіп көтерді дей келе: «Романтизм эстетиктерінің бұл қызметі – мәселені шешпегендігіне және шеше алмайтындығына қарамастан тарихи қызмет болды», – деп бағалайды [1.113]. Көркемөнер мен әдебиеттің ұлттық сипатын алғаш айту романтиктердің ішінен И.Г.Гердердің үлесіне тиді. Өйткені, «Гердердің жеке, арнайы, нұсқалы етіп көтерген көркемөнердің ұлттылығы идеясын басқа романтиктер қызу насихаттады» [2.168]. Ең бастысы, И.Г.Гердердің әдебиет туындылары мен мұраларының қандай ұлт, қайсы халықтікі болғанына қарамастан өзіндік ерекшелігі, ұлттық сипатының болатындығын айтуы еді. Көркем әдебиеттің болмыс-бітіміндегі ұлттық ерекшелік пен ұлттық сипат мәселелері романтиктердің эстетикасында толық шешімін таппағаны былай тұрсын, романтизм теоретиктерінің кейінгі өкілдері әдебиеттің ұлттық сипаты біржақты қарастырылып, оған нәсілдік мағына үстеуге дейін барды.

Әдебиеттің ұлттық сипатын тану мен танытуда Г.В.Гегельдің эстетикалық ой-пікірлерінің маңызы орасан зор болды. Романтиктер өз еңбектерінде көркем шығармашылықтың субъективтік сипатына көбірек мән берсе, Гегель керісінше объективтік сипатты алға тартып отырды. Гегель суреткер шығармашылығын өз уақытының, белгілі бір тарихи жағдайлардың жемісі деп, әділ бағалады, әрбір әдеби туындыны нақты тарихи жағдаймен байланыстырып тануды, танытуды дұрыс деп санады. Ұлы философ: «Әрбір көркем шығарма халқына өз уақыты мен ортасына тән және ерекше тарихи, басқа да мақсат-мүдделерге бағынышты», – деп жазды [3.15-16].

Көркемөнер мен әдебиеттің ұлттық сипатының зерттелу тарихын ХІХ-XX ғасырлар көлемінде түгел қамтып қарастырсақ, оның негізінен екі бағытта болғандығы аңғарылады. Оның біріншісі – романтизм бағыты болса, екіншісі – орыстың реалистік әдебиетінің тәжірибесінде қалыптасқан реалистік бағыт болды. Көркемөнер туындыларындағы ұлттық сипаттың шығармашылық пен меңгерілуінің өзі орыстың ХҮІІІ ғасырдың аяғы, ХІХ ғасырдың басын қамтитын реалистік әдебиетінің тәжірибесінде ғана мүмкін болды. Ұлы Пушкин бастаған реализм өкілдері өздерінің көркем шығармаларында ұлттық сипат ерекшеліктеріне, оларды қалың бұқара, көпшілікке арнап жазуға үлкен

мән беріп отырды. Реалистік әдебиет өкілдерінің көркем шығармаларындағы ұлттық сипат, халықтық белгі-бедерлерінің өз кезінде әдебиеттану мен эстетикада үлкен резонанс тудырғаны белгілі. Зерттеуші И.А.Рагимова реализм өкілдерінің басты бағыт-бағдары ұлттық болмыс пен шындыққа бет бұруы, тілдің ұлттық бейнелілігін арттыру арқылы оның қалың бұқараға, көпшілікке түсінікті болуын көздеді дей келе: «Пушкин жарқырата көрсеткен, шығармаларында іске асырған орыстың әдеби тілі қарапайым сөздерге, вульгаризмдерге толы болғандықтан да шын мағынасындағы тірі сөйлеу тіліне айналып үлгерді, осының өзі Пушкиннің замандас сыншыларын біраз әлекке түсірген» – деп жазады [4.43].

Реализм өкілдері әдебиеттің сипаты мен мінезі, ерекшеліктері туралы да айтып отырған. Мәселен Гоголь: «Шынайы ұлттық сипат сарафанды суреттеуде емес, халық рухында, ақын тіпті мүлде басқа әлемді өзінің отандастарының ойлауы мен сезінетініндей етіп, солардың көзімен, ұлттық сезімімен қарап жазғанның өзінде ұлт ақыны бола алады», – деп жазады [5.129]. Әрине, әдебиеттің ұлттық сипаты, ерекшелігі жөніндегі бұндай бағалы ой пікірлерді басқа да үлкен суреткерлер, реалист-жазушылар: И.С.Тургенев, И.А.Гончарев, Ф.М.Достаевский, Л.Н.Толстой, Стендаль, Бальзак, Флоберлер айтты.

Әдебиеттің ұлттық сипатының теориялық тұрғыдан толығырақ шешімін табуы, байыпты пайымдалуы орыстың реалистік әдебиетінің дәуірлеуімен тұспа-тұс келді дегенде, В.Г.Белинский бастаған революционер-демократтардың әдеби-теориялық, эстетикалық ой-пікірлерінің тарихи қызметін, аса маңызды міндеттер атқарғанын айтпауға болмайды. Революционер-демократтар көркем шығарманы тануда субъективтік сипатқа көбірек иек артатын романтиктердің ой-пікірлерін, сондай-ақ Гегель мен Гете бағытындағы көркем шығарманың объективтілік сипатына баса назар аударатын теоретиктердің айтқандарын да сәтті пайдаланды. Өздерінің әдеби-эстетикалық тұғырнамасын осылардың синтезіне құрды. Революционер-демократтар сыншыл реализмді теориялық тұрғыдан тұжырымдады. Олардың ұғындыруында жазушы-реалист – бәрінен бұрын зерттеуші, қоғамды барлық қайшылықтарымен аша отырып, өмір құбылыстарын ең бір құпиялы деген тұстарына дейін жан-жақты суреттеуші болып саналады. Революционер-демократтар әдебиеттің халықтық принципіне жаңа ұғымдар қосты. Белинский, Герцен, Добролюбов, Чернышевскийлер әдебиеттің халықтығын суреткер дүниетанымындағы айрықша сапа, шындық болмысты қалың бұқараның, көпшіліктің позициясы тұрғысынан суреттеуі деп таныды. Революционер-демократтар көркем шығарманы нені бейнелегеніне емес, қалай бейнелегеніне қарап бағалады. Революционер-демократтар жасаған сыншыл реализм теориясының, сол сияқты әдебиеттің халықтық принципінің жан-жақты тұжырымдалуының біз қарастырып отырған ұлттық сипат мәселесіне тікелей қатысты екендігі өз-өзінен түсінікті. Себебі, Белинский ұлттық, халықтық ұғымдарын бірыңғай мағынада, қатар қолданып отырған. Дәлелдер болсақ: «В.Г.Белинский мақалаларында орыс әдебиетінің ұлттық ерекшелігіне қатты көңіл аудара отырып, әдебиеттің ұлттық сипатын әдебиеттегі реализм және халықтық проблемаларымен тығыз бірлікте қарастырады. XIX ғасыр эстетикасына «ұлттық» және «халықтық» сөздерінің синоним ретінде қолданылып, бірін-бірі жеңіл ауыстыратын күйде қатар жүруі тән», – деп, Е.Зингер жазса [6.30], дәл осындай пікір М.С.Каганда бар. Ол: «Белинский үшін көркемөнердің ұлттық ерекшелігі мәселесі оның халықтығы мәселесімен тығыз байланыста қарастырылғаны сондай, «ұлттық» және «халықтық» терминдері синоним түрінде қолданылған», – дейді [1.115]. Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды – Белинский әдебиеттің ұлттық сипатын оның халықтығы және реалистігімен қатар алып қарастырды, сөйте отырып ұлттық сипатты әдебиеттің ерекше қасиеті, айрықша даму заңдылығы ретінде танығаны деп ұйғаруымыз қажет.

Ұлы сыншы әдебиет теориясы мен эстетиканың тарихында бірінші рет ұлттық сипаттың әдебиет өміріндегі орнын, мән-маңызын дұрыс тани алды. Өз еңбектерінде әдебиеттің ұлттық сипатына бірнеше қайтара айналып соғып отырған ол: «Ұлттан тыс адам – шын мәніндегі тіршілік иесі емес, дерексіз ұғым ғана» немесе «ұлттық желіден айырылған талант қашанда, көп болсын, аз болсын, бәрібір уақытша өтпелі құбылыс, ол – әуелде жапырақтағанымен, кейіннен топыраққа терең түбірлене алмай қураған ағаш сияқты», сондай-ақ «арнайы айтқанда, адамзаттың ұлттықпен күресі деген бос сөз, шындығында ондай күрес жоқ. Халық өміріндегі прогресс басқа халықпен араласу, алмасулар арқылы болады дегеннің өзінде, ол да ұлттық арнада жасалады. Басқа прогресс жоқ», – деп жазса, бұл айтылғандар – ұлы сыншының әдебиеттің ұлттық сипатына айрықша мән бергеніне дәлел. Одан әрі сыншы: «Кез келген халықтың өмірі өзіне тән түрмен көрінуі үшін, оның өмірі дұрыс әрі халықтық тұрғыдан бейнеленуі тиіс» немесе «Біздің халықтығымыз орыс өмірін бейнелеуден тұрады» – деп, әдебиеттің ұлттығы, халықтығы, шынайылығы деген мәселелерді бірлікте қарастырған [7.317].

В.Г.Белинский әдебиеттің ұлттық сипатымен бірге жалпы адамзаттық сипатына үлкен мән беріп отырған. Әдебиеттің көркемөнердің айрықша түрі ретіндегі негізгі ерекшеліктерінің бірі, оның ұлттық

және жалпы адамзаттық сипаттарының арасындағы байланысты диалектикалық тұрғыдан тану мен бұл сипаттардың бірін-бірі жоққа шығармайтын, бірін-бірі толықтырып отыратын ерекшеліктерін айту әдебиет теориясы мен эстетиканың тарихында бірінші рет В.Г.Белинскийдің ғана қол жеткізген үлкен жетістігі болып табылады. Әдебиеттің ұлттық сипатына қатысты В.Г.Белинскийдің әдеби-эстетикалық ой-пікірлеріндегі бірінші атап өтер тұс осы болса, екіншіден көркемөнер табиғатындағы ұлттық сипаттың оның әр мазмұнына, әрі формасына қатысты деп дәлелдеуі ұлы сыншының даналығын ғана көрсетіп қойған жоқ, көркемөнердің, әдебиеттің ұлттық және жалпы адамзаттық сипаттарын кейінгі зерттеушілерге жол ашып берді.

В.Г.Белинский сияқты басқа да революционер-демократтар: Чернышевский, Герцен, Добролюбовтар да көркемөнердің ұлттық және жалпы адамзаттық сипаттарының өзара қатынасы және бұлардың көркем туындының мазмұны мен формасына қарым-қатынасы деген мәселелерде құнды-құнды ойларын айтты. Н.Г.Чернышевский: «Нағыз роман, повестер жергілікті ерекшелігі бар жағдайды, ұлттық бедерлі кейіпкерлерді айналып өте алмайды. Жергілікті бояусыз және ұлттық әдет-ғұрыпсыз, ойсыз, сондай-ақ кейіпкерлер мінезіндегі ұлттық сипатсыз реализм жоқ, кейіпкерлердің іс-әрекетінен шындық ұғынылмайды. Ал, бұндай шарттарсыз нағыз роман, повестердің дүниеге келуі мүмкін емес,» – деп жазады [8.268].

Қазақ әдебиетіндегі ұлттық сипат мәселесі көбіне басқа халықтар әдебиеттерімен байланыстырыла зерттелді. Ұлттық әдебиеттің басқа ұлттар әдебиетімен байланысы мен қарым-қатынасын салыстыру арқылы ұлттық сипат мәселесі біршама ашылып қалып отыратындығы белгілі. Мәселен Ш.Сәтбаеваның қазақ әдебиетін Еуропа әдебиетімен байланыстыра отырып, нақты көркем шығарма мен мысалдардың негізінде жасалған қорытындылары мен тұжырымдары әдебиеттің ұлттық сипаты мәселесіне қатыстылығымен, осы мәселенің ашылуына көмектесетін құндылығымен ерекшеленеді. Оның: «Ақындар мен жазушылар өз ұлтының өмірін, оның дамуы мен тарихын неғұрлым терең, көркем суреттесе, соғұрлым шығармаларының бүкіл адамзаттық маңызы да арта түседі, туған әдебиетін игі идеалдар, жоғары мақсат-мұраттар, ізгі армандар биігіне көтеру мүмкіндігі молаяды», – дегендері осының дәлелі [9.186]. Зерттеуші С.Тойшыбаева болса, қазақ-қарақалпақ әдебиеттерінің байланыстарын зерттеу барысында: «Әлі де алда тұрған, әлі зерттелмеген талай тың проблемалар бар екендігі даусыз. Ол қазақ пен қарақалпақ ауыз әдебиетінің арасындағы ертеден келе жатқан ежелгі байланысты тереңнен тексеріп зерттеу: қазақ пен қарақалпақ поэзиясы, прозасы, драматургиясының арасындағы туыстық байланыс пен өзіндік ұлттық ерекшеліктерін ашып көрсету: екі ұлт әдебиетінің бір-біріне игілікті әсерін тексеру, қазақ пен қарақалпақ әдебиетіне дүниежүзілік әдебиет пен ұлы орыс әдебиетінің тигізген игілікті әсері мен екі ел әдебиетін таныстырып, табыстырудағы аударманың ролі және оның сапасын зерттеу проблемалары болып табылады», – деп дұрыс пікірлер түйіндейді.

Қазақ әдебиеттануындағы әдебиеттің ұлттық сипатына тікелей арналған іргелі зерттеу – І.Ғабдіровтің «О национальном и интернациональном в советской литературе» делінетін еңбегі. Ғалым бұл еңбегінде атынан-ақ көрініп тұрғанындай өзінің орыс, өзбек, қырғыз, украин т.б. әріптестері сияқты көркемөнердің, әдебиеттің ұлттық сипатын социалистік реализм эстетикасының жеке проблемасы күйінде яғни ұлттықты әдебиеттің көпұлттық (интернациональдық) сипатымен бірлікте алып қарастырады. Социалистік реализм эстетикасының талабына сәйкес көркемөнер мен әдебиеттің ұлттық сипатын зерттеуге арналған еңбектердің ортақ кемшілігі – ұлттық сипаттың көпшілік жағдайда көпұлттық сипатқа бағындырыла қарастырылуын қазір айтуға болатын болса, бұндай кемшілік И.Ғабдіровтің зерттеуіне де ортақ екендігін айтуымыз керек. Дегенмен, қазақ ғалымы көтерген мәселесіне басқа әріптестеріне – украин, орыс, қырғыз т.б. қарағанда әлдеқайда нақты келіп отырады. Себебі, И.Ғабдіров әдебиеттің ұлттық және көпұлттық сипаттарын М.Әуезовтің «Абай жолына» сүйене отырып қарастырған. Аталған еңбекте ғалымның өзіндік ізденісін танытатын ойлары, тың тұжырымдары көп ұшырасады. Ғалым, біріншіден, аталған мәселе төңірегінде өзінің әріптестерімен пікір таласқа түсіп отырады. Ю.Суворцев, Г.Ломидзелермен көркемөнердің ұлттық және көпұлттық сипаттарының арақатынасы, айырмашылығы мен ұқсастық жайттары жөнінде пікір таластыра келіп, ол екеуінің бір емес, бірақ өте жақын құбылыстар екендігін «Абай жолының» мысалдарымен дәлелдеп береді. Сондай-ақ ғалым ұлттық әдебиеттің шынайы туындыларында жалпы адамзаттық, көпұлттық сипаттардың көрінетіндігін, болмай қоймайтындығын «Абай жолының» негізінде өнер заңдылығы деп көрсетеді. Ол сонымен бірге әдебиеттің ұлттық сипатын танытатын негізгі категория ұлттық мінез екендігін де «Абай жолындағы» Абай, Құнанбай бейнелері арқылы тұжырымдай алған. Кейбір зерттеушілер сияқты И.Ғабдіров ұлттық мінез бен ұлттық психологиялық құрылымын бір-біріне қарсы қоймайды, бірақ екеуінің көркемөнер мен әдебиеттің ұлттық сипатын танытатын екі бөлек, бір-біріне өте жақын, бір ыңғайдағы категориялар екендігіне мысалдар келтіреді. Ғалым: «Әуезов

шығармашылығының жалпы адамзаттық ерекшелігі әдебиеттің ұлттық, әлеуметтік сипаты арқылы көрінеді де, ұлттық негізге сүйеніліп отырады, – дей келіп, жалпы адамзаттық сипат, сондай-ақ авторлық тұғырмадан, ұлттық мінезден, көркем шығарманың идеялық-эстетикалық ерекшеліктерінен көрінеді», – деп жазады [10.37]. Ғалымның: «Әдебиеттің ұлттық сипаты туған табиғат көріністерін, қазақтардың тұрмыстық әдет-ғұрыптарын, әдеби кейіпкерлердің сөйлеу тілі мен стилінен көрінеді», – дегендері де нақты мысалдармен нақты дәлелді айтылған. Қысқасы И.Ғабдіровтің еңбегі қазақ әдебиетінің ұлттық және көпұлттық сипаттарын кең көлемде алғаш зерттеген жетістігі мол зерттеу болды.

Қазақ әдебиеттануында әдебиеттің ұлттық сипатын ішінара сөз ететін еңбек – М.Дүйсеновтің «Әдебиеттегі мазмұн мен форманың бірлігі» атты зерттеуі. Ғалым бұл еңбегінде қазақ әдебиеттануында бірінші рет әдебиеттің ұлттық сипатының негізгі категориясы – ұлттық мінез жайын қарастырады, оны әдебиеттің жеке проблемасы ретінде типтік образ жасау мәселесімен бірлікте алып зерттейді. М.Дүйсенов пайымдауында, ой– пікірлерінде ұлттық мінез туралы: «сонымен әр халықтың немесе ұлттың рухани бейнесі мен ұлттық характерінің ерекшеліктерін іздегенде, біз ең алдымен сол халықтар мен ұлттардың ұзақ жылдар бойғы тіршілік өзгешеліктеріне, әлеуметтік-экономикалық жағдайларына т.б. жоғарыда айтылған құбылыстармен байланыстырамыз» немесе «олай болса әрбір ұлт әдебиетіндегі типтік образдар екінші бір ұлт әдебиетіндегі сондай белгілі бір дәуірде өмір сүрген адамдардың типтік образынан айырмасы, өзгешелігі неде жатыр?» дегенде біз ең алдымен, басты шарттардың бірі – тілінде десек, сонымен бірге оның характерінің өзгешелігінде дейміз», – дегендері сияқты айтқандарынан ғалымның бағыт-бағдары дұрыс жолда болғандығы аңғарылады [11.43].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Каган М.С. К вопросу о национальном своеобразии искусства., Вопросы философии. 1958, №1, с.113
2. Урнов Д.М. Национальная специфика литературы как предмет исторической поэтики, М., Наука, 1986, с.168
3. Гегель Г.В. Лекции по эстетике, -соч.т.12.М., 1938., с. 15-16
4. Джунусов М. Общественный прогресс и национальные отношения, А., Казахстан, 1976, с.43
5. Гегель Г.В. Пол.соб.соч. М., Госиздат, «Энциклопедия философских наук», Наука логики, 1949. т.12.с.129
6. Зингер Е. «Социалистический интернационализм и проблема национальной формы в современном искусстве», М., Искусство, 1962, с.30
7. Белинский В.Г. Пол.соб.соч., Изд. АнСССР. М., Искусство, 1962, с.317
8. Чернышевский Н.Г. Соч.,т.1., М.-Л., 1930, с.268
9. Сәтбаева Ш. Әдеби байланыстар. А., Жазушы, 1974, 186б.
10. Ғабдіров И.Х. О национальном и интернациональном в советском литературе, А., Наука, 1978, с.37
11. Дүйсенов М. Әдебиеттегі мазмұн мен форманың бірлігі, 43б.

ДАСТАН ЖАНРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ЖИНАҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақ әдебиетіндегі ақындық поэзияның негізгі көркемдік арнасын дастан жанрындағы шығармалар құрайды. Ұлттық дүниетаным кеңістігіндегі тарихи шындықтың санадағы поэтикалық сәулеленуі дастанның басты белгісі болып саналады. Мәселен, Сыр өңірінің төменгі сағасында өмір сүрген ақындардың тарихи тақырыптағы дастандары арқылы халықтың жүріп өткен кезеңдердегі өмір шындығын анық аңғарамыз. Халық тарихындағы оқиғаларды көрнекті тұлғаларға байланысты жақтарымен тұтастай жырлаған ақындар әдебиеттің эстетикалық тағылымын нығайта түсті. Бұл үрдіс арқылы қазақ сөз өнері мұраларының космос дәуірінде де ұлттық-этнографиялық мазмұндағы поэтикалық қуатын жоғалтпайтын құдіреті дәлелденуде.

Ақындар дастандарындағы тарихи шындық және көркемдік жинақтау мәселелерінің айқындалуында фольклордағы қалыптасқан халықтық-эстетикалық дүниетаным негіз болды. Қазақ халқының ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан дүниетаным кеңістігінде батырлық және ғашықтық, сонымен бірге тарихи дастандарды қабылдауға бейімделген эпикалық сананың маңыздылығы анық. Дастандарды қабылдауға бейім халық есінің, шежірелік естің, тарихи естің, т.б. психологиялық жағдайлардың көлемді жырларды орындаушылар арқылы да бағалаған. Өйткені шығармада эпикалық баяндау мен көркемдік шешім басым көрінеді. Атап айтқанда, Нұрмағамбеттің «Сартай батыр», Нұрсұлтанның «Жанқожа батыр», «Муса әпенді», «Бегім ана» дастандары, «Балалы киік» мысал-балладасы, «Әскерден қайтқан жігіт» балладасы, Байназардың «Жаппасбай батыр», «Қашақбай – елдің ері» дастандары – бәрі де ақындық поэзияның дәстүрлі жанрды жалғастырудағы көрнекті үлгілері. Ауызша және жазбаша көркемдік үрдістер тоғысуынан туындаған ақындардың эпикалық дастандары халықтық өнердің әлемдік өркениеттегі биік мәртебесін де танытады. Бұл – ұлттық рухани құндылықтарымыздың, болашаққа жалғаса беретін көркемдік үрдісі.

Дастан – эпикалық сана мен тарихи таным сабақтастығына негізделе жырланған шығарма. Ақындық поэзиядағы дастандар эпикалық ойлау кеңістігі аясында танылады. Эпикалық ойлау дегеніміз – уақыт пен кеңістік жүйесіндегі өткен мен бүгінді және болашақты тұтастандыра танытатын өмір шындығын кең көлемде қамтып жырлау. Ақындық поэзиядағы дастандардың дәстүрлік және көркемдік негізі фольклордағы батырлық және ғашықтық жырларда жатыр. Халқымыздың эпикалық санасының шынайы болмысын жинақтаған бұл жырлар ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, үздіксіз жырланып келеді.

Ақындық поэзиядағы эпикалық дастандардың барлығының да сюжеттік-композициялық құрылымында халық тарихының аса елеулі оқиғалары негізге алынады. Халықтың эпикалық санасы аясында эпикалық дұшпандар, әділдік пен қиянат мәселесінде адаспау, ел мүддесі үшін жасалған ерлік, т.б. жалпы шындық кең қамтылады.

Арал, Қазалы өңірлері ақындық поэзиясындағы көрнекті тұлғалар Нұртуған Кенжегүлұлының «Қарасай–Қазы», «Тағаймұрат», «Ақ Кете Шернияз», «Шұбырынды ақтабан», «Мәулімнияз–Едіге», «Орақ–Мамай», Нұрмағамбет Қосжанұлының «Сартай батыр», Нұрсұлтан Жұбатұлының «Муса әпенді», «Балалы киік», «Әскерден қайтқан жігіт», «Бегім Ана», «Жанқожа батыр», Байназар Өтепұлының «Жаппасбай батыр», «Қашақбай елдің ері» атты дастандары – халық әдебиетіндегі эпикалық дәстүрмен жырланған шығармалар.

Эпикалық сана – ақындық поэзиядағы дастандарды жырлаудағы тарихилықтың негізі. Арал, Қазалы өңірлеріндегі поэзия өкілдері дастандарында қазақ тарихының әр түрлі кезеңдеріндегі оқиғалар, тұлғалар нақтылы деректерден туындаған өмір шындығы аясында жинақталып жырланды. Аталған дастандардың сюжеттік-композициялық желісінің тарихи дамумен сақталып келгендігіне байланысты зерттеушілер (И.Голенищиков–Кутузов, Е.Тұрсынов) пікірлері бойынша «халық есінің» түрлерін (1. Ата-бабалар туралы ес, яғни табиғи ес (память о предках, природная память); 2. Шежірелік ес (генеалогическая память); тарихта із қалдырған атақты адамдар туралы ес (память о некоторых выдающихся личностях); 3. Тарихи ес (историческая память) де аталған ақындық поэзия дастандарына дәстүрлік негіз болғанын байқаймыз.

Ақындық поэзиядағы дастандардың халыққа кеңінен таралып насихатталуы жыршылық өнердің эстетикалық-шығармашылық қызметі арқылы орындалып келгендігінде. Аталған ақындардың тарихи

негізділігі анық эпикалық дастандарының жыршылардың орындаушылық өнері арқылы халықтың да, эпикалық сананың шынайы көрінісі болып саналатын тыңдаушылық қасиеттерін кеңейте, нығайта түскендігі ақиқат.

Тарихи дамудағы эпикалық поэтика, эпикалық социум, эпикалық кейіпкерлер, эпикалық тұрмыс, батыр мен оның тұлпары, маңайындағы тұлғалар, әлеуметтік ортасы – бәрі де эпикалық ақындық пен орындаушы жыршылар өнері сабақтастағы жүйесін құрайтын мәселелер. Жалпы ақындық поэзиядағы дастандардың ұрпақтар сабақтастығы жүйесінде тәлім-тәрбие құралы болып келе жатқан эстетикалық-гуманистік қызметі халықтың жан дүниесіндегі көркемдік сананы, талғамды қалыптастыруда елеулі ықпал жасағандығы анық. Сондықтан Арал, Қазалы өңірлері ақындары шығармашылығындағы аталған дастандардың эпикалық сана аясында көркемдік-эстетикалық мәні бар тарихи танымды ұрпақтан ұрпаққа жалғастыра дамытып келген.

Эпикалық баяндау және көркемдік шешім – эпостық әдеби тек жанларының көлемділеріне тән поэтикалық ерекшеліктер. Ақындар дастандарындағы эпикалық баяндау аясында қазақ тұрмысының фольклорлық-этнографиялық дәстүрлері, қалмақтармен, неміс фашистерімен болған қанды шайқастар, ел басқарған хандардың, би-шешендердің қызметі, шығарма кейіпкерлерінің мінезделуі, даралануы, географиялық-топонимикалық атаулар және т.б. сан алуан мәселелер қамтылады.

Дастандар құрылымындағы эпикалық баяндаулар жүйесінде өмір шындығының барлық қырлары қамтылады, әрине шығарманың мазмұны мен пішініне кіретін бөліктерде лирикалық толғаныстар да араласып жырланады. Сөз нысанындағы Арал, Қазалы өңірлері ақындары шығармашылығындағы дастандарда дидактикалық-философиялық мағыналы лирикалық толғаныстардың да кездесетіні байқалады.

Эпикалық дастандардағы көркемдік шешім – туынды авторларының әрқайсысының өзіндік шығармашылық даралығын да айқындайтын ерекшеліктердің бірі. Тарихи деректерді негізге ала отырып, оқиғаларды өрістету, кейіпкерлерді даралау, авторлық көркемдік шешім арқылы жүзеге асырылады.

Нұрмағамбет Қосжанұлының «Сартай батыр» дастанынан тақырыптық, идеялық-композициялық желісіндегі эпикалық баяндау мен көркемдік шешім тұтастығын танимыз. ХҮІІІ ғасырдағы қазақ пен қалмақ соғысының шындығын жырлауда автор көптеген тарихи тұлғаларды (хандар, билер, елшілер, сұлтандар, батырлар) даралап танытқан. Дастанда он екі – он алты жастағы ержүрек ұландардың ерліктері тарихи поэтика аясында жинақтала жырланған. Дастанның басты кейіпкері Сартай – халықтың өткені мен бүгінін және болашағын жалғастырып келе жатқан ақылды ұрпақтың қасиеттерін жинақтаған тұлға. Дастанның идеялық-композициялық желісінде қолданылған дидактикалық-философиялық терме-толғаулар, насихаттық нақыл өлеңдер туындының поэтикалық көркемдік сипатын күшейту қызметін атқарған. Дастанның көркемдік-бейнелілік өрнектері (тенеулер, айқындаулар, ауыстырулар), тарихи сөздер (историзмдер) – эпикалық туындының халықтық дүниетаным аясындағы көркемдік сипатын дәлелдейді.

Нұрсұлтан ақынның «Жанқожа батыр» дастанының идеялық-композициялық құрылымынан тарихилық пен көркемдік жинақтау сабақтастығындағы ерекшеліктер жүйелене жырланған. Қазақ жерінің географиялық кеңістігі, Жанқожаның ататек әулеті, батырдың дүниеге келуінің тарихи-этнографиялық негізделуі, Хиуа ханы Мәдемінің, оның баласы Мәдірейімнің билігі заманындағы қазақтың Әлім аталығы ұрпақтарының шапқыншылыққа ұшырағаны, Хиуа және қарақалпақ хандықтарына қазақ әскерінің жиналып аттануы мәселелері тарихи деректілік аясында қамтылған. Дастан – көшпелі қазақ мәдениетінің дәстүрлі сипаттарын (батырлық-жауынгерлік борыш, шаруашылық кәсібі, ағайындардың қарым-қатынас мәдениеті, өнерге бейімділік, салдық-серілік мінез, тұлпар ат, алғыр қыран, жүйрік тазы, жауынгерлік құралдар және т.б.) кешенді түрде қамтыған кең тынысты, мол бояулы туынды.

Нұрсұлтан ақынның «Муса әпенді», «Бегім ана» дастандары, «Балалы киік» мысал-балладасы, «Әскерден қайтқан жігіт» балладасы – дидактикалық-философиялық мағыналы шығармалар. Аталған эпикалық шығармаларға ортақ мәселе – адамгершілік-имандылық қасиеттер (мейірімділік, жомарттық, ананың перзентіне махаббаты, ерлі-зайыпты жұбайлық одақты таза сақтау, нәпсі құмарлықты айыптау, т.б.).

«Муса әпенді» дастанында қырғидан торғайды құтқарған, қырғиға денесін тамаққа ұсынған сахилыққа періштелердің ризалығы арқылы баға берілген. «Бегім ана» дастанында алыс аймақтарды, алуан мінезді адамдарды туыстық-жегжаттық, ағайындық байланыстарға сабақтастыруынан әйел жынысының құдіреті дәлелденген. «Балалы киік» мысал-балладасында лағы үшін оққа кеудесін тосқан киік арқылы перзенті үшін өз басының амандығын да ұмытатын ана махаббатының құдіреті әйгіленді.

«Әскерден қайтқан жігіт» балладасында өзі жоқта бөтен еркекпен ашына болып нәпсіқұмарлықтың жиренішті батпағына батқан опасыз әйелін де, өзін де өлтірген трагедиялық оқиға жырланған.

Б.Өтепұлының «Жаппасбай батыр» дастаны – екінші дүниежүзілік соғыс (1941–1945 жж.) кезіндегі қазақ халқының ұлы ерлігін, жалпы адамзатты фашизмнен құтқарған сол алып майданда өшпес ерлік жасаған қазақ батырларының бірі Кеңес Одағының Батыры Жаппасбай Нұрсейітовтің тарихи – поэтикалық тұлғасын сомдаған эпикалық шығарма. Дастанның композициясында Сыр өңірінің арғы-бергі тарихы, қоныс берекесі, атақты адамдар туралы толғаныстар, басты кейіпкердің дүниеге келуі, отбасы тәрбиесі, балалық, жастық шағы, соғыстағы жауынгерлік ерліктері, халық атынан айтылған мадақ, бата-тілектер жырланған.

Дастан – жеке адам тағдырының ұлағатын негізге ала отырып, қазақтың қаһармандық-жауынгершілік рух биіктігін танытқан туынды. Дастанның көркемдік сипатын танытатын психологиялық құбылыстар (пулеметіне арнау айтуы, өзіне-өзі серт беруі, бата-тілек, нақыл-термелер түріндегі толғаныстар) үйлесімді өрілген. Кейіпкер тұлғасы келбетіне арналған тіркестер («Жұмыр білек, кең кеуде, денесі сұлу сомдаған»), нақылдар, мақал-мәтелдер, жеті-сегіз, он бір буындық өлшем-өрімдер туындының көркемдік-стильдік ұлағатын танытады.

Байназардың «Қашақбай – елдің ері» дастаны – тарихи-көсемсөздік шығарма. Дастанның идеялық-композициялық құрылысындағы авторлық лирикалық толғаныстар, басты кейіпкердің қалыптасу жолының эволюциялық-реалистік шынайылығын суреттеу, жеке адам мен қоғамдық-әлеуметтік ортаның тұрмыстық қатынастарын азаматтық-отаншылдық рухпен жырлау арқылы ақындық поэзияның дәстүрлі жалғастығы тереңдетілген. Дастандағы көркемдік өрнектер (теңеулер, айқындаулар, ауыстырулар, т.б.), шешендік толғаныстар, бата-тілектер, арнаулар – бәрі де ақындық поэзияның халықтық көркемдік ойлау негіздерінен нәр алған эстетикалық тағылымын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, мемлекет басшысы Н. Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында тарихтың өткеніне көз жүгіртіп, жаңа тарихи кезеңдерге жан – жақты бағасын бере отырып, рухани жаңғыру арқылы болашаққа деген өзінің парасатты пікірлері мен көзқарасын білдірген болатын. Сөз өнерінің өткен ғасырлардағы фольклоры мен әдебиеті мұраларының барлығын да түгендеп, қазіргі заманғы көзқарастармен қарастыру бағдарындағы зерттеулердің осындай пәрменді бағдарламалар арқылы жүзеге асырыла беретіні ақиқат. Қазақ халқының рухани құндылықтары осылайша әлемдік өркениеттегі өзіндік даму жолын жалғастыра береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
2. Исмайылов Е. Ақындар. – Алматы: ҚМКӘБ, 1956. – 342 б.
3. Қосжанұлы Н. Сартай батыр: Дастан. – Алматы: Қаржы-қаражат, 1997. – 72 б.
4. Қосжанұлы Н. Ер тарықпай толықпас. Әйел сыны // Ақмешіт апталығы. – 1995. – 3 маусым.
5. Жұбатұлы Н. Сөз сөйле, қызыл тілім, тұрма босқа. – Қызылорда: Тұмар, 2005. – 204 б.
6. Өтепұлы Б. Халқым деп соққан жүрегім. – Қызылорда: Тұмар, 2004. – 180 б.
7. Өтепұлы Б. Жүйріктің аты шықпас озбай көпте. – Қызылорда: Тұмар, 2005. – 120 б.
8. Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1979. – 31

КӨРКЕМ АУДАРМАДАҒЫ ҚАЛЖАН НҰРМАХАНОВ ҚОЛТАҢБАСЫ

Қоғамның дамуы, ғылым мен техника жаңалықтары, ел өміріндегі өзгеріс мәдениетке, көркем әдебиетке қалай әсер етсе, көркем аудармаға да солай әсер етеді. Көркем аударма өнерінің әдебиетті дамытумен қатар, өзінің де сол әдебиет қойнауында өсіп, дамитыны заңды құбылыс. Қазіргі кезең көркем аударма өнеріне қатысты бұрынғы пікірлер мен зерттеу еңбектерді қайта зерделеу керектігін, яғни көркем аудармаға байланысты заман, уақыт тұрғысынан баға беруіміз керектігін көрсетіп отыр.

Жалпы жазушы шеберлігі деген ұшы-қиыры жоқ, қыр-сыры мол, аса күрделі мәселе екені баршаға белгілі. Ал мұның көркем аудармаға қатысты сөз болуы дегенге келсек, онда әлгі біз айтып отырған күрделілік, көп қырлылық бірнеше еселене түсері ақиқат. Өйткені көркем аударма өнері жағдайында бұл бірнеше қаламгердің шеберлігі сөз болады, яғни, қаламгерлер шеберліктерінің үндесуі, екінші жағынан олардың шеберліктерінің сайысқа түсуі сияқты мәселелер күн тәртібіне шығады. Жазушы шеберлігі – әдебиеттану ғылымында қай заманда, қай кезеңде болмасын аса маңызды, теориялық мәні өте зор мәселе болғаны белгілі және осылай болып қала берері де даусыз жәйт. Бұл туралы, яғни, жазушы шеберлігі туралы орыстың белгілі жазушысы К. Федин: «... Ал шеберлік шексіз, оның ұшы – қиырын табу қиын, өйткені әр суреткер «бар ғұмырын тек шеберлік жолына сарп етеді» – деген [1, 159.] болатын. Осы бір күрделі де, маңызды мәселе көркем аудармаға да тікелей қатысты.

«Кез – келген елдің, кез – келген ұлттың әдебиетін алсақ та, әлемдік деңгейге көтерілуі үшін көркем аударма өнері дамуы керектігі қандай айқын болса, көркем аударма өнері дамуы үшін аудармашы шеберлігі, көркем аудармадағы шеберлік мәселесі жан – жақты терең зерттелуі керек... Бұл маңызды істе «мынау – ірі», «мынау – ұсақ» деген ой болмауы қажет, яғни бұл істе маңызды емес нәрсе жоқ, көркем аудармаға қатысты барлық мәселе қаралып, қай кезде жарық көргеніне, көлеміне қарамастан барлық шығарма сарапқа салынуы қажет. Осы тұрғыдан келгенде тәржімашы шеберлігі, аудармашы зертханасы, ол қолданған әдіс – тәсілдер, олардың қолданылу жағдайлары, түпнұсқа ерекшелігін сақтаудағы тәржімашы шешімі және т.с.с. мәселелер ерекше мәнді екені анық» [2.]. Міне, сондықтан біз белгілі қаламгер Қалжан Нұрмахановтың аудармашылық шеберлігіне қатысты ой қозғадық.

Ол 1927 жылы 27 қыркүйекте Қызылорда облысы Қазалы қаласы маңындағы «Көзарық» деген жерде дүниеге келеді де 36 жасында өмірден өтеді. Әдебиет сыншысы, аудармашы Қ.Нұрмаханов 1951 жылы МГУ – дің филология факультетін бітірген. 1952-58 жылдары Жазушылар одағының Орта Азия мен Қазақстан әдебиеті бойынша кеңесшісі, «Дружба народов» журналында, «Қазақстан пионері» газетінде әдеби қызметкер, Қазақстан Мәдениет министрлігі репертуарлық – редакциялық коллегиясының бас редакторы (1956–58), «Әдебиет және искусство» журналының бөлім меңгерушісі болды. Оның орыс–қазақ әдебиеті байланысына, шығыстық үлгідегі туындылар мен аударма мәселелеріне қатысты ғылыми-теориялық тұжырымдары «Әдеби ойлар» (1960, орыс тілінде) «Дәстүрлі достық» (1962), «Дос лебізі» (1968) атты әдеби-сын мақалалар жинақтарына топтастырылған. Ш.Айтматовтың «Жәмила», «Бетпе – бет», «Алғашқы ұстаз», «Құс жолы», сондай-ақ Н.Тихоновтың «Вамбери» повестерін, Ш. Айтматовтың «Ақ жауын» атты әңгімесін қазақ тіліне аударған. Ш. Айтматовтың повесі негізінде жазылған «Аңсаған менің әнімсің» пьесасы жарық көрген [3, 90.].

Ол өз қабілет–қарымын сын жанрында байқап көруді университеттің екінші курсына оқып жүргенінде М. Әуезовтің «Абай» романы туралы рецензия жазудан бастаған. Сол тырнақалдысы Мәскеуде шығып тұрған «Знамя» журналында жарық көрген Қ. Нұрмаханов Мәскеу мемлекеттік университеті берген білімімен шектеліп қалмай, білімін одан әрі толықтыра түсуді ойлап, М. Горький атындағы дүниежүзілік әдебиет институтының аспирантурасында жалғастырған. Әрі оқи жүріп, әрі іздене жүріп, КСРО Жазушылар одағы аппаратында, «Дружба народов» журналы редакциясында жұмыс істеген. Қ. Нұрмаханов шығармашылығының негізгі саласы – көркем аударма өнері. Мұны екіге бөліп қарауымызға болады: біріншісі – көркем аударма сыны, екіншісі – қаламгердің аудармашы ретіндегі шығармашылығы.

Қазақ көркем аудармасының зерттелуінде көптеген мәселелер шешімін тапты десек те, назар аударатын, арнайы зерттеу нысаны етіп алар жәйттер мен көкейтестіліктер де аз емес. Солардың бірі – көркем аударма әдебиетке, жекелеген шығармалардың аударылуына қатысты кеңес дәуіріндегі пікірлерді салыстыра бүгінгі күн тұрғысынан баға беру болса, енді бірі – тәржімашы шығармашылық даралығы. Біз осы мәселені Қ.Нұрмаханов тәржімашылығымен байланыста қарамақпыз.

Мұны арнайы сөз еткенде мәселенің әдебиет теориясынан гөрі творчество психологиясына көбірек қатысты екенін біле отырып көңіл бөлдік, себебі: әдеби құбылыстарды ғылыми тұрғыдан зерттеу, көркем шығарманың өзіндік ерекшелігін ашу, суреткердің стилі мен таланты табиғатын айқындау ісін шығармашылық даралықтан бөліп қарауға әсте болмас еді. Оның үстіне көркем аудармаға қатысты бұл жәйт күрделілене түседі, себебі, әдеттегі жағдайда тек бір ғана қаламгердің шығармашылық даралығы сөз болса, аударма өнері жағдайында екі қаламгердің – жазушы не ақынның немесе драматургтің, яғни түпнұсқа авторының және тәржімашының шығармашылық даралығы қарастырылады, олардың өзіндік қолтаңбалары мен ерекшеліктері зерттеліп, олардың өзара үйлесім, жарасым табуының кілті ізделеді.

«Вот опять стою я перед этой небольшой картиной в простенькой рамке. Завтра с утра мне надо ехать в аил, я смотрю на картину долго и пристально, словно она может дать мне доброе напутствие.

Эту картину я еще никогда не выставлял на выставках. Больше того, когда приезжают ко мне из аила родственники, я стараюсь запрятать ее подальше. В ней нет ничего стыдного, но это далеко не образец искусства. Она проста, как проста земля, изображенная на ней.

В глубине картины – край осеннего поблекшего небо. Ветер гонит над далекой горной грядой быстрые пегие тучки. На первом плане – красно – бурая полынная степь. И дорога черная, еще не просохшая после недавних дождей. Теснятся у обочины сухие, обломанные кусты чия. Вдоль размытой колеи тянутся следы двух путников. Чем дальше, тем слабее проступают они на дороге, а сами путники, кажется, сделают еще шаг – и уйдут за рамку» [4,63.] Ш. Айтматовтың «Жәмила» повесінің А. Дмитриева аударған орысша нұсқасы осылай басталады. Осы үзіндіні қазақша нұсқамен салыстырып көрелік.

«Әрдайым бір жаққа жолаушы шығарда мен осы қарапайым ағаш рамкаға салынған, шағын суреттің алдына келіп тұрамын. Міне, мен ертең де ауылға жүрмекшімін. Жолыма ақ бата тілегендей, мен онан көпке дейін көз алмаймын. Осы күнге дейін мен бұл суретті ешбір көрмеге де берген жоқпын, ол тұрғай ауылдан туыстарым келгенде, көзінен тасалап тығып қоямын. Сонша жасырғандай несі бар өзінің, әлде көрсетуге әбес пе деп ойлап жүрмеңіздер, жоқ бұл суреттің ондай ештеңесі жоқ, иә болмаса оған көз тиеді дегендей ол бір көркемөнердің теңдесі жоқ туындысы да емес. Бір қарағанда кәдуілгі сурет сияқты сурет. Оның бетіне түсірілген жер бедері қандай қарапайым болса, сурет те сондай қарапайым.

Суреттің арғы түбінде күзгі сұрғылт аспаннның бір шеті көрінеді. Жел бірен – саран бұлттарды алыста мұнартып көрінген шоқыларға қарай айдап барады. Онан бері – көсіліп жатқан сары дала. Екі жағында қуарған қалың шилері бар, жауыннан кейін беті тобарсыған кара жолда қатар жүрген екі жолаушының ізі шұбап жатыр. Жолаушылар бері жақындаған сайын, іздері жерге айқын түсіп, енді бір – екі аттаса рамканың сыртына шығып кететіндей [5, 290.]. Бұл үзінді – Қалжан Нұрмаханов аудармасы.

Повесть – автордың өзі айтқандай, лирикалық шығарма, Ш.Айтматовтың алғашқы туындыларының бірі болғанына қарамастан, сол тұстағы әдебиетте өзіндік бояуымен, ұлттық өрнегімен, шыншылдығымен ерекшеленген шығарма. Жиырмасыншы ғасырдың көркем ойының жеткен бір биігі – адам сезімін бақайшағына дейін шағып, терең де нәзік талдайтын және риясыз шын суреттейтін – психонализ екені белгілі. Бұл бүгінгі әлем әдебиетіндегі тамаша құбылыс десек те, Ш.Айтматов талантының табиғаты бұдан бөлектеу.

Оның шығармаларында кейіпкер жанына терең үңілу жоқ, бірақ мұны кейіпкерлер іс – әрекетіне қарап отырып оқырманның өзі жасайды. Оның кейіпкерлері екіұдайылықтан, дұдамалдықтан аулақ кесек тұлғалар, мұндағы керемет – үлкен жан күйзелісі, сезімдер қақтығысының суреттелуі. Ш.Айтматовқа тән ерекшеліктердің бірі де осы. Міне, бұл жәйтті түсінбеген аудармашы жазушы ерекшелігін, стилін екінші тілге көшіре алмас еді.

А.Дмитриева аударған орысша нұсқаға қарағанда Қ. Нұрмаханов тәржімалаған қазақша нұсқадан түпнұсқаға жақындық байқалады. Сірә, біздің байқауымызша мұның бірнеше себебі бар. Біріншіден, Қ.Нұрмаханов қырғыз тілін өте жетік білген және орыс тіліне қарағанда бұл тіл біздің қазақ тіліне жақын, туыс тіл. Екіншіден, түпнұсқадағы суреттеліп отырған өмір, оқиға, тыныс – тіршілік, табиғат, дәстүр және т.с.с іргелес отырған туысқан елдер болғандықтан қазақ, қырғызға ортақ, екі ел егіздің сыңарындай. Үшіншіден, Ш.Айтматов шығармашылығы сырларымен аудармашының жете таныс болуы. Жоғарыда біз салыстырып отырған екі нұсқада негізгі ой желісі сақталғанмен, баяндауға қатысты алшақтық та бар. Бұл әдетте байқалмауы да мүмкін. Тек оны мұқият салыстыру арқылы ғана аңғарамыз.

«...Теснятся у обочины сухие, обломанные кусты чия. Вдоль размытой колеи тянутся следы двух путников. Чем дальше, тем слабее проступают они на дороге, а сами путники, кажется, делают еще шаг – и уйдут за рамку» [4, 63.].

«...Екі жағында қуарған қалың шилері бар, жауыннан кейін беті тобарсыған қара жолда қатар жүрген екі жолаушының ізі шұбап жатыр. Жолаушылар бері жақындаған сайын, іздері жерге айқын түсіп, енді бір – екі аттаса рамканың сыртына шығып кететіндей. [5, 290.]

Орысша нұсқада ары ұзаған сайын ізі көмескіленіп бара жатқан жолаушыларды көреміз, ал қазақша нұсқада бері жақындаған сайын іздер айқын түсе бастаған жолаушыларды көреміз. Міне, алшақтық осы жерден, осы тұстан көрінеді. Орысша нұсқада жалпы негізгі желі, айтылмақ ой сақталғанмен, түпнұсқа шындығына сәл де болса нұқсан келген. Тіпті, көркем шындық тұрғысынан келгенде сәл емес – ау, үлкен мәселе – түпнұсқадағы көркем шындыққа қиянат жасалған. Ал, Қ.Нұрмаханов бұл тұста түпнұсқа табиғатына адалдық танытады.

Ал, енді түпнұсқа табиғатына адалдық дегеннің өзін қалай түсінеміз, осы мәселеге келейік. Жоғарыда мысал ретінде алынған үзінді аудармашы Қалжан Нұрмахановтың көркем аударма талабын қатаң сақтағанын көресетумен қатар, түпнұсқаға адалдық пен оқырман алдындағы жауапкершілікті таразының екі басындай тең ұстауға тырысқанын аңғартады. Мұның көркем аударма өнеріндегі негізгі қағиданың бірі екені анық және бұл дегенің, сайып келгенде, аударма нұсқада түпнұсқадағы жазушы стилін сақтаудың да кілті, түпнұсқа авторы мен аудармашы мәнерінің, олардың шығармашылық даралықтарының үндесуі, өзара үйлесім табуы. Бұл орайда «стиль – жазушының өзі мен оқырман арасындағы кедергіні жою қабілеті, ал стильдің салтанат құруы – олардың тығыз қарым – қатынасында» деген [6, 93.]. Голсуорси пікіріне ден қоямыз.

Орыс әдебиеттануында Иван Кашкин көркем аудармадағы шындықтың түпнұсқаға сырттай ұқсас көрінетін жалған мимырттық емес, мән – маңызы аз ұсак – түйектердің бәрін жаңадан тірілту емес, қайта осының бәрінің мән мағынасына бойлау (осмысление); бәрінен бұрын мұның түпнұсқаның айқындаушы мәнін, асылын дұрыс аудару деген сөз екенін айта келіп, «реалистік аударма үш жақты, бірақ, шын мәнінде біртұтас адалдықты: түпнұсқаға адалдықты, өмір шындығына адалдықты, оқырманға адалдықты талап етеді» – дейді [7, 124 – 142.]. Бұл пікір жоғарыда мысал ретінде алынып отырған үзінділерге байланысты аудармашылар туралы айтқан пікірімізге дәйек болары даусыз.

Көркем аударма өнерінде қай елдің әдебиетінде болмасын ұлттық сипат, ұлттық бояу мен нақыш мәселесі – үлкен де өте күрделі мәселелердің бірі. «Қай халықтың, қай елдің әдебиетінде де маңызды мәселелердің бірі болып саналатын ұлттық ерекшеліктерге қатысты аударма жұмысының мехнаты да өсе береді және оны екінші бір тілге шашпай, төкпей, толыққанды жеткізу тек шебер аудармашының ғана қолынан келері анық» [8,95.]. Бұл тұста сәл олқылық кетсе, ұлттық нақыш өзгеріп жүре береді. Мұндай тұстарда қажет деген сөйлемдердің, атаулардың түпнұсқадағы қалпын сақтап алу тәжірибеде бар және ол нәтижесіз де емес. Мұны аудармашы Қ.Нұрмаханов жетік түсінген және қажеттілікті дөп басып отырған.

«И она запела. Запела, быть может, еще и потому, что хотела как – то вернуть прежнюю непосредственность в наших отношениях с Данияром, хотела отогнать чувство своей вины перед ним. Голос у нее был звонкий, задорный, и пела она обыкновенные аильные песенки вроде: «Шелковым платочком помашу тебе» или «В дальней дороге милый мой». Знала она много песенок и пела их просто и задушевно, так что слушать ее было приятно...»[4, 91 – 92.]. Осы үзіндіні енді қазақша нұсқамен салыстыра қаралық.

«Айтқандайын Жәмила тыныш отыра алған жоқ: ақыры даусын шығарып әндетіп қоя берді. Меніңше мұның да бір себебі болды ғой деймін. Жәмила өстіп, Даниярдың ренішін тарқатып,

қайғысын сейілтпекті ойлаған болу керек. Кейде адамдар бірін – бірі кінәсын кешіргелі – ақ тұрады, бірақ соған да болар – болмас түрткі керек қой. Бәлкім Жәмилаға осы ой түсті ме, ол бар ынтасын қойып, бар өнерін салып сыңғырлаған дауыспен, көңілденіп әндетті.

« Шайы орамал бір байлам

Жанымда жүрсен садағам...» сияқты дүниелер Жәмилада толып жатыр. Осының өзін тыңдап отыру да бір ғанибет...» [5, 313.].

Екі үзіндіні салыстыра отырып, қазақ аудармашысының дұрыс шешім қабылдағанын көреміз.

« Шайы орамал бір байлам

Жанымда жүрсен садағам...» дегенді түпнұсқадағы қалпында алып Қалжан Нұрмаханов әдемі тәсіл қолданады. Мұны кейбіреулердің «аударма алмағасын, сол қалпында алған» деп ойлап қалуы да мүмкін. Жоқ. Мәселе басқада. Осы екі тармақ өлеңнің өзі шығарманың қырғыз әдебиетінікі екенінен, оқиға қырғыз жерінде өткенінен хабар беріп тұр. Ал орысша нұсқада бұл жәйт қырғызға емес, керісінше орыс еліне қатысты сияқты болып көрінеді. Бұл жәйт бір емес, бірнеше тұста осылайша кездеседі.

« У речушки, пересекавшей дорогу, лошади, цокая подковами по мокрому серебристым камням, замедлили ход. Когда мы миновали брод, Данияр подстегнул коней и неожиданно запел скованным, прыгающим на выбоинах голосом:

Горы мои, сине – белые горы,

Земля моих дедок, моих отцов!

Он вдруг запнулся, закашлялся, но уже следующие две строчки вывел глубоким, грудным голосом, правда чуть с хрипотцой:

Горы мои, сине – белые горы,

Колыбель моя...

Тут он снова осекся, будто испугался чего – то, и замолчал...» [4, 92.].

Осы үзіндінің қазақша нұсқасы төмедегідей: « Жолды кесіп, сарқырап аққан суға келгенде, Данияр арбаны жайырақ айдап, жолдың күмістенген дымқыл тастарына тағалардың шақылдап ұрғанын әдейі тыңдап қалды. Онан бір уақытта «Шу!» деп, аттарды желдірді де, күтпеген жерден:

«Ой, Ала – т – о – о, Ала – т – о – о, Ата – бабам өскен жер!» деп, арба селкілдегенде, қоса селкілдеп, дірілдеген дауыспен шырқап жіберді. Бірақ, ол осы кезде ұялып кеткенге ұқсайды, даусы қырылдап, шықпай қалды. Бірақ, ол кейінгі екі жолды көкірегін ауаға толтырып, даусын биік көтеріп шырқады:

Ой, Ала – т – о – о, Ала – т – о – о,

Ақ бұлт қалқып көшкен жер!»

Не болғанын білмеймін, осы жерде ол тағы кілт тоқтады. Сол бойдан үндемей де қалды...» [5, 313 – 314.].

Осы екі үзіндіні салыстырып қараған жан орысша нұсқадағы олқы тұстарды «әп дегеннен – ақ» аңғарары даусыз. Орысша нұсқада түпнұсқадағы тау аты – Алатау тіпті түсіп қалған, бұл тұста орыс аудармашысы сөзбе – сөз аударманың, яки, кальканың жетегінде кеткен. Осыдан келіп түспнұсқада көркем шындыққа нұқсан келген. Мұның, яғни, осы өлең жолдарының аса үлкен көркемдік жүк көтеріп тұрғанын тамыршыдай дөп басқан аудармашы Қалжан Нұрмаханов «Ала – тоо » – деп дәл түпнұсқадағы қалпында береді.

Екі үзіндіні салыстыра оқығанда орысша нұсқаның бояуы солғын, түпнұсқа көркемдігінен көп төмен жатқанын аңғару аса қиын шаруа емес екенін көреміз. Міне, бұл жәйттер көркем аудармада ұсақ – түйек дегеннің болмайтынын көрсетумен қатар, қыр – сыры мол екенін де байқатады, түпнұсқа табиғатын толық ұқпайынша, сол көркем шығармадағы оқиға орнын, ұлттық ерекшеліктерді және т.с.с. зерттеп алмай тұрып аударуға кіріскенде олқылықтарға ұрынатынымызды да аңғартады.

Көркем аударма өнерінде аудармашы еңбегі неден басталады, немен аяқталады, ол нені қабылдайды, неден қашады, нені тірек етеді дегенге келсек «...аудармашының суреткер ретінде тұлғаланғанға дейін бірнеше кезеңді бастан өткізеді Ол – 1) оқырман, 2) зерттеуші, 3) аудармашы жолы... дайындық кезеңіндегі зерттеу ісінде ерекше маңызды шараның бірі – көркем шығарманың тілдік ерекшелігімен қатар, шығармадағы халықтың өмірі мен тұрмысына байланысты өзгешеліктер, сол елге тән дербес сипаттар, тарихы, мәдениеті, т.с.с. қатысты тиынақты да терең ізденіс. Өйткені шығармадағы ұлттық өзгешелікті, ұлттық бояуды сақтау, реалиялық сөздерді

аудару – көркем аудармадағы өзекті мәселелердің бірі. Сондықтан 1) туыстық атаулар, 2) атақ, дәреже атаулары, 3) киім атаулары, 4) құрал жабдықтар, қару – жарақтар атаулары, 5) үй – ғимараттар атауларына және т.б. байланысты мұқият жүргізілген зерттеу ғана шеберлікке жеткізбек». [9,55.].

Иә, Қ.Нұрмаханов аудармашылығына байланысты жұмыс кезінде біз де оның жоғарыда аталған жолдан өткенін аңғардық. Осы тұста мына бір жәйтті тағы да айта өткен жөн. Ш.Айтматовтың «Жәмила повесінің орысша нұсқасына қарағанда Қ.Нұрмаханов аударған қазақша нұсқасының түпнұсқаға өте жақын келуі – қазақ қырғыз халықтарының туыстығы, түбі бірлігі, көршілес отыруы, әдет – ғұрып, салт – дәстүр ұқсастығы. Мәселен, казак, қырғыз елінде жеңгесі қайнысын еркелете ат қояды, Еркебала, Төре, Төрежан, Мырзабала және т.с.с. «Жәмила» повесінде бас кейіпкер Жәмила қайнысын Кішкенебала деп атайды. Бұл қазақшасында да тура солай, аударуға ешқандай қиындық келтірмейді, тіпті, бұл – аудару емес – ау, себебі, бұл – екі елде, екі тілде де бірдей аталады. Ал, орыс аудармашысы А.Дмитриева да мұның маңыздылығын түсінген, «Кичини бала» деп алған, алайда тілдік түсініктеме бермеген.

Орыс оқырманына бұл атаудың мәнін ашып, түсініктеме бере өткенде тәржімашы ұтпаса, ұтылмайтын еді. Сол сияқты, қырғыз тіліндегі – «аиыл», қазақ тілінде – «ауыл», сөздер екі елге де бірдей түсінікті, айырмашылық – тек қана дыбыстық өзгерістерде, ал, мұны орыс аудармашысы сол түпнұсқадағы қалпын сақтай «аил» күйінде алып, дұрыс шешім қабылдайды, бірақ, жоғарыда айтып өткеніміздей түсініктеме бермейді. Егер шығарма орыс тілінде қайта басылатын болса, мұны ескерген жөн.

Сонымен қатар, қазақ, қырғызға ортақ «кіші үй», «отау» – деген ұғымдар бар. Бұл «кішкентай үй» деген сөз емес екені белгілі, алайда осы тұста да орыс аудармашысы тілдік түсінік бермеген.

«Кіші үйде болса, біздің жақын туыстарымыз тұрады. Жақын дейтінім, арамыз екі – үш ата болса да, олармен о бастан малымыз да, жанымыз да бір. Арғы аталарымыз бірге көшіп, бірге қонып өте ынтымақты өмір сүрген екен, солардың салтымен біз де арамызды алыстатпай, бір – бірімізден қол үзген жокпыз...» [5,291.]. Біз «Жәмила» повесінің қазақша нұсқасынан алынған мына қысқа үзіндінің орысша нұсқада қалай берілгенін салыстыра қаралық.

«В соседном дворе, или, как называет его в аиле, в Малом доме, живут наши близкие родственники. Не то наши прадеды, не то наши прапрадеды были родными братьями, но я называю их близкими потому что, жили мы в одной семьей...» [4, 66.].

Міне, байқап отырғанымыздай орысша нұсқада түпнұсқа көркемдігінің ажары солғын тартады. Қазақ, қырғыз елінде екі – үш ата жер жақын туыс болып саналады, ал мұны түсінбеген орыс аудармашысы осы туыстық жақындықты тіпті алыстатып жібереді, яғни тек көркемдікке ғана емес, шығарма шындығына да нұқсан келтіреді. Бұл мәселелер түпнұсқа стилінің бұзылуы деген мәселеге алып келеді. «...Тек біз ғана емес, екі судың аралығындағы Арал көшесінің тұрғындары тегісінен бір атаның балалары. Кейінірек кіші үйдің иесі дүние салып, артында әйелі мен екі жас баласы қалады. Бұрыннан қалған әдет бойынша ағайын – туыстар жесірдің басын байлап қояйық деп, оны жақын туғаны болып саналған менің әкеме некелестіріп қояды.. Ол үй өз алдына шаңырақ саналып, малы, шарбағы бөлек болғанмен, шынында біз бәріміз бір отбасы болатынбыз...» [5, 291.].

Енді орысша нұсқаға назар аударалық. «...Да и не только мы, а все Аральская улица, протянувшаяся вдоль аила в междуречье, – наши одноплеменники, все мы из одного рода.

Вскоре после коллективизации умер хозяин Малого дома. Жена его осталась с двумя малолетними сыновьями. По старому обычаю родового адата, которого тогда еще придерживались в аиле, нельзя выпускать на сторону вдову с сыновьями, и наши одноплеменники женили на ней моего отца. К этому его обязывал долг перед духами предков – ведь он доводился покойному самым близким родственником.

Так появилась у нас вторая семья. Малый дом считался самостоятельным хозяйством: со своей усадьбой, со своим скотом, но по существу, мы жили вместе...» [4, 64 – 65.].

Бұл үзіндіге қатысты да жоғарыдағы пікірді қайталауға болады. Екі үзінді аудармашы Қ.Нұрмахановтың түпнұсқаны жете зерттегенін байқатады. Дегенмен, аз – кем селкеуліктер де ұшырасады, бірақ мұны аудармашы кейінгі еңбектерінде қалыпқа түсіре білген.

Қ.Нұрмаханов – Ш. Айтматовтың «Құс жолы» повесін де қазақ тілінде сөйлеткен қаламгер. Бұл шығарманың аудармасы Қ.Нұрмахановтың көркем аударма өнерінде жетіле, шеберлігін шындай түскенін байқатады. Тәржімашының шығармашылық даралығы қалыптасуындағы

маңызды және аса қажетті шарттардың бірі – тәжірибе жинақтау.«Тәржімашы тәжірибе жинақтау ісін екі бағытта: 1) өз шығармашылығына және 2) өзге аудармашылар шығармашылығына байланысты жүргізуі тиіс. Шеберлікке ұмтылған аудармашы тек өз шығармашылығындағы кемшіліктерді ғана емес, өзге аударма еңбектердің де олқылықтарын ескеруге міндетті, ал бұлай болмаған кезде дайындық кезеңі, яғни зерттеу ісі де біржақты болады. Талантты тәржімашылар шеберлігінің сырына үңілумен қатар, кемшіліктер мен олқылықтардан қорытынды шығару да көркем аударма өнері қажеттіліктерінің бірі» [9, 41.], «Құс жолы» повесінің қазақша нұсқасы аудармашы Қалжан Нұрмахановтың бұл мәселені де назарда ұстағанын көрсетеді.

Ш.Айтматов «Құс жолы» повесін орыс тіліне өзі аударған. Орысша нұсқа мен Қалжан Нұрмаханов аударған қазақша нұсқаны салыстыра қарағанымызда ең алдымен көзге түсері – қазақша нұсқаның жатықтығы және түспнұсқадағы көркемдіктің аударма нұсқаға өз бояуында көшкендігі. Біз бұл орайдағы және Қ.Нұрмахановтың басқа да аударма еңбектеріне қатысты әңгімені түпнұсқа стилінің сақталуына байланысты қарағанды жөн санай отырып, аудармашы шығармашылық даралығы мәселесі мен Қ.Нұрмаханов шығармашылығы бірлігі туралы төмендегіше ой түйеміз: 1.Тәржімашы ретінде ол ең алдымен аудармадағы әріп қуалаушылықтан, сөзбе – сөз аудармадан және қарадүрсін өзгертушілікке салынудан, яғни түпнұсқадағы көркем шындыққа сай келмейтін еркіндіктен аулақ болғанды жөн санаған. 2. Оның аударма еңбектері «көркем аударма өнерінде алуға, қосуға, өзгертуге, түзетуге болмайды – делінгенмен, тәржімашының қажетті жағдайда өзгерту мен түзетуді де қабылдауы қажет және ол өзгерту мен түзету түпнұсқадағы көркем шындыққа сай, сол қажет еткен деңгейде ғана жасалуы керек» – деген пікірді тиянақтай түседі. 3.Ол аудармашылық өнерде негізгі тірек етіп түпнұсқаны алады. Бұл орайда түпнұсқадағы көркем шындықтың өз бояуында екінші тілге аударылуын негізгі мақсат етіп ұстанады. 4.Кімді және нені аудару қажет – деген аударма өнеріндегі үлкен мәселелердің біріне келер болсақ, Қ.Нұрмахановтың бұл тұстағы үлкен талғампаздығы байқалады. Ол өзіне ерекше әсер еткен көркем шығармаларды ғана аударған.5.Қ. Нұрмаханов еңбектері оның көркем аударма өнеріндегі күрделі мәселелердің бірі – тұрақты сөз тіркестері (идиомалық, фразалық тіркестер мен мақал – мәтелдер) мен теңеулер табиғатын жете игергендігін көрсетеді. Ол түпнұсқада болмағанына қарамастан, түпнұсқа көркем шындығы мен ырғағы қажет еткен тұста оларды шебер қолдана біледі. 6. Ол диалогтардың, кейіпкерлер сөзінің аударылуы мәселесіне айрықша назар аударады. Әсіресе, сезім сырлары шертілер диалогтар шебер тәржімаланады. 7. Ол көркем шығарма авторы, түпнұсқа көркемдігі, тілі, стилі мен шығарма аударылып отырған қазақ тіліне адалдықты таразының екі басындай тең ұстауға тырысқан қаламгер, аударма нұсқаның қазақтың рухани қазынасын байыта түсер туынды болуын басты назарда ұстайды және осы орайда ұлттық ерекшеліктер мәселесін негізгі бағыт етіп алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Федин К. Жастық шақ және талант// Сөзстан 3-кітап. Алматы;Жалын, 1982. -257 б.
2. Әбілов А. Көркем проза тәржімасы және ырғақ /«Қазақ әдебиеті» газеті, 30.ІІІ.2007 ж. №13
3. Қазақ Ұлттық энциклопедиясы Алматы;ҚСЭ,2005.-800 б
4. Айтматов Ч. Повести гор и степей Москва; М.гвардия,1965.-368 с
5. Айтматов Ш Боранды бекет Алматы;Аударма,2005.-504 б.
6. Вопросы теории художественного перевода Москва;Худ.лит,1971. -254 с
7. Вопросы художественного перевода Москва;Сов.писатель,1955. -310 б.
8. Кашкин И.Для читателя – современника Москва;Сов.писатель,1963.-465 б.
9. Әбілов А Көркем аударма шеберлігі Алматы;Қаз.универ,1997.-156 б.

АБАЙДЫҢ «ЕСКЕНДІР» ПОЭМАСЫНЫҢ АУДАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЕСКЕНДІР БЕЙНЕСІНІҢ СИПАТЫ

Поэма *Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?* деген тармақтан басталатыны белгілі. Абай өз поэмасының бірінші тармағынан бастап тыңдаушыларының ықыласын өзіне аударып алуды мақсат тұтады. Абай бұл мақсатты бекерден бекер қойып отырған жоқ. Осы сұрақ арқылы ақын тыңдаушыларының ойын қозғайды, оларды түрлі ізденістерге бастайды, соның нәтижесінде әр тыңдаушы Ескендір туралы не білетінін ойға салып, түгендей бастайды. Тыңдаушыларын осы қалыпқа, осы күйге түсіру Абай үшін маңызды еді. Абай сұраулы сөйлем арқылы оқырман назарын өзіне аударып, тыңдарманмен байланыс орнатады.

Бұл поэманың алғашқы тармағы кейбір отандық зерттеушілер назарынан тыс қалған. Кейбір ғалымдар жалпы шумақтың мағынасын ашумен ғана шектелген. Бірақ бұл тармақ – Абайдың айтар ойының бастамасы, жалпы мағынаға кірер жол, басқаша айтқанда, поэманы алтын сандық десек, бұл тармақ – сол алтын сандықты ашатын кілт.

Абай поэмасының біздің қолымыздағы орыс тіліндегі үш аудармасы және ағылшын тіліндегі бір аудармасында да біз поэмаға барар кілт деп отырған тармақ түпнұсқаға сай аударылған деп айта алмаймыз. Аударманың бірі 1945 жылы Мәскеуде шыққан «Абай Құнанбаев. Таңдамалы (избранное)» деген кітапта А. Глобаның аудармасымен жарық көрген. Аудармада бұл тармақ:

Помнит мир Искандера, его дела [1], –

хабарлы сөйлемен берілген. Тармақтың мағынасы түпнұсқамен сай емес, тіпті салыстыруға келмейді. Біз жоғарыда бұл тармақ Абайдың айтар ойының бастамасы, жалпы мағынаға кірер жол екенін айттық, поэманы алтын сандық десек, бұл тармақ – сол алтын сандықты ашатын кілт екеніне назар аудардық.

Ал енді осы тармақтың аудармасына байыптап қарайтын болсақ, онда осы айтылғандардың ешқайсысы көрініс таппағаны белгілі болады. Түпнұсқада Абайдың сұраулы сөзі тыңдаушылардың ойын қозғап, оларды түрлі ізденістерге бастайтын болса, аудармада тыңдаушылардың ондай қалпы, күйі мүлде көрініс таппаған. Түпнұсқада тыңдаушы Ескендір туралы не білетінін ойға салып, түгендей бастайтын болса, аудармада тыңдаушының елесі де жоқ. Түпнұсқада ақын үшін тыңдаушыларын ерекше ықыласты қалыпқа түсіру маңызды болса, аудармада мұндай авторлық ұстаным елеусіз, ескерусіз қалады. Түпнұсқада Абай сұраулы сөйлем арқылы тыңдаушы назарын өзіне аударып, олармен нақты байланыс орнататын болса, аудармада автордың өзінің тыңдаушыларымен арасындағы коммуникативті қатынас орнатылмайды.

Е. Винокуров аудармасында бұл сұраулы сөйлем назардан тыс қалған. Бұл тармақ Абайдың айтар ойының бастамасы, жалпы мағынаға кірер жол екені ескерілмеген. Яғни Абайдың Ескендірді басқа қырынан танытатыны туралы ой жоқ. Ақын осы сұраулы сөйлем арқылы тыңдаушылармен коммуникативті қатынас орнатып, оларды ерекше қалыпқа түсіруді ойласа, аудармашы бұл сұраулы сөйлемді маңызды санамай, бірден оны

Вот сын Филиппа Искандер [2],

Он Македонией владел, –

деп, түпнұсқадағы келесі тармақтарға көшіп, Ескендірлі сипаттауға кіріскен.

Ал А. Шантар өз аудармасына өздігінен түпнұсқада жоқ сөздерді ойдан қосып:

Давным-давно, еще до нашей эры [3],

Узнали люди имя Искандера, –

деп, Ескендірді жұрт қандай қырынан біледі деген сұраудың орнына, оның біздің заманымызға дейінгі дәуірде өмір сүргендігі айтылады. Ескендірді орыс тілінде Абайдың айтпақ ойынан өзгеше жеткізеді. Түпнұсқада тыңдаушы Ескендір туралы не білетінін ойға салып, түгендей бастайтын болса, бұл аудармада да баста айтылған орыс тіліндегі екі аударма сияқты тыңдаушымен қатынас орнатылмайды. Бұл аудармада да авторлық ұстаным ескерусіз қалады.

Ағылшын тіліндегі Ольга Шарценің аудармасында бұл тармақ:

What do the Kazakhs know about Iskander,

The son of Philip, King of Macedon [4]?-

деп берілген.

Бұл тармақтардың қазақ тіліндегі кері жолма-жол аудармасы:

Македония патшасы, Филипптің ұлы,

Ескендір туралы қазақтар не біледі?

Көріп отырғанымыздай, поэманы ашатын кілт деп отырған тармақ, ағылшын тіліне қате аударылған. Түпнұсқада кез келген оқырман бірінші тармақты оқи отырып, өзінің жалпы Ескендір туралы не білетінін ойласа, аудармада оқырмандардан қазақтардың Филипп патшаның баласы Ескендір жайында не білетіні сұралады. Абай Ескендірдің Филипп патшаның баласы екенін, сұраулы сөйлемінен кейін, яғни оқырмандарымен қарым-қатынас орнатып болған соң айтады. Аудармашы түпнұсқаны дұрыс түсінбеген. Түпнұсқадағы *жұрт* сөзінің мағынасын білмей, өзінің түсінігі бойынша, дәл аудармасын табуға тырыспай, оны *қазақтар* деп аударма салған. Ағылшын тіліне *жұрт* сөзі *people* (халық, жұрт) деп аударылады.

Сөйтіп біз поэманы ашатын алтын кілт деп отырған тармақ орыс тіліндегі үш аудармада да, ағылшын тіліндегі бір аудармада да берілмейді.

Жалпы төлтуынды оқырманына қандай әсер берсе, аудармасы да солай болуы тиіс. Оқырман өзге тілдегі туындыны емес, өз тіліндегі шығарманы дәл түпнұсқадай оқып, сезінуі қажет. Түпнұсқада тыңдаушы Ескендір жайлы не білетінін ойға салып, түгендей бастаса, өзге тіл оқырмандары да сондай күйге түсуі керек еді.

Бірінші шумақтың

Филипп патша баласы, ер көңілді,

Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен, –

деген тармақтары тарихи тұрғыдан Ескендірдің Филипп патшаның баласы екенін, мінезін, оған тән қасиеттерді көрсетеді. Ескендірдің *ер көңілді* – мойымайтын, ашық-жарқын ниетті, бір беткей, өр мінезді екенін, сондай-ақ мақтан сүйгіш, қызғаншақ, іштар, күншіл адам екенін ретімен сипаттап, мінездеме беріп кетеді.

Орыс тіліндегі Е. Винокуров аудармасында бұл тармақты

Он был храбрец. Но кто мне скажет:

Где честолюбию предел?! –

деп береді. *Ер көңіл* сөзін *храбрец* деп аударған. *Ер көңіл* сөзінің орыс тіліндегі нақты аудармасы – *великодушный* (обладающий высокими душевными качествами, снисходительный к другим до готовности бескрыстно жертвовать своими интересами [5, 63]). Ал *храбрец* – *батыл* (мужество и решительность в поступках, отсутствие страха перед опасностью [5, 754].) деп аударылады. Яғни *ер көңіл* сөзінің орыс тілінде *храбрец* емес, *великодушный*. Аудармашы *мақтан сүйгіш* – *честолюбие* [5, 766].) деп түпнұсқаға сай аударса, *қызғаншақ* сөзі аудармада жоқ. Біз бұл аудармада Е. Винокуровтың түпнұсқада Ескендірге берілген үш түрлі мінездеменің біреуін ғана дұрыс аударғанын көреміз. Сонымен қатар түпнұсқада Ескендірдің мақтансүйгіш адам екенін көрсетілсе, аудармада Ескендірдің мақтансүйгіштігі шектен тыс асып бара жатқаны (Где честолюбию предел?!) айтылады.

Поэмадағы Ескендірдің мінезін көрсететін бұл тармақтар А. Глоба аудармасында

Был сыном Филиппа-царя Искандер.

Мечтою о славе его жизнь была, –

деп қана берген. Ескендірге мінездеме мүлде жоқ. Түпнұсқадағы *ер көңіл*, *мақтан сүйгіш*, *қызғаншақ* сөздері орыс тіліне аударылмаған. Бұл сөз дәлдігі мен ой дәлдігі, көркемдік таным мен суреттеу, бейнелеулердің берілмеуі. Аудармашы түпнұсқадағы Ескендірге берілген, оның қандай екенін көрсететін мінездемені маңызды санамаған. Бұл мінездемелердің орнына Ескендірдің өмірі атақ-даңқты (слава [16, 346]) армандап өткені айтылады. Түпнұсқадағы Ескендірдің мінезін оқырман аудармадан көре алмайды.

Үшінші аудармашы А. Шантар өз аудармасында бұл жолдарды

Сын Македонского царя Филиппа

Он гордым и тщеславным был без меры, –

деп аударған. Бұл аудармашыда да *ер көңіл*, *қызғаншақ* сөздері аударылмаған. Аудармашы оның орнына *гордый* (исполненный чувство собственного достоинство, сознающий свое превосходство [5, 119].) – шектен тыс тәкәппар, менмен мағынада басқа сөздерді қосқан.

Жоғарыдағы екі аударма сияқты бұл аудармада да түпнұсқаны дұрыс жеткізе алмаған.

Ал, Ольга Шарценің аудармасында бұл тармақтар ағылшын тіліне

Both strength without end and courage had Iskander,

But he was vain, a vain ambitious man, –

деп аударылған.

Ағылшын тіліндегі бұл өлең жолдары қазақ тілінде жолма-жол былай көрінеді:

Ескендір соңы жоқ күш пен батылдықтың екеуіне де ие болды,

Бірақ ол атаққұмар, атаққұмар өр адам болды.

Түпнұсқадағы Ескендірге берілген мінездемелер аудармада дұрыс көрініс таппаған. Ескендірге берілген үш түрлі мінездеменің біреуін ғана, мақтан сүйгіштігін, яғни атаққұмарлығын аудармадан көре аламыз. Аудармада Ескендірдің батыл (*courage – the ability to do something that you know is right or good, even though it is dangerous, frightening, or very difficult [6, 338]*), атаққұмар, өз өзін жақсы көретін (*vain [7, 357]*, *vain – showing disapproval someone who is vain is very proud and thinks they are very attractive or special [6, 1652]*), өр, өршіл (*ambitious – determined to be successful, rich, famous [6, 45]*) адам екені айтылады. Ал түпнұсқадағы *ер көңіл, қызғаншақ* сөздері аударылмаған. Бұл сөздердің ағылшын тіліндегі дәл аудармалары еркөңіл – *generous [7, 111]* (*generous – 1. giving people more of your time or money than is usual or expected; 2. kind, friendly, and helpful [6, 624]*), қызғаншақ – *greedy [7, 118]*, (*greedy – wanting more money, things, or power than you need [6, 659]*). Біз бұл аудармада Ескендірді түпнұсқадағыдан басқаша елестетеміз.

Аудармашы таланты бойынша, автормен тең дәрежеде ойлауға, сөз саптау мәнеріне ие болуы қажет. Ой қабілеті мен сезімі жағынан да тең дәрежелі болуы, түпнұсқадағы сұлулықты дәл сондай сезіне білуі, керек болса онымен теңдесетін немесе асып түсетін өзіндік сөз байлығы, ой тереңдігі қажет. Аудармашы талантымен, тәжірибесімен, шеберлігімен автордың жүрегінен, ой-түйсігінен шыққан туындыдағы көркемділік рухты, бейнелеулер мен әсерлілікті жоғалтуға, әлсіретуге немесе өздігінен жаңа ой қосуға құқылы емес.

Пайдалынылған әдебиеттер тізімі:

1. Абай Кунанбаев. Избранное – Москва: ОГИЗ Государственное издательство художественной литературы, 1945. – 351 б.
2. Абай Кунанбаев. Я – человек-загадка. – Астана: Аударма, 2009. 504 б.
3. www.stihi.ru
4. Abai Kunanbayev. Selected Poems. – Moscow, 1970. – 195 б.
5. С.И. Ожегов. Словарь русского языка. – Москва: Русский язык, 1986. – 793 б.
6. Macmillan. English dictionary for advanced learners. – Malaysia: Macmillan, 2012. – 1748 б.
7. Ахметова С.Г, Тұрсынбаева Ж.Б, Ысқақова Ж.Ы, Ярова Е.Ф. Ағылшынша – қазақша сөздік. – Алматы: Мектеп, 2006. – 396 б.

АБАЙДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК ТАҚЫРЫПТАҒЫ ӨЛЕНДЕРІНІҢ МОҢҒОЛ ТІЛІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Ұлы ақын Абай шығармалары әлемнің бірталай тілдеріне аударылуы жайында зерттеулер мен ғылыми жұмыстар көптеп жарық көріп келеді. Десе де зерттелуге тиіс қыры мен сыры да жоқ емес. Ақынның әлемдік және туыстас тілдер қатарына аударылған нұсқалары жайында тілге тиек болып жүрген мәселелер өте көп. Соның ішінде көшпенде де көршілес халық болып саналатын, төл мәдениеті мен салт-дәстүрі ұқсас келетін моңғол тіліне аударылғаны жайлы тоқталып өткен едік. Абай шығармалары моңғол тіліне толықтай аударылғаны жайында тоқталып өткен едік. Бірақ әлі күнге дейін аударматану тұрғысынан сараланып, талданбаған тың тақырып деп айтуға болады.

Ақын шығармалары белгілі идеялық тақырыптық жанрға бөлінеді. Қоғам мен заманның шынайы бет бейнесіне ашуда саяси – әлеуметтік мәселелерді өзінің азаматтық көңіл-күйінің тебіренісі арқылы толғанса, өмірдің мәні мен адамзат болмысының жай күйін адамдық пен адалдық, ғылым, білім, тәрбие, махаббат, ғашықтық сынды категориялармен терең дүниетанымдық тұрғысында сараласап, ұптастыра келе, жаратылыс пен жаратушыны да назарынан тыс қалдырмай өзінің діни көзқарасын да нақты наным сенімге негіздеп көрсетеді. Ақын шығармашылығы осындай тақырыптық мазмұндарға бөлініп, адамзат болмысының жалпы жайын терең ой мен сұлу сөздің үйлесімді күдіреті арқылы сазды әуенге айналдырып, жүрек түбіне терең бойлатады. Сондықтан да шығарма желісі тек өмірдің ақиқаты пен шындығынан ғана құралғаны жан тебіренер нәзік те, назды үнімен ерекше.

Ақын шығармалары белгілі тақырыптық идеялық мазмұнға бөлінетіндіктен осы рет әуелі **саяси-әлеуметтік** көз қарастағы өлеңдерін бірыңғай қарастырылды. Абай зердесінің басты пәні-әлеуметтік өмір болды. Олай деуге ақын ғұмырнамасы және артына қалдырған асыл мұрасы айқын куә [3]. Осындай саяси әлеуметтік мазмұндағы ақынның азаматтық көзқарастағы өлеңдері жалпы ақын шығармаларының ішінен өз алдына бір төбе болып отыр. Өзі өмір сүрген ортасының кем кетік тұстарын қатаң сынаумен өтті. Сыншы болғанда да ақпен қараның аражігін айырып, заман келбетінің бет пердесін анық айтқан әділ сыншы бола білді. Тек сынау мінеумен өтті деуге келмес, ел қамы үшін күйінді, ұлтын қараңғылықтан жарыққа шығару үшін өзі жалғыз мыңмен алысты.

*Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма [8, 275]!*

Моңғол тілінде: *Кері аудармасы:*

*Зурх сэтгэлийн минь гүнд умбан нэвтэртүгэй,
Зүгээр ч үгүй, оньсого мэт нууцлаг нэгэн би.
Насан турш бартаат, тойруу замааар өгслөө дөө,
Намайг бүү буруушаагтун, мянгатай ганцаараа тэмцлээ [40, 2].
Жүрегімнің түбіне терең бойла
Бекер емес, менде бір жұмбақтай құпия жанмын
Өмір бойы кедергі, айналмалы жолмен өстім
Кінә қойма, мыңмен жалғыз алыстым.*

Түпнұсқа мәні өте терең де. Ақын өмір шын дығынан түйген, танып жеткен ойының ішкі жан дүниесінің терең сырлы күй жасырын жатыр. Абай неге өзін жұмбақ деді? Ол қандай жұмбақ? Оны шеше алдық деп айту қиын. Оны келесі тармағынан байқауға болады; «жүрегімнің түбіне терең бойла». Жүрек туралы түсіну ұғу өте тереңде, батыс пен шығысты айтпайық сонау әл-Фарабидан бастау алады.

Сонымен қатар Абай ақыл мен қайратты жүрекке бағынуын айтады. Бұл да бекер емес. әл-Фараби «Жүрек адамның ең басты мүшесі» деп сөз қалдырған. Енді Абай соның түбіне терең бойла дейді. Ұлы ақынның ұлы жұмбағында терең философиялық мән жатыр [5].

Осы тұста көрнекті Абайтанушы Жанғара Дәдебаевтың: «*Әркімнің шырқап шығар биігінің шегі бар, Әркімнің сүңгіп жүрген тереңінің түбі бар*» – Ал Абайдың тереңінде түп жоқ, биігінде шек жоқ»

[2] – деген орынды пікірі еріксіз еске оралады. Иә, ақынның тереңі мен биігінің жұмбақ сырына осылай мән берген дұрыс.

Соңғы тармағында «мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма» – дегені де өмірінің күллі қазақ жолындағы күрескен қилы жолы. Біреумен алысу қандай, мыңмен алысу қандай оны да санадан тыс қалдыруға болмас. Осындай ойлардың аудармадаға көрінісі қалай болғанына назар аударсақ.

Түпнұсқа желісіндегі ақын күйінің көрінісі, мағыналық денгейі жақсы жеткен. Ақынның айтқан негізге ойы аудармада көрініс тапқан. Пішін мен бітімі құрылымы жағынан түпнұсқамен сайма-сай. Жолма жол және шумақ денгейінде салыстырып қарағанда аударманың алғашқы тармағы толыққанды барабар. Екінші тармағында «мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла» – «зүгээр ч үгүй, оньсого мэт нууцлаг нэгэн би» – «бекер емес, менде бір жұмбақтай құпия жанмын» деп беріледі. Мұндағы «бекер емес» тіркесі аудармашы тарапынан қосылғанымен ақынның айтпақ «менде бір жұмбақ адаммын» мәнін беру үшін аудармадағы «құпия жанмын» соңғы буынға сабақтасып байланыса келе түпнұсқа мәнін беруге негіз болып тұр. Түпнұсқаға қиғаш келіп тұрған жері жоқ.

Ақынның жұмбақ жанының көрінісі аудармада да бар. Келесі тармақта; «соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім» – бұл тармақтың ерекшелігінің бір қыры ақын тілінің бай қуатты келіп терең мәнге бойлайтын сыры жатыр. Абай тіл сөздігінде «соқтықпалы» бірлігі – кедергісі мол, бөгеті көп, михнатты өмір белгісінің көрінісі. Өзі өмір сүрген ортасының тосқауылы мен бөгеті көп, михнатты өмір шындығының сипаты берілген. Абай тіл сөздігінде келесі бірлік – «соқпақсыз» – жөн жобасыз, үлгі өнегесіз, жолсыз деген мағыналарды береді. Берілген түсіндірмелер арқылы пайымдағанда ақынның «кедергісі көп, азабы мол, жөн жобасыз кезеңде өмір сүрген көрінісі.

Түпнұсқадағы «соқтықпалы» бірлігінің моңғол тілінде сәйкестігі «бартаа» деп беріледі. Нақты аудармасы «кедергі» деген мағынаға көбірек келеді. Ауыспалы мағыналары (бэрхшээл) – қиындық, (саад) – бөгет, (түвэг)– кедергі осы бір қатар сөздер өзара бір бірінің дублеті, жуық мәндес сөздер болып келеді. Түпнұсқа мәніне аудармадағы берілген мағынасы біршама жақын келгенмен тек беткі мағыналарын ғана ашады.

Абай өмір сүрген ортадағы бітпес даулы, михнатты өмірдің қоршылық, әурешілік күйі астасып жатыр де бар. Осындай терең мағыналарының мәніні терең бойлаған деп айтуға келмейді. Келесі «соқпақсыз» бірлігі – тойруу деп берілген, айналмалы, анық емес, бұрмаланған деген мағыналарды білдіреді. Аударманың осы тармағына да жоғарғы пікірді айтуға болады. Ақынның «соқпақсыз» деген концептісінде – жөн жобасыз, -үлгі өнегесіз, – жолсыз деген үш категория бар.

Жөн-жобасыз дегені бей-берекет, қалай болса солай артта қалған, қоғамдағы адамдардың қылығы;

Үлгі өнегесіз дегені кішіге үлгі, өнеге болар ұлағатты үлкендіктің жоқтығы;

Жолсыз дегені осындай қараңғылықтан шығар жолдың тым алыста екендігі;

Міне осындай қоғам жайынан ақынның сыр шерткен күйініші мен ішкі қол жеткізе алмаған арманы, өкініші бар. Бұл жан тебіреністерді аударма тіліне жеткізе беру әрі қиын әрі асқан талантты талап етеді.

Аударма жолдары барынша жақсы тәржімаланған, деседе поэзияның көзге көрінбейтін мағыналық астарлы қабаттары мен терең танымдық эстетикалық қуаты тек моңғол тілінде ғана емес ақынның өзге тілдерге аударылған аударма нұсқаларының бірінде әлі күнге жете беріле алған жоқ. Өзге тілдегі аударма нұсқаларынан қарағанда жоғарыдағы моңғол тіліндегі нұсқасында пішіні мен бітімі, ақын ойының желісі едәуір сақталған деп айтуға болады.

Түпнұсқа:

*Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,
Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,
Кім көңілді көтеріп, болады ермек [8, 73]?*

Аудармада:

*Нас ахиж гуниг нэмэгдэн, нойр сэргэж,
Нартын жаргал уур уцаараар солигдоно.
Бодлыг минь хувалцаж аман үг солих хүнгүй,
Болгоож хэн сэтгэлийг минь сэргээж хань болох вэ?*

(Ж. Қамай аудармасынан)

*Қартайдық, қайғы ұлғайды, ұйқы сергек
Дүниенің қызығы ашу ызаға айналып
Ойымды бөлісіп, сырласарға адам жоқ
Кім көңілімді көтеріп, серік болар?*

Түпнұсқадағы алғашқы шумақтың мағыналық деңгейін филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Дадебаев былай деп тұжырымдайды: «Бұл шақта ақын дүние әлем, туралы танымы шығыстық рухани қазынамен байыған, кемеліне келіп, мейілінше байыған, толысқан кезі еді. Рухани кемел деңгейге келген ақын заман сырын, адам құлқын терең философиялық таныммен таразылайды. Қайғы ойлау, көзден ұйқы қашу, ойдың кермек татуы – мұның бәрі қартайғандықтан емес.

Заманнан, заманының адамынан озған, ақылымен парасатымен озған, ақын өзі жеткен рухани биіктен сырласарға, мұңдасарға, ойласарға сөз ұғарлық адам таппай толғанады» Ақынның ойлағаны қайғысы ол – елдің берекесінің бұзылғандығы, ұйқының қашуы – қартайғандың салдарынан емес жұртының қамы үшін жанын жай таптырмаған сансыз ойларының орындалмастай болуы. Елім дегенде «ұйқысынан шырт оянып» төсегінен бір аунап түскен Абай:

*Мамықтан төсек,
Тастай боп кесек,
Жанбасқа батар ұйқы жоқ – дейді.*

Міне осы жолдардан-ақ қарағанда ойлағаны өзі емес елі деп жаны күйзелген күйін түсінуге болады. Осы 3 жолдан тұратын қысқада нұсқа өлеңге жақсылап назар салсақ ақын поэтикалық көп ойды (үлкен ойды) аз сөзбен берудің үлгісін салады [2]. Аз сөздің аясына көп мағына сыйғызған, қысқа да шағын поэзиялық шығарма бір елдің тіршілік тынысын, мәдениеті, тарихы, әдет ғұрпын таныстырады. Ақын жоғарғы 3 тармақтан-ақ қазақ елінің әлеуметтік жай күйінің халін сипаттайды.

Ал енді талдауға ұсынылған «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінің моңғол тіліндегі аудармасында:

«Нас ахиж гуниг нэмэгдэн, нойр сэргэж» – (*Қартайдық, қайғы ұлғайды, ұйқы сергек*) деп беріледі.

Ақынның бұл өлеңде терең дүниетанымдық толғанысы, философиялық ой өрісі астасып жатыр. Сондықтан өлең бетіндегі көрініп жатқан жалаң ойларымен түсінбегеніміз дұрыс. Ақынның бұл жерде жасы егде тартып, қартайған күйі емес, жанының құлазыған күйі көбірек сыр шертеді. Мәтінге терең бойлап, сондай астарлы мәндерді іздеп, түсінген орынды абзал. Осы нұсқаның екінші буынындағы «қайғы ойладық» деген лексикалық бірлік моңғол тілінде «қайғы ұлғайды» деп трансформацияланады. Осы жолдардағы «қайғы ойлау» мен «қайғы ұлғайю» бір бірінің дүблеті бола алмайды, екеуі екі түрлі ұғым беріп тұр.

Түпнұсқадағы «қайғы ойлауы» – ауыр ойды көтеріп қиналған жан бейнесі, ал аудармадағы «қайғы ұлғайю» – қартайғандықтан әр нәрсені ойлап, қайғысы көбеюі молаюуы, артуы деген мағынаны білдіріп тұр. Бір қарағанда ұқсас деп қарауға болғанмен ақынның сипаттаған поэтикалық мәніне нақты бойлай алмауда. Елінің қараңғылығына налып, қайғырған ақын жүрек түбіндегі күйін терең философиялық таныммен тұжырымдайды. Келесі жолында:

Ашуың – ашыған у, ойың – кермек –

Осы тармақ түгелімен тұнып тұрған метафорадан тұрады. Аудармада: «Нартын жаргал уур уцаараар солигдоно»– Дүниенің қызығы ашу ызаға айналып». Түпнұсқадағы ашудың ашыған уға айналуы – ыза, реніш, кейіс. Ойдың кермек татуы – қынжылу, налу, көңіл қалып, бей жай күйге түсу. Бұл жерде ақынның қара басының жай күйі емес, ел, ұлт мүддесі үшін зар жылаған жанының зарлы күйі. Бұндай ұғымдар аудармада солғын берілген. Аудармадағы балама жеке адам басының халін сипаттағанын көруге болады. Моңғол тілінде «**нартын жаргал**» – «дүниенің қызығы» адам баласының көз тірісінде көрген қызығы мен бақыты. Қазақ тілінде дүблетті баламасы «дәурен» деген лексикалық бірлікке көбірек саяды. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде; «дәурен» – ол өмір, қызыққа толы бақытты шақ деп түсіндіріледі. Сонымен қатар **дәурен кешті** – өмір сүрді, **дәурен өтті** – дүниенің қызығы кетті, **дәурен сүрді** – өмірдің қызығын көрді деген ұғымдар бар. Аудармада берілген ой осы ұғымдарға жақын, дүниенің қызығы кетіп, ашу ызаға айналаған адам баласының бес күндік ғұмырының бірде күлкі, бірде бақыт, бірде ашу мен ызаға айналар көрінісі сипатталған.

Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық –

Бұл тармақтағы ақынның меңзегені жанын түсінер, сөзін ұғар бір жанның болмауы. Осы жолдағы негізгі бірлік «мұңдас» – уайым қайғысы, мұңы ортақ, бір біріне мұңын шағу, сырласу деген мағыналарды мензейді. Ақынның меңзегені ішкі жан сырын бөлейін десе де, сөзді ұғарлық санасы зерделі, көзі ашық, көкірегі ояу адам болмауын айтады. Жүрек түбіндегі уайымы мен қайғысын терең көз қарасының денгейінде ешкім санасына бойлатып, түсіне алмайтынына жаны құлазиды. Осы жолдар моңғол тіліне:

Бодлыг минь хувалцаж аман үг солих хунгуй,

Кері аудармасы:

Ойымды бөлісіп сырласарға адам жоқ – деп беріледі.

Абай тек ой бөлісіп сырласарға адам таппай отырған жоқ, сөзді ұғарлық адам жоқтығын айтып отыр. Бұл жайында ақын: *Қайғысыздан сақ бол, Қайғылыға жақ бол* деп шешімін де кесіп айтады. Қайғылы адамның жанымен сырлас деген ұғымды мензейді. Осы тұрғыда айтсақ ақын жанымен санасатын адам жоқтығын айтып отыр.

Кім көңілді көтеріп, болады ермек?

Моңғол тілінде:

Болгоож хэн сэтгэлийг минь сэргээж хань болох вэ?

Кері аудармасы:

Кімкөңілімді көтеріп серік болар?

Осы тармақтағы «көңіл көтеру» ұғымын қызық іздеу, масайрап шаттануға ермек іздеу деп түсінуге келмес. Ермек–бірлігінің сөздіктердегі нақты мағынасы: алданыш жубаныш, сүйеніш. Ақынның ермегі – көңілін сергітер сүйеніші, медет берер, рухани ой бөлісер жубаныш болмауын мензейді. Түпнұсқадағы «ермек» бірлігі «хань» – «серік» болу деп балама тапқан. Аудармадағы «хань» тәржіма бірлігінің мағыналары: (сапарға бірге шығатын, не бірге жұмыс істейтін тағдыры ортақ адамдар, жора-жолдас, дос, серік, өмірлік жар, сырлас) деген мағыналарға саяды. Түпнұсқада меңзеген «ермек» лексикалық бірлігіне « хань» – «серік» мағынасы мәнделес келеді. Лингвистикада бұл екі бірліктің («ермек, серік») лексикалық ауыспалы мағыналары ұқсас және серік болу, ермек болу екеуі бір бірінің синонимі бола алады. Аударма жолдары мағыналық тұрғыда бір біріне балама бола алады.

Моңғол тіліндегі ақын шығамаларының аударма нұсқасы тұңғыш рет салыстырмалы талдаудан өтті. Зерттеу нәтижесінде аударма нұсқаларының ақын ойының тереңіне бойлай алмағандығы, астарлы поэтикалық мәнді ашуда олқылықтары басым, көркемдік және эстетикалық қуатының моңғол тілінің әдеби және көркемдік ерекшеліктеріне сай беріле алмаған. Әдетте қазақ және моңғол тілдері түбі бір түркі тілдес қатарына жатады. Моңғол тілі де түркі тілдер ішінде тіл байлығы мен қуаттылығы, өрісі кең тілдер болып саналады. Сондықтан аударма тілінің ерекшелігі ақын шығармаларында кездесетін метафора, бейнелі образ, эпитет, теңеу, лексикалық бірліктерді беруде айырықша ашылып, баламасын таба алмаған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алма-Ата: Ана тілі, 1958.
- 2.Дадебаев Ж. Абайдың антрополагизмі. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, – 2014.
- 3.Тарақов Ә. Аударма әлемі. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, – 2011.
- 4.Қазыбек Г.Қ Аударма тәжірбиесі хрестоматия. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, – 2009.
- 5.Сауданбекова Ш. Аударма теориясы және практикасы. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, – 2015.
- 6.Абай шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. –1961
- 7.Абайн түүвэр зохиол. Улаанбаатар: Цэргийн хэвлэлийн шувууны саарал компан. – 1995.
- 8.Хангайсайхан Х. Абай шүлэг найраглал. Улаанбаатар: – 2008.
- 9.Абайн шүэг. Улаанбаатар: – 1958.
10. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Дайк-пресс – 2008.
11. 15 томдық Қазақ тілінің әдеби тіл сөздігі. –Астана: –2011
12. Базылхан Б. Қазақша-моңғолша сөздік. –Алматы, Улаанбаатар: – 1977.
13. Б.Базылхан ‘Монгол казах толь– Моңғолша-қазақша сөздік. Улаанбаатар-Өлгий: 1984
14. abai.kz «Абай-ақпарат»
15. «Абайдың ақындақ дәстүрі»Айқын Нұрқатов, Монография Алматы
16. Сыздықов Р. Абай шығармаларының тілі. Алматы 1968.
17. Абай энциклопедиясы. Алматы: – [«Атамұра» баспасы](#), – 1995.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ РАЙЫМБЕК БАТЫР БЕЙНЕСІНІҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ақиқат күдіретті болса, халықтың санасында қалыптасқан аңыздың шынайылығы соғұрлым алысқа тарайды. Ақиқат өмір шындығы болғанда, аңыз – сол өмірдің шындығын ғасырлар қойнауынан алған ғажайып күштің иесі десек те болады.

Ел мен жер азаттығы үшін күрескен ірі тарихи тұлғалардың бірі – Райымбек Түкеұлының ерлік істерін баяндауға арналған Жолдасбай Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» атты роман-диалогиясында шығармашылық тұрғыда игерілген фольклорлық мотивтер шоғыры осы көркемдік тәсілдің тарихи шындықты бейнелеудегі басыңқы ролін айқындайды. Алғаш 1972 жылы, яғни кеңестік дәуірде жазылып жарық көрген туындының тарихилық сипатынан фольклорлық мұрадағы қаһармандық эпосқа тән көркемдік-поэтикалық элементтерді аңғаруға болады. Осы мәселені тереңірек зерттеу арқылы тұтас көркем туындыдағы эпикалық дәстүр мен эпостық қаһарманға тән спецификалық ерекшеліктерді ашуға мүмкіндік туады.

Көркем әдебиет пен фольклор арасындағы байланыс – бүгінгі таңдағы әдебиеттану және фольклортану ғылымдарына өзекті мәселелердің бірі. Халықтық фольклор үлгілеріне тән поэтикалық дәстүрдің жазба әдебиетінде белсенді түрде көрініс табуын түрліше саралауға болады. Ауыз әдебиеті үлгілеріне тән стильдік, сөздік қолданыстың қазіргі әдебиетте бедерленуі ұлттық тарихи жадыға тән ментальді ойлау, сөйлеу ерекшеліктерін сипаттайтыны сөзсіз. Фольклорлық жанрларға (мысалы, эпос, ертегі, миф, аңыз, т.б.) тән композициялық құрылымның қазіргі әдеби туындыларда қайта жаңғырып жататын кездері де болады. Осы орайда фольклорлық мұралар шығарманың тұтас архитектуралық түзілімін мейлінше ұтымды ұйымдастыруға қызмет етеді. Ал әдебиет пен фольклордың оқиғалық деңгейдегі өзара сабақтастығын фольклорлық мотивтердің қайта жандануы үдерісімен түсіндіруге болады.

Заманауи көркем әдебиеттегі батыр бейнесінің сомдалуындағы фольклорлық мотивтердің ролін зерттеу барысында бірқатар әдебиеттанушылық әдіс-тәсілдер кешенді түрде қолданыс тапты. Атап айтсақ, әлем халықтарының фольклорындағы типологиялық ортақ мотивтердің «Райымбек батыр» романында көрініс табу ерекшеліктерін талдау кезінде тарихи-салыстырмалы, типологиялық, салғастырмалы, жүйелі-функционалды, текстологиялық зерттеу әдістері қолданылды.

«Райымбек батыр» роман-диалогиясын зерттеу нәтижесінде көркем мәтін құрылымына әлемдік фольклордағы бірқатар фольклорлық-эпикалық мотивтер жүйесінің кірістірілгендігі анықталды. Осы орайда реалды тарихи тұлғаның көркем бейнесін сомдаудағы фольклоризмнің көркемдік тәсіл ретінде басымдық танытуының өзіндік себептері айқындалды. Салыстырмалы талдаулар негізінде роман-диалогияның жазылуына, бас қаһарман бейнесін жасауға ерекше әсер еткен фольклорлық үлгілер анықталды. Әсіресе қырғыз халқының «Манас» жырының тұтастай шығарманың көркемдік-поэтикалық жүйесіне ықпал жасағандығы айқын. Сонымен бірге бас кейіпкердің суреттелуі, оған қатысты эпизодтық оқиғаларды жүйелеу барысында ортағасырлық еуропалық «Роланд туралы жыр», «Нибелунгтар туралы жыр», «Сид туралы жыр» эпостары мен Робин Гуд туралы балладалардың да әсері болғандығы сөзсіз.

Көшпелі сюжеттермен ілесе дүние жүзінің түрлі халықтарының фольклорлық мұрасына сіңген мотивтердің ішінде мейлінше кең таралған сарындардың роман-диалогияға арқау болуының басты себебі – Райымбек батырдың тарихи тұлғасы туралы архивтік құжаттардың сақталмағандығы. Халық тарихын ауызша баяндаушылардың көп жағдайда классикалық эпос дәстүріне иек артуы – қалыптасқан үрдіс болғандықтан, бұл сарын тұтас күйінде тарихи тақырыптағы романның баяндау жүйесін айқындаушы фактор ретінде басымдыққа ие болған. Талдау нәтижелері бойынша осы мотивтердің қазақ, түркі-моңғол, шығыс, батыс фольклорлық мұраларында ұшырасатын типологиялық ұқсас нұсқалары өзара салыстырылды. «Махабхарата», «Гильгамеш», «Илиада», «Тристан мен Изольда», «Манас», «Гэсэр», «Роланд туралы жыр», «Нибелунгтар туралы жыр», «Сид туралы жыр» т.б. көне және ортағасырлық эпостардың сюжеттік желісіне тән эпикалық мотивтердің «Райымбек батыр» роман-диалогиясында тарихи тұлға

өмірбаянына бейімделген (адаптацияланған) өзіндік комбинациялық тізбегі жүйеленді. Олар: ерекше тағдыр иесі болу (отмеченность); батырлық балалық шақ; жас қаһарманның өз атақонысынан ажырап, басқа ортада тәрбиеленуі; нағашы жұртта есею; тұлпар таңдап міну; тұтқындағы әкені құтқаруға асығу; жылқышы (табыншы) болу; батырдың туған жерді жаудан азат ету жорықтары, түс көру; жыланды/айдаһарды жеңу арқылы қалыңдығын тұтқыннан азат ету, осылайша қаһармандықпен үйлену, т.б. Әдебиеттегі фольклоризмнің сипаты тұрғысында «Райымбек батыр» романындағы фольклорлық мотивтер жүйесі қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрының көркемдік-поэтикалық даму тарихының нақты кезеңіне (XX ғасырдың соңғы ширегі) мысал бола алады.

"Әдебиет пен фольклордың арақатынасын жалпылама түрде емес, әдебиеттің тарихи даму барысымен де бірлікте зерттеу – өте жемісті болмақ, себебі қай нәрсені болса да, тарихи принцип негізінде қарастырған дұрыс..." (Қасқабасов, 2011). Осыған орай әдебиет пен фольклордың өзара сабақтастығын нақты бір көркем туынды мысалында қарастырып көрейік.

Жоңғар шапқыншылығы дәуіріндегі ерлік істерімен, даңқты ғұмырбаянымен халық жадында қалған тарихи тұлғалардың бірі – Райымбек Түкеұлы туралы көркем шығармалар түрлі тарихи кезеңдерде дүниеге келген. Райымбек батыр есімі халық ауыз әдебиетіндегі Абылай хан, Қабанбай батыр сынды ірі тарихи тұлғалар туралы жыр-дастандарда ұшырасады. Батыр бейнесін орталық кейіпкер ретінде бейнелеген көлемді әдеби мәтіндер қатарында Мөкен Болысұлының «Райымбек батыр» қисса-дастандарының нұсқалары (1991ж.), М.Мақатаевтың «Райымбек! Райымбек!» поэмасы (1981 ж.) мен Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясы (1972-1991 жж.) бар. Сонымен қоса батыр рухына бағышталған көптеген арнау өлеңдерінің өзі қазақ әдебиетіндегі үлкен бір тақырыптық арнаны құрайды. Осы аталған фольклорлық-әдеби туындыларда Райымбек батырдың өмір жолы өзара үндес фольклорлық аңыз-әңгімелер желісімен баяндалады. Райымбек батырға байланысты туындылардың тарихи түп-негізін саралау қиынға соғады. Себебі батырдың өмірбаяны жөнінде нақты тарихи деректер мен құжаттар көп емес. Осы ретте тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы ғалымдар тілге тиек қыларсанаулы ғана тарихи дереккөз бар. Олар: Ресей архивіндегі патшайым Анна Иоановнаға жазылған үйсін тайпасының хаты (1733 жыл, қол қоюшылар қатарында Райымбек батырдың атасы – Қангелді батыр бар) (Қаупынбайұлы, 2005), ҚР Орталық мемлекеттік архиві қорында сақталған тарихи құжаттар (ф.7374, 1616-іс.), Ұлы жүз, Албан руының шежірелік тарихы (Әлдибекұлы, 2004), Түке – Райымбек – Жұман – Қожағұл шежіресі (Қаупынбайұлы, 2005) және «Райымбек батыр шайқастары» атты қолжазбалар (Сауранбайұлы, 1981). Сонымен қатар Райымбек батырдың өмір сүрген ортасына, әкесі Қангелді мен ұлы Қожагелдінің қызметіне қатысты тарихи құжат-материалдар «Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.» (Алматы, 1964) атты архив деректері жинағында кездеседі. Мұның соңғысы тағы халық арасында сақталған тарихи естелік әңгімелер екенін ескеру қажет. Қалай болғанда да, Райымбек батырдың өмірде болған, реалды тарихи тұлға екендігі дау тудырмайды. Райымбек Түкеұлының батырлығы мен әулиелігі жайлы аңыз-әңгімелердің халық жадында ғасырлар бойы өшпей күні бүгінге дейін ел аузында жүруі де тарихи тұлғаның ірілігі мен ұлттық мән-маңызын, ерлік істерінің ұрпаққа үлгі болған жасампаздығын паш етеді.

Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясы бас кейіпкердің балалық шағынан бастап өмірінің соңғы күндеріне дейінгі қаһармандық ғұмыр жолын баяндайды. Осы орайда кең құлашты эпикалық туындының сюжеттік желісіне арқау болған эпизодтар тізбегінен архаикалық және классикалық қаһармандық, кей тұстарында романдық эпостарға тән оқиғалық динамиканы аңғармау мүмкін емес. Қаһарманның балалық шағының өз елінен алыста (нағашы жұртында) өтуінен бастау алатын әрбір мәнді оқиғалық компонент батырлық эпостың дәстүрлі сюжеттік-композициялық құрылымын еске салып отырады. Бұл жөнінде тарихшы М.Қойгелдиев былай дейді: "Тарихи тұлғалар, әсіресе батырлар қызметін баяндауда классикалық эпос дәстүріне бейімділік, кейде саналы түрде оның әдіс-құралдарына басымдылық беру байқалып отырады" (Қойгелдиев, 2005). Ғалым Райымбек батырдың шайқастары туралы ауыз әдебиетіндегі тарихи әңгімелерді баяндаушылардың да осы қаһармандық эпос, нақтырақ айтқанда «Манас» жырының ықпалы болғандығына назар аударады.

А.Н.Веселовскийдің ғылыми еңбектерінде әлем әдебиетіндегі сюжеттік ұқсастықтардың себебі халықтардың тарихи-мәдени даму үдерісімен сабақтастықта зерделесе (Веселовский, 1873), В.М.Жирмунский әртүрлі халықтардың фольклорлық мұраларын зерттей келе олардағы

ұқсастықтардың болуына әсер ететін факторларды атап өтеді. Олар: тарихи-генетикалық тек (шығу тегі); тарихи-мәдени байланыс және қоғамдық-әлеуметтік даму заңдылықтары (жалпы типологиясындағы ұқсастық) (Жирмунский, 1962).

Жалпы қазақ эпосы әлемдік эпикалық мұраның бір бөлігі болғандықтан, оның дамуындағы типологиялық жалғастық пен бірізділік заңының тұтастығы – табиғи құбылыс. Қазақ халқының эпостық мұрасы кейіпкерлері мифтік күштермен күресетін көне түрден даралық қасиеттері айқындала түскен, патриархалды-рулық қоғамның керітартпа күштерімен айқасатын, өз тағдыр жолын таңдай алатын жаңа дастандық формаға дейін жетілді. Қай халықты алсақ та, ұлт ретінде қалыптасу, мәдени өркендеу жолында эпостық қабаттың айрықша роль атқаратыны белгілі.

Қаһармандық эпостың тақырыптық тұрғыдағы жетекші мотивтерінің Б.Н.Путилов саралауындағы тізбесінде жыланмен шайқас, құбыжықпен шайқас, қаһарман мен дәу (үлкен батыр), батыр мен әйел батыр, әке мен ұлдың қақтығысы, қаһармандықпен үйлену, батырдың өз әпкесін құтқаруы, ағайындылардың қақтығысып, бірін-бірі танымауы, батырдың ұрланған қалыңдығын құтқаруы, ердің өз әйелінің тойына тап болуы, қаһарманның өзге елдің батырымен не жауынгерімен шайқасуы, шапқыншыларға тойтарыс беру және дұшпанәскерін жою, қаланы жау қолынан азат ету, бөгде елге жорыққа шығу, жау айдап кеткен малды қайтарып алу, қарсыласымен жекпе-жекке шығу, батырдың мерт болуы сынды ұзын-сонар тақырыптар бар (Путилов, 1988). Жалпы осы аталған көшпелі фольклорлық мотивтердің ішінде эпостық сюжеттің бір бөлігі болып табылатын эпикалық мотивтің типтік формуласын ажыратуға болады. Әлемдік фольклорлық эпостың поэтикасы шеңберінде кең қарастырғанда, қалыптасқан эпикалық-сюжеттік комбинациялардың тұрақтылығын байқаймыз. Мәселен, генетикалық тұрғыда эпостың түрлі тарихи дәуірлерімен тығыз байланысы бар *ғажайып туу, ата қонысынан алыста ер жетуі, жылқы бағу, қаһармандықпен үйлену, бауырласу* сынды эпикалық мотивтер топтамасы – шығыс халықтарының көпшілігіне тән сюжеттік жүйе. Осы сюжеттік схема Жолдасбай Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясында да біршама реалды жағдайға бейімделіп, көркемдік шешім тапқан. Мұның себебін, ең алдымен, бас кейіпкер Райымбек батырға қатысты материал ретінде негізінен фольклорлық мәтіндердің көптеп пайдаланылуымен байланыстыруға болады. Ал ел ішінде ауыздан ауызға тарап, әр тасымалдаушысы тарапынан түрлі фольклорлық элементтермен байытылған аңыз-әфсана, жыр-дастандардың ғасырлар бойында өзіндік әмбебаптық үлгідегі типтік сипаттарға ие болғаны анық. Мәселен, Райымбектің үш жастағы сәби шағында аузына кірген жыланды қыршып өлтіргені туралы әңгіме ел аузында сақталған (Нұрғожаев, 2013). Ғажайып туу және ғажайып ер жету сарындарына орай халықтық санада қиялмен жетілген аңыздың архетиптік түп-тамыры *жыланмен яки айдаһармен шайқас* сынды архаикалық эпосқа тән фольклорлық мотивтен тамыр тартқаны даусыз. Жалпы жыланмен айқас туралы мифтік мотив шығыс және батыс елдерінің көпшілігінде кездеседі. Мысалы, «Махабхарата», «Гильгамеш», «Илиада», «Тристан мен Изольда», «Қорқыт ата», «Жаңғар», «Гэсэр», «Еренсей», «Алтын Шағай», т.б. Райымбек батырдың болашақ қаһармандық ғұмырбаянын аңдатар жоғарыдағы аңыздың генезисін осы хтоникалық мотивтен іздеген жөн. Сол секілді халық жадында сақталған *жасөспірім Райымбектің жолбарысты өлтіруі* туралы аңыздық әңгімеде де бала батырдың жыртықшайуанға кез болуы сынды эпикалық мотив іздері жатқан болса керек (Нұрғожаев, 2013).

«Райымбек батыр» романының құрылымындағы фольклорлық мотивтерге оралайық. Оқырман шығарманың алғашқы беттерінде-ақ бас кейіпкер Райжан – Райымбектің ерекше бала болып жаратылғанын аңғарады. Тоғыз жасар баланың ат жалын тартып мініп, ерте жетілуін, өз жасындағыларға қарағанда ақыл-ойының да ерте толысып, есеюін, намысқой әрі қайсар мінезді болып өсуін бейнелейтін эпизодтар шоғыры бас кейіпкердің **ерекше тағдыр иесі** (отмеченный) екендігі жайлы идеяның төңірегіне топтастырылған. Е.М.Мелетинский қаһармандық эпостың баяндау жүйесіне тән айрықша жаратылған **батырдың балалық шағы** туралы: "Богатырское детство – с необычайно быстрым ростом ребенка, с проявлением им своей физической мощи, с богатырскими шалостями (игры со сверстниками) и ранними мужскими занятиями (охота, война) – можно охарактеризовать одновременно как период накопления сил и своеобразной идентификации героя", – дей келе, эпикалық айрықша жаратылудың басты белгілерінің бірі ретінде **жас қаһарманның өз атақонысынан ажырап, басқа ортада тәрбиеленуін** атап өтеді (Е.М.Мелетинский, 1963). «Райымбек батыр» романындағы Райжанның балалық шағы дәл осы схеманың ізімен өрбиді: әкесі Қангелдінің (романда Райымбек Түкенің емес, Қангелдінің баласы

болып суреттеледі – автор) жоңғарларға тұтқынға түсуіне байланысты, Райымбек анасымен бірге нағашы атасы Биекенің қолына көшіп келеді. Өзімен қатарлас баламен жанжалдасып, соңынан төбелесіп қалуы – сырттай тентектік болып көрінгенмен, шын мәнінде бала батырдың ерекше тұлғасын ашуға қызмет ететін фольклорлық мотив элементі екені анық. "Тірі жетім", "Нағашысының жуындысына семірген қаңғыбас", "Әкең қалмақтың құлы" сынды кемсіту сөздерін естуі (Ж.Тұрлыбайұлы, 2004) баланың намысшыл, қайсар мінезін одан ары қайрап, тұтқындағы әкесін босатып алу туралы арманға бастайды. " – Бұл көкбурылды көресің ғой әлі, жел жетпес жүйрік болады. Қусаң – жетесің, қашсаң, құтыласың, – деп атаның мақтағаны одан арман қызықтыра, еліктіре түскен. Сол арада-ақ "әттең, көкбурылды үйретіп мініп,әкеме жетер күн болса!" деген арман туындаған баланың көкірегінде (Тұрлыбайұлы, 1-кітап, 2004). Нағашы атасының бәсіреге мінгізген Көкойнағымен түрлі жаттығулар жасауы, атасымен аңға шығып садақ атып үйренуі, жан-тәнімен әкесін дұшпан қолынан азат етер күнді күткен баланың реалды жағдайдағы психо-физиологиялық жетілу жолын сипаттағанымен, мұның астарында жоғарыдағы реалистік роман жанрына мейлінше қалыптандырылған фольклорлық мотивтің қылаң берері белгілі.

Тіпті бала батырдың *нағашы жұртта жетілуі, нағашы жұртта жүріп, тұлпар таңдап мінуі* сынды өзара жалғас мотивтерді бөлек алып қарағанда, осы типологиялық ортақ белгілер «Қабанбай батыр», «Ер Еспембет» сынды жыр-дастандарға арқау болған аңыз-әңгімелерде ұшырасады. Бала батырдың туған елінен алыста ер жетуі мотиві тек түркі халықтарында ғана кездеспейді. Ортағасырлық еуропалық «Тристан мен Изольда» эпосының бас кейіпкері Тристан өгей шешесінің озбырлығынан құтылу үшін отбасынан алыстап, жырақта (корнуэльдік король Марктың сарайында) еш қиындық көрмей өседі. Король Марк Тристанды корольдықтың мұрагері ретінде туған ұлындай тәрбиелеп,ізгі қасиеттерге байлиды. Осылайша, Тристан жаңа Отанын қорғауға жастайынан дайындалады.

Көшпенді жұрттың бар жиған дәулеті – алдындағы малы, яғни мінсе, көлік, сойса, қорек, ішсе, сусын болған жылқы малы. Райымбек жастайынан Есжанмен бірге жылқы бағып, атасы Биекенің жылқысын түз тағысына да, қыр астындағы тынымсыз жауға да, қоңсылас ауылдардың барымташыларына да алғызбай, мал сақтық танытады. Осы тұрғыдан келгенде Райымбектің ат құлағында ойнаған шабандоз болып өсуін бейнелеудегі **жылқышы (табыншы) мотивінің** сұлбасының жеке сюжеттік желі ретіндегі көркемдік қызметі, түптеп келгенде, Биекенің ағайыны – бас жылқышы Есжанның тәрбиесінде жүріп, Райымбектің соғыс әдіс-тәсілдерін (ат ойыны, қазақша, қалмақша күрес, садақ ату, т.б.) меңгеруін бейнелеуге саяды. Мұның өзі тағы «Манас», «Көрұғлы», «Қобыланды батыр», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырлары мен «Алпамыс» ертегісіндегі бақташылық сарынмен өзара ұқсастықты айқындайды. Түптеп келгенде, табыншы мотиві батырдың *тұлпар таңдауына*, шабандоздыққа бейімделуіне септігін тигізетін қосалқы роль атқарады (Урманче, 2015). Осы орайда Есжанның көркем бейнесі белгілі бір шамада «Қобыланды батыр», «Дотан батыр» сынды жырлардағы табыншы/жылқышыны еске салып отырады.

Эпикалық танымға сәйкес отбасы, ру-тайпа, ел қорғаны болған батыр бейнесін толықтыратын маңызды детальдар – тұлпары мен жауынгерлік қару-жарағының болуы. «Ер қанаты – тұлпар» деген сөз сақталған. Себебі алысты жақын ететін, қас майданда сенімді серігі болатын тұлпарсыз және қасиетті бес қарусыз батыр бейнесі толымсыз. Олар батырдың алға қойған мақсаттарына жетуге көмектеседі. Осыған байланысты қалыптасқан дәстүрлі сюжетикада үлкен арман-мұраттарды арқалаған қаһарманның (эпикалық кейіпкердің) алыс сапарға аттанарда мінсіз тұлпар таңдауы мотиві орын алады.

Романның негізгі идеялық арқауы болып табылатын **батырдың туған жерді жаудан азат ету жорықтары** тарихи шындық пен көркемдік шешім аспектісінде әртүрлі себептермен күрделі сипатқа ие. Біріншіден, авторлық ұстаным бойынша Райымбектің Түкенің емес, Қангелдінің баласы болып суреттелуі тарихи уақыт тұрғысында эпикалық туындыда баяндалатын оқиғалармен қайшы келетін тұстары бар. Оған қоса Райымбек батырдың өмір сүрген жылдары туралы бірізді ғылыми пікір әлі де жоқ. Бұл – өз алдына жете зерттеуді қажет ететін мәселе. Романда Райымбек батырдың жорықтары ел жадында қалған тарихи аңыздардың желісімен баяндалады

Алғашқы шығыстан жау шапқан кезден бастап Райымбек батырдың Есжанды (жылқышы) ақылшы ретінде ес тұтып, өзі құралпы жастарды топтастырып («тоғыз тоқпақ»), барлаушы әрі жазалаушы жасағын құруына байланысты ешқандай тарихи дереккөз кездеспейді. Авторлық

дамытумен жетілдірілген эпизодтық әрекеттер жас буынның әскери қимылдарда алғаш сынға түсуін бейнелейді. Осы орайда қолға түскен қалмақ жауынгері Олжа-Мөңкенің (кейіннен Олжабай) серт беріп, қазақ әскері жағына шығуы Қ.Сауранбайұлы баяндайтын тарихи әңгімелердегі Аманжол есімді қалмақ батырын еске түсіреді. Тоғыз тоқпақ жасағына қатысты жастардың соғыс хикаялары негізінен ортағасырлық ағылшын балладаларындағы Робин Гудтың бейнесін еске түсіреді. Идеялық арнада едәуір айырмашылықтар бар: Робин Гуд бастаған топ орман қарақшылығымен айналысып, кедейлер мен жапа шеккендерге көмек қолын созады. Ал Райымбек бастаған жас жауынгерлер шапқыншылық кезінде барлаушы, тұтқынға түскендерді азат етуші ролін атқарады. Осындай идеялық қарама-қайшылығы болғанына қарамастан, мейірбан, жанашыр, тапқыр жастардың топтық бейнесінен оқырман бәрібір Робин Гуд туралы аңыздың әсерін аңғарары сөзсіз.

Қорытынды. Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясындағы бірқатар фольклорлық мотивтерді саралау негізінде романның жеке поэтикасына және жалпы шығарма жазылған дәуірдегі роман жанрының трансформациялық даму үрдісіне қатысты ой-тұжырым жасалды.

Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясы әдебиет пен фольклор арақатынасындағы генетикалық байланыстың әлі де басым шағында жазылғандығын айқындай отырып, жалпы ұлттық әдеби даму контексіндегі көркемдік танымның өтпелі кезеңін сипаттайды. Роман бойында архаикалық және классикалық эпос үлгілеріне тән эпикалық мотивтердің өзара сабақтасуы негізінде дамитын сюжеттік желі қаһармандық эпостың тарихи жанрға композициялық, сюжеттік, тақырыптық, идеялық, көркемдік тұрғыда аса зор ықпал еткендігін көрсетеді. Осы тұрғыдан келгенде, «Райымбек батыр» дилогиясындағы Райымбек бейнесі халық қамқоршысы, ел билеуші абыз, би, аға батырлардың сенімді жауынгері, достық пен махаббатқа адал – бір сөзбен түйіндегенде, ел басына күн туған жаугершілік заманның нағыз батыры ретінде тұлғаланған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қасқабасов С.А. (2011). Әдебиет пен фольклордың байланысы туралы. Кіт.: Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті (Б. 9-49). Алматы: Арда.
2. Қойгелдиев М. (2005). Райымбек батыр. Кіт.: Райымбек. Ұжымдық жинақ. Алматы: Елорда (Б.:140-147).
3. Веселовский А.Н. Сравнительная мифология и её метод (рус.) // Вестник Европы: журнал. – 1873. – № 10.
4. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Сравнит.-ист. очерки. М.-Л., Гослитиздат. 1962. 435 с.
5. Путилов Б.Н. (1988). Героический эпос и действительность. Ленинград.
6. Нұрғожаев Ж. Райымбек – әулие // Мұқағали. Республикалық әдеби-мәдени танымдық журнал (Б.22-39).
7. Мелетинский Е.М. (1963). Происхождение героического эпоса. Москва.
8. Урманче Ф. Тюркский героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. – Казань, 2015. – 448 с.
9. Тұрлыбайұлы Ж. (2004). Райымбек батыр. 1-кітап. Толықтырылған қайта басылым. Алматы (11-бет).
10. Тұрлыбайұлы Ж. (2004). Райымбек батыр. 2-кітап. Толықтырылған қайта басылым. Алматы.(24-бет)

ЖҮЙЕЛІЛІК, НАҚТЫЛЫҚ, ИКЕМДІЛІК – ДИСКУРСИВТІ ӘЛЕУЕТТІҢ НЕГІЗІ

Қазіргі таңда дискурсивті қарым-қатынасқа түсу үшін қоғамдағы сөйлеушілердің жеке, өзіндік, кәсіби қасиеттері маңызды екені бәрімізге мәлім. Сөйлеушілердің сөйлеу актісінің жоғары деңгейде жүзеге асуы – әр коммуниканттың қойған мақсатына, просодикалық құралдарды ұтымды қолдануына байланысты. Жаһандану заманында ақпараттық технологиялардың біртіндеп адамзатты жұтуы – осындай, таза, адами қарым-қатынас қабілетінен айыруда. Жаңа ұрпақтың осындай табиғи қарым-қатынасқа зәру заманы келе жатыр. Ал, өткен және ортаңғы ұрпақ, соның ішінде біздер әлі де тірі қарым-қатынастың барлық вербалды, бейвербалды тұстарын, амалдарын басымыздан өткеріп келе жатырмыз.

Осы ретте әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология және әлем тілдері факультеті шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы, танымал ұстазымыз, абайтанушы Жаңғара Дәдебаевтың бейнесінен осы аталмыш беделділік, жүйелілік, нақтылық және икемділік қасиеттерін тізбектеуге болады. *Беделділікті* сөздіктен қарайтын болсақ, «*син.*: абыройлылық, өтімділік, ықпалдылық, жүрген-тұрған, қызмет істеген жерінде сыйлы болушылық. *Біз балалардың: "Біздің папамыздың қолынан бәрі келеді, – дегенді мақтанышымен айтатынын естиміз. Зор беделділіктің белгісі емес пе? (Семья тәрбиесі)"* [1]. Қазақ тіліндегі *беделділік* сөзі орыс тілінен аударғанда имидж, харизма деген семантикасы жақын сөздерді жауып тұр. Ғалым З.К. Сабитованың пайымдауынша: «Стремление современного человека стать успешной личностью, влиять на людей, покорять, очаровывать их, управлять ими, завоевать и удерживать власть имело следствием то, что слова *харизма, обаяние, шарм, имидж* и др. стали популярными и модными в языке последних лет» [2, б. 63-65]. *Жүйелілік* сөздікте «Жоспарлау жүйелілігі жобаға қоршаған ортаға факторлардың әсерін есептеп, оған жүйелі түрде шара қолдануды, жобаның ішкі және сыртқы қатынастарын есепке ала отырып, біртұтас жүйе ретінде қарастыруды талап етеді» [3]. *Икемділік* «Жоспарлау икемділігі жүйенің сыртқы факторларының тербелістерін және олардың нәтижесін, болашақ өзгерістерді болжап, ескеріп отыруға қабілетін анықтайды. Ол үшін пайдаланушыға есепке алынып отырған технологиялық, ұйымдастырушылық және экономиялық жағдайлар жиынтығын еркін түрлендіру мүмкіндігі берілуі керек; критерийлерді, шектеулерді, басым бағыттарды түрлендіріп, оларды ыңғайлы нысанда талдау және әр түрлі мүдделерді тұжырымдау варианттарын салыстыру мақсатында пайдалану» [3].

Жаңғара Дәдебаевтың дискурсивті әлеуетінің дейгейі кеңес аңсап келген адамға жол сілтеп, бағыт көрсетіп жіберу. Арқалап келген мәселенді биязы тындап, терең ақпарат алып, трендті SWOT талдау жасап, сол мезетте барлық оңды, солды қиындақтарын ескере отырып, шешімін тауып, тізбектелген тұжырымдарды заңды түрде бекітіп береді. Әрине, заманда әрекеттер жасайтын тіптен арнайы қызмет те бар. Мәселен, «кеңесші, ғылыми кеңесші, ректордың кеңесшісі». Жаһандану кезінде мұндай қызмет беделді де, барлық адамдардың қолы жете бермейтін орын болып есептелінеді.

Профессор Жаңғара Дәдебайұлы – тікелей өз зерттеулері, ұжымдық ғылыми жұмыстарды ұйымдастыру, сондай-ақ осы ғылыми жұмыстарға басшылық жасау арқылы жоғары мектеп ғылымын инновациялық жетістіктермен байытқан, байытып келе жатқан көрнекті ғалымдарымыздың бірі. Ол өзінің үлгілі еңбегімен, қоғамдық және ғылыми-педагогикалық қызметімен жоғары білім мен ғылымның дамуына зор еңбек сіңірді. Ал, қазақ әдебиетінің тарихы, көркем шығарма табиғаты, аударматану, компаративистика салалары бойынша ғылыми жетекші ретінде де өз қанатынының астында ұстап, қатайтып ұшырып жатқан кандидаттар, PhD мен ғылым докторлары Қазақстанның түкпір-түкпірінде қызмет жасап жатыр.

Ж. Дәдебайұлы қоғамдық қызметте де белсенді: Білім және ғылым министрлігінің әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы диссертациялық кеңесінің төрағасы, Жоғары аттестаттау комитеті сараптау комиссиясының төрағасы, Білім мен ғылым саласындағы бақылау мен қадағалау комитеті президиумының мүшесі бола жүріп, жоғары білікті ғылыми және ғылыми-педагогикалық мамандарды дайындауға елеулі үлес қосты. Қазақстан жазушылар одағының мүшесі, ҚР Ұлттық жоғары мектеп ғылым академиясының, Халықаралық Жоғары мектеп ғылым академиясының, ҚР Білім академиясының, Халықаралық Айтматов академиясының академигі ретінде

ол өзінің интеллектуалдық қуаты мен кісілік беделін білім мен ғылымның дамуы, қоғамның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарын қорғау, нығайту, байыту жолында жұмсауда.

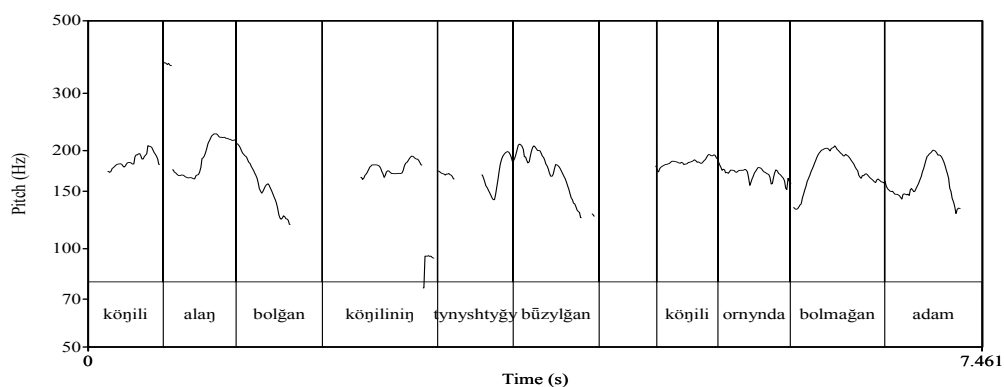
Бір сөбен айтатын болсақ, жүйелілік, нақтылық және икемділік профессор Ж. Дадебаевтың дискурсивті әлеуетінің негізін құрайды. Жүйелілік кез келген мәселені шешу барысындағы әр кезеңнің белгілі бір тақырыптық алгоритмге сәйкес берілуі арқылы көрініс тапса, нақтылық талқылауға түсіп жатқан ақпараттың сол оқырманға лайықты, түсінікті тілде берілуі, ал икемділік – алды ала болжау қабілеті, ықтимал болашақтың жағымды, жағымсыз әсерін сезіне білу қасиеті болып табылады.

Осы қасиеттердің барлығының ешқашан болашақ ұрпаққа білім, тәрбие беруден шаршамаған ұстаз, артынан ерген жастарға үлгі бола білген сыйлы да абыройлы тұлға, дәрістерін тындаған мыңдаған шәкірттері бар профессор Ж. Дадебаевтың бойынан табылатынына еш күмән келмейді. Дегенмен де профессор Ж. Дадебаевтың оқыған дәрістерінің біріне фонетикалық талдау жасап, дәлелдермен ойымыздың растығын дәлелдеуді мақсат етіп алып отырмыз. Әрбір дәріскер өз дәрістеріне студенттер мен шәкірттердің қызығушылығын тудыру және арттыру дәрісте қамтылған білім нәрінің мазмұнының тереңдігі мен байлығынан басқа дәріскердің сол білімді ауызша жеткізе білуінде болып табылады. Ал бұл үшін дәріскердің дәріс оқу барысында байқалатын академиялық дискурстың просодиялық ерекшеліктерінің алатын орны бір бөлек.

Ауызша академиялық дискурстың, әсіресе оның бір жанры болып табылатын дәрістің ішінара біртұтастығы пен байланысын қамтамасыз ететін перефразалау, коррекция, қайталама және қыстырма ақпарат беру сияқты құбылыстар екендігі белгілі [4]. Алайда осы құбылыстар қатарына студенттермен олардың білімін арттыру мақсатында орын алатын қарым-қатынас кезінде дәрістің ерекше қасиеті ретінде сұрақты қолдану ерекше орын алатын да ескеруіміз керек.

Перефразалау айтылған ойды басқа сөздерді қолданып, мазмұнын сақтай отырып қайта жеткізу үшін жазбаша және ауызша сөзде қолданылатын құбылыс. Перефразалауды әртүрлі мақсатта қолданады, ал біздің жағдайымызда берілген ойды студенттер дұрыс және жетік түсінуін жеңілдету мақсатын көздейді. Ж. Дадебаевтың Абайдың 5 асыл ісінің бірі болып табылатын талап туралы дәрісінен табылған перефразалау құбылысының қолданылу мысалын келтірейік:

(1) Көңілі алаң болған, көңілінің тыныштығы бұзылған, көңілі орнында болмаған адам алдындағы асын да жайланып отырып іше алмайды.

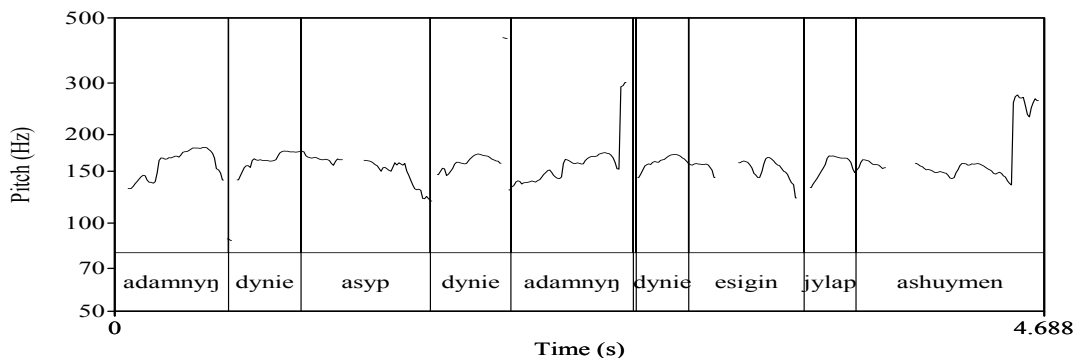

Сурет 1. Ер адам дауысымен айтылған перефразалау мысалы. Логарифмдік шкалада көлденең жазықтықта секундпен өлшенген уақыт, тік жазықтықта тон жиілігі Гц-пен берілген.

Бұл перефразалау мысалында дәріскер көңілі алаң болған деген сөздерді бірнеше рет синоним сөздермен нақтырақ, студенттер толық түсінуіне мүмкіндік бере отырып өзгерткені байқалады. Әрбір синонимдік сөздер арасын кідірістер ажыратып тұр. Бірінші кідіріс 0,36 сек көрсетсе, екінші кідіріс 0,4 сек, яғни екеуі де бір-бірімен шамалас уақыт аралығын көрсетеді. *Көңілі алаң* сөздерінде *көңілі* сөзінен бастап алаң сөзінің соңғы дыбысына қарай дауыс екіпінінің жоғары бағытта көтерілуін көреміз, яғни 172,2 Hz-тен 223,8 Hz-ке дейін көтеріліп, олардың арасындағы интервал 4.5 ST көрсетеді. Ал екінші *көңілінің тыныштығы* сөздерінде де өзгеріс *көңілінің* сөзінен бастап *тыныштығы* сөзінің соңғы буынына дейін біркелкі ырғақты сақтай келе (164,5 Hz – 191 Hz аралығында), *бұзылған* сөзінде дауыс ырғағы көтеріле бастады (209 Hz). Алайда бұл өзгеріс алдыңғы сөздерден сәл төмендеу ырғақпен айтылғаны байқалады (2.8 ST). Ал үшінші сөз тіркесі, керісінше, бірінші сөз тіркесінің көрсеткіштерімен пара-пар келеді. Бұдан шығатын қорытынды, әрбір перефразға төменгі дауыс ырғағынан жоғары бағытқа көтеріліп, келесі перефразға алдындағы кідіріске дейін төмендеу құбылысы байқалады.

Ал коррекция құбылысының функциясы перефразалау секілді айтылған ойды өзгерту болып табылады, алайда ерекшелігін тұсы – коррекция ойды түзетсе, перефразалау ойды сақтай отырып, басқа сөзбен жеткізу. Коррекцияның академиялық дискурста қолданылатын екі түрі бар: студент сөзін түзету және өзін-өзі түзету (self-correction). Жоғары оқу орындарында дәрісте студентті түзетуге қарағанда өзін-өзі түзету қолданысы басымырақ екені мәлім. Бұл дәрістің табиғаты – монолог түрінде студенттерге сала бойынша білім беру мақсатында оқылу ерекшелігімен түсіндіріледі.

(2) *Адамның дүние асып дүние адамның дүние есігін жылап ашуымен. ..*

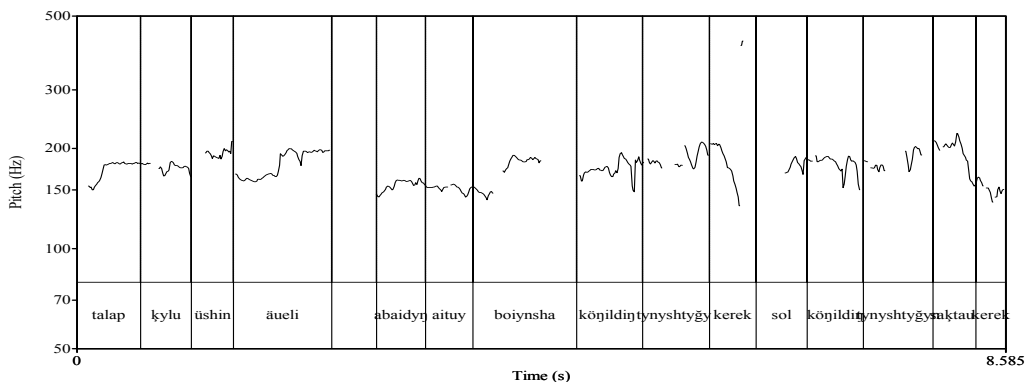

Сурет 2. Ер адам дауысымен айтылған коррекция мысалы. Логарифмдік шкалада көлденең жазықтықта секундпен өлшенген уақыт, тік жазықтықта тон жиілігі Гц-пен берілген.

Жоғарыда берілген коррекция мысалына назар аударсақ, адамның дүние есігін жылап ашуымен сөздеріне дейін дәріскердің бірнеше рет сөздеріне түзетулер жасағанын байқаймыз. Түзетулердің сөздерді дұрыс қолданбау нәтижесінде туындайтын немесе өз ойын түзету мақсатында қолданылатын амал болып табылатынын ескерсек, аталмыш мысалда бірінші түрі ретінде қолданылған. Түзетулер *адамның* және *дүние* сөздерінде жүзеге асып отыр. Екінші түзету, яғни дүние сөзін қолданған кезде (147,7 Hz), ырғақтың бірінші түзетілген сөз тіркесіне (131,7 Hz) қарағанда жоғарырақ айтылып тұрғаны байқалады. Ал соңғы түзету кезінде тон бастапқы көрсеткіш 131,7 Hz-ті көрсетеді. Сонымен қатар, түзетудің тағы да бір ерекшелігі – одағайлардың қолданылуы болып табылады. Қарастырылып отырған мысалды, сөйлеуші дауыс ырғағын жоғары көтеріп [a] деген дыбысты қолданып отыр.

Қайталама берілген ақпаратты түсінуді жеңілдетудің бір амалы болып саналады. Қайталама негізінен белгілі бір аудитория алдында немесе соған бағытталған сөздерде жиі кездеседі. Ауызша академиялық дискурсты қарастырған Гименез [5 сілтеме жасалған] және Дж. Флоурдоу және Л. Миллер [6] қайталамадың маңыздылығын дәлелдей отырып, академиялық тілді жеңілдетудің үш жолының бірі деген ойға келді. Бұдан шығатын қорытынды қайталаманы белгілі бір ақпараттың маңыздылығын көрсету, аудитория назарын сол нысанға аудару, сөздің когезиясын құру үшін қолданылады.

(3) *Талап қылу үшін әуелі, Абайдың айтуы бойынша, көңілдің тыныштығы керек. Сол көңілдің тыныштығын сақтау керек.*

Сурет 3. Ер адам дауысымен айтылған қайталама мысалы. Логарифмдік шкалада көлденең жазықтықта секундпен өлшенген уақыт, тік жазықтықта тон жиілігі Гц-пен берілген.

Қайталама мысалында көңілдің тыныштығы сөздерінің екі рет қайталанып тұрғаны көрінеді. Қайталама сөздер арасында үзілістің болуы шарт. Қайталама кезінде сөйлеушінің дауыс ырғағы шамалас көрсеткіш көрсетеді (165,5 Hz – 170,1 Hz). Алайда бірінші көңілдің тыныштығы сөздерін айтуға кеткен уақыт көлемі (1,25 сек) мен екінші қайталанба сөздерге жұмсалған уақыт (1,03 сек) әртүрлі көрсеткіш көрсетеді, яғни бұл екінші қайталанған сөздерінде түзетулер мысалындағыдай қарқындылық байқалмайды. Жалпы сөйлеушінің басқа дәріскерлерден ерекшелетін тағы бір қасиеті сөзді асықпай, байыптылықпен жеткізуінде екені көрінеді.

Ойды қорытындылай келе, Ж. Дадебаевтың еңбектері мен студенттерге, шәкірттеріне берген асыл қазына көзіндей болған білім қорлары көптеген зерттеу жұмыстарына арқау боларын айрықша айтқымыз келеді. Дәріс барысында жоғарыда аталған амалдардың ішінде ең жиі қолданылатыны перефразалау амалы болып табылды. Бұл дәріскердің студенттің дәрісте берілген ақпаратты дұрыс қабылдап, толық түсінгенін қамтамасыз етуге бас назарын аударатынын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. https://synonims_kaz.academic.ru
2. Сабитова З.К. Харизма, имидж, обаяние: дискурсивный потенциал // Материалы Рамочного Симпозиума «Эпоха и Личность». Новые тренды в науке и образовании посвященного профессору Э.Д. Сулейменовой. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С. 63-65.
3. Мұқтарова Қ.С., Мылтықбаева А.Т. Инвестициялық жобаларды басқарудың теориясы мен әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 93 б.
4. Desiderato Antonio J.; Rahmen Cassim F.T. Coherence relations in academic spoken discourse. *Linguistica*, 2012. – 52 (1), – PP. 323-336.
5. Gomez, Fortanet, I., Belles Fortuno. B. Spoken academic discourse: an approach to research on lectures. // *Volumen Monograico*. – 2005. – P. 161-178 [electronic resource] URL: http://www.academia.edu/4358590/Spoken_Academic_Discourse_An_approach_to_research_on_lectures
6. Flowerdew, John, Miller, Lindsay. Lectures in a Second Language: Notes Towards a Cultural Grammar. // *English for Specific Purposes*. – 1996. – Vol. 15 – №2. –P. 121-140

ЖЫРАУ, АБАЙ И АКЫТ УЛИМЖИУЛЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Введение

Имя замечательного нашего соотечественника, поэта, мыслителя и общественного деятеля, Акыта Улимжиулы, в настоящее время уже хорошо известно широкому кругу казахской интеллигенции. Как и все поэты послеабаевского времени, Акыт акын был последователем древней степной просветительской традиции, идущей от культа предков, знания жырау и народной этики и психологии. Вместе с тем, будучи последователем Абая и современником Шакарима, Акыт внес значительный вклад в поэтическое искусство, сохранение и популяризацию великого философско-этического абаевского наследия. Для нас, журналистов, историков, филологов и литераторов, его творчество представляет особую ценность. Это огромный материал по исследованию сущности и законов казахского(тюркского) устного поэтического искусства, его генезиса, по истории общественной, этической и эстетической мысли казахского народа.

В этом плане важно обратить наше внимание на те актуальные вопросы, которыми ныне занимается современная американская и российская фольклористика, а именно – природа *формульного стиля* и *формульной грамматики*, которые, в конечном счете, должны привести науку к *теории энергий*, изначальным и фундаментальным основаниям бытия: «теории торсионных полей», «теории квантов» и т.д. Ведь в, конечном смысле, мы приходим от исследования энергии текстовых форм к исследованию и пониманию энергетических сущностей и явлений, хорошо известных древним.

И в художественном переводе фольклорных произведений, устной индивидуальной поэзии и профессионально-авторской литературы древности и позднего средневековья мы всегда должны иметь дело с теми же законами формульного стиля и формульной грамматики, жестким правилом, которое неизменно следует соблюдать, дабы сохранить энергию стиха, жанра, всей уникальной формы устного высказывания, энергию авторского высказывания.

Поэтому и в допереводческом процессе необходима тщательная, скрупулезная и системная текстологическая работа. Особый аспект нашего исследования: установление степени и характера влияния древней устно-поэтической традиции жырау и фольклора как на художественный мир великого Абая, так и на его младшего современника Акыта Улимжиулы, ведь и тот, и другой были наследниками одной великой степной устной традиции.

В таком случае возникает сложная и актуальная проблема: проблема авторства на стыке различных процессов взаимодействия устной традиционной и собственно-авторской поэзии. А отсюда также вырастает и необходимость в сравнительно-сопоставительном анализе художественно-стилевой организации и поэтической системы произведений двух выдающихся поэтов второй половины XIX века – Акыта Улюмжиулы и Абая.

Все это наглядно подтверждает особенность развития кочевой поэтической культуры до Нового Времени, раскрывает такие ее важнейшие признаки, как преемственность, целостность, переходность (текучесть форм), непрерывность, цикличность, показывает, что могучая поэзия Акыта Улимжиулы стала закономерным результатом художественно-стилистического и идейно-тематического сплава древней кочевой устно-стилевой традиции и классической поэзии Абая – великого казахского просветителя, общественного деятеля, наследника степного знания второй половины XIX века.

Актуальность исследования.

Такое важное обстоятельство не может не вызвать множества острых вопросов. Особенно в сфере поэтического перевода. Возникает закономерная необходимость в полном и системном текстологическом исследовании поэтического наследия Акыта Улюмжиулы. Это – актуальная проблема художественного перевода.

Наиболее рельефно эта переводческая проблема предстанет, когда исследователи и переводчики столкнутся с прямым и частым цитированием произведений Абая или поэзии жырау в творчестве Акыта. Именно поэтому нам сегодня необходимо взять на вооружение наиболее эффективный и вместе с тем перспективный прием, метод, теорию Парри-Лорда, когда не только в

процессе художественного перевода фольклорных произведений, устной индивидуальной поэзии и профессионально-авторской литературы конца XIX века, но в целом в устном фольклорном тексте, мы всегда имеем дело с законом *формульной грамматики*, жестким правилом, альтернативы которому мы пока не видим.

Поэтому, как и писали выше, наиболее *актуальной* в допереводческой лаборатории, становится тщательная текстологическая работа, выявление степени и характера влияния устно-поэтической традиции жырау и фольклора в целом на художественный мир авторов письменной-литературной традиции: Абая и его младшего современника Акыта. Здесь необходимо привести в систему весь, задействованный поэтами, основной корпус эпических и иных формул, создать классификацию основных приемов, всех элементов устно-стилевой техники древних и средневековых носителей поэтической культуры: жырау, акынов, салов и серэ.

На первое место здесь выступает сравнительно-сопоставительный анализ всей художественно-стилевой организации и поэтической системы произведений Акыта Улюмжиулы с художественной системой его предшественника Абая как важнейший метод исследования текста.

Актуальным представляется такое мнение, что *формульный стиль* и *формульная грамматика*, являясь достижениями фольклора любого народа, именно в казахской кочевой устно-музыкальной традиции, в силу специфического общественного развития, функционируют более всего, в чистой, первородной форме, что помогает осмыслить наиболее общие законы происхождения поэтической речи из мифа, первобытного обряда и ритуала. Такой анализ неизбежно приведет исследователя к начальным основаниям поэтической культуры – культу солнца и Неба, погребальному и поминальному обряду, связанному и с идеей бессмертия.

Научно-теоретическая база.

Наиболее ценные методологические разработки в области устной теории, фольклора, мифологии, устно-литературных памятников встречаются в трудах таких замечательных исследователей, как Аникин В., Астафьева Л., Атдаев А., Бадмаев А., Бектуров Ж., Бекхожина Т., Боров Ю., Валиханов Ч., Веселовский А., Вирсаладзе Е., Гацак В., Гашаров Г., Гринцер П., Далгат У., Дюсенбаев И., Еремина В., Есембеков Т., Жирмунский В., Жумалиев К., Исмаилов Е., Короглы Х., Кравцов Н., Лихачев Д., Лорд А., Мелетинский Е., Монроу Дж., Невелева С., Негимов С., Неклюдов С., Никитина М., Османов М., Парри М., Потенбня А., Пропп В., Путилов Б., Пухов И., Рифтин Б., Селиванов Ф., Сидельников В., Сикалиев А., Смирнова Н., Стеблева И., Турсунов Е., Фрейденберг О. Конечной целью науки о устно-стилевой технике Акыта акына станет изучение оригинальной природы его поэтического текста и специфики формально-стилевых и содержательно-стилистических компонентов его поэзии – наследия устной традиции и влияния Абая, чем занимались основоположники устной теории М. Парри и А.Б. Лорд. Такое исследование исходит из основной потребности современных гуманитарных наук – фольклористики, литературоведения, теории художественного перевода, психолингвистики, когнитивистики, – вернуться к истокам единой культурной традиции (Р. Генон о единой «Изначальной Традиции») и поэтического искусства, к начальным основаниям науки, к подлинным культурным ценностям древнего человечества, расставить ясные методологические и научно-теоретические и национальные ориентиры в условиях грядущей глобализации и межкультурной интеграции. Оно направлено на решение актуальных общетеоретических проблем литературоведения и фольклористики, имеет практическое и научно-методологическое значение как для исследователей истории и теории литературы, истории культуры, философии, так и для специалистов в сфере художественного перевода, решая важнейшие проблемы взаимодействия фольклора и литературы, теории литературы, генеалогии искусств, семиотики и аксиологии художественных явлений.

Дискуссии и обсуждения.

Среди частных и наиболее интересных проблем, которыми занимается современная теория *устно-стилевой техники*, особое место занимает проблема *формульности* поэтической речи, формульного устного стиля исполнения. Идеи формульности, формульного стиля вытекают из самой природы традиционного устно-музыкального исполнения, на протяжении долгого времени, а иногда и целых веков, передаваемого от поколения к поколению. Теория *устной техники* впервые была обоснована американскими исследователями М. Парри и А.Лордом. Суть их *формульной грамматики* устно передаваемого и запоминаемого текста кратко изложил в своей монографии известный казахский фольклорист Б. Абилкасимов: «По определению М. Парри, – пишет ученый, – формула это группа слов регулярно употребляемая в одинаковых метрических условиях для воплощения заданной основной идеи» [1, 71].

Эта закон устной техники и до наших дней не утратил своей ценности. Методика исследования формульного стиля Парри-Лорда обладает высокой точностью, эффективностью как для исследования генезиса (происхождения) устно-стилевого творчества и реконструкции древнего поэтического мышления и связанного с ним мифа и ритуала, как для выявления его изначальной сущности (уникальности, самоценности), так и для перспектив исследования ее связей с мифологическим мышлением, психолингвистикой, когнитивистикой, теорией энергий, другими науками. Именно *формульность* устного стиля, этот устойчивый и изначальный структурно-стилистический комплекс музыкально-словесной техники певца, способствует максимальному раскрытию его индивидуально-авторского своеобразия, выявлению стиля и жанровой специфики созданного им, текста в процессе дифференциации традиционных способов и приемов и в целях вычленения его индивидуально-авторского своеобразия, его личностного самовыражения в общей системе *коллективной практики*. Об этом мы и прежде писали в «Поэтической системе...» (2, 43-78). В особенности примечательны и для исследования, и для общего осмысления специфики казахского кочевого поэтического мировоззрения отработанные многовековой музыкально-поэтической практикой формулы, устойчивые стилистические обороты, различные виды повтора. Этот устойчивый корпус певца свидетельствует о древности эпических формул и формульных образований, обращает наше внимание на их связь с начальными основаниями (мифом, обрядом и ритуалом), на истоки древнего мировоззрения, на возможность реконструкции этих самых *начальных структур*, оснований всякого устного текста и всякого древнего жанра. Наиболее актуальна эта проблема заявляет о себе, когда речь идет о диалектическом взаимодействии двух поэтических практик: устной и письменной, в момент процесса перехода устного текста в письменный. Такое явление мы повсеместно наблюдаем в казахской поэтической культуре второй половины XIX века, у вчерашних кочевников. Таково творчество выдающихся просветителей: Абая Кунанбаева, Акыта Улимжиулы, Машхур-Жусупа Копеева, большого числа других, не менее ярких, личностей, еще окончательно не порвавших с великой и древней степной устной традицией, но уже приобщенных к новой, письменно-литературной.

Текстологи, изучающие этот период, давно заметили, что в творчестве двух крупнейших поэтов – Абая и Акыта – и формульный стиль, и формульная грамматика некоторым образом совпадают. Исходя из обстоятельства, что Акыт акын – младший современник Абая, мы отмечаем в его творческой практике многократное использование им традиционных формул, эпических приемов, постоянных эпитетов, устойчивых сравнений, метафор, клише, однородных стилистических конструкций, разного рода повторов, а также и прямое цитирование им самых известных строк Абая:

1 <i>Ғашықтың тілі тілсіз тіл, Көзбен көр де ішпен біл.</i>	3 <i>...Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол...</i>
2 <i>Қайран жұртым, қазағым, қалың елім, Бет көріп сөйлескенде бәрің көрім.</i>	4 <i>Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы кермек, Ақылың-ашыған у, ойың зеңбек...</i>

Для современного европейского исследователя, не знакомого с устной казахской традицией и обнаружившего бы такой удивительный факт, это могло бы показаться несколько странным и необычным. Хотя мы привели лишь четыре примера такого употребления.

Вместе с тем, исследователям и тюркского фольклора, и древней и средневековой казахской поэтической культуры хорошо известно об одном традиционном приеме устно-стилевой техники, который именуется в фольклористике *интонационно-синтаксической стереотипией* – одной из разновидностей традиционного повтора в фольклоре и устной индивидуальной поэзии акынов и жырау. Полным ее выражением является тюркская тематическая анафорическая формула.

Вот лишь некоторые образцы этой *интонационно-синтаксической стереотипии*, которая встречается в устной практике жырау разных времен:

**Жел, жел есер, жел есер.
Жел астында қарасам...**

Ветер, ветер веет, ветер веет,
Ветер веет – вижу как ветром...

Шалкииз, XVI в.

**Жел, жел есер, жел есер.
Жел астында қарасам...**

Ветер, ветер веет, ветер веет,
Ветер веет – вижу как ветром...

Жиембет, XVII в.

Кет-Бұғадай билерден
Кеңес сұрар күн қайда...

Когда даст нам совет наконец,
Кет-Буге подобный мудрец?

Доспамбет XVI в.

Күмбір, күмбір кісінетіп
Күренді мінер күн қайда...

Где тот день, когда мы возьмем
Громко ржущих рыжих коней?..

Доспамбет, XVI в.

Асқар, асқар, асқар тау,
Асқар таудың со бүркіт
Ылдидың аңын шалар ма?

Кручи, кручи, кручи гор,
Кручи гор... Орлиный взор
Разве не узрит зверька?...

Шалкииз, XVI в.

Кет-Бұғадай билерден
Кеңес сұрар күн қайда...

Когда даст нам совет наконец,
Кет-Буге подобный мудрец?

Махамбет, XIX в.

Күмбір, күмбір кісінетіп
Күренді мінер күн қайда...

Где тот день, когда мы возьмем
Громко ржущих рыжих коней?..

Ахтамберды, XVII в.

Асқар, асқар, асқар тау,
Асқар таудың со бүркіт
Ылдидың аңын шалар ма?

Кручи, кручи, кручи гор,
Кручи гор... Орлиный взор
Разве не узрит зверька?...

Махамбет, XIX в.

Казахские примеры приводятся по книге «Бес
ғасыр жырлайды» [3, 31-196]

Тюркская тематическая анафорическая формула – древнейший элемент устно-музыкальной практики казахских кочевников – всегда выступает сильным поэтическим средством. Отработанная многовековой устной поэтической культурой народа, эта формула служит важнейшим источником мнемотехники (искусства запоминания) и одновременно источником порождения нового текста.

Акыт Улимжиулы, автор множества назидательно-дидактических и просветительских произведений в духе Абая, широко использовал это эффективное поэтическое средство, как использовали его прежде предшественники, а затем и современники поэта.

В структуре назидательно-дидактического высказывания оно выступает в форме традиционного синтаксического повтора, организует зачин произведения, формирует его стиль и жанр, отвечает его идейной цели. Основная же функция такого повтора – создание новой песни с новым содержанием на основе готовой древней формы, имеющей значение канона. Поэтому он и называется *формулой*. И становится эмоциональным, идейно-эстетическим, жанрово-стилевым источником следующего устного произведения.

Следует вспомнить, что в истории классической тюркской письменной литературы периода Золотой Орды мы встречаемся с подобным поэтическим приемом, когда каким-либо автором прямо заимствуются отдельные строки или большие тематические блоки. Иногда в процессе *вольного переложения* какой-либо поэмы автор нового произведения целиком использует стихи и отдельные сюжеты из произведений других поэтов. В западной традиции такой прием именуется *артоцитатой*. Этот прием особо понятен тем, кто знаком с жанром *назира*, приемом подражания, такой творческой формой *перепевания* или *переложения*, когда автор целиком использует сюжет и форму широко известного произведения в составе своего собственного.

Особенностью подобного творческого переложения является как раз именно то, что эти поэтические произведения на качественно новом уровне осмысления создают и новые миры. В своей основе они имеют неписанный, но существовавший изначально и восходящий к устному тюркскому обычаю, древний поэтический канон, получивший в рамках персо-арабского и тюркского межкультурного взаимодействия значение эстетической нормы. Примером может служить прекрасное сочинение XIV века «Гулистан бит-тюрки» Сейфа Сарайи.

«Гулистан» Сейфа Сарайи является не переводом с персидского в прямом смысле, – пишет Э.Н. Наджип, – а его своеобразным переложением... Вольные переводы широко были распространены не только в средневековье... Творчески видоизменяя, расширяя или вставляя в начало или конец стихотворения Саади собственные бейты, Сейф Сарайи часто заключает в них свой тахаллус – литературный псевдоним...» [4, 91-92]. Многие выдающиеся поэты Востока создавали свои замечательные шедевры именно в этом жанре. И таковыми стали не только "Гулистан бит-тюрки"

Сейфа Сарайи, но и "Хосров и Ширин" Кутбы и даже – «Кисса-и-Рабгузи" и другие, не менее выдающиеся произведения времени расцвета классического тюркского средневековья. Например, хорошо известно, что "Хосров и Ширин" – творческий перевод Низами Гянджеви, а "Гулистан бит-тюрки" – одноименной поэмы Саади. И этот жанр, как мы убеждены, является не только традиционным наследием, но и достоянием тюркской литературы времени Золотой Орды, и как духовный «завет» восходит к устно-стилевой практике носителей кочевой поэтической культуры: акынов и жырау Северного Кавказа, Центральной Азии и Южной Сибири. Именно эту традицию, как видим, и использует Акыт акын, развивая творческую мысль Абая по-своему:

1. <i>Қартайдық, қайғы ойладық қандай заман, Байқасаң, жас мінезі сондай жаман. Терін сатпай, телміріп міндет артып, Ендігінің әдеті «берші маған»...</i>	3. <i>Қайран жұртым, қазағым, қалың елім, Бет көріп сөйлескенде бәрің көрім. Тоқтау сөз, берекеден кеткеннен соң, Жеке-жеке сандалып түсті белің. Әр кім жымып өзі бір жеке ойменен, Тарқата алмай кеттің қой көңіл шерін!...</i>
2. <i>Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол Нәсихатым жастарға. Өтірік, өсек, еріншек, Орынсыз шашпақ малды тек...</i>	4. <i>Ғашықтың тілі тілсіз тіл, Көзбен көр де ішпен біл.» Сүйісер жастар біледі, «Мейілің илан, мейілің күл.»</i>

То, что Акыт акын во многих произведениях именуется последователем учения Абая, вполне подтверждается анализом его текстов. Оба выдающихся просветителя, они словно перекликаются друг с другом. Они жили в разных регионах казахской земли, но, вероятно, слышали друг о друге от других кочующих поэтов. Казахская земля, когда-то не разделенная границами, была одним полем музыкально-словесного искусства, где когда-то кочевали, перепевая друг друга, акыны, салы и сери. Такое эстетическое явление ярко представлено в бессмертном романе «Путь Абая» М.О. Ауэзова. Поэтому в творчестве Акыта, как и в творчестве Абая, мы находим те же традиционные формы, устойчивые клише, пословицы, поговорки, постоянные эпитеты и сравнения, метафоры, однородные стилистические конструкции, что и у жырау и акынов. Все это – одно духовное наследие устной техники казахов-кочевников, богатый арсенал их средств и приемов в условиях бесписьменного и повсеместного музыкально-словесного искусства. К тому же, Акыт употребляет уже и абаевские, авторские, строки. Приведем лишь несколько примеров воздействия устно-стилевой техники и индивидуально-авторских интонаций на художественную систему Акыта Улимжиулы:

1. <i>Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы кермек, Ақылың-ашыған у, ойың зеңбек.</i>	Абаевская интонация и образная система, размер (11-сложник).
2. <i>Қартайдық, қайғы ойладық қандай заман, Байқасаң, жас мінезі сондай жаман.</i>	Повтор абаевского зачина с последующим развитием собственной темы Акытом.
3. <i>Адасқанның алды жөн, арты соқпақ Сонда білер басына тисе тоқпақ.</i>	Использование традиционной казахской пословицы, выступающей в роли формулы
4. <i>Қайран жұртым, қазағым, қалың елім, Бет көріп сөйлескенде бәрің көрім.</i>	Заимствование первой строки известного стихотворения Абая, с последующим развитием собственной темы Акытом.
5. Оқу оқы, жігіттер, Сабаққа бер балаңды. <i>Қанша жақсы болса да, Надан бала қараңғы. Түбінде қолын жеткізер, Оқи білсе ғаламды.</i>	Использование устойчивой формулы, известной по толғау Асан Қайғы: <i>Қанша жақсы болса да, Қайратты туған ер ғаріп.</i>

6. Жаман жігіт мінезі, Жақсыға жақын жанамас, Жүрегі бөтен досыңыз, Өз көңіліндей саналмас.	Традиционное противопоставление <i>жаман-жақсы</i> встречается и в фольклоре, и в индивидуальной поэзии жырау. Включено в состав анафорической тематической формулы. Такая формула выступает важным средством мнемотехники.
7. Жомартты жомарт <i>демеңіз</i> , Пақырға көзін салмаса . Бәйбіше бәйбіше <i>демеңіз</i> , Қабына сүрі салмаса . Мергенді мерген <i>демеңіз</i> , Атқан ағын алмаса . Сопыны сопы <i>демеңіз</i> , Шарифатқа өзі нанбаса . Баланы бала <i>демеңіз</i> , Жұмсаған жерге бармаса...	Интонации жырау (Бухара и Ахтамберды). Особенность <i>формульной структуры</i> , помимо самого <i>жыра</i> , в этом примере составляют две глагольные рифмы. Одна выполняет функцию редифа (<i>демеңіз</i>), а другая – монорима (глагола условия). Все слова в правилах формульной грамматики занимают свое место в жесткой схеме <i>жыра</i> и уступают место лишь определительным характеристикам.
8. <i>Шағала келмей жаз болмас...</i>	Повтор известного зачина Бухара жырау с последующим развитием собственной темы
9. <i>Ежелгі жау ел болмас, Етектен кескен жең болмас.</i>	Использование казахской поговорки. Она выполняет функцию зачина, выступая в качестве анафорической формулы в поэзии жырау (Бухар) и Махамбета.
10. <i>Жаман қатын алсаңыз...</i>	Повтор известной дидактической формулы с традиционным эпитетом <i>жаман</i> . Часто используется жырау (Асан Кайғы, Бухар)
11. <i>Асқар, асқар асқар тау, Адыр болар малдан соң...</i>	Акыт использует традиционную эпическую анафорическую формулу, которая часто выступает в качестве философского зачина в поэзии жырау (Шалкииз, Бухар, Ахтамберды) и Махамбета.
12. Жақсы жігіт жалғанда, Жаман қатын алмасын. Өмірінше қор болып, Өкінішке калмасын.	Эта антонимические определительные характеристики – <i>жаман-жақсы</i> – часто встречаются в фольклоре и в поэзии жырау и составляют основу формульного стиля. Включены в состав тематической анафорической формулы, играющей роль зачина для нового произведения поэта. Вторая анафорическая скрепа не является тематической формулой, но подтверждает жесткое правило формульной грамматики.
13. Қайратты туган қайран ер, Құлшылығын тастар ма?	Здесь анафорическая тематическая скрепа составляет основу формульного стиля. Его признаком выступают устойчивые сочетания определительных характеристик с ключевыми словами. Они занимают свое постоянное место в жесткой схеме жыра: Қанша жақсы болса да, <i>Қайратты туган ер заріп</i> . (Асан Кайғы)
14. Мұратсызбен қош болма , Күбідей түпсіз бос болма .	Здесь слышится назидательная интонация жырау. Формульный стиль диктуется редифом, занимающем значительное место в жесткой схеме <i>жыра</i> . Внутренняя рифма: <i>қош – бос</i> придает звуковую монолитность, усиливая эмоционально-психологический фон высказывания.
15. <i>Зар заман</i>	Известная художественно-определяющая характеристика времени (эпоха скорби), выступает

	традиционной эпической формулой в поэзии жырау, певцов эпохи Зар заман, Махамбета Утемисова и всех последующих акынов.
16. <i>Қайран елім оқыр жүр...</i>	Повтор известного в фольклоре и в поэзии Абая традиционного зачина с последующим развитием собственной темы
17. <i>Қилы-қилы заманың, Уақыт жетті шалқыма...</i>	Повтор известного в фольклоре и в поэзии жырау эпического зачина (Асан Кайгы, Бухар и другие) с последующим развитием собственной темы
18. Бисмиллә кеңес сөз басы, <i>Қызыл тілім сайрашы.</i>	Традиционное обращение, выступающее в качестве зачина, всегда занимает лидирующее положение. Основу второго стиха составляет постоянный эпитет. Он соотносится с красноречием и искусством слова в фольклоре, в творчестве жырау и акынов и последующих поэтов (Абай).
19. <i>Ей, зар заман, зар заман, Зарлатып кеткен тар заман.</i>	Использование поэтом Акытом устойчивой эпической формулы, в составе которой известная характеристика времени (эпоха скорби). Эта эпическая формула представлена здесь в форме синтаксической анафоры. Часто встречается в поэзии жырау, певцов эпохи Зар заман, Махамбета Утемисова и всех последующих акынов.
20. <i>Үлімжі деген атам бар, Қос кіндік қара ботам бар.</i>	Классический пример формульного стиля и формульной грамматики: Имя героя является ключевым и занимает первую позицию в жесткой структуре <i>жыра</i> . Редифная организация <i>жыра</i> соответствует его четкой схеме: 3+2+3 / 3+2+3 – где ее основу составляет глагол. Все остальные структурные элементы распределены в соответствии с правилом формульной грамматики. Легко узнается интонация Махамбета: <i>Исатай деген ағам бар, Ақ кіреуке жағам бар...</i>

Заключение.

В заключение скажем, что великая степная традиция устного словесно-музыкального исполнения жырау и акынов сформировала и Абая Кунанбаева, и Акыта Улюмжиулы, оказала влияние на их художественно-стилистическую систему.

С глубокой древности и до начала XX века эта традиция кочевников представляет собой *идеальную почву* искусства (Ф. Ницше). Из древних ее недр выходили тысячи певцов, музыкантов, ораторов, других носителей устной поэтической культуры казахского народа. Об этих носителях поэтической культуры казахского народа писали в своих трудах Е.Турсунов [5], С.Негимов [6], Ж.Бектуров [7], Ч.Ч. Валиханов [8]. Все их мастерство зиждилось на преемственности многовекового знания древних и средневековых жырау и на безошибочной оценке народного вкуса и качества. На эту эстетическую сторону эпического искусства и раньше обращали внимание многие эпосоведы, начиная с Чедвиков [8].

Но это мастерство в настоящий момент, безусловно, должно быть осмыслено в рамках новой научной парадигмы: устной стилиевой теории М. Парри и А.Б. Лорда [9, 386; 307; 258; 122-132; VI-X; 19-56; 461, 196, 132] и их многочисленных последователей [10, 386 и т.д.]. Высоко было значение традиционного музыкально-словесного искусства, доведенного до филигранного мастерства в творчестве акынов, жырау, салов, серэ и последующей письменной-литературной традиции абаевской эпохи.

Результатом такого художественно-стилистического и идейно-тематического сплава стала замечательная поэзия Акыта Улюмжиулы, современника Абая, яркого просветителя, общественного деятеля, наследника древнего степного знания.

Литературы:

1. Абылкасимов Б.Ш. Жанр толгау в казахской поэзии. Алма-Ата: Наука, 1984. – 120 с.
2. Бектуров Ж.Ж. Проблема семантики устной индивидуальной культуры. В сб.: Исследование по истории и семантике стиха. Караганда, 1989
3. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. // Құрастыр. М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.1. – 384 б.
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской Советской Энциклопедии, 1981.
5. Жанабаев К. Происхождение, структура и функция тематических анафорических формул и их значение в переводе. В кн.: Поэтическая система произведений жырау XV-XVIII веков: к начальным основаниям художественного перевода. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 260 с.
6. Наджип Э.Н. Сочинение «Гулиста бит-тюрки» Сейфа Сарайи. В кн.: Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. – М.: Наука: Главная редакция восточной литературы, 1989. – 283 с.
7. Турсунов Е.Д. Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау. Астана: Фолиант, 1999 г. 267 стр.
8. Негимов С. Өлең өрімі. Алматы: «Ғылым» баспасы, 1980.
9. Rowland B. (1974). The art of Central Asia. N.Y.

РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА В КИТАЕ И МОНГОЛИИ (НА ПРИМЕРЕ РАССКАЗОВ А.П. ЧЕХОВА)

Согласно исследованиям извещного китайского ученого иностранной филологии, переводчика, специалиста советской литературой Гэ баочуани, первые русские литературные произведения, которые вошли в Китай, были опубликованы в «Шанхайской государственной академии Гуанхуэ» в трех статьях «Басни Крылова», относящихся к 1900 году. Шанский ученый Чэнь Цзяньхуа провел исследование, но почти 30 лет отодвинул время русской литературы в Китай. Он обнаружил, что самый ранний китайский перевод русской литературы должен быть переведен американским миссионером Дин Вэйляном, который перевел «русскую басню». Она была опубликована в «Вестник Китая и Запада», опубликованном в августе 1872 года. То есть, на сегодняшний день истории русской литературы, входящей в Китай, было более 130 лет.

Первой книгой по китайскому переводу стала книга «Дочь капитана» Пушкина, изданный Шанхайской книжной издательской компанией Дасуаней в 1903 году. Она имеет длинное название: «История любви России, Биография Смирн Марии, Запись одной плебей бабочки». официальное признание русской литературы началось с перевода Пушкина, отца русской литературы. Это было не только удивительное совпадение, но и значимое начало. А в данной статье я в основном расскажу про перевод произведений А.П.Чехова.

На наш взгляд, Чехов не только популярен в западных странах, но и в азиатско-тихоокеанских регионах (Япония, Китай, Корея) тоже очень знаменит. В Китае его признают мастером жанра короткого рассказа и считают учителем и наставником крупнейших китайских писателей XX века Лу Синя и Гэ Баоцюаня. Воздействие Чехова на своеобразие творческого метода Лу Синя было значительным. Именно Лу Синь, в свою очередь, оказал большое влияние на развитие литературы и общественно-политической мысли Китая первой половины XX века. Он считается основоположником современной китайской литературы.

В Китае впервые узнали о Чехове вскоре после его смерти, когда были переведены повести «Черный монах» и «Палата № 6».

В июне 1907 г. в Шанхае в издательстве «Шаньфу» отдельной книгой был опубликован рассказ «Черный монах», переведенный У Тао⁴ с японского языка. Следует сказать, что еще долгое время китайские переводчики не смогут переводить с русского языка и будут обращаться к языкам-посредникам (японскому, английскому и немецкому). Естественно, перевод не с оригинала увеличивал возможность появления ошибок и неточностей.

В 1916 г. Чэнь Цзяньинь и Чэнь Дадэн совместно перевели с английско-го 22 чеховских рассказа и издали в двух томах в шанхайском издательстве «Чжунхуа» под названием «Праздные суждения на бытовые темы». Издание включало рассказы «Переселился», «Дома», «Лишние люди», «Толстый и тонкий», «Воры», «Нищий», «Беспокойный гость», «Смерть чиновника», «Ага-фья», «Орден», «Рассказ старшего садовника», «Тссс!..», «Шило в мешке», «Вовраге», «Ванька», «Мечты», «Без заглавия», «На пути», «Приданое», «Человек в футляре», «Детвора», «Святою ночью».

В 1950-е годы появились многочисленные переводы рассказов Чехова (Цзяо Цзюйинь, Сюй Чжуньюй, Бянь Чжилинь, Е Шуйфу, Юань Кэцзя, Чэнь Шэнь и др.).

А что касается переводов произведений Чехова на монгольский язык, тут нужно упомянуть, что такие как известный учёно-монголовед, писатель, переводчик, академик Академии наук МНР Б.Ринчен (1905-1977), Д.Нацагдорж, они все занимались переводческими деятельностью в свои времена. Особенно Б.Ринчен в школе учился в России, поэтому отлично владел русским языком.

«Монгольские переводчики прошлого не были только литераторами и эрудитами, стоявшими вдали от жизни и общественных потрясений. Выполняя социальный заказ своей эпохи, они переводили с языков близкого им круга – санскрита, тибетского, китайского, маньчжурского – произведения, оказывавшие немалое воздействие на умы читателей,» – пишет Б.Ринчен.

Сам Б.Ринчен стоял у истоков организации переводческой деятельности в МНР в первые годы Народной революции. В своей статье он подчёркивает вклад Д.Нацагдоржа, Будаари, Дашинымы, Жамцарано, Э.Батухана, Э.Оюун в дело перевода классической русской и мировой литературы с русского и западноевропейских языков на монгольский. Многие из этих переводов остаются непревзойдёнными по сей день. Самому академику Б.Ринчену приходилось переводить почти все

печатавшиеся в годы Великой Отечественной войны в советской периодике очерки и рассказы таких писателей, как И. Эренбург, А. Толстой, Н. Тихонов, Б. Полевой, М. Шолохов и других. На произведениях этих писателей, а они появлялись чуть ли не в каждом номере газеты «Унэн», где работал тогда Ринчен, учились искусству писать очерки и рассказы почти все известные монгольские писатели. Через русский язык и русскую литературу монгольский читатель познакомился с лучшими образцами мировой художественной прозы и поэзии, – подчёркивает автор статьи.

Согласно действующим учебным материалам рассказы А.П.Чехова изучаются учебниками или дополнительными материалами в школе по учебной программе в восьмых и девярых классах в Китае. На китайском языке были выбраны «хамелеон», «человек в футляре», «смерть чиновников». А в монгольском языке были выбраны «человек в футляре», «хамельон», «сметь чиновников», «ваника», «тоска».

В заключении хотел бы сказать, что в современном мире между странами связываться не только с политикой, экономикой, но и самые важные, еще должно быть с культурой, с обычаями, а именно поэтому нам надо хорошо учить свои классические произведения, которые влияют на своих народов, но и учить другие произведения, то же самые влияют на других народов

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТЫҢ СИПАТТАЛУЫ

Қазіргі көзқарасқа сәйкес, тілді білу осы тілдің тек қана лексика-семантикалық құрылымын білуін көрсетіп қоймай, сонымен қатар тілді әртүрлі әлеуметтік және мәдени контекстерде пайдалану дегенді білдіреді. Бұл ой алғаш рет атақты америка лингвисті В. Лабовтың [1] жұмыстарында қарастырылып және осыны кейіннен тілдің коммуникативтік құзырын меңгеру деңгейі деп атаған Д. Хаймстың [2] жұмыстарында дамуын тапты. Коммуникативтік құзыр тұжырымдамасы қазіргі педагогикада кеңінен танылып және шет тілдерді оқытудағы коммуникативтік тәсілді дамыту үшін негіз болып табылды.

Кез келген тілдің сөздік байлығын білу үшін ол тілді бірліктерді қандайда бір байланыста болатын, заңды қарым-қатынастағы белгілі жүйе түрінде қабылдау керек. Оның пайда болуы мен дамуы туралы көзқарас тұрғысынан да оның қазіргі жағдайынан да стихиялы болып табылады. Жаңа сөздердің пайда болуы, мағыналардың дамуы, қолдану және стилистикалық сипаттамасы бойынша сөздіктің дифференциациясы, мағыналардың арақатынасы және сөздердің түсінігі және басқа да сөзге қатысты мәселелер әртүрлі және әр жоспарлы болуымен тілдің лексикасы бір қарағанда шынымен жүйесіз сияқты көрінеді.

XX ғасырдың соңында осындай белең алушылық ағылшын тілді мемлекетті неоколониализмге, тілдік империализмге, басқа тілдерді басушы және антиглобалистік қозғалысты қозғаушы деп айып тақты. Сонымен қатар, көптеген елдерде ағылшын тілінің және англицизмнің дамуы ерікті түрде дамыды.

«Саяхат» – лексика-семантикалық тобы, әрбір тілдің тілдік бейнесінде көрініс тапқан тағы бір топ. Қазіргі қазақ журналдарында, мысалы «*Discovery Kazakhstan*» журналында «Саяхат» тобын құрайтын, лексикалық бірліктердің жиі қолданылатыны көрсетілген, осы арқылы орыс этносы үшін оның өзектілігі мен маңыздылығын байқауға болады. Бұл журнал Қазақстандағы туризм саласы және саяхатқа арналған ағылшын тіліндегі алғашқы журнал. Қазіргі кезде «Саяхат» түсінігі қазіргі әлем үшін өзекті болып табылады. Осы құбылыс негізінде халықаралық саясат, экономикалық және мәдени байланыстар пайда болады және байланыс табады.

Лексика-семантикалық топ (ЛСТ) – орыс тілін шет тілі деп оқыту барысында лексикалық топтың белгіленген формасы. ЛСТ меңгеру Л. В. Щерба: семантикалық құндылық, стилистикалық шектелмеу, көпмағыналылық, сөз құрайтын құндылық, үйлесу, сөйлемде қолдану жиілігі [3, 105] жазылған лингвистикалық принциптер жүйесіне негізделеді.

Қазіргі уақытта лексика-семантикалық топтың бірнеше анықтамасы бар. Лексика – семантикалық топ (бұдан әрі – ЛСТ) лексика – семантикалық жүйенің құрамы және лексиканың жүйе ретінде репрезентациялық нақты формасын көрсетеді.

Л. И. Странтонова ЛСТ сөз бен лексика жиынтығын – тілдің тиісті бөлігіндегі түбегейлі белгісінен басқа, жалпы семантикалық белгіге ие және белгісі бір саладағы шындыққа тиесілі сөздердің семантикалық нұсқасы деп санайды [4, 4]; Н. И. Степанова ЛСТ түсініктің жалпылығына негізделген, сөйлемнің бір бөлігіндегі сөздер жиынтығы ретінде анықталады деп есептейді, [5, 3]; Бабенко ЛСТ – бұл «ұқсас парадигмалық, синтаксистік және функционалды қасиеттерге ие лексикалық бірліктер жиынтығы» [4, 30]; С. А. Кузнецова ЛСТ өзінің мағынасында жалпы интегралды семантикалық компонентке ие және дифференциалды компонентті типтік анықтаушы, сондай ақ жоғарғы үйлесімдік кестесімен сипатталатын және функционалды баламаның кең дамуымен және қалыпты көп мағыналық сөйлемнің бір бөлігі ретінде анықтайды. [5, 216].

Толығымен айтсақ, аталған түсініктер бір біріне қарама қайшы келмейді, керісінше бір бірін толықтырады: мысалы, «синонимдік тип бойынша мағыналық жақындық қатынасы» – бұл синонимия, гипонимия, гиперонимия. Бұл алдымен, сөздердің жалпы парадигматикалық семалармен қатынасы. Осы қарым қатынас типі орыс тілін шет тілі реінде оқыту барысында ЛСТ сипаттау барысында ерекше қызығушылық тудырады.

ЛСТ негізінде басқа лексемалар туады және жиналады: лексика-тематикалық топ, лексикалық және лексика-семантикалық өріс.

Лингвистикалық зерттеулерде көбіне парадигмалық және синтагматикалық әртүрлі типтегі байланыста болатын және сөздер ортақ тақырып негізінде жинақталған, лексика-семантикалық топтар (ЛСТ) және лексика-тематикалық топтар (ЛТТ) салыстырылады. Л. М. Васильеттың пікірі бойынша,

ЛТТ – бұл «бір және өзге де жағдайлық типтер үшін бірлесетін, бірақ жалпы инденцифирлік (ядро) сема олар үшін міндетті емес кластар сөзі». ЛСТ катысты Л. М. Васильев келесідей жазады: «бір жалпы лексикалық парадигматикалық семамен (немесе бір жалпы семантикалық көп мағыналы), семантикалық сөздер класы (лексем) ЛСТ терминін білдіруге болады» [6, 110].

Лексико-тематикалық топ – тілден тыс лексика-семантикалық байланысқа, яғни сыртқы әлемнің құбылыстары мен заттарын топтауға негізделетін, сөздер тобының жинағы. Лексика – тематикалық топта барлық бірліктер өзара синонимикалық, антонимикалық, деривациялық байланыста болады. Сондықтан лексика – тематикалық топты ішінде әртүрлі стилистикалық топқа жататын сөздер тобына бөлуге болады (сөйлем, ресми-іс стилі, сирек – көркем, «кітаптық» бірлікте берілген, мысалы, *саяхаттау етістігі*).

Қазақ тіліндегі «Саяхат» тобының лексика – тематикалық құрамы орыс және ағылшын тілдеріндегі лексика-тематикалық топтарынан әлдеқайда ерекшеленеді. Осы тілдерде «Саяхат» тақырыбы тілдік бірлігімен, мәдениет кеңістігінде де ерекшеленеді. Зерттелетін лексемалар орыс және ағылшын тілдерінде әмбебап белгіге ие және осы екі тілдердегі ұқсастықтары фондында тиісті қазақ бірліктерін лингвомәдени сараптама жасау арқылы ғана шығаратын ұлттық-спецификалық белгіге ие. Мысалы қазақ тіліндегі «Саяхат» тақырыбында біраз *жүру, саяхаттау, кезу, жолға шығу, кезбенің аса таяғын алу, аралап шығу, шарлау, ел аралау, сапарға шығу, жиһан кезу, желіп жүру*, етістіктері «Саяхат» сөзінің әртүрлі мағынасын береді. Осындай мағынадағы етістіктердің кейбір аналогтары орыс және ағылшын тілдерінде жоқ немесе барлық келтірілген етістіктер орыс тілінде тілінде тек *странствовать, странничать, пускаться в путь, братья за страннический посох, исколесить, ехать, ездить, развезжатъ* және ағылшын тілінде *to wander, to embark on a journey, to drive, to ride, to fly, to trot* етістіктерімен беріледі.

Лексиканы зерттеу мәселесі А.А. Шахматов, В.В. Виноградов, И.И. Срезневский және т.б. атақты ғалымдардың жұмысында көрініс тапса да, тіл мәдениет, өзгеріс, қазіргі жағдайды білдіреді, сондықтан да тіл берілген бұрынғы мәліметтерді, яғни лексиканың даму жүйесі лексика – тематикалық топ, лексика – семантикалық топ және лексика – семантикалық топ құрамын сипаттау және пайда болуы бойынша жұмыстарды жаңартуды талап етеді.

Әр халықтың тілі ерекше құбылыс, себебі олардың әрқайсылары да қайталанбайтын тілдік материалдарда жүзеге асырылады. Тілдік өзгерістер тілдің қарым-қатынас құралы және тануды жетілдіруге әкеледі. Бірақ тіл жүйесінің өзгерісі қоғамның материалдық және рухани мәдениетінің дамуымен байланысты [7, 120].

О.В. Кольцованың мақаласында ЛСТ сөздеріне келесідей анықтама берген:

Лексико-семантикалық топ (ЛСТ) сөздердің маңызды бөлігі болып табылады.

Лексика-семантикалық топтың құрылуы:

– тілдің лексикалық құрылысы жүйесінің маңызды тәсілі. ЛСТ – зерттеуші сөздердің жүйелі байланысын зерттейтін, семантикалық ұқсастығын ашатын және әлемнің қандай да бір үзіндісін сипаттайтын, лексикалық жиынтықтың айырымын зерттейтін құрал.

Когнитивті лингвистикада ЛСТ зерттеу жаңа мағынаға ие болды. ЛСТ осы алаңның өзегін құрайтын, номинативті алаңының бөлігі ретінде қараладыР.

ЛСТ қарастыру барысында:

- 1) ЛСТ бірлігіне тән семантикалық бөліктерін табу;
- 2) концептуалды денотативті аймақтан кейін семантикономинаті өрісті құру;
- 3) концептуалды-аймақтағы семантико-номинативті өріс үшін релевантты, когнитивті белгілерді анықтау;
- 4) олар үшін жалпы когнитивті топтастыруды айқындап, анық болған белгілерді топтастыру;
- 5) пайда болған когнитивті белгілерді құрылымдау және осы негізде денотативті аймақтың когнитивті модельді құру[8].

Қазіргі таңда көптеген зерттеулерден «тілдік бірліктер» халықтардың қарым-қатынасынсыз, мәдениеттердің түйісуінсіз орын алмайды. Тілдік бірліктер тілдердің арасында ғана емес, оларды қолданушылардың арасында орын алады. Шет тілдік элементтердің кірігуі де халықаралық және мәдениаралық коммуникация барысында, яғни түрлі халық өкілдерінің арасындағы коммуникация жағдайында жүзеге асады. Сондай-ақ кейбір терминдердің аударылымы лексикалық трансформацияға сүйене отырып жүзеге асады, көп жағдайда мағыналарды жинақтау, жалпылау және нақты мысал келтіріп, айқындау арқылы.

Соңғы кездері кірме тәсілі туризмде, жарнамалық дискурсте, сонымен қатар, гуманитарлық және қоғамдық-саяси тілдік бірліктерді аударуда кездеседі. Тар шеңбердегі туризм тобындағы тілдік бірліктерді келесідей топтарға бөлуге болады:

1) Бірінші топ – тілде бұрын-соңды болмаған фактілер немесе көріністер ағылшын тілінен енген кірме сөздер, терминдер арқылы тілдік бірліктер тобын құрайды. Ол құбылыс көбіне калькалау(*келілді нөмірлер, бизнес-саяхат, барлығы қосылған*), транскрипция және транслитерация(*тур, байер, дьюти фри*), варваризмдер (*Backup, Suite*) арқылы жүзеге асты. Алайда кейбір лингвистер кірме терминдерді әр түрлі мақсатта қолданады: біреулері еш өзгеріссіз берілген мағынада қолданса, ағылшындық нұсқасына біраз өзгерту енгізіп, орысша баламасын қолданады (*Вирройский рейс*).

2) Туризм саласындағы екінші топтағы терминдер – бұл қазақ және орыс тіліндегі бар ұғымдарға жаңа ағылшындық терминдердің кірігуі немесе сәнге айналған ағылшындық нұсқаларды қолдану.

I кесте

Ағылшын тілінен енген кірме сөздердің қазақ тіліндегі аналогтары

Ағылшын тілінен енген кірме сөздер	Қазақ тіліндегі аналогтары
Прайс-лист	Прейскурант
Шопинг-тур	Шопингке арналған тур
Такси-кэб	Такси
Фаст-фуд	Жылдам тамақтанатын орын
Агент	Делдал, делдалдық етуші; бітістіруші
Аренда	Жалдама, жалдау, жалға беру
Монумент	Монумент
Тур	Саяхат
Клиника	Аурухана
Снек-бар	Кафе немесе бар

Туризм саласындағы лексикалық топтар бұл қазақ және орыс тілдеріндегі бұрыннан бар ұғымның ағылшын тілді жаңа тілдік бірліктерді енгізу, жалпылама европеизацияның жүруіне және барлық шет елге, яғни әлдеқайда сәнді және беделді ұғымға тартылу. Лексикалық бірліктерді шолу барысында бізге бұрыннан таныс көптеген лексикалық бірліктер кездестіреміз. Сондықтан да шет елден келген лексикалық бірлікті айтқан немесе естіген кезде біздің санамызда бұл құбылыстың және заттың біздің елімізде қарағанда сапасының жоғары екеніне өзімізді сендіреміз. Бұл оң бағалы сынмен тіркесетін жағымды байланыс. Мысалы, *«лайнер»* термині, орыс тіліндегі *«корабль»*, қазақ тіліндегі *«кеме»*, *«теплоход»* терминдерінің баламасы, бортта жоғары қызметке ие, теңіз жағасындағы мемлекеттерде ұмытылмайтын сезімдер мен рахаттанумен қатар қымбат сапарлармен байланыстырса, *«кеме»* – судағы ұзақ қашықтықтағы қозғалыс көлігі деген мағынаға ие. Көп жағдайда туристік фирмалар мен агенттер осы терминологияны туристерді шақыру мақсатында жарнамада пайдаланады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Лабов У. Отражение социальных процессов в языковых структурах. In «Readings in the Sociology of Language», J. A. Fishman (ed.), The Hague – Paris, 1966.
2. Хаймс Д. Модель коммуникативной компетенций. 1972: 282-284
3. Щерба Л.В. Избранные труды по русскому языку. – М., 1957. – 105 с.
4. Странтонова Л.И. О некоторых вопросах русской исторической лексикологии // Изд-во ОЛЯ АН СССР, т. 12, вып. 3, 1981. – 4 с.
5. Степанова Н.И. Современный русский язык. Лексикология. М., 1990. – 3 с.
6. Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М.: Высшая школа, 1981. – 110 с.
7. Заботкина З.И. Новая лексика современного английского языка., 1989:13
8. Кольцова О.В. Лексико-семантическая группа как единица описания языковой картины мира.

ҰЛТТЫҚ КОД ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ НЕГІЗІНДЕ)

Елбасы жариялаған рухани жаңғыру, оның ішінде ұлттық кодты қалыптастыру туралы мақаласы болашақ ұрпақты тәрбиелеуге арналған нақты бағдар болып табылады. Өйткені, біздің ұлт болып қалуымыз, тіліміз бен дініміз, салт-дәстүріміз бен мәдениетімізді сақтап қалу саналы ұрпақтың құзырында. Сол үшін де, «ұлттық код» мәселесін балалардың бойына жас кезден бастап сіңіріп тәрбиелеп, оқыту керектігін алға тартқым келеді. Мектеп қабырғасынан бастап оқушыны ұлтжандылыққа, ұлттық кодымызды сақтауға, қорғауға оқыту біздің алға қойған мақсатымыз.

Елбасымыздың жариялаған мақаласында: «Замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» [1] деп, дәстүрлерді табысты жаңғыртудың маңызы өте зор екендігін атап көрсетеді. Қазіргі таңда мектепте болсын, жоғарғы оқу орындарында болсын оқу бағдарламасында ұлттық кодты қалай оқытамыз? ұлттық кодты оқушыларға қалай түсіндіруге болады? деген мәселелер туындайды. Әрине, жас ұрпақты білім нәрін сусындадатын білім ордасы – мектеп, мектеп арқылы біз оқушылардың болашағын қалыптастырамыз, енді мектеп қабырғасында «ұлттық кодымызды» түсіндіріп, оқыту арқылы біз келешек ұрпақтың рухани жаңғыру дәуірінде өзіндік ұлтшыл ұрпақ тәрбиелеуге септігі тиетінін анық. Әсіресе, ұлттық код ұғымын әдебиет сабағында оқыту тиімді болмақ. Ал, әдебиет сабағында ұлттық кодты оқыту, халық ауыз әдебиетінен бастау алатыны анық.

Қазақ халық ауыз әдебиетінің сонау көне дәуірден келе жатқан рухани мұра екені белгілі, тіпті Радловты аса көрнекті фольклортанушы ретінде танытқан “Түркі тайпалары халық әдебиетінің үлгілері” атты 10 томдығын еске түсіріңізші. Отарлау саясатының қызып тұрған тұсында олар неге біздің ауыз әдебиетін зерттеуге бейім болды? Себебі алдымен ұлттың тілін-кодын түсініп алу қажет еді. Одан кейін ол бағдарламаны жою үдерісін бастай беруге болады. Ал ендігі тұстағы рухани жаңғыру кезеңінде біз де сол кодтың ерекшелігі мен мүмкіндігін дұрыс түсінуге тиіспіз. Сол себепті, біз ұлттық код мәселесін оқыту барысында, өзіміздің халық ауыз әдебиетімізден бастау аламыз.

Халық ауыз әдебиеті – көркем ойдың үздік үлгілері жинақталған ұлт руханиятының асыл қазынасы [2, 34 б.]. Ұлтымыздың мұндай сөз өнері бүгінгі күні тарихшылар ғана емес, сонымен қатар өзге де мамандық иелерінің қызығушылығын тудыруда. Өн бойында талай ғасырлық тарихы бар халық шығармашылығы ғылымда «халық поэзиясы», «халықтың ауызша сөз өнері» деген атаулармен де кеңінен қолданылуда. Бұлардың әрқайсысы да бірінің орнына бірі қолданыла береді және де, ағылшын тілінен алынған «фольклор» (ағылшынша folk – халық, lore -білім, даналық) сөзі де осы мағынаны білдіреді. Халық ауыз әдебиетінде халқымыздың ғасырлар бойғы басынан кешірген тарихи белестері, елінің тәуелсіздігі жолындағы ерлік, батырлық қимылдары, қазақ халқының күрескерлік қасиеттер мен халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, арман-мүддесі, қиялы бейнеленген.

Ұлттық код мәселесі әдебиет сабағында оқыту тиімді деп жоғарыда айтып өткенімдей, мектеп бағдарламасында халық ауыз әдебиетінің бағдарлама бойынша тақырыптары төмендегідей беріледі:

Мысалға :орта сыныптарды алайық (5-8 сыныптар арасында) халық ауыз әдебиеті мектеп бағдарламасында енгізілген, мазмұны бойынша: ертегі, жыр (батырлар жыры), (лиро-эпостық жыры) берілген.5 сыныптардың бағдарламасы бойынша: «Керкұла атты Кендебай» ертегісі; «Қобыланды батыр» жыры; 6 сыныптардың бағдарламасы бойынша: «Аяз би» ертегісі; «Алып Ер Тұңға» жыры; 7 сыныптардың бағдарламасы бойынша: «Қыз Жібек»(лиро-эпостық) жыры; «Күлтегін» (батырлар жыры) тақырыптары берілген. Халық ауыз әдебиеті әдебиеттің кішкентай бөлшегі болғанымен оқушыларға берері мол. Осы жыр, ертегілер арқылы оқушылар қалай ғана ұлттық кодты білмек? Не себепті біз ауыз әдебиеті арқылы ұлттық кодты таныта аламыз? деген сұрақтарға жауап беріп көрелік: біріншіден, ұлттық код – халықтың коды яғни таңбасы іспеттес халықтың тұрмыс-тіршілігі қандай, тарихы қандай болғанын әрине біздің жәдігерлерімізден, шығармалардан тани аламыз. Бұл біздің жазбаша құжат тәріздес. Біздің халық ауыз әдебиеті сонау тарихтың, біздің ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігін, тарихын, мәдениеті мен әдебиетінің айнасы. Яғни, бүгінгі енгізілген халық ауыз әдебиеті жанр сол жанрда оқытылатын шығармалар, жырлар, ертегілер біздің халқымыздың көріп, біліп бізге мұра ретінде қалдырып кеткен дүниесі. Осы дүние арқылы оқушыларға біздің ел қандай болғанын басынан қандай тарихи оқиғалардың өткенінің жазбасы. Оқу бағдарламасында халық ауыз әдебиетін оқу барысында, 5 сыныптың бағдарламасында «Керкұла атты Кендебай» ертегісі берілген

болса, 6 сыныптардың бағдарламасы бойынша: «Аяз би» ертегісі енгізілген. Қазақтың біртуар жазушысы М.Әуезов : «Ертегі деп баяғы замандағы елдің дүниеге көзқарасын білдіретін, я сол көзқарастың белгілі ізін көрсететін, онан соң елдің белгілі салтын білдіретін, арнаулы үлгі айтатын, жамандықты жерлеп, жақсылықты көтеріп айтқан, ойдан шығарған көтерме әңгімені айтады», – деп халықтың бай әрі шұрайлы тілінің жемісі екендігін атап көрсетеді [3, 5 б.]. Ертегіні балалар есі кіргеннен бастап есейгенге дейін оқып, үнемі қызықтауымен болады. Ертегі баланы еркін ойлауға, армандап қиялдауға, шындықты танып-білуге жетелейді. Ал, ұлттық кодты ертегі арқылы қалай оқушыларға беруге болады? деген сұрақ туындайды. Ертегіде халықтың әдет-ғұрпы, тұрмыс-тіршілігі, тарихы, мұңы мен арманы айтылады [4, 8 б.] міне ертегіге тән осы ерекшеліктер тікелей біздің ұлттық кодымыздың кілті. Екі сыныпқа берілген «Керқұла атты Кендебай» ертегісі мен «Аяз би» ертегісі оқушыларды батырлыққа, адалдыққа, қарапайымдылыққа, адамгершілікке тәрбиелейді. Ертегідегі тұспал, жұмбақ, ишара сөздер арқылы оқушыларды сыни тұрғыдан ойлауға үйретеді.

«Қазақ халқына көп ғасырлардан бері мұра болып келе жатқан ғажайып аңыздарды, мазмұны ертегіге айналған мифтерді, жай-күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларын тереңнен алып қарасақ, онда бүкіл дүние мәдениетіне қосылатын сәулетті сыр бар», – деп әдебиеттанушы, өнертанушы, шығыстанушы, Ұлттық археология мектебінің негізін қалаушы – Ө.Марғұлан аңыз, ертегі, жырлардың мәдениетке қосар үлесі зор екендігін атап көрсетеді. Түркітөктес халықтарына ортақ жырлардың бірі – «Алып Ер Тұңға» жыры ұлттық кодтың негізгі кілті болмақ. Жырдың негізгі идеясы – Тұран елін сыртқы жаудан қорғау, түркі жұртын ішкі ынтымақ – бірлікке үндеу, туған жердің абырой – даңқын арттыру. Бұл жырдан оқушылар тарихи құндылық пен көркемдік құндылықты анықтай алады, көнеден келе жатқан ұлттық дәстүрлеріміздің ерекшеліктеріне баға беріп, дәстүрге көз жүгірте алады. Түбі бір түркі елінің батырлары ержүрек, еліне, халқына сыйлы болғандарын біліп, тәлім-тәрбие алады. Жырды берудің де негізгі мақсаты да сол болмақ.

Құндылықтар екіге бөлінеді: рухани және материалдық құндылық деп. Басты құндылықтарымыздың бірі – рухани құндылық. Біздің басты көне құндылықтарымыз – «жәдігер». «Жәдігер» сөзі ескіден қалған мұра, көне құндылық дегенді білдіреді. Әдеби жәдігерлерге көне заман әдебиетінің мұралар жатады. Әдеби жәдігерлер – рухани құндылық. Олай болса, халық ауыз әдебиетінен бастап, әдебиет тарихының әр кезеңіндегі көне көркем шығармалардың барлығы әдеби жәдігерлерге жатады. Солардың ішінде лиро – эпостық жырлар да жәдігерлерге жатады. Лиро–эпостық жырлардан ұлттық кодымыздың көрінуі – халықтың тұрмысы мен салт – дәстүрі, наным – сенімі мен әдет-ғұрпы. Мектеп бағдарламасы бойынша 7 сыныбында «Қыз Жібек» лиро–эпостық жыр берілген. Әдетте, бұл жырдың мазмұны : екі жастың бір-біріне деген сүйіспеншілігі жырлайтын эпостарда махаббат сезіміне өртенген қыз бен жігіттің қосыла алмай трагедияға ұшыраған тағдыры баяндалады. Олардың бақытыны кедергі болатын нәрсе – ата-аналарының қарсылығы немесе қызға ғашық басқа жігіттің жауыздығы, немесе екі рудың арыздығы баяндалады. Сол сияқты қазақ халқының көне әрі көркем жырларының бірі – «Қыз Жібек». Жырда қызық халқының өмірі, тұрмысы, кәсібі, салт – санасы, елдік, ерлік істері, ар – ождан мен арман-мақсаттары қызықты әрі көркем жырланады. Бұл жырда біздің қазақ халқымыздың қоштасу, жоқтау, естірту, арыздасу сияқты салт өлеңдері және де естірту, әменгерлік сияқты салт-дәстүрлерін де кездестіреміз. Мемлекет басшысы: «...Ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды» [1] дейді өз мақаласында. Иә, жаңғыру мемлекетке керек дүние, заман бір жерде тыныш тұрмайды, әр кезеңде өзгеріске ұшырап отырады. Әсіресе қазіргі жаһандану заманында біздің өзіміздің ұлтымыздың ұлттық кодын сақтау әрине жастардың бойына дұрыс тәлім-тәрбие, бағыт-бағдар көрсету арқылы жүзеге аспақ. Ал, біз оны қалай жүзеге асыра аламыз? Жас ұрпақтың мектеп қабырғасында сапалы білім алу, мектеп бағдарламасының құрылымы дұрыс құрастыру, оқытып жатқан тақырыптардың дұрыстығы, болашақ ұрпаққа өзінің елінің, жерінің мәдениетін қастерлеп, әдебиетін сүюге тәрбиелеу кезінде ғана біз ұлттық кодты оқыту мәселесі шешімін таппақ. Ұлттық кодты халық ауыз әдебиеті арқылы оқыту – оқушылардың өзінің салт-дәстүрі мен тамыры терең жәдігерлері, тарихын білуге апарды. Ал, тарихы мен әдебиетін қастерлеп өскен болашақ ұрпақ әрқашан да мемлекетті жоғары деңгейге көтеріп, өз еліне, жеріне адал болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Әбдуәлиұлы Б. Халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі ұрпақ мәселесі // Керуен. Ғылыми және әдеби-көркем журнал. № 2(31). 2013. 204-б.
3. Ақтанова С. Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мектептің 6– сыныбына арналған оқулық. – Алматы: «Атамұра», 2018. – 128 бет
4. Ақтанова С., Жүндібаева А.Қ Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мектептің 5 – сыныбына арналған оқулық. – Алматы: «Атамұра», 2017. – 160 бет

М. МАҒАУИННИҢ «АЛАСАПЫРАН» РОМАНЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ СӨЗДЕРДІ ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРУ ТӘСІЛДЕРІ

М. Мағауиннің «Аласапыран» романы еліміздің өткен тарихынан сыр шертетін құнды әдеби жәдігеріміз болып табылады. Романдағы оқиға XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың басындағы Қазақ Ордасы мен Ресейдің арасындағы қарым-қатынасқа құрылған. Шығармада қазақ халқының өмір салты, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық болмысы мен танымы, ұлттық-мәдени ерекшелігі кеңінен көрініс тапқан.

«М. Мағауиннің өзі суреттеп отырған дәуір шындығына, басты кейіпкерінің тағдырына қатысты қазіргі тарих ғылымына белгілі және әлі белгісіз тарихи документтер мен фактілерді жете зерттеп, білудің нәтижесінде үлкен ғылыми және көркемдік ақиқаттарға жетеді» [1].

Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында қоғамның даму тарихының тамыры тереңнен басталатынын және рухани коды болатынын, яғни ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайтынын атап өткен [2]. Елбасы айтып отырған ұлттық код – ұлттық болмысымыз дейтін болсақ, қазіргі жаһандану кезеңінде жойылып кетуден сақтану үшін халқымыздың тарихын, ұлттық болмыс-сипатын мен таным-түсінігін сақтап қалу парызымыз деген сөз. Осы ретте М.Мағауиннің «Аласапыран» романы бүгінгі ұрпақты халқымыздың басынан өткен тарихи оқиғалармен таныстырып, ұрпақ санасында ұлттық таным-түсінігімізді, болмысымызды қайта жаңғыртуда септігі мол шығарма деуге болады.

М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы мол этномәдени сөздерді ұлт тарихын, қазақ халқының ішкі жан дүниесін, дүниетанымын айқындайтын ақпарат көзі ретінде бағалауға болады. Романда тарихи шындықты көрсететін этномәдени ақпарат әскери сөздер, атап айтсақ қару-жарак, оқ түрлерінің атаулары арқылы да көрініс тапқан. Қазақтың қару-жарақтары, әскери өнері, сауыт-сайманы, көшпелілердің тарихы, соғыс тәсілдері жайлы хабар береді. Осы орайда Р. Сыздық шығармадағы қару-жарақты білдіретін сөздердің жиі кездесуін және олардың қолданылуы тарихи стиль талаптарына сай екенін атап өтеді: «Ұрыс-соғыс көрінісін суреттеуде *керней, дабыл, даңғыра, шыңдауыл* сияқты дыбыс аспаптарының атаулары да – түсінікті, таныс болғанмен, көне, қолданыстан шығып қалған реалийлер екенін сеземіз. Осы зат, нәрсе, ұғым атауларының қайсысы бар және олар қалай келтірілген дегенді кейде жалпылай, кей тұста тәптіштеп атап отырған себебіміз – жазушының тарихи стиль талаптарын жақсы өтегенін көрсету» [3].

Тарихи тағлымы мол осындай шығарманы басқа тілге аудару басқа ұлттарға қазақ халқының бірегейлігін танытады, ұлттық рухты көтереді, халықаралық қарым-қатынасты дамытады. Романды 1990 жылы А. Курчаткин орыс тіліне «Вешние снега» деген атпен аударды.

Әдеби шығарманың ұлттық бояуы этномәдени ақпарат арқылы айшықталады. Голландтық тілтанушы Э.М. Уленбектің пікірінше, «... түпнұсқаның тілі мен аударма тілді білу жеткіліксіз. Аудармашы осы тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін де білуі тиіс» [4, 28]. Шынында да, бүгінгі таңда көркем шығармаларды аударуда коммуникативтік тәсілмен қатар елтану тәсілін басты назарда ұстау қажет. Бұл дегеніміз аудармашының түпнұсқадағы эксплицитті және имплицитті мағына жүктелген этномәдени ақпаратты түсініп, аудармада дұрыс жеткізуін білдіреді. Яғни аудармашы көркем туындыны басқа тілге аударып қана қоймай, сол ұлттың тарихын, этнографиясын, салт-дәстүрін, арман-мұратын жақсы білу арқылы екінші бір қоғамға сол халықтың мәдениетін жеткізеді.

Түпнұсқадағы этномәдени сөздерге жататын лексиканы басқа тілге аудару күрделі мәселе болып табылады. Осы ретте аудармашы аударма теориясында белгілі негізгі әдіс-тәсілдерге жүгінері сөзсіз. Айтап айтсақ:

1. Толықтай транслитерациялау немесе транскрипциялау. Осы тәсілді қолдануда аудармашы шет тілдегі сөздің дыбысталуын сол қалпында береді.
2. Жартылай транслитерациялау. Кейбір жағдайда аудармашы шет тілдегі сөздің түбірін сақтап, аударылатын тілге тәр жұрнақ немесе жалғаулықтар жалғау арқылы береді.
3. Мағынасы жақын сөздермен ауысыру. Осы тұста шет тілдегі сөз аударылатын тілдегі реалий сөзді қолдану арқылы іске асады.
4. Калькалау. Калькалауда сәйкес бірліктері жоқ шет тілінің сөзі аударылатын тілдегі тура лексикалық сәйкестіктермен аударылады. Кейде калькалау арқылы тілде жаңа сөздер пайда болады. Көбінше осы тәсіл баламасыз лексиканың мағынасы мен колоритін сақтап қалатын сәтті тәсілге айналады.

5. Сипаттау тәсілі немесе түсіндіру арқылы аудару. Баламасыз лексиканың мағынасы түсіндіріліп аударылғандықтан, түсінбестік жағдайының туындамауы аталмыш тәсілдің артықшылығына жатады.

С. Талжанов аударманың мақсат-міндетіне қатысты: «Бір елдің түпнұсқаларын өз тіліне аударғанда, аударушы өз әдебиетінің, өз тілінің қамын ойлауы – заңды құбылыс. Оларда ұшырайтын ерекшеліктерді бұлжытпай беру арқылы аударма тілі, әдебиеті байымақ... шет тілінен аударғанда оның өз ерекшелігін сақтау арқылы қазақ ұғымын кеңейтетіміз сүттен ақ, айдан анық» [5, 158], – деген пікір айтқан. Осы жерде «ерекшелігін» дегенде ол түпнұсқа тілінің стилін, жанрын меңзеген. Осыған орай аудармашы көркем шығарма мәтінімен жұмыс істеуде оның мазмұнын басқа тілдің құралдары арқылы аударуды ғана емес, сонымен қатар басқа тілде көркем туынды жасауды көздеуі тиіс.

Романда оқтың түрлі атауларының кездесуі қазақ халқының жауынгерлік дәстүрінен хабар береді. Мақаламыздағы басты міндет – М. Мағауиннің «Аласапыран» романында кездесетін оқ түрлерінің орыс тіліне аударылу тәсілдерін қарастыру. Мәселен:

Түпнұсқада:

– *Ши оқпен емес, тобылғы оқпен атам, – деді Көшек қара ағаштың бұтағынан иілген, әдемі, кішкентай садағын сайлап [6, 41].*

Аудармада:

– *Я буду стрелять не чиевой стрелой, а стрелой из таволги, – сказал*

Кошек, держа наготове сделанный из ветки карагача красивый небольшой лук [7, 49].

Түпнұсқадағы «ши оқ» бір тал шидің ұшына түйе құмалағын шаншып, балалардың ойыны үшін қолданылатын оқтың түрі [8]. «Оқтың сабы – қайың, тобылғы, қатты талдан жасалады» [8]. Бұл дегеніміз тобылғы оқ ши оқтан мықтырақ келетінін көрсетеді. Аудармашы осы оқ түрлерін орыс тілінде «чиевая стрела», «стрела из таволги» деп калькалау тәсілімен беруі түсінікті әрі сәтті шыққан.

Аудармада:

Сол сәттен-ақ жігіттер дүбірлете даңғыра қағысып, шақылдата шыңдауыл ұрған, дабырлай айқайласқан. [6, 43].

Аудармада:

Тотчас нукеры принялись бить в гулкие бубны, кричать – поднялся несусветный гвалт. [7, 50].

Даңғыра – қазақтың көне ұрмалы сылдырмақты, қатты дыбысты музыкалық аспабы. Бұл бір жағы терімен қапталған, ішкі жағынан темір алқалар сақиналар мен сылдырмалар ілінген дөңгелек шығыршық. Шындауыл да соқпалы музыкалық аспап. Ертеде шыңдауылда әскери жорықтарда қолданған. Аудармада даңғыра орыс тіліндегі мағынасы жақын сөзбен берілген, яғни «бубен» орыс халқында да даңғыра сияқты сипаттамаға ие музыкалық аспап. Осы тұста аудармашы түпнұсқада қатар айтылған аспаптардың бірі – шындауылды аудармада түсіріп кеткен. Осы сөзді жартылай транслитерация тәсілін қолданып, «шындауыл» деп беру түпнұсқаның ұлттық колоритін айшықтай түсер еді деп ойлаймыз.

Түпнұсқада:

Дайын отырған Ай-Шешек осы кезде тартты садақты [6, 43].

Аудармада:

Сидевшая на готове Ай-Шешек-бегим спустила тетиву [7, 51].

Түпнұсқадағы «тартты садақты» тіркесі орыс тіліне «спустила тетиву» деп аударылған. Бұл жерде «садақ» орыс тілінде «лук» болса, «садақ тарту» деген тіркес орыс тіліне «натягивать тетиву лука» деп аударылады. Бұл жерде аудармашы «спустить тетиву» деп орыс тіліне ықшамды әрі жатық аударған.

Түпнұсқада:

Әйтеуір үйрек екі бүктелді, жебе де ортасынан майыса сынғандай көрінген [6, 43].

Аудармада:

Но как бы то ни было, шея у нее переломилась пополам, показалось, что изогнулось от удара и стрела [7, 51].

Түпнұсқада:

Топшысы қайырылған құс пен қисық жебе аспанда-ақ екі айырылып, жерге бөлек түскен [6, 43].

Аудармада:

Разлетясь в вышине в разные стороны, утка с перебитой шеей и согнувшаяся стрела одна за другой шлепнулись на землю [7, 51].

Бұл мысалдардағы «жебе» сөзі орыс тіліне «стрела» деген сәйкес тілдік бірлікпен аударылған. Жалпы сол кезеңдегі «жебе», «оқ» сөздері орыс тіліне «стрела» деп аударылады.

Түпнұсқада:

Қауырсынсыз қисық оқтың өзімен қағып түсірді. – бұл оқ осылай, әдейі қисық жасалған. Көрдің бе. Әрі бармақтай жуан, ауыр. Емен зой. Масағы тұқыл, шанышып атпайды. Межелі жерге жеткенде

көлденең ұшады да, құсты таяқпен ұрғандай қағып түсіреді. Көрдің зой жаңа. Тіз оқ деп аталады [6,43].

Аудармада:

Сбила даже какой-то кривой стрелой без всякого оперения. – эта стрела специально сделана такою кривой. Видишь? И причем толщиной с палец, тяжелая. Это ведь дуб. Она тупая, не вонзается. А когда долетает до цели, переворачивается и сбивает птицу – будто ударом палки. Видел же сейчас. Называется тиз-ок. [7,51].

Жоғарыдағы мысалда тағы бір оқтың түрі сипатталған. Түпнұсқадағы әр сөйлемнің мағынасы орыс тіліне дәлме-дәл аударылып, орыс тілінде де өз үйлесімін тапқан. «Тіз оқты» жартылай транслитерациялау тәсілі арқылы беру осы оқ атауының орыс тіліне тән еместігін көрсетеді.

Түпнұсқада:

- Ал шаниып ататын аламан оқ – кез оқ деп аталады, – деді Кошек көп білетінін танытуға тырысқан мақтанышымен [6,43].

Аудармада:

- А боевая стрела воинов называется кез-ок, – сказал Кошек хвастило, стараясь показать сколь обширны его знания [7,51].

Түпнұсқада келесі оқ түрі туралы сөз болады. Қазақ тіліндегі «кез оқ» орыс тіліне транслитерация тәсілімен берілген. Бұл жерде оқтың сипаттамасы берілгендіктен, орыс тілді оқырманға бұл ақпарат түсінікті деп ойлаймыз.

Түпнұсқада:

Кез оқтың өзі неше түрлі: көбебузар, әндіген, қасалы, ысқырма... Әрқайсысы әр түрлі жағдайда, әр қашықтықта қолданылады [6,43].

Аудармада:

Кез-ок бывает нескольких видов: кобебузар, андиген, касалы, козыжаурин, ысқырма. Каждая применяется в своих обстоятельствах, на различные расстояния [7,51].

Жоғарыдағы мысалдан да аудармада кез оқтың түрлері жартылай транслитерация тәсілімен берілуі аталмыш оқ түрлерінің орыс мәдениетіне жат екендігін көрсетеді. Аудармадан оқырман кез оқтың қандай оқ екенін және оның бірнеше түрі бар екенін біле алады.

Түпнұсқада:

Содан соң, бұлғын, тиін ататын томар оқ, доғал оқ деген бар. Ал қозы-жауырын, аймаңдай оқ... [6,43].

Аудармада:

Потом еще есть стрелы, которыми бьют соболей, белок, – томар-ок, доғал-ок. А вот стрела аймаңдай... [7,51].

Осы мысалдан да аудармашының түпнұсқадағы оқ түрлерін аударуда жартылай транслитерациялау тәсілін қолданғанын көреміз. Осы сөйлемдерде аталмыш оқ түрлерін қандай мақсатта қолданатындығы туралы айтылғандықтан, орыс тілді оқырман томар оқ, доғал оқ туралы жалпы түсінік алып, қазақ халқының оқ түрлерінің сан алуандығын біле алады.

Түйіндей келе, М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы оқ түрлерін орыс тіліне аударуда аудармашы мағынасы сәйкес бірліктермен жеткізу, калькалау, сондай-ақ көбінше жартылай транслитерациялау тәсілін қолданған. Оқ түрлерін аударуда балама лексика болмаған жағдайда, жартылай транслитерациялау тәсіліне жүгіну аудармада оң шешімін тапқан деп тұжырымдаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991 – 27 б.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 12 сәуір, 2017. №70
- 3 Сыздықова Р. Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ел шежіре», 2014 – 123 б.
- 4 Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 1967. – С. 2-21.
- 5 Талжанов С. Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1975 – 286 б.
- 6 Мағауин М. «Аласапыран». тарихи роман. – Алматы: Жалын, 1981. – 384 б.
- 7 Мағауин М. (перевод с казахского А. Курчаткин) «Вешние снега». Исторический роман. – Алматы: Жалын, 1985. – 592 с.
- 8 Ерлан Қарин. Қазақ ауыз және жазба әдебиетіндегі жебе түрлерінің атаулары. –Абай.kz. – 18 қараша 2018 ж. (<https://abai.kz/post/3037>).

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ «ТҮРКІСТАН» ӨЛЕҢІНДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЛЕКСИКАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАСИЕТІ

Қазақтың бес арысының бірі, жалынды әрі жаралы ақыны Мағжан Жұмабаевтың қаламынан қазақ әдебиетінде ғана емес, әрбір қазақ жүрегінде өшпес орын алатын туындылар дүниеге келді. Оның ішінде өлең сөзімен өрнектелген поэзия, поэма да бар, қара сөзбен өрілген проза да бар. Аталмыш ақын жүрегіндегі толғаныстар мен тебіреністерден бастау алып туындаған көркем әдебиет үлгілерінің аса жоғары бағаланып, басқа да шетел тілдеріне аударылып, зерттелуіне терең мағыналылығымен қатар, ерекше әуезділігі, көркемдігі, сөз шеберлігі де әсер етті. Өз тілін, ел дінін, мәдениетін, тарихын, жер-суын жетік біліп, түсінген ақын патриоттық сарындағы өлең жолдарын аса әсерлі ұлттық бояумен нақыштайды. Сондай туындылардың бірі – «Түркістан» өлеңі. Елім, жерім, ерім деп соққан ақын жүрегінің қайнарынан төгілген отаншылдық жырдың шынайы да шебер үлгісі десек қателеспейміз. Өлең жолдарында көне мәдениет бесігі, сәулет өнерінің кең сарай көрінісі, ұлы ақындар ордасы, қазақ халқының өткендегі тарихы, тағдыры, мәдениеті ұштасып жатқан – Тұран қаласы өзіне сай жоғары ілтипатпен сипатталады. Ақынның Алашын алаламай, Түркістан, Тұран – тұтас түндік, бәрі – түрік жері, қазақ жері деп есептегенін, мұнда мекендеген халықтар бір кіндіктен жаралды деп танығаны аңғарылады.

Өлеңнің әрбір дерлік шумағында көркемдік, ой тапқырлығымен қатар танымдық ерекшелігі зор, ұлттық калоритті сөздік қор қолданылған. Мысалы, төмендегі шумаққа назар аударсақ:

Тұранда түрік ойнаған ұқсап отқа,
Түріктен басқа от болып жан туып па?
Көп түрік енші алысып тарасқанда,
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па? [1, 29]

Өлең жолдарында қойылған сұрақтарға ақын жауап күтпейді, өйткені олар жауапсыз-ақ түсінікті сұрақтар, яғни сұрай арнау болып табылады. Соңғы тармақ мән аударарлық. Ерекшелік «қазақ» сөзінің өлеңде алғаш қолданылуы және қазақтың жеке өзіне байланысты тарихқа көшуі. Соңғы тармағында былай дейді: «қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?». «Қара шаңырақ» қазақ дүниетанымында, мәдениетінде өте құнды әрі мәнді ұғым болып табылады. Жалпы «қара» сөзін қазақ халқының тілдік бейнесінде концепт деңгейінде қарастырылып, кең мағыналық өріске ие: «қара – сиыр, жылық, түйе сияқты ірі мал: ірі қара мал; қара сөзі қазақ тілінде кейде жеке тұрыпта дәл осы мағынаны білдіреді: тоқсан мың екен қарасы, нокта тимеген (Қазақ эпосы). 2. Қара – алыстан бұлдырап, қарауытып көрінетін бейне, жанды және жансыз зат тұлғасы. 3. Қара – хан, ақсүйектер, төре тұқымына жатпайтын, жалпы халық не сол халықтың өкілі. 4. Қара – серік, ес, жәрдемші. 5. Қара – майсыз, дәмсіз, қатықсыз, сүтсіз дайындалған ас. 6. Қара – айыпты, кінәлі, қылмысты адам. 7. Қара – жала, орынсыз айып. 8. Қара – адамға зиян келтіретін қасиетсіз мақұлық, ескі сенімге байланысты неше түрлі жын шайтан албасты сияқты нәрселер. 9. Қара – өлім-жетім, қайғы-қасірет, ылаң. 10. Қара – реңсіз, қоңырқай, түр-түссіз. 11. Қара – жай, қарапайым сөз, прозалық шығарманың тілі. 12. Қара – ауыр, зілбатпан. 13. Қара – қатыгез, қаныпезер, ұятсыз, пиғылы жаман адам. 14. Қара – жазу, сызу, хат, әріп таңбалары. 15. Қара – көңілсіз, сүреңсіз. 16. Қара – күшті екпінді. 17. Қара – ең жақын, ең қымбатты, ең аяулы. 18. Қара – кедей шаруадан шығып еңбекпен ысылып өскен. 19. Қара – үлкен, қадірлі, қастерлі, қасиетті [2, 576]. Яғни, «қара шағырақ» пайымын «үлкен, қадірлі, қасиетті, қастерлі шаңырақ» десек те қателеспейміз. Сондай-ақ қазақ халқы «шаңырақ» деген сөзге көптеген ұғымдарды сыйғызады. Мысалы «Пәленшекемнің ұрпағы пәлен шаңыраққа жетіпті» деп, бір ауылдың, не бір рудың есімін жобалап отыратын болған. Шаңырақ киіз үйдің күмбездік, жартышарлық ұлттық, көркемдік қасиетін сақтап тұрады. Үйге жарық түсіріп, үйге жағылған от түтінін ауаға шығуын қамтамасыз етеді. Жалпы «Қара шаңырақ» атауы сол киіз үйге деген ежелгілік, ескілік көз қарас тудыруымен қатар, қасиеттілік күш-қуат та бере алатын сөз. Ол сөз сол үй иелерінің тамырларының терең, ру басы бабалар тарихымен астасып жатқандығының және олардың ата дәстүрін жалғастырып келе жатқан адамдар екенінің белгісі, дәлелі секілді болып тұрады. «Қара шаңырақ» атауы бар үй сол рудың және сол румен қарым-қатынастағы басқалардың да құрмет тұтары, тағзым етері болып саналады. Қара шаңырақ иесі көп жағдайда аты аталып, марапатталып жатады. Шетте жүрген, қонысы басқа сол қара шаңырақ ұрпақтары мен жек-жаттары қара шаңыраққа сәлем бере келіп, арнайы сыбағалар әкеледі. Жасы

үлкендері еншілерін алып бөлек үй болып кеткенде әкенің кенжесі (сүткенжесі) әке қолында қарашанырақ иесі боп қалады. Ата-ананы күтіп-бағу кенже баланың міндеті. Бұл үй енші алып кеткендерге үлкен үй боп есетеледі. Көріп отырағынымыздай ақын аталмыш қасиетті қазақы ұғымды өлең жолында кең мағынада қолданып, қазақтың қара шаңырағы – жеті атасынан бастап, мұра болып келген киелі ордасын меңзейді. Яғни ол: Тұран, Түркістан, Жетісу, Сырдария, Тянь-Шань.

Келесі өлең шумақтарында да ақын тарихи мәнге ие лингвомәдени лексиканы қолданады:

Арыстан елге Отан болған Тұран,
Тұранда қазағым да хандық құрған.
Қазақтың **қасқа жолды Қасым ханы**
Тұранның талай жерін билеп тұрған.

Әділхан аз болады Назардайын
Алашқа **Есім ханның жолы** дайын.
Тәукедей данышпан хан құрған екен,
Басында күлтөбенің Құрылтайын. [1,30]

Осыған байланысты атақты түрік қайраткері Мұстафа Кемал Ататүріктің мынадай айтқан сөздері бар: «Түрік баласы ата-бабасын танып білген сайын ұлы істер жасау жолында тек өз бойынан ғана күш-қуат табады» [3]. Бұл дәл осы жерде Мағжанға қатысты айтылған секілді. Ақын өз елі үшін жанын құрбан еткен ұлдарын саралап отыр: «Қасым ханның қасқа жолы», Еңсегей бойлы Ер Есім аталған «Есім ханның ескі жолы», қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған жылдарындағы Тәукенің «Жеті жарғысы», қазақ халқының ұлы хандарының реформатор екендігі. Ол заңдар халықтың игілігі үшін қызмет еткен. Тарихтан белгілі Назар немесе Хақназар қырық жылдан астам уақыт өзінің атына сай хақ, әділ хан болған. «Күлтөбенің басында күнде жиын» деген бірауыз сөз қалған. Расында да жоңғарлар бір жақтан, қалмақтар бір жақтан қысқанда Тәуке хан үш жүздің үш биін жинап құрылтай өткізген. «Бірлік түбі – жеңіс» дегендей ауызбіршілік бар жерде қазақ халқы жеңіске жетіп отырған. Сабалақ бала атанып, еліне құт әкелетін данышпан, ақылгөй ұлы ханы болатынын кім білген? «Алаш, алаш болғанда, туырлығымыз киіз, керегеміз ағаш болғанда, бәріміз бір анадан туған болайық» деп ұрандаған алты сан Алаш, яғни алты рулы ел қыпшақ, найман, қаракесек, алшын, қоңырат, жалайыр – «Түгел сөздің түбі бір, Түп атасы Майқы би» [4.247] деп Майқы биді ежелгі атасы ретінде санаған, бірегей ұлт екенін көрсеткен. Кенесары туралы ақын «Сырдағы алашқа» деген өлеңінде былай дейді: «Арқада Бұрабайға жер жетпейді, Алашта Кенекеме ер жетпейді».

Бұл Тұран ежелден–ақ **алаш** жері,
Тұрансыз тарқамаған **алаш** шері.
Тұранның топырағында тыныштық тапқан
Алаштың арыстаны – Абылай ері....

Түркістан Сарыарқаны бөлек деме,
Түркістан **алты алашқа** болған кебе.

Арканың ардагері – **қалың алаш**,
Тұран да, біле білсең, сенің жерің! [1, 31]

Жоғарыда көрсетілген өлең жолдарында ақын бірнеше рет «алаш» сөзін қолданады. Р.Сыздықтың «Сөз сыры» еңбегінде бұл ұғымның қолданысына, мағыналық өрісіне жан-жақты түсінік береді: «Бұл сөздің екі-үш мағынада жұмсалғаны байқалады. Бірі – ел, жұрт, байтақ сөздерінің синонимі ретінде. Өткен ғасырлардағы қазақша-орысша және орысша-қазақша сөздіктерді құрастырушылар да, Л.Будагов, В.Радлов сияқты лексикографтар да қазақ тіліндегі алаш сөзі «бүкіл қазақ халқы» деген сөз деп аударды да алаш деген сөз қазақ деген сөздің синонимі деп танытады. Алаш «бүкіл қазақ халқы» деген ұғыммен барабар деген тұжырымды ортағасырлық түркі тіліндегі тағы бір тарихи шығарма – «Бабурнаме» материалдарына сүйеніп, өзінің «Қара сөздерінде» Абай да айтады. Ол алаш сөзінің түптөркінін Алаша хан атынан, 35 ал хан есімінің өзін қалмақша алачын (алач) «жан алушы» деген сөзден шығарады, өйткені Алаша ханның шын аты Ахмет дейді [4, 46]».

Қорыта келе, осындай көркем туынды болсын, кез келген басқа мақсаттағы мәтінді лингвомәдени талдау не үшін қажет деген сұрақ туындайды. Қазіргі таңда тіл мен мәдениетті бір бірінен жеке ажыратып қарастыруды елестетудің өзі қиын. Әсіресе, көркем аударма мәселесіне келгенде, көркем мәтінді алдын ала лингвомәдени, когнитивті талдаудан өткізіп, терең түсінбей

тәржімаға кірісу аудармашыны өрескел қателіктерге соқтырады. Ал, ондай қателіктер жоғарыдағыдай әлемдік рухани құндылыққа ие шығармаларды аудару барысында жіберілсе, ол адамзатқа жасалған үлкен қиянат болмақ. Академик, әдебиеттанушы Ж. Дәдебаевтың тілімен айтқанда «...**бір халықтың ұлттық мазмұны мен мәні, ұлттық түрі мен түсі анық, ұлттық бояуы қанық көркем туындысын екінші бір тілге тура осы қалпында, дәлме-дәл аударма қою қиын. Сондықтан да көркем аударма теориясының білгірлері өз пікірлері мен ойларын саймасай аударма жүйесінде негіздеуді жөн көреді. Оның үстіне аударма туындының мәнісін түпнұсқа тілінде оқитын оқырмандар емес, аударма тілінде оқитын оқырмандар анықтауға тиіс.** Сондықтан аударма шығармаға қойылатын талап түпнұсқаға қойылатын талаптан жоғары болмаса, төмен болмайды. Мұндай талапқа нағыз аудармашы ғана төтеп беруі мүмкін. Асылы, аудармашының еңбегі автордың еңбегінен ауыр болмаса, жеңіл болуға тиісті емес. Аудармашының таланты автордың талантынан биік болмаса, төмен болмау керек. Аудармашының суреткерлік өнері автордың суреткерлік өнерінен асып түсіп жатпаса, кем түсіп жатпауы керек» [5, 63].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 1 –том. А., Жазушы 2002. -208 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. «Ғылым». А., 1978
3. Ахметов З. Шанбаев Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі. “Ана тілі”. А., 1998
4. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. “Мектеп”. А., 1969
5. Дәдебаев Ж. Әдеби компаративистика және көркем аударма. 2011. 183 б.

АҒЫЛШЫН ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ДАНИЕЛЬ ДЕФО ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Ағылшын әдебиеті – Еуропадағы көне де бай әдебиеттің бірі. Ағылшын әдебиеті – ғасырлар бойғы тарих, керемет авторлар, ұлттық сипаттың ерекшелігін көрсететін ұмытылмас мұраларды қамтиды. Ағылшын көркем әдеби жазушыларының құндылығы және олардың әлемдік әдебиетке қосқан үлесі зор. Әлемді Шекспир, Диккенс, Уайльд, Д.Дефо және басқа да көптеген авторлардың туындыларыңыз елестету қиын. Ағылшын әдебиеті бірнеше кезеңдерге бөлінген, олардың әрқайсысында талантты жазушылар мен ақындар өмір сүрген, олардың шығармалары ел тарихындағы белгілі оқиғалар мен фактілерді бейнелейді.

XVIII ғасырдағы ағылшын әдебиеті бірден бірнеше бағытты қалыптастырумен ерекшеленді. Осы кезеңде ағылшын әдебиетінде көркем шығармалар елеулі орын алды. Ал көркем шығармада көрініс тапқан өмір құбылыстарының бейнесі қаншалықты мәнді, мағыналы болса, оның шығармашылық сипаты да соншалықты айқын болмақ. Көркем әдебиет шығармашылықтың бір түрі ретінде өмірдің шындық құбылыстарын суреттейді. Жазушы өмір құбылыстарынан, болмыстағы шындықтардан таңдап алған оқиғалар негізінде өзінің өнер туындысын жасайды. [4;616]. Ағылшындар алғаш рет элеуметтік және отбасылық романдар сияқты жанрларды қолданғандар болды, сол уақытта Ричардсон, Смоллетт, Стивенсон және Свифт, Дефо және Филдинг сияқты жазушылардың атақты жұмыстары жарық көрді. Англия жазушылары алғашқылардың қатарында буржуаздық жүйені емес, буржуазияны, олардың моральдық және адамгершілік құндылықтарын сынға алды. Сол кезеңдегі атақты жазушылардың бірі Д.Дефонның өмірі мен шығармашылығына тоқталып өтейік.

Ағылшын әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі Д.Дефо 1661 жылы Англияның Лондон қаласында ет саудагері Джемс Фоның отбасында дүниеге келген. Дефонның отбасын тек сауда мен дін ғана қызықтырды. Оның әкесі діни көзқарасы бойынша пуритан әрі диссидент болды. Әкесі кішкентай Даниэльдің ерекше қабілетін байқап, пуритандық шіркеудің священниктерін даярлайтын, «академия» деген атақ алған диссиденттік мектепке оқуға береді. Болашақ жазушы онда француз, итальян, испан және латын, көне грек тілдерін үйренді. Бірақ Дефо өз кезегінде діни қызметкер болудан бас тартып, саудамен айналысады. Ол өмірінің соңына дейін коммерсант болып қала берді. Әуелі фабрикант, одан соң Англиядан мата шығару әрі сырттан шарап кіргізу ісі бойынша делдал қызметін атқарды. Сауда-саттық делдалы болып жүргенде Даниэль Еуропаға, әсіресе, Испания мен Португалияға көп саяхат жасайды. Сауданы дамыту үшін Дефо әртүрлі коммерциялық жоспарлар жасап, жаңа кәсіпкерліктер ашып, бірде байып, бірде кедейленген. Сонымен бірге, ол өз заманындағы саяси оқиғаларға белсене араласып отырды. 1688 жылы болған «даңқты төңкеріске» атсалысып, Вильгельм ағылшын жағалауына келгенде Дефо оның армиясының құрамына кіріп, бай көпестер ұйымдастырған корольдің салтанатты шеруіне қатысады. [1 ;1356].

Дефо шығармашылығы әрқилылығымен ерекшеленеді. Оның түрлі жанрда жазылған 250 еңбегі бар. Олардың ішінде өлеңмен жазылған және прозаикалық памфлеттер мен көлемді романдар да кездеседі. Алғашқы шығармаларынан бастап, Дефо буржуазиялық өкіметке қарсы болды. Ол герцог Монмауттың Яков II ге қарсы көтерілісіне қатысты. 1688-1689 жылдар аралығында мемлекеттік төңкерісті жақтады. Өзінің саяси көзқарасы үшін Дефо абақтыда да отырды. Дефо өз заманының саяси өмірі, экономикасы, моралі, діні, тарихы жайлы көптеген публицистикалық шығарма жазды. 1697 жылы жазылған «Жобалар туралы тәжірибе» атты алғашқы шығармасы арқылы қаламгер әдебиет әлеміне енді. Екі жылдан кейін сатиралық жанрдағы «Таза қанды ағылшын» туындысын жазып, есімі елге тарала бастайды. «Таза қанды ағылшын» (1701) атты өлеңмен жазылған памфлетінде дандайсыған ақсүйектерді, діни фанатизмді әшкереледі. Дегенмен, Дефо көптеген шығармаларында буржуазиялық құрылыстың нығаюын, сауда-саттықтың дамуын қуаттады («Жобалардың тәжірибесі», 1697 ж.). Онда саудаға ерекше мән беретін этнографиялық және тарихи еңбектер де бар: «Сауданың, әсіресе британдық коммерцияның жалпы тарихы» (1713); «Жаңалықтар мен кемелдендірудің, әсіресе, әлемнің барлық бөліктеріндегі сауда-саттық, навигация және егін шаруашылығының ұлы салаларының жалпы тарихы» (1725); «Ұлыбританияның барлық аралдарына саяхат» (1727); «Московияның қазіргі патшасы, Петр Алексеевичтің өмір тарихы» (1723). Автордың «Үлгілі ағылшын негодиянты» (1727) атты трактаты бар. Дефо ағылшын журналистикасының негізін салушы болып саналады. 1705 жыл мен 1713 жылдар аралығында ол «Француз істеріне қысқаша шолу» атты газетін шығарады.

Дефо 1702 жылы «Дессентерлерден бөлінудің ең қарапайым жолы» атты памфлет жазады. Бұл шығармада көтеріліске шыққандарды басқа жаққа жер аудару немесе бағандарға ілу керек деген ұранды сөздер жазылған. Бастапқыда жергілікті парламент автор сөзіне имандай сенсе де, соңында жазушының негізгі идеясын түсініп, памфлетті таратуға тыйым салады. Өйткені, автор оларды астыртын түрде мазаққа айналдырған еді. Мәселенің ушыққаны сонша, атақты жазушының мүлкін тәркілеп, тіпті жұртқа күлкі қылу үшін оны қорлау бағанына байлап қояды. Бірақ, өнердің құдіреті баянсыз тіршіліктен бір қарыс жоғары екенін жергілікті билік білген бе? Жекіре сөйлеп, жазушыны күлкі қылудың орнына қала тұрғындары оның үстіне гүл шоқтарын лақтырып, қошеметін көрсетеді. Мәселенің былайша өзгеретінін болжамаған билік өкілдері халықтың махаббатына таңырқап қалады. Танымал тұлғаның өмірін зерттеушілер бұл шығарманы мыңжылдықтың құзар шыңына теңейді. Себебі мұнда халықтың мүддесі астарлап жеткізілген һәм шетелдік адамдардың да өзіндік ойы мен арманы бар екенін білдірген. Бұл бір ұлттың ғана емес, бүкіл адамзаттың жемісі.

Арада біраз жылдар өткеннен кейін жергілікті билік британдық жазушыны кешіріп, әдебиетпен айналысуға рұқсат береді. Сөйтіп, оның мақалалары мен әңгімелері англия басшылығының қолдауымен шығып тұрған «Сараптаушы» газетінде жарияланады. Публицистикалық және тарихи жұмыстар жазып көп тәжірибе жинақтаған Дефо, қартайған шағында көркем шығармалар жазуға кіріседі.

Бір күні Дефоның қолына шотландтық теңізші Александр Селькирктің төрт жыл бойы адам аяғын баспаған аралда тұрған өмірі туралы естелік жазбалар түседі. Теңізшінің осы оқиғасы Дефоны қызықтырып, көлемді роман жазуға итермелесе керек. Одан кейін оқырмандардың қызығушылығын арттыра түскен Селькирктің шытырман оқиғасы туралы очерк жазады.

Ендеше, шың өмірдегі Робинзонның тағдырына тоқталайық. Александр Селькирк жас кезінен «Сэнк Порт» («Cinque Ports») ескекті кемесінде қызмет атқарған. 1703 жылы ол атақты Уильям Дампирдің басшылығымен Оңтүстік Америка жағалауларын зерттеу экспедициясына шығады. Сапар барысында теңізші кеме капитаны Страдлингпен үнемі ерегесіп, сыйыспай жүреді екен. Кезекті бір сөз таласы кезінде ол капитанға кемеңіз жағдайы нашарлағанын, оған жөндеу қажет екенін ескертеді. Бірақ Страдлинг бұл сөзге құлақ аспайды. Сол кезде Селькирк «Сендермен бұл кемеді ары қарай жүзгенше, елсіз аралда қалғаным артық», – деп ашуланады. Капитан теңізшінің айтқанын екі етпей, оны жақын маңдағы Мас-а-Тьерра аралына қалдырып кетеді. Басқалары қанша өтінсе де Страдлинг дегенінен қайтпайды. Осылайша қызуқандылығының кесірінен Селькирк елсіз аралда қалып, онда 4 жылдан астам уақыт жалғыз өзі өмір сүреді. Алғашында оның жағдайы өте қиын болады. Бірақ, қолда бар балта, мылтық, оқ дәрі және ұсақ-түйек құрал-сайман теңізшіні аш қалдырмайды. Уақыт өте ол айналасын зерттеп, ыңғайлы жерге лашық салып, аралда жүрген жабайы ешкілерді қолға үйретіп, олардың еті мен сүтін азық етіп, терісін киім тігуге пайдаланады. Тағдырдың тәлкегі болар, арада біраз уақыт өткеннен кейін аралға екі кеме келіп тоқтайды. Ол испаниялықтардың кемелері болып шығады. Селькирк адамдарға құшақ жая жүгірудің орнына, олардан тығылудың амалын іздейді. Әрине, ондай шешімді қабылдау оңайға соқпады. Бірақ, амал нешік. Бұл Англия мен Испания соғысып жатқан заман еді.

Осындай ізденістің нәтижесінде қаламгер болашақ кейіпкерлерді «қолдан жасап», кейбір тұстарын ойдан шығарып, тың идеялармен толыққан «Робинзон Крузо» шығармасын дүниеге әкеледі. Бұл – әлемнің түкпір-түкпіріне таралып, ең үздік роман ретінде тарихта қалған туынды еді. 28 жыл бойы адам аяқ баспаған аралда мекендеген Робинзон Крузоның өмірі миллиондаған оқырманның есінде. Романның алғашқы бөлімі шыққаннан кейін автор оны жалғастырып, қатарынан тағы екі бөлімін жариялайды. Дефоның тұңғыш романы «Робинзон Крузо» оны дүние жүзілік даңққа бөледі, ол өзінің осы атақты романын 1719 жылы 58 жасында жазды.

Адам баспаған иесіз аралда қалған Робинзон Крузо адамзат өркениетінің жүріп өткен жолын қайта өткеріп, өз тіршілігін қалпына келтірген. Робинзон Крузо қауіпті де алмағайып жалғыздікті ғұмырында пешенесіне жазылған адам төзгісіз қиындықтардың бәріне төтеп берген. Адамның ақыл-парасаты мен ерік-жігерінің сынға түсіп, шар болаттай шындалуының әдеби-көркем баянының үздік үлгісі баяндалған.

«Робинзон Крузо» романы буржуазиялық ағартушылық идеясының өзіндік энциклопедиясына айналды. Еңбек пен оптемизм шабытына тола ол әлемдік әдебиетке тек ересектерге ғана емес, балаларға да әйгілі кітап ретінде енді. Балалар әдебиеті – аса жауапты, маңызды шығармашылық өнер. Балалар әдебиеті жас ұрпақтың қиялын ұштап, арман-мұратына бағыт береді. Балалар шығармаларының мазмұны қызықты да тартымды, оқиғасы қисынды, ой-пікір қайшылығын туғызбайтын, сендіретін болуы керек. Міне, Д. Дефоның «Теңіз саяхатшысы Робинзон Крузоның өмірі мен ғажайып оқиғалары» осындай әдеби мұраға, балалардың сүйікті кітабына айналған еді. Балаларды

жаңа білім кеңістігімен, өзге мәдениетпен, соңғы ғылыми-техника жаңалықтармен таныстыруда, ой-өрісін, танымын жетілдіруде, қиялын ұштауда аударма шығармалары өте қажет. Балалар әдебиеті – кітап әлеміне қызығушылық, құштарлық бастауы, Ол баланы ойланып, толғанып, әсерлендіріп қана қоймай, оған өзіндік жауап әзірлетеді. Балалар кітабының, көркем шығарманың аудармасына да талғам, ұқыптылық керек. [5;586]. Сондықтан, осындай «Робинзон Крузо» сияқты әрі мазмұнды, әрі көркем туындыларды бірінші кезекте аударған дұрыс. Бұл кітап әлемнің көптеген тілдеріне аударылған. Соның ішінде, орыс тіліне К.Чуковский және М.Шишмарева романды сәтті аударған. Д.Дефонның осы ең керемет романы қазақ тіліне де аударылған. 1980 жылғы А.Құлыбековтың жасаған аудармасы оқырмандар арасында кеңінен танымал болған. Балаларға көркем туынды жазу-күрделі де қиын іс. Мұнда автордың «мені» оқиғалар тартысында, сюжет өткірлігі тасасында қалады. Кейіпкерлердің жандүниесі, мінез-қылығы, білімі, жасы, дүниетанымы айрықша байқалып тұрады. Бұл шығармалар адамгершілік, имандылық, патриоттық, тәлім-тәрбиелік рухта болады. Аудармашы автордың ұстанымын еш өзгеріссіз беруі тиіс. Балалар әдебиетін жазудың қиындығы оның көркемдік, тәрбиелік идеясы мен айрықша мазмұндау сипаттылығында. Ал 2011 жылы Қ.Өтеғұл жаңа заманға сай романның толық аудармасын жасаған. [5;616]

Көп ұзамай романның екінші, үшінші бөлімдері жарыққа шығып, одан кейін қаламгердің «Әйгілі капитан Сингльтонның өмірі мен қызықты оқиғалары» (1720), «Кавалердің мемуарлары» (1720), «Оба жылының жазбалары» (1721), «Атақты Молль Флендерстің қуанышы мен қайғысы» (1721), «Аса құрметті полковник Жактың тарихы мен тамаша өмірі» (1722), «Леди Роксананың өмірі мен тарихы» (1724), «Джордж Карльтонның жазбалары» (1724) атты бірқатар романдары жарияланды.

Жалғыздық. Бұл – атақты жазушының өмірінің соңындағы өзекті өртеген өкініші еді. Бассыздыққа бой алдырған баспагерлер оның соңынан түсіп, өмірін тозаққа айналдырады. Тіпті, солардан құтылу үшін Дефо отбасын тастап, басқа қалада бас сауғалауға мәжбүр еді. Тұла бойын қорқыныш пен үрей билеген 70 жастағы әлемге әйгілі романист 1731 жылы 26 сәуірде Лондон қаласында кенеттен көз жұмады. Сол сәтте қаламгер туралы мемлекеттік газеттер жарыса жазған. Қайтыс болған оны «Град-Стридтың ұлы азаматы» деген тақырыппен шығармаларын жариялайды да, абыройын одан әрі асқақтатады. Бүгінгі таңда әйгілі жазушының қабірінде ««Робинзон Крузо» авторына естелік үшін» деп жазылған құлпытас бар. Әзірге, біз үшін Д. Дефо тәні өлгенмен, тәлімі өлмеген, есімі де, ерен еңбегі де өшпеген әлемдік әдебиеттегі талантты тұлға болып қалады. Оның «Робинзон Крузо» романы әрдайым әлемдік әдебиеттің ең ұлы туындысы ретінде саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аникст А. А. Даниель Дефо : Очерк жизни и творчества / Дом детской книги. – М. : Детгиз, 1957. – 136 б.
2. Михальская Н. П., Аникин Г. В. История английской литературы. – М., 1998. -511б.
3. История зарубежной литературы XVIII века. Под ред. В.П.Неустроева, Р.М.Самарина. Издательство Московского университета, 1974-56.
4. Ж.Дәдебаев.Әдеби компаративистика және көрке аударма. Алматы, 2011 -56б.
5. Ә.С. Тарақов. Аударма әлемі. Алматы, 2011 – 58-61б.
6. Д.Дефо «Робинзон Крузо», перевод М.Шишмаревой, 2006;
7. Урнов Д. М. Дефо. – М. : Молодая гвардия, 1978. – 256 с. – (Жизнь замечательных людей ; 4 шығарылым
8. Панкратова Е. Е. Робинзон Крузо. URL: <http://xn--i1abbnckbmcl9fb.xn--p1ai/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8...>
9. Г. А. Дүйсенбиева Б.У. Курбаналиев.Әлем әдебиеті. Шымкент, 2016-198б

ШЕКСПИРДІҢ «АСАУҒА ТҰСАУ» ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАСЫН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ТӘРЖІМАЛАУДАҒЫ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аударма – екі халық арасындағы көпір, бір-бірінің жақсы қасиеттерін дәріптеуші құрал. Аударма арқылы оқырманға жаңа басқа әлем, ерекше тылсым сезім сыйлайды. Жылдан-жылға өркендеп, құндылығын жоғалтпаған дүние. 1948 жылдан бері қарай ЮНЕСКО-да дүниежүзі тілдеріндегі аударма әдебиеттің әр жыл сайынғы тізімі жасалынып, жаңартылып, рәсімделіп отырады. Демек аударма ісі – қоғамда аса маңызды дүниелердің бірі. Оның өзіндік қырлары мен қиыншылықтары бар. Елбасымыз атап өткендей «тәржімандық өнердің үлгісіндей әлемдік классиканың үздік туындарын қазақ тілінде сөйлеткен аудармалары өз алдына бір төбе» (Қ.Р. Президенті Н. Назарбаевтың М.Әуезов туғанына 100 жыл толуына арналған салтанатты мәжілісте сөйлеген сөзінен: – ЕҚ, 1997, 30 қыркүйек). Соның ішіндегі салмақтылардың бірі әлемдік классикада жоғары орны бар драма жанрын аудару болып табылады. Себебі аудармашы тек аударып қана қоймай, сол елдің менталитетіне, сахнасына сай етіп дүние шығару керек.

Театр, синтетикалық құрама өнер, ондағы әдебиет, живопись, әуен құралдары бір темпте қолданылады. Драма – әдебиеттің дамыған кезеңіндегі жаңа сапалық көрсеткіш, халық өнерінің дәрежесін айтқандайтын, оның кемелденгенін білдіретін өлшемдердің бірі. Ол жанр ретінде халықтың өзіндік ішкі тарихымен, руханы құндылықтың дамуымен байланысты. Драма әсересе үлкен қақтығыстар, қоғамды орын алып жатқан көріністер, конфликтер, аласапырандар, төңкерістерін Қайта өрлеу дәуіріндегі Шекспир драматургиясын, Кеңес әдебиет драматургиясын осының дәлелі етіп көрсетуге болады.

Драмада орын алатын үш негізгі мәселе 1) конфликт 2) драма құрылымы 3) театр мен драма байланыстылығы. Басты ерекшелік – шытырман оқиға мен қимыл-әрекеттерінде. Драма жанрының ерекше тұсын тереңінен зерттеген драматург, жазушы, ғалым Р. Нұрғали өзінің еңбегінде: Танымдық, тәрбиелік мәні бар, идеялық-эстетикалық әсері орасан күшті өнер – драматургия. Тағдырлар тоғысуы, характерлер қақтығысы, сезімдер шайқасын көрсетіп, аса қатал композиция талаптарын ескере отырып, ерекше көркемдік құрал-диалогтар мен монологтар арқылы болмыстың сан алуан шындықтарын ашады, өмір құбылыстарына баға береді, билік айтады. [1, 8 б.].

М. Әуезов өзінің 1953 жылы жазылған «Драматургия заңы туралы кейбір ойлар» мақаласында Драмалық шығарманы анықтап, проза, поэзиядан бөлектеп тұратын шартты белгі – жалғыз-ақ осы конфликт. Өзге жанрдан ақ құла әрбір пьеса шиеленіскен қайшылықтарға, жігер, сезім, ой, еңбек, мақсат, т.б. қайшылықтарына құралады. Осы қарама-қарсы ағымдар оқиғаның орталық параллель және қосалқы линияларында конфликт тудырып дамытады. Ал конфликт нағыз сауатты жазылған драманың өзегі, негізі болады. [2, 103 б.].

Драма жанрында қанша ғасырлар өтіп кетсе де құндылығын жоймаған, кез-келген заманға сай, трагедия болсын, комедия болсын астарында ерекше бір зіл жататын шығармалардың авторы Шекспирдің еңбектерін жатқызуға үлкен негіз бар. Уильям Шекспир (1564-1616) – ағылшынның ұлы драматургі әрі ақыны. Оның қаламынан 37 пьеса, екі поэма, 154 сонет пен лирикалық өлеңдер туған. Зерттеулерге сүйенсек ол ағылшын тіліне 3200 жаңа сөз енгізген жазушы. Шекспирдің шығармашылығын көптеген тілге аударылып соның арқасында еңбектері бүкіл елге тамырын жайған. Ең алғаш Отеллоны 1930 жылы Анна Радлова деген орыс аудармашысының нұсқасымен М.Әуезов қазақшалады.

Шекспир шығармасындағы дүниелер әлі де болса қоғамда белең алып жатқан жағдаяттар. Ол бұл дүниені сахна, адамзат баласын сол сахнада ойнап жүрген әртістер, тарихи кезеңді – сюжет, ал ондағы образды адамның мақсаты мен өзіне жүктелген миссиясына орай жасаған іс-әрекеті негізінде туындаған характер, ал ондағы болып жатқан дүниелерді – эпизод ретінде қарастырады. Ал оның шығармаларын аудару тілді жетік білумен шектелмейді, сонымен қатар сол кездегі болған оқиға мен қазіргі орын алып жатқан жағдайлармен салыстыра отырып қарастыру керек. Осы жөнінде белгілі орыс жазушысы, ақын, тәржімеші, Нобель сыйлығының лауреаты Б. Пастернак: «Шекспирді тәржімелеу – көп еңбекті және уақытты қажет ететін қияметі көп жұмыс. Оны қолыңа алғаннан кейін күн сайын табан аудармай шұғылдануың керек, әрі жұмысты ұзаққа созып алмас үшін міндетінді біршама ірі бөліктерге бөліп тастап істеуің қажет. Мәтін бойынша осылайша күн сайын ілгерілей беру тәржімешіні авторды басынан кешірген жағдайға жетелейді. Ол күннен күнге алдындағы ұлы бейненің кейпіне

кіріп, кезінде оның жасаған қозғалыстарын қайталайды. Ілім жүзінде емес, іс жүзінде автордың кейбір құпияларына қаныға түсесің, жан-тәніңмен сырын сезінесің.» [3, 210 б.] – деп өзінің еңбектерінде Шекспир шығармасын тәржімалаудың маңыздылығы мен қиыншылықтарын сарайлай келе, оны тек аударып қана қоймай, оның жан дүниесін, қимыл-қозғалысын, айтар ойын жүрегіңмен сезініп түсінуің керек, соның образының рөліне енуің керек. Десек Шекспир шығармасы бәрінен бөлек, ерекше дүние екенін аңғаруға болады.

Шекспирдің драма жанрындағы қоғамда ерекше орын алатын еңбегі «Асауға тұсау» шығармасы. Бұл комедия жанрында жазылған дүние. Негізі комедияның мақсаты – адам бойындағы менді, өмірдегі сауатсыздықты, жұртшылық жиренетіндей күлкілі, жексұрын, сатиралық тұрғыда бейнелей отырып, оларды айыптау, айыптай отырып мұндай жағымсыз кеселді құбылыстар мен ұғымдардың өмірде болмауы үшін күресу, қоғамның мұндай сорақы дерттермен арылуын көздеу.

«Асауға тұсау» шығармасында сатиралық та, юморлық комедия кездеседі. Зілді әзілі арқылы қоғамда болып жатқан менмендік мен тәкаппарлықты мысқыл ретінде ұғындырады. Бұл комедиялық драманы қазақ тіліне алғаш М.Әуезов аударды. Ол тікелей түпнұсқадан емес, орыс аудармашылары арқылы аударды. Бірақ өзінің еңбектерінде орыс аудармашылардың ішінен кімнің нұсқасымен аударғаны жайлы нұсқау жоқ. Түпнұсқаны түсінбесе де, автордың негізгі айтар ойын дөп жеткізген, өте сәтті аудармалардың бірі болды. Сол заманда қазақ халқы орыс отарында болғандықтан, жазушылардың еңбегі өте үлкен бақылауда болды. Нақ осы орыс тілі қазақ халқына шетел және орыс әдебиетін жеткізуші көпір іспетті. Осыған байланысты қазақ тіліндегі бар сөздердің өзін орыс тіліндегі сөзбен қалдырған. Алайда Мұхтар Әуезов өз шығармашылығында қазақ тіліне біраз лексикалық бірліктерді енгізіп кеткен: труба – керней, флейта – сырнай, свита – нөкер, чудной – ерепейсіз, благородный – асылзада, т.с.с. [4, 7 б.].

Шекспир кез-келген шығармасынан қоғамда орын алып жатқан жағдайларды әзіл-сықақ, юмор түрінде немесе трагедия түрінде жеткізеді. Оның өмірге деген көзқарасын сонеттері мен драмаларынан айқын көрініп тұрады. Сондықтан да Шекспир өмірін зерттеушілер оның тұлғалық қасиетін зерттегенде көбіне шығармашылығына үңілетіні сондықтан.

«Асауға тұсау» пьесасын М. Әуезов 1943 жылы аударған. Аударма тұңғыш рет 1957 жылы жазушының Таңдамалы шығармаларының 6-томына (420-531 бб.), онан кейін 1969 жылы 12 томдық шығармалар жинағының 13-томына (283-372 бб.) енді. Аударманың қолжазбасы (173-бума) мен машинкаға басылған сахналық нұсқасы (174-бума) «Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қорында сақталған. 1943 жылы 16 қазанда В. Шекспирдің М.Әуезов аударған бес актылы «Асауға тұсау» комедиясы сахнаға қойылды. [5, 360 б.].

Қазақ жазушысы, драматург, Қазақстан театр қайраткері одағының мүшесі Сәбит Досанов өзінің «Шекспир мен Әуезов және...» атты мақаласында Мұхтар Әуезов пен Шекспир арасындағы байланысты: «Шекспирдің «Отеллосын» ағылшын тілінен аударған Анна Родлова мен орыс тілінен қазақ тіліне, қазақ топырағына көркем көшірген Мұхтар Әуезовті салыстыра қарасаңыз, ұлы Шекспир мен ұлы Әуезовті жарыстыра оқысаңыз, екі еңбектің – түпнұсқа мен аударманың көлемі шамалас болумен бірге, көркемдік қуаты да бір биік бір деңгейде тұрғанына көңіліміз ғана сенбей, көзіміз де анық жетер еді» [6, 30 б.] – деп өзінің биік бағасын берген. Расында бір аудармадан екінші тілге тәржіма жасағанда оның көлемі мен мазмұны өзгереді, ал Әуезовтің аудармасы аудармадағы аударма болса да, ешқандай түпнұсқадан аса ауытпаушылық жоқ, автордың бермек ойын нақты жеткізе білген.

Аудармада Әуезов біраз сөздерді орыс тіліндегі лексикалық бірлікпен қалдырған: грош та бермеймін (қазақ тілінде грош деген термин жоқ, сол кездің өзінде тиын деген баламасы болған), пристав, кружка, насранный, доктор, доход, горчица, мастер, угорь, ужин, десерт. Сол уақыттың өзінде осы сөздердің қазақша баламасы болса да, сол кездегі жағдай мен бұйрыққа байланысты қалдырып отырған болса керек. Бұл шығармада аудармашы кейде қазақшылыққа салынып кетсе, кейде комедияның шетелдік екенін аңғартады. Оқырманды бір эмоцияда ұстамай, өзіндік ерекше стильмен басқаша атмосфера орнатады. Мысалы, бірде христиан дініне сәйкес поп, шіркеу сөздерін қосса, енді бірде:

Уәде қып ем таппаққа

Нұр сипатты Бьянкаға **молданы**. Бұл сөйлемде молда деген сөзді ислам дінін насихаттаушыларға айтады. алдыңғы поп деген сөздің баламасын молда есебінде алып отыр.

Я, **рақым алла**, мейірімді күн! Мұнда Алла сөзін тек ислам дінін ұстанушылар ғана айтады. Аудармашыдағы негізгі мақсат оқырманға белгілі бір ақпарат ұсыну, екі діндегі бар сөздерді қазақ лексиконына қосу. «Асауға тұсау» шығармасының шетелдік екенін кейбір леди, мадам, милорд, синьор, сударь, крон, лорд деген сөздерді қалдыру арқылы байқауға болады. Тағы бір қазақ оқырманына сай жасалған аудармалар жиі кездеседі. Бұл комедия жанры болғандықтан, көбіне

халықтың аузында жүрген ауызекі сөздермен беріледі, әрі бұл сөздер өте тұрпайы, құлаққа жағымсыз естіледі. Мұндай сөйлеу стилін Әуезов өте сәтті алып шыққан. Мысалы апасына бай табуымыз керек, бай керек оған, ерге тиед, долы қатын, кәрі сайқал деген сөздер қазақ қоғамда өте мәдениетке жат сөздер қатарына жатады. Бұл сөздерді аудармашы біздің менталитетке сай етіп жасаған. Мұндай тапқырлыққа қол жеткізу үшін біраз ізденіс пен халықты бес саусағындай тани алу қажет.

Жалпы, қорытындылай келе, Әуезов аудармаға өте жауапкершілікпен қарағанын байқаймыз. Шекспир шыңы – әрдайым ізденіс пен талантты қажет етіп тұратын шың. Сол себепті Шекспирға қызыққан адамдар өте көп болған. Соның бірі тума талант иесі Мұхтар Әуезов. Ол бұл шығармада тақырып таңдағанда да үлкен ізденіс пен толықыныста болған. Алғашында «Асауға бұғалық», «Асауды ауыздықтау», «Асауға арқан» деп те өзгертіп, ешқайсысы ұнамай соңғы тоқтам «Асауға тұсау» деген шешімге келеді. Комедия түпнұсқада 5 актіден тұрады, аудармада да 5 акті. Құрылымы бойынша өзгерістер көп емес, алайда аудармашы бірде түпнұсқадағы ойды ұстаса, бірде тым қазакилыққа бұрып алған, десе де автордың айтар ойы мен идеясын толық нақты жеткізе алған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нұрғали Р. Өнер алды – қызыл тіл. Алматы: Мектеп, 1974. – 172 б.
2. Әуезов М. Шығармалар. 12 томдық. Т. 12 – Алматы: Жазушы, 1969. – 533б.
3. Әлем әдебиеті. «Фамант баспасы». Астана 1-2010. – 223 б.
4. Шекспир Уильям. Отелло. Асауға тұсау. Ромео мен Джулиетта. Король Лир. Сонеттер. – Астана: Аударма, 2004. – 688 б.
5. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 17-т. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2004. – 376 б.
6. Сәбит Досанов. «Мұхтар Әуезов пен Шекспир және...» Алматы ақшамы 1989. 25 қараша.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Основным положением современной методики является максимальная адекватность условий, способствующих образованию коммуникативных умений на иностранном языке, условиям употребления речевых средств иностранного языка в общении. Обучение языку с самого начала должно идти в условиях реального общения или как можно точнее имитировать эти условия. Настоящее владение иностранным языком подразумевает умение говорить, пользуясь характерными для этого языка выражениями, фразеологическими оборотами.

Фразеологические обороты – это особые единицы языка, характеризующийся цельностью значения, устойчивостью лексического состава и синтаксической структуры. Они используются в речи готовыми. Изменение их состава, замена одних слов другими может быть оправдано лишь определенными стилистическими целями. Это наблюдается в произведениях художественной литературы и публицистике, когда авторы с целью внесения в фразеологизм дополнительных экспрессивных оттенков. Обновляют его состав.

Пословицы и поговорки являются основными фразеологическими оборотами, а их значение и умение правильного их использования придает художественную выразительность речи говорящего. В общении с другими людьми нам нужно высказаться чтобы достичь определенного результата, имеющего своим источником неречевую цель. По определению В.Даля, «пословица – коротенькая притча, это – суждение, приговор, поучение, высказанное обиняком и пущенное в оборот, под чеканом народности» [1]. Пословицы являются самостоятельными предложениями по форме, суждениями по содержанию и развернутыми метафорами по семантике. Поговорка – выражение преимущественно образное, не составляющее в отличие от пословицы законченного высказывания и не являющиеся афоризмом. Знакомство с пословицами и поговорками с той или иной страны обогащает наше представление о народе, который их создал и на устах которого живут веками.

В последние годы всё чаще поднимается вопрос о применении современных методов и моделей преподавания иностранных языков в общеобразовательной школе и их эффективном использовании для повышения качества обучения иностранным языкам учащихся, формирования и развития их коммуникативной культуры. Использование пословиц и поговорок как прием организации обучения является одним из наиболее лучших способов сделать урок ярким, насыщенным и неординарным, а главное интересным для учащихся, что безусловно способствует лучшему запоминанию.

Пословица представляет собой краткое, ритмически организованное, устойчивое в речи образное изречение. Пословица составляет достояние целого народа или значительной части его и включает в себе общее суждение или наставление на какой-нибудь случай жизни, самый любопытный жанр фольклора, изучаемый многими учеными, но во многом оставшийся непонятным и загадочным. Пословица – народное изречение, в котором выражается не мнение отдельных людей, а народная оценка, народный ум. Она отражает духовный облик народа, стремления и идеалы, суждения о самых разных сторонах жизни. Все, что не принято большинством людей, их мыслями и чувствами, не приживается и отсеивается. Она живет в речи, только в ней емкая пословица приобретает свой конкретный смысл [2].

Созданные в веках, переходя от поколения к поколению, пословицы и поговорки поддерживали уклад народной жизни, крепили духовный и нравственный облик народа. Это как заповеди народа, регламентирующие жизнь каждого простого человека. Это выражение мыслей, к которым пришел народ через вековой опыт. Пословица всегда поучительна, но не всегда назидательна. Однако из каждой следует вывод, который полезно принять к сведению.

Менялась жизнь, появлялись новые поговорки, забывались старые, но оседало бесспорно ценное, имеющее значение и для последующих эпох. Широкому распространению и долголетию пословиц способствовало то, что часть их, теряя свой прямой смысл, приобретала смысл переносный. Вот как сказал об этой черте народных пословиц В.И. Даль: пословица – это «свод народной премудрости и суемудрия, это стоны и вздохи, плач и рыдание, радость и веселье, горе и утешение в лицах; это цвет народного ума, самобытной стати; это житейская народная правда, своего рода судебник, никем не судимый». Свообразна и форма пословиц. Ей свойственна ритмическая организация, особое звуковое оформление. Пословица кратка, в ней нет лишних слов, каждое слово весомо, содержательно и точно [3].

Поговорка – это широко распространенное образное выражение, метко определяющее какое-либо жизненное явление. В отличие от пословиц, поговорки лишены прямого обобщенного поучительного

смысла и ограничиваются образным, часто иносказательным выражением: легок на помине, как снег на голову, бить баклуши – все это типичные поговорки, лишённые характера законченного суждения.

В речи пословица часто становится поговоркой и наоборот. Например, пословица Легко чужими руками жар загребать часто употребляется как поговорка Чужими руками жар загребать, то есть образное изображение любителя чужого труда.

Пословицы и поговорки – это меткие выражения, созданные народом и заимствованные из литературных произведений, в короткой форме выражающие мудрые мысли. Обычно пословицы и поговорки состоят из двух рифмующихся частей. Они имеют прямой и переносный смысл, являющейся моралью. На уроках иностранного языка пословицы и поговорки могут использоваться не только с целью их запоминания и правильного толкования или употребления в речи, но и как средство развития и контроля целого комплекса коммуникативных навыков и умений: лексических и грамматических, говорения и письма, чтения и аудирования. [4]

Изучая иностранный язык, учащиеся овладевают не только видами речевой деятельности, но и знакомятся с культурой стран изучаемого языка, что несомненно обогащает их способ мышления и помогает глубже понять своеобразие культуры своего народа.

Великий чешский педагог Ян Амос Коменский считал, что изучение иностранного языка должно идти по пути от постепенного постижения смысла иноязычного высказывания к восприятию красоты слов, выражений, богатства всех языковых возможностей и, наконец, к способности проникать в эстетическую сущность языка, к овладению языковой сокровищницей. То есть постижение иностранного языка должно быть не только прагматическим, но и духовным. К.Д. Ушинский, развивая идеи Коменского, писал, что нужно учить не говорению, а богатству культуры страны изучаемого языка, для чего необходимо знакомить учащихся с литературой.

Пословицы и поговорки использовались в процессе обучения иностранным языкам, например латинскому, еще в средневековой Европе. И сегодня ни один курс иностранного языка не обходится без их помощи. И это не случайно.

Little strokes fell great oaks.

A stitch in time saves nine.

Простая сбалансированная форма является наиболее частым приемом:

More haste, less speed.

Like father, like son [5].

Краткость – существенный аспект запоминаемости высказываний. Лишь немногие пословицы и поговорки многословны, большинство из них содержит не более пяти слов:

Boys will be boys.

Better late than never.

Пословицы и поговорки можно использовать не только на начальном этапе обучения, но и на среднем и старшем этапах, когда их использование не только способствует поддержанию и совершенствованию произносительных навыков, но и стимулирует речевую деятельность. Работа над пословицами и поговорками тем более оправдана, что здесь идеальным образом, с одной стороны, автоматизируются произносительные навыки, а с другой – учащиеся учатся делить предложения на синтагмы, определять логическое ударение и т. п.

Использование пословиц и поговорок для развития произносительных навыков
Формирование произносительных навыков должно начинаться с первых уроков. Сделать этот процесс эффективным и интересным поможет использование пословиц и поговорок:

- для презентации нового фонетического явления;
- для выполнения упражнений на повторение и закрепление фонетического материала;
- для фонетических зарядок.

На начальном этапе они помогают поставить произношение согласных звуков:

Использование пословиц и поговорок при обучении грамматике

Пословицы и поговорки способствуют активизации и автоматизации грамматических форм и конструкций.

Так, повелительное наклонение, выполняющее в общении побудительную функцию: просьбу, совет, предложение, пожелание, разрешение, запрещение, предостережение, – широко представлено в пословицах.

Don't burn your bridges behind you.

Never say die.

Do as you would be done by.

Можно использовать пословицы при изучении следующих грамматических форм.

Неправильные глаголы

What is done can't be undone. One link broken, the whole chain is broken.

If one claw is caught, the bird is lost.

Степени сравнения прилагательных

Better late than never.

The best fish swim in the bottom.

A good name is better than riches.

Promise little, but do much.

Модальные глаголы

It would make even a cat laugh.

The cat would eat fish and would not wet her feet.

You can't catch old birds with chaff.

You may take a horse to the water but you can't make him drink.

Артикли

An apple a day keeps a doctor away.

A man can die but once.

A friend in need is a friend indeed.

Пассивный залог

A bird may be known by its song.

To lock the stable-door after the horse is stolen.

One story is good till another is told.

Предлоги

Good health is above wealth.

Zeal without knowledge is a runaway horse.

To put the cart before the horse.

It's easy to be wise after the event [6].

Лексико-грамматическая насыщенность пословиц и поговорок позволяет также использовать их и для обогащения лексического запаса. Знание английских пословиц и поговорок помогает учащимся усвоить образный строй языка, развивает память, приобщает к народной мудрости. Кроме того, в коротких, емких предложениях обычно легче запоминаются новые слова.

Например, работа по изучению числительных безусловно будет интереснее и эффективнее, если призвать на помощь пословицы и поговорки, так как в образном контексте цифры запоминаются быстрее.

Two is company three is none.

Two heads are better than one.

If two men ride on a horse, one must ride behind.

A bird in the hand is worth two in the bush.

Rain before seven, fine before eleven.

Custom is a second nature [7].

Необходимость поиска средств эквивалентного перевода пословиц и поговорок на родной язык развивает способность адекватно отбирать лексические единицы, стимулирует интерес учащихся к работе со словарем, совершенствует переводческие навыки и умения.

Широкие функциональные возможности пословиц и поговорок позволяют в непринужденной форме отработать произношение, совершенствовать ритмико-интонационные навыки, активизировать и автоматизировать многие грамматические явления, обогащают словарный запас учащихся, помогают усвоить строй языка, почувствовать его эмоциональную выразительность, развивают память и творческую инициативу.

Работая над пословицами и поговорками, интерпретируя их по-своему, учащиеся постигают вариативность языка, его выразительные средства и образное содержание, воспринимают и, что особенно ценно, «присваивают» язык, творчески отклика.

Список литературы:

1. Даль В. И. Пословицы русского народа: в 2-х т. М.: Худож. лит., 1984.
2. Гаврин С. Г. Фразеология современного русского языка. Пермь, 1994.
3. Снегирев И. М. Опыт рассуждения о русских пословицах. М., 1999.
4. Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок. М.: Рус. яз., 1991.
5. Mieder W. The Wisdom of Many: Essays on the Proverb. N. Y.: Garland Publishing; Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1994.
6. <http://en.wikipedia.org/wiki/Proverb>
7. Idiom: <http://en.wikipedia.org/wiki/Idiom>

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА НЕОЛОГИЗМОВ С РУССКОГО НА КИТАЙСКИЙ ЯЗЫК НЕОЛОГИЗМ, ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, ЯЗЫКОЗНАНИЕ, АНГЛИЦИЗМ, КУЛЬТУРА

Связь процесса словообразования с общественными изменениями прямая. Многие новые слова отражали реалии городской и деревенской жизни. Появление в последние двадцать пять лет новых слов, выражений, значений связано с бурными изменениями в китайском обществе, невиданным до сих пор уровнем открытости страны в отношениях с внешним миром, ее вовлечением в процесс глобализации, а также развитием науки и техники. В последние годы возникли новые слова для обозначения таких явлений и предметов, которых раньше не было в общественной жизни в повседневном быту, как например: Спид, микроволновая печь и др.

Научный диалог. 2016 Выпуск № 7 (55) / 2016 56 Лавренюк Е. В. Неологизмы в современном китайском языке / Е. В. Лавренюк // Научный диалог. – 2016. – № 7 (55). – С. 56—67. УДК 811.581'373.43 Неологизмы в современном китайском языке © Лавренюк Екатерина Викторовна (2016), Актуальность исследования связывается с появлением большого числа новых концепций, идей, изобретений и инноваций, нуждающихся в номинации, что повлекло за собой так называемый «неологический бум». Материал исследования извлечен из китайских словарей неологизмов, изданных в 2011—2014 гг. Рассматривается вопрос определения понятия «неологизм» в рамках русского и китайского языкознания. Особое внимание уделяется анализу тенденций развития китайской лексики 57 10.02.00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS № 7 (55) / 2016 го языка намного богаче и разнообразнее: «Новое всегда возникает в результате углубленного осмысления (переосмысления) действительности, открытия неизвестных ранее свойств и признаков познаваемых объектов. Поэтому особую значимость приобретает проблема выявления нового знания, свойственного неологизмам, специфики объективируемой в них ин-формации» [Касьянова, 2009, с. 4].

Появление значительного количества неологизмов в китайском языке на современном этапе, с одной стороны, является следствием технико-экономического развития общества, появления новых реалий, нуждающихся в номинации, а с другой стороны, обусловлено внутриязыковыми факторами, такими как стремление к экономии, системности, выражению эмоционально-экспрессивных смыслов, стилистической дифференциации слов. Целью данной работы является выявление основных тенденций в области появления и функционирования неологизмов в современном китайском языке. По словам Е. В. Сенько, неология – «не сложившаяся», а только «формирующаяся» наука в области языкознания [Сенько, 2000]. Одной из ключевых проблем неологии является отсутствие терминологической базы, в том числе и определения термина неологизм.

В российском языкознании существует несколько подходов к его определению. Одни ученые считают главным критерием отнесения слов к неологизмам ощущение новизны при восприятии лексической единицы говорящими [Амосова, 1955; Калинин, 1966]. Другие исследователи относят к неологизмам только те лексические единицы, которые описывают новые предметы, явления и идеи, другими словами, продукты развития науки и техники [Ахманова, 1957]. Однако наиболее общепринятым является следующее определение, данное Н. З. Котеловой: к неологизмам можно отнести как «слова, впервые образованные или заимствованные из других языков, так и слова, известные в языке и ранее, но или употреблявшиеся ограниченно, за пределами литературного языка, или ушедшие на какое-то время из активного употребления, а сейчас ставшие широко употребительными, а также производные слова, которые как бы существовали в языке потенциально и были образованы от давно образовавшихся слов по известным моделям лишь в последние годы» [Котелова, 1978, с. 7].

В китайском языкознании также нет единого мнения относительно со-держания термина неологизм. Выделяют три основных подхода к его определению. Последователи первого подхода относят к неологизмам как новые лексические единицы, созданные по словообразовательным моделям китайского языка, так и заимствования из других языков, профессионализмы, вз- Научный диалог. 2016 Выпуск № 7 (55) / 2016 58 нянизмы, диалектизмы, а также устаревшую лексику, получившую новое значение [王铁琨, 1991].

Приверженцы второго подхода считают неологизмами новые слова, описывающие новые предметы и явления, появившиеся в результате развития науки и техники, и слова, получившие новый смысл [刁宴斌, 盛继艳, 2003]. По мнению сторонников третьего подхода, неологизмы – это (1)

собственно новые слова; (2) уже имеющиеся в языке слова, по– лучившие новые смысл; (3) устаревшие лексические единицы, перешедшие из пассивного состояния в активное употребление [姚汉铭, 1998]. В своем исследовании мы будем понимать под неологизмами новые слова, образованные по уже имеющимся словообразовательным моделям китайского языка, заимствования, а также уже имеющиеся в языке лексические единицы, получившие новый смысл, если их новизна ощущается носителями. 2. Количественная структура китайских неологизмов Материал исследования извлечен из словарей неологизмов за период 2011—2014 годов под редакцией Хоу Минь и Цзоу Юй.

Общее количество неологизмов за рассматриваемый период по данным вышеназванных словарей составляет 1963 лексические единиц. Значительную часть рассмотренных неологизмов составляют многосложные слова. В настоящее время тенденцией развития новой китайской лексики является усложнение количественной структуры слова – полисиллабизм (увеличение количества трех-, четырехсложных и более лек– сем) [Хаматова, 2000]. По нашим подсчетам, среди новых слов рассматри– ваемого периода преобладают трехсложные слова (табл. 1): 单人族 – dānrénzú – люди, предпочитающие жить в одиночестве и сторонящиеся других людей; 互动码 – hùdòngmǎ – товары с двумерным штрихкодом; 流量币 – liúliàngbì – виртуальные деньги. Таблица 1 Анализ количественной структуры неологизмов

Количественный состав неологизмов	2011 г.	2012 г.	2013 г.	2014 г.
Итого за период 2011—2014	92	77	87	121
Двусложные единицы	377			
Трехсложные единицы	307	260	165	177
Четырехсложные и бо– лее	194	246	111	126
Общее количество неологизмов	593	583	363	424

Научный диалог. 2016 Выпуск № 7 (55) / 2016 60 融 e 购 – róng e gòu – платформа для электронной торговли; 公益 ATM – gōngyì ATM – общественная интерактивная площадка, созданная для жителей одного района для взаимного обмена материальны– ми ресурсами; – неологизмы, состоящие из иероглифов и цифр: 37 度婚姻 – 37 dù hū nyūn – модель крепкого брака (образное выражение, в котором чувства между супругами, как температура тела, около 37 градусов по Цельсию); 猎 2014 – liè hú 2014 – специальные мероприятия органов общественной безопасности Китая, направленные на задержание лиц, проживающих за пределами КНР, подозреваемых в совершении экономических преступлений; – неологизмы из иероглифов, букв и цифр: 2Н 准测 – 2Н zhǔnzé – правила, которых следует придерживаться во время соревнования: сохранять внутреннее равновесие и стремиться к по– беде (от англ. Н – humble, Н – hungry) T2O – интерактивная платформа, позволяющая совершать покупки онлайн с помощью сотового телефона во время просмотра телепередач. Явление буквенной записи слов – 字母词 zìmǔcí – возникло как результат интеграции культур, а именно – влияния западно– американской культуры на китайское общество и высокой степени проникновения ан– глицизмов в китайский язык. Однако количество этих слов остается не– значительным, что связано с иероглифическим характером китайской письменности. Но несмотря на чужеродность алфавитной письменности заимствованные буквенные слова, вливаясь с систему китайского языка, адаптируются к его типологическим нормам (морфологическая значимость слога деления, сочетаемость с классификаторами, возможность словообразования) [Сухина, 2010]. В настоящее время удельный вес неологизмов смешанной записи в общем фонде языка невелик, тем не ме– нее буквенные слова активно используются в речи носителями и получили широкое распространение в средствах массовой информации и в интернет–пространстве. 4. Анализ способов словообразования неологизмов Анализ структуры неологизмов позволяет выделить две основные черты: 1) большинство новых лексических единиц рассматриваемого пе– риода (в среднем 63 %) – это сложные слова, образованные словосложением с атрибутивным типом связи; 2) другим продуктивным способом 61 10.02.00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS № 7 (55) / 2016 словообразования неологизмов является суффиксальный способ (в сред– нем 20 %). Результаты анализа словообразовательных моделей неологизмов представлены в таблице (табл. 2). Атрибутивная модель является одной из самых продуктивных в современном китайском словообразовании (один элемент обозначает сам пред– мет, а другой его признак): 码农 – mǎnóng – программист (прозвище); 深改 – shēn'gǎi – углубленное проведение реформ; Аффиксация также весьма продуктивна в современном китайском языке. Среди активных словообразовательных суффиксов выделим ~ 族 zú, ~ 门 mén, ~ 哥 gē, ~ 体 tǐ. По данным А. А. Хаматовой, в предыдущий период (2005—2010 гг.) наиболее продуктивными были следующие аф– фиксы и полуаффиксы: 多~ duō~, 高~ gāo~, 软~ ruǎn~, 大~ dà~, ~热 rè~, ~户 hù~, ~盲 máng~, ~坛 tán,

~ 感 ~gǎn [Хаматова, 2012]. Однако, как видно из данных таблицы, ранее длительно сохранявшаяся тенденция активного использования суффиксов как словообразовательного средства постепенно ослабевает: если в 2011 году группа неологизмов, образованных этим способом, составляла 29 %, то в 2014 году – всего 10 % от общего числа новых слов. Количество неологизмов, образованных по–

Таблица 2 Анализ способов словообразования неологизмов
 Метод словообразования 2011 г. 2012 г. 2013 г. 2014 г. кол-во (единиц) кол-во (единиц) кол-во (единиц) кол-во (единиц) простые слова
 односложные 0 0 1 2 0 6 0 7 сложные слова словосложение атрибутивный тип 347 376
 220 294 копулятивный тип 11 21 17 18 субъектно-предикативный тип 24 14 15 9 глагольно-объектный
 тип 27 21 13 29 аффиксация префиксальный способ образования 4 8 18 13 суффиксальный способ
 образования 170 134 65 41 Итого: 583 577 354 411

Научный диалог. 2016 Выпуск № 7 (55) / 2016 62
 средством префиксации, наоборот, увеличилось, особенно в 2013 году (5 % от общего числа слов); наиболее продуктивными префиксами по– служили 微 wēi ~, 神 shén ~. Еще одним продуктивным способом словообразования в современном китайском языке является морфемная контракция – «образование новых слов в результате выпадения из многосложных слов или терминологических словосочетаний тех или иных значимых компонентов (морфем)» [Хаматова, 2003, с. 76]: 弃疗 qìliáo – от 放弃治疗 fàngqì zhìliáo – отказаться от лечения; 全深改 quándēngǎi – от 全面深化改革 quánmiàn shēnhuà gǎigé – все– стороннее углубление реформ; 三项清单 sān xiàng qīngdān – 权力清单 quánlì qīngdān, 责任清单 zérèn qīngdān, 负面清单 fùmiàn qīngdān – три вида списков (власти, ответственности, исключений). Морфемная контракция является реакцией языка на тенденцию к увеличению количества многосложной лексики, в которой проявляется естественное стремление языка к экономии средств.

5. Заимствования и интернет-лексика Современный китайский язык продолжает пополняться заимствованиями. 脸基尼 – liǎnjīnī – от англ. facekini – фэйскини (купальник на лицо от солнечных лучей); 慕课 – mùkè – от англ. MOOC (Massive Open Online Course) – массовый открытый онлайн-курс; NINI 族 – NINI zú – от исп. ni estudian, ni trabajan – молодой человек, который не учится и не работает, живет за счет родителей или социальной помощи. В 2014 году в неологизмах наметилась еще одна новая тенденция: появились слова, в структуре которых есть звукоподражательные или интонационные (модальные) элементы. Например, 壁咚 – bìdōng – способ выразить свои чувства, признаться в любви: мужчина прижимает девушку к стене (壁 bì), хлопает по стене рукой, издавая звук “咚” dōng («тук»), и затем объясняется в любви. В качестве примера можно привести и слова 花呗 – huābēi – финансовый продукт, позволяющий потребителю брать кредит при совершении покупок через интернет; 萌萌哒 – méngméngdá – милый, забавный и т. д. Помимо вышеназванных групп, среди неологизмов следует выделить слова, имеющие в словаре помету 网络词语 – wǎngluò cíyǔ – интернет–

63 10.02.00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS № 7 (55) / 2016 лексика. Этот пласт языка очень специфичен, с одной стороны, он является источником новой лексики, с другой – именно в Интернете происходит трансформация уже устоявшейся лексики нормативного китайского языка. Тенденции развития интернет-лексики отличны от тенденций развития лексики литературного языка (книжной лексики), в частности, это проявляется в области словообразования и количественной структуры слов [Сбоев, 2015а]. Как отмечает в своей работе А. Н. Сбоев, главным вопросом остается «судьба тех слов, которые употребляются в Интернет– те» [Сбоев, 2015б]: неясно, смогут ли они закрепиться в нормативном языке или нет. Характеризуя сферы употребления неологизмов, отметим, что наибольшее количество неологизмов встречается в социальной сфере, а наименьшее – в сфере экологии и спорта. По частоте употребления в печатных изданиях лидируют такие слова: 新常态 – xīnchángtài – новая норма, новые реалии; 习大大 – Xí Dàdà – имя председателя КНР Си Цзиньпина в народе; 占中 – zhànzhōng – оккупирование Сентрала (акция в Гонконге в 2014 г.); 一带一路 – yīdài yīlù – современные зоны экономики Великого шелкового пути и морского шелкового пути, проект экономического развития; 土豪 – tǔháo – богатый, но малокультурный человек; 四风 – sìfēng – четыре манеры (формализм, бюрократия, гедонизм, расточительность). Все они отражают тенденции нашего времени, его события, новые явления и реалии. Какие из этих неологизмов останутся в языке и войдут в основной лексический состав, а какие исчезнут – вопрос времени. б.

Выводы Учитывая все вышеизложенное, можно утверждать, что основными тенденциями развития новой лексики в современном китайском языке являются: 1) превалирование трех- и более сложных лексических единиц; 2) увеличение числа неологизмов смешанной записи (с использованием букв латинского алфавита, цифр и иероглифов); 3) развитие интернет-лексики; 4) высокий уровень продуктивности таких способов словообразования, как словосложение с атрибутивным типом связи, аффиксация и морфемная контракция; Научный диалог. 2016 Выпуск № 7 (55) / 2016 64 4) появление в структуре неологизмов звукоподражательных и интонационных элементов; 5) наиболее широкое распространение неологизмов в социальной сфере. Итак, мы видим, как меняется слоговая структура слова, и подобные изменения снижают уровень омонимичности китайского языка. Развивается смешанная модель записи слов, что объясняется усилением интерференционного воздействия английского языка и западной культуры на китайское общество. Наиболее продуктивными словообразовательными способами по-прежнему остаются словосложение и аффиксация, что подчеркивает традиционность и консервативность языка, в то же время смена одних продуктивных аффиксов другими за столь короткий период говорит о постоянном развитии языка и скорости его реагирования на изменения, происходящие в обществе. Наибольшая востребованность неологизмов проявляется в социальной сфере, наиболее часто «запрашивающей» номинации новых реалий, явлений и концепций.

Список литературы

Источники и принятые сокращения

1. 刘涌泉, 2001 – Лю Юнцюань. Цзымуцы цыдянь (Китайский словарь буквенных сокращений) / Лю Юнцюань. – Шанхай : Шанхай цыной чубаньшэ, 2001. – 332 с. 刘涌泉。字母。
2. 2011. 汉语新词语 / 侯敏, 邹煜主编. – 北京 : 商务印书馆出版, 2012. – 31 页.
3. 2012. 汉语新词语 / 侯敏, 邹煜主编. – 北京 : 商务印书馆出版, 2013. – 25 页.
4. 2013. 汉语新词语 / 侯敏, 邹煜主编. – 北京 : 商务印书馆出版, 2014. – 172 页.
5. 2014. 汉语新词语 / 侯敏, 邹煜主编. – 北京 : 商务印书馆出版, 2015. – 178 页.

Литература

1. Амосова Н. Н. Лексикология английского языка / Н. Н. Амосова. – Ленинград : Учпедгиз, 1955. – 169 с.
2. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – Москва : УЧЕВАГИЗ, 1957. – 296 с.
3. Калинин А. В. Лексика русского языка / А. В. Калинина. – Москва : МГУ, 1966. – 230 с.
4. Касьянова Л. Ю. Когнитивно-дискурсивные проблемы неологизации в русском языке конца XX – начала XXI века : диссертация ... доктора филологических наук / Л. Ю. Касьянова. – Астрахань, 2009. – 401 с. 65 10.02.00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS № 7 (55) / 2016
5. Котелова Н. З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов / Н. З. Котелова // Новые слова и словари новых слов. – Ленинград, 1978. – С. 5—26.
6. Маркина К. А. Буквенные слова в китайском языке: иностранцы или сограждане / К. А. Маркина // Вопросы истории, историографии, экономики, языкознания и литературы : сб. – Москва: Институт востоковедения. – 2006. – С. 139—143.
7. Семенов А. Л. Лексика китайского языка / А. Л. Семенов. – Москва : Муравей, 2000. – 312 с.
8. Сенько Е. В. Неологизация в современном русском языке конца XX века: межуровневый аспект : диссертация ... доктора филологических наук / Е. В. Сенько. – Волгоград, 2000. – 429 с.
9. Солнцева Н. В. Некоторые вопросы неологизмов / Н. В. Солнцева // Китайское языкознание. Изолирующие языки : материалы XI Междунар. конф., 25—26 июня 2002 г., Москва. – Москва : Институт языкознания, 2002. – С. 231—234.
10. Сухина Ю. С. Особенности интеграции буквенных слов в китайскую языковую систему / Ю. С. Сухина // Слово : фольклорно-диалектологический альманах. – 2010. – № 10. – С. 104—108.
11. Хаматова А. А. Некоторые размышления о проблеме неологизмов в современном китайском языке / А. А. Хаматова // Китайское языкознание. Изолирующие языки : материалы X Междунар. конф., 20—21 июня 2000 г., Москва. – Москва : Институт языкознания, 2000. – С. 179—183.
12. Хаматова А. А. Словообразование современного китайского языка / А. А. Хаматова. – Москва : Муравей, 2003. – 222 с.
13. Хаматова А. А. Тенденции развития лексики китайского языка в начале XXI века / А. А. Хаматова // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2012. – № 4 (21). – С. 9—13.
14. 刁宴斌. 近 10 年新词语研究述评 / 宴斌, 盛继艳 // 辽宁师范大学学报. – 2003. – 第 1 期. – 页 4—10. 15. 王铁琨. 十年来的汉语新词语研究综述 / 铁琨 // 语文研究. – 1991. – 第 4 期. – 页 9—13. 16. 姚汉铭. 新词语·社会·文化 / 姚汉铭. – 上海 : 上海辞书出版社,

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ КИТАЙСКИХ ИЕРОГЛИФОВ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ

Китайская письменность – явление уникальное среди различных письменностей народов мира. Слово "иероглиф", как известно, заимствовано из греческого языка. Первоначальное его значение – "священные письмена, высеченные на камне". Однако, в отличие от других древних письменностей китайская иероглифика продолжает активно служить не только в Китае, но также в Японии и Корее, заимствовавших ее у китайцев много столетий назад. Известный "Словарь Канси" содержит больше 47 тыс. иероглифов, 3 тыс. из которых являются общеупотребительными. Значение иероглифической письменности в развитии китайского общества огромно. Иероглифика, относясь к числу столь же мудрых, сколь и удивительных порождений народа, представляет собой неотъемлемую, органическую часть китайской культуры и искусства [1].

Иероглифическая письменность таит в себе неисчерпаемые возможности для выражения отвлеченных и многоплановых понятий, различных оттенков мысли. Одной из особенностей иероглифического текста является то, что смысл слов нередко раскрывается не в точных и ограниченных рамках, а по сходству, по смежности, а иногда и по противоположности. Слово, выраженное иероглифом, многогранно, и вряд ли возможен односторонний или однозначный подход к нему. Эта особенность иероглифической письменности временами создает немалые трудности в понимании подлинного смысла, и эти трудности наиболее ощутимы, когда приходится иметь дело со старыми иероглифическими текстами, в которых вообще не было никаких знаков препинания [2].

На протяжении тысячелетий иероглифическая письменность была доступна весьма ограниченному кругу лиц, что было обусловлено не только социальными причинами, но и еще одним барьером – ее трудностью. В китайской исторической традиции существует несколько мифов, повествующих о возникновении иероглифической письменности. Согласно текстам древних философских и исторических памятников, в XXV в. до н.э. жил некий Цан Цзэ, который создавал иероглифические знаки гувэнь по образу и подобию наблюдаемых в природе явлений – солнце, луна, дерево, огонь, горы, и изображений – оставленных птицами следов на земле, прожилок на листьях деревьев. В связи с этим первые иероглифы назывались няоцишу, т.е. "знаки птичьих следов". Другое наименование иероглифов, приписываемых Цан Цзе – кэдоуцзы – "головастиковые письмена". Согласно преданию, у Цан Цзэ было четыре глаза, а когда он был занят созданием иероглифов, то "с неба подобно дождю сыпались зерна проса, а по ночам завывали духи" [3].

Преподавание китайского языка и иероглифики представляет значительную трудность для изучающих. Раньше в преподавании китайского языка обычно одновременно учили устным и письменным навыкам. Эта методика ничем не отличалась от методики преподавания других иностранных языков, по которой чтению, письму и языку обучали одновременно. Но в преподавании китайского языка нужен другой подход, так как в отличие от других языков, он является иероглифическим. Далее приведем некоторые отличия:

– Китайская письменность – не алфавитная письменность. Китайские иероглифы развились из пиктограмм. Форма иероглифа не обозначает его фонетического произношения. Поэтому для китайского языка не подходит методика одновременного обучения чтению, письму и языку. Если при обучении устному языку, одновременно давать запоминать написание иероглифов, то это затруднит учащемуся овладеть фонетикой, и иероглифическая письменность станет главной помехой для овладения устной речью.

– Китайские иероглифы состоят из определенного количества одинаковых компонентов, которые в соответствии с определенными закономерностями складываются в конкретные иероглифы. Но старая методика неизбежно приводит к тому, что изучение иероглифов подчиняется необходимости изучения определенных текстов или диалогов. т. е. учат те иероглифы, которые проходят для овладения устной речью или же текстом. При таком обучении отсутствует систематизация в изучении иероглифов, невозможно обнаружить структурную систему китайской иероглифики, что в значительной степени усложняет задачу изучения китайского языка.

– Китайские иероглифы обладают словообразующими функциями, при ограниченном количестве иероглифов могут появляться новые слова в неограниченном количестве. Если знать значение иероглифа, то это облегчает понимание значения слова. Поэтому, на уроках китайского языка

чем больше иероглифов мы даем своим студентам, тем больше слов они будут в состоянии прочитать, это очень помогает изучению слов. То есть количество знакомых иероглифов определяет количество знакомых слов. Поэтому, нужно при обучении чтению и письменной речи исходить из базовых единиц письменного языка – иероглифов [4].

Главной целью надо поставить – увеличение объема количества знакомых иероглифов. А метод «изучения иероглифов, исходя из потребностей текста», как раз, мешает такому процессу. Это происходит потому, что тексты составлены по принципу изучения устной речи, что само по себе делает слова базовой единицей, так как в устном разговоре самая мелкая единица, пригодная к самостоятельному употреблению. – это слово. Поэтому, например, когда проходят слово «Китай», то учащийся только получит объяснения значения всего слова – «название страны», но его не будут обучать значениям иероглифов, входящих в слово «Китай», ему не объяснят, что первый из двух иероглифов обозначает «серединный», а второй – «государство». На протяжении длительной истории для китайского языка нормой и критерием грамотности человека являлось количество выученных иероглифов, однако, сегодняшняя методика в корне отказалась от такого принципа, что отрицательно сказалось на эффективности обучения чтению и письменному языку [5].

На уроках устного языка следует использовать китайскую транскрипцию и не предъявлять никаких требований к овладению иероглифами. Это будет способствовать тому, чтобы сложность китайского иероглифического письма не мешала всему процессу обучения и учащийся смог быстрее заговорить. Для обучения иероглифам нужно пользоваться отдельным учебным материалом, в котором учащемуся сначала излагаются знания о формировании иероглифов, затем преподаются их основные составляющие и как из них конструируется иероглиф. Эти два процесса обучения: устной речи и иероглифам – должны идти как две параллельные дисциплины. Это уменьшает трудности обучения разговорному языку, а также дает систематическое представление о закономерностях китайской иероглифики. Если при обучении иероглифике придерживаться принципа систематизации и закономерностей, то изучение иероглифов также становится нетрудным. т. е. не следует на первом этапе требовать опознавать иероглифы для прочтения их. А следует уроки чтения и письменной речи проводить только после определенного отрезка обучения устному китайскому языку и завершению обучению формам и составу китайских иероглифов. Поэтому, при обучении письменной речи уже обретенные навыки устной речи и умение написания иероглифов поможет этому учебному процессу.

Обучение опознаванию и прочтению иероглифов, также как и обучение написанию иероглифов – это два звена общего обучения китайскому языку и характерные только для него одного. Поэтому необходимо создавать учебники китайской иероглифики для иностранных учащихся, в которых полностью учитываются все характерные особенности китайской письменности. В процессе обучения опознаванию и прочтению иероглифов, по-прежнему, базовой единицей остается иероглиф. Центром учебного процесса должно стать обучение, как из иероглифов складывать слова, этим способом можно быстро подвести учащихся к цели преподавания: быстрому овладению навыками чтения и увеличению количества знакомых иероглифов [6].

На этом этапе обучения необходимо особенно строго следовать принципу соединения всех звеньев воедино. При практических занятиях нужно уделять внимание комплексному овладению навыками аудирования, говорения, чтения и письма.

Конкретно эта цель достигается созданием специальных учебных материалов для данного этапа, в которых соединяются уже выученные иероглифы, диалоги, пройденные на уроках устной речи и дается определенное количество текстового материала.

Список литературы:

1. Алексахин А.Н. Звукобуквенная письменность китайского языка путунхуа. М.: АСТ, 2008
2. Демина Н.А. Методика преподавания практического китайского языка М.: Восточная литература, 2006.
3. Курдюмов В.А. Теоретическая грамматика китайского языка М.: просвещение, 2006
4. Буров В.Г. Китай и китайцы глазами российского ученого М.: ФРАН, 2000
5. Ся Чжунъи Китайско-русский словарь М.: Вече, Шанью иньшугуань, 2008.
6. 邢福义 "现代汉语", 2002.

КОММУНИКАТИВНАЯ МЕТОДИКА В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В настоящее время в мире глобализации свободное владение иностранными языками играет немаловажную роль. Применение классического метода обучения, основанного на изучении грамматических структур и заучивании диалогов, отошло на второй план, освобождая место для коммуникативной методики в изучении иностранных языков. Свободная и непринужденная речь позволяет разрешить спорные ситуации и выйти из них с достоинством. Это способствует повсеместному распространению коммуникативной методики, начиная с занятий в школе и продолжая обучением в вузах, как в нашей стране, так и за границей. Главное отличие ее от классической методики, хорошо известной в России по классическим учебникам английского Н.А. Бонк, прежде всего в развитии устойчивой речи и возможности общения. Отсутствуют сложные синтаксические конструкции, серьезная лексика. Однако ошибочно думать, что эта методика применяется только для светской беседы, пополняя свой словарный запас из различных публикаций по своей тематике в иностранных изданиях. Коммуникативный метод призван, в первую очередь, снять страх перед общением.

Для успешного применения данного подхода требуется помощь высококвалифицированного преподавателя данного иностранного языка, который должен помимо базового классического подхода обладать навыками живого разговорного общения. Конечно, идеального списка стандартных характеристик идеального преподавателя не существует, но, тем не менее, существуют определенные ценностные ориентиры, которых следует придерживаться учителям иностранного языка. Они достаточно подробно описаны в работе «Слагаемые профессионализма учителя иностранного языка» [1].

Сегодня назрела острая необходимость создавать, изучать и применять педагогические новшества (как теоретические, так и практические). Учитель должен разрабатывать, изучать, применять и продвигать новые (предлагаемых наукой) педагогические технологии, теории, концепции, которые необходимо и изучать, и внедрять [2].

Большой популярностью пользуется работа в парах и небольших группах, использование ролевых игр, даже постановка спектаклей, особенно для школьников. То есть обыгрывается любая жизненная ситуация с применением накопленных языковых навыков и использованием исключительно лексики иностранного языка с подключением невербальных средств общения. С помощью таких заданий преподаватель старается максимально приблизить участников занятий к условиям реального общения. Также в процессе обучения активно используются дискуссионные игры. Проблематика поставленной задачи раскрывается путем перекрестного высказывания мнений учащихся, наводящими вопросами преподавателя и обменом мнений не только между учащимися, но и преподавателем. Занятия такого рода способствуют раскрепощению аудитории, снятию психологической напряженности и преодолению языкового барьера, что позволяет выражать свои мысли яснее и грамотнее. Постепенно тематика таких занятий прогрессирует от простой к более сложной.

Для коммуникативной методики преподавания разработаны специальные пособия. В основном это оксфордский и кембриджский подходы в изучении иностранного языка. Основным принципом таких учебников является применение различных практических навыков в изучении иностранного языка, в частности составление диалогов, дискуссионные игры, чтение и анализ текстов из неадаптированных реальных источников. Большой популярностью пользуется восприятие речи на слух (аудирование), так как пособия оснащены аудиоматериалами. Учебники имеют красочные иллюстрации, фотографии. Чаще всего переводные упражнения полностью отсутствуют, при работе с лексикой используют подстановочные упражнения, а также логические загадки, головоломки. Наиболее известные пособия, основанные на коммуникативной методике, – это английские Headway, Blueprint, Q Skills for Success, Cutting Edge, Market Leader и многие другие. Учебники имеют уровневую структуру, начиная с наиболее простого (elementary), заканчивая наиболее сложным (advanced).

Коммуникативная методика изучения языка появилась в 60-е годы XX столетия и на сегодняшний день распространилась повсеместно: по этой системе проходят занятия во всех школах за рубежом, во многих учебных заведениях России и в Кыргызстане, в особенности на

специализированных курсах. Ее главное отличие от лексико-переводной методики, хорошо известной в России по классическим учебникам английского (Н. А. Бонк, Г. А. Котий, Н. А. Лукьянова) языка, в том, что она предполагает, прежде всего, развитие устной речи. По этой методике изучение языка начинают с запоминания слов и выражений, и только потом под полученные знания подводят грамматическую базу. В процессе обучения студенты осваивают устную и письменную речь, перевод иностранных текстов на слух и беглое чтение. Главная цель – научить человека разговаривать на иностранном языке легко и относительно грамотно. Применение подобной системы требует от педагога высокой квалификации в преподавании данного языка как иностранного. Роль учителя в процессе обучения очень велика: он должен обладать навыками живого, не книжного языка, быть открытым для общения, располагать к беседе. Он обязан знать все оттенки значений слов и выражений изучаемого языка и уметь донести их до студентов. Чтобы сделать занятия действительно увлекательными, ему приходится постоянно применять максимально разнообразные виды учебной деятельности, брать на себя различные роли: учителя, организатора общения (аниматора), оратора, оппонента в дискуссиях и т. д. Использование языка-посредника (родного языка) на таких занятиях как между учащимися, так в их общении с преподавателем нежелательно, а иногда даже запрещено. Для объяснения значения новых лексических конструкций обращаются к уже известным словам и выражениям, к фотографиям и рисункам, слайдам и видеофрагментам, жестам и мимике. Очень помогают песни, кинофильмы, телепередачи, газеты, журналы и даже комиксы, так что студенты постепенно погружаются в культуру той страны, язык которой они изучают, узнают интересные или просто важные факты из ее истории, знакомятся с ее географией. Благодаря такому обилию наглядного и занимательного материала обучение становится интересным. Большое внимание на уроках уделяют работе в парах и мини-группах. Учащиеся предлагают темы или вопросы для обсуждения, и они пробуют свои силы в реальном общении. Студенты должны внимательно воспринимать речь собеседника, самостоятельно исправлять его ошибки, стараться строить как можно более понятные и четкие фразы, помогать друг другу и правильно выражать мысль. Важную роль здесь играют творческий подход к занятиям и самостоятельная познавательная деятельность учащихся. Не приветствуется использование готовых текстов, живая фантазия способствуют лучшему усвоению. В ролевых играх, сценках и даже небольших спектаклях обучаемые обыгрывают быденные ситуации, требующие применения языковых навыков. Это может быть покупка билетов в кассе метро или попытка отыскать дорогу в незнакомом городе. Главное – найти логическое решение поставленной задачи, пользуясь исключительно лексикой иностранного языка (и, разумеется, невербальными средствами общения). С помощью таких заданий преподаватель старается максимально приблизить участников занятий к условиям реального общения. Нередко на ранних этапах изучения языка, особенно в детских группах, успешно инсценируют хорошо известные сказки. В процессе обучения велика роль коллективных дискуссий, или так называемых дискуссионных игр. Перед учащимися ставят проблему, по поводу которой каждый из них должен высказать свое мнение. Преподаватель раскрывает тему все больше и больше, делится собственными соображениями, задает наводящие вопросы. Такого рода занятия позволяют аудитории раскрепоститься, преодолеть стеснение и говорить свободнее. Подобная форма общения снимает психологический страх, напряжение и застенчивость, учащиеся начинают выражать свои мысли яснее и грамотнее. Задания постепенно усложняются, темы для обсуждения требуют вдумчивости, игры – внимания к деталям, однако и на начальных этапах все упражнения лишены примитивизма и упрощенности, которые характерны для низших уровней ряда других методик.

Коммуникативный метод развивает навыки устной речи, навыки чтения и восприятия информации на слух. Что касается изучения грамматики, то это происходит во время общения. При этом сначала осваиваются слова, выражения и языковые формулы, а уж затем происходит их разбор в грамматическом плане. Так достигается цель научить студентов говорить правильно и свободно. Коммуникативная методика преподавания иностранных языков ставит своей целью не просто запоминание лексического и грамматического материала студентами, а формирование у студентов коммуникативной компетенции, т.е. способности учащегося ориентироваться в той или иной коммуникативной ситуации, и успешно достигать цели коммуникации с помощью языка. При такой постановке задач перед изучением языка акцент смещается в сторону обучения разговорной речи в конкретной ситуации. Т.е. в процессе занятий рассматриваются темы, с которыми студент вероятнее всего встретится при посещении страны изучаемого языка (напр. «Знакомство», «Покупки», «Кафе», «Поселение в гостинице» и т.д.). Перед студентом ставятся конкретные цели и задачи, которые он должен научиться решать с помощью иностранного языка (напр. заказать обед в ресторане, спросить дорогу к банку и т.д.). Главным преимуществом коммуникативного подхода является то, что уже с

первых занятий ученик может использовать язык. Много внимания уделяется работе в парах, группах, ролевым играм, дискуссиям, проектам, театрализации. Обязательным является применение аутентичных материалов. Использование родного языка на занятии сводится к минимуму.

Кредо коммуникативной методики – "**Обучение через общение**", поэтому около 80% времени каждого урока отводится разговорным видам деятельности. Это могут быть ролевые игры, работа в парах, групповое общение, грамматические игры и пр. При этом обстановка на занятиях непринужденная и свободная. Учащиеся часто разыгрывают реальные жизненные ситуации согласно изучаемой тематике. Они получают роли и соблюдают условия ситуации, но никакого плана диалога нет – все, как в реальной жизни. Таким образом, оттачивается навык спонтанной речи, характерной для бытовых ситуаций. Коллективные дискуссии также являются обязательной составляющей уроков иностранного языка. Выглядит это примерно так: перед студентами ставится проблема, и каждый из них должен высказать свое мнение по отношению к ней. Преподаватель выступает в роли ведущего, все больше раскрывая тему и задавая наводящие вопросы. Участие в подобных играх и дискуссиях позволяет **преодолевать языковой барьер** и формировать речевую самостоятельность. Иными словами обучающиеся лучше формулируют и выражают собственные мысли, не затрачивая при этом время на продумывание правильности употребления той или иной фразы. Кроме живого общения между собой, учащиеся просматривают интервью, отрывки из телепередач и фильмов на изучаемом языке. Они могут получать задания не только перевести, но и озвучить просмотренный материал.

Следовательно, для коммуникативной методики характерно максимальное погружение студента в языковой процесс с минимальным использованием языка-посредника, то есть родного языка. Главной задачей данной методики является научить учащегося не только свободно говорить на языке, но и думать на нем. Пособия, разработанные на основе коммуникативной методики, содержат множество игровых ситуаций, работы с партнером, заданий на поиск ошибок, сравнения и сопоставления, подключающие не только память, но и логику, умение мыслить аналитически и образно. Часто в учебниках приводятся выдержки из англо-английского словаря. Весь комплекс приемов помогает создать англоязычную среду, в которой должны "функционировать" студенты: читать, общаться, участвовать в ролевых играх, излагать свои мысли, делать выводы. Оксфордские и кембриджские курсы ориентированы на развитие не только языковых знаний, но также креативности и общего кругозора студента. Язык очень тесно переплетен с культурными особенностями страны [2]. Кроме того разграничение по возрастным группам и многоуровневый подход способствуют популяризации индивидуального подхода. Все коммуникативные методики нацелены на развитие четырех языковых навыков: чтения, письма, говорения и восприятия текста на слух (аудирования). Среди всех навыков изучения английского языка наиболее эффективным заслуженно считают именно коммуникативный подход, в котором упор делается на практику общения, владение речью и ее восприятие. Классический способ обучения, основанный на изучении грамматики и переводе текстов клишированными книжными фразами, ориентирован на академическое изучение языка: он дает углубленное понимание грамматической структуры, устойчивый навык письменной речи, сопровождающийся более высокой грамотностью. Коммуникативный метод является наиболее приближенным к реальной жизни. Он делает упор на активизацию устной не книжной речи, вызывая тем самым у учащихся дополнительную заинтересованность и мотивацию в изучении иностранного языка.

Список литературы:

1. Антюфеева Ю.Н., Родионова И.В. Слагаемые профессионализма учителя иностранного языка // Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики: материалы ежегодной международной конференции. Екатеринбург, 5 февраля 2016 г. [Текст] / Урал. гос. пед. ин-т. – Екатеринбург, 2016. – Ч. II. – С. 61-68.
2. Китайгородская Г.А., Леонтьев А.А. Содержание и границы понятия интенсивное обучение // Методика и психология интенсивного обучения иностранным языкам: сборник научных статей. – М.: Изд-во АПН СССР, 1981.
3. Титова О.А., Головина И.В. Школьное образование: стандарты и инновации // Роль университетов и музеев в проведении гуманитарных научных исследований: материалы VI Международной научно-практической конференции. Отв. ред. О.Г. Вронский. – Тула: Изд-во ТГПУ им. Л.Н. Толстого, 2011. – С. 225-227.
4. Тарасов Е.Ф. Коммуникативные единицы языка// Иностранные языки в школе. -1985-№3.
5. Пассов, Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению [Текст] / Е.И. Пассов – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.
6. Communicative Language Teaching Today. Jack C. Richards cambridge university press Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore.
7. О коммуникативном подходе в Википедии (англ.): http://en.wikipedia.org/wiki/Communicative_language_teaching

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТЕРДИН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Кыргыз жана түрк тилдеринде этиштер ал-абал чак менен байланыштырылып, убакыт боюнча өтүүчү кыймыл-аракет түрүндө берилет. Этиштин ар кандай кыймыл-аракетин убакытка байланыштыруу этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айыруучу өзгөчөлүктөрдөн болуп эсептелет.

Ошентип, кыймыл-аракетти, ал-абалды билгизип, ал маанилерди белгилүү бир грамматикалык категориялар аркылуу туюндурган, өзүнө тиешелүү жасалыш өзгөчөлүктөрү бар, негизинен баяндоочтук милдетти аткарган сөз түркүмү этиш деп аталат. Түрк тилинде да этиштер кыргыз тилиндегидей заттын кыймыл-аракетин билдирет.

-ла мүчөсү

Этиш жасоочу негизги жана өнүмдүү мүчөлөрдүн бири. Кыргыз тилинде бул мүчө -ла,-да,-та формасында он эки түрлүү (кең үндүү варианттары менен өзгөрөт). -ла башка морфемалар менен биригип, татаал мүчөлөрдү түзүүгө да катышкан: -чылап,-чилеп: сенчилеп, аларчылап; -гыла: чапкыла.

-ла мүчөлүү этиштерди атоочтук уңгуларынын материалдык маанилерине карата төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

1) Уңгулары курал-жабдык, асбап, каражат жана шайман маанидеги этиштер: күрөктө (күрөк), кетменде (кетмен), орокто (орок), балтала (балта), чалгыла (чалгы), кишенде (кишен) ж.б.

2) Уңгулары процесстин атын билдирген этиштер: кабарла (кабар), кадырла (кадыр), анда (аң-сезим) ж.б.

3) Уңгулары объект маанисиндеги этиштер: моюнда (моюн), кулакта (кулак), тамакта (тамак), колтукта (колтук) ж.б.

4) Уңгулары мезгилдик жана мейкиндик маанисиндеги этиштер: ташта (таш). Азыркы түрк тилдеринде бул этиш (ташта) таш менен уруу, таш ыргытуу маанисинде эмес, жалпы эле бир нерсени ыргытуу, таштоо маанисинде колдонулат.

5) Сын-сыпат маанисиндеги этиштер: бөйрөктө, чалкала, жамбашта ж.б.

Ал эми түрк тилинде **-la,-le** мүчөлөрү зат атоочтон этиш жасоочу мүчөгө кирет. Сүйлөм ичинде зат атоочко жана сын атоочко жалганып жасалат. Мисалы: *yol-yollamak* (жол-жолго узатуу), *temiz-temizlemek* (таза-тазалоо), *cam-camlamak* (айнек-айнектөө), *gece-gecelemek* (түн-түнөө) ж.б. *Elbisedeki kir lekeleri temizledim* (Көйнөктөгү кир тактарды тазаладым). *Vakit çok geç olduğu için bu evde geceledim* (Аябай кеч болуп кеткен үчүн бул үйдө түнөдүм). Түрк тилинде -ла мүчөлүү этиштерди кыргыз тилиндегидей кылып материалдык маанилерине карата бөлүштүрбөйбүз, буларды жалпысынан карайбыз.

-лан мүчөсү

Бул атоочтон этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири. Тарыхый жагынан алганда, -ла жана өздүк мамиленин мүчөсүнүн (-н) айкалышынан түзүлгөн татаал морфема.

Кыймыл-аракеттин түшүнүктүн ичти көздөй багытталышы, иштөөчүнүн өзүнө карата топтоштурулушу, -лан мүчөсү аркылуу жасалган этиштердин мүнөздүү жана жалпы мааниси болуп эсептелет.

Атоочтук уңгуларынын конкреттүү лексикалык маанилерине карата кыргыз тилиндеги -лан мүчөлүү этиштердин төмөнкүдөй семантикалык типтерин белгилөөгө болот:

1) Атоочтук уңгудагыдай абалга келтирилгендикти, ошондой абалга өткөндүктү билдирет. Мындай учурда -лан мүчөлүү этиштер процесстин аты же натыйжасы маанисиндеги атоочтук уңгулардан жасалат: сыймыктан, таңдан, кыялдан, үмүттөн ж.б.

2) Кандайдыр бир сапаттык өзгөрүшкө дуушар болгондукту билдирет. Мындай учурда -лан мүчөлүү этиштер белги маанисиндеги атоочтук уңгулардан жаалат: суктан, шаттан, жашылдан, шайырлан ж.б.

3) Затка мүнөздүү нерсенин пайда болгондугун билдирет: бутактан, тамырдан, булуттан, көңүлдөн ж.б.

4) Атоочтук уңгу билдирген заттык түшүнүккө ээ болуу маанисинде: малдан, үйлөн, өңдөн, куралдан, тамырлан, эттен ж.б.

5)Бирөөгө же бирдемеге окшогондукту билдирет. Кыргыз тилинде -лан мүчөлүү этиштер ушул мааниде көбүнчө дене мүчөлөрүнүн аттарынан жасалат: мурундан(уй мурунданган), ооздон(балык ооздонгон), көздөн(баланча көздөнгөн), баштан(бука баштанган).

-лан,-лен мүчөлөрү түрк тилинде зат атоочтон жана сын атоочтон этиш жасоочу дагы бир өнүмдүү мүчөлөрдүн катарына кирет. Мисалы: *ev-evlenmek* (үй-үйлөнүү) *Bundan tam iki yıl önce güzel bir kızla evlenmişim* (Мындан туура эки жыл мурун сулуу бир кыз менен үйлөнгөм); *hoş-hoşlanmak* (жагуу) *Ondan çok hoşlanıyorum* (Аны аябай жактырам); *öfke-öfkelenmek* (жин-жини келүү) *Oğlu dün yarımazlık uurtığı için babası ona çok öfkelenmişti* (Кечээ баласы тентектик кылгандыгы үчүн атасы аябай жинденди) ж.б.

-лаш мүчөсү

Аталган мүчө атоочтон этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири.

-лаш мүчөсү аркылуу жасалган этиштер атоочтук уңгулардын конкреттүү семантикасына байланыштуу, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди берет:

1)Кыймыл-аракеттик процесске өз ара катышкандыкты билдирет, амандаш, аңгемелеш, жооптош, достош, каршылаш, арыздаш ж.б.

2)Кыймылдык процесске жалпы биргелешип катышкандыкты билдирет. –лаш мүчөсү ушул маанисинде көбүнчө жаңы пайда болгон атоочтук уңгуларга жалганат: коллективдеш, борбордош, биргелеш, боордош, жамаатташ ж.б.

3)Атоочтук уңгу эмнени билгизсе, ошого айлангандыкты көрсөтөт. –лаш мүчөлүү этиштер ушу маанисинде да көбүнчө жаңы пайда болгон, жаңы мааниде колдонулган сөздөрдөн жасалат. Кыргыз тилинин лексикасы жаңы сөздөр менен толукталган сайын ушул типтеги этиштердин саны да көбөйүп бара жатат: аскерлеш, маданиятташ.

-лаш,-леп мүчөлөрүн түрк тилинде төмөндөгүдөй учурларда колдонсок болот. Мисалы:*mektup+laş-mektuplaşmak*(кат-кат жазышып туруу).*İki yıldır onunla mektuplaşıyorum* (Эки жылдан бери аны менен кат жазышып турам); *güç+leş-güçleşme*(күч-күчтөнүү,оорлонуу) *Üniversiteye girmek çok güçleşti i* (Университетке өтүү аябай оорлоду); *fenā-fenālaşmak* (начар-начарлоо); *söz-sözleşmek, haberleşmek* (сөз-кабарлашуу); *veda-vedalaşmak* (коштошуу); *telefon-telefonlaşmak* (чалышып туруу); *şaka-şakalaşmak* (тамаша-тамашалашуу); *iyi-iyileşmek*(жакшы-жакшы болуп кетүү) ж.б.

Кыргыз тилиндеги -а формасындагы этиштер менен атоочтук уңгу мааниси боюнча бири-бирине жакын болсо, этиш атоочтук түшүнүктүн грамматикалык жагынан эле этишке айланган түрү болуп калат: түз-түзө, бош-бошо, оюн-ойно, кыйын-кыйна, тең-теңе, чың-чыңа ж.б.

Түрк тилинде кыргыз тилиндегиден айырмаланып **-а,-е** мүчөлөрүн жогорудагыдай мисалдардан кезиктирүүгө болбойт. **-а,-е** мүчөлөрү түрк тилинде заттан жана сын атоочтон этиш жасоочу мүчөлөргө кирет. Мисалы:*yaş+a-yaşā* (жаш-жаша), *kan+a-kana* (кансыроо) ж.б. *Dışarıda hava çok sıcak olduğu için eve girdiği zaman burnu kanadı* (Сыртта аба-ырайы өтө ысык болгондуктан үйгө кирээри менен мурну канады). *Üniversiteyi bitirdiği yılları teyzesinin evinde yaşadı* (Университетти бүтүрүп жаткан жылдары таежесинин үйүндө жашап жүрдү) ж.б.у.с. мисалдардан кезиктирүүгө болот.

-сы,-си,-сын,-син мүчөсү.

-сы,-си мүчөсү-этишти жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири. Мунун жардамы менен этиш азыркы кыргыз тилинде атоочтон жана этиштин атоочтук формаларынан жасалат.

-сы мүчөсү төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1)Бир нерсени каалагандыкты, самагандыкты билдирет, бирок -сы мүчөсүнүн бул маанисинин анча өнүмдүү эмес; бул мааниси боюнча -са (сууса, эңсе) мүчөсү менен жакындыгы бар:өгөйсү ж.б.

2)Өзүн сөздүн уңгусу билдирген маанидегидей кылып көрсөтүү, ошондой ишти иштегендей болуп көрүнүү, же ошол абалдагы башка бирөөнү туурагандыкты билдирет, бул мааниси -ган формасына жалганганда ачык билинет:келгенси, көргөнсү, уктагансы, анткорсу ж.б.

3)Атоочтуктун -ган формасы менен айкашканда -сы мүчөсү болжолдоону да билгизет. Мындай учурда -сы мүчөсү айкын өткөн чактын -ды формасы менен бирге колдонулуп, 3-жакта айтылат: келгенсиди-келгендей болду; айткансыды-айткандай болду ж.б.

-ча,-чы мүчөсү.

Кыргыз тилинде -ча,-чы мүчөсү аркылуу жасалган этиштердин жарымынын гана уңгулары маанилүү болбосо (курча-кур), калгандарынын уңгулук бөлүктөрү азыр өз алдынчалыгын жоготушкан, өзүнчө сөз катары колдонулбайт. Ошондуктан -ча,-чы формасы өлүү мүчөлөрдүн составына кирет.

-ча, -чы формасындагы этиштердин жасалышы үчүн атоочтор көрүнүктүү ролду ойной алышкан эмес, бул типтеги этиштер өтө эле аз. Алардын уңгуларын семантикалык типтерине карата төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот.

1)Уңгулары каражат, нерсе маанисиндеги этиштер: өлчө, курча ж.б.

- 2) Уңгулары процесс маанисиндеги этиштер: чымчы, жалчы ж.б.
- 3) Уңгулары белги маанисиндеги этиштер жокко эсе: арчы ж.б.
- 4) Уңгулары мейкиндик маанисиндеги этиштер да анча көп эмес: өкчө (өксө-өйдө көтөрүлүү, өйдө ыргытуу) ж.б.

-сыра,-ымсыра мүчөсү.

-ымсыра мүчөсү кыймыл-аракеттин жарым-жартылай болгондугун билдирет, уңгу аркылуу берилген түшүнүккө окшоштуруп, ошону туурап көрсөтөт.

-ымсыра мүчөсү—морфологиялык түзүлүшү жагынан татаал мүчө: ымсыра морфемаларынын айкалышынан турат. Мисалы, күлүмсүрөдү-күлүп жаткандай көрүндү ж.б.

-ымсыра мүчөсүнүн составындагы -ым—этиштен атооч жасоочу мүчө. Сырткы түзүлүшү жагынан жогорудагы -ымсыра менен атоочко жалгануучу -сыра мүчөсү окшош.

Кыргыз тилинде -сыра атоочтук уңгуларга гана жалганат, “бир нерсенин жоктугун сезүү жана аны эңсөө” же “бир нерсени жоготуу, андан ажыроо” деген маанини билдирет. Биринчи маанисине: этсире, тузсура, жоксура, үйүрсүрө, жалгызсыра ж.б.; экинчи маанисине: кансыра, алсыра ж.б.

Жогорулардын негизинде мындай жыйынтык чыгарсак болот: кыргыз жана түрк тилдеринде мааниси жана чыгышы жагынан түрдүүчө болгон омонимдик эки -сыра мүчөсү бар; семантикасы жана этимологиясы боюнча да ар башка болгондуктан, булардын ар бири өз алдынча мүчө катарында каралат. Түрк тилинде –sa,-se мүчөлөрүн биз кыргыз тилиндеги –сыра,-ымсыра мүчөлөрүнүн ордуна колдонобуз. Мисалы биз жогоруда *күлүмсүрө* деген мисал келтирдик, түрк тилинде бул этиш *gülümse* деп аталат. Түрк тилинде бул мүчө кеңири колдонулбаса дагы кээ бир этиштерге жалганып жүрөт.

Жалпылап айтканда этиштин морфологиялык жол менен жасалышында кыргыз тилиндеги колдонулган мүчөлөрдү түрк тилинде да колдонот экенбиз.

Список литературы:

1. Абдуллаев Э. Азыркы кыргыз тили –Бишкек: Кыргызстан, 1998.
2. Бейшекеев Н. Кыргыз тили: Библиографиялык көрсөт – күч. 1969-1970.-Фрунзе : Илим, 1985.
3. Tuncay Ozturk. Turkce Ders Kitabı-Ankara, 2003.
4. Кононов А.К. Турецкий язык.-Бишкек: Кыргызстан, 1997-с.397-412.
5. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили : Фонетика жана лексикология. –Бишкек, 1999.

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДАГЫ СТУДЕНТТЕРДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК АКТИВДҮҮЛҮГҮНҮН ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ

Азыркы учурда жогорку билим берүүнүн педагогикалык теориясында жана практикасында педагогикалык ЖОЖдордун системасында окутуунун жаңы методдорун жана формаларын издөө байкалат, ал тандап алган кесибинде компетенттүүлүккө жетишүүдө таанып-билүү ишмердүүлүктө чыгармачыл активдүүлүктү, ошондой эле демилгелүүлүк, өз алдынчалык жана өжөрлүктү көрсөтүүгө жөндөмдүү инсанды калыптандырууга багытталган. Белгилүү болгондой, жогорку мектептин педагогикасы педагогиканын бир бөлүгү гана, ошондуктан жогорку мектеп аргасыздан өзүнүн идеяларынын методдору жана формаларын өнүктүрүү үчүн негиз катары илимий-педагогикалык ойлордун өнүгүүсүнүн тарыхында чогулуп, текшерилген окутуунун уюштуруу формалары жана методдорунун жыйындысын колдонууга мажбур. Ушундай идеялардын бири болуп билим берүү процессинде субъект-объекттик мамиледен субъект-субъекттик мамилеге өтүүнү болжолдогон инсанга багытталган мамиле эсептелет, аны ишке ашыруу азыркыга чейин теорияда дагы, практикада дагы татаал проблема бойдон калууда. Маанилүү деңгээлде бул, кээ бир окумуштуулар белгилегендей, бул мамиленин технологиялык аспектери адистер тарабынан жетиштүү деңгээлде иштелип чыккан эмес жана ар кандай пикирлердин болушу менен шартталат. Мисалы, В.И. Загвязинскийдин [1] пикири боюнча, ал инсанга багытталган мамиленин өтө эле укмуштуудай экендигине күмөн санайт, студенттердин физика, химия, математика, жадагалса психология жана педагогиканын фундаменталдык түшүнүк жана категорияларын абсолютташтырып, студенттердин өздүк түшүнүүсү зарыл» деп эсептеген. Андан сырткары, заманбап педагогикалык жана психологиялык сөздүк жана справочниктерде «инсанга багытталган мамиле» түшүнүгүнүн аныктамасы жок экен. Педагогикалык сөздүктөрдө «инсандык мамиле» түшүнүгүнүн аныктамасы гана берилген, ал тарбиянын өнүктүнөн караганда субъект-субъекттик процесстен алып түшүндүрүлгөн. Ушуга байланыштуу, инсанга багытталган мамилени студенттердин чыгармачыл таанып-билүү активдүүлүгүнүн өнүгүү процессинин методологиялык негизи катары карап жатып, аны заманбап окумуштуулардын пикиринен тартып, билим берүү процессинде таанып-билүү ишмердүүлүгүн уюштуруу аркылуу карап чыгуу зарыл. Мында биз «мамиле» түшүнүгүнө таяндык, ал И.А.Колесникова [2] жана Е.В.Титованын «Педагогикалык праксеология» окуу колдонмосунда берилген: «мамиле – бул теориялык жактан негизделген тигил же бул принцип, идеялардын ишке ашыруунун практикалык жолу».

Бүгүнкү күндө, А.А.Плигин [3] туура белгилегендей, заманбап билим берүү мыйзам ченемдүү инсанга багытталган (маңызы, максаты, баалуулуктары боюнча), технологиялык (уюштуруу процесси жана натыйжага жетишүү гарантиясынын мүнөзү боюнча), ички субъекттүү (процессти башкаруу ыкмалары жана окутуунун сапаты боюнча), тең укуктуу-кооперативдик жана көп дистанциялык (ишмердүүлүктүн бардык субъекттеринин өз-ара байланышы жана алысташы боюнча), системалык (өзүнчө элементтердин ички байланышы боюнча), вариативдүү (уюштуруучулук-педагогикалык ишке ашыруунун формалары, ыкмалары жана моделдери боюнча), экологиялык (субъекттерге жана айлана-чөйрөгө болгон мамиле боюнча), фундаменталдык (илимий салттарды сактоо жана маданияттын базалык элементтерин кристаллдаштыруу боюнча), ийкемдүү (жаңылоо жана өзгөртүү киргизүүнүн ылдамдыгы боюнча) билим берүүгө айланууда. Айтылгандардын контекстинде В.В. Сериковдун [4] «Билим берүүдөгү инсандык мамиле: концепция жана технологиялар» эмгегине кайрылалык, анда ал окутуудагы инсандык мамилени төмөндөгүчө аныктайт:

1) билим берүү процессинин субъектилеринин баарлашуусунун этикалык-гуманисттик принциби; 2) педагогикалык процесстеги инсандык жаңылануулардын инсандык механизмдерин ачып берген, өзүнүн инсанын ачууга жетишүүгө багытталган түшүндүрмө принциби; 3) негизги максат болгон инсандын тегерегиндеги педагогикалык ишмердүүлүктүн багыттарынын синтезинин принциби; 4) билим берүү процессиндеги инсандын эркиндик принциби анын приоритеттерди тандоо маанисинде, билим берүү «маршруттарынын» маанисинде, үйрөнүүчү мазмунду өздүк, инсандык кабыл алуунун калыптануусунун маанисинде; 5) билим берүүдөгү индивидуалдуулук приоритети; 6) индивиддин өздүк инсандык касиеттеринин пайда болуу жана өнүгүүсүнө багытталган белгилүү педагогикалык процесстин түзүлүшү. Мындай мамиледе таанып-билүү ишмердүүлүгү, көрүп тургандай, салттык көркөмдүүлүгүн жана тышкы регламенттүүлүгүн жоготуп, жаштардын табигый ишмердүүлүгүнө жакындайт. Бул позиция билим берүүнүн инсанга багытталган концепциясын бүтүн педагогикалык системанын парадигмасы катары карайт, анын ишке ашуусу студенттин инсандык

функциясын өнүктүрүүнүн зарыл шарттарын түзөт, анын ичинде максат жана ыкмаларды тандоо, өзүнүн «Мен» концепциясын таануу, ага маанилүү болгон иште жоопкерчиликти жана автономиялуулукту көрсөтүү. Мындай билим берүү өзүнүн алдында белгиленген касиеттери менен инсандын калыптануусун милдет кылып койбойт, ал өзүнүн интеллектуалдык потенциалы жана жөндөмдөрүнө дал келген студенттин мүмкүнчүлүктөрүн толук ишке ашыруу шарттарын коёт. Билим берүүнүн инсанга багытталган теориясынын негизги милдети катары В.В. Сериков тарабынан инсан ийгиликтүү керектелип, иштеген чөйрөнү моделдөө аныкталат. Ошентип, В. В. Сериков сунуштаган инсанга багытталган концепциянын максаты болуп индивиддин төмөнкү функцияларынын толук кандуу өнүгүшү үчүн шарт түзүү : тандалуучулук (тандоого жөндөмү), рефлексия (өзүнүн ишмердүүлүгүн баалоо билгичтиги), болумуштук (жашоо маңзын издөө жана чыгармачыл башатты кошуу), калыптандыруучу функция («Мен» образын калыптандыруу), инсандын жоопкерчилиги жана автономиялуулугу. Мында билим берүү процессинин негизги мүнөздөмөсү жана инсандык-мазмундук деңгээлге өтүүнүн көрсөткүчү болуп, окумуштуунун пикири боюнча, диалог принциби эсептелет, ал студенттин инсандык тажрыйбасынын байуусуна көмөктөшөт. Буга байланыштуу В.А. Петровскийдин көз карашын карап көрсөк болот, ал боюнча билим берүү процессиндеги инсанга багытталган мамиленин маңызы төрт түзүүчүнүн биримдигиндеги активдүүлүктүн субъекти катары адамдын жаралуусунда турат: табияттын, адам маданиятынын, башка маанилүү дүйнөнүн, адамдын аң-сезиминин. Окумуштуу далилдегендей, инсандын умтулуулары чексиз кайра өндүрүү жана баалуулук сапаттарына ээ болуу үчүн инсанга багытталган чөйрөнү уюштуруу зарыл. Буга кошумчалап, В.А. Петровский [5] төмөнкү проектирленген инсанга багытталган мамиленин мүнөздөмөлөрүн аныктайт: студенттин уникалдуу тажрыйбасын культивациялоо; биргелешкен тажрыйбанын баалуулугун таануу «окуялар (бир адамдын башка бир адамга таасири биргелешкен тажрыйбасынына ээ болууда, резонанска жетишүүдө, чагылдырылган эффектте көрүнөт); «тажрыйбанын универсалдуулугу». Бул менен Э.Ф. Зеердин пикири дал келет, ал инсанга багытталган билим берүүнү окуучунун жеке тажрыйбасына багытталган субъекттин билим берүүсү катары аныктайт. Ал адилеттүү эсептегендей, инсанга багытталган билим берүү студент жана педагогдун ортосундагы өз-ара аракеттенүүсүн уюштурууга негизделген, бул учурда билим берүү процессинин субъекттеринде өзүн-өзү билим берүү, өзүн-өзү аныктоо, өзүн-өзү көрсөтүүгө жөндөмдүүлүктөр өнүктүрүү үчүн оптималдуу шарттар түзүлөт». Мындай идеяларды И.Б. Котов, Е.Н. Шияновдун эмгектеринде жолуктурууга болот. Ошентип, инсанга багытталган мамиле биринчи планга коюучу нерселер: көңүлдү билим берүү процессинин бардык катышуучуларынын субъекттик тажрыйбасына, үйрөнүлүүчү тажрыйбага таянууга, окутуучу менен студенттин ортосундагы билим жана тажрыйба алмашуунун баалуулугун таанууга буруу. Бирок мында белгилей турган нерсе, студенттин субъекттик тажрыйбасын эске алып, билим берүү катышуучуларынын ордун жана ролун ачуучу жана аныктоочу процессуалдык аспектилерин билим берүү процессинде андан кем эмес ойнойт. Билим берүүнүн инсанга багытталган концепцияга теориялык мамиленин борборунда (Е.В. Бондаревскаянын концепциясында) студентти маданияттын субъекти катары өнүктүрүү жана тарбиялоону коюуга болот, анткени ал «алып жүрүүчү, сактоочу, колдонуучу, жаратуучу» Бул учурда инсанга багытталган мамиленин максаты автор тарабынан «адамдын калыптанышы... анын кайталангыс индивидуалдуулугу, чыгармачыл башатына» көмөктөшүүчү катары ачылат. Ушул жерде педагогикалык чындык Е.В. Бондаревскаянын концепциясында маданият жаратуучу чөйрө катары берилет, анда негизги баалуулук – окуучунун инсаны, ал окуунун субъектиси катары гана каралбастан, ошондой эле жашоонун субъектиси катары да аныкталат. Бул студенттин интеллектуалдык (кесиптик) гана өнүгүүсү жөнүндө эмес, ошондой эле жетиштүү деңгээлде инсандык-маанилүү өнүгүүсү жөнүндө сөз болууга мүмкүндүк түзөт. Эгер И.С. Якиманскаянын теориялык изилдөөлөрүнө кайрылсак, анда аларга ылайык, инсанга багытталган мамиле (анын аныктамасы боюнча бул субъекттик-инсандык мамиле), ар бир студентке өзгөчө, окшобогон, кайталангыс инсан катары мамиле жасоо эсептелет. Бул мамилени ишке ашырууда, автордун ою боюнча, иш, биринчиден, системалуу болуш керек, окутуунун бардык баскычтарын камтыш керек. Экинчиден, ар бир студенттин жекече тандоочулук көрүнүшү, анын туруктуулугу үчүн шарттардын түзүлүшү эске алынган өзгөчө билим берүү чөйрөсү зарыл. Үчүнчүдөн, атайын даярдалган окутуучу керек, ал инсанга багытталган билим берүү жана окутуунун максаттары жана баалуулуктарын түшүнөт. Бул мамиледе, жогоруда сүрөттөлгөндөй эле, ишмердүүлүктүн субъекттүү тажрыйбасы сыяктуу инсандын өнүгүү факторуна өзгөчө маани берилет, ал инсанга гана таандык болгон мүнөздөмөлөрдү студенттин чыгармачыл таанып-билүү активдүүлүгүнүн өнүгүүсүнүн динамикасынын жана жөндөмдөрүн эске алуу менен анын өзгөчөлүктөрүн билүүгө негизделген жана жеке мүнөзгө ээ болгон билим берүү программаларынын жекелештирүү шарттарында натыйжалуураак калыптанат. Ошентип, жалпылаштырылган түрдө И.С. Якиманская [6] боюнча инсанга багытталган

билим берүү – бул студент-субъекттин өзгөчөлүктөрүн айкындоочу окутуу, ал жаш адамдын өзгөчөлүгүн, ошондой эле субъекттик тажрыйбасынын өзгөчөлүгүн тааныйт, жана мында психологиялык-педагогикалык таасир этет. Ушул контекстте инсанга багытталган мамиле окутууда жекече мамилени камсыздаган, теориялык дифференциациясынын эске алуу менен илимий билимди өздөштүрүүнү уюштуруу менен байланышкан.

Дидактикалык мамиленин негизинде курс боюнча предметтик дифференциация жатат, ал ар түрдүү предметтик мазмундагы материал менен иштөөдөгү студенттин каалаган артыкчылыктарын айкындоого, тереңдетип окутууга кызыгууга, предметтик жана кесиптик ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрү менен иштөөгө жаштардын көңүлүн бурууга багытталган. Предметтик дифференциацияны проектирлөө окуу материалынын татаалдыгы жана көлөмүн эске алууга негизделет (жогорку/төмөнкү татаалдыктагы тапшырмалар). Натыйжада, окутуунун уюштуруунун каражаты катары студенттердин чыгармачыл таанып-билүү активдүүлүгү эсептелет, аны инсанга багытталган мамиленин алкагындагы негизги компонент катары кароого болот. Мында, А.В. Хуторской эсептегендей, философиялык-педагогикалык негиздердин билим берүү максаттары жана технологиялары инсанга багытталган мамиле өзүнүн негизине табияттык, өнүктүрүүчү, көйгөйлүү, эвристикалык ж.б. башаттарды камтыйт, алар студентке эки альтернативадан тандоо кырдаалында тыштан кабыл алган максаттарга жана өзү аң-сезимдүү койгон максаттарга жетишүүгө умтулууга көмөктөшөт. Буга байланыштуу, инсанга багытталган мамилени студенттин окуу жана кесиптик ишмердүүлүктөрдө өзүн-өзү уюштурууга болгон жөндүмдөрүнүн калыптануусунун педагогикалык шарттары, өзүн-өзү өзгөртүүгө өнүктүрүүгө болгон жөндөмдөр катары кароого мүмкүн. Бул учурда окутуучунун ролу болуп, зарыл болгон сапаттарды калыптандыруу үчүн шарттарды түзүү эсептелет. Л.О. Абрекова студенттин инсанын билим берүү процессинин борборуна коюп, анын объекттүү позициясын субъекттүү позицияга айландырган технологиялык стратегиясын колдонуу позициясынан инсанга багытталган мамилесинин маңызын ачып берет. Б.С. Братусь бул мамилени «өнүгүү» ишмердүүлүгүн ишке ашыруучу өз-ара аракеттенишкен бир нече субъекттеринин болушу менен байланыштырат. А.В. Хуторской [7] инсанга багытталган мамилени төмөнкү жоболор менен аныктайт: 1) ар бир студентке окуу дисциплиналарын өздөштүрүүнүн жеке билим берүү траекториясын түзүү мүмкүндүгү пайда болот; 2) ар бир студентке фундаменталдык түшүнүктөр жана категорияларды түшүнүүгө өздүк көз караштарды түзүүгө мүмкүндүк, окуу темпин, билим берүү милдеттерин чечүүнүн форма жана методдорун, көзөмөлдөө, рефлексия жана өзүн-өзү баалоо ишмердүүлүгүнүн ыемаларын жекече тандоого укук берүү керек». Ушундан талкуулануучу көйгөйдүн планында А.В. Хуторский тарабынан формулировкаланган инсанга багытталган мамиленин жоболору сөзсүз кызыгуунун жаратат: ар бир студенттин баалуулугунун уникалдуулугун таануу; ар бир студент жана окутуучу тарабынан ар бир башка адамдын баалуулугунун уникалдуулугун таануу; ар бир студент, башка адамдын уникалдуулугун таанып жатып, ал менен гумандуулук негизде өз-ара аракеттенүүсү керек; жеке же коллективдүү түрдө түзүлүүчү билим берүү продукциясы студентти жокко чыгарбайт, ал маданий-тарыхый жетишкендиктер менен салыштырат; студент тарабынан алынган билим берүү натыйжалары рефлексивдүү түрдө өзү тарабынан кандай айкындалып, бааланса, окутуучу тарабынан да ошондой бааланат, билим берүүнүн максаттары менен дал келген жекече формулировкаланган студенттин максаттарына карата ж.б. А.В.Хуторскийдин «окуучунун жеке билим берүү траекториясы» аныктамасы да оң баага ээ, ал инсанга багытталган мамиленин методологиясында негиздөөчү болуп эсептелет.

Колдонулган адабияттар:

1. Загвязинский В.И. Теория обучения в вопросах и ответах. – М.: Академия, 2006. -160 с.
2. Колесникова И.А. Педагогическая праксеология. – И.: ИЦ «Академия», 2005. – 198 с.
3. Плигин А.А. Личностно-ориентированное образование: история и практика. Монография. – М.: «КсП+», 2003. – 223 с.
4. Сериков В.В. Ориентация на личность как парадигма современного образования //Гегарлт (Просвещение). – 1998. – №1.
5. Петровский, В.А. Личность в психологии: парадигма субъективности – Ростов/Дон: Феникс, 1996. – 260 с.
6. Якиманская И.С. Технология личностно-ориентированного обучения в современной школе. – М.: Сентябрь, 2000. – 278 с.
7. Хуторской А.В.: Современная дидактика: учебник для вузов. – СПб., 2001. - С. 277

ЛЕПТІ СӨЙЛЕМДЕРДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК МАҚСАТ

Күнделікті өмірдегі коммуникативтік сұранысқа сай көркем дискурс құрылымдарының өзгеріп отыруы онда көптеген ауызекі сөйлеу тіліне тән синтаксистік құрылымдардың пайда болуына әкеліп соғады. Парцелляция, қайталаулар, сұрақ-жауап, жақсыз сөйлем т.б. осы құбылыстың нәтижесі.

Ал көркем дискурсты ұйымдастырудың екінші жолы онда синтаксистік құрылымдардың болуы, сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің болуы, айқындауыштың болуы сияқты мәтіннің композициялық құрылымдарының нақты ережелерін сақтай отырып жасалады.

Бұл екі жағдайда да жазушы (продуцент) реципиентті өзінің баяндауларына қызықтыра білуі керек, оған эмоционалдық тұрғыдан әсер етуі керек. Сол себепті жазушы оқырманға эмоционалды әсер ететін барлық тәсілдерді қолданады.

Баяндаушы – автор шығармадағы сюжеттік құрылымдарды жазу кезінде өзінің әдеби ойларын сәтті қолдана алады. Оқиғалардың шиеленісуі оқырман ынтасын арттыра түсері хақ. Әдеби шығармадағы негізгі әрекеттің шиеленісе өрістеуі оқырман тарапынан әртүрлі эмоциялық әрекеттерді туғызады. Оқырман шығарманы ары қарай оқымас бұрын оның ойында әртүрлі болжамдар туа бастайды, кейде ол болжамдар автордың шығармасымен сай келмеуі де мүмкін. Осылайша творчестволық «мимен ойнау» әдісі туындайды [1,138], бұл әдіске сөйлеу актісі кезінде адресат та қатысады.

Реципиенттің оқыған шығармасына эмоционалдық реакциясын туғызу тілде экспрессивтік синтаксис арқылы жүзеге асады.

Лингвистикада эмоционалдық конструкциялар – сөйлем жеке коммуникативтік типтер деген пікір бар [2,98]. Эмоционалдық конструкцияларды құрылымдық, мағыналық, прагматикалық және функционалды-стилистикалық тұрғыдан сипаттауға болады. Алайда эмоцияны білдірудің тілдік құралдары алуан түрлі.

Экспрессияны білдірудің айқын бір түрі – леп белгісі.

Леп белгісі әскери командалар, жарнамалар, ресми құттықтаулар, түрлі хабарландырулар, плакаттар сияқты кейбір кездерде ғана эмоционалды айтылымдардың иллокутивті индикаторы бола алмайды. Мысалы: Оңға бұрыл! Сапқа тұр! 25-қазан күні «Өнер» мұражайында Ә.Қастеев еңбектерінің көрмесі болады. Келіңіздер! Көріңіздер! Құрметті ұстаздар! Сіздерді ұстаздар мерекесімен құттықтаймыз! деген сөйлемдердегі леп белгісі эмоционалды айтылымның иллокутивтік индикаторы қызметін атқарып тұрмағаны белгілі.

«Леп белгісі жазба тілде белгілі бір мәннің, алдымен, айқын көрінетін эмоциялардың (қуану, ренжу, таңдану, таңырқаудың т.с.с.) грамматикалық көрсеткіші тәрізді қызмет атқарады» [3,11].

Леп белгісі бар сөйлемдер экскламативті сөйлемдер деп аталады, олар айтушының немесе жазушының жоғары эмоционалдық екпінін білдіреді. Лепті сөйлемдер сөйлеу актісінің ерекше типі – экспрессияға немесе эмотивке жатады және ол қандай да бір іс-әрекетке қатысты индивидтің психологиялық жағдайын сипаттауға бағыттылады [4,413]. Лепті сөйлемдер айтушының оқиғаға эмоционалдық қатысын білдіреді. Айтушының эмоционалдық қатысына жек көру, мысқыл, аяушылық, сенім, мақтан тұту, қуаныш т.б. секілді эмоционалдық бағалаулар жатады.

Ашу-ызаны, жек көруді білдіретін жағымсыз экспрессивті лепті сөйлемдер:

– Жек көрем!..– деді Ай-Шешек жаңа бетін жапқан бұрымды сілкіп лақтырып тастап, – Жек көрем сенің Ділшатыңды!– деді тістеніп. Өңі боп– боз еді. (М. Мағауин, Алдаспан, 26-б).

Жан ашырлық, аяушылықты білдіретін экспрессивті лепті сөйлемдер:

– Кешір, сұлтаным, байғұс баланы,– деді Ай-Шешек Ораз-Мұхамедке қиыла қарап (М.Мағауин, Алматы,37-б).

Ризалық, таңдануды білдіретін экспрессивті лепті сөйлемдер:

Сонда сокпа– сокпа ой арасынан, үздік-үздік сөз астарынан лып– лып, жылт– жылт сезім шыпшып шыға береді. Ғажап! (З.Қабдолов. Арна).

Кез келген айтылым лепті сөйлемге айналуы мүмкін. Сол себепті лепті сөйлемдерді узуалдық және окказионалдық деп екіге бөлген дұрыс. Узуалдық лепті сөйлемдерге нақты модельдер арқылы жасалатын айтылымдарды жатқызсақ, окказионалдық экскламативтерге леп белгісінен басқа берілген конструкциялардың ешқандай релеванттық белгілері жоқ сөйлемдерді жатқызуға болады.

Лепті сөйлемдердегі коммуникативтік қарқын (интенция) – айтылым мазмұнына субъективті–эмоционалды қатынасын білдіру. Сондықтан кейбір лингвистер лепті сөйлемдердегі коммуникативті қарқын өзінің тұлғасына қарай эмоционалдық айтылымдармен бірдей деп есептейді [2,98]. Дегенмен әскери командалар, ұрандар, құттықтаулар, формальдық клишелер лепті сөйлем арқылы беріледі де, экскламативке жатқанымен, экспрессивті конструкцияларға жатпайтыны белгілі.

Ұлы Жеңістің 70 жылдығы құрметіне арналған салтанатты шеруді ашық деп жариялаймын! Ұлы Жеңістің 70 жылдығы құтты болсын! Ура, ура, ура! деген сөйлемдерде көтеріңкі қарқын басым болғанымен, экспрессивтік бояу айқын берілмеген.

Экскламативті сөйлемдердің негізгі сипаты оның дауыс ырғағында, көтеріңкі екпінмен, интонациямен айтылуында болып келеді. Мұндай сөйлемдер негізінен қуану, ренжу, таң қалу, сүйіну, шаттану секілді эмоционалдық әсерді көрсетеді.

Интонация сөз мағынасын ажарландырудың экспрессивтік тәсілдердің бірі ретінде қолданылады. Айтылымдағы экспрессивті синтаксис лепті екпінде көрініс табады, соның әсерінен оның эмоционалдық мәнері арта түседі. Интонация айтушының өзі баяндап, суреттеп отырған оқиғаға, құбылысқа, адамға деген түрлі қатынасын (күйінішін, ризалық сезімін, ренішін, кейістігін, таң қалуын т.б.), көзқарасын білдіреді, айтушының ішкі сезімінен, жай– күйінен хабардар етеді. Сондай-ақ «интонация жазғанда кейде қалам маңайлай алмайтын, әсіресе эмоционалдық, экспрессивтік сипаттағы реңктерді бере алады» [5, 20].

– Ақтөкем!.. Жаным!!! (Құмарова.Ш. Әйел шырағы).

– Асан! Қайран бауырым! Қайтып қана, қайтып қана!...

–Апа-ау, Асан ағамнан айрылдык! (Құмарова.Ш. Әйел шырағы).

Бұл екі мысалдағы экспрессивтік мән екі түрлі.

Ақтөкем! Жаным! деген сөйлемде жан тәнімен құлай сүйген адамның мөлдір сезімі, махаббат сезімі, күйдіріп– жандырған махаббат баяндалса, ал екінші мысал жақынынан айрылып, қайғыдан қан жұтқан адамның жан айқайы. Өзегін өртеп, өкініштен у ішердей, күйдіріп– жандырған өксік. Екі мысалда да күйдіріп– жандырған сезім: бірі– қуаныш, бірі– қайғы. Демек, екі мысалдағы интонация да екі түрлі: бірі – жүректің нәзік қылын тербеген махаббат сезімін сипаттау, бірі – тағдырдың ісіне шарасыздық, қайғыру сезімін білдіру.

Б.Момынова сөйлеу әрекетінде кездесетін синтагмалық құбылыстың –сөйлеу кезінде бірінен кейін бірі тізбектеліп келетін ең аз дегенде екі немесе одан да көп тілдік элементтердің тіркесіп келуі немесе кірігуін – үш қырын көрсе: а) лексика– семантикалық, б) синтаксистік, в) интонациялық (6,346), академик Қ.Жарықбаев : «Эмоционалдық жағдайлар... сөздің интонациясы мен тембріне, дикциясы мен паузасына да өзгерістер енгізетін мысалдар көп» екендігін баяндайды [7,195].

Ал ғалым С. Негимов: «Қалқам» деген сөзді бірнеше интонациялық реңкпен айтып, мағынасын сан қилы өзгертіп жіберуге болады. Мысалы, жұмсақ, нәзік, мейірімді, реніш, кекесін, құрмет...» – десе [8, 24], интонацияның сөйлемнің фонологиясындағы әуез, ырғақ, саз екендігін, оның сөйлемдерде әртүрлі синтаксистік мағынамен қоса, эмоционалды және экспрессивті категорияларды да білдіретіндігі туралы О.С.Ахманова да айтады [9,180]. Сонымен қатар О.С.Ахманова өз еңбектерінде интонацияны он түрге жіктейді: аффектілік, айырым, тұжырым, хабарлау, ұғыну, ескерту, себепті білдіретін, қарсылықты білдіретін, жіктеу және фразалық [9, 181].

1. – Қожа, Қожатай! Әкем– ау, сен бүгін сабағыңа бармаушы ма едің? (Б.Соқпақпаев).

2. – Қожатай, тамағыңды іше ғойшы, шыбыным (Б.Соқпақпаев).

3. – Өркенің өссін, балам! Атың кім?

– Ақнұр.

4. Жарайды, менің Мұратым! Нағыз жігіт! (Б.Соқпақпаев).

5.— Мынаны бүлдірген кім?

– Самал.

– Самал?!..(Балдырған)

6. – Қайтем сені?! Қайтем!... (Б.Соқпақпаев).

Берілген сөйлемдердегі экспрессивтік мән сөйлемге әртүрлі интонациялық реңк беру арқылы жүзеге асуда. Бірінші сөйлемде сұраулық мән хабар алу мақсатын көздеп тұр. Анасының баласының әлі сабаққа жинала қоймағанына таңданыс, сабақтан кешігіп қалмас па екен деген алаңдаушылық басым болса, екінші сөйлемдегі қаратпа сөз ананың балаға деген қамқорлық сезімін білдіріп тұрған хабарлау мәнге ие. Дәл осындай хабарлау мән

– Өркенің өссін, балам! Атың кім?

– Ақнұр деген сөйлемге де тән. Бірақ бұл екі хабарлы сөйлемдердегі интонация бірдей емес. Алғашқы сөйлемдегі хабарлау еркелету сезімін білдірсе, екінші хабарлы сөйлемдегі қаратпа баяндау сипатына ие. Кішкене қыздың іштей қобалжуын көрсетеді.

Шәкірт жеңісі – ұстаз жеңісі. Кез келген ұстаз өзі баулыған шәкіртінің жеңісіне қуанбай қоймас. Ол – ұстаз еңбегінің жанғаны. Ұстаз шәкіртін жеңісімен құттықтау арқылы өзін де құттықтауда. Осы қуаныш, мақтаныш, ризалық сезім жарайды, менің Мұратым! сөйлемінен көрініс табуда. Лебіздегі қуаныш сезімі көтеріңкі интонация арқылы беріліп, сөйлемге экспрессивтік мән беріп тұр.

— Самал?!..Сынып ішіндегі ең жуас, ең кішкентай, бұйығы қыз Самалдан мұндай қылық шығуы мүмкін емес. Құмыраны бір сындырса, бұзық Асан сындырса етті? Ал, Самал? Қалай? Қағас естідім бе? Естіген жаңалыққа таңдану, таңырқау сөзге ерекше интонация жүктеп тұр.

— Қайтем сені?! Қайтем!... (Б.Соқпақпаев). Соғыстан кейінгі ауыр жылдар. Үйдің де түздің де бар ауыртпалығы жалғыз өзінің басына түскен ана өмірі. Қиыншылықтан қажыған әйел шарасыздығы. Қиналғанда тірек болар жалғыз ұлдың қылығына күйіну. Бала мінезін ғана емес, өмірді де қалай жақсартуға болады?

Осыншама сезімнің бәрін автор бір ғана сөйлемнің ішіне, сөйлемді оқуда қолданылатын интонация шеңберіне сыйдырып тұр. Автор интонацияны сөйлемге экспрессивті реңк берудің бір құралы ретінде шебер пайдалана білген.

Ұ.Шүленбаева: «Интонация – сөйлемде синтаксистік мағына білдіруші және сөйлемге эмоционалды– экспрессивтік реңк беруші құралдардың бірі. Интонация хабарлау, сұрау, бұйыру, салғастыру, түсіндіру, шақыру, қыстырмалау, қобалжу, қуану, таңырқау» мәнде болатындығын айта отырып, интонацияның хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты сөйлемдердің бір-бірінен айырмашылықтарын білдіретін бірден– бір көрсеткіш екендігін мынандай мысалдармен дәлелдейді: «Бүгін күн өте суық» деген сөйлемді хабарлап та, қобалжып та, сұрап та айтуға болады, тек оларға лайықты әуен (интонация) берілсе жетіп жатыр. Сондықтан да интонация сөйлеммен бірге туып, бірге қайнайтын, оның ажырамас бір бөлігі болып табылады», – деп қорытындылайды [10,159].

3.Базарбаева интонацияның қызметін былайша бөліп көрсетеді:

1) сөйлеудің жалпы коммуникативтік түрлерін анықтау;

2) жеке коммуникативтік типтерін ажырату;

3) мазмұнның өзгешеліктерін ажырату;

4) сөйлемдерді, синтагмаларды бір– бірінен ажыратып, бөліп алу;

5) әр түрлі эмоцияларды дифференциялау функциялары [11,107]. Сөйлемдегі екпіннің маңыздылығы туралы 3.Базарбаева былай дейді: «...интонацияны сөйлемдердің түрлерін түзуде олардың синтагмаларын ажыратып, сөз тізбектерін синтаксистік қызметі мен мазмұнына қарай топтастырып түсінікті ететін, түйіндеп айтқанда, сөйлемдерді адам қоғамының қатынас құралына айналдырып, адамдардың бір-бірімен түсінісуін қамтамасыз ететін негізгі құралдардың бірі деп санауға болады» [11,108].

Лепті сөйлемдер негізінен ауызша қатысымға жататындықтан, әдеби шығарма авторлары оны кейіпкерлердің диалогтарында да жиі қолданады. Сонымен қатар экскламативтер қаратпаларда көрініс табатын репликалардың бір бөлігі болып табылады.

Қаратпа өзі жеке тұрғанда мәтінде эмотивтік деңгейге ие емес, алайда экскламативті сөйлемдердің құрамында ол сөйлеушінің жоғары эмоционалдық күйін білдіруі мүмкін.

Көркем шығармада кейіпкердің көңіл күйін, ішкі сезімін, қуанышын, қайғысын, ренішін, күйзелісін қаратпа арқылы беру әдісі жазушы шеберлігінің бір көрінісі іспеттес. Қаратпа сөз сөйлеушінің көңіл күйін, сөйлеп тұрған адамның әрекетті қалай қабылдауын көрсетумен қатар, іс– әрекетке деген өз бағасын беруін де білдіреді. Х.Нұрмұқанов қаратпа сөздерге жалпы есімдер, жалқы есімдермен бірге «кейбір эмоционалды мәнді есім сөздердің де жұмсалатынын» айтқан [12,158].

– Шырағым, неге жүдеп жүрсің! (С.Мұқанов. Мөлдір махаббат. 154-б)

– Ақылдың емес, жүректің сөзі, сәулем!– деді шешем, бетіме бетін тақап. (С.Мұқанов. Мөлдір махаббат. 235-б)

Қаратпаның көмегімен кейіпкер өзін қолдайтын жақтас адам іздейді.

– Ал, апатай, онда өзін келтіре гөр ретін!– дедім.

– Тырысайын. (С.Мұқанов. Мөлдір махаббат. 154-б)

Прагматикалық көзқарас тұрғысынан кейіпкердің сөзі өзінің сүйіктісіне ыстық ықыласын білдіріп тұр.

– Кәне, мені осы арадан қағып алшы!– деді Бәтес биік күртіктің ық жағындағы құлама тік жардың шетіне жақындап.

– Кел, Бәтесжан!... (С.Мұқанов. Мөлдір махаббат. 98-б)

Айтылымның мағыналық жағы тек қаратпамен ғана шектелуде.

Төрге отырған нағашым сөйлер алдындағы даусымен тамағын кенеп ап:

– Қоқа!..– деп келе жатыр еді.

– Айтар сөзіңнің төркіні маған белгілі, Жақыпбек шырағым, – деді Қоңыр нағашымның сөзін бөліп. (С.Мұқанов. Мөлдір махаббат. 281-б)

Қаратпа сұқпаттасушының эмоционалдық жақтырмау деңгейін көрсетеді, содан кейін ғана айтылымның мағыналық жағы беріледі.

– Ә, кәрі қаншық!– деді әжеме төніп кеп, – бөлтірігің қолға түспегенімен сен түстің бе?... (М. Мағауин. Алдаспан. 26-б).

Экспрессивтік шарасыздық деңгейі сөйлеушіні бірінші өз серіктесіне арнап сөйлеуіне, өтініш білдіруін, көмек сұрауына, жалынуына мәжбүрлейді.

– Ойбо– ой, Қалеке– ай! – дедім мен даусымды созып, – ұзақ сонар болатын болды ғой бұл!.. (С.Мұқанов. Мөлдір махаббат. 301-б).

Көркем шығармада қаратпа көбіне адресанттың назарын аударуды мақсат тұтпайды, айтушының оған деген өз көзқарасын білдіреді, осылайша екі функция жүзеге асады: апеллятивтік және экспрессивтік [13, 304].

– Ей, шіркін өмір! Неткен қызық нәрсе едің!.. (Б.Соқпақпаев)..

Айтушы қаратпа арқылы өзінің тыңдаушысына эмоционалдық әсер етуге тырысатындығы, осылайша өз лебізінің маңыздылығын баса көрсеткісі келетіндігі белгілі.

Жұртым – ай, шалқақтамай сөзге түсін,

Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін (Абай).

Осылайша қаратпа әртүрлі сезімді (жек көру, жақсы көру, құрмет тұту, мақтан ету) білдіретін қосымша коммуникативтік жүктеме үстемелеп тұруы мүмкін [14,156].

Қаратпа кейіпкердің ішкі монологтарында кейіпкердің өз– өзімен немесе ойдан шығарған сырласымен сөйлесу кезінде де жиі қолданылады. Қаратпалардың бұлай қолданылуы тілде экспрессивті–эмоционалдық сипатқа ие.

Адам өзімен – өзі сөйлескен кезде өзін – өзі бағалау сипаты жүзеге асады, мұндай қаратпалар өзінің айтылуы тұрғысынан қыстырмаларға ұқсайды:

Бар тілекпен бір сапарға бет қойдым. Жазғырармысың, бұлдыр күн? Жазығым бар ма? Атам, анам, туған үйім, кеш мені! Бауырында өскен балапан бағын тілеп ұшам деді қияға. Кінәлімін бе, кәрі тас? Ойласаң менің мұнымды, ұқсаң керек барымды! (М.Әуезов. Еңлік– Кебек).

Қаратпа мәтінге көтеріңкі сарын беруі мүмкін. Мұндай қаратпалы лебіздер оқырмандарға эмоционалды әсер ететіні аян. Қалың елім, қазағым, қайран жұртым! (Абай).

Көркем шығармаларда қаратпаның көмегімен автордың кейіпкерге ирониялық қатынасын білдіруі де кездеседі.

– Ия, мырза, сүйіс өбейсін!– деді ол, қырбық кара мұртын биялайынан суырған оң қолының саусақтарымен сипай, маған жымия қарап.

Егер әлім келетін кісі болса, мен оны осы арада аттан аударып алар едім де, өлмешінің халіне келтіріп тепкілер едім (С.Мұқанов.Мөлдір махаббат).

Көркем шығармада, сондай -ақ, автордың өз оқырмандарына тікелей қаратып айтатын әдісі де кеңінен таралған.

Ал, қазақ, мешел болып қалам демесең, тағылімінді, бесігіңді түзе! Оны түзейін десең, әйелдің халін түзе!– деп, өзінен бұрынғы ілгерішіл ағартушы – демократтар тұрғысынан озық идея, ойшыл тұжырым ұсынады (З.Қабдолов. Арна).

Бұндай әдіс арқылы автор адресанттың назарын өзіне аударады, сөйтіп оқырманның қабылдайтын эмоционалдық әсерін күшейтеді, осылайша прагматикалық мақсатқа жетеді.

Бұндай әдіс автор мен оқырман арасында байланыс туғызады, жалған сөйлеу актісін квази–шындыққа айналдырады.

Қорыта келгенде лепті сөйлемдер құрылымдарының алуан түрлілігіне қарамастан, адресанттың жоғары эмоционалдық күйін білдіру үшін қолданылады да, прагматикалық көзқарас тұрғысынан экспрессивтік синтаксистік концепт болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Матвеева Г.Г. Скрытые грамматические значения и идентификация социального лица («портрета») говорящего, Диссер...доктора филол. Наук– Санк-Петербург.1993-319 с.2.Михайлов Л.М. Коммуникативная грамматика немецкого языка.-М: Высшая школа, 1994-256 с.

3.Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Ред. бас. З.Ахметов.– Алматы: Ана тілі; 1998.-384 б.

4.БЭС. Языкознание, 2000.

5.Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. Москва: Просвещение, 1965.-407 б.

6.Момынова Б. Синтагма. Қазақ тілі. Энциклопедия // Бас ред. Арын Е.М.– Алматы: « IDK-NIPO» Ред. Баспа орталығы, 1998– 508 б.

7.Жарықбаев Қ. Психология: оқулық.– Алматы:Білім, 1993.-272 б.

8.Негимов С. Шешендік өнер.– Алматы: Ана тілі, 1997.-206 б.

9.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, Москва: Советская энциклопедия, 1966.– 607 с.

10..Шүленбаева Ұ. Интонация. Қазақ тілі. Энциклопедия // Бас ред. Арын Е.М.– Алматы: « IDK-NIPO» Ред. Баспа орталығы, 1998– 508 б.

11.Базарбаева З.Интонация. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис.– Астана: 2002– 784 б.

12.Нұрмұқанов С. Сөз және шеберлік.-Алматы: Ғылым, 1997.– 288 б.

13.Глазкова Т.Ю. Обращения как средства создания экспрессивности в разговорной речи.// Научные труды МПГУ. Гуманитарные науки.-М: «Прометей» МПГУ, 2004.-304-307 с.

14.Давкин В.Д. Немецкая разговорная речь: Синтаксис и лексика.-М: Международ.отношения, 1965-256 с.

Орден С.

М.Жұмабаев атындағы №39 гимназия
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Иманалиева Ғ.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты.

ӘДЕБИЕТТЕГІ ӨМІР ШЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ («КАБУСНАМА», «ҚҰТТЫ БІЛІК» ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҰЛАҒАТ ҮНДЕСТІГІ)

Әдебиет – өмір шындығының көркемдік шешімі. Ақиқат өмірдің суреті, халықтың тағылымды тарихы әдебиетте өзінің сырлылығымен, көркемдігімен ерекшеленеді.

Әдебиетте адам образын жасаудың жолдары мен тәсілдері көп және әр алуан. Жазушы шын мәніндегі суреткер, шебер, зергер болса, сонда ол қолданған әрбір амал адам образын ашуға қызмет етеді. Жазушы қай кезеңде өмір сүрсе де, өмір шындығын өз шығармасының арқауы етері анық. Біз сондай шығармаларды орта ғасырлардағы жазба әдебиетінен іздедік.

Орта ғасыр жазба әдебиетіндегі аса бағалы педагогикалық мәні бар туындылар – «Кабуснама», «Құтты білік» еңбектері. Бұл екі еңбек те жалпы білім беретін мектептердің оқу бағдарламасында қарастырылатын шығармалар.

«Кабуснама» – XI ғасырда өмір сүрген Журжани әмірлігінің әміршісі, шығыс ойшылы Кейкаустың өзінің ұлы Гилан Шахқа арнап жазған дидактикалық сарындағы шығармасы. Өзінің қартайғанын баяндай келіп: «Менің дүниеде жиып-терген ең қымбат асыл заттарым – саған арнап жазған осы үгіт-насихат кітабым», - дейді.

Бұл еңбек 44 тараудан тұрады. Алғашқы 5 тарауы Аллаға, пайғамбарларға арналған мақтау сөздер, қалған тарауларының барлығы тәлім-тәрбие, өсиет-өнеге түрінде келеді.

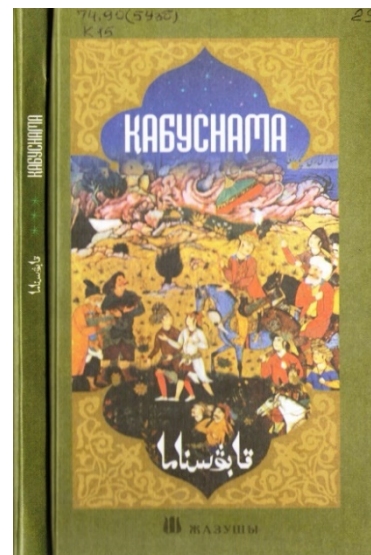
«Құтты білік» – XI ғасырда өмір сүрген Жетісу өңірінің белгілі ақыны Жүсіп Хас Хажиб Баласағұнның түркі халықтарына ортақ кітабы. Дастан 85 тарау, 13 мың тармақтан тұрады. Бұл дастан – әңгіме-аңыз ретінде баяндалатын даналық сөз, өсиет, ғибрат.

Жоғарыда аталған екі еңбектің авторы біреуі Иранда, бірі Қазақстан жерінде өмір сүргенімен, айтар ойлары, кейінгі ұрпаққа

берер тәлімі жағынан шығыс халықтарына ортақ мұра екендігі байқалады. «Кабуснама» мен «Құтты білік» еңбектері педагогикалық тәлім-тәрбие, өсиет-өнеге жөнінен бір-біріне өте ұқсас шығармалар. Авторлар туындыларын өзі өмір сүрген дәуірдегі ел өмірінің шындығына сүйеніп жазған. Дүниежүзіндегі озық ойлы ғалымдардың бәрі де бұл екі еңбекті даналық дастан ретінде қабылдады.

Оның айғағы – екеуі де шығыс халықтары мәдениетінің ескерткіші болғандықтан ондағы көтерілген тәрбиелік мәселелер де бір сарындас екендігінде. Ал тәрбие – бұл – өмірлік қағида, өз құндылығын қай дәуірде жоймайтын ұлағатты ұғым.

«Кабуснаманы» өзбек, татар тіліндегі нұсқасынан Тұрсынәлі Айнабеков 1992 жылы аударған, ал «Құтты білікті» көне түркі тілінен Асқар Егеубаев 1986 жылы аударған. Біз осы нұсқаларды пайдалана отырып, ондағы тақырыптас, төркіндес мәселелердің мәнін ашуға тырыстық. Сол арқылы шығыс халықтары әдебиетінің бір-бірімен үндес, тақырыбы жағынан да, идеясы жағынан да мәнделген екендігін дәлелдеуді алдымызға мақсат етіп қойдық.

«Кабуснама», «Құтты білік» кітаптары – идеясы жағынан жалпы адамгершілік, гуманизм рухында жазылған, ақыл, өсиет, тәлім, тәртіп уағыздалатын дидактикалық шығармалар. Авторлардың ортақ мақсаты – ұрпаққа ұлағатты тәрбие беру.

Дастандардың кейіпкерлері көп емес. «Кабуснама» еңбегінде әңгіме әкенің балаға айтқан өсиеті түрінде өрбісе, «Құтты білікте» шығарма сюжеті Күнтуды-Әділдік, Айтолды-Дәулет, Өгдүлміш-Ақыл, Одғұрмыш-Қанағат төртеуінің өзара әңгімелесуі, сөйлесуі, кенесуі арқылы дамиды. Кейкаус қара

сөзбен, Жүсіп Баласағұни бәйіт өлендері арқылы өз ойларын көркемдеп жеткізген. Сол себепті де бұл еңбектер әдеби-педагогикалық шығарма болып есептеледі. Олардың әдебилігі – айтар ойларын көркем сөзбен астарлап жеткізуде болса, тәрбиелілігі – өмірде болатын барлық жағдаяттарды қамтуында. Біз шығармаларды талдауда ең бастысы авторлардың өмірлік ұстанымы мен сөз саптауын негізге алдық. Сол арқылы оқушыны өмірге бейімдеуде нені басшылыққа алатынын топшыладық.

Екі шығармадағы ең басты ұқсастықтар:

- Шығармаларда дін, әдеп, өнер, және даналықтың мәні жан-жақты сараланған.
- Екі еңбек те өсиет-өнеге түрінде жазылған.
- Екі еңбекте де әкесі баласына үгіт-насихат айтады.

Шығармадағы кейбір сәйкестіктерге жеке-жеке тоқталсақ:

Дін жөніндегі ортақ ойлары: «Кабуснаманың алғашқы бес тарауында, «Құтты біліктің» 1,2,3,50-баптарында Алла туралы, әулиелер, пайғамбарлар туралы айтылады. Мысалы: «Кабуснамада»: «Ей, перзентім, білгенің жақсы, Алланың бірлігін, барлығын мойындауға ықылас-сенімің берік болсын. Өйткені көп адамдар оны мойындамау салдарынан көңілі қараңғыланып азғындайды. Ал көңілі пәк таза жандар адаспайды» деген уағыз айтса,

«Құтты білікте»:

«Алла атымен айттым сөздің әлібін,

Жарылқаған, жаратқан бір тәңірім.

Саған өзге кіріге алмас, дарасың,

Әуелгі де, соңғы да өзің, сарасың,-деп Алланың бірлігін, барлығын мойындауды тапсырады.

Сөз қадірі, шешендік туралы: «Кабуснаманың» 7-тарауында: «Ей, перзентім, білгенің жөн, адам – үш түрлі, сөз – төрт түрлі болады. Адамдардың бірінші түрі – біледі және білген сайын білгісі келеді, бұлар ғалымдар тобына жатады. Екінші түрі – біледі, біле тұра білмеймін дейді, Бұлар – ұйқыдағы зұлымдар, олардан сақ болған жөн. Үшіншісі – білмейді және білгеннің тілін алмайды. Олар – ессіз, надандар. Бұл сияқтылардан аулақ жүру керек. Сөздің біріншісі – білуге де, айтуға да қажеті жоқ сөздер. Екіншісі – білуге де, айтуға да қажеті сөздер. Үшіншісі – білуге қажеті жоқ, бірақ айтуға болатын сөздер. Төртіншісі – білу керек, бірақ айтуға қажетсіз сөздер. Негізінде дүниенің бар жақсылығы – айту және білу үшін қажетті сөздерге тән. Бұл сөздер дүние үшін пайдалы болып, айтушыға да, тыңдаушыға да мән-мағынасымен әсерлі болуға тиіс. Білу қажет, бірақ айтуға мүмкін емес сөздерге мысал ретінде, бір мансапқордың немесе бір досыңның айыбын бетіне басуды келтіруге болады. Оны тікелей айту – ақылсыздық. Өйткені, сен оның айыбын айтсаң, мансапқор ашуланып, досың саған өкпелейді, яғни өзіне дау-жанжал арттырып алуың лезде. Сондықтан да бұл сияқты сөзді білгенің дұрыс, бірақ айтылмауы қажет» десе, «Құтты білікте»:

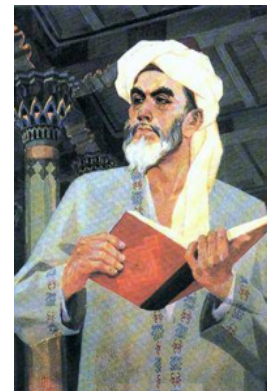
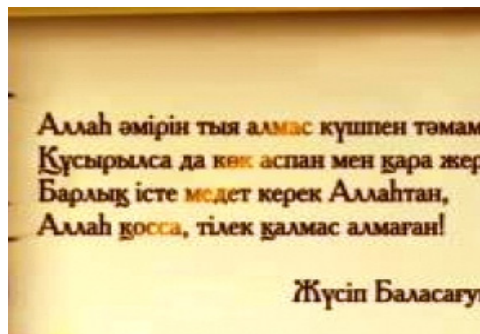
Естінің сөзі – хауыздың лебіндей есер,

Есердің сөзі – сүйрендеп өз басын кесер.

Айтар болсаң, әр ойыңды қадап айт,

Бір сөзіңді мың толғамға балап айт,- деген жолдары немесе «Тіл өнерінің қасиет сипаты», «Сөз сиқыры туралы» баптарында: «Тіл адамды көкке көтереді, сол арқылы ол бақытқа жетеді. Сондай-ақ адам өз тілінен жаза да тартады, басын да жояды. Жақсы болғың келсе, жаман сөз айтпа. Адам екі нәрседе қарымайды: бірі – ізгі ісі, екіншісі – ізгі сөзі» деген нақылдары халқымыздың «жақсы сөз – жарым ырыс», «сөйлей білмеген сөз қадірін кетіретін» деген қанатты сөздерімен сабақтас.

Ұрпаққа ұлағатты тәрбие беру мақсаты: «Кабуснаманың» «Перзентті тәрбиелеу туралы» тарауында: «Ей, перзентім, егер сен перзент көрсең, оған жақсы ат қойғын. Ол нәресте алдындағы атаның бірінші қарызы болады. Ендігі біреуі – перзентіңді ақылды, мейірімді тәрбиешіге тапсыру. Есейіңкіреген соң, ол перзентіңді кәсіпке, өнерге үйреткін, егер әскери қызметкер болсаң, әскери өнерге, басқа өнермен шұғылдансаң, сол өзіңнің өнеріне бейімделсін. Ол өнерлерді игеріп алса, дене шынықтыру, суда жүзу сияқты өнерлерді үйренсін», -деп келсе, «Құтты біліктің» 63-бабында «Ұл-қызыңды бөтен жерде қалдырмай, үйінде өсір, оларға әдеп үйрет, білім бер. Ұлың ержетсе, үйлендір, қызың бойжетсе, ерге бер» деген өсиет айтады. Бұл өсиеттердің де біздің халқымыздың тәлім-тәрбиесімен ұштасып жатқандығы байқалады.

Дос таңдау туралы: «Кабуснаманың» 28-тарауында айтылса, «Құтты біліктің» 85-бабының 6565-6604 бәйіттерінде келтірілген. Екі еңбектің бұл бөлімдерінде адал достық пен амал достықты ажырату, кейбір достардың жаласы туралы ортақ ой-пікірлер айтылады.

Қонақ күту, қонаққа бару туралы: «Кабуснаманың» 12-тарауында: «Ей, перзентім, әрбір адамның үйіне қонақ блып бара берме, өзіңнің ар-ұят, абыройыңа нұқсан келтіреді. Егер қонақ болып бара қалсаң, ашыққан күйінде барма, сол сияқты қатты жүріп, ентігіп бару да келіспейді. Тағам жеген кезде ас таңдап, алдыға қойғанды жемеу – күтушінің көңілін қалдырады.

Егер тағамды көп жесең, жұрттың көзіне жаман көрінесің. Қонақ боп барғанда үлкен досыңның үйі болса да, өзіңе лайықты жерге отыр. Тағам жеп отырғанда күтуші, қызметкерлерге бұйрық беруші болма», - деп өсиет айтса, «Құтты біліктің» 4573-4679-баптарында:

«Қай қонаққа барсаң да сен, тағамды,

Әдеппен іш, аша берме аранды».

«Қолын асқа созса, үлкен, бек кісі,

Сен кейін соз – көргенділік белгісі».

«Кісі көңілі – нәзік шиша, шар айна,

Мұқият бол, шағып алма, абайла!»-деп қонаққа барудың да өз әдебі бар екендігін екі ғұлама да жеріне жеткізе айтқан.

Жақсылықтың мерейі туралы: «Кабуснамада»: «Ей, перзентім, жақсылық істеуден жалықпа және істеген жақсылығыңа өкінбе, өкінгенің өзіңе зиян. Біреуге жақсылық істеп, оның көңіл-күйі қаншалықты шат болса, сенің көңілің де соншалықты көтеріліп, шадыман болар. Егер менің тіліме көнсең, ешкімнен де жақсылығыңды аяма. Одан зиян таппауыңа мен кепіл».(6-тарау) «Құтты білікте»:

Жақсылық қыл, суымай бойда қаның,

Бір өлім бар жөн болар ойлағаның.

Құрметтер ел, жан болсаң затың жақсы,

Талай ғасыр жаңғырар Атың жақсы,-деп жасаған жақсылығың әрдайым жақсылықпен қайтады деген ортақ ойға тоқталады.

Тағы бір қызық жағдай: түс жору туралы екі еңбекте де нақты мысалдармен келтірілген дәлелдер бар. «Кабуснамада»: Харун Рашидтің түсінде аузындағы тістері түгелдей түсіп қалады. Осы түсті екі түс жорушы екі түрлі жориды. «Құтты білікте»: Одғұрмұш түсінде елу баспалдаққа шығып, бір атты адамның берген суын таусылғанша ішіп қойғандығын айтады. Бұл түсті Өгдүлміш жақсылыққа жорыса, Одғұрмыш жамандыққа, яғни, өзінің өмірден озатындығы жайлы жориды. Бұдан шығатын

қорытынды: түсті жақсылыққа жорысаң, игі іске кезігесің, жамандыққа жорысаң, ісің кері кетеді дегенді айтпақ болғандары анық байқалады.

Шығыс ойшылы Кейкаус пен түркі ғұламасы Жүсіп Баласағұнидің жоғарыда аталған еңбектері қазір де өз құндылығын жойған жоқ. Оның дәлелі: қазіргі педагогикалық ілімдер мен ақын-жазушылар шығармасында жоғарыда келтірілген ізгі қасиеттер мен ұлағатты ұғымдар әлі де жалғасын табуда.

Әсіресе, XIX ғасырдағы Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбаев сияқты қазақ ағартушыларының пікірлерін Кейкаус, Жүсіп Баласағұнимен сабақтастыратын жолдар баршылық. «Кабуснаманың» кейбір тарауларын Ы.Алтынсарин аударса, Абайдың кара сөздерінің мән-мазмұны осы шығармамен сабақтас. Сол секілді Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбаевтың Жүсіп Баласағұнимен сабақтастығын олардың ағартушылық еңбектері мен өлеңдерінен байқауға болады.

Мұның өзі – суреткер шығармасының өмір шындығымен астасып жататындығының бұлтартпас дәлелі. «Кабуснама» мен «Құтты білік» еңбектерін қазақ ағартушыларының еңбектерімен салыстыра отырып, тәлімдік мәнін әлі де аша түсу – алдағы күннің міндеті.

ҰЛТТЫҚ КОД НЕМЕСЕ ЖЫРАУЛАР МҰРАСЫНДАҒЫ ОТБАСЫ ЖӘНЕ ОТАНШЫЛДЫҚ ОЙ-САНА

Жыраулық дәстүр қазақ хандығы тұсында өріс алып, қоғам өмірінде ерекше салмағы бар әдеби жанрға айналған. Қазақ жыраулар мектебінің көрнекті өкілдері Қарғабойлы Қазтуған, Асан қайғы, Доспамбет жырау, Шалкиіз жырау, Жиёмбет жырау, Марқасқа жырау, Ақтамберді жырау, Тәтіқара ақын, Үмбетей жырау, Бұқар және т.б. жыраулар шығармаларында қазақ халқының тарихы, таным-түсінігі, өмірлік ұстанымдары көрініс тапты.

XXI ғасырда да қазақтың жыраулық дәстүрі жаңа қырынан танылып, қоғамдық санада тың қызығушылық оятуда. Уақыт ілгерілеген сайын тарихи негізден алшақтай түскенімізбен, оны танып білуге деген құмарлықтың артып, жыраулар мұрасы хақында жаңа ізденіс, ой-пікірлер толастамай келеді. Әрине, мұның себебі қазақ әдебиетіндегі жыраулық дәстүр, жырау шығармаларының жанрлық ерекшелігі, тақырыптық табиғаты, тілдік ерекшелігі, тарихи, тәлім-тәрбиелік мәні бүгінде қазақ атты бүтін бір халықтың ұлттық болмысын танып-түсінуге мүмкіндік беретін ұлттық код жиынтығы деп қарастыруға болады. Әуелі жыраулық дәстүрдің өзіндік даралық тұрпаты туралы сөз еткенде Ахмет Байтұрсынұлының: «... жырларын бас қосқан жерде айтатын адамдарды жыршы деп атаған. Жырлар жыршылардың аузында елден елге, нәсілден нәсілге, заманнан заманға кеткен. Ақыннан шыққан сөз, жыршыдан жыршыға көшіп жүріп, өзгеріп те болған. Шығарған ақындарын да жоғалтқан», - деген пайымын алға тартып, жыр және жыр шығарушы *жырау*, жырау шығармаларын таратушы *жыршы* атауларының ара жігін ажырата отырған орайлы.

Мұхтар Әуезов жыраулық поэзияның ерекшелігін, жыраулардың қоғамдағы рөлін нақтылай отырып, жыраулардың негізгі қызметі елеңшілік емес, елге басшылық жасап, басалқы айту, олар ханның айналасындағы қалың елдің ішінен қосылған кеңес өкілдері деген тұжырым жасайды.

Кейбір зерттеушілердің еңбектерінде жыраулар поэзиясы жауынгерлік поэзия деп те аталып жүр. Осы айтылғандарды топтастыра келе, жырау – ел басына күн туған сәтте жер үшін, ел үшін болған шайқастың бел ортасында жүрген елшіл, отаншыл, жұртшыл жаужүрек күрескер, қолбасы, ақылман болғандығын айтсақ, бұл пікірдің растығын жыраулардың төл туындыларын оқи отырып та, қосымша тарихи деректерге жүгіне отырып та көз жеткізуге болады.

Ақ орданың тіреу сырығы,

Айдаса қойдың көсемі,

Сөйлесе тілдің шешені,

Жолдасын жолай іздеген,

Өзіне тиген дұшпанын

Қарт бурадай тіздеген,

-деп келетін Қарғабойлы Қазтуғанның жыр толғауы немесе Доспамбет жыраудың:

Тоғай, тоғай, тоғай су,

Тоғай қондым, өкінбен.

Толғамалы ала балта қолға алып,

Топ бастадым, өкінбен.

Туған айдай нұрланып,

Дулыға кідім, өкінбен.

Тобыршығы биік жай салып,

Дұшпан аттым өкінбен, -

деген ырғақты жыр жолдары да, Ақтамберді жыраудың:

Жауға шаптым ту байлап,

Шепті бұздым айғайлап,

Дұшпаннан көрген қорлықтан,

Жалынды жүрек қан қайнап,

Елді-жұртты қорғайлап,

Өлімге жүрміз бас байлап, - деген жыр шумақтары да

Шалкиіз жыраудың:

Батыр болмақ сойдан-дүр,

*Жалаңаш барып жауға ти,
Тәңірі өзі біледі,*

Ажалымыз қайдан-дүр,

деген ой өрнектері де жыраулардың жау келіп, жағадан алған сын сағатта жері, елі, бала-шаға, келер ұрпағы үшін басын бәйгеге тіккен бабалардың жауынгерлік қайсар рухын сездіреді. Алайда дұшпанмен аяқас – тек көзсіз батырлық емес. Жорықта тәнге түскен жара сыздаса, жан жарасы да бірге өршиді. Артта қалған ел-жұрт, бала-шаға, сүйген жардың күйі туралы қам жеу, уайым шегу, жабырқау мен қамығу сезімі денді бойлайды. Аталған көңіл-күй, ой-сезім адам табиғатына тән болғандықтан, жырдың шынайы көркемдігі айшықталып, былайша әрлене түседі.

Сақ етер тиді саныма,

Сақсырым толды қаныма,

Жара бір қатты, жан тәтті,

Жара аузына қан қатты.

Жағдайсыз, жаман қалып барамын,

Жанымда бір туғанның жоғынан .

Бірақ ерлер қам көңілін дұшпанға сездіріп алып, таба болмауын ойлайды. Сондықтан Қазтуған жырау:

Арғымақтың баласы

Арыған сайын тың жортар

Арқа мен қосым қалар деп.

Азамат ердің баласы

Жабыққанын білдірмес,

Жамандар мазақ қылар деп!

Жыр жолдарындағы өнеге, тәлім – қиындыққа мойымай, жауға сырын алдырмай, адамның шыбын жаны түйілген шүберекті намыс туына айналдыра білу, тәуекелге бел буу. Сондықтан әміршінің нөкерінде жүрген Шалкиіз сынды жыраулар әскери жорық сапында:

Жау жолықса жазыда,

Ерлерді өлмей тонар ма,

Ерлер ерке сақтасып,

Арқасына ауыр намыс іс түссе,

Ғазизленген сұлтан жанын

Қара нұлға санар ма?, -

деп, асыл мұраттың түбі ел қорғау болса, ол тәуекелшіл намыстының ісі, арлының ісі деп өзін де саптағы өзге сарбаздарды да жігерлендіреді. Жырдың алты жолына алты нарға жүк боларлық ой салмағын артады. Бүгінгілерге «сөздегі сиқырдың, өлеңдегі даналықтың» көзін ашады.

Аңдысқан жауын жеңіп,

Жығылғанды тұрғызсаң,

Жылағанды уатсаң,

Қисайғанды түзетсең,

Тәңірінің үйі Бәйтолла,

Сұлтан ием, қарсы алдында жасапты, - деген жыр жолдарын бір кезде Шалкиіз ақын Би Темірге қаратып айтқанымен, кешегілер үшін де, бүгінгілер үшін де елдік, отаншылдық ұғымның мәнін ашып, оның адами таным және діни түсінік тұрғысындағы байланысын танытады. Қасиетті Қағбаны тәу ету әр мұсылманның жеке басының мүмкіндігіне қарай атқарылуы тиіс бес парызының бірі болса, отанды сүю, оны қорғау, демек отбасын сүю, сол үшін еңбек ету – ол адамдардың бірлігімен, тұтастығымен қоғам болып атқарылуы тиіс ұжымдық Тәңір міндеттеген парыздардың ұлығы. Сын сағат туғанда отандық, елдік мүддені жоғары қоя білген пенденің қарсы алдында Тәңір үйі ғайыптан пайда болып, қақпасы айқарыла ашылғанмен пара пар деген ойды жырау бернелеп жеткізген.

Ел, жұрт, халық, орда, қоныс, байрақ, ту сөздерін қайталаған сайын жыраудың қайткенде іргелі ел болу деген ізгі арманын, іргелі елдің ұлығы, сұлтаны мен бектері, сарбазы мен ұрпағы қандай болу керек деген келелі мақсат-мұратқа толы толғанысын сеземіз. Бұл ретте Ақтамберді жырау:

Кеуде бір жерді жол қылсам,

Шөлең бір жерді көл қылсам,

Құрап жанды көп жиып,

Өз алдына ел қылсам!, -

деген мақсатына қоса, ел басқарар тұлғаның басты қасиеті ретінде әділдік өлшемін бірінші кезекке шығарады.

*Халқың тозып, кем болмас,
Әділ болса, ұлығы, -*
деген Ақтамберді жыраудың толғауы Шалкиіз жыраудың шығармаларымен үндестік, жалғастық табады. Шалкиіз жырау:

*Ғаділ төре ел бастар,
Батыр жігіт қол бастар,
Шешен адам сөз бастар, -*

деп, іргелі елдің бекемдігіне негіз болатын үш буынның орны мен міндетін айқындап көрсетеді.

Ақтамберді жырау:

*Әділ туған жақсыға
Екі даугер жүгінер,
Тізесін қисық бұрмаса,
Асылдығы білінер, -*

деп, әділдіктің тамырын тектілікке жалғаған көркемдік қуаты мен тәлімдік мәні зор жыр нақышын қарапайым келіскен ойшылдығымен әдіптейді. Тектілік арлы, намысты атаның қанымен, ананың адал сүтімен бойға даритынын дәріптей отырып:

*Елден елді аралап,
Текіден текті саралап,
Бегілердің қызын айттырсам,
Нұсқасын байқап шамалап,
Сынға толса сияғы,
Әлбеті шамның шырағы,
Мұхиттан сүзіп шығарған
Қымбатты гауһар бағасы.
Жүз нарға кілем жаптырып,
Қазақтан сәнін арттырып,
Ұзатып алсам сәнменен...*

-деп, еліне текті ұрпақ сыйлар аруды іздеп табу, жар сүю сынды армандарын жеткізеді. Кейінгі оқырманын сол кездегі отбасы тұрмысы тіршілігіне байланысты *қыз айттыру*, *қыз ұзату* сияқты әдет-ғұрыптардан хабардар етеді.

Шаңырақ көтерген отбасының арманы – бала, перзент сүю. Осыған орай:

*Бала берсе тезінен,
Пірлердің бітсе демінен,
Шілтеннің тиіп шылауы,
Артылып туса өзімнен! , -*

деген Ақтамберді жыр жолдарының дыбыс үндесуі, ішкі ұйқас, ырғағы, көркем тіркесі, ұлттық бояуы, дүниетанымы негізінде айтылар ойдың көркемдік қуаты мен әсерін күшейте отырып, ел қорғайтын, елге тұтқа болатын, ата ісін жалғастырар ұрпақтың келбетін тылсым күштердің қолдауымен жаратады. Жырау ойының астарына бүгінгі күн тұрғысынан ден қойсақ, бала атадан асып, озық ойлы болғанда ғана, отбасының, демек Отанының тірегі бола алады деген ойды оқимыз.

Халық даналығы «Отанды сүю отбасынан басталады» десе, Отанның іргетасы жеке отбасы ахуалымен берік, ол отбасындағы әке мен ананың тәлім-тәрбиесін бойына сіңірген, білімдар, арлы, намысты жас буын деген кемел ойды жыраулар жырынан осылай аңғарамыз. Уақыт көші ілгерілей түскен сайын, жыраулық өнердің құны артып, қоғамның сапалық тұрғыда кемелденуіне жетелейтін рухани қажеттіліктің орнын толтыра беретін сарқылмас қазына. Халқымыздың даралығын айшықтап тұратын ұлттық өзек (код).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 205 б.
2. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. 2 т. -383 бет

IV ТАРАУ ЛИНГВОДИДАКТИКАДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Қазыбек Г.Қ.,

әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университетінің ф. ғ. к.,

профессор м.а.,

Қазыбек А.Қ.,

әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университетінің оқытушысы

АДАМ МИЦКЕВИЧ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ САПАСЫ

Адамзат тарихында әрбір ұлт, қоғам алмасу, ауысу, араласу нәтижесінде өмір ағымымен алға жылжиды, өседі, өркендейді. Яғни өзінде жоқты өзгеден алады, білмейтінін үйренеді, білгенін басқаға үйретеді. Осындай мәдени алмасу үдерісінің тиянақты тірегі – аударма. Осыған орай, А.С.Пушкин “аудармашылар – мәдениетті бір елден екінші елге тасымалдап жеткізетін пошта аттары” деген. Ұлттық әдебиет өз өмірімен тіршілік етеді. Әрине, ол сол халықтың күллі тарихымен, оның барлық даму жағдайларымен шартты түрде байланыста және басқа халықтар әдебиетімен қарым-қатынаста болады, осы қарым-қатынас ішінде аударманың орны айрықша.

Қазақ әдебиеті тарихында қазақ-поляк әдеби байланысының пайда болу кезеңі, даму жолы негізінен поляк халқының азаттық жолында күрескен ұлдарын патша үкіметінің Сібір мен Қазақстанға жер аудара бастаған мерзіміне тұспа-тұс келеді. Мұндай рухани байланыстың алғашқы қарлығашы Сібір мен қазақ даласында қасіретті өмір жолын өткізген Адольф Янушкевичтен басталады. Осы дәстүрді кейіннен поляк ақыны Зелинский жалғастырып әкетсе, келе-келе осы әдеби-шығармашылық байланысқа қазақ даласынан алғаш рет ұлы Абай жол салған бастаманы көреміз.

Поляк әдебиетінің көрнекті ақыны, қазақ оқырмандарымен әр кез өлеңдері арқылы қауышатын ақын – Адам Мицкевич. Ол – поляқтың ұлттық әдебиетіндегі романтизм көркемдік әдісінің негізін салушы. Польшаның ұлттық-азаттық қозғалыстарына қатысқан. Ақынның шығармаларында поляк халқының ежелден қалыптасқан ұлттық салт-дәстүрлері көркем сөз арқылы бейнеленді. Тәуелсіздік, эволюциялық-демократиялық тақырыптағы мақалалары «Халықтар мінбер» газетінде жарияланған. Адам Мицкевичті көбіне қазақ тіліне аударып, көркемдік өнегесімен таныстырған – Ғафұр Қайырбеков пен М. Әлімбаев.

Поляк халқының ұлы ақыны Адам Мицкевичтен аударылған Абайдың «Тұтқындағы поляк жандарылының сөзі» деп аталатын өлеңі 1933 жылдан бастап жарық көре бастады. Бірақ әуелде бұл өлеңнің А. Мицкевичтен аударылғаны беймәлім боатын-ды. Бұл өлеңді Абай мұрасының үштен бір бөлігі тарихтан мүлде өшіп кетуге айналған тұста М. Әуезов еңбегімен қайта тірілген өлеңдер тобынан табамыз. Бұл өлең о бастан тұтас күйінде аударылса да, хатқа түспей қалған. Өлеңді М. Әуезовке айтып берген Абайдың ақын шәкірттерінің бірі кей тұстарын ұмытып қалуы себепті, бізге сілемі ғана жетіп отыр дейді орыс ғалымы Р. Краевский[1].

Дүниежүзіндегі барлық халықтардың тарихымен бірге пайда болып, қалыптасып, дамып, сақталып келе жатқан рухани мәдениеттің елеулі саласы – фольклор мен әдебиет мұралары болса, екі елдің әдеби байланысы арқылы басқа бір елдің әдеби мұраларын таныстыратын басты бір сала – аударма саласы болып табылады.

«Планетамыздағы барлық халықтардың сөз өнері қазынасын құрайтын туындылар адамзатқа ортақ адамгершілік ізгі мұраттарды танытады. Дүниежүзі халықтарының әр түрлі көлемдегі сөз өнері үлгілері бар. Тарихтың даму қозғалысы жүйесінде сан алуан байланыстар, ықпалдасдықтар процесі де жүріп жатады. Бұл – өркениеттер арасындағы тарихи-мәдени байланыстардың қалыптасқан заңдылығы.

Азия, Африка, Еуропа, Америка, Австралия құрлықтары қаламгерлерінің шығармалары – әлем халықтары мәдениеттерінің бұған дейінгі дамуының заңды жалғасы. Тілдері, діндері әр түрлі халықтардың әдебиеттерінің тандаулы үлгілерін оқу арқылы адамзат мәдениетін игеруге мүмкіндіктер жасалады. Көркем шығармалардың идеялық-композициялық, көркемдік сипаты арқылы халқымыз барлық адамдарға ортақ ішкі жандүниенің психологиялық құбылыстары мен сыртқы қоршаған әлеуметтік ортаның, табиғаттың өзара байланысқан күрделі құбылыстарын, қозғалыстарын тереңдей

тани бастайды. Яғни әлем халықтарының әдебиеттері – дүниежүзінің барлық түкпірлеріндегі адамдардың ортақ рухани мәдениет қазынасы»[2].

Поляк әдебиетінің көп ақын-жазушыларын қазақ тіліне аударып, төл әдебиетіміздің қорын байыта түсті. Әлем әдебиеті деген саладан келелі орнын алып жатыр десек артық айтқанымыз емес. Олар: Бжехва Ян («Құмырсқа»), Вашлевская Ванда («Айнымас махаббат», «Батпақты жалын», «Жер үйді», «Кемпіркосак», «Қатерлі күрестер», «Шұғыла»), Еж Теодар Томаш («Таң арайы»), Жуковский Нирослав («Қызыл өзен»), Ивашкевич Я. («Қызыл қалқан»), Корчак Я. («Қайта оралған балалық»), Адам Мицкевич («Жастық жыры», «Ақты менің көз жасым», «Кезбенің әні», «Солдат әні», «Жүзгіш», «Әкесінің оралуы (баллада)» М. Әлімбаев аударды, «Сонеттер», «Таң мен кеш», І. Мәмбетов аударған, «Қайырлы түн!», «Поэзия» М. Рашев аударды «Қырым сонаттері», «Аллерман даласы», «Тарканюзт асуындағы тыныштық», «Жүзу», «Дауыл», «Бақшасарай», «Түнгі Бақшасарай», «Аютау» Ғ. Қайырбеков аударды, «Опасыз» (түрік балладасы), «Ықылас» Қ. Ұябаев), Посмыш Зофья («Жасаушы келіншек»), Сенкевич Г. («Періште», «Сазгер Янко», «Нан үшін» аударған Ә. Жұмабаев), Тувили Яшан («Пан бүлдіршін»), Шимборка Вислава («Жырым бар жүрегімдей», «Ақын және дүние», «Мүмкін», «Бәлкім», «Өмір»).

Абайдағы «Тұтқындағы поляк жандарылының сөзі» деген аударманың Адам Мицкевичтен алынғаны 1957 жылы ғана анықталды. Зерттеушілер Абай аударған А. Мицкевич өлеңі орыс ақыны Д.Д. Минаевтің (1835-1889) «Сочинения А. Мицкевича» (СПб 1882) деген басылымнан алынған деп көрсетуі сол тұстағы абайтану тарихына елеулі жаңалық болып енген еді.

Қазіргі күнде А. Мицкевичтің «С.Б. альбомына» деген шартты тақырыппен жарияланған өлеңі орыс тіліне аударылып, 1844-1883 жылдар аралығында бес рет жарық көргені анықталып отыр. Осы бес рет жарық көрген өлеңнің қайсы нұсқасы Абай аудаомасына дөп келеді деп салыстырғанымызда, таңдау 1882 жылы «Вестник Европы» журналының 1-том, 2-кітаптың 606-бетінде жарияланған Н.В. Бергтің «С.Б. альбомына» деген тақырыппен аударып нұсқасына түсіп отыр. Н.В. Берг (1823-1884) өз заманында славян халықтарының фольклорын аударуға айтарлықтай үлес қосқан. Ал поляк тілін гимназияда оқып жүргенде-ақ ана тіліндей меңгеріп алғандығын: «А. Мицкевич поэзиясы мені қатты қызықтырды. Гимназияда ешбір пәнді дәл поляк тіліндей құшырланып оқыған емеспін, осы себепті болса керек мен А. Мицкевичті көбірек аударумен айналыстым» («Русская старина», 1891, №2), – жазған еді. Н.В. Берг 1863 жылы Варшавада тұрады, 1865 жылы оның, «Адам Мицкевич аудармалары» деген кітабы жарық көреді. Кезінде Н. Берг аудармалары жайында сын пікірлер молырақ айтылды. Өйткені, 4-5 күнде мың жол өлең аударып отыруы себепті түпнұсқадан алыстап кететін жағын Некрасов та айтады. Осы жайт А. Мицкевичтің «С.Б. альбомына» деген көңіл-күй (интимный) лирикасының мазмұнын саяси-әлеуметтік сарынға қарай бұрып жіберуімен-ақ байқалып тұр. Н. Бергте А. Мицкевич өлеңінің кімге арналғанын, қай мерзімде жазылғанын білмеген. Өлең ақынның қартайған деп білуі себепті, «я стар, я устал» деген сөзді қолданса, өлеңнің түпнұсқасын жолма-жол аударғандығы:

*Загрозатали грозы,
постоянно ненастье,
Трудно выискать на
Родных лугах, –*

деген күнрайына қарай көңіл-күйін суреттеген көріністі аудармашы:

*Ревет гроза, играет
непогода.
Над головой несчастного
народа, –*

деп, А. Мицкевич дүниетанымының революция рухына қарай, өлеңнің әлеуметтік-саяси мазмұнын поляк халқының бастан кешкен ауыр тарихи жағдайына орай қоюлатып жіберген.

Поляк халқының 1830-1881жылдар аралығындағы азаттық үшін арпалысқан күрес тарихымен терең таныс әрі өзі сол жолдағы революциялық әрекеті үшін айыпталып, Қазақстанға жер аударылған Севейн Гросс та Н. Берг аудармасындағы саяси-әлеуметтік сарынды мақұлдай қабылдаған деп білеміз. Өйткені бастан кешкен оқиғаларын Абаймен әңгіме-дүкен құрғанда да осы сарында жеткізгендей. Н. Берг аудармасындағы осы екі жол өлең сарынын Абай тіпті нағыз ақындық шабытпен саяси-әлеуметтік сарынын мүлде тереңдетіп, поляк халқының басынан өткен азаттық жолындағы күресіне орай меңзеп:

*Дүрілденген найзағай,
Бұрқыраған жауынның
Ашылмағы бар ма басынан
Бағы қайтқан қауымның, –*

деуінде поляк революционерлерінің тағдырын «бағы қайтқан қауымға» балап беруінде аса терең мағына жатыр. Бұған Н. Бергтегі тексті, яғни жоғарыдағы екі жол өлеңді төрт жол етіп аударған Абай өлеңімен жай салыстырып қарағанның өзінде қазақшасындағы әлеуметтік мағына мүлде ажарланып, көркемдік қуаттың сезім қозғар құнарлығын сезінесің, бірақ бір өкініштісі Абай А. Мицкевич өлеңін о баста толық аударғанмен бізге тұтас күйінде жетпей қалып отыр. «С.Б. альбомына» түпнұсқада он екі жол өлең болса, қазақшасында соның бес жолы ғана аударылып жеткен, оның өзінде де олар біркелкі ретімен келмей, жол аралап отырады. Бұған себеп М. Әуезовке осы өлеңді хатқа түсіріп берушінің әуелде жаттап алып, соңына ұмытып қалуында жатыр.

А. Мицкевичтің «С. Б. альбомына» деген өлеңі лирикалық жанрдың ішінде таза түрдегі көңіл-күй (интимный) лириксына жатады. Ал өлең саяси-әлеуметтік лирикаға қарай жаныстырып жібергендігі оның аудармашылары болатын-ды. Бұған себеп – аудармашылардың бәрі де өлеңінің кімге арналғандығын, қашан жазылғандығын, өлеңінің жазылуы тарихын білмеген осыдан келіп біздің кейбір әдебиетшілеріміз өлеңінен революциялық сарын іздеп, оқырмандарының жаңылыс ұғымға түсіріп жүр.

А. Мицкевич (1798-1855) бұл өлеңнің Соламея Бекю ханымға 1824 жылы 22-қазанда арнап жазғаны түпнұсқаның фотокошірмесінен көрініп тұр. Тіпті мұнда ақын өлеңінің жазылған күнін, айын, жылын көрсетумен бірге өзінің сотталып, жер ауып бара жатқанына дейін есверткен. Патша үкіметі А. Мицкевичті Вильнюстегі әдеби үйірмеге қатысып, халқына деген перзеттік сезімен жырлай бастағаны үшін жер аударуға үкім шығарды. Үкім қағазы жазылып, даяр болған соң Вильнюсті тастап шығуы керек еді. Міне, аса қысылтаяң бірер сағат уақытта А. Мицкевич әдеби үйірмелерде танысып, араласып, рухани достасып кеткен Саломея аруға барып қоштасуға арнайды. Қоштасар алдында Саломеяның альбомына өз қолымен арнау өлеңін естелік ретінде жазып қалдырады.

Ақын өлеңінде тақырып қоймаған болатын. Қашан Саломеяның альбомы табылып, ол өлеңді баспасөз арқылы жариялай қарсаңында оған «С. Б. альбомына» деген шартты тақырып қойылады да, сол атау қалыптасып кетті.

Саломея Бекюдің тұрмысқа шықпай тұрғандағы фамилиясы Янушевская болатын. Қазіргі Украинадағы Тернополь облысындағы Кременец қаласында туып өскен. Лицей меңгерушісінің қызы. Он жеті жасында Эвзебиуш Словацкийге тұрмысқа шығып, Вильнюске көшіп келеді. Күйеуі поляк әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, өзі әдеби қауымның қалаулысы болып, өз үйін думан-сауық, әдеби кештің ордасына айналдырады.

Саломея ханым екінші рет Вильнюс университетінің профессоры, дәрігер, ұлты француз Август Бекюге тұрмысқа шығуы себепті фамилиясы Саломея Бекю аталып кеткен еді. Саломеяның арқасында Бекюдің үйі де әдеби қауымның бас қосар, кеңес құрар ордасына айналған Саломея ханымның үйіне жаңа таныла бастаған дарынды ақын А. Мицкевичте келіп кетіп жүреді. Осы кездесулерде романатикалық жаңа сарындағы өлеңдерін оқыған Адам Мицкевич поэзиясына Саломея ханым құлай беріледі. Ол кезде поляк ақындары арасында классицизм дәстүріндегі өлең жазушылар мен романтикалық сарындағы жастар арасында қызу пікірталас болып жататын. Еуропа, әсіресе француз әдебиетінен жақсы хабардар Саломея көбінесе пікір таласында А. Мицкевич қолдап, демеп отырған. Оларды жақындастырған рухани достықтың себебі де осында жатыр.

Абай аударған «Тұтқындағы поляк жандарылының сөзі» деп аталатын бұл өлең алыстағы қазақ даласында азға топ арасында ғана мәлім болғанымен, ісі қазаққа 1933 жылдан бастап таныла бастады. Бірақ осы аударма өлеңге М. Әуезовке шартты түрде «Тұтқындағы поляк жандарылының сөзі» деп тақырып қойғанымен, оның не себепті поляк жандаралын меңзеуі әлі де жұмбақ күйінде қалып отыр. А. Мицкевич шартты түрде «С. Б. альбомына» деп аталатын өлеңін Абай Н.Б. Бергтің (1882 ж.) орыс тілінде жарияланған нұсқасынан алып аударғаны еш талассыз анықталып отыр. А. Мицкевич аударылған бұл өлеңді М. Әуезов Абай айналасындағы шәкірт ақындардың айтуына сүйене отырып, жазылу мерзімін 1892-1893 жылдарға жатқызады.

А. Мицкевичтің «С. Б. альбомына» өлеңінің аудармасы жарияланған «Вестник Европы» журналымен Абай ертеден таныс. Оны үзбей оқып отырғаны тіпті М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының соңғы кітабында айтылады да. Ұлы жазушының осы жолда көбірек ізденіп, «Вестник

Европы» журналдарын тұтас қарап танысқан деректері қазіргі күнде М. Әуезовтің әдеби-мемориалды музейінің архивінде сақталып отыруы да ізденісін айғақтай түскендей. Мұның үстіне, дәл 1883-1884 жылдары С. Гросс Абайдың достасып араласуы, әрі осы кезде Н. В. Бергтің «Вестник Европы» журналында поляк тілінен орысшаға аударылған «С. Б. альбомына» өлеңінің жарық көруі де тұтас келіп жатады. Орыс классиктерінің өлеңдерін де Абай осы тұста, яғни 1882-1885 жылдар аралығында аударуға кірісті емес пе?

Міне, осы деректер көзіне сүйене отырып, біздің пайымдауымызша, Абай А. Мицкевичтің «С.Б. альбомына» деген көңіл-күй лирикасын 1883-1885 жылдар ішінде аударған болса керек деп білеміз. Бұл арада да М. Әуезовтің Абай өлеңдерінің жазылу мерзімін анықтау тәжірибесіне сүйенудің орны бар. Мысалы, Абайдағы «Жүректе көп қазына бар, бәрі қызық» өлеңі ақынның 1909 жылы Петерборда жарияланған тұңғыш жинағында 1889 жылы жазылған деп көрсетілген еді. М. Әуезов осы өлеңнің жазылу мерзімін 1889 жылдан бастап 1899 жылы жазылған деп өзгеріс енгізеді. Бұлай етудегі сүйенген негізі – Абай туындыларындағы жүрек кілтін көтере жырлау сарыны ақын шығармаларында әсіресе, 1889 жылдан бастап күшейіп, кейінгі жылдарда қатты дамыған, жүйеге түскен құбылыс болуында жатыр.

Қорыта айтқанда, талантты ақын А.Мицкевичтің аудармалары қазақ әдебиетінің рухани қорын толықтыратын баға жетпес туындылар, қазақ әдебиетінің аударма өнері саласындағы елеулі табыстары. Сондықтан да болашақта ақынның аударма нұсқаларын зерттеуде, әділ бағасын беруде атқарылатын істер әлі де көп деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Краевский Р. Белгілі өлеңнің беймәлім сыры // Туған өлке. – №2 - 25-27б.
2. Тебегенов Т. Әлем әдебиеті (XIX-XX ғ.ғ.) II-т. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы. – Арыс. 2004. – 186б.
3. Алты қанат ақ отауда, алау оттың жанында // Ақ желкен 2006. – №2
4. Қазақтың аңыз ертегілері поляк тілінде // Айқын. 2006. – 21-қараша.
5. Қошқари И. Ақын және дүние... // Шетел әдебиеті. 2007. – 24-қаңтар.
6. Біздің жол. Алматы. – Қазмемкөркемәдебибас. 1956. – 168б.
7. Мицкевич А. Таңдамалы. Өлеңдер мен балладалары // Алматы. – Қазмемкөркемәдебибас. 1956. – 144б.

ОҚЫТУ ҮДЕРІСІН АҚПАРАТТАНДЫРУ МӘСЕЛЕСІ: ДӘРІС САБАҚТАРЫ ЖӨНІНДЕ

Оқыту процесін ақпараттандыру – қазіргі таңдағы өзекті де күрделі педагогикалық мәселелердің бірі болып отыр. Бұл мәселені шешу үшін білім беру қызметінің электронды жаңа формалары мен құралдарының барлық спектрін дайындау және оларды оқу үдерісінің дәстүрлі формаларымен тиімді сәйкестендіру қажет болады. Оқытуда ақпараттандыру құралдарын қолданған кезде, ең алдымен, мұндай құралдың ең бір жақсы дидактикалық ерекшелігі, көрнекілігі мен ақпаратты образды түрде беру мүмкіндігі өте маңызды. Дәстүрлі оқытуда образды, метафоралық, эмоционалды ойлауды рационалды ойлау басып кететін болса, электронды формалар арқылы сәтті түрде визуалдау осы кемшілікті азайтуға көмектеседі. Тиімді әрі әсерлі эргономикалық визуалдау ұғымдар мен образдарды, объектіні күрделі мәтіндік сипаттауды алмастыра алады. Бұл тұста қоршаған ортаның визуалды рецепциясының, яғни көру арқылы қабылдаудың басты артықшылығы – образдар мен олардағы тұжырымдалған ақпараттың аса тез, өте шапшаң ұғылып-танылуы бірден байқалады. Визуалды қабылдаудың ассоциативтілігі оқу дидактикалық ақпаратты ұзақ мерзімді зердеге жеңіл түрде ауыстыруға, осылайша оны берік игеруге мүмкіндік береді. Жаңа формалар білім берудің дәстүрлі линиялық, мәтіндік түрлерінен жаңа, көлемдірек, дискретті-құрылымдық формаға, визуалды көптүрлілікке ауысуға септігін тигізеді. Олар фракталды әдістемеге жол ашады, теориялық образдармен ойлауға, қазіргі заманға саймасай сан қырлы, сценариілік ойлауды қолдануға ықпал етеді. Осылайша, қазіргі оқыту үдерісіне оқу материалын ұсынуда мультимедиялық және дидактикалық сипаты жоғары инновациялық бағдарламалық-дидактикалық кешенді дайындау және өндіріске енгізу мәселесі өзекті болып отыр.

Жақын болашақта дистанциялық және асинхронды өз бетінше білім алу технологиясы бірте бірте білім берудің дәстүрлі формаларын ығыстыра беретін болады. Бұған бүгіннен бастап дайындалу керек.

Осы ретте шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасында оқу үдерісінде мынадай инновациялық технологияларды қолдану жоспарланып отыр:

* Дәрістердің электронды конспектісі (ДЭК)

* Оқытушының видеотекасы

Дәрістердің электронды конспектісі (ДЭК)

Оқытудың күндізгі формасында білім берудің негізі болып шолу дәрістері қалып отырғандықтан, дәрістердің электронды конспектісі дұрыс ақпараттық технология болуға тиіс. ДЭК дәріскерге арналған және ол ДЭК-ті өзінің жеке дәріс оқу мәнеріне, оқу пәнінің ерекшелігіне, студенттердің дайындық деңгейіне қарай қолданады. Электронды конспектіде компьютерлік анимация және зерттеу үдерісін сандық модельдеу арқылы, тәжірибелерді құжаттық жазба жасау арқылы мәтіндік және графикалық слайд-шоу ұсынуға мүмкіндік бар. Оқу материалын осы жүйеде беру дәріскердің аудиториямен жанды байланысы мен компьютерлік және видеотехника мүмкіндіктерін біріктіреді. Конспект дайындауда ақпараттық технология қолдану, ғылыми және графикалық ақпаратты сканерлеу, Интернеттен ерекше фотографияларды, киноклиптерді көшіру, «жанды» графика және анимациялық модельдер жасау арқылы дәріс сапасы жақсартылады.

Үлкен аудитория үшін мультимедиялық видеопроектор және дәрістік компьютер (сыртқы TV-кодер) қолданылады. Сонымен қатар, дәрісхана кабельді телевидениемен, видеотехникамен және TV-кодері бар компьютермен жабдықталуы тиіс.

SONI VPL 700 мультимедиялық проекторын қолдана отырып дәріс оқу кезінде тақырыбына қарай 45-60 слайдқа дейін дәріс-презентация дайындауға болады. Слайдтарда дәрістің тақырыбы, негізгі тұжырымдар, қысқаша мәтіндік түсініктеме, көп жағдайда авторлық суреттер, кестелер, фотографиялар ұсынылады. Интернет жүйесінен, компакт-дискілерден басқа да әдебиеттерден алынған материалдар қосылады. Дәріскердің кестелері мен суреттерінің негізгі бөлігі анимацияланады. (алдын ала сканерленген және Photoshop-пен өңделген) Анимациялық модельдердің бірқатары электрондық оқу құралы үшін компакт-дискіге алдын-ала жазылып қойылады. Бұлар да ДЭК-нің мәліметтер базасына енгізіледі.

Компьютерлік энциклопедиялар (MS ENCARTA, NINE WORLDS ENCYCLOPEDIA of SPACE т.б) материалдары қолданылады. Дәріс кабинетінде Интернетпен байланыс кабелі тартылғандықтан, дәрісханада отырып «бүкіләлемдік торға» қосылуға болады. АҚШ университеттерінің, NASA сайтынан мәліметтер тікелей алынады. «On line» режимінде студенттерге көрсетіледі. Power Point көмегімен дәріс материалын игеру бойынша жылдам бақылау (экспрес-тестілеу) ұйымдастыруға болады, тест тапсырмалары автоматты режимде қысқа уақытқа беріледі. (көшіру, сыбырласу, қарап алуға жол берілмейді.) Оқытушының видеотекасы. ДЭК пәннің видеокөріністерімен үйлестіре жүргізіледі, олар сол

мультимедиялық проектордың үлкен экранында басқару пульті арқылы көрсетіледі. Ғылыми-көпшілік фильмдердің видеотекасы, университет видеостудияларында түсірілген дәрістердің видеожазбасы көрсетіледі. Видеотека көркем фильмдерден, ақпараттық телебағдарламадан алынған үзінділермен толықтырылып отырады.

Жалпы бұл көп қиындық тудырмайды, телеарналардағы бағдарламалардың дидактикалық тұрғыдан маңыздыларынан видеоманитофонға жазып алынады.

Дәріс сабағы оқыту үдерісінің маңызды бөлігі болып табылады, қазіргі уақытта дәріс-сабақтарды да заманауи тұрғыдан түрлендіруге болады. Енді дәріс сабақтарының мазмұны мен түрлеріне қатысты қысқаша баяндап өтейік. Мәселен, оқыту үдерісінде қолдануға болатын мынадай дәріс түрлерін атап өтейік:

Дәріс-әңгімелесу. Аталмыш дәріс аудиториямен диалог түрінде жоспарланады, оқытушы мен студенттің тікелей қарым-қатынасына құрылған бұл сабақта: 1) сабақ тақырыбының ең маңызды мәселелері бойынша екіжақты пікір алмасуға тартуға; 2) аудитория ерекшелігін ескере отырып баяндау мәнерін өзгертуге мүмкіндік туады.

Аудиториямен сұрақ-жауап түріндегі әңгімелесу арқылы тыңдаушылар түгел қатысады, проблемалық тапсырма белгілі болады.

Дәрістің басында және оның барысында оқытушы тыңдаушыларға білімді меңгеруді бақылау үшін емес, қарастырылатын мәселе бойынша хабардар болу деңгейін анықтау үшін сұрақтар қояды.

Тақырыптың кейбір жеке нюанстарымен қатар, басқа да проблемаларға назарын жинақтау үшін сұрақтар қарапайым болуы мүмкін.

Жауабын ойластыра отырып, студент оқытушының жаңа білім ретінде мәлімдегісі келетін жалпылауы мен қорытындыларын өз бетінше жасауға мүмкіндік алады.

Сұрақтардың жауапсыз қалмауын қадағалау керек, әйтпесе дәріс риторикалық сипат алуы мүмкін.

Кері байланысқа құрылған дәріс. Мұндай сипаттағы дәрістер оқу материалы өзара байланысты пәндер бойынша (пәнаралық байланыс) немесе бұрынырақта оқылған оқу материалы бойынша игеріледі және қолданылады. Оқытушының дәріс барысында студенттерге сұрақ қойып, жауап алуы арқылы кері байланыс орнатылады. Баяндалатын проблема бойынша студенттердің хабардар екенін анықтау үшін дәрістің қандай да бір тарауының басында тиісті сұрақтар қойылады.

Егер студенттер кіріспе сұрақтарға дұрыс жауап берсе, оқытушы қысқа тезиспен немесе қорытындымен шектеліп, келесі мәселеге көше береді.

Егер жауаптар қажетті білім деңгейін қанағаттандырмаса, оның жауабын оқытушы толық баяндайды, түсініктеменің соңында оқу материалын игеру деңгейін анықтау үшін тағы да сұрақ береді.

Екінші қайтара жауап бергенде, студенттердің білім деңгейінің төмен екені тағы байқалса – оқу материалын беру әдістемесін өзгерткен жөн болады.

Нақты жағдаяттарды шешуге құрылған дәріс. Белсенді оқу-танымдық іс-әрекеттерді ұйымдастыру нақты жағдаяттарды талдауға (микрожағдаят және жағдаят-проблемалар) құрылады.

Микрожағдаят қандай да бір шиеленісті жағдайдың немесе әдеттегі белгілі жағдайлардан тұратын проблеманың мәнісін білдіреді. Ол студенттерден өз бетінше жаңа қорытындылар жасауды, жинақтауды, оқылатын материалға ерекше назар аударуды талап етеді. (дәріс өту барысында туындайтын микрожағдаяттарды мысал етіп алуға болады)

Студенттерден қандай да бір қалыптасқан жағдайға талдау жасау ғана емес, логикалық негізделген шешім қабылдау, яғни жағдаяттық міндетті шешу талап етілетін жағдаят-проблемалар да осындай дәрістің бір түрі болып табылады.

Оқытушы қандай жағдаят ұсынылғанын, осындай жағдаятта не істеу керектігін мұқият ойластыруы керек. Сұрақтар мынадай сипатта болуы керек?

1. Мәселенің мәнісі неде?
2. Оны шешуге бола ма ?
3. Шешу жолдары қандай, яғни зерттеу міндеттерінің шешімі қандай?

Мынаны түсіну маңызды! Жағдаяттық тапсырма шығармашылық ойлаудың бастауы болып табылады: сөз арқылы қарапайым пайымдаудан тапсырманы іс жүзінде орындауға көшеді.

«Аударма ісі» бөлімінде мамандық бойынша Мемлекеттік Стандартқа сай «Аударматануға кіріспе», «Аударма теориясы», «Мәтінді аудармаға дейінгі талдау», «Жазбаша аударма тәжірибесі», «Көркем аударма тәжірибесі» т.б. базалық пәндер, элективті курстар жүргізіледі. Қазақ аударматану ғылымының өзекті де күрделі көп міндеттерінің бірі ретінде аударманы оқыту әдістемесін жетілдіру міндеті алдыңғы орынға шығады. Болашақ аудармашының теориялық білімін, кәсіби біліктілігін шыңдау мақсатында оқытушы өз сабағын әдістемелік тұрғыдан тереңдетіп, түрлендіріп отырғаны абзал. Осы ретте жоғарыда сабақтың негізгі түрлері бойынша әдістемелік – мазмұндық түсініктемелер берілді.

DER LEHRER ALS EINE WICHTIGE FIGUR IM BILDUNGSSYSTEM

Alle Lehrer müssen im heutigen Deutschland eine wissenschaftliche, didaktisch-methodische und fachpraktische Ausbildung an einer Wissenschaftlichen Hochschule absolvieren. Bis in die 1960er Jahre war die Volksschullehrerausbildung sogenannten "Pädagogischen Fachinstituten" zugeordnet und eher praxisorientiert. Die aus ihnen erwachsenen wurden zunehmend wissenschaftlich orientiert und 1972 zu, die durch Zuerkennung des uneingeschränkten Promotions- und Habilitationsrechts den Universitäten heute statusmäßig gleichgestellt sind. Sie wurden entweder in die ortsnahen Universitäten eingegliedert oder (wie in Baden-Württemberg) als selbstständige weitergeführt. Der Wechsel in ein anderes Bundesland kann Lehrern Probleme bereiten, da teilweise die Ausbildung wechselseitig nicht anerkannt wird.

Durch die (Bundesbesoldungsordnung) sind außerdem noch Fachlehrer ohne Studium und mit Fachhochschulstudium vorgesehen. Diese haben aber kein Lehramtsstudium bzw. eine entsprechende Ausbildung absolviert, sondern sollen der Praxis entstammen (Ingenieure und Handwerks- bzw. Industriemeister) und werden ausschließlich an Berufsschulen eingesetzt.

In Baden-Württemberg gibt es noch (Fachlehrer für musisch-technische Fächer), die kein wissenschaftliches Studium absolvieren, sondern an sogenannten "Pädagogischen Fachseminaren" ausgebildet werden und an allen Schularten eingesetzt werden. Bei ihrer Qualifikation und ihrem kürzeren Studium steht das praktische Können, die "Eigenrealisierung", im Vordergrund. Sie werden geringer honoriert als ihre wissenschaftlich ausgebildeten Kollegen und mit einem höheren Deputat eingesetzt. Zudem gibt es noch Landwirtschaftliche Lehrer und Berater, die ein Fachhochschulstudium, das für den gehobenen Landwirtschaftsdienst dienlich ist, nachweisen müssen und an Landwirtschaftsschulen eingesetzt werden.

Die Anfänge des deutschen Bildungswesens liegen im frühen Mittelalter. Eine institutionalisierte Form der Ausbildung oblag für viele Jahrhunderte der Kirche. Sie unterhielt zur Bildung des Klerikernachwuchses meist Dom- Stifts- oder Klosterschulen sowie Lateinschulen, in denen Söhne, vorwiegend des Adels, später auch der bürgerlichen Oberschicht, unterrichtet wurden. Neben dieser theologisch orientierten Ausbildung, gab es eine zweite Gruppe innerhalb des Adels, die Ritterschaft, die ein eigenes Erziehungswesen ausbildete. In ihm wurde das Kriegshandwerk und die Bewirtschaftung und Führung der Güter in den Vordergrund gestellt [1]. Ab etwa 1100 wurde von den Zünften eine handwerkliche Lehre bei einem Meister gewährleistet, die als Frühform der heutigen Berufsbildung gilt. Die meisten Jungen wurden jedoch ausschließlich von ihren Eltern zu Hause unterrichtet. Auch das Hochschulwesen hat im Mittelalter seine Wurzeln. So wurde die erste Universität auf dem heutigen deutschen Staatsgebiet, die Universität Heidelberg, 1386 gegründet.

Die breitere Entwicklung des allgemeinbildenden Schulsystems setzte erst im Spätmittelalter und mit der Reformation ein. So entstanden in den Städten neben den größeren Dom- und Klosterschulen an städtischen Pfarrkirchen Gemeindeschulen, Schreibschulen in Verantwortung der Kommunen, private sogenannte Winkelschulen für bürgerliche Söhne sowie Schulen die kaufmännische Kenntnisse, z. B. der Kameralistik vermittelten. Spezielle Standeschulen kamen auf, etwa als Ritterakademien, dem Vorläufer der sich später ausbildenden Realschule.

Erst ab dem 18. Jahrhundert erfassten die Schulen zunehmend alle Kinder in Stadt und Land, wobei gewerbliche Sonntagsschulen und Gewerbeschulen hinzu kamen. Auch eine schulische Grundausbildung von Mädchen erlangte zunehmend an Bedeutung. Wichtigster Meilenstein in dieser Entwicklung war die Einführung der allgemeinen Schulpflicht. Nach einigen kleineren Territorien wurde sie zwar für ganz Preußen im Generallandschulreglement 1763 gesetzlich eingeführt, aber nur langsam in den Volksschulen durchgesetzt.

In den deutschen Universitäten und in den höheren Schulen wurden etwa seit 1800 neuhumanistische Bildungsreformen eingeleitet, etwa die preußische Bildungsreform. Auch die ersten Technischen Hochschulen (Technische Universität Braunschweig 1745, Universität Karlsruhe, RWTH Aachen) wurden gegründet. Der Zugang zur Universität setzte eine Abiturprüfung voraus (definitiv seit 1834 in Preußen), mehrere Typen des Gymnasiums wurden 1900 als gleichberechtigt für alle Studien anerkannt: Humanistisches Gymnasium, Realgymnasium, Oberrealschule. Für Mädchen war das Erlangen der Hochschulreife erst ab 1893 mit der Gründung des ersten Mädchengymnasiums in Karlsruhe möglich, den uneingeschränkten Zugang zum universitären Studium erhielten sie aber erst 1919.

Die Weimarer Republik führte 1920 die obligatorische vierklassige Grundschule innerhalb der Volksschule ein. Weitergehende Forderungen der Reichsschulkonferenz blieben unerfüllt. Der Anteil humanistischer Gymnasien ging zurück, dafür traten die modernen Fremdsprachen und Naturwissenschaften in den höheren Schulen stärker hervor. Diese Form des Bildungssystems blieb im Dritten Reich trotz ideologischer Einflussnahme bis 1945 weitgehend erhalten. Das Abitur, nach 8 Gymnasialjahren, wurde 1937 eingeführt um einer „Überbildung“ entgegenzutreten. Auch wurden Spezialschulen (Napola) zur Formung einer NS-Elite gegründet.

1949 bestätigte das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (GG) den Bundesländern im Kulturföderalismus die Bildungshoheit („Kulturhoheit der Länder“), die sie bereits in der Weimarer Republik innehatten. Sie führten auch die Schularten und die Schuldauer wieder ein (achtklassige Volksschule, neunklassiges Gymnasium). Zu Anfang waren sie vorsichtig bemüht, das regional noch sehr unterschiedliche Schulsystem einheitlicher zu gestalten und langsam auszubauen. Das Hamburger Abkommen 1964 setzte aber einen gemeinsamen Rahmen, u. a. durch die Einführung der Hauptschule. Dagegen wurde das Bildungssystem der DDR von 1949 bis 1990 – den Änderungen im Bildungssystem der SBZ folgend strikt zentralistisch und auf der ideologischen Grundlage des Marxismus-Leninismus geregelt. Mit dem Schulgesetz von 1959 war die zunächst achtklassige Einheitsschule obligatorisch, an die sich die vierjährige Erweiterte Oberschule anstelle des Gymnasiums anschloss. Die ganztägige Betreuung in Schulhorten ermöglichte immer mehr Müttern die Berufstätigkeit.

Einschneidend stellte der Sputnik-Schock 1957 das Bildungswesen aller westlichen Staaten in Frage [2] – in Deutschland sprach Georg Picht 1964 von einer angeblichen „Bildungskatastrophe“ und einem Modernisierungsdefizit in inhaltlicher und sozialer Hinsicht. Andere wie Ralf Dahrendorf kritisierten die fehlende Erziehung zu demokratischen Bürgern. Für die zweite industrielle Revolution galten mehr und besser qualifizierte Absolventen als zwingend erforderlich. Intensive Reformdiskussionen ließen unter anderem den Deutschen Bildungsrat entstehen, dessen Strukturplan für das deutsche Bildungs- und Erziehungswesen maßgebend wurde. Die Bund-Länder-Kommission für Bildungsplanung und Forschungsförderung legte 1973 den ersten Bildungsgesamtplan vor, auf dessen Grundlage der Auf- und Ausbau des Bildungswesens stattfinden sollte. Er ging aber schon bei der Verabschiedung im parteipolitischen Streit vor allem um die Gesamtschule unter, in den 1980er Jahren stagnierten die bildungspolitischen Bemühungen auch wegen der finanziellen Kosten. Bei der Integration der neuen ostdeutschen Bundesländer nach 1990 wurden die westdeutschen Strukturen mit geringen Abweichungen auf den Osten übertragen.

Erst Ende der 1990er Jahre rückte das Thema Bildung wieder in den Vordergrund, was vor allem auf schlechte Ergebnisse in internationalen Vergleichsstudien (beispielsweise PISA) zurückzuführen ist [3]. Auch trat zunehmend Fachkräftemangel auf. Mit Blick auf erfolgreichere Länder wie z. B. Finnland wurden zahlreiche Änderungen (vorschulische Bildung, gemeinsames Lernen aller Schüler, mehr individuelle Förderung, selbstständige Schule, Abschaffung einer eigenständigen Hauptschule) vorgeschlagen, die das Thema der Bildung wieder in den Vordergrund der Politik rückten. Besonders das schlechte schulische Abschneiden vieler Kinder mit Migrationshintergrund bot dazu Anlass. Auch im Blick auf den internationalen Vergleich sowie das DDR-Bildungssystem setzten sich das Abitur nach 12 Schuljahren (8-jähriges Gymnasium "G8") und das Zentralabitur weitgehend durch. Das Bemühen um Qualitätssicherung z. B. durch Vergleichsarbeiten und Schulevaluation wurde mit hohem Kostenaufwand umgesetzt, die Bundesländer gründeten ein Institut zur Qualitätsentwicklung im Bildungswesen.

Das Bildungssystem in Deutschland ist ein vertikal in vier bzw. fünf Stufen gegliedert; die ersten drei davon bilden das Deutsche Schulsystem:

Primarbereich – umfasst die ersten vier Schuljahre in der Grundschule (oder bereits in der Förderschule). In einigen Ländern gibt es auch eine sechsjährige Grundschule oder eine schulartunabhängige Orientierungsstufe in der 5. und 6. Klasse, die bereits zur Sekundarstufe I zählen.

Sekundarbereich I – führt zum Haupt- oder Realschulabschluss oder zur Versetzung in die gymnasiale Oberstufe und ist in Haupt-, Realschule und Gymnasium gegliedert oder in einer Gesamtschule integriert.

Sekundarbereich II – beginnt nach dem Sekundarbereich I als gymnasiale Oberstufe oder als berufsbildende Schule. Im verkürzten Gymnasium gilt die 10. Klasse bereits als Teil der Sekundarstufe II.

Tertiärbereich beginnt nach dem Erwerb der Hochschulzugangsberechtigung und ist an Hochschulen, Berufsakademien, Fachakademien angesiedelt bzw. nach einer entsprechenden Berufsausbildung und mehrjähriger Berufserfahrung an Fachschulen.

Quartärbereich – tritt in Form von privater und beruflicher Weiterbildung nach der Berufsausbildung in Erscheinung.

Der tertiäre Bereich des deutschen Bildungssystems besteht hauptsächlich aus rund 400 Hochschulen, die sich mehrheitlich in staatlicher Trägerschaft befinden, ansonsten in kirchlicher oder privater Trägerschaft.

2007 waren von 391 Hochschulen 124 Universitäten, Theologische und Pädagogische Hochschulen, an denen etwa 69 % aller Studierenden in Deutschland ausgebildet werden. Weitere 215 der Hochschulen sind Fachhochschulen, an denen etwa 29 % ausgebildet werden. Weitere 52 Hochschulen sind Kunsthochschulen, an denen etwa 2 % ausgebildet werden[4]. Das Hochschulwesen liegt im Verantwortungsbereich der Länder. Das Hochschulrahmengesetz des Bundes sollte 2008 auslaufen.

Die wesentliche Aufgabe der Hochschulen besteht in der Forschung, dem Schaffen von neuem Wissen, der Lehre, der Vermittlung von Wissen und Kompetenzen im Studium und der Weiterbildung sowie dem Verleihen akademischer Grade. Hierzu sind die Hochschulen in verschiedene Fakultäten oder Fachbereiche differenziert, die verwandte Wissenschaften in sich vereinigen. Hinzu kommen zahlreiche Verwaltungs- und Serviceeinrichtungen an jeder einzelnen Hochschule.

Zum tertiären Bereich zählen in Deutschland außerdem Berufsakademien und Fachschulen bzw. Fachakademien, die außerhalb des Hochschulbereichs liegen. Bei den Berufsakademien findet die Hälfte der Studienzeit in Unternehmen statt. An der Fachschule können spezielle Fortbildungen, die etwa zum Techniker oder Meister führen, besucht werden.

Derzeit studieren in Deutschland 1,9 Millionen Studenten. Schätzungen zufolge soll bis 2011 die Zahl auf 2,2 bis 2,4 Millionen Studierende ansteigen. Voraussetzung für die Aufnahme eines Studiums ist die Hochschulzugangsberechtigung, in der Regel das Abitur bzw. Fachabitur. Zusätzlich ist seit Mitte der 1990er Jahre auch der Zugang zu einer Hochschule mit einer abgeschlossenen Berufsausbildung möglich. Weitere Zulassungsbedingungen sind von Studiengang zu Studiengang sehr verschieden. Der Staat zahlt unter bestimmten Bedingungen einen Zuschuss zum Lebensunterhalt nach dem BAföG. Daneben gibt es für besonders leistungsfähige und engagierte Studierende Stipendien diverser Stiftungen.

Der Aufbau des Studiums selbst wird gemäß den Landeshochschulgesetzen durch Studienordnungen und Prüfungsordnungen geregelt, welche von den Hochschulen autonom festgelegt werden. Auch die Studienabschlüsse, die erworben werden können, hängen vom Studiengang ab. Zu den wichtigsten gehören der Magister, das Diplom, das Staatsexamen, der Bachelor sowie die Abschlüsse des postgradualen Studiums, etwa der Master und der Doktor. Der Zugang zu einer Professur hängt nicht mehr von einer Habilitation ab. Durch den Bologna-Prozess verschwinden derzeit viele Magister- und Diplomstudiengänge zugunsten einer Stufung in Bachelor- und Masterstudiengänge. Bei den Studiengängen mit Staatsexamina wie den Lehramtern, Jura oder der Medizin ist die Entwicklung noch unabsehbar.

Die universitäre Lehre gilt als verbesserungswürdig. Ein krasses Beispiel zeigt die Juristenausbildung, die stark durch universitätsfremde Repetitoren gestützt wird. Das Bachelorstudium ist durch eine starke Verschulung geprägt, offensichtlich um schulische Defizite konzentriert aufzuholen. Damit sollte die Studienabbrecherquote gesenkt werden, was offenbar bisher noch nicht gelungen ist.

Die Finanzierung der Hochschulen wird zunehmend zum Kernproblem. Der finanzschwache Staat möchte, dass die Hochschulen hohe Drittmittel einwerben bei anderen staatlichen Finanztöpfen, der Industrie oder Stiftungen. Zu den Geldgebern gehören auch halbstaatliche Institutionen wie die Deutsche Forschungsgemeinschaft. Die Finanzierung verschiebt sich von einer staatlichen Grundfinanzierung auf eine schwankende Projektfinanzierung, bei deren Ausschreibung nach Meinung von Kritikern oft propagandistischer oder modischer Etikettenschwindel betrieben wird.

Literatur:

1. Bernhard Gayer und Stefan Reip: Schul- und Beamtenrecht für die Lehramtsausbildung und Schulpraxis in Baden-Württemberg. Europa-Lehrmittel Nourney, Vollmer, Haan-Gruiten. – 2012.
2. Martina G. Lüke: Zwischen Tradition und Aufbruch. Deutschunterricht und Lesebuch im Deutschen Kaiserreich. Frankfurt am Main. – 2007.
3. Bundesamt für Statistik: Private Schulen (Fachserie 11 Reihe 1.1). Schuljahr 2009/2010, abgerufen am 19. August 2011 (Angaben über Schulen, Klassen, Schüler, Absolventen/Abgänger und Lehrkräfte an privaten Schulen des Bundesamtes für Statistik).
4. www.siemens.de/ausbildung.

ETNOLOGICAL, SOCIAL AND HISTORICAL BASES OF THE CONCEPTS “KNOWLEDGE” AND “FAITH” IN ABAI KUNANBAEV’S WORDS OF EDIFICATION

Concepts “Knowledge” and “Faith” in the works of Abai are not only certain linguistic and semantic units in the works of Abai, but also an ethnocultural phenomena that are differentiated in the individual works of the poet in a specific structural system through linguistic tools. From this point of view, the concept of knowledge and faith implies conceptual descriptions of knowledge about spiritual values in public life in the work of Abai.

Linguoculture is a science that studies the linguistic categories of folk culture from linguistic and cultural interrelationships [1, 28]. Linguocultural science examines the principles and laws in the social, cognitive, ethical, aesthetic, political, moral, spiritual and internal spheres of national character through language tools. Linguocultural sciences are aimed at identifying and describing spiritual culture of the people through their language, national identity in the reflection of the language, and cognitive, ethical, and aesthetic categories [2, 19].

Zhamanbayeva K. was one of the first Kazakh scientists who applied the issue of cognition, and cognitive linguistics in her monographs. For the first time, Zhamanbayeva K. studied the notion of “sadness” in our language, considering issues of linguistic cognition. Recently learners of N. Wali, J.A. Mankeeva and others journalists widely discuss various issues of cognitive linguistics.

As a result of this research, national cultural concepts such as tary, kamschy and cognitive concepts life, fate were studied. Different levels of schools created by cognitive scientists like Y.S. Stepanov, A.P. Babushkin, E.S. Kubryakova, V.I. Karasik, V.A. Maslova are working in the Russian linguistics. And as for the Kazakh linguistics are considered conceptual issues of cognitive linguistics are widely viewed in the works of scientists Zh.A. Mankeeva, N. Vali, A. Islam, E.N. Orazalieva, G.E. Utebalieva, A.B. Amirbekova and others.

As for the conceptual sphere, it was academician D.S. Likhachev who first used this term. Z. D. Popova, I.A. Sternin argue: "The conceptual sphere is a collection of concepts of people, the information base of thinking" [3,36]. The cognitive image and various forms of the universe are perceived by the conceptual sphere, in general, information about the concept of language in our memory is corrected in the conceptual system.

The function of a conceptual system is the systematization of complex concepts with the same content in a national style. In general, consideration of the problem in the Kazakh linguistics is a new sphere that is being looked at, and in this case we should say that the conceptual system and the problem of its components are still being studied.

A.B. Amirbekova believes that the conceptual system and the cognitive model are closely related to the conceptual components of the concept. “In our opinion, the conceptual sphere reflecting the conceptual concept of the world is a conceptual system. The conception system consists of internal and external structures. Structures aimed at the concept of internal structure: framework, scenarios, idea, graphics; and external structure: word, phraseology, metaphor, sentence, phrase, metonymy, etc.

In the formation of a conceptual system, internal structures in the memory are collected in a certain cognitive model. The cognitive model is formed by symbolism, video, prototype, etiquette, reference, associative, stereotypical units and insightful symbols.

Now, concepts “knowledge and faith” in Abai’s words of edification were written down and compared with their translations in the Russian and English languages. The analysis of the translations of Abai into Russian was based on the translations of S. Sanbayeva, Rolan Seizenbayev and Klara Serikbayeva and V. Shklovsky.

In the thirteenth word of Abai, he will be convinced that this is iman – to the unmotivated unhealthy unity of the devil, to all of us and to the various decrees that the Prophet sent us through the Prophet Salaf, may Allah bless and greet. Now this faith is almost two different things. First of all, it is true that if a person who believes in something, believes in what he claims, he is justified. And this iman is called yakini iman.

Secondly, it is important to read a book or listen to the mullahs and be so firm about what they believe. Even if you were threatened with murder, and thousands of people were doing something bad for you, they should not be disappointed and respect their faith. This belief is called taklidi iman.

Now in order to keep such iman you need a intolerable heart and soul, and a strong spirit. What can we say about a man, if he does not have science, say that there is no science, that there is no taclidi iman, or that he is deceived or deceive? Can we consider the man with strong iman? May God keep us from such people.

There is no faith, except for the two types of iman that should be known. No one can say that God will forgive a person who stands against faith. The man who was inspired by the false proverb, which says: "A man doesn't give a word fighting," and "god will forgive everyone who does sins." This implies that we should not commit sins and hope God will forgive us.

Due to the fact that the words "iman" are connected with the concepts of faith, hope, belief we decided to focus our attention on the concept of faith in the thirteenth verse of Abai. That is, the concepts of "faith" and "iman" come in one or two meanings, but at the same time they are completely different codes. We decided to define the meaning of the concept of "faith."

From modern dictionaries you can see the keywords of the word faith: for example, from the online dictionary sozdik.net we have the following definitions: "Faith. 1. The idea of something, someone's sense of piety, a qualitative dimension of relations between people and societies, beliefs. Expected hope, desire. 3. Religious. The main ideological position in religion. Believing that God is the only. He is strong in faith"(XII, 155).

According to the words of Iman: Iman from Arabic. (Faith, Belief, Acceptance) is to accept all the commands of Allah and His Messenger, the Prophet Muhammad (peace be upon him).

The word 'iman' is a verbal word used in the Arabic tongue, which is derived from the verb "al-mâ-na". And the notion of universal faith means to believe, to convey a person's speech, to accept what he says, to accept it with sincere sympathy, to convey with real, heartfelt, sincere conviction without letting doubts [kk.m.wikipedia.org].

However, there is something that needs to be defined" the word "iman" in the Kazakh language has direct meaning "faith", but iman is not entirely equivalent to faith. The word "iman" in Arabic means "accepting and accepting all the judgments and statements of the Holy Prophet (peace be upon him), accepting the religion of Allahu ta'âlâ".

The Muslim community: "Unquestioning faith is the basis of iman." This statement can prove our words. In his thirteenth word, Abai uses only the concept of iman: iman, imanu, imanmak. Abai uses the word "faith" implicitly in the word "iman". As for translations of Abai's words of iman, Serzhan Sambayeva translated as "to serve God", R.Seysenbaev and K.Serikbaeva translated "Beliefs", and V. Shklovski translated as "establish in iman". In our opinion, all translators were able to convey that word correctly. In some places translators converted the word "iman" into Russian with the concept of "vera". Here, translators have succeeded in translating this phrase. Nevertheless, there are things where we disagree with the translators. Abai says that there are two types of iman in his words of edification. They are "Yakini" and "Taqlidi" iman. It means that there is no other third iman. In our opinion, here it is inappropriate to replace the word iman with the Russian concept of "Vera". This is because of the notion of the Muslim religion. Nevertheless, S.Sanbaeva calls it the "slepaya vera" (blind faith), while V.Shklovsky interprets "conscious and unconscious faith". R.Seysenbaev and K.Serikbaeva render it as "yakini and taqlidi iman" and preserved the coloring of their original.

In his twenty-fifth word, Abai talks about the need to teach every Kazakh child. In his opinion, education, science, and even art belong to the Russian. He says the Kazakh should read in the Russian language, wisdom, wealth, and art – all belong to the Russian people. "But Kazakh fathers are not eager to pay for their son's education. Don't give wealth to your child, don't marry to a woman", instead teach your child Russian science. For this you should not economize your money. Be afraid of God, be ashamed of people, pay for your son's education if you want him to be a good man" says Abai Kunanbayev. In this context, the concept of "knowledge" has been used in several concepts – "bilim", "bilgendik", "bilmek".

Abai Kunanbaev often uses the words education and science in his works. In his thirty-second word of edification you can see these words. In this context a question arises whether the concept of science can be classified as a concept of "education". The definition of the concept of education suggests that knowledge (lat.cientia, English knowledge) is a combination of concepts, data, and judgments of people in a particular system. Education is one of the most comprehensive concepts of human culture. It is closely linked to the complex and deeper concepts as mind, cognition, objective world, subject, thinking, logic, truth, science and determined by them.

Literature:

1. Aitkazy Sajida Linguocultural nature of the concept of color and type (based on the materials in Kazakh, English and Chinese). Ph.D. doctor of phil.sc. disc -Almaty, 2011.
2. Maslova V. A. Linguoculture. Textbook for students. Higher institution. -M., 2001.
3. Popova Z.D., Sternin I.A. Cognitive linguistics. -M., 2007.

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ТЕХНОЛОГИИ CASE-STUDY НА ЗАНЯТИЯХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

На современном этапе развития методики преподавания иностранного языка рассматривается как сложный процесс общения, основной целью которого выступает практика в решении задач взаимодействия между субъектами педагогического процесса, а главным способом достижения цели служат мотивированные коммуникативные задачи разной степени сложности.

Принято считать, что общение в процессе обучения иностранному языку может быть «односторонним» и «многосторонним». В первом случае имеется в виду организация учебного процесса с преобладанием фронтальных форм работы, когда преподаватель побуждает студента к речевой деятельности – студент отвечает. Для второго случая типичными формами работы являются групповые и коллективные: каждый студент имеет возможность проявить себя как полноправный участник определенной деятельности. При организации «многостороннего» общения на занятии иностранного языка происходит взаимодействие всех участников образовательного процесса, т.е. создаются возможности для раскрытия личностного потенциала каждого студента.

Основные методические инновации в настоящее время связаны с применением интерактивных методов обучения иностранному языку. Среди интерактивных методов обучения в неязыковых вузах большую популярность приобретает метод ситуационного обучения – case-study, обучение на примере разбора конкретной ситуации, ориентированный на самостоятельную индивидуальную и групповую деятельность студентов, в которых ими приобретаются коммуникативные умения.

Сущность данного метода состоит в том, что учебный материал подается студентам в виде проблем (кейсов), а знания приобретаются в результате активной и творческой работы (сбор необходимой информации, анализ информации с разных точек зрения, выводы, заключения).

Самое главное достоинство этой технологии – это большой интерес со стороны студентов к изучаемой проблематике, которая оформляется и подается в виде кейса – конкретной ситуации. Основным условием применения кейс-метода (case method) в обучении дисциплине является наличие противоречий, на базе которых формируются проблемные ситуации, задачи, практические задания для обсуждения и поиска оптимального решения студентами [1].

Таким образом, суть метода – первоначальное самостоятельное изучение кейсов студентами с последующим обсуждением и анализом в ходе дискуссии. Case method – это педагогический прием, при котором обучаемый выступает в роли лица, столкнувшегося с той или иной проблемой. Case method – моделирование жизненной ситуации для формирования у студента навыков решения тех или иных задач; студенты выступают соавторами учебного процесса, изучая конкретные ситуации.

Игры для принятия решений являются основой case method. Обучаемые становятся на место людей, столкнувшихся с той или иной проблемой, не предполагает сообщения готового решения проблемы, основываются на достоверном описании реальных событий [2].

Рассмотрим преимущества и недостатки case method:

Преимущества -

- дает возможность быстро осмыслить сложную проблему, найти разумное решение;
- способствует повышению интереса к избранной профессиональной сфере;
- облегчает изучение терминологии и специальных процедур;
- стимулирует профессиональный диалог;
- дает возможность задуматься о навыках и знаниях, требующихся для выбранной профессии;
- возможность работы группы на едином проблемном поле;
- выработка навыков простейших обобщений;
- получение навыков работы в команде и другие.

Недостатки –

- затратный по временным и содержательным критериям;
- не может охватить все вынесенные на обсуждение вопросы;
- алгоритм решения требует определенных навыков;
- необходимо изучить сам механизм решения задач;
- рассчитан только на теоретически подготовленных студентов.

Педагогический потенциал метода значительно больше потенциала традиционных методов обучения. Наличие в структуре метода споров, дискуссий, аргументации тренируют участников

обсуждения, учит соблюдению норм и правил общения. Преподаватель должен быть достаточно эмоциональным в течение всего процесса обучения, разрешать и не допускать конфликты, создавать обстановку сотрудничества и конкуренции одновременно, обеспечивать соблюдение личностных прав студента.

Результатом дискуссии является принятие единого, наиболее оптимального, принятого после обсуждения совместно с преподавателем решения, формирование умений, навыков решения нестереотипных задач и развитие логического дискуссионного мышления.

Развитие практических навыков активной речевой деятельности осуществляется при моделировании ситуаций, непосредственно связанных с будущей профессиональной деятельностью, в процессе проведения дискуссий, деловых игр. Следует отметить, что в целом, несмотря на некоторые недостатки, положительно зарекомендовал себя в этом направлении технология case-study. На занятиях с использованием данной технологии у студентов формируется способность мыслить неординарно, по-своему видеть проблемную ситуацию, выход из нее; обосновывать свои позиции, свои жизненные ценности; развиваются такие черты, как умение выслушать иную точку зрения, умение сотрудничать, вступать в партнерское общение, проявляя при этом толерантность по отношению к своим оппонентам, необходимый такт, доброжелательность к участникам процесса совместного нахождения путей взаимопонимания, поиска истины [3].

В заключении хотелось бы отметить, что интерактивные методы – это методы, позволяющие учиться взаимодействовать между собой; а интерактивное обучение – это обучение, построенное на взаимодействии всех обучающихся, включая педагога.

Список литературы:

1. <http://infourok.ru>
2. В.Н.Головачева, М.М.Коккоз, Н.Ф.Абаева. Кейс-стади как интерактивный метод обучения студентов технического вуза в процессе изучения дисциплины «Инженерная графика». Международный научный журнал-приложение Республики Казахстан «Поиск», №2(1) / 2015, стр.105.
3. К.А.Жунусова, М.А.Тулекова. Формирование профессиональной направленности студентов технического вуза в процессе изучения русского языка. Международное научно-педагогическое издание «Высшая школа Казахстана», №2/ 2015, стр.15.

LA PSYCHOLOGIE DU LANGAGE DE LA COMMUNICATION D'AFFAIRES

La communication est la forme la plus importante d'interaction entre les personnes. La capacité de communiquer a toujours fait référence à la mise à l'épreuve des qualités humaines plus essentielles.

La communication est au coeur de presque tout ce que nous faisons.

La communication d'affaires est un processus complexe et multiforme permettant d'établir des contacts entre des personnes du secteur des services. Le célèbre psychologue et pédagogue Dale Carnegie a remarqué que le succès d'une personne dans ses affaires financières même dans le domaine technique dépend 15 % de ses connaissances professionnelles, 85% de sa capacité à communiquer.

Dans la communication d'affaire, la coté culturelle et nationale de l'opposant prend de l'importance, lorsque les gens d'affaires communiquent avec des opposants de différentes nationalités et pour cette raison vous devez connaître leurs traditions et leur coutumes. Cela vous permet de respecter leurs différences et de se faire aimer. Pour réussir des négociations commerciales, la capacité de convaincre, d'écouter l'interlocuteur, de diriger et d'envoyer une impression positive pour créer une atmosphère favorable qui devient importante.

L'un des aspects est la maintenance des contacts professionnels, la transmission d'information commerciales. L'autre est la transmission d'une relation affective à un partenaire (positif ou négative) a qui présente dans l'interaction de battement. Par exemple quelqu'un dit à quelqu'un ; Je suis heureux de te voir Expressions faciales et les mots montreront si le locuteur est vraiment heureux de de voir l'interlocuteur.

Le concept de la communication interculturelle prend en compte l'analyse objective des principales composantes structurelles de l'éthos national des entreprises (l'orientation de l'entreprise pour un accord ou des relations interpersonnelles, le type de stratification sociale, la mesure de l'exactitude et le niveau de l'émotivité, des particularités de la communication non verbale et para verbale), mais aussi les particularités du caractère national et de la mentalité des gens.

Les célèbres linguistes constatent que la communication progresse des affaires. 74 situations courantes de la vie au travail empruntées à la communication orale et à la communication écrite, des activités variées et pragmatiques de compréhension et d'expression.

Savoir bien communiquer à l'oral, c'est à dire faire passer des messages à l'aide d'un langage choisi, en utilisant une voix bien placée, en jouant de ses émotions, en utilisant intelligemment son corps pour que son public respecté et pris en compte, accepte le message émis et y adhère.

Dans un monde qui se veut être celui de la communication, nous sommes loin d'être performants; pourtant la diversité des approches pour communiquer à l'oral et les ouvrages sur le sujet ne manquent pas. Notre monde dit « de la communication » est surtout un monde de l'information.

Un monde où l'information circule comme un objet qui passe de main en main, et qui est véhiculé grâce aux nouvelles technologies. Sous prétexte de faire circuler de l'information en envoyant pléthore de mail avec des « all users », certains pensent être des communicants et oublient de communiquer. Le mot "Communiquer" vient du latin "communicare" "qui signifie « être en relation avec ». La relation est-elle alors de la communication ? Dans « relier », n'entendons-nous pas « lier par deux fois » ? « Je me suis lié d'amitié » : suis-je libre d'être ami ou suis-je asservi ? « Ce n'est pas un ami, c'est une relation... » : n'avons-nous pas un certain nombre de coordonnées de « relations » dans nos répertoires ? Il y a fréquemment dans la notion de relation à l'autre une notion d'intérêt et c'est souvent la raison des échanges en entreprises. Dans une relation, l'information n'est pas forcément partagée, elle peut être imposée par l'émetteur et subie par le récepteur. Roman Jakobson (1896 -1982), était un penseur russe qui deviant l'un des linguistes les plus influents du XXème siècle en posant les premières pierres du développement de l'analyse structurelle du langage. Il était aussi fondateur de l'école de Prague de la théorie linguistique. Dans son *Essais de linguistique générale*, il a défini et indiqué les fonctions du langage de la communication et aussi les six composants de la communication suivants;

- 1.La fonction émotive (ou expressive),
- 2.La fonction référentielle (ou cognitive ou dénotative ou informative)
- 3.La fonction conative (ou performative)
- 4.La fonction phatique
- 5.La fonction métalinguistique
- 6.La fonction poétique

Après avoir étudié les recherches scientifiques des linguistes nous pouvons constaté que la communication est devenue l'un des thèmes centraux de nos sociétés contemporaines.

Deux grand modèles d'analyse de la communication d'affaires dominant un modèle technique issu de la cybernétique et un modèle de la psychologie sociale.

Shannon a défini la communication comme une transmission d'un message d'un endroit à l'autre. D'après le point de vue de cette linguiste le modèle cybernétique c'est l'amélioration de transmission de l'information. La communication est un phénomène social. De ce fait l'individu est perçu comme un acteur ou comme un participant à une unité.

La participation à la communication fait pour l'individu d'utiliser tous les modes verbaux et non verbaux pour communiquer. Cette communication occupe plus de 65 % de notre communication. Elle comporte le regard, le parfum, la chevelure, les accessoires. Elle fait partie intégrale de la communication verbale.

La communication n'est possible que si on respecte des règles des procédures Les échanges interpersonnelles sont animés par un besoin de reconnaissance des enjeux de positionnement d'identité et du rôle.

La psychologie de la communication d'affaires est l'amélioration de la personne elle-même.

Le poste occupé par une personne c'est peu important.

La psychologie de la communication professionnelle repose sur la reconnaissance des sentiments de l'adversaire et de leur considération. Ici il existe également des techniques qui aident dans la conversation.

Ces 5 caractéristiques suivantes deviennent les caractéristiques les plus importantes du côté de la communication d'affaire;

1. La diversité des formes et du contenu de la communication 2. La dépendance de l'efficacité sur la compétence communicative des partenaires. 3. L'importance de la communication pour les partenaires. 4. La connectivité de certains moyens de communication. 5. L'impact sur la représentation dans toute communication!

Dans ce cas la productivité de la communication dépend principalement des deux points principaux suivants.

-La sélection correcte et l'utilisation adéquate des partenaires de la communication, des moyens et méthodes de la communication.

-La capacité des partenaires de communication à reconnaître et à surmonter efficacement les obstacles de la communication.

Dans la partie théorique, nous avons identifié plusieurs groupes de moyens d'influence psychologiques et utilisées dans le processus de communication. Toutefois à fin de concentrer l'information ici, nous nous concentrerons uniquement sur deux entre eux, le principal et le plus utilisé -verbal et non verbal.

Moyens de communication et d'influence non verbaux, nous soulignerons en détail la section concernant le côté perceptuel de la communication et nous concentrerons dans cette section sur les médias verbaux. À ce propos nous nous rappelons la pensée suivante de linguiste français A. François concernant le rôle particulier de la communication verbale sous l'influence psychologique " Il n'a rien de plus puissants que les mots". Il est impossible d'interrompre des rangs d'arguments forts et de pensées élevées. Il est clair que ce sont des moyens verbaux qui prévalent dans la communication d'affaire en raison de la nécessité de transférer moins d'états émotionnels, de sentiments et d'émotions dans son processus que l'échange d'information commerciales spécifiques principalement sous la forme verbale.

En analysant et en référant des documents et des recherches nous pouvons définir que la psychologie de la communication d'affaires consiste en un ensemble de normes de comportement, d'attitudes à l'égard des personnes et de la manière dont elles peuvent interagir avec elles. Comme dans d'autres type de communication, la communication d'affaires a deux moyens de transmettre d'information – verbale et non verbale. Les moyens non verbaux incluent les expressions faciales, les gestes, l'intonation, et la distance entre les partenaires l'hors de la communication.

Références:

1. Ахатова В.А, Кулгульдинова Т.А //Коммуникативные технологии в деловой сфере// Алматы 2009 248 с -28-32
2. Есенова Қ.Ө. //Медиалингвистика: Мерзімді баспасөз тілін зерттеудің прагматикалық аспектісі// Алматы 349-39-42 б
3. Дейл Карнеги //Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей// 12 ноября 1936 год. США, Simon and Schuster. 205 –с 7-10
4. Душкина М.Р. //Психология влияния//2004, 224 –с 24-32 Россия, Питер //Влияние в процессе информирования в деловом общении Коммуникативный аспект//
5. Шеннон К. Э. //Работы по теории информации и кибернетике// 1963 США 245-24с
6. Матвишин В.Н. Ховкун //Бизнес курс французского языка// Киев, Логос, 1999, 205 стр 1-4
7. J.Pigoche, C.Marchello-Nizia // Histoire de la langue française//Edition Nathan, 1991 France, Poitiers 390–р 124-132

MILITARY HISTORY CONCEPT IN LITERATURE

The literature on the Great Patriotic War is one of the main pillars on which a high level of modern art is kept. The Great Patriotic War is a terrible event in the history of our people. The witnesses and participants of the war gave such an emotional charge, opened the world to them and people in such high and in such terrible manifestations that it is simply impossible to forget about it. And although our people healed the grave wounds of war, and new cities and villages grew in the place of ruins and ashes, and trenches and trenches grew in thickets, the great feat of warriors and partisans still lives in people's memory.

Russian literature helps to present this feat in all details, to renew the heroic and tragic pages of the war. Every year he adds new novels, novels and poems to the works written about the war in hot pursuit. They are written by authors who were themselves participants of the war, and authors from whom she chose her childhood. The more time passes, the harsher, more truthful, merciless our literature sees the past war, its blood, pain, dirt, hunger and cruelty.

In modern works, however, the war is shown without pompous heroism, since it was for our people unprecedentedly difficult, difficult, bloody. Many such works are written by Vasily Bykov, a well-known writer. V. Bykov's novels «The Crane Creek», «Live to Dawn», «The Quarry», and many others are widely known. In his works, the writer puts the reader in front of the need to look back on his life, test his life and moral principles. Therefore, the works of V. Bykov find a cordial response from readers. For example, the main idea of the story «Centurion» suggests that death in war did not always mean defeat, but life, saved at the cost of treason, always meant death [1, p. 188]. The story is written psychologically deeply, every detail in it reveals the most important thing in people's souls. This is what attracts readers to the works of V. Bykov.

There are many more works where the war is shown not embellished, but real. For example, such works as «In the trenches of Stalingrad» by V. Nekrasov, «It's us, Lord!» And «Killed near Moscow» by K. Vorobyov, «Not listed in the lists'» by B. Vasilyeva, as well as works by Y. Bondarev, I. Shamyakina and many others.

Actually reflecting the war in his works, the writers remind mankind of what fascism is, call for attention to those who want to start a new war. That is why modern writers write about war. Next time to prevent this nightmare and never forget about it. The book of Momyshuly «Behind us Moscow», dedicated to the combat exploits of the Panfilov Guards Division (published in 1958), is permeated with great love for ordinary soldiers

The eminent writer is a participant in the battle for Moscow and other important battles. All his works are inspired by the feelings of participation in military battles and tell about that difficult period in the life of the people. They describe the real events and comrades who fought with him side by side.

The work describes the formation of a Kazakh soldier in the ranks of the Red Army, his experiences and problems. «In these notes, I wanted to share not only the experience, but also talk about my own mistakes» – many books by Bauyrzhan Momyshuly begin with this epilogue. The work helps to penetrate the idea of mass heroism of the soldiers and learn about their exploits. The book featured real heroes of the Great Patriotic War.

«Moscow is behind us» is a historically valuable collection of works on military subjects. Documentation of events is beyond doubt. In the center of the story – the liberation of villages and cities from the German invaders. Bauyrzhan Momyshuly said that any goal in life is achieved only by struggle, and isolation serves as the main obstacle on the way to a dream. It reflects the personal qualities and life dilemmas of the strong spirit of the person [2, p. 39]. In 1976, the writer was awarded the State Prize of the Kazakh SSR precisely for this work.

There is probably no such family where war would not affect the lives of people. The most brutal, monstrous of all wars in the history of mankind – the Great Patriotic War – was delayed for five long years and became a real catastrophe for many peoples and countries. The war left a deep wound in the soul of every person. During the years of the Great Patriotic War, about twenty seven million people died in the country. When war breaks into the peaceful life of people, it always brings grief and unhappiness to families, disrupts the usual way of life [3]. And those people who have gone through the harsh ordeals of war, through hell and hell, will remember these terrible fourteen eighteen days that have turned the whole world upside down.

Bibliography

1. Snegin D.F. Panfilov. Memories. – Alma-Ata: Zhalyln, 1985. –C. 245.
2. Baurzhan Momysh-uly in the history of the Kazakh people. Monograph. – Kokshetau: Risk-Business, 2006. – C. 320.
3. http://www.inform.kz/ru/geroi-velikoy-otechestvennoy-bauyrzhan-momyshuly_a2760232

GENDER STEREOTYPES IN THE ENGLISH PHRASEOLOGY

Gender issues are becoming one of the most common topics for research in various scientific fields. Philology is not an exception. While studying a language (native or foreign), people are faced with a variety of stable expressions that affect the formation of social representations that determine the attitude towards women and men, or, in other words, belonging to a particular gender group.

Gender studies of phraseological units are considered important and relevant, since the main problems they are aimed at are cultural and social factors that form the public attitude towards women and men, as well as linguistic features that indicate belonging to a certain gender. The main components of such studies are the study of various aspects that form (taking into account the history of the people, national and cultural and etymological characteristics) the basic gender concepts. The comparison of male and female stereotypes of behavior displayed in English phraseology is also important. It is these stereotypes that are embedded in people's minds as standards of femininity and masculinity.

The linguistic study of the concept of "women" and "men" in this article was divided into such generalizing elements as:

- appearance;
- behavioral traits;
- social status.

The gender perception of "men" in English (like in many others) is based on such concepts as bravery and strength, power and well-being, fatherhood and caring for a woman.

The perception of "femininity" is based on such concepts as: beauty and attractiveness, family and good friend, support and household, motherhood, love and obedience. However, it is worth noting that if the appeal to a woman using masculine phrases (man-up! – pull yourself together! be a man!), is regarded positively and is encouraging, the treatment of men using phrases referring to women is exceptionally offensive (you look like a girl; play the woman – behave like a woman, as it is not befitting a man: cry, coward, etc.).

In English, the word woman in many cases is replaced by the so – called synonyms as wife and maid. However in describing a man, only the expression "man" is used. By the way, an interesting fact is that the first meaning of "man" is "man" (person), and "woman" is translated only as "woman". To "attribute" women to the human species, there is a phrase female person. Such a linguistic phenomenon can cause some bewilderment, as it creates a feeling that people always need to clarify that a woman is also a person.

In feminine and masculine linguistics, the concepts of beauty and ugliness are contrasted by gender. Beauty is inherent in women and plays a special role in their well-being. For men, attractive appearance is not the main thing. Evidence of these claims can be found in a large number of statements «cover girl; as red as a cherry – description of ruddy skin; fresh as a daisy; fair as a lily». All phrases are used in relation to women. The phrase *plain Jane*, used in describing an unremarkable girl, has an equivalent in the male gender of *plain Joe*. The meaning of phraseology a deaf husband and a blind wife are always a happy couple, once again indicates that the appearance of a man is not important, but the silence of a woman is welcome.

While considering the stereotypes of behavior instilled in males, we can notice the emerging trend of describing exclusively positive qualities. In these idioms and set expressions the man appears as clever, brave, strong and reliable: *square John* – the honest person; *man of fortune* – the lucky person; *knight without fear and reproach* – he fearless, brave person. The man is given the leading role. This can be seen in such sayings: *lord and master, a made man* – a wealthy man who has achieved a high rank; *the king of the castle* – the leader.

The juxtaposition of positions relating to the female gender becomes apparent in expressions such as, for example, one's good lady – someone's wife. In them we see that women are not described in the same way as men. They are not represented strong and proud. Various expressions in the English language not only belittle the dignity of the feminine, but also clearly humiliate. This indicates the centuries-old spread of the norm of objectification of women. Such a conclusion can be drawn from the fact that in English linguistic culture there is a vast number of phraseological units having a value of "*fallen woman*": a woman of pleasure; a woman of the streets; the lady of Babylon; a girl about the town – night butterfly; a woman of easy virtue; a bit of meat.

In addition to objectification of women on the basis of attractiveness, in English linguistics it was formed the opinion that women are also prone to betrayal and deception. Confirmation of this assumption can be the following stable expression: *a fair face may hide a fowl heart* – for beautiful appearance may hide a low soul;

women are necessary evils; forbidden a thing and that women will do – if something is forbidden, a woman is sure to do it.

In the English picture of the world, as in most European languages, the trend of androcentrism is reflected, with the dominant and guiding role of men in almost all spheres of life. Thus, the stereotypical roles of men represented in English proverbs – the head of the family, protector of women, support, getter, warrior, father; his word is significant when making important decisions, woman must obey, he bears for woman and family responsibility. The woman in turn is a creature weak, defenseless and irresponsible, a bit infantile, emotions prevail over intelligence that frightens the man. Traditionally, as in many European cultures, a woman is a keeper the family hearth, the mother.

However, despite dominant role of man, woman it is also perceived as a potential danger for men, because it is considered more cunning, insidious and emotional. There are a number of idioms in the English language, which emphasize power of women over a man, thanks to the specified above her qualities. As, for example, in such proverbs: "Behind every great man there's a great woman», where it is possible to draw an analogy with the Russian proverb "Man is the head, and the woman is the neck". This proverb can be interpreted as hidden positioning women over a man who depends on a woman, his the power over her is illusory, as the woman is cunning and manipulates him.

"Hell hath no fury like a woman scorned". In this case, the woman again portrayed in a threatening form, scares a man with his unbridled emotions. In in this state it is uncontrollable and there is a fear of man losing his power over her. Emotions in a woman prevail over the mind, in a man, on the contrary, intelligence dominates the sensual sphere, and therefore there is a fear of being captured by what is not familiar to him.

"The female of the species is more deadly than the male" – a line from R. Kipling's poem " the Female of the Species", which became later a stable expression for deadly, the dangerous power of a woman who can be much more intimidating and powerful than male. Force this woman draws in depth their emotions, the man is afraid, because his force to a greater extent physical and he knows how to cope with it, in contrast to emotions, which guided by a woman. So "power" and "force" becomes relative concepts. But since the statements of this kind were formed in androcentric picture of the world, women of such qualities imposes some degree of negative assessment. And it's safer for a man to structure a woman and channel her energy into the family and maintaining the family hearth, about what such paroemias as *"A woman's place is in the home", "A woman's work is never done", "A good husband makes a good wife"*.

Summing up the results of our article, we can conclude the following: the study of the phraseological fund as an integral part of the language picture of the individual's world allows us to find the foundation on which the human worldview, its value orientations and priorities are based, and at the same time – stereotypes rooted in the consciousness of the individual. The analysis of phraseological units is a rich material for understanding the essence of gender stereotypes, i.e. behavioral, social, psycho-emotional norms and roles prescribed for each gender within the defined society. At the same time, the main means of expression and the sphere of influence of the gender stereotype is the language through which the picture of the individual's reality is formed. By naming a phenomenon (concerning the gender sphere), the language establishes a certain stereotype, thus distorting and reducing the true image of the world. But at the same time, the gender stereotype gives the most generalized and concise picture of the attitude of the sexes in this community.

On the material of a number of English proverbs such basic gender stereotypes as androcentrism, the tendency of male domination over female, the opposition of female cunning and cunning to male power and directness, the predominance of women over men due to her cunning, the threat from women due to her exposure to emotions and because of fear of men to lose control over their lives were demonstrated. At the same time, there is a tendency in some phraseological units to neutralize the oppositional duality of a man and a woman.

References:

1. Anderson G.L., Mansen M.H., Curtis S.J. Dictionary of proverbs – London: Worldsworth Editions, 2007. – 656 p.
2. Concise Oxford Dictionary of Proverbs. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 608 p.
3. Crawford P. Women's worlds in seventeenth century England: a sourcebook. – London: Routledge, 2005. – 366 p.
4. Speake J. The Oxford dictionary of proverbs – Oxford: Oxford University Press, – 2015. – 412 p.
5. Gritsenko E. S. language as a means of constructing gender : dis. Dr. Phil. Sciences : 10.02.19 / Elena S. Gritsenko. – Nizhny Novgorod, 2005. – 403
6. P.Dobrydneva E. A. Communicative-pragmatic paradigm of Russian phraseology : monograph / E. A. Dobrydneva ;. Volgograd: Peremena, 2000. – 223 p.
7. Efremov V. A. the Basics of gender linguistics.
8. Kirilina A.V. Gender: linguistic aspects : monograph / A. V. Kirilina.

**Ongarbayeva M.S.,
Tayeva R.M.,
Kolesnikova T.P.**
PhD Doctoral student
Candidate of Philology,
Senior Lecturer of Al-Farabi
Kazakh National University

THE ROLE OF FOREIGN LANGUAGE CULTURE IN THE STUDY OF THE ENGLISH LANGUAGE

As a result of the 1990s dramatic demographic changes when thousands of Russians, Poles, Germans and other nationalities emigrated to what is commonly termed as their “ethnic homelands”, ethnic Kazakhs also migrated from China, Russia, and Mongolia to Kazakhstan where indigenous Kazakhs now form the country’s majority (Lee, 2004). However, the 21st century Kazakhstan is ethnically as diverse as that of the last century with the Kazakhs comprising more than half of the population and Russians making up over a quarter. The smaller minorities of Koreans, Uzbeks, Chechens and others account for the rest (Lee, 2004).

As of present, Kazakhstan is a bilingual country (Isaacs, 2010) where the Kazak language is spoken by over 64% of the country’s population and is considered the “state language.” On the other hand, as spelt out in Kazakhstan’s constitution (1995), Article 7, the Russian language, which almost all Kazakhstanis can speak and understand, shall have similar official use with the Kazak in local self-administrative bodies and state institutions. However, with the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), which Kazakhstan had been part of for two hundred years from 1922 collapsed, English began gaining popularity among Kazakhstan’s youth (Pak, 2010).

Language and culture are two notions that are inseparable as stated by numerous studies on language and culture. It is argued that teaching and learning of a foreign language through a lingua-cultural approach is something that should be given the significance it deserves (Hall, 2002). As such, many studies have been done with an aim of developing the notion “intercultural communicative competence” while contributing ideas that could help in the implementation of cultural-based activities into foreign language teaching and learning. Further, research has shown that people involved in the language of instruction have started to comprehend the intertwined nature of the relationship between language and culture (Lee, 2003).

Immense research has also been conducted regarding the relationship between culture and language, for instance, Gleason, (1961) identified that language could not only be viewed as the product of culture but also the symbol which carries a lot of information about a given cultural setting. Many scholars have stressed that in the absence of cultural-based activities and tasks, the teaching of a foreign language is considered incomplete and inaccurate (Fauziati, 2010). Such activities include role plays, games, discussions, dialogues, as well as comparisons of host and home cultures. Thus, it is fundamental to consider the cultural aspects that impact the teaching and learning of a second language. In this research, the impact of Kazakhstan Culture in teaching and learning of the English Language will be considered. Additionally, according to Risager (2006) who was exploring the link which exists between language and culture, he identified that there are some cultures which encourage the learning and teaching of a foreign language while some cultures make it hard to learn and teach a given foreign language. This suggests an important point regarding the impact that culture has on teaching and learning of a foreign language, in this case, Kazakhstan culture’s impact of the English language.

As stated by Kramsch (2006), the term culture has several meanings. The author explains that to some, the word refers to the appreciation of good art, literature, music and food while to others, culture refers to the characteristics of a given group of people who share a common religion, language, social habits, cuisine, arts, and music. Lantolf (2000) argues that culture entails more than just the material goods which are produced and used by culture; it also includes the values and beliefs of the people as well as their understanding of the world. Thus, drawing from these definitions, Kazakhstan Culture can be understood to imply the religion, language, music, and music of the Kazakhs. Winke (2007) highlights the dual character of language where it serves both as a communication means and a carrier of culture.

Therefore, language can be deemed as a particular culture's mirror implying that a culture without language is unthinkable and the same case applies to a culture without a language.

In their research on the influence of host culture on foreign language teaching, Gu, Schweisfurth and Day (2010) assert that to get a better understanding of the significance of culture, one needs to know the extent to which cultural background knowledge impacts language teaching and learning as well as how one can make the best use of the influence. To demonstrate the role of culture in language teaching and learning DuFon and Churchill (2006) emphasize the need to highlight the functions of culture in the language teaching and learning components such as speaking, listening, translating and reading. One of the ways in which culture affects teaching and learning of language is through vocabulary (Hudson, 2007). Language is said to be the carrier of culture while vocabulary serves as the primary ingredient of language. As such, the difference in culture will be unveiled on the vocabulary, and the vocabulary's explanation will also act as a reflection of the cultural or national difference. According to DuFon and Churchill (2006), culture also influences listening.

The authors argue that when learning a foreign language, listening ability helps to achieve better understanding. Poor listening ability may be as a result of the learner's weak grammar, small vocabulary and vague pronunciation (DeKeyser, 2007). Barratt and Kontra (2000) link listening to an individual's culture and politics and states that in judging the listening ability of someone, some of the things that are considered include their full ability including their English level, creative and analytical ability as well as their intellectual range.

Further, DuFon and Churchill (2006) state that host culture also influences an individual's speaking ability of a foreign language. One of the aspects in which culture affects speaking is through intonation and pronunciation. Additionally, culture affects the context and sentence construction when speaking whereby one may make mistakes or create some misunderstanding by talking from their cultural background's perspective while using a foreign language (DuFon & Churchill, 2006). For instance, one may be from a culture where some words like "sorry," "please," or "kindly" that show an individual's competence, kindness, and enthusiastic nature are not of much attention. In the case where such a person is a learner of a language such as English, they may omit such words when speaking which could lead to misinterpretation and misunderstanding.

Sercu and Bandura (2005) acknowledge that culture plays a vital role in reading whereby differences in culture between an individual's first language and the target language may result in serious reading barriers. This is because cultures may differ in terms of words, background information, text structures and sentences which all can be potential barriers in reading (Moran, Abramson & Moran, 2014). Cultural factors also play a significant role in the translation of a foreign language. According to Barratt and Kontra (2000), the translating ability of an individual is widely believed to be influenced by their culture. However, sufficient knowledge is required about both the source and target languages. Some of the key aspects of cultural background knowledge include art, geography, history, philosophy and science which affect one's translation ability.

Therefore, as depicted in this literature review section, despite the existence of a large body of literature and research in relation to the influence of culture, few studies have been done to demonstrate how particular cultural backgrounds affect the teaching and learning of a foreign language. This paper serves to bridge this knowledge gap by looking at how Kazakhstan Culture impacts the teaching and learning of the English Language.

Contribution to culture-language knowledge through a comprehensive analysis of the key aspects of Kazakhstan culture will encourage the learning and teaching of English as well as the Kazakhstani cultural issues that make it hard for learners and tutors to learn and teach the English language respectively. The research can be done for a vital contribution to a broad range of universities especially in the United Kingdom which teaches the English language to international students from Kazakhstan. The following research questions should be investigated. Research questions regarding how culture can influence the teaching of foreign language; however, few studies have been done on the specific cultural aspects which promote learning of foreign language as well as those cultural issues that hinder teaching and learning of foreign language. As such, the central research problem can be formulated as follows: *To what extent does Kazakhstan Culture impact teaching and learning of the English Language?*

To adequately address this problem, the following sub-questions have been formulated:

1. How does incorrect pronunciation of English words and poor speech skills of Kazakhs affect teaching and learning of the English language?
2. How does the tone of voice in the Kazakh language compare to that of the English language?
3. How and to what extent does the use of gestures, glances and other auxiliary communication devices in Kazakh and English languages differ?
4. What differences exist between English and Kazakh languages in terms of sound structures, stress, and pitch?

A lot is known about the relationship which exists between language and culture. The hypothesis of this research builds on the statement by Makhmudov, H.H. (1955) who state that there are various ways in which Kazakhstan culture does influence the process of learning and teaching of English language. The cultural setting in Kazakhstan brings about some variation in vowels and consonants of both English and Kazakh language. There are several language organs which get well developed in pronouncing some vowels and consonants; as a result, Kazakhstan culture.

According to Everett (2011), the use of samples when dealing with an extensive data collection area/ respondents is the best option since it ensures the collection of valuable information and gives a deeper insight. In the light of this, the study will also make use of the past research which has been done regarding that the impact of Kazakhstan culture in learning and teaching of English language.

References:

1. Isengeldina, A. A. (1960). Sonority Kazakh consonants. «Vestnik AN KazSSR», 1960, №3. P. 11.
2. Kenesbayev, S.K. (1962). Modern Kazakh. Phonology and morphology. Alma-Ata. P.173.
3. Makhmudov, H.H. (1955). Notes of teaching Russian in Kazakh audience. "Bulletin of the Academy Sciences of the Kazakh SSR". Alma-Ata, № 9. P. 11-66.
4. Mullina, R.M. (1958). Kazakh language. Part 1, Phonetics. Alma – Ata. P. 49.
5. DuFon, M.A. and Churchill, E. eds., 2006. Language learners in study abroad contexts (Vol. 15). Multilingual Matters.
6. Everett, D. L. (2011). Cognitive fire. London: Profile. Print.
7. Gleason, H. S. Jr., (1961). An Introduction to Descriptive Linguistics. New Delhi: Oxford and IBH Publishing Company.
8. Gu, Q., Schweisfurth, M. and Day, C., 2010. Learning and growing in a ‘foreign’ context: Intercultural experiences of international students. *Compare*, 40(1), pp.7-23.
9. Hall, J.K., 2002. Language and culture. London: Pearson Education.
10. Kramsch, C., 2006. Culture in language teaching.
11. Lee, C., 2004. Languages and ethnic politics in Central Asia: The case of Kazakhstan. *Journal of International and Area Studies*, pp.101-116.

ORTAÇAĞ YAZILI ANITLARI DİLİNDEKİ SÖZLERİN BİLİŞSEL ANLAMI

Dilbilimini yeni bir yönden araştırmakta olan bilim adamları dili bilişsel yönünden dikkate almayarak V.Gumboldt'un dil teorilerine dayanmaktadır. Bu teoriye dayanarak dilin ses, karakter farklılığı değil dünyayı görme farklılığı görünmektedir. Günümüzde Dil ve Düşünce sürekliliği ile ilgili Dil-Düşünce, Dil-İnsan, Dil-Evren bağlantısıyla ilgili pek çok yorumlar ve bilimsel sonuçlar oluşturulmaktadır. İnsanoğlu sosyal ve tarihsel gelişimi içinde gerçekliği öğrenip, nesnelere ve olayları tanıyarak bunlarla ilgili kavramları oluşturur, birbirine bağlar. Bu, dil tarafından açıklanır ve dil yansıtılır. Biliş süreci çok karmaşık bir olgudur. Bilimsel literatürlerdeki bilgilere dayanarak, dili her taraflı olayları geniş alanda tanımak için N.M.Xomskii Dj.Lakoff R.Langaker ve Rus dilbilimcileri Yu.D.Apresyan E.S.Kubryakova N.N.Karaulov vb çalışmalarından başlatılmaktadır.

Dil-Düşünce-Biliş-Kültür arasındaki bağlar ile ilgili iyi bir sonuçlar A. Baytursınoğlu, K. Jubanov, K. Kemengeroğlu, S. Amanjолоv gibi bilim adamlarının araştırma çalışmalarından başlamıştır. Örneğin, zıt kavramlar benzerliğini dilbilimi araştırmalarına dikkat edilmesini gerektiren A. Baytursınoğlu dilin doğasını incelemek, dilin insanoğlu hayatındaki rolünü sistemleştirmek, söz sanatının bilişsel süreçlerin analizi böylece dil araçlarının küresel değişiminin bağlantısını tanıma temellerini sıralama amacıyla doğa yasallığını ispat eden diyalektik ilkeleri dikkate aldı. Araştırmacı tüm nesnelere "somut-soyut", "canlı-cansız", "az-çok" olgular sınıflandırılmasını oluşturup insanlar çevresindeki zihinsel zıt kavramlar temelleri isteklendirme olarak anlatıldı[1,263]. Bu yönün dilde kalıplaşması ise etnolinguistik araştırmalarla sıkı bağlantılıdır. Özellikle: Ä.Qaydar, E.Janpeyisov, M.Kopilenko, J.Mankeeva, N.Uälï, F.Ş.Orazbaeva, B.Qasım, G.Qosımova, É.Orazaliev, S.Qoyanbekova, Q.Jamanbaeva vb pek çok bilim adamlarının araştırmalarından Bilişsel (kognitif) yön net olarak belirgindir.

Görüşün toplu görüldüğü yer – Milli görüştür. Milli görüş milletin bütün kişiliği, çevre, ekonomik sistemi, doğanın olaylarla yakından ilişkisidir.

Bu yüzden, herhangi bir tarihsel metinleri kavramsal modelleme aracılığıyla onun bütünlüğü, bağlantılılığı, vb benzer ontolojik göstergeleri inceleyerek Ortaçağ'ın olma fragmanlarını tanıtmakta değerli kaynak olacağına emin olmaktadır.

Ortaçağ'da yazılan anıtların paha biçilmez değeri – işte o tarihi metinler sayesinde Ortaçağ'da evrenin dille ilgili bir görüntüsünü oluşturmaktadır. Ortaçağ anıtlarının hepimize ortaklığı-Türkü hayatına İslam'ın girmesi, sonra karışması, kaynaşması ve asırlarca kalıplaşarak Ortaçağ'da iyice kalıplaşan Türklük bilim ve İslam kanunlarının katmansız bir olmasıdır. Aynı zamanda tarihte Müslümanların "Rönesans" olarak belli olduğu bu dönemde Türk Dünyası dünya çapında eşsiz eserler bırakarak Türk uygarlığın yükselişindeki yükseklik sınırını gösterdi.

Zamanla sınıflandırılarak değeri artacak, incelenince iyi neticelere ulaşılacak çok şehitleriyle birlikte birçok sırrını içine almış anıtlarımız – sadece şairin iç dünyası ve bakışlarının seviyesinden aşarak, bütün bir toplum hakkında, tarihi dönem ile ilgili göçebelerin uygarlığından çok bilgi bırakan bilge kaynağıdır. Orhon yazıtlarıyla karşılaştıracak olursak Ortaçağ anıtlarının pek çoğunun yazarları bellidir, şiir olarak yazılmış eserlerin şiirsel metni olarak belli bir linguosemiotik kurallar neticesinde yapısal-semantic tarafından organize edilen ve böylece organize edildiğini belirleyen işaretlerin kognitif anlamı "zaman" ve "uzay" gibi yöntem bilimi önceliklere ve milliyetliğe kadar belli bir lingvoanaharlar aracılığıyla tarihi metinlerde kodlanmış dil birliklerini açmak, Ortaçağ Türk milletinin, Ortaçağ'daki büyük medeniyetin dildeki görüntüsünü belirlemeye imkânlar vermektedirler[2,216].

Bugünkü dilbiliminin yeni yönlerini araştırma neticesi ile bilgiler ve teorilerin bir bütün şekilde toplanması dilin varlığını belirlemede sistemli eğilimini oluşturmaktadır. Dil ve Düşünce bilim adamlarının çalışmalarında bir birinden ayrılmayan bütünlük gibi incelenmektedirler. Bununla birlikte üretici dilbiliminin temsilcisi Amerikalı bilim adamı N. Homskii: "Dil yapısını incelemek insanların düşünme hizmeti temelinde dili serbest ve yaratıcılık şeklinde kullanmakla ortaya çıkan zekâ-düşünceye karakteristik özelliği görmeye yardım eder" diye düşünmektedir [3,7].

Kognitif – tarihi gelişen sistemdir. Dilimizdeki dini inanç, örf-adet, kültüre bağlı gelişen dil birlikleri dil zenginliği olarak sadece söz sanatının akımını genişletmeden, aynı zamanda eski dönemlerden bugüne tüm manevi hayatımızın zenginliğini, onun yönlerini çevresine toplayarak etrafıca çalışmadaki rolü çok önemlidir.

Prof. J. Mankeeva “Kazak Dilini Araştırmakta Kognitif Temelleri” adlı makalesinde: “Dil ve Düşünce biriminin kendine ait bir özel yönlerini dil bilimi geleneğini, temiz dil ve bilim alanı çerçevesinde incelemek imkânsızdır. Ona gerekli ilmi Paradigma – Kognitif dilbilimi, sosyolinguistik ile toplanması” diye belirtmektedir[4,40]. Kognitif dilbiliminde evrenin dil görüntüsü kavramları bölmek ve iç bilişini belirleme temelinde incelenmektedir. Kavram teriminin manası– çok derindir. Kavram ile ilgili ilim adamlarının fikirleri çeşitlidirler. Bazı bilim adamları onu bir terim olarak inceliyorsa (B.İ. Karasik, S.A. Askoldov) bazıları ise (D.S. Lihaçev, V.T. Moskvın) düşünceyle dengeliyorlar. Kavram aslında insan öğrensem, görsem, hissetsem, düşüncesiyle ilim çerçevesinin etrafıca genişletecektir. Araştırıp, incelendikçe dil birliklerinin anlamını genişletip onu iyice anlamaya başlar. Etki gücünü B.A. Larin kavramı dil subjесinin bilişsel seviyelerinin en önemli parçası olarak tanıyarak, evrenin dil modelini veren toplu bilincin hareketinin belirleyen birlik olduğunu göstermektedir [5,20].

Dünya Türklojisinde Ortaçağ tarihi yazıtlarını tarihi metin seviyesinde çalışmalar hiç yapılmamış, hatta dil açısından ayrı anıtları özel olarak çalışma yapılarak, monografik eser yazan bilim adamları da çok değildir. Anıtlar kökten incelenmedikten, anıtların dili ile ilgili bildirilen fikirler pek çoktur. Ancak, Ortaçağ’daki yazılı miraslar tarih, edebiyat, dil, kültür, felsefe vb her alandaki kâşif-bilim adamları tarafından belli bir seviyede incelenmiştir. Biz hedefimizdeki anıtlarla dil açısından çalıştığımız için, bu çalışmaların lideri olarak G.YU. Klaport, V.V. Radlov, P.M. Melioranskii, A.N. Samoyloviç gibi kişiler yer alıyorsa, Sovyetler döneminde, ondan sonraki dönemlerde çalışmalar E.N.Nadjip, A.K. Borovkov, E. Fazılov, A.M. Şerbak, gibi vb bilim adamlarının isimleriyle bağlıdır. Bunların arasında bu alan ile ilgili çalışmalarla direk ilgilenen Kazakistanlı bilim adamları ise A.Qurışjanov, B.Sagandykuly, A.İbatov, R.Sız–dıqova, A.Kerimov A.N.Garkovets, M.Mäjenova, Q.Ömiräliev vb. Bu konuda çalışan bilim adamları adı geçen mesele ile ilgili çalışmalar yapan yeni nesil temsilcileri S. Qudasov, M. Sabır, S. Duysenov, R.Doszhan, G.Bayalıeva vs. orta sınıfın araştırmacılara ile artmaktadır.

Ortaçağ Türk halkları için önemli sosyal etkinlikler çok oldu. Onlar ayrı-ayrı millet olarak gelişmeye başladı, ayrı yaşamaya başladılar. Bu dönemin en önemli özelliği: hepsine ait Ortak Türk Dilinden ayrılarak, bağımsız diller oluşmaya başladı. Buna halkın sosyal gelişme seviyesi, yerleştiği coğrafi çevresi, dil bağımsızlığı, dini inançları, vb itici güçleri neden oldu, Ortaçağ’daki Türk boylarının gelişmesine bunun gibi faktörlerin çok etkisi oldu.

“Atabetül-Hakayık” (“Hakikatlerin Eşiği”) tarihi anıtını sanatsal metin olarak incelediğimizde dilbilimi ve kaynak bilişi yönlerini dikkate alıyoruz. Tarihi kaynaklar olarak bilinen tarihi metnin oluşturulmasına etkili olan ekstra dilbilimi faktörleri olarak kabul edilir. Kurgu eserinin linguo tarihi açısından çalışmasında bu yön özellikle özel olmaya başlar, çünkü sanat eseri tasvir edilen tarihi dönemdeki kültür ve genel yaşam, toplumsal bilincin özelliklerini dikkate alınması çok önemlidir. Çünkü bunun gibi özellikleri dikkate almadan eserin leksikolojik kaynağın ve orada yer alan yazarın lingokonseptik dünyasını tanıma, ona yönelik, yeterince değerlendirmek mümkün değildir. Bu nedenle, “Hakikatlerin Eşiği” anıtı onun dönemi yaratan, yani Karahanlılar Döneminin tarihi varlığı yaratan sanat eseridir. Sanat metnini ekstralinguistik olgularla karşılaştırarak açıklama yapmaya lingvotarihi açıklama denir. Bu ebedi eserle çalışmada dilbilimi ve tarihi (hakikat) açıklamaları eşit kullanmak gerek demektir. Kelimenin semantik yapısındaki iç ve dış ilişkiler onun ilişkisi olacak tüm semantik çevresinde değişiklikler ortaya çıkar. Bu ilk önce dilin sistemlilik özelliği, ikinci, dil birimlerinin işaret özellikleriyle bağlı anlatılmaktadır. Yani, dil-karşılıklı çeşitli semantik ilişkilerde oluşan dil işaretlerinin sistemidir. Bu sistemi şekillendirici herhangi elemanın kendi arasında, kendine ait olan değişiklikler sistemin diğer elemanlarına etkilemektedir.

Bilişsel dilbilim ana kategoride kavramı birkaç tipe ayırılır. V.A.Maslova kavramları kişisel kavramlar, insanların yaşı ile ilgili kavramlar, ulusal kavramlar olarak yaymaktadır [6, 12].

Kişisel kavramlar -belirli bir kişi ya da yazarın kişisel eserine ait referanslar. İnsanların yaş özelliklerine ait kavram grubu ise o insanların bilinç yaşına göre gelişmesi, böylece dünyayı, yaşam çevresini kabul etmesini açıklamaktadır. Ulusal kavramlar o milletin bilişini, tatlarını, yaşam deneyimini, anlayış-vizyonu, milli özelliklerini niteleyen kelimeler grubunu oluşturmaktadır. Kavramların en önemli tabakası ulusal niteliği içerip, ek tabakası –semantik çerçevesinde kavramları oluşturur. Her bir kavram karışık, o zihinsel kompleks sisteminden oluşur. Onu A. Baytursınov “İnsanlar dünyada görülen-bilinenlerini sadece fark edip, sadece düşünüp ve biriktiremez. Onlarla birlikte insanın ilgi alanını etkiler. İnsan yaşadıklarından ya da hareketlerinden birinden pişmanlık duyar, birine sevinir, birinden ürker, birinden korkar. Hissedilen dış dünyayla, hissedilen iç dünyanın arasındaki bilince gelip biriken yer yırtılarak ayrılmaz olup birikir” –diye anlatıyor [1, 262].

Ahmet Yükneki sosyal, estetik, en öngörülebilir, sürdürülebilir malzeme anda bilimsel bilginin yüksek düzeyde, basit,süslü dille, o dönemlerdeki ilmi bilişin yüksek seviyede derin anlamlı, başarılı ulaştırmaktadır. Bugünkü halkın yaşam-kültüründeki manevi-psikolojik, estetik özelliklerinin, kanunların XI asır eserindeki

derin temelini, kaidelerini görebiliriz. Aynı zamanda tarihi esrin genel halk bilinciyle, halkın estetik düşünme ile direk bağlı olduğunu bir daha görebiliriz. "Hakikatlerin Eşiği" eserinden Ortaçağ'daki kamu-sosyal durumun, ilim ve kültürün, dil sanatının, siyasetin gelişme seviyesini de yorumlayarak, pek çok bilgi alabiliriz. Anıt doğduğu Karahalılar dönemine araştırma yaparak, tarihi-etnografik, hakikat-estetik, dil özelliklerine göre çeyreklerle ilgili değerli yorumlar çıkartıp, fikrimizi sonuçlayabiliriz.

Tarihi sanat esrinin linguosemiyotik boşluğunu Humanology yönünden araştırmak orda bulunan tarihi-kültürel bilginin etraflıca açılmasına, okuyucu bilincindeki dil ve kognitif bilişinden ortaya çıkan düşünme sistemiyle bağlı dil bilişi çerçevesinde incelenmesine yol açmaktadır. "Hakikatlerin Eşiği" anıtındaki tarihi dil birimine linguotarihi açıklama yapıldığında linguokognitif niteliğindeki dilsel bilgilerin verebileceklerinin pek çok olduğunu görebiliriz. Edip Ahmet Yükneki'nin pragmatik ilkesine göre her bir dilsel işaretinin altından bilim dolu şekillerinin tanımada, belirlemede ve algılamada dini biliş ve mitoloji anlamların semiyotik anahtarını açmada çok önemlidir. Böyle bir ağırlık taşıyan Ortaçağ yazılı anıtların hepsine ait olan, Ortaçağ'da dil taraftarı bilincinde sıkıca kurulmuş ideal – on sekiz bin evrenin Yararıcısı Allah imajı. "Hakikatlerin Eşiği" eseri de Ortaçağ edebi kültürünü takip edip, Allah'ı övmekle başlar:

Tanrım (daima) sana çok hamdederim;
(daima) Senin rahmetinden hayır umarım
Dilim senayı, (sana) lâıyk bir şekilde söyleyebilir mi;
Olanca kudretimle söyleyeyim; bana yartım et.
Canlı cansız, uçan ve koşan (her) şey
Senin varlığına tanıklık eder.
Senin birliğine delil arayan,
Bir tek şeyde binlerce delil bulur [7,47].

İşbu tarihi eserde yeryüzündeki hiçbir şey ya da Yararıcısı Allah gücü dışında kalmak değil ve insan için O Yararıcısı her bir şeyin paha biçilmez çok değerli olduğu bilinmektedir. Yazarın ise biliş bilincinde yer alan bu bilişsel yapı yaratıcılık sürecinde yazarı pragmatik ilkesine göre şekillenip, özel, standart dışı içeriği sanatsal kullanımların ortaya çıkmasında temeli olmaktadır. Yani İslam dinini sadık tutunan, Müslüman kültürünün kaideleri sert kanunlara değişen Ortaçağ Türk toplumunda “öbür dünyanın zevkini bu dünyadan daha değerli etmeden” iyilikler yapmaya “ömür vermeyi”, ömrünün biraz uzun olmasını” ister. Bu yazar bilincindeki evrenin sanatsal görünüşünün bir tarafı, değişken, dalgalı sadece bir işarettir. Onun ortaya çıkmasına, o dönemlerdeki toplum bilincinde yer alan kültürel evren görünüşünü değişik üslupta tanıtılması herkese ait anlam-düşüncelerin sanat eseri çerçevesinde tekrar kodlanması, özel bir forma getirilerek, her zamankisinden farklı, yeni bir şekilde biçimlenmektedir. Bunu eserin aşağıdaki şiirler belirtmektedir:

O dirileri Öldürdüğü gibi, ölüleri de diriltir,
Görürsün; bunu iyi bil.
Bu kudret sahibi büyük bir Tanrı'dır;
Ölüleri diriltmek onun için kolay bir iştir [7, 48].

İşte, burada yazar söylevindeki leksikolojinin kavramsal olma özelliği görülmektedir. Yani yazar kendine kadar iyice kalıplaşan, topluluğa derinden tanıdık gelen felsefi kavramın sanat kavrama dönüşmesidir. Böylece, Edip Ahmet Yükneki her şey bir Allah'ın elinde olduğunu anlayarak, hayatın yalan olduğunu göstermektedir. Bu dinleyici bilincinde belli bir duygusal tepki yaratmışınca tesirli pragmatik yol olarak yer almaktadır.

"Hakikatlerin Eşiği" tarihi eseri – baştan sonuna kadar semiyotik uyum ile muhalefete kurulan yapısı sanatsal eserdir. Eserdeki sanatsal kavram dile de, metine de ilişkili olur, sadece bütün metin semantiğine göre yeterince incelenir. Onu oluşturan dilsel elemanların manaları şartlı olmasına rağmen, onların metindeki sabit kullanışları dil açısından, dilsizlik açısından da yeni anlam muhalefetler oluşturur. Semiyotik uyum yazarın Tat İspahsalar Bey'in ismini tarihte ebedi kalması amacıyla onun iyi taraflarını sıralayarak bildirmektedir. Tüm eser boyunca insani özelliklere yönelik yazarak, tavsiye ve iyi örnek vererek, tüm Ortaçağ'daki Türkî bilişi göstermektedir. İnsan, toplum mutluluk hürmetine nasıl ulaşabilir? Hakikat hürmetine ulaşabilmek için neler yapmak lazım? Edip Ahmet Yükneki içi ağlatan zaman gerçeklerini zorlanarak tasvir etmektedir. Yazar asıl mutluluğu insanlıktan, yardımseverlikten, iyilikten, adaletten, ilimden, terbiyeden aramaktadır.

Semiyotik muhalefet eğitim-cehalet, gurur-tevazu, şükürlük-açgözlülük, cömertlik-saran, eşleri ile görülmektedir. Semiyotik yönünden yazar senkretik söylevindeki leksikolojinin kavramsallaşma özelliği yazarın dilsel kişiliğini açık göstermektedir. Onun sunduğu ideolojileri sanat eserinde pragmatik şartlılığa

sahip olup, bu zamanınca felsefi kavramları sanatsal kavramlara deęiřtirmenin önemli bir mekanizması olmaktadır.

Aynı zamanda, belli bir döneme ait tarihi gerçeęi, toplum yaşamına, milli bilince bayaęı etkili olan eserleri, Türkülerin (Kazakların) milli varlığını, dünya görüşü, iddialı ruhu, dünyanın ak ve karasını (eęitim-anlayış, iyi-kötü, gençlik-yaşlılık, zengin-fakir, erkek-kız, yaşam-ölüm, sevinç-keder, güven-ihanet, adalet-adaletsizlik, dost-düşman vb) gibi tanıtmakla, insan canını canlandırarak, “Milli çıkarlar”, “eęitim”, “hakikat”, “anlama” denilen tanımları açıklayarak özelleşen ve onların hepsini sanatsal görünüş, derin düşünme, fazla anlam esasında tanıta bilen A. Yükneki’nin eser dilini göstermektedir.

Anıttaki en çok söz edilen sadece bir tane bilgi sözü bugünde kendi denotatif sel manasında ölçüye ve ruhani güçlülük ile ilgili söylenmektedir. Ortaçaęlarda söylenen “bilgi” kavramına göre söylenen biliş tarışma, düşünce analizi böyle geliřmekte:

Bilgiden sözüme temel atarım;
Ey dost, bilgiliye yaklařmaęa çalıř;
Sa 'âdet yolu bilgi ile bulunur,
Bilgi edin ve sa 'âdet yolunu bul.
Bilgili insan – kıymetli dinardır,
Câhil ve bilgisiz (adam) – deęersiz bir akçedir [7, 50] –

diye yazılan şiir yolları bilgi, mutluluk, bilgili, cahil, bilgisiz, deęersiz akçe denilen sözlükbilimi yoluyla “bilgi” kavramının içerięi kendi arasında karřılařtırma, tasvir yoluyla tanıtabiliriz.

Ortaçaę’da edebi şiir sanatı dilindeki kavramlılık birimler direk olan metnin stil hizmeti, oradaki ana, önemli fikri özel gösterebilmek için ve bazen eserin ana fikrine dikkat çektiirmek için tekrarlanan elemanları kullanmıştır. Yani, Ahmet Yükneki’nin "Hakikatlerin Eřięi" destanındaki linguokognitifsel birimlerin metin içerięinde devamlı tekrarlanması, semantik tekrarlama ile okuyucuyu ana fikri –insan yaşamının devamlı olmadığını, ölüm ve yaşam savařında da karřılıklı anlamdaş sözlükbilimi ile devamlı tekrarlatılarak, ana fikri daha derin açmaktadır.

Leksik-semantik açıısından bakacak olursak, belli bir metin içindeki kavram manasını taşıyan kelimeler ile deyimlerin faydalı kullanılması da örnekleme fikrin canlanıp, devam etmesine sebepçi olabileceęini belirtmektedir. Bu açıdan A. Yükneki’nin “Üçüncü sözü: Dünyanın bir seviyede olmadan deęiřeceęi ile ilgili” hayattaki gerçeęi çeřitli örtülü kelimeler ve tavırlar ile tanıtarak ilgi çekmektedir:

Zenginlik ve fakirlik Allah’ın işidir,
Yemek yokluęu fakirlik deme.
Bu dünya malından yemek ve giyimi,
Fazla dileme. Masraf yüklersin.
Ekinlięe canını verip iyilik ek.
Bu dünyanın zevki devamlı deęildir,
Rahatlık dönemi rüzgâr gibi geçer.
Genç yaşlanır, yeni eksilir,
Güçlüyse zayıflar, gücü kaçar. [7, 54].

Fark ettięiniz gibi, yazar bağlamdaki kullanımına göre olumlu ya da olumsuz, karřılıklı karřıt birimleri birlikte kullanması, kavramsal sema tanıtan pek çok tavırlar kullanılır. Bu şiir olduęu gibi zıt kelimelerle birlikte örtülü kelimelerde çok kelime kullanımına yönelik kullanılmış diyebiliriz. Bağlamdaki zenginlik ve fakirlik; yemek ve giyim; genç ve yaşlı; güçlü ve güçsüz; bu dünya zevki, rahatlık denilen kavramsal içerięindeki kelimeler ve deyimler metindeki dięer leksik-semantik elemanlarla baęlı olup, yazarın yaşam varlıęındaki deęiřikliklerle ilgili bildirerek, yaşam gerçeęini tanıta bilen çok derin düşünceyi kapsamaktadır.

A. Yükneki’nin bütün şiirleri-gerçeklere yönelik gerçeęçi şiir sanatıdır. Böylece şiirsel metnin içerięini doğru anlamak için bağlamla birlikte ekstra linguistik faktörleri de dikkate alıp, o dönemdeki bütün olayları dikkate alıp, yazar tarafından söylenen kavramsal bulmacanın cevabını şöyle diyebiliriz: yazarın “Bilginin faydası ve cahilin zararı”, “nezaket ve tertipliğin şartı”, “Dünyanın bir seviyede kalmadan deęiřeceęi”, “Cömerdin yardımseverlięi ve açgözlünün kötülüęü”, “Kurşun yarası geçer ama dil yarası geçmez” diye geçen dstandaki – “etrafına seslenip, milleti “uyandırıp”, “propaganda yaparak” bütün cemaati iyilięe, karřılıklı barışa, insani iliřkiye davet ederek kendisi bunların başında olup desteklemektedir.

Dil-pek çok semantik iliřkilerle nitelenerek işaret sistemi olup, bu iliřkilerin tarihi şiirsel metindeki özel görünüşü olarak semantik irradasiyon deęiřimini söyleyebiliriz. “Hakikatlerin Eřięi” “dil” kavramının kullanımını geröek anlamdaki kelime olmasıyla birlikte boyuna birçok kavramı üzerine yorumları toplayan

linguokognitifsel kategori olmaktadır. Örneğin, dil kavramının katılmasıyla böyle; birçok erkeğin kanı dilinden döküldü; insan ne çekerse dilinden; dilinden biri iyidir, diğeri de kötü; dilini besle, az konuş; dilin güzelliği –gerçek sözdür–denilen deyimlere direk olması, dil içeriğindeki tanımın küçük tanecikler ile bütünlüğünü görebiliriz.

Ahmet Yükneki eserlerinin Ortaçağ'daki kendisiyle kaderi aynı, zamanı aynı insanlara yönelik yazmıştır. Zamanla, kültürün, tarihin, siyasetin değişimine göre, o dönemler anlaşılan kelimelerin, örnek fikirlerin çoğu bugünkü okuyucuya ulaşması ruhani değerın ebediliğini göstermektedir.

Kazak dilinin damarlarından biri, hem en önemlileri Ortaçağ'da yazılı anıtlarının hepsi eşit olarak ilmi incelemeler yapılarak, onun dilsel özellikleriyle ilgili meseleler tam olarak çözülmüştür diyeme daha erkendir. Hatta orta çağ yazılı eserlerin dilinin kavramsal çekirdeğini açıklamak bugüne kadar çözülmeyen önemli meseleler sırasındadır. Örneğin, adı destandaki kavramlar örnekle olarak toplanan bilgilerin kavramsal sistemin ta Eski Türk edebiyatları örneklerinden bugüne kadar toplarsak, o zaman Türklerin maneviyatındaki dünya tanımı bugünkü biz konu eden yazılı anıttaki dilsel kişiliğın eserleriyle sıkı bağılıdır. Buradan şiirsel metinler ve öğütler eser yazarının benzersiz ve kavramsal benzerlik açık olarak bilinmektedir. [8, 152].

Dil gelişiminin her döneminde kelime yapısı ve ölçüsü çeşitli seviyede olur, bu, bir taraftan, yeni kaynaklarla dolduruluyorsa, ikinci taraftan, eksilip, azalmaktadır. Ortaçağda yayınlanıp, kâğıda indirilen bilgilerin kaynağını ayırmakla o dönemin özelliğini belirleyebiliriz. Yazıt anıtlarındaki bilgileri incelemekle onlarda korunacak o dönemdeki dil tutucuları davranışsal biliş tam yer alan evrenin kavramsal görünüşünü yenilemek imkânına sahip olacağız ve böylece Ortaçağdaki atalarımızın sistemindeki önemli bilgilerin anahtarına ulaşabiliriz. Yani, asırlarca tarih koynunda yatsa bile, belirlenip, tekrar canlanacak değere bir adım yaklaşabiliriz.

Genel olarak bilim adamlarının çoğu kognitifsel incelemede anıttaki hakikat ve hakikatsizlik problemini tekrar gözden geçirmek gerektiğini, çünkü onun tam olarak bilim adamlarında alınacak tecrübe seviyesindeki doğru neticeler almaya, kişisel ve toplumsal grupların devamlı alınan yeni malumatlar ile devamlı değişen “iç dünyanın” örneğini yapmaya imkân vereceğinin, onun insanlar arasındaki ilişkilerdeki anlaşmalar ile çatışmaları, siyasi ve ideolojik sistemler temelini belirlemede bulunmayan üslup olduğunu özellikle belirtmektedir. [2, 234]. Yani dili malumat verme ve malumat kabul etme kavram sistemi olarak kullanmaktadır. Böylece, Ortaçağ'daki yazılı miras Ahmet Yükneki'nin “Hakikatlerin Eşiği” destanındaki yazılı edebi zenginliklerin kavramsal çekirdeği ile eser yazarının dilsel kişiliği oldukça açık göstermek bugünkü Türk halklarının varlığını, onun içinde Kazak halkının biliş özelliğini tanımaya katkıda bulunmaktadır.

Kullanılan edebiyatlar listesi:

1. Baytursinov.A. Til tağılımı.(Dil Dersleri)– A,1992.
2. İsabekova.U. Orta ğasır jazba eskertkişter tiliniñ konceptwaldıq negizi.
3. (Ortaçağdaki yazılı anıtlar dilinin kavramsal temelleri)– Astana,2012.
4. Xomskiy.N.Yazık i mişlenie.(Diller ve Düşünce)– M,1992.
5. Mankeeva.J.Qazaq tilin zertteudiñ kognitivtik negizderi.(Kazak Dilini İncelemekte kavramsal temeller) A,2001.
6. Larin.E. Éstetika i slova.(Estetik ve Cümle)– L,1974.
7. Maslova. L. Lingvokulturologiya.(Lingvokulturoloji)-M.2001.
8. Keşinbaeva.J. Mätinniñ kommunikativti-pragmatikalıq aspektleri. (Metnin iletişimsel pragmatik temelleri)- A.2004.
9. Mommova.B. Qazaq ädebi tiliniñ tarihi.(Kazak edebi dilinin tarihi) -A.2006.

THE THEORY AND PRACTICE OF VOCATIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS TO USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

The computerization of education is the insistent phenomenon of time, a social and economic problem of nation-wide value, one of the most important directions of informatization of society of Kazakhstan. One of the main directions and problems of a computerization of the high comprehensive and higher school is development and deployment of information and communication technologies in training.

Hopes for increase in efficiency of educational process are pinned on use of the computer as tutorials, however, the analysis of application of computer tutorials in higher education institutions and at schools of the republic shows that the computer as the didactic tutorial is used mainly for training in informatics and only incidentally when training in other disciplines.

We proceed from understanding that vocational training of future teacher of high school to use of ICT – the process of formation of a complex of properties of the personality providing the high level of self-organization in future professional activity on use of ICT.

Elaboration of complete idea of vocational training of future teachers to use of ICT assumes consideration of the following questions:

- identification of essence of training of future teachers for use of ICT;
- definition of components of structure of training of future teachers for use of ICT;
- identification of structure of preparation;
- determination of levels of training, as the characteristics showing degree of its formation.

Being guided by the analysis of a problem in the theory and practice, we came to the conclusion that training of future teachers for use of ICT in professional activity has to and can be considered as the complete education of the personality including:

- awareness of importance of a role of information and communication technologies in education;
- interest and need for implementation of activities for use of information and communication technologies;
- the certain abilities helping achievement of positive results;
- presence of necessary volume of the general and special knowledge and created at the required level of professional pedagogical skills.

The integrity of pedagogical activities for use of ICT assumes indissoluble unity of education and training. Therefore, the teacher training University has to provide training of students for use of ICT on two subsystems of pedagogical activity: pedagogical activity of the teacher as tutor and pedagogical activity of the teacher as subject teacher.

As methodical knowledge and also practical abilities of standard and creative character which are property of the teacher are a basis of vocational training, and define his identity, the structure of vocational training of future teacher of high school to use of ICT can be presented by three components: informative, personal and activity components.

Basis of an informative component of vocational training of future teacher to use of ICT is the system of knowledge of use of ICT when studying a technique of teaching a subject as sciences.

The informative component of vocational training is shown at students through methodical competence, methodical erudition, a methodical outlook.

The personal component is made a personal position of future teacher to use by ICT, his professional knowledge and abilities, i.e. persons as professional, the personality in integrity.

Activity component make ability to realize the existing techniques in pedagogical activity on the basis of use of ICT at the high level of professionalism, trying to obtain at the same time efficiency of results of work and also ability to modify, improve, adapt techniques, receptions, methods, means, forms of education to a subject, proceeding from professional interests and specific conditions in which educational process in a subject proceeds.

On the basis of the research, we came to a conclusion that for effective training of future teachers of high school for active use of information and communication technologies in the future work it is necessary to modernize the existing forms of the organization of educational process, methods and the didactic principles and also to develop new.

Considering the exclusive importance of the offered plan of modernization of domestic education not only for society of the country in general, but also for each trainee, in particular, it is representable its most significant key fragments having basic value for our research.

Process of training of future teachers for use of means of ICT cannot have now steady character as modern information and communication technologies are constantly improved, the sphere of their application in educational process extends. For this reason it is necessary not only to teach the student to use ICT in the specific educational goals, but also to give him set of knowledge, the skills allowing to acquire independently the new knowledge, abilities and skills corresponding to this stage and the level of development of process of informatization of education.

We will understand the system of the pedagogical knowledge, practical skills necessary for implementation of professional activity of future teacher in connection with education informatization as the content of training of future teacher for use of ICT. Interrelation of theoretical and practical training are implemented, first of all, in structure of studies, in organic unity lecture, seminar, practical, laboratory and other types of the occupations, in our opinion, equipped with technical means in combination with practical work for more successful mastering material of lectures.

The computer, thus, becomes the assistant to both the teacher, and the student in their educational activity.

The research executed by us allowed to develop new conceptual approach to a solution of the problem of vocational training of future teacher at a high school grade level in the conditions of education informatization. This approach assumes:

- integrity of a system of vocational training to use of the ICT leaning on model of professional pedagogical activity of future teacher;
- orientation on formation of standard and practical and creative abilities of future teacher in the conditions of education informatization;
- realization the subject – the subject relations of the teacher and students;
- a frontage to identity and creative potential of the identity of students;
- orientation to innovative processes;
- integration and interrelation of psychology and pedagogical and methodical knowledge and abilities;
- orientation to formation of professional mobility of future teacher in the conditions of education informatization.

The appeal to experience (including personal) introductions of the computer equipment in educational process of higher education institution allowed to reveal a number of the priority tasks requiring the solution:

- development of lecture practical and laboratory researches by a technique of teaching discipline for the purpose of their computer orientation;
- development of the integrated special courses and special seminars devoted to problems of use of information technologies in training;
- development, approbation, introduction of the pedagogical software supporting occupations of a methodical cycle;
- uses of-level and profile differentiation in the continuous computer focused training of future subject teachers of pedagogical activity.

At the same time process of training of the student for use of computer facilities in educational process can be divided into three stages conditionally.

The first stage – propaedeutic, is connected with educational training of the student, development of its thinking, ideological formation.

The second stage – all-professional. The maintenance of this stage – all-pedagogical training and formation of information culture of the student.

The third stage – special. At the third stage the specifics of each teacher's specialty are most fully considered. On time this stage covers prefinal and final courses. The special courses and special seminars studied during this period the NIRS system promote deeper creative mastering knowledge and abilities of use of ICT as the tutorial.

Thus, training of future teachers for application of modern information and communication technologies – long process, and knowledge corresponding to this level, skills have very conditional borders.

Task of pedagogical educational institution – not only to accustom the student to daily work on itself, but also to cultivate in it requirement to self-improvement during all pedagogical work.

The provisions expressing dependence between the purposes of vocational training of future experts, regularities directing practice of training in higher education institution and a position of future teacher in professional activity it is accepted to call traditional the principles of training (the didactic principles).

Considering that our research is connected with use of information and communication technologies, uniting in itself the principles of the general theory of training with opportunities of the computer equipment, we offer the following system of the principles of training of future teachers for use of ICT in professional activity.

Principle of a humanization and humanitarization of educational process. At realization of this principle the frontage to the identity of subjects of pedagogical interaction, expansion of their participation and cooperation in it is most shown. Modern technical means of training do both the teacher, and students by active participants of joint activity. The traditional system "the teacher-the student" is replaced with "the student-the computer" and "teacher-the computer-the student" systems.

The principle of scientific character and the practical importance is implemented when by means of ICT the theoretical knowledge and practical skills and abilities which were established in science are imparted, the most essential signs and properties of the studied disciplines in a form, available to students, are shown that provides additional motivation to the doctrine.

The principle of availability consists in compliance of contents, methods, ways and methods of statement of material to specific features of students. Use of ICT in this case is intended to act as the original tool for simplification of assimilation of a training material.

The principle of complete approach to formation of professional readiness of future teacher is that knowledge is acquired as almost endured experience. The computer and other technical means have to promote comprehension of knowledge, activity approach to educational process. The importance of knowledge is realized in the pedagogical training acting as an obligatory part of each occupation where the pedagogical situations with the help of computers allowing to transfer knowledge to abilities are modelled.

Principle of communication with life. The models imitating the phenomena or situations of the world surrounding us help to create ICT and if it is possible, to compare virtual objects to practice.

The principle of the developing and bringing up character assumes not only formation of knowledge and abilities of use of ICT, but also focuses the student on the near-term outlook of development of science and cultivates moral and ethical qualities.

The principle of nature conformity – education and training in general and during student teaching, in particular, have to be based according to the nature and specifics of age stages of their development and individual opportunities of each trainee. For its realization ICT have great resource opportunities.

The principle of systematicity is, as a matter of fact, than other as didactically and methodically reasonable logical sequence statements of the considered training material promoting assimilation ICT in education and at the same time become more productive such principles as the principles of consciousness, activities and others.

Principles of consciousness, activity and amateur performance, which characterize not the average, but creative person of the trainee. With use of ICT it is possible practically each occupation can be made problem that is equitable to the highest interests of educational practice in higher education institution.

The principle of presentation is fundamental of all those which are known to didactics. In terms of psychology of perception of a training material about 70-90% of educational information it is perceived trained via the touch video channel. Centuries-old practice of educational process shows that studying of some disciplines is impossible without existence of this principle (the physicist, biology, chemistry), the informatics fully belongs to their number also.

The principle of active communication consists in development of the computer tasks directed to stimulation of activity of students: carrying out role-playing games, competitions, discussions of the shown activity fragments, connection of students to the organization of the course of occupation. Any subject of a course of pedagogics can be connected with use of ICT.

The principle of collective nature of training and education in combination with development of specific features of the identity of each pupil. This principle had a realization opportunity only now when are actively used by ICT in all spheres, and, in particular, at comprehensive school. Future teachers have an opportunity during a pedpraktika, using the computer equipment, to set individual tasks during the full work of all class.

The principle of a measure and the principle of complex nature of use of ICT consists in a possibility of use of ICT in a complex for achievement of the best results on the teaching and educational purposes, tasks, specifics of a training material.

The principle of interactivity consists that it reflects the different types of pedagogical communication including not only contacts of the students with teachers mediated by means of ICT but also students among themselves.

The principle of identification consists in need of reliable control of independence of the doctrine. Identification of students is

necessary part of the general actions. Control of independence at implementation of tests, papers and other control actions can be reached, except internal contact, by means of various means of ICT.

The principle of pedagogical expediency of application of means of ICT is the leader in computer didactics and demands the weighed pedagogical assessment of each design stage, creation, the organization and carrying out process of training.

One of the main tasks of our research is clarification of scientifically based requirements to the identity of future teacher and his activities for use of ICT, and on this basis development of a profессиogramma of future teacher in the conditions of education informatization.

Professio-gramma models anticipated result which exists ideally, but has to be received after the term of training and education of the student in higher education institution, it, in – the first.

Secondly, concerning each certain future teacher the model expresses the objective trend allowing various options.

Thirdly, the profессиogramma as the system of requirements to the expert, gives the chance to expect concrete ways, means, operations, criteria of vocational training of students and also to improve the program of formation of the identity of future teacher.

Fourthly, the profессиogramma promotes development of structural model of readiness of future teacher for use of ICT.

Fifthly, the profессиogramma at the solution of questions of diagnostics of professional suitability has to play an important role, in development of a technique of professional selection at inclusion in pedagogical educational institutions.

Ideal idea of what has to be a profессиogramma of future teacher, allows us to make a hypothesis of existence of an image – an analog.

References:

1. Technique of training of future mathematics teachers for use of information and communication technologies in professional activity. Methodological guide. – Turkestan, 2009. – 50 pages.
2. Vocational training of future teachers to use of information and communication technologies. Methodological guide. – Almaty, 2009. – 66 pages.
3. Didactic bases of vocational training of future teachers to use of information and communication technologies. Methodological guide. – Almaty, 2009. – 70 pages.
4. Training of future mathematics teachers in the conditions of implementation of new information technology//Materials the republic of the scientific and methodical conference "IPK – the Center of Development of Professional Pedagogical Skill"-Almaty, 1997. – Page 92-93.
5. Training of future teachers for use of computer tutorials. / Continuous education: state, problems and prospects. – Almaty, 2000. – No. 1. – Page 146-149 (coauthor: B.B. Baymukhanov).
6. Informatization of education and preparation of pedagogical shots//International scientific and practical "Priority Directions of Development of an Education System and Education in the 21st Century" conferences. – Shymkent, 2001. – Page 239-241. (co-author: B.H. Akhmadullayeva).
7. Principle of readiness of future teacher for innovative activity. / Property of the nation, 2007.-No. 4 (2) – Page 129-132.

TYOLOGY OF LYRIC-EPIC POEMS OF TURKIC PEOPLES

At least, the epic and lyrical epic works of the Kazakh people can be called a noble treasure, a rich heritage. Epic poems of the Kazakh people and their compatriots have been preserved for thousands of years. Through the epic writings, we can see the history of folk history, features and traditions of aesthetic thinking.

Folklore science is characterized by the similarity of three types of similarity in observing the similarity of epic and lyrical-epic compositions [1, 35].

First, the historical and genetic similarity with the historical kinship of peoples.

Secondly, similar, syntactic stories spread through the historical and cultural relations between country and country.

Thirdly, the historical and similarity of economic similarities arising from the common economic development of the people, social development.

Lyrical epic poems compare Kazakh poems with similar genres of other nations, reveal their folklore foundations, distinguish their places and define historical facts and epic features. Scientists consider the historical-typological approach as a folklore practice that is fascinating in all areas [2, 230].

Comparison of Kazakh folklore with the oral literature of other nations and the assessment of common things began with the first phase of the nineteenth century. However, a comparative study was different at different stages with different goals. Research scientist S. Ibraev S., published in the 30s of the 19th century. In Levshin's work, "characterizing the steppes with the Kyrgyz-Kazakh or Kyrgyz-Kaysak hordes" emphasizes such differences as: "The researcher compares his observations on Kazakh folklore with preserved historical data about the peoples and tribes of ancient times, and such comparisons serve to generalize certain thoughts. Kazakh poetry stating that it is associated with the folklore of the peoples and tribes, who lived in ancient times." [3, 22].

At the same time, some new features of the comparative study we see in the works of the great Kazakh son Chokan Valikhanov. In Chokan's studies, information about customs, life, folklore of such countries as the Romans, Scythians, Greeks, Chinese, was perfectly compared with the ethnography of the Turkic-Mongolian people, samples of oral literature [4, 212]. The general folklore of the Kazakh people of Chokan, the peoples of the world, cultural and literary connections, know at a high level.

Sh. Ualikhanov is formulated by comparing the problem as we know the Kyrgyz "Manas" epic poems, according to ancient Greek epics, one variable is not accompanied by the same set of elements from country to country, formed the history of a certain population that is inextricably linked to life social life is a product of artistic thought from historical necessity.

The folklore of the Turkic peoples including Kazakh folklore are named after academician V. V. Radlov. V.V. Radlov collect the precious heritage of the Turkic peoples, the poetry of the people of Kyrgyzstan and Kazakhstan, the Crimea and the Ottoman Turks showed that because of the peoples of Siberia and Altai. Radlov also sought to find the oldest Kazakh folk poetry [5, 37].

The scientist compares the Kyrgyz epos "Manas" with the Greek "Iliadas", the Finnish "Kalevala".

The works of these scientists were only the beginning of comparative historical research. There was no specific system. Comparison of epic works took place in the context of the plot and motives, as well as similarities of the characters. However, they did not pay special attention to the exact definition of their internal form, genre composition, type of expression, large and small differences, specific activity, types of features.

Zhirmunsky was a scientist who works to clarify the basic principles of the theory of historical comparative research and develops the subject of his own research and studies. In 1958 for the first time in the international arena the methodology and principles of historical and typological research were supported by the World Slavic Society. V. Zhirmunsky mentions several historical comparative approaches to folklore like comparisons, historical-genetic comparisons, cultural-oriented comparisons, historical and comparative comparisons [6, 75].

It should be noted that historical comparative studies were used in Kazakh folklore in three different ways.

A comparative study was conducted by Professor M. Gabdullin "Koblandy batyr" version, T. Sydykova "version of Alpamys batyr, N.S. Sirnova version of "Kyz Zhibek "and" Kambar Batyr" hero, options that N. Duysenbaev's " Kozy Korpesh Bayan Sulu" comparing his work in the publication.

The next type of historical comparative study is historical-genetic, that was historical-methodological research. The main issue here is related to the kinship of peoples and historical roots.

What is the peculiarity of modern Turkic studies in the study of the history of the Turkic peoples, the study of oral literature of the Turkic peoples is also a necessity.

The historical family background in one of the countries of the region looks to identify drinking patterns usually in the literature of the Slavic peoples and the Balkan epic. V. Zhirmunsky, V. Vinogradov, V. Chicherov, B. Putilov, V. Gatsak decided to go deeper in their scientific works.

The next approach to comparative research is the study of relations arising from the interaction and interaction between a country and a folks.

For a comparative typological analysis of the folklore of Turkic folklore, it is necessary to identify and highlight its main aspects, first of all, to identify and improve the meaning of the terms in the study. According to P. Putilov's the problem is that in folklore science it is necessary to distinguish terms and finally find and stabilize them. It is important for us to find out the meaning of each term, skills and experience necessary for the gradual development of a terminological system in order to distinguish its types and qualitative features. [7, 11].

Lyrical and epic poems are one of the noble heritage that for centuries has suppressed our people in oral literature.

On the one hand, there is a lyrical, mysterious and possibly epic character. The content of sweet poems is based on the ancient customs and traditions of our people.

A. Konyratbayev summarizes the genre features of poetry with heroic verses and explains twelve differences [8, 9].

The study of the options "Kozy Korpesh-Bayan Sulu" and "Kyz-Zhibek" is one of the main problems facing the folklore science. It is important to determine the significance of these works in the Kazakh and other Turkic peoples.

The plot of the poem "Kyz Zhibek" is likely to have been written in the XVII century from the poem "Kozy Korpesh – Bayan Sulu". Although the poem "Kyz Zhibek" is a legacy of the Kazakh people, it has many different options. The most popular version of the popular poem "Kyz Zhibek" is a variant of Musabay, which in 1887 is considered in detail and has its differences and similarities. Although the poem "Kyz Zhibek" is a Kazakh proverb, it has become part of the neighboring Kyrgyz and Karakalpak relatives. It can be said that, although it is profitable, it is worth noting that, thanks to our poets and poets, not only the pearl of the lyric epic reflects its beauty, but also deserves recognition of the history of the Kazakh people. All versions gave the true history of the Kazakh people.

In Kazakh folklore there are many reasons why it was translated into a classic epic poem. It is widely used in features that reflect the features in the traditions and customs of each nation and the small details that reflect the behavior of peoples.

Encountering a different version of the song of mythical stories, the tone of various elements characteristic of epic stories and motifs depending on the typology of historical comparison. In time and in the first place, fraternity based on historical and genetic affinity and then social development and good neighborly relations. It can be argued that in particular, myths and legends reveal the origin of the Turkic peoples while the epic elements are the result of cultural connections and neighborhoods.

One of the most beautiful examples of rich Kazakh folklore is the poem "Kyz Zhibek". There are not many versions of this work. There are only three of them. According to many sources, one of the main speakers of the poem "Kyz Zhibek" is Musabay Zhyrau. But the story of the episode "Kyz Zhibek" is widespread among the most popular version of Zhusipbek by Shaykhulislamov.

In general the folklore scientist Y. Dyusenbayev notes several reasons for the distribution of the poem "Kyz Zhibek".

The first Kyz Zhibek is not ancient, but it is about the 17th century, which means that it could not get rid of its roots.

Second Poems of this poem, which were widely distributed among the country have not survived, and most of them have not reached our past.

From the bottom of the poem "Kyz Zhibek", from which at least one of the researchers demonstrates evidence of the pseudonym Kerei Segiz Bahramanuly shakshak (1818-1854).

The scientist said that in 1985 a scientist from the Department of Manuscripts of the Academy of Sciences of Kyrgyzstan met with one of the versions of the poem "Kyz Zhibek" written by Kyrgyz brothers living in the village of Jerhel in Tajikistan. [9, 187-192] In 1890 Zhambyl Zhabayev lived in Kyrgyz land and for two years in Tokmak. Sultanov Hediyan Sultanov, friend of Manaschi, will be friends with Alibey. They walked together and participated in the celebration. Such great collections were performed by Zhambyl, a

Kazakh poem "Kyz Zhibek" and Alimbay remembered Zhambyl's poem and spread it among the Kyrgyz. S. Sadyrbaev will receive forty-eight manuscripts of the Kyrgyz writer and translate them into Kazakh language with the help of Kyrgyz writers. Today the manuscript is kept in the scientific fund of the Zhambyl State Literary Museum.

In the Kyrgyz version of the poem "Kyz Zhibek" which spread with the edification of Zhambyl and the heroism of Sansyzbay.

Some akyns decide the final life of Zhibek as an intelligent way: "The long-awaited death." This is more common in the version published by Zhusipbek Sheikhsulislamov in Kazan. Some versions say that Zhibek escaped from a prisoner of the Kalmyk Khan and limited the relationship between Sansyzbay and Zhibek with ethics and politeness. For example, J. Zhabaeva in Kyrgyz sang that the Sultans recorded were dictated by Kerey Khan, we sang "Zhibek" warned the Kalmyk Khan (the girls were called Horum (in Kazakh – Koren) catching up with Zhibek who went too far, and halfway down the Sansyzbai trail catching up and kills Koren.

In a small version written by Kyrgyz brothers living in the Republic of Tajikistan, Tolegen and Zhibek got married and that they had a three-day wedding.

Regardless of whether Sansyzbay and Zhibek entered the marriage, the poets say two different legends. One of them says that Kyz Zhibek and Sansyzbay were not married, but only on a long road; Other poets are trying to make happiness by saying: "He outlived his country, celebrated forty days, and received Sansyzbay Zhibek." There are several reasons for this: firstly, the listener is rather tired because of the failure of Zhibek, but his own way of putting an end to the poem ends in joy and celebration; Secondly, it is interesting that, although Zhibek is a star in the sky for others, the custom of people is to obey the custom of the law and that it is villages.

In Xinjiang about the Kazakhs in China, one version of the poem "Kyz Zhibek" has been preserved. This version was published in 1985 in the first book of four volumes of the "Kazakh Dream of Love", published by the publishing house "Zhastar" in Urumqi. Akyns of the Altai Territory written by Sheryazdan Soltanbayuly.

Written by Musabay Zhirau which is preserved in the Moscow Historical Museum, with the version of the poem "Kyz Zhibek", then Mukhtar Auezova and the version of the editors N.S. Smirnova.

Which of the works of folk would not choose, predicted that it will be, in the epoch of its occurrence, the same thing can not be displayed. "Goats Korpesh– Bayan Sulu" than the original heritage, which is the song "Kyz Zhibek" events of the era, we can guess its origin.

"History is a mirror of the truth". If there were many ways to convey this truth, the way of remembering the past was largely determined by the Turkic peoples, with great words and wonders. The value of the poems "Kyz Zhibek" and "Kozy Korpesh – Bayan Sulu" can also be reflected in the system of artistic thinking of people who existed for centuries. We have not yet discovered the various aspects and eras of these rich epics. Therefore, a wide choice of songs of the Turkic peoples will allow them to draw scientific conclusions.

References:

1. Russian folk's of art. – Moscow, High School. – 2006. – 459 p.
2. Berdybaev R. Epic heritage. – "Knowledge". – Almaty, 1997. – 230 p.
3. Ibraev S. Comparative and systematic problems of research. – Almaty, 1987. – 22h.
4. C. Ualihanov. Customizable. – Almaty, 1985.
5. History of Kazakh literature. – Almaty, 1960. – 37 p.
6. Zhirmunsky V. National heroic epos: Comparative historical essays. – ML, 1962. – 75 p.
7. Putilov B. This work. – Leningrad, 1976. – 11 h.
8. Konyratbayev A. About the Kazakh song "Kozy Korpesh". – Almaty, 1959. – 231 p.
9. Sadyrbaev S. Historical-genetic scenarios. Kazakh-Kyrgyz version of the poem "Kyz Zhibek". // star. – 1990. – №3. – 187-192 s.

USING DIFFERENT KINDS OF TOOLS TO MAKE ENGLISH LESSONS FRUITFUL (songs, music, TV, video)

Teaching learning can help us teachers to teach in more effective ways. This article makes an emphasis on teaching where the teacher is also learning. The act of teaching is essentially a constant option available; he/she can decide to do something, or to do something else, or not to do anything else. In order to become a better teacher it seems important to be aware of as many options as possible. This may enable you to generate your own rules and guidelines as to what works and what doesn't.

Traditional teaching style is often based on the assumption that the teacher is the 'knower' and has the task of passing over this knowledge to the students. It is sometimes characterized as 'jug and mug' – knowledge being poured from one receptacle into another empty one. This is probably done mainly by teacher explanations with occasional questions to or from the learners. After these explanations, the students will often do some practice exercises to test whether they have understood what they have been told.

Many of us are familiar with this kind of situation, having seen it from the student's point of view over many years when we were schoolchildren in school classrooms. We have all been through hundreds of hours of observation of teachers at work and this has probably left a strong image of what teaching is and how it should be done. If our educational experience has mainly been of this approach, then it is worth pausing for a minute and questioning whether this is indeed the most effective or efficient teaching method. Whereas most teachers will need to be good 'explainers' at various points in their lessons, teaching approach based solely or mainly on this technique can be problematic, so I want to suggest some approaches to make us, teachers' lessons more effective and fruitful.

Using readers. Many teachers find that they are encouraged or required to use readers with their classes as part of the course they teach, making the essentially private experience of reading and enjoying a novel into a public activity. The danger is that what was pleasurable can become dull and predictable.

So, what's the point of readers? At the most basic level, the aim is to encourage an interest in reading in English and to help the students improve their reading skills. If the timetable allows it, then simply setting aside time for reading may be useful, allowing the other time for reflection, interpretation, discussion, recommending, comparing. Many teachers set the actual reading for homework and use classroom time for follow-on activities.

Some students may need to study readers as part of exam preparation. This approach doesn't deal with critical approach to readers. Reading aloud 'round the table' is something many of us recall from our schooldays. Why might this popular technique not be effective? Obviously a fluent reader with the ability to inject life and feeling into the reading is a wonderful bonus. Most students, however, do not fit this description and round the class reading tends to be a slow tedious turn off rather than a rouser of enthusiasms. As alternative, try this:

- Teacher reads narrative, but read character dialogue
- Students share the reading, they read each other in small groups or in pairs
- Students read silently and then without discussion, act out/improvise a scene based on what happened
- Students silently speed-read a chapter (say in two minutes), then report back, discuss, compare, before silently reading it more carefully

The following ideas are some slightly more unusual activities based around interpreting and enjoying readers in class:

- Don't always start at the beginning. Try jumping in the middle and one page. Predict what happened before, who the people are, where they are.
- Use a key section of the story as a dictation
- Create a situation quite separate from the story of the book and allow students to improvise to see how the characters would behave in a totally different environment or time
- Students draw the picture of the scene. When finished they compare and discuss their different interpretations
- Map the story (or one chapter). Draw lines on it to show different characters movements. Or map out the relationships between characters
- What did the front page of the local newspaper look like on the day when...?

Songs and music. Songs on tape, video or perhaps played on guitar in the classroom are often used as a ‘filler’ activity to change the mood or pace of a lesson. They sometimes tend to get relegated to the ‘Friday afternoon’ slot as a sort of reward for the week’s hard work. Fine-but to be aware that songs can also be usefully integrated into the main flow of your course.

Some course books include songs that specifically focus on grammatical or functional items; these have usually been specially written and recorded for students of functional items; these have usually been specially written and recorded for students of English and they can be used in the same ways that you might use an ordinary speech recording.

Many ‘authentic’ songs are also good classroom material, and, if they are reasonably up-to-date, go down especially well with younger students. Here are seven basic ideas for using songs:

- Reading or listening comprehension. Use the song text as a normal reading or listening.
- Listen and discuss. Get students to listen to the whole song once or twice, or to a shorter section. Discuss what happened, reactions, interpretations, predictions. Printed songs could be given out if you wish.

• Gapped text. Give students the lyrics with certain words blanked out. They have to listen carefully and fill in the missing words. The gaps could also be used as a pre-listening exercise with students predicting what the missing words are.

• Song jumble. Cut the lyrics up into separate lines. In small groups students try to work out the original order. When ready, they listen and compare their guess with the actual song.

• Sing alone. The aim is to learn the tune and to get the rhythm well enough to sing along with original tape. This can be quite challenging and requires some careful preparation work on practicing stress and rhythm.

• Matching pictures. Here are twenty pictures connected with the song. Listen and put them in the order in which you hear them in the song.

• Picture dictation. Decide on a representative picture of something that happens in the song. Dictate the information about this picture, a line at a time, to the students who draw (not write) their interpretation. For example: *the sun is shining in the sky, there are a lot of people in the street, there is a dark cloud overhead, and it’s just starting to rain.* By the time you have finished, a lot of essential vocabulary and phrases from the song will have been circulating and the song should not be too difficult to follow.

Music on its own, especially classical, can also be useful in the classroom:

- ✓ Setting the mood at the start of the lesson
- ✓ Background music while students work on a ‘dull’ exercise
- ✓ Simply for pleasure, or as a break between activities
- ✓ Music to close down, to conclude, to round off the lesson. Music to say goodbye

TV and Video. The obvious way: sit students in front of the TV/video. Switch it on. Let them watch the program through. This is the classic ‘lazy’ teachers’ lesson. It works fine and most teachers who have access to the equipment will have done this at some time. But there must be more video than this. By simply playing around with this basic scenario a little can create some more excellent lessons.

There are a lot of good video courses published, with material accompanying materials. Some of these focuses on helping students listen and understand better; some aim to teach grammar or function. An increasing number of tapes are integrated with course books and have a wide range of aims and activities. However, you can do a great deal with tapes you record yourself off the TV news, advertisements, and songs... in this section I want to make a stress on it.

When I use video in class, I try to keep hold of a few basic guidelines. These may sound simple, but they often make the difference between a slick video lesson and techno muddle:

- ✓ Keep it short
- ✓ Switch the TV off when the students don’t need to look at it (a fuzzy, buzzing machine is very distracting)

✓ Don’t only use video to extract language for study. Video can be a great starting point for communicative activities too, or for writing, or for introducing discussion topic areas

Video is simply another classroom tool; it doesn’t do the teaching for you. It’s not too hard to extract 30-60minutes’ work out of a three-minute tape and that may be a lot more use than putting an one hour tape on and just letting it run all the way through while the students quietly nod off.

We can divide video playback activities into three general activities:

1. Preview – what you do before you watch a section of type
2. Viewing – what you do while you watch
3. Follow up– what you do after watching

Preview. Here are four typical preview activities:

- ✓ A language focus on vocabulary, function or grammar that will come up on the tape

- ✓ Students predict what will happen from some given information or pictures
- ✓ Students discuss a topic that leads into or is connected with the subject on the tape
- ✓ Students study a worksheet that they will use when watching the tape

The whole of the previous lesson could itself be a sort of preview leading up to use of the tape. For example, if a particular function is being studied, the students might already have sent a lesson or two working with it and now view the tape to expand their knowledge of it.

Viewing. As with video tapes, it usually helps to set clear viewing tasks and to follow similar procedures. Task might be a natural follow-on from the preview activities. You may want to play the tape through many times with harder and harder tasks. Tasks may be listening, looking, interpreting. Focusing on gestures, facial expressions, body language is especially useful when studying functional language.

Follow-up

- ✓ Discussion, interpretation, personalization (what would you have done? Has this ever happened to you?)
- ✓ Study of new language
- ✓ Role play the scene (or its continuation)
- ✓ Write a letter from one character to another
- ✓ Plan what they should do next

It's true the machines (not to mention their cables) are often a real headache to set up and use video materials, it will all go wrong sometimes, the secret is simply not to panic when it does. The real key to a successful video lesson is always to have an emergency non-video lesson up your sleeve.

As language teachers we are privileged to work with a vital and fascinating subject matter. Language is the way we express our very being. It is the way we make our understanding of life concrete. It is the way we make contact with other human being. As a teacher we are also a learner – learning about language, about methodology, about people, about you, about life. There is no need to role play someone with answers, be honest with yourself, and actively find ways to learn alongside your students.

References:

1. The teacher development series. Learning teaching. Jim Scrivener. 2004
2. Сериков В.В. Обучение как вид педагогической деятельности / под ред. В.А. Слостенина, И.А. Колесниковой. – М.: Изд. центр: «Академия», 2008. – 256 с.
3. Шукин А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика. – М.: Филоматис, 2004. – 416 с.
4. <https://www.google.com/search?q=methods+of+teaching+english&rlz=1C1GGRV>

TRANSLATION ANALYSIS OF THE TITLE OF THE KEN KESEY'S NOVEL

The title of the literary work of American writer K. Kesey is difficult to translate and, despite the efforts of many translators, it was not possible to find a sufficiently adequate Russian version. This fact indicates not only the originality and complexity of the form of the name (the imposition of several conversational constructions with elements of syntactic ellipsis), but also the polysemy of the name itself.

In the Russia the novel was published under the title "Above the Cuckoo Nest", which was suggested by V. Ivanov, and the translators who voiced Milosh Forman's film at the 15th Moscow Film Festival considered that "The Flight over the Cuckoo's Nest" ("Полет над гнездом кукушки") would be more accurate, in the Soviet film critic Formanov's film adaptation was called "Someone flew over the nest of cuckoo (or cuckoo's nest)" ("Кто-то пролетел над гнездом кукушки (или кукушкиным гнездом)"), and at one time, when the film just appeared on screens abroad, even "From the height of a cuckoo flight" ("С высоты кукушкиного полета" или "Пролетая над гнездом кукушки") flashed in the press (obviously, similarly "height of eagle flight" ("высота орлиного полет") in a stable Russian-speaking terms.

Any word is a semantic complex, a set of certain (permanent, or partially manifested) semantic features of this concept, i.e., it denies the totality of human ideas about the subject (phenomenon) of reality, while retaining deep links with cultural tradition. The semantic complex of the concept is revealed by a comparison of semantic shades and possibilities of word usage, recorded in articles of explanatory dictionaries.

In English, there is a stable expression "cuckoo's nest", which translates as a hospital for the mentally ill. Considering the English word "nest" we see that it means not only "the bird's nest", but also "shelter, shelter" (and in Kesey's novel it is about people who have been ousted by society, who have lost their own "I" and the meaning of being, about persons with complexes, deprived of something – something very important and necessary, vital for them). However, the "nest" can act in a specific context as a "hangout, gathering, gang", if it is mentioned in connection with "criminals, perpetrators" (and in the novel not only McMurphy who is brought to an insane asylum for examination from conclusions, but any patient in the department, since, not fitting into the well-functioning system of society – the Combine, will pose a certain threat until it is "cured", that is, until it turns into one of the "vegetables").

At the same time, the "nest" can act as an animated "group" (for example, a group psychoanalysis scene, the "therapeutic" purpose of which is to force patients who are distinguished by their "non-ordinary" behavior to adapt to the social environment, adapt to the demands of society – the Combine), and as inanimate (impoverished, impersonal, socially impaired) "a set of homogeneous objects" (or "a set of objects inserted into one container"; compare: "nest of drawers" – картотечный шкаф). Indeed, in the exemplary department of Miss Gnuisen, patients are no more than punched cards embedded in the clinic car, faceless medical records, figures for the programmed moves of the game. And the result of the latter should be a "recovery" from spiritual confusion, dissatisfaction with oneself and one's place in the world – that is, the repair of a screw that failed for the time being difficult and merciless for those who are not yet deprived of their soul is the machine of the Combine. By the way, this set of conceptual features is reflected in the semantic nest of the word "nest" as a technical term; it means "gear wheel block"; It will not be superfluous to compare the verb formation: "to nest" – "insert one part between the other." [1-3]

The first meaning – "bird's nest" – is naturally combined with the definition of "the cuckoo's nest", cuckoo. However, this particular bird is not even mentioned in Ken Kesey's novel. Why, then, is "кукушкино"? So, "cuckoo" is first of all a "bird of the cuckoo", which is associated with the absence of a nest, with the throwing up of one's own eggs, which are unnecessary for the nestlings themselves. Thus, it would be wrong to consider patients unnecessary in the present state of their society – the Combine, "thrown out" of the latter and therefore found themselves in a psychiatric clinic, on the contrary – rather "insanity", temporarily hidden behind the bars of an insane asylum, should not be "thrown up" in the world of brutal rationalism, because it has the potential destructive power of the eternal problem of choice, spiritual doubt, emotional "non-standard". It is not for nothing that "cuckoo" is also "stupid, gaping," and most of the patients of Miss Gnuisen fit well with this definition.

However, to limit the above, it would be a simplification of the polysemy of the name of the novel. So, in the Leader's sick imagination, the opened inside of the compartment resembles a complex mechanism (running, hidden, smoking wires during closures); programmed patient behavior (microplate pills); an electronic clock that slows down and accelerates time in the department at the request of the elder sister. And she herself, hidden in a glass booth and periodically reminiscent of her power in a mechanical voice, is like "cuckoo – clock", "часы с кукушкой", and the daily routine, monotonous and repetitive, could well be defined by the verb "to cuckoo" – "incessantly repeat meaningless actions. "

If we take into account that “nest” also has the tinged meaning “brood”, then “cuckoo's nest” is quite readable in the text, just like something like “litter of fools”, i.e. people impractical, useless to society and unprotected, as helpless chicks in the nest (alien, uncomfortable, hostile). But perhaps the most important feature of the derived semantic complex in the context of Ken Kesey's novel will be the specific – American, colloquial – “cuckoo” as “out of your mind, crazy.”

Given this meaning, the natural reading of the expression “the cuckoo's nest” will be “the home of the insane,” a reading directly correlated with the content of the work and connecting the novel with the cultural traditions of Americans. Americans – descendants of Indo-Europeans, carriers of English-speaking culture, and American Indians, despite the forcible imposition of European culture retained their ancient ideas about the world and man. The phraseological phraseological and folklore and mythological expressions in the title of the novel are inherent in varying degrees, but Europeans as well as American Indians, as well as other peoples who have retained a connection with traditional culture.

In terms of tradition, first of all, the “cuckoo” brought to the name of Ken Kesey's novel attracts attention. According to the ideas of the ancient Indo-Europeans (and the novel is addressed, first of all, to the bearers of the English-speaking cultural tradition), the cuckoo is a prophetic bird.

“Since the ending of kooking is almost all over Europe, it is associated with the summer solstice and has its dominant day, Ivanov's day (Иванов день) (traces of the archaic counting time for the “cuckoo” being kept to this day in the form of such everyday cultural manifestations as cuckoo clocks) The secret in their dominant function of secret “baptisms” are signs that are significant both for the tradition and for the contextual semantics of the novel Ken Kesey [4]. “On the cuckoo” guessing about the future (for life – death, health – illness, happiness – sorrow, marriage – loneliness). “Cuckoo” is a wandering soul. Beliefs associate it with death and the funeral rite. On the one hand, it can communicate between the world of the living and the world of the dead (magical assistance, good advice), on the other, it is a restless, restless (perhaps unkind) soul, i.e. is located on the border line of “that” / “this” worlds [5].

Considered in detail the traditional semantic complex “cuckoos” is naturally significant for the hero of the novel Ken Kesey, the Bromden Indian – as a carrier of the mythological ideas of his people – and for the development of the book showing characters in the reincarnation period (state of transition from state to state, allegorical “flight through cuckoo's nest”). Sensible in Ken Kesey's novel are also semantic links “cuckoo” as not just “soul – bird”, but “soul of ancestor” (Leader's memories).

According to the mythological ideas of Indo-Europeans (as well as other nations), the soul “is absent after leaving the body:

- 1) during sleep (its long “absence” causes lethargy,
- 2) or when a person goes crazy “[6, 179].

Thus, between the “cuckoo's nest”, rendered in the name of Ken Kesey's novel and the plot conflict of the novel, one can trace the clear links between traditional mythological ideas about the soul outside the body, as a form of madness, a combination of real and unreal (in other words, the possibility of the coexistence of two I “as a manifestation of mental split personality).

The semantic link “cuckoo” (absent, i.e. a soul hovering somewhere) is death (and, like its traditional manifestations, sleep, insanity), is quite consistent with the mythological concepts of the most diverse peoples of the world. And the writer K. Kesey, knowing the folk culture of the Indians, helps not only to create a psychologically correct image of the Leader without a tribe, an Indian who was crushed by civilization and not accepting the “cultural values” of average Americans, but also posed the gravest problems in his acutely social novel – the grotesque settlements and the violation of ecological balance in the conditions of industrial competition.

Thus, the variants of interpreting the title of the novel are equally justified, but due to the many-sided combination and complex polysemy, they are perceived by the reader in their semantic complex, that is, simultaneously with all the nuances of the meaning of the phrase and in their generalized totality. This is the creative principle of Ken Kesey, the linguistic peculiarity of the whole narrative, in which controversial problems are posed, ambiguous solutions are proposed, different fates of people are compared.

References:

1. Ken Kesey. “One flew over the Cuckoo's Nest”, 1962.
2. Ivanov V. “Over the Cuckoo's Nest”, 1993.
3. Golyshev V. “One Flew Over the Cuckoo's Nest”, 2004.
4. Ternovskaya O.A. “The rite of baptism and the funeral of the cuckoo from the point of view of the binomial. – Ethnolinguistic text. Semiotics of small forms of folklore. – M., 2008.
5. L.K. Latyshev “Translation: Problems of Theory, Practice and Methods of Teaching”, Moscow: Enlightenment, 2008.
6. Frazer J. “The Golden Branch”. – M., 2006.

STYLISTIC PECULIARITIES OF MODERN SONGS

Songs and music are a very important part of our lives and can contribute to the way we talk and think. Songs use specific stylistic devices and emotive phrases in order to attract listeners and keep them engaged, there are also arguments about how song lyrics are similar to poetry. These topics will be covered in this article, based on the lyrics material of top 10 most popular song in the Billboard top 100 chart.

Pop songs were always one of the most important parts of culture and people's lives and it seems to stay that way for a long time to come. A lot can be said about the sound and catchiness of the songs, including how invasive and simple sometimes popular songs can get. In this article, however not a lot of attention will be given to musicality of the songs. Even though it is important to point out that lyrics of the songs as independent entities always are extremely connected to the melody they are sang in.

First of all, distinction should be made on what exactly a pop song is. According to the Merriam-Webster online dictionary popular song can be defined as “a song written and marketed with the intention of achieving mass distribution and sales principally in the form of recordings”[1]. That means that song of any genre that became popular can be under consideration, irrespective of whether it is a rock, trap or country song.

Secondly, stylistic analysis of songs might be similar to analysis of poetry, but will be different. Lyrics of songs might have a poetical feature sometimes, but it does not explicitly mean that all of pop song lyrics are poetry. Therefore there is the division between these two completely different genres. [2]

Analysis will be based on the 10 most popular songs in the Billboard top 100 songs as of November 3.[3] It is important to point out that 7 out of 10 most listened songs had a rapper feature on them in some way. This shows just how influencing this genre became on the pop culture as we know it and that rap is one of the most poetical forms of song lyrics.

Rhyme is one the crucial point of any pop song and song in general. There are many definitive answers for that. Rhyme is based on linguistic repetition of specific sounds. It helps to keep the listeners engaged and to keep the flow of the rhythm of the songs keep going [4]. Most of the songs use this stylistic device. For the simplicity of the analysis no stanzas where just the same word is repeated at the end of the line were used.

We can see how rhymes are used in these examples:

Woo, made this here with all the ice on in the booth
At the gate outside, when they pull up, they get me loose
Yeah, Jump Out boys, that's Nike boys, hoppin' out coupes
(From Sicko Mode by Travis Scott.)[5]

In here we can see how every single line is rhymed with one another, creating a pattern of rhyme that can be described as AAA.

Another example can be:

Remember the words you told me, love me 'til the day I die
Surrender my everything 'cause you made me believe you're mine
Yeah, you used to call me baby, now you calling me by name
Takes one to know one, yeah
You beat me at my own damn game
(From Youngblood by 5 Seconds of Summer) [6]

The pattern of rhyme is straightforward again (A A B B). This time, however, it is the flow is broken by the interjection “Yeah”. The interjection is specifically used to add more musicality and helps to add a rhythm to the song.

Another stylistic device used in the popular songs is repetition. There are various ways this device can be implemented in the lyrics of the song. For example:

I need more hours with you
You spent the weekend
Getting even, ooh ooh
(From Girls like You by Maroon 5 feat. Cardi B) [7]

Here **gradation is used. It catches the attention of the listener and makes the song even catchier.**

In the next example different type of repetition can be seen:

Callin' it quits now, baby, I'm a wreck (wreck)

Crash at my place, baby, you're a wreck (wreck)
(From Sunflower by Post Malone, Swae Lee) [8]

Here the word “baby” is repeated as an interjection in the middle of the phrase. Another thing to point out is that we can see a parallel structure in the end of the phrases: “I am a wreck” and “You are a wreck”, with an echoing repetition of the last word. This repetition and parallel structure give a certain pattern to the stanza, making it very simple and easy for human brain to remember.

Another imagery device many songwriters use to make their songs more memorable is metaphor. It gives a distinctive image in the mind of the listener and makes the song feel more lyrically elevated than it was before.

For example:

When we see what we've become
In the cold light of day, we're a flame in the wind
(From Happier by Marshmello and Bastille) [9]

Here the songwriter compares himself and their friend to flame in the wind, implying that even if there is passion in their relationship, inevitably wind might blow them both away and their relationship will lose the warmth it used to have. This line makes the song feel more poetic and gives a distinctive image to the mind of the listener.

Then you're left in the dust, unless I stuck by ya
You're the sunflower, I think your love would be too much
(From Sunflower by Post Malone, Swae Lee) [8]

In this example singer calls a person close to them “the sunflower”, comparing them to the bright flower. That might imply many different things, depending on what sunflower might symbolize to the listener. It can mean that this person is too bright and too warm to be in their life, it can also imply that this person is very sensitive and “easy to break” since flowers are usually symbol of femininity and weakness. This phrase is the main core of the song and is repeated many times throughout the song.

All in all, we can see that popular songs usually use the stylistic devices to make the songs more memorable and catchier. Those can include such devices as repetition, rhyme and sometimes metaphor. We can also see that some songs employ more imagery than others, it all depends on what songwriter had in mind for the song itself. We can also observe how making rap one of the most popular genre made using more stylistic devices acceptable in the popular music industry.

References:

1. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/popular%20song>
2. <http://bostonreview.net/forum/poetry-brink/difference-between-poetry-and-song-lyrics>
3. <https://www.billboard.com/charts/hot-100>
4. A stylistic analysis in selected popular song lyrics of oasis during 1994–1997pookun trichomwaree.
5. <https://genius.com/Travis-scott-sicko-mode-lyrics>
6. <https://genius.com/5-seconds-of-summer-youngblood-lyrics>
7. <https://genius.com/Maroon-5-girls-like-you-remix-lyrics>
8. <https://genius.com/Post-malone-and-swae-lee-sunflower-lyrics>
9. <https://genius.com/Marshmello-and-bastille-happier-lyrics>

МАЗМҰНЫ

I ТАРАУ ӘРІПТЕСТЕР ЛЕБІЗІ

Омарбеков Т. Туған жердің тұлғатанушысы (талантты ғалым Жанғара Дәдебаевтың шығармашылығы хақында)	3
Есембеков Т. Қазақ әдебиеттануының қайраткері	7
Тебегенов Т. Жанғараның жарқын жолы	11
Еспенбетов А., Смағұлова А. Биік парасат иесі	14
Абдуалы А. Профессор Ж. Дәдебаев зерттеулерінің танымдық тағылымдары	16
Ісмақова А. Жанғара Дәдебай: классикалық әдебиеттануға қосқан үлесі (асыл сөздегі ұлттық код)	22
Пірәлиева Г. Ж. Дәдебаев және М. Әуезов шығармашылығы	29
Мәдібай Қ. Әдебиеттанудың өзекті бағыттарындағы Дәдебаев зерттеулері	32
Сейітжанов З., Оспанова А.А. Ғалымның бір қыры	36
Қалқабаева С. Болмысты герменевтикалық тұрғыдан тану	39
Шортанбаев Ш. Тұлғалар туралы толғау	42
Тоқтарбай Е. «Жазушы еңбегі»: көркем шығарманың табиғатын тану мәселелері	45

II ТАРАУ ШӘКІРТТЕР ҚҰРМЕТІ

Жаксылыков А.Ж. Путь, возвышенный трудами	49
Омарұлы Б. Жылулықтың жансарайы	50
Мауленов А. Ұстаздық – ұлы қасиет	51
Бисенбаев П. Парасаты биік тұлға	52
Мүсірәліұлы Д. Парасат пен ізгіліктен жаралған	53
Мәмбетов Ж. Ер ЖӘКЕ!	54
Мұсалы Л. Ақыл, қайрат, жүректі тең ұстаған ұстазым! (Жетелеген жетекшім жайлы сыр)	55
Кәрібозов Е. Зады зиятты, заңғар тұлға	56
Тілеубаев С.Б., Ахметалиева Г.У. Зейнолланың зерделісі	57
Қожақанова М. Ұстазға алғыс	58
Баялиева Г.Ж. Жанғара жолы	59
Баязитов Б. Абайтану және Жанғара Дәдебаев	61
Байбол Ә. Ұстаздық еткен жалықпас	62

III ТАРАУ
XXI ҒАСЫРДАҒЫ ФИЛОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАР

Есембеков Т.У., Шарипова Г.С., Нұрғалиева Ү.Н. Проблемы формирования полиязыкового сознания в современном образовательном пространстве.....	63
Карашулакова М.Ж. О синкретизме речевых форм монолога и диалога в тексте.....	67
Kazybek G.K., Aushenova A. Contemplations about the tutorial «Literary comparison and literary translation» at Zh.Dadebayev.....	71
Kazybek G.K., Zhaparova A. Thoughts on training manual by Zh. Dadebayev "Boltirik Almenuly and kazakh oratorical art"	73
Tayeva R.M., Kaliyeva M. Neuro-Linguistic Programming (NLP) and Foreign Language Acquisition.....	76
Бекмамбетова З.Ж. Роль английского языка в сфере экономики	79
Аймагамбетова М.М. Язык сквозь призму культурных кодов	81
Кожаканова М.Т. Абай өлеңдеріндегі мән мен мағынаның аудармадағы көрінісі.....	84
Алтаева Г.А. Художественная деталь как основной прием раскрытия характеров героев в рассказе Т.Толстой «Соня».....	87
Какибаева Г.К. Функции хронотопа в творчестве английских романтиков.....	90
Рсалиева Ж.А. Ұлттық код: паремиологиялық бірліктер турасында	93
Бектурова Э.К. Политическая метафора в сми: функции сообщения и воздействия	96
Айтжанова Г.Д. Специфика преподавания иностранных языков	101
Габдкаримова Г.С., Даутова Б.Д. Лингвистические особенности рекламных текстов.....	106
Кегенбекова А.Д. Кейбір күшейтпелі үстеулерді шырайдың аналитикалық формасы ретінде тану мәселесі.....	109
Сейденова С.Д., Бектурова Э.К. Синтаксические средства экспрессивности в английском художественном тексте и особенности их перевода	111
Төреханова Р.А., Дайрабекова Г.К. “Әлемнің тілдік бейнесі ” және оның ғылыми түсінігі	114
Иминова М.Х. Қазақ-ұйғыр мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық ерекшеліктері	116
Сайтбаева М.А. О.Бөкеев шығармаларындағы қайталамалардың стильдік ерекшеліктері.....	119
Сарпекова М.М. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында өзге ұлт өкілдеріне мемлекеттік тілді лингвоелтанымдық бағытта оқытудың маңыздылығы.....	122
Ниязова Н.Ш. Бастауыш сынып оқушыларының жазбаша тілін дамыту жолдары	125
Курбанова С.М. Топонимика – туған өлке тарихын оқып-зерттеудегі дереккөзі ретінде	128
Жакупова А.А. Қазақ салт-дәстүріндегі исламның орны	131
Қазыбек Г.Қ., Арыстанбек Ж.Е. Олжас Сүлейменовтің «Адамға табын, жер, енді» поэмасын қазақ тіліндегі аударма мәтінмен салыстырмалы талдау.....	134
Қасымақын Г.Қ. Әдеби шығармалардағы салт-дәстүрлер және оның тілдік бейнесі.....	138
Зарқұм А. Бегімбай Ұзақбаевтың «Марал баба» романындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім	140
Едренова Н.Т. Функции лексем с исторической семантикой в прозе Мориса Симашко.....	143
Турдалиева Э.Д. Использование инновационных технологии в обучении иностранному языку.....	146

Макатаева Ш.М.	
Коммуникативный подход в обучении французскому языку	149
Сайлау М.	
Қауіп-қатердің сөйлеу әрекеті	153
Қацман Ю.	
Интерпретация перевода произведений Мориса Симашко на французский язык	155
Шормақова С.М.	
Шешен таланты және қазақ шешендерінің шығармашылығындағы мазмұн мен пішін.....	157
Әбдуәлиұлы Б.	
Сөз мағынасындағы діни ақпараттар	161
Мәмбетов Ж., Байтемір А	
Қадыр Мырзаліев шығармаларындағы ұстаз бейнесі	165
Даутова Б.Д.	
Абайдың қара сөздеріндегі мақал-мәтелдердің орыс және ағылшын тілдеріне аударылу ерекшеліктері	168
Еркін М.	
Абай өлеңдерінің қытай және ағылшын тілдеріне тәржімалану ерекшеліктері	171
Байбол Ә.	
«Абайдың антропологиясы» – Абайтануға қосылған құнды еңбек	174
Алимова А.Д.	
Образные сравнительные обороты в современном английском языке.....	178
Омарұлы Б.	
Айқын Нұрқатовтың Қалжан Нұрмаханов шығармашылығы туралы ой-тұжырымдары.....	181
Алтыбаева К.А.	
Аспекты экологической проблемы в романе Р. Сейсенбаева "Мертвые бродят в песках"	186
Лу Ди	
Прозы Лу Синя на русском языке	188
Сұлтанғалиева Ж.С.	
Ф.Оңғарсынова лирикасындағы ой мен сезім даралығы	191
Тәжіғалиева С.О.	
С. Жиенбаев лирикасының тақырыбы мен идеясы	194
Ұлықпанова Ә. Ж., Жемісова Б.Қ.	
Ұлттық код: қытайдағы қазақ фольклорының тамырластық негізі	197
Керембекова М.Н.	
Место латинского языка - как основа научной терминологии в системе языковых единиц.....	202
Байелі Ә.Ж.	
Салыстырмалы әдебиеттану жүйесіндегі көркем аударма	205
Мейрамбаева А.Н.	
Дж. Лондонның «Аппақ тыныштық» эңгімесіндегі стилистикалық құралдардың аударма тілінде берілуі	208
Оразханова А.	
М. Әуезовтың «Абай жолы» роман – эпопеясындағы этно-мәдени лексиканың берілуі	211
Бекболат А.	
Абай Құнанбаевтың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңінің орыс-ағылшын тілдерінің аудармасына талдау	213
Ақиқат Б.	
Джек Лондонның «Тектік сарын» аудармасына шолу	219
Қосанова З.	
Максим Танктің «Қарағайды кеспеші» өлеңінің түпнұсқасының Қалижан Бекхожин аудармасына салыстырмалы талдау	221
Қанашева А.Е.	
А.Чеховтың «Злоумышленник» эңгімесінің қазақ тіліндегі аудармасымен салыстырмалы талдау.....	225
Қалыш С.	
Абайдың «Отыз үшінші қара сөзінің» мәні және түпнұсқа мен аударма нұсқаларын салыстырмалы талдау	227
Наурызбаев Ж.	
Абайдың «қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңін орыс тіліндегі аудармаларымен салыстырмалы талдау	231
Нұрболат Қ.	
Абай Құнанбайұлының «Қара сөздері» қазақ-қытай тіліндегі тіл мен мәдениет аралық байланыс.....	235
Әбдуәлиұлы Б.	
«Түс аянының» тілі.....	239
Жапарова А.Ж.	
Аудармадағы метафора және оны аударудың негізгі әдістері	242

Мәмбетов Ж., Кенжеқожаева А.	
Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ тарихи романы және оны оқыту әдістемесі	248
Лепесбай Г.	
Бұйрықты сөйлемдердің модальділігі туралы	250
Манапбаева Ж.	
Өлшем реалиялары аудармаларының барабарлығы (С.Елубайдың «Ақ боз үй» романы мен оның орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары негізінде)	252
Омарбаева Г.С.	
Языковой код культуры как отражение картины мира поликультурной личности	257
Алимбекова Н.	
Творческий путь Герольда Бельгера	261
Әлкебаева Д.	
Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңін талдауының мәні жайында	264
Тамабаева Қ., Бекназаров Б., Нұрбеков Т.	
Ж. Дәдебаев және көркемдік таным мәселесі	267
Көпбаева М.	
Ш. Мұртаза шығармашылығындағы сыншылдық таным	270
Абдықадырова Т.Р.	
Ұлттық сананы шындау – рухани құндылықтарды тану	274
Тұрарова А.Н.	
Ұлттық құндылықтар – ұлттың болмысын қалыптастыру негізі	278
Сейденова С.Д., Тунь Шэньюй	
Особенности перевода повести М.Горького «Детство» на китайский язык	281
Райымқұл З.	
Ағылшын тілін оқыту үрдісінде көркемфильмді қолданудың мүмкіндіктері	284
Нуралиев А.	
Художественный перевод как форма таджикско-казахских литературных связей	286
Қырғызбаева А.	
Ү.Кәрібаевтың шығармашылық ғұмырнаамасы	290
Есназарова Р.	
Көркем әдебиет және ұлттық сипат	295
Оралова Г.	
Дастан жанрындағы тарихи шындық және көркемдік жинақтау мәселелері	299
Әбілов А.Ә.	
Көркем аудармадағы Қалжан Нұрмаханов қолтаңбасы	302
Сайлау Ә.	
Абайдың «Ескендір» поэмасының аудармаларындағы Ескендір бейнесінің сипаты	308
Төнкер А.	
Абайдың қоғамдық-әлеуметтік тақырыптағы өлеңдерінің моңғол тіліндегі көрінісі	311
Абиыр Қ.Е.	
Қазіргі қазақ әдебиетіндегі Райымбек батыр бейнесінің фольклорлық негіздері	315
Қарағойшиева Д.А., Исақова Г.Н.	
Жүйелілік, нақтылық, икемділік – дискурсивті әлеуеттің негізі	320
Zhanabayev K., Turgenbaeva A., Kanybek L.	
Жырау, Абай и Акыт Улимжиулы в художественном переводе	324
Чжанга	
Русская литература в Китае и Монголии (На примере рассказов А.П. Чехова)	332
Задаханова А.	
Лексико-семантикалық топтың сипатталуы	334
Мансурова Э.	
Ұлттық код және оны оқыту мәселелері (халық ауыз әдебиеті негізінде)	337
Телғараева Л.Б.	
М. Мағауиннің «Аласапыран» романындағы этномәдени сөздерді орыс тіліне аудару тәсілдері	339
Алпысбаева А.	
М. Жұмабаевтың «Түркістан» өлеңіндегі лингвомәдени лексиканың танымдық қасиеті	342
Болат Ә.	
Ағылшын әдебиеті және Даниель Дефо шығармашылығы	345
Нұрғалиева Ү.	
Шекспирдің «Асауға тұсау» драмалық шығармасын қазақ тіліне тәржімалаудағы негізгі ерекшеліктері	348
Акунова Г.М.	
Использование пословиц и поговорок на уроках английского языка	351

Кудайбергенова Ж.К.	
Проблемы перевода неологизмов с русского на китайский язык	
Неологизм, глобализация, языкознание, англицизм, культура	354
Молдалиева Б.С.	
Методика преподавания китайских иероглифов на начальном этапе обучения	358
Мадылканова Г.	
Коммуникативная методика в преподавании иностранного языка.....	360
Молдомамытова Г.	
Кыргыз жана түрк тилдериндеги этиштердин морфологиялык жол менен жасалышы.....	363
Шамбеталиев К.	
Жогорку окуу жайларындагы студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүнүн педагогикалык шарттары	366
Иманалиева Ғ.Қ.	
Лепті сөйлөмдердегі коммуникативтік максат.....	369
Сураган Орден, Иманалиева Ғ.Қ.	
Әдебиеттегі өмір шындығы және көркемдік шешім («Кабуснама», «Құтты білік» еңбектеріндегі ұлағат үндестігі)	373
Қарабаева Х.,	
Ұлттық код немесе жыраулар мұрасындағы отбасы және отаншылдық ой-сана	376

IV ТАРАУ

ЛИНГВОДИДАКТИКАДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Қазыбек Г.Қ., Қазыбек А.Қ.	
Адам Мицкевичтің шығармаларының қазақ тіліне аударылу сапасы	379
Мұсалы Л.Ж.	
Оқыту үдерісін ақпараттандыру мәселесі: дәріс сабақтары жөнінде	383
Kuratowa O.A., Koitassova G.A.	
Der lehrer als eine wichtige figur im bildungssystem.....	385
Aitmukhanbetova A.	
Etnological, social and historical bases of the concepts “Knowledge” and “Faith” in Abai Kunanbaev’s words of edification.....	388
Нурходжаева Х.А.	
Об использовании технологии case-study на занятиях иностранного языка.....	390
Shokhayeva K.N.	
La psychologie du langage de la communication d’affaires	392
Esengeldiev S.	
Military history concept in literature	394
Konys E.E.	
Gender stereotypes in the english phraseology.....	395
Ongarbayeva M.S., Tayeva R.M., Kolesnikova T.P.	
The role of foreign language culture in the study of the english language	397
Bayaliev G.	
Ortaçağ yazılı anıtları dilindeki sözlerin bilişsel anlamı.....	400
Gabdrakhman A.S.	
The theory and practice of vocational training of future teachers to use of information and communication technologies	405
Shukieva A.	
Typology of lyric-epic poems of turkic peoples	409
Suranchieva M.B.	
Using different kinds of tools to make english lessons fruitful (songs, music, TV, video)	412
Seidenova S., Mustafaeva Zh.	
Translation analysis of the title of the ken kesey’s novel	415
Seidenova S., Uzakbergenova N.	
Stylistic peculiarities of modern songs	417

**Көрнекті әдебиетші ғалым, ұстаз,
филология ғылымдарының докторы, профессор ЖАНҒАРА ДӘДЕБАЕВТЫҢ
70 жылдығына арналған «XXI ҒАСЫРДАҒЫ ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ:
ҰЛТТЫҚ КОД ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ТАНЫМ» атты
Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция**

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 23 қараша 2018 жыл

ИБ №12422

Басуға 21.11.2018 жылы қол қойылды. Формат 60x84 1/8.

Көлемі 26,5 б. т. Тапсырыс №7779. Таралымы 100 дана.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.